EDWARD GIBBON

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ TARİHİ

ÇEVİREN:
ASIM BALTACIGİL

B/F/S/

CİLT 2

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ TARİHİ Cilt 2. Edward Gibbon * Çeviren : Asım Baltacıgil * B/F/S Yayınları : 24 * Tarih Dizisi 2 * Kapak Düzeni: Mustafa Küpüşoğlu * Kapak Baskısı : Son Ofset * Dizgi: Ahmet Gargı * Sayfa Düzeni: Birol Eslek * Baskı: Saim Erüstün * İç Baskı: Temmuz 1987'de Tuba Matbaası'nda gerçekleştirilmiştir. * Yazışma Adresi: Ankara Cad. 64-66 1. Bodrum Sirkeci/İstanbul

EDWARD GİBBON

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ ve ÇÖKÜŞ TARİHİ

CİLT : 2

Çeviren :
ASIM BALTACIGİL

B/F/S
BİLİM/FELSEFE/SANAT
YAYINLARI
TARİH DİZİSİ : 2

BÖLÜM XVII

Konstantinopolis'in Kuruluşu. Konstantinus'un ve Ardıllarının Politik Düzenlemeleri - Askersel Disiplin - Saray ve Maliye İşleri

Mutsuz Lisinius, Konstantinus'un gücü karşısında dayanamayan ve onun başarısını süslemeye yarayan son kurban oldu. Utkular kazanan Konstantinus, yönetimindeki halklara yeni bir devlet merkezi, yeni bir politika ve yeni bir din verdi, imparatorluğun yürütülmesini ailesine vasiyet yoluyle bıraktı, kurduğu yeni düzenlemeler uzun süre ileriki kuşaklarca benimsendi. Bütün bu uygulamalar onun mutlu, huzur içerisinde geçen saltanatı zamanında yerine getirildi. Büyük Konstantinus ile ardıllarının çağı unutulmaz olayların oluştuğu bir tarih bölümü haline geldi. Ama, tarihçi bu olayların tarihsel sıralamasını özenle izleyemezse sayıları ve çeşitlilikleri arasında kendisini de

yitirebilecektir. O, gerileyişi hızlandıran savaşların, ayaklanmaların ayrıntılarına girmeden önce, imparatorluğa güç ve dayanıklılık vermiş olan siyasal kuruluşları betimleyecektir. Eskilerce bilinmeyen din ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması ilkesini benimseyecektir. Son olarak da, hıristiyanların utkusu ve iç ayrılışımları, sırasıyle korkulu sahneler ve hayranlık uyandıran büyüklük görüntüleri meydana getireceklerdir.

Lisinius'un yenilgisinden ve tahttan çekilişinden sonra, galip yarışmacısı kendisinden sonra bir gün Doğu'nun hükmedicisi, imparatorluğun ve dinin yaşatıcısı olacak bir kentin de temellerini attı. Güdüleri ister kendini beğenmişlik, ister politik olsun, Dioklesianus'ün imparatorluk merkezinden uzakta kalmasına neden olmuş ve bu davranış, kendisinden sonra yaklaşık kırk yıl süreyle ardıllarınca da benimsenmişti. Roma kenti, zamanla uzun süreler kendisine bağlı ve onlardan üstün durumda olan öbür kentlerden ayrı niteliğini yitirmiş, bu kentlerden biriymiş gibi sayılmaya başlamıştı. Artık bu *Caesar*'lar yurdu, Tuna kıyılarında doğmuş, Asya ırmaklarında ya da ordularında büyümüş, Britanya lejyonlarınca imparatorluk erguvanı giydirilmiş olan bir hükümdara kayıtsızlıktan başka bir ilgi esinleyemiyordu. Konstantinus'e kurtarıcıları olarak bakan İtalyanlar kimi zaman senato'ya ve Roma halkına alçak gönüllülükle seslenmiş olan bu hükümdarin buyruklarına köle gibi boyun eğdiler. Ne var ki, hükümdarlarını kendi aralarında görme onurunu pek seyrek olarak elde ettiler. İçinde bulunduğu sert koşullarda Konstantinus, savaşın ya da barış halinin değişik gereklerine göre saygınlığının gösterişi içerisinde, geniş imparatorluğun eyaletlerini birbiri ardından geziyor, ya da bulunmasında zorunluk duyulan yerlere uçarcasına yetişiyor, kişisel ya da imparatorluğun düşmanlarına karşı her zaman için tetikte duruyordu. Gönencinin doruğuna geldiği gibi yaşamının da sonuna yaklaştığı zaman gücü ve tahtın güvenliği bakımlarından daha az değişkenliğe elverişli olabilecek bir hükümdarlık konak yerinin saptanması gereğini tasarladı. Bu elverişliliğe

göre yaptığı seçimde Avrupa ile Asya'nın birleştiği noktayı yeğledi. Amacı, Tuna ile Tanais (Don) arasında yaşayan barbarları yerlerinde tutmak, alçaltıcı bir antlaşmanın kösteklerine zor dayanan Pers kralının tutumunu daha yakından denetleyebilmekti. Nikomedya'da oturmayı, orasını kalkındırmayı benimsemiş olan Dioklesianus'ün de görüşleri böyleydi. Ne var ki, Dioklesianus'ün anısı kilise'nin koruyucusu için hoş değildi; Konstantinus, adının ününü sonsuzlaştıracak bir kent kurma tutkusundan da kendini kurtaramıyordu. Lisinius'e karşı sürdürdüğü son savaş harekâtı sırasında büyük bir asker ve devlet adamı olarak Bizans'ın hiçbir yerle karşılaştırılamaz durumunu hayranlıkla görmek, doğa'nın burasını yabancı bir saldırıya karşı ne türlü koruduğunu, çok büyük ölçüde bir ticareti kolaylaştırmak ve isteklendirmek için ne büyük olanaklar sağladığını gözlemlemek fırsatını bulmuştu. Konstantinus'den birçok yüzyıl önce ilk çağın ileri düşünceli yazarlarından biri (1), Yunanlılardan kaçıp kurtulan zayıf bir koloni'ye denizler egemenliğini veren, onu bağımsız, gelişmiş bir cumhuriyet durumuna getiren konumunun elverişliliklerini betimlemişti (2).

İmparatorluk kenti adıyle kazandığı yüzeysel konumuna göre incelersek karşımıza eşkenar olmayan bir üçgen biçimi çıkar. Doğuya ve Asya kıyılarına doğru ilerleyen geniş açı Trakya Bosforu'nun dalgalarıyle dövülür. Kentin kuzeyi limanla sınırlanmıştır. Güneyi Propondit (Marmara)'le sınırlıdır. Üçgenin geniş yanı batıya bakar, bu yan Avrupa anakarasının sonunu oluşturur. İçerisinden Karadeniz (PontusEuxinus)'in sularının değişmez bir hızla Akdeniz (Mediterraneum)'e aktığı dolambaçlı geçide, tarihte olduğu denli eski çağların masallarında da ünlü olan Bosforus (Bosphorus-Boğaziçi) denir (3). Kayalıkları ve kıyıları üzerinde çok sayıda, dağınık bir halde kurulmuş tapınaklar, günah çıkarma sunakları, Karadeniz'in bağışlamaz tehlikelerinden korkan Argonotlar gibi, Yunan gemicilerinin de korkularını, cahilliklerini ve boş inançlara bağlılıklarını göstermektedir. Gelenek, harpiler'ce (4) hastalık aşılanmış Fine (Phi-

nee) sarayının ve Leda'nın oğluna zırhlı eldivenle dövüşme öneren Amicusle Sylvain'in saltanatının anısını yıllar yılı sürdürmüştür (5). Bosforus geçidi Ciane kayalarıyle son bulur. Ozanlara göre, eskiden bu kayalar su üzerinde yüzerlerdi ve tanrılarca Pontus-Euxinus'ün girişini yabancıların merakına karşı korumaya ayrılmışlardı (6). Bizans limanının ucunda bulunan Ciane kayalarından başlayarak, Bosforus'ün kıvrıntılı uzunluğu yaklaşık altı mil tutar ve en geniş yeri aşağı yukarı birbuçuk mili bulur. Yeni Avrupa ve Asya hisarları, iki kıtada ve ünlü Serapis ile Jupiter Urius tapınaklarının temelleri üzerinde yapılmıştır. Yunan imparatorlarının yapısı olan eski hisarlar, boğaz geçidinin her iki kıyı arasındaki açıklığın beşyüz ayaklık bir aralığa düştüğü bölümde Bosforus'ün savunmasını sağlıyorlardı. Bu kaleler, İkinci Mehmed'in Konstantinopolis'i Kuşatmayı tasarlamasından sonra onun tarafından yeniden yaptırılmış ve güçlendirilmiştir (8). Osmanlı imparatoru, kendisinden iki bin yıl önce Darius'ün de, gemilerden meydana gelen bir köprüyle iki anakarayı birbirine bağlamak için aynı konumu seçtiğini bilmiyordu. (9) Eski hisarlara pek uzak olmayan bir yerde ve Asya kıyısında İstanbul'un varoşu sayılan küçük Krisopolis (Chrysopolis) ya da Üsküdar kenti bulunmaktadır. Bosforus, Marmara denizine kavuşurken Bizans ile Kalseduan (Chalcedoine) ya da Kadıköy arasından geçer. Kadıköy, Bizans'tan birkaç yıl önce Yunanlılarca kuruldu. Bu kurucuların, karşı kıyıdaki güzelliği göremeyecek denli körlükleri ve düşüncesizlikleri atasözü halinde dillere destan olmuştur (10). Bosforus'ün bir kolu gibi de sayılabilecek olan Konstantinopolis limanı çok eskilerde de Altın boynuz adıyle anılmıştır. Çizdiği eğri hemen hemen bir geyiğin ya da öküzün boynuzunu andırır (11). Altın sıfatı, En uzak memleketlerden İstanbul'un büyük ve güvenli limanına gemilerle gelen servetlerden ötürü yapılan atıftır. Küçük Lycus (Liküs - Kâğıthane) deresi, değişmez bir düzenle dip suları temizleyen bir tatlı su akıntısı sağlar, bu da, soğuk havalarda çeşitli tip balıkları, sığınmaları için

oraya çeker. Bu sularda kabarıp alçalma olayı pek az etkili olduğundan, denizin değişmez derinliği, her zaman, yardımcı mavnalara gerek kalmadan, gemilerin getirdikleri malları rıhtımlara boşaltmalarına olanak sağlar. Çok büyük gemilerin yanaşmadan denizde kaldıkları ve burunlarının yalılara dayandığı da sık sık görülen hallerdendir. (12) Liküs'ün ağzından limanin girişine dek Bosforus'un bu kolu yedi milden fazla bir uzunluktadır. Girişin genişliği ise yaklaşık beşyüz Tuvaz'dır. Gerektiğinde düşman gemilerinin girmesini engellemek üzere buraya demir zincir geriliyordu (13). Bosforus ile Hellespontus (Çanakkale boğazı) arasında Asya ve Avrupa kıyıları birbirinden uzaklaşarak Marmara (Propondid) denizini çevrelerler. Bosforus'ün çıkışından Propondid'in girişine dek deniz seferi, yaklaşık yüz yirmi mildir. Gidişlerini batıya yöneltenler, Marmara denizinin sarp yapılı kıyılarını ve her zaman karla kaplı Uludağ'ın (Olympus) (14) doruğunu gözden yitirmeden yollarını sürdürürler. Sol yanlarında bir körfez kalır ki onun sonunda Nikomedya kenti kurulmuştu ve Dioklesianus imparator olarak orada oturuyordu. Yollarını sürdüren gemiciler, küçük Sizik (Ciziquos) ve Prokonesas (Marmara adalarını) da geçerek Gelibolu (Khersenesos)'da demir atarlar. Burada, Asya ile Avrupa'yı ayıran deniz yeniden daralarak bir boğaz halini alır.

Çanakkale'nin biçimini ve kapladığı yeri büyük bir dikkatle incelemiş olan gemiciler, onun girintili çıkıntılı yatağını aşağı yukarı altmış mil olarak gösterirler, enini ise üç mil kadar hesaplarlar. (15) Bu boğazın en dar yeri *(eski zamanların)* Sestus (Cestus) ve Abidüs (Abydus) kentleri arasındaki eski Osmanlı kalelerinin kuzeyindedir. Bu yerde, serüvenci Leandros tehlikeye meydan okudu ve sevgili Hero'nun kollarına atılmak için denizi yüzerek geçti. (16) Karşılıklı kayalıkları arasında en çok beşyüz adım uzaklık bulunan aynı geçide, Kserkses, o inanılmaz köprüsünü kurarak yüzyetmişbin barbarı Avrupa'ya geçirmişti. (17) Bu denli dar sınırlar içerisine sıkışmış bir deniz

için, Homeros'un ve Orpheus'ün Çanakkale hakkında kullandıkları *engin* deyimi doğru olmasa gerektir. Ne var ki büyüklük kavramı üzerindeki düşünce ve görüşlerimiz görelidir. Çanakkale boğazından gemiyle geçen bir yolcu, özellikle bir ozan, dolambaçlı kıyıları gözleriyle izlerken ve, her yandan bu hoş görünüşlü kıyılara hayranlıkla bakarken denizde olduğunu bile unutabilirdi. Onun etkilenmiş hayal gücü, bu ünlü deniz geçidini zarif kıyılar arasından hızla akan, sularını, geniş bir ağızdan Ege ya da Adalar denizine boşaltan görkemli bir ırmağın imgesine de dönüştürmüş olabilirdi. İda (Kazdağı) dağının eteğinde bir tepenin üzerine kurulmuş olan eski Truva (19) Simörs (Dümrek çayı) ve Scamandros ırmaklarının denize aktığı Çanakkale girişini ihmal etmişti. Yunanlıların orduları, Sigea ile Rheta burunları arasındaki kıyı boyunca oniki millik bir yeri tutuyordu. Bu ordunun kanatları da, Agamemnon'un bayrağı altında savaşan en gözüpek komutanlarca savunuluyordu. Bu burunlardan birincisi Mirmidon denilen Yunan halk takımı askerlerinin başındaki Aşil (Akhilleus) tarafından tutuluyordu. Kendini beğenmiş Ajaks (Aias) da öbür burnu tutuyordu. Ajaks, kendini beğenmişliğin sonucu olarak yaşamını kurban edince, Jupiter ve Hektor'un kızgınlığına karşı donanmayı sürdürdüğü yere anıtı dikildi. Rheta kentinin insanları onun için tanrısal saygınlıklar tanıdılar. (20) Konstantinus, Bizans'a hakkı olan üstün değerini vermeden önce, Romalıların masalımsı kökenlerini aldıklarını ileri sürdükleri bu ünlü yerde imparatorluğun başkentini kurmayı tasarlıyordu. Yeni devlet merkezini meydana getirmek için, kendini beğenmiş Aias'in kemiklerini örten bu Rheta burnundan eski Truva'nın altına dek yayılan geniş ovayı seçti. Bu girişimden kısa sürede vazgeçildiyse de yarı kalmış kule ve duvarların heybetli görüntüsü uzun süreler gelip geçen gemicilerin dikkatini çekmiştir (21).

Bu kısa tablo, İstanbul'un pek elverişli durumunu okuyucunun gözleri önünde canlandırmış olmalıdır. Sanki doğa onu büyük bir imparatorluğun başkenti ve merkezi olmak için oluş-

turmuştur. Kırkbirinci enlemde bulunan imparatorluk kenti yedi tepelerin üstünden Avrupa ve Asya kıyılarını egemenliği altında tutuyordu (22). İklimi sağlıklı ve ılımandı, toprağı verimli, limanı büyük ve güvenliydi. Kara kesiminden saldırıya uğrayabileceği tek yer küçük ve savunması kolay bir bölümdü. Bosforus ve Hellespont, İstanbul'un iki kapısıydı, ve bu iki geçidin egemeni olan hükümdar bunları her zaman düşman gemilerine kapatabilir ve ticaret gemilerine açabilirdi. Konstantinus'ün politikası Doğu eyaletlerini kurtardı. Geçen yüzyılda filolarını Akdeniz'in merkezine dek sokmuş olan Euxinus (Karadeniz)'ün barbarları bu başa çıkılmaz engelle durduruldular ve kısa sürede haydutluklarından vazgeçtiler. Bu iki boğaz kapatılınca başkentin hiç derdi kalmıyordu. Gerekli yiyecek maddeleri ve başka her tür süs ve varlık mal ve eşyası geniş çevresinden sağlanabiliyordu. Osmanlı despotluğu altındaki Trakya ve Bitnia kıyıları bugün de bağlar, bahçeler, ekili ve verimli topraklarıyle zenginlik örneği oluşturmaktadır. Marmara, nefis balıklarının bitmez tükenmez bolluğuyle her zaman ünlü olmuştur. Bu balıklar her yıl aynı mevsimde bu denize gelirler, avlanmaları da çok kolay ve zahmetsiz olur. (23) Boğazlardan geçiş ticarete açık olunca, doğal ve yapay tüm mal ve servetler, Karadeniz ve Akdeniz yollarıyle kuzeyden ve güneyden bu kente akıyordu. Don ve Dinyeper'in kaynaklarına dek bütün Germanya ve İskit ormanlarından toplanan mallarla, bütün Avrupa ve Asya sanat yapıtları, Mısır'ın buğdayı, Hindistan'ın en uzak bölgelerinin baharatı, değerli taşları yüzyıllarca tüm dünya ticaretini kendinde toplayan İstanbul limanına rüzgârlarla akıp geliyordu. (24)

Yeryüzünün bu köşesinde birleşmiş olan güzellik, güvenlik, zenginlik, Konstantinus'ün seçimindeki doğruluğu tanıtlamaya yeterdi. Her büyük kentin kuruluşu üzerine, onu gözler önünde daha da büyültmek amacıyle masalımsı tansıklar söylenmişse de Konstantinus'ün kararı, bu kent için insanlarca ileri sürülen belirsiz öykülerden çok yüce ve tanrısal buyruklara göre

oluşmuş bir köken bulmak yönündeydi. (25) Bu amaçla çıkardığı yasalardan birinde ilerideki kuşaklara anlattı ki, Konstantinapolis'in sarsılmaz temellerini Tanrı atmıştı (26) Her ne denli Konstantinus bu tanrısal bildirinin kendisine ne türlü tebliğ edildiğine ilişkin bir açıklamada bulunmadıysa da çok sayıda yazarın saflığı onun alçak gönüllü sessizliğini dile getirmekte fazlasıyla çaba göstermesine neden oldu. Bu yazarlar Konstantinus'ün Bizans surlarında uykuya daldığı bir sırada oluşan görüntü üzerine ayrıntılar vermeye kalkıştılar. Yaşlılığın ve hastalığın ağrı ve sızıları altında beli bükülmüş kılıkta bir hatun görünümündeki koruyucu kent perisi, ansızın tâze, pırıl pırıl bir genç kıza dönüştü, imparator, ona imparatorluk madalyalarını taktı. (27) Hükümdar uyandı, bu gizemli düşü yorumladı, hiç duraksamadan, Tanrı'nın buyruğunu yerine getirdi. Bir kent ya da bir koloni doğacak olursa, onun doğduğu gün, harikalar yaratan bir boş inancın bulup yakıştırabileceği bütün törenlerle Romalılar'da kutlanırdı. (28) Konstantinus, putataparlara özgü birtakım uygulamaları belki de yerine getirmemeliydi, ama kendisini izleyenlerin ruhunda derin bir umut ve saygı uyandırmaya meraklıydı. İmparator, yaya olarak ve elinde bir mızrakla, âyin alayını yürütüyor, başkentin kale sınırını oluşturmaya ayrılmış yol izini yönlendiriyordu. Bunu o denli uzun süre devam ettirdi, ki izleyiciler şaşıp kaldılar. Bunlardan kimileri imparatorun, çizgilerinde büyük bir kentin en büyük boyutlarını bile aştığını gördüler: İlerleyeceğim, diye yanıtladı Konstantinus, önünde giden ve göze görünmeyen yol göstericim «dur» deyinciye dek ilerleyeceğim. (29) Bu dindar iz sürücünün niyetini ya da güdülerini anlamaya çalışmayacak, yalnızca, ılımlı olarak, Konstantinopolis'in alanını ve sınırlarını betimlemekle yetineceğim. (30)

Kentin bugünkü durumunda sarayın kendisi ve bahçeleri, yedi tepeden birincisi olan doğu burnunu kaplamaktadır. Ve Ingiliz ölçüsü akr hesabıyle, yaklaşık yüz elli akr tutar. Osmanlı haremi ve müstebitliğinin merkezi Grek cumhuriyetlerinden

birinin temel kalıntıları üzerinde yer almıştır. Ne var ki, eski Bizanslıların, limandan yararlanabilmek üzere yerleşimlerini Saray'ın bugünkü sınırlarının ötesine de genişletmiş oldukları düşünülebilir.. Konstantinus'ün yaptırdığı yeni surlar limandan başlıyor, eski kaleden onbeş stad uzaklıkta, bir üçgenin genişletilmiş kenarından Marmara'ya kavuşuyordu. Bizans yerleşim yeriyle birlikte yedi tepeden beşi de bu sınırların içine alınmış oluyordu. İstanbul'a yaklaşırken bunlar, birbiri üzerinden, bakışımlı biçimde yükselerek büyüleyici bir görüntü oluştururlar. (31) Kurucunun ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra, bir yandan limana dek, öbür yandan Marmara kıyısı boyunca yeni yapılar kuruldu. Bunlar, altıncı tepenin dar burnu ile yedincinin geniş doruğunu örtmeye başlamışlardı. Varoşları barbarların sık sık yaptığı saldırılara karşı savunma zorunluğu, Teodosius'lerden sonuncusunu başkentin çevresini sağlam ve tek düzenli surlarla çevirmek durumunda bıraktı. (32) Doğu burnundan altın limana İstanbul'un en büyük uzunluğu üç Roma mili tutmaktaydı. (33) Kentin çemberi on ya da onbir, yüzeyi ise ikibin İngiliz (Akr)'ına eşitti. Kimi zaman Avrupa ve Asya kıyılarındaki köyleri de İstanbul'un sınırları içerisine alan çağımız gezginlerinin saflığını ve abartmalarını mâzur görmenin olanağı yoktur (34). Beyoğlu (Pera) ve Galata varoşlarıysa, limanın dışında bulunmakla birlikte, kentin bir bölümünü oluşturur gibi sayılabilir (35). Bu tür bir genişletme, burada doğmuş olan Bizanslı bir tarihçinin, kent çevresinde onaltıbin Yunanlı ve ondörtbin Romalı bulunduğuna ilişkin sözlerini, bir bakıma doğrulamış olur (36). Bu alan genişliği bir imparatorluk merkezi için uygundur. Bununla birlikte Konstantinopolis bu konuda Babil, Teb, (37) eski Roma, Londra ve hattâ Paris'ten geri kalmış bulunuyordu. (38)

Saltanatının şânını ve gönencini sonsuza dek anıtlaştırmak için yanıp tutuşan Roma dünyasının efendisi, çok sayıda ve uysal uyruklarında hâlâ var olmayı sürdüren zenginlikleri, çalışmaları ve herşeyi bu uğurda kullanabilirdi. Karşılıkları iki

milyon beşyüzbin Louis'ye yükselen (39) surları, revakları, su kemerleriyle Konstantinopolis'in inşa harcamaları üzerinde bir kanıya varılabilir. Karadeniz kıyılarını kaplayan ormanlar, küçük Marmara adasında bulunan ünlü beyaz mermer taşocakları, kısa bir deniz yoluyle Bizans limanına tükenmez sayıda malzeme sağladılar (40). Pek çok sayıda usta ve işçi, bu işlerin sonunu almak için titizce, hızla çalışıyorlardı. Ne var ki Konstantinus, içinde yaşadığı sabırsızlık duygularıyle çalıştırdığı mimarların sayısını yeteneğini yeterli bulmuyordu. En uzak eyaletlere varıncaya dek, yüksek aşamalı görevlilere buyruklar göndererek, ödüller vaad ederek üstün eğitim görmüş gençlerin mimarlık teori ve uygulamalarına kendilerini vermelerinin isteklendirilmesini bildirdi (41). Yeni kentin yapılması Konstantinus yönetiminin bu türlü yetiştirdiği işçilerle kotarılmış oldu. Meydana getirilen bu yapılar Perikles ve İskender yüzyılının en ünlü sanatçılarının yapıtlarıyle süslendi. Bir Roma imparatorunun gücü Fidias'in, Lizip'in dehâsını yeniden canlandırmaya yetmezdi, ama onların sonraki kuşaklara bıraktıkları ölümsüz ürünleri, mutlak hükümdarın doymak bilmez gururuna —hiç karşı koymadan— teslim edildi. Verdiği buyruklarla Yunan ve Asya kentlerinin en zengin süslemeleri oralardan söküldü (42). Unutulmaz savaşlardan kalma ganimetler, dinsel saygınlık nesneleri, en değerli tanrı, kahraman, eski çağların bilim adamları, ozanlarının heykelleri bu anlı şanlı İstanbul'un güzelleşmesine katkıda bulundular ve tarihçi *Cedrenus'ün* kitabına geçmiş oldular (43). Cedrenus, bu hayranlık verici yapıtların simgelediği kimselerin ruh ve dehâlarının sürmekte olduğunu coşkuyla belirtmektedir. Ne var ki, ne Konstantinus'ün kentinde, ne de gerileme durumundaki bir imparatorlukta Homeros'un ve Demosten'in dehâsını aramanın gereği yoktur.

Bizans'ın kuşatılması sırasında Konstantinus'ün çadırı ikinci tepenin doruğuna kurulmuştu. Yengisinin anısını sonsuzlaştırmak için bu yerde Forum'u (44) yaptırdı. Forum değirmi ya da daha doğrusu eliptik biçimde yapılmış gibidir. Karşılıklı iki

girişi oluşturan kemerli utku anıtları bu alanda bulunuyordu. Her yanı çevreleyen sütunlu revaklar heykellerle doluydu. *Forum*'un ortasında çok yüksek bir sütun dikiliydi. Onun kırık kalıntısı bugün —kaba bir deyişle— *yanık direk* diye adlandırılmaktadır. Bu sütun'un pabucu yirmi ayak yüksekliğinde, beyaz mermerden yapılmıştı. Herbiri on ayak yükseklik ve otuzüç çemberden on porfir bloktan oluşmuştu (45). Kocaman Apollon heykeli, yerden yüzyirmi ayak yükseklikteki sütun üzerine konmuştu. Bronzdandı, Atina'dan ya da bir Frikya kentinden getirilmişti. Fidias'ın yapıtı olduğu söyleniyordu. Sanatçı, gün ışığı tanrısını simgelemişti, ya da, Konstantinus de, sağ elinde bir asâ, sol elinde dünya yuvarlağı ve başının üzerinde de kıvılcımlanan bir ışık tâcı tasarlanarak sunulmaktaydı (46). Sirk ya da hipodrom görkemli bir yapıydı. Yaklaşık dörtyüz adım uzunluk ve yüz adım genişlikteydi (47). İki yanı birbirinden ayıran alan dikili taşlar ve heykellerle doldurulmuştu. Burada ilk çağın garip bir anıtı dikkati çekmektedir: Birbirine sarılmış üç yılan, bakırdan bir bütün oluşturmuşlardır. Yılanların üçlü kafası, Yunanlılar'ın Kserkses'e karşı kazandıkları utkudan sonra Delf tapınağına ayrılmış olan altın bir sacayağını tutuyordu (48). Çok zaman var ki, hipodrom, fetheden ayrı kültürdeki Türklerin elleriyle biçim değiştirmiştir. Eşanlamdaki *Atmeydanı* adı verilen bu alanda bugün at talimleri yapılmaktadır. İmparatorun sirk oyunlarını izlediği tahttan bir döner merdivenle saraya iniliyordu. Bu görkemli yapı hemen hemen Roma sarayına eşitti (49). Avluları, bahçeleri ve revaklarıyle çok büyük bir araziyi kaplıyordu. Konumu, Marmara kıyısı üzerinde ve Ayasofya kilisesiyle hipodrom arasındaydı (50). Hamamların da betimlenmesi ve övülmesi gerekecektir. Konstantinus'ün eli açıklığıyle her çeşit mermer sütunlar ve altmıştan çok bronz heykel ile süslenen bu hamamlar *Zeuksippe* adını sürdürdüler (51). Ne var ki bu tarihin yazarı, kentin binaları ve semtleri üzerine inceden inceye betimlemeler yapma yoluna gitmek istememiştir. Şu kadarını söylemekle yetineceğiz ki çok

büyük bir başkentin görkemliliği, gösterişi, zengin halkının yararlanabileceği her şey İstanbul'da bol sayıda bulunuyordu. Kuruluşundan yüzyıl sonra yapılan bir betimlemede şu bilgiler verilmektedir: Kapitolium, bilimler okulu, bir sirk, iki tiyatro, sekiz genel hamam, yüzelli üç özel hamam, elli iki sütüunlu revak, beş genel tahıl anbarı, sekiz su kemeri ya da haznesi, senato'nun toplandığı dört büyük salon, mahkeme salonları, ondört kilise, ondört saray, halkın yaşama düzeyini yansıtan dörtbin üçyüz seksen sekiz büyük ve görkemli konut (52).

Bu sevgili kentin nüfusu, kuruluşundan sonra, kurucusunun en çok ilgisini çeken bir konu oldu. İmparatorluk merkezinin taşınması sırasındaki çağın karanlık bir dönemde oluşu, bu büyük olayın içerisinde ve sonrasında meydana gelenler Yunanlıların böbürlenmeleri, lâtinlerin saflığı yüzünden yozlaşmış, karışık bir hal almıştır (53). Roma'nın tüm soylu aileleri, senato ve şövalye sınıfı mensuplarıyle onlara bağlı pek çok sayıda kimsenin, imparatorlarını izleyerek Marmara kıyılarına gelip yerleştikleri söylendi ve buna inanıldı. Yine bu söylentilere göre, çok zaman sonra bahçe haline getirilen İtalya toprakları çiftçisiz, ahalisiz kaldı. Çünkü Roma'da yalnızca cahillerden ve halk *katmanından* kimseler bulunuyordu (54). Bu kitabımızda, bu gibi abartmalar gerçek durumlarına indirgenecektir. Bununla birlikte, Konstantinopolis'in büyümesi, kendi içerisindeki insanların bilgi ve becerisiyle olmadığına göre, bu kent halkının gelişip zenginleşmesi öbür yerlerdeki insanların sırtından sağlanmıştır denilebilir. Olasıdır ki imparator, kendisi için oturma yeri olarak seçtiği bu kente gelip yerleşmeleri için Roma'nın ve Doğu eyalétlerinin zengin senatörlerini çağırmıştır. Bir efendi'den gelen çağrı'nın buyruk mu, dilek mi olduğunu ayırdetmek güç olduğundan, imparator böyle bir çağrıda bulunurken çok da eli açık davrandığından buna çabuk ve sevinçle uyuluyordu. Gözdeleri için kentin çeşitli yerlerinde saraylar yaptırarak onlara armağan etti. Ayrıca topraklar ve aylıklar vererek sosyal yaşamdaki sınıflarını korumalarını sağ-

ladı (55). Kuşaktan kuşağa geçecek biçimde Pontus'de ve Asya'da araziler ayırarak geliriyle başkentteki bina borçlarını ödemelerini de sağladı (56). Bu desteklemelerle ödüllendirmelerin gereksiz olduğu görülerek yavaş yavaş kaldırıldı. Genel gelirin büyük bir bölümü her zaman hükümdar, bakanlar, adalet örgütü görevlileri, subaylar ve saray hizmetlilerince harcanır. Eyaletlerin en zenginleri oraya görev, merak, çıkar ve eğlence güdüleriyle gelmişlerdi. Sayıları daha çok olan üçüncü bir sınıf da yavaş yavaş oluşmaktaydı. Bunlar, geçimlerini, çalışma ve gereksinmelerini üst sınıflardaki insanların isteklerini ve fantezilerini karşılamak suretiyle elde eden uşaklar, işçiler ve tüccarlardı. Yüzyıldan az bir sürede Konstantinopolis zenginlik ve nüfus bakımlarından, Roma ile yarışır hale gelmişti. Sağlık bakımından hiç de elverişli olmayan ya da halk için sıkıntı veren üst üste yığılmış evler, insanlar, arabalar ve hayvanların geçişine yetersiz duruma gelen dar sokaklar oluşturmuşlardı. Kale duvarlarının içerisinde kalan kent, nüfus artışını barındırma yeterliğini yitirmişti. İki yandan denize ulaşmış olan evler bile büyük bir kent nüfusunu barındırabilecek sayıdaydı (57).

Sık sık ve düzenli olarak yapılan şarap ve yağ, buğday ya da ekmek, para ya da tahıl yardımları Roma'nın en yoksul yurttaşlarını çalışmaktan alıkoymuştu. İlk Caesar'ların görkemine bir tür Konstantinopolis'in kurucusu da öykündü (58). Onun eliaçıklığı halkın alkışlarını kazandı. Sonraki kuşaklar ise bu alkışlara katılmadı. Bir hukuk düzeni kuranların ve fatihlerin ulusu, kanı pahasına elde ettiği Afrika'nın ürünlerinden hakkını isteyebilirdi. Augustus, Romalılara özgürülğün anısını unutturarak bayramlar ve bolluklar içerisinde dikkatle yol alıyordu. Ama Konstantinus'ün savurganlığında ne kendi çıkarı, ne de halkın yararına yorulabilecek hiçbir amaç yoktu. Yeni başkentin yararına Mısır'a yüklenmiş olan yıllık buğday vergisi becerikli bir eyaletin çiftçilerinden alınarak tembel ve saygısız bir halka dağıtılmaktaydı (59). Bu imparator, kınanmayacak başka düzenlemeler yaptıysa da bunlar ilgi çekecek nitelikte

değillerdir. Konstantinopolis'i on dört semte böldü, (60) Halk kurulu'na senato adı vererek onurlandırdı, (61) yeni kentin adını *eski Roma'nın kolonisi* ve *büyük kızı* sıfatlarıyle süsledi, halkına İtalyanların ayrıcalığını tanıdı (62). *Roma, eski büyüklüğü*nün hakkı olan onurunu ve anısını sürdürdü ve hukuksal üstünlüğünü korudu (63). Konstantinus, bir âşıkın sabırsızlığıyle yapı işlerini hızlandırdığından, surlar, revaklar ve başlıca anıtsal binalar birkaç yıl, ya da, kimilerine göre, aylarla hesaplanacak süre içerisinde bitirilmiş oldu (64). Ne var ki bu olağanüstü çabukluğa, Konstantinus'ten sonra gelen saltanat sırasında bunların yıkılmasını önlemek için ne denli zahmet ve kaygu çekildiği düşünülecek olursa, birçok binanın üstünkörü ve oluruna bağlanarak yapılmış olması nedeniyle inanılması olasıdır (65). Binalar henüz sağlam ve yeni haldeyken imparator yeni kentin kutsal varlığa adanmasına hazırlanıyordu (66).

Anılmaya değer olan bu bayramın görkemini taçlandıran eğlence ve savurganlıkların büyüklüğünü kolayca gözler önüne getirmek olasıdır. Ama, daha uzun süreli garip bir törenden burada söz etmeye değer. Kuruluşun her yıldönümünde, yazılmış buyruklarıyla çerçevelenmiş yaldızlı bir levha ile Konstantinus'ün heykeli, sağ elinde kentin perisini canlandıran küçük bir imgeyle, zafer arabası üzerinde taşınıyordu. Sırmalı giysiler kuşanmış, ellerinde mumlar bulunan ve meşaleler taşıyan muhafızlar hipotromdaki bu geçit törenine katılıyorlardı. Heykel, tahtın karşısına gelince, zamanın imparatoru ayağa kalkıyor, önceli'nin anısını kutsayor, onu saygı ve minnetle selâmlıyordu (67). Bu anma ve sunuş bayramında, mermer bir sütun üzerine kazılarak yazılmış bir buyrultu İstanbul'a *İkinci* ya da *yeni Roma* adını veriyordu (68). Ne var ki Konstantinopolis adı (69) bu onurlu sıfatı da aştı, bindörtyüz yıl geçtiği halde, Konstantinus'ün ününü hâlâ sürdürmekte bulundu (70).

Yeni bir devlet merkezinin kurumlası zorunlu olarak ona uyumlu bir sivil ve askersel yönetimiyle düzeninin de kuruluşunu gerektirir. Dioklesianus'ün getirdiği karmaşık bir politika bilgisi Konstantinusce de yürütülmüş, ilk ardıllarınca da geliş-

tirilmiştir. Bu bilgi yalnızca büyük bir imparatorluğun ilginç tablosunu gözler önüne sermekle kalmayacak, aynı zamanda o imparatorluğun gerileyişinde etken olan gizli nedenleri ortaya çıkarmaya da yardımcı olacaktır. Bir kısım ilginç kuruluşların araştırılması, bizi Roma tarihinin en uzak yıllarına götürerek yeniden son zamanlarına döndürecektir. Ne var ki, biz onu, Konstantinus'ün tahta çıkmasından Teodosius kodeksinin (71) ilânına dek süren zaman içerisinde, demek ki, yüzotuz bir yıllık sürenin sınırları içerisinde tutacağız. İlginç bulduğumuz noktaların en büyük bölümünü ve imparatorluğun durumu üzerine en aslına uygun ayrıntıları Doğu'nun ve Batı'nın bu kodeksi ve *Notitia*'sında bularak inceledik (72). Bu aydınlatmalar tarihin yürüyüşünü biraz geciktirecektir. Ne var ki bu geciktirme yasalarla törelerin önemli olduğunu bilmeyen yüzeysel okuyucuları ve geçici saray entrikalarıyle savaşın sonucundan başka konularda tarihle ilgilenmeyenleri memnun bırakmayacaktır.

Romalıların akıllı gururu, iktidarın gerçek özünden bir özveride bulunmaksızın, temsil ile ilgili biçimsellikleri ve törenleri Doğu'nun nezaket ve övünmesine bırakıyordu (73). Eski özgürlüklerinin kaynağını oluşturmuş bulunan erdemlerinin tümünü de yitirince davranışlarındaki sâdelik de yavaş yavaş kayboldu ve Romalılar, Asyalı saray gözdeleriyle dalkavuklarının şatafatlı yapmacıklarına öykünecek denli aşağılaştılar. Bir cumhuriyette parlak etkinliği olan, bir monarşide ise zayıflık ve geri kalma nedeni sayılan kişisel değerlilik halleri imparatorların keyfi yönetimleriyle yok oldu. Tüm sosyal sınıflar, tüm saygınlıklar, taht basamaklarına tırmanarak soyluluk sanı takınan köleden keyfi iktidarın en aşağılık aracılarına dek herkes sert bir bağımlılığın buyruğu altına girmiş oldular. Bu alçak uşaklar topluluğu, bir devrimin kendi umutlarını yıkabileceği ve hizmetlerinin karşılığını almalarını engelleyeceği korkusu içerisinde, yeni yönetimin ayakta kalmasını çıkarları için gerekli görüyorlardı. Bu *tanrısal aşama sırası*'nda (böyle adlandırılıyordu) her sınıf titizlikle belirtilmişti; her saygınlık birçok boş

törenlere bağlanmıştı. Bu konunun incelenmesi için birtakım saygısızlıkları da göze almak gerekecektir (74). Lâtin dilinin saflığı, kimilerinin övünme çabalarından ve kimilerinin de alçaklıklarından doğan sıfat edinme aşırılıklarıyle bozulmaya başladı. Çiçeron bunların anlamını kavrayamazdı, Augustus ise bu yeni sıfat sözcüklerini tiksinerek reddederdi. İmparatorun kendisi bile, yüksek dereceli subaylara —tuzağa düşürürcesine— *zât-ı samimiyetleri, zât-ı ehemmiyetleri, zât-i âli-i kebireleri,* (75) *ünlü ve görkemli altesleri,* biçiminde sıfatlar yöneltiyordu.

Görevlerini belli eden levhalarda gördükleri işi ve saygınlıklarını anlatan yazı ve simgeler bulunuyordu. Bunlarda o sıradaki imparatorun portresi, bir zafer arabası, dört meşaleyle aydınlatılmış ve değerli bir halı ile örtülmüş bir masa üzerinde buyrultuların sicili, yönettiği eyaletlerin simgesel resmi, komuta ettiği birliklerin adlarıyle sancakları görülüyordu. Bu resmi tabelalardan kimisi kabul salonlarında, görünür biçimde, asılı duruyordu. Bir bölümü de, halk arasında göründükleri zaman, onların önlerinde taşınarak herkese gösterilmiş oluyordu. Her durum ve koşulda, görkemleri ve beraberindeki adamlarının çokluğu yüce majeste'nin temsilcileri için en derin saygının doğmasını sağlıyordu. Bir filozof gözlemci. Roma devlet yönetimine, çeşitli roller oynayan, temsil ettikleri tutku ve kişiliklere özenen ve onların sözlerini yineleyen aktörlerle dolu görkemli bir tiyatroyu izler gibi bakacaktır (76).

İmparatorluğun genel kuruluşu içerisinde önemli yer tutan yüksek dereceli görevler üç sınıfta toplanmaktaydı: 1⁰ Ünlüler; 2° *Spectabiles'ler* ya da saygı duyulanlar, 3° *Clarissimi*'ler, (ki saygı değerler anlamınadır). Roma'nın sadelik zamanlarında bu ad'dan kapalı biçimde bir saygı deyimi olarak yararlanılıyordu. Sonraları ise bütün senato üyelerinin, dolayısıyle bütün eyalet yöneticilerinin özel sıfatı haline geldi. Daha ileriki zamanlarda, basit bir senatöre oranla daha üstün durumda olanları ayırmak üzere iddialı olarak kullanılan *saygıdeğerler* sınıfındakilerce kullanıldı (77). Ama *ünlü* adı ancak alttaki iki sınıfın saygı ve

itaat duyduğu kimi üstün kişilere tanınıyordu. 1° Konsul'lere ve patrisiyenlere; 2° Pretorium prefeleri'ne, Roma ve Konstantinopolis prefelerine, 3° süvari ve piyade baş komutanlarına; 4° İmparatorun kendisine yardım hizmetlerini gören yedi saray bakanına (78) sınıfları bakımından eşit olan *ünlü* yüksek görevlilerle magistratus'ler arasında eskilik, birçok saygınlıklar elde edebilmek için bir ünvan sayılıyordu (79). Çevrelerine lutuf ve ihsan saçmaktan hoşlanan imparatorlar bir onur beratıyle, gözdelerin böbürlenme duygu ve isteklerine de yanıt vermiş oluyorlardı (80).

Romalı konsulus'ler özgür bir ülkenin birinci magistatus'leri oldukça güçlerini halkın beğenisinden aldılar, imparatorlar istibdatlarını saklamaya yanaştıkları sürece konsulusler, senato'nun gerçek ya da biçimsel oylarıyle seçilmeyi sürdürdüler. Dioklesianus'ün saltanatından beri bu özgürlük izleri ortadan kaldırıldı, yıllık konsulus'lük onurlarını kabullenen mutlu adaylar öncellerinin utanç verici durumlarından üzüntü duyar gibi görünüyorlardı. Çiçeron'lar, Katon'lar plebeien'lerin oylarını alabilmek için yalvarmak, bir halk seçiminin masraflı koşullarına katlanmak, gerektiğinde oy alamamanın utancına uğramayı göze almak zorunda kalıyorlardı. Onlar, bir hükümdarın değerliliğe, erdeme kıymet ve ödül verdiği bir çağda yaşadıkları için kendilerini mutlu sayıyorlardı (81). Seçilmelerinden sonra imparatorun iki konsulus'e yazdığı mektupta yalnız kendisinin tek gücüyle atandıkları bildiriliyordu (82). Adlarını ve portrelerini fildişi tabletler üzerine kazdırıyor, böylece eyaletlere gönderiyor, kentlere, magistratus'lere, senatoya ve halka bunlardan armağanlar verdirtiyordu (83). Taç giyme törenleri imparatorluk sarayında yapılıyordu. Yüzyirmi yıldan beri Roma, sürekli olarak eski magıstatus'lerini görmekten yoksun kaldı (84). Ocak ayının birinci gününün sabahı konsulus'ler saygınlıklarının nişanını alırlardı. İpek ve altın işlemeli parlak ergu-van bir harmâni kuşanırlardı (85). Bu törende konsulus'ler, senatör giysili sivil ve asker yüksek görevlilerce izlenir, onların

önünde baltacılar, ilk çağlarda çok önem verilen birtakım işe yaramaz silah ve baltaları taşırlardı (86). Tören alayı saraydan kalkarak, kentin başlıca gezi alanı olan Forum'a giderdi (87). Orada, Konsulus'ler kürsüye çıkarlar, eskilerdeki gibi yapılmış fildişi işlemeli sandalyeye otururlar, doğrudan doğruya kendilerine gönderilmiş olan bir köleyi özgürlüğüne kavuşturarak adalet otoritesinin bir işlemini yerine getirirlerdi. Bu tören, Tarkuin'lerin gizli fesat hareketini haber vermiş olan sadık Vindeks'i Roma vatandaşı ilân eden, özgürlük ve konsulus'lüğün kurucusu eski ünlü Brutus'ün anısını tazelemek amacıyle yapılmaktaydı (88). Genel bayram büyük kentlerde günlerce sürerdi. Roma'da geleneksel olarak; İstanbul'da öykünerek; Kartaca'da, İskenderiye'de ve Antakya'da bolluk esinleyen bu eğlence ve temsillere duyulan istekle kutlamalar yapılıyordu (89). Her iki başkentte, tiyatro oyunları, sirk ve amfiteatr dörtbin altın lira'ya (yaklaşık yüzaltmış bin sterlin'e) mal oluyordu (90). Bu giderler iki magistratus'ün ödeme ve eliaçıklık sınırının ötesine geçerse imparatorluk hazinesi o açığı kapatıyordu (91). Konsulus'ler bu geleneksel ödevlerini tamamlayınca, özel yaşamlarının iç âlemine dalarak, yılın geri kalan bölümünü baştan başa boş olan kendi oyunlarındaki rollerini oynuyorlardı. Artık ulusun konseylerine başkanlık etmiyorlardı. Ne barış ne de savaşla ilgilenmiyorlardı. Beceri ve uzmanlıklarına uygun başka bir görev olsa bile ne kendi görevlerinde ne de onda hiçbir yararlı hizmetleri geçmiyordu. Yalnızca, Marius'lerin, Çiçeron'ların kürsüsüne oturdukları yılın tarihini belirlemek üzere adları işe yarıyordu. Roma'nın son kölelik zamanlarında bile bu otoritesiz ad için duyulan büyük saygı sürdürüldü. Daha çok iktidara sahip olan başka bir görevden daha çok övünç, daha çok saygıyı bu ünvan sağlıyordu. Konsul'lük bağlılık ve erdemin en değerli ödülü, tutkunun başlıca hedefi olma niteliğini hiç yitirmedi. Cumhuriyetin gölgesinden bile nefret eden imparatorlar, kendilerine konsulus dedirtmekle hem görkemliliklerine hem de halkın kutladığına daha çok inanıyorlardı (92).

Soylularla halk arasında, başka hiçbir ulusta rastlanmamış

olan övünçlü ayırım, cumhuriyetin ilk zamanlarında yerleşmiş olan Patricius (Patrisyen)'ler ile Plebeius (Plebeiyen)'ler arasındaki ayrılıktan ileri gelmekteydi. Zenginlik ve onurlar, devlet saygınlıkları, dinsel törenler hemen tümüyle patricius'lerin elindeydi. Sınıflarının saflığını sert bir kıskançlıkla koruyarak alt katmandakileri aşağılandırıcı bağımlılık içerisinde tutuyorlardı (93). Ne var ki, özgür bir halkın ekesiyle bağdaşmaz olan bu ayrımlar, tribunus'lerin sürekli çabalarıyle, uzun tartışmalardan sonra kaldırılabildi. Gayretli ve becerikli plebeius'ler çalışmalarının başarıyla taçlandığını gördüler. Zengin oldular, onurlar kazandılar, şan ve ünle değerlendirildiler, evlenmeler yaptılar, birkaç kuşaktan sonra, eski soylular gibi onlar da boş ve kendini beğenmiş kimseler olup çıktılar (94). Öbür yandan, ilk patricius ailelerinin sayısı hiçbir zaman artmadı, cumhuriyet boyunca ayakta kaldı, ama, doğa yasalarının etkisiyle ya da iç ve dış savaşların aşındırmasıyle sönüp gittiler. Buna, saygınlık ve zenginliklerini yitirerek yavaş yavaş halk katmanı arasına inip onlara karışmalarını da ekleyebiliriz (95). Bunlardan kökenlerini net ve parlak bir biçimde Roma'nın ilk yıllarına dek çıkarabilen çok az sayıda kimse kalmıştı. Caesar, Augustus, Claudius ve Vespasianus'ün bir bölüm senatörlerden hâlâ kutsal olarak bakılan bu sınıfı sonsuzlaştırmak umuduyla yeni ve çok sayıda patricius aileleri meydana getirmelerine karşın bunların bile sayıları azalmıştı (96). Aralarında o sırada saltanattaki imparatorun ailesi de bulunan bu yeni aktarılanların sayıca azalmalarının nedenleri müstebit hükümdarların ortalığı kasıp kavurması, çok sayıdaki büyük ayaklanmalar, törelerdeki değişmeler ve yabancı uluslarla oluşan kaynaşmalar gibi durumlardır (97). Mutlak hükümdarın otoritesini durdurabilecek bir soylular kütlesi oluşturma tasarısı Konstantinus'ün niteliğine ve siyasal tutumuna uygun düşmezdi. Bu öneriye uysaydı, yasaların yürütme gücünü ancak kamuoyu ve zamandan alabilen bir düzeni kendi eliyle kabullenmiş olacaktı. Bununla birlikte *patricius* ünvanını yaşatmayı sürdürdü. Ama yalnızca bir kişisel ayırım için, *kalıtsal* değil.. Konsulus'lerin geçici üs-

tünlüklerini tanıyorlar ve bunun dışında tüm yüksek devlet görevlilerinin karşısında önceliklerden yararlanıyor, her istedikleri zaman hükümdarın yanına girip çıkma özgürlüğüne sahip bulunuyorlardı. Bu onursal sıfat, imparatorluk sarayında saç sakal ağartmış bakanlarla saray gözdelerine de verilirdi. Böylece sözcüğün —kelime kaynak bilimi bakımından— anlamı cahillik ve dalkavukluk yüzünden bozulmuş, Konstantinus'ün patricius'leri imparatorun ve cumhuriyetin *babalık* gibi sayılanları durumuna dönüşmüşlerdir (98).

Praetorio prefeleri (paefectus praetorio)'nin alınyazısı konsulus ve patricius'lerinkinden değişik oldu. Sonuncular, eski büyüklüklerinin boş bir ünvana dönüştüğünü gördüler. Birinciler ise aksine, çok alçak gönüllü bir sıradan yükselerek Roma dünyasının sivil ve asker yönetimindeki en yüksek yeri ellerine geçirdiler. Severus'ün zamanından Dioklesianus'ün saltanatına dek, muhafızlar, saray, yasalar, maliye işleri, ordularla eyaletler onların üst gözetimine bırakıldı. Doğu'nun vezirleri gibi, bir ellerinde mühür'ü, öbüründe imparatorluğun sancağını tutuyorlardı. Her zaman çok aşırı olan tutkuları, kimi zaman efendileri için felâket getirici nitelik kazanıyor, pretoryen muhafız çete (asker)'lerinin desteğine sahip bulunuyorlardı. Ama Dioklesianus bu dikbaşlı birlikleri güçsüz hale sokunca, sonunda da Konstantinus bunları ortadan kaldırınca prefeler de birlikte düşüp yok olmadılarsa da yararlı ve söz dinler hale geldiler. İmparatorun canıyle güvenliği için görevsiz duruma gelince, saray bölümleri üzerinde o zamana dek kullandıkları yargılama yetkisini de bıraktılar. Savaşta Roma birliklerinin en seçkinlerine komuta etme yetkileri de, Konstantinus'ün tüm askersel komutanlıklarını onlardan almasıyla, sona ermiş oldu. Dioklesianus'ün oluşturduğu yönetim planına göre, dört hükümdarın da birer *praefectus praetorio'su* vardı. Konstantinus ise imparatorluğun tüm otoritesini birleştirdiğinden, dört prefe'yi atamayı sürdürdü, öncellerinin yönettiği aynı eyaletlerdeki işleri onlara verdi. Doğu prefesinin yargılama yetkisi Nil çavlanlarından Fasis (Phasis) kıyılarına, Trakya dağlarından Pers sınırlarına dek

yayılıyordu. Önceleri İllirya prefesine bırakılmış olan Pannonya, Yunanistan eyaletleri de bir başka prefenin gözetimine verilmişti. İtalya prefesinin gücü bu eyaletin sınırları içerisinde bırakılmış değildi. Bu güç ve yetki, Tuna kıyılarına dek bütün Retya'ya, Akdeniz adalarına, Siren (Cyrene) ile Tijitan (Tigitane) sınırları arasında kalan Afrika kesimine yayılıyordu. Galya prefesinin görev sınırları içerisinde İngiltere'yle İspanya'nın komşu eyaletleri, Antonius duvarından Atlas dağına dek uzanan ülkeler bulunuyordu (99).

Prefelerden askersel komutanlık yetkileri kaldırılınca boyunduruk altına alınmış bunca uluslar üzerinde kullandıkları sivil yönetim görevleri en yetkin imparator temsilcilerinin tutkusunu gidermeye ve yeteneklerini kullanmaya yetiyordu. Adalet ve maliye işlerinin en üst yönetimine el koymuş durumdaydılar. Bu iki konu, barış zamanında, hükümdarın ve halkların tüm ödevlerini kapsar. Yasalara uyan vatandaşları korumak için hükümdarların; varlıkları oranında, devletin vazgeçilmez giderlerine katkıda bulunmak üzere halkların ödevlerini... Para, büyük yollar, postalar, genel besin maddesi anbarları, zanaatlar, genel güvenlik ve gönençle ilgili herşey, praefectus praetorio'ların yönetimi altında bulunuyordu. Majeste imparatorun doğrudan temsilcileri olarak, genel yönetmelik ve tüzükleri, gerektiğinde, kendi yorumlarına göre, açıklığa kavuşturmaya, sayılarını artırmaya, değişikliğe uğratmaya yetkili kılınmışlardı. Eyalet valilerinin tutumunu da gözlüyorlardı. Görevlerini savsıyanları başka yerlere geçiriyor, suçluları cezalandırıyorlardı. Hukuk ya da ceza alanında olsun, önemli işlerde bütün alt kademedeki mahkemelerin gördüğü davalar praefectus praetoriosunun mahkemesine getiriliyor, onun verdiği karar kesin oluyordu. İmparatorlar sınırsız güvenç duydukları bu kimseler için yapılacak hiçbir şikâyeti kabul etmiyorlardı (100). Aldıkları aylıklar, kişisel saygınlıklarıyle orantılıydı (101). Eğer onların açgözlülüğü yine de doymak nedir bilmezse, armağanlar, haraçlar gibi her çeşit suçluluk ve keyfilikle gelirlerini artırma olanakları vardı. İmparatorlar, prefelerinin tutkusundan

kaygu duymamakla birlikte bu büyük görevlilerin otoritesini sürelerinin kısalığını gözönünde bulundurarak dengede tutmayı da dikkatle yerine getirirlerdi (102).

Onemleri nedeniyle Roma ve İstanbul, praefectus praetorio'ların herhangi bir otorite kullanamadığı yalnız iki kent olmuşlardır. Deneyim göstermiştir ki, çok büyük ve yaygın kentlerde düzeni ve dinginliği korumak için yasal önlemlerin yürütülmesi ağır olmaktadır, bu da, yüz göz olmuş, gürültücü bir halkı korkutucu bir güç ile ve keyfi cezalarla yola getirecek yüksek aşamalı bir görevlinin Roma'ya bakması gibi bahaneyi Augustus'ün eline vermiş oldu (103). Valerius Messala, Roma praefectus'ü adıyle atanan ilk görevli oldu. Bunun nedeni de, çok iyi insan olarak tanındığı için yapacağı keyfi işlemlerle bu ününün yok edilmek istenmesiydi. Ama bu seçkin vatandaş, verilen görevi birkaç gün yaptı(104). ve, ayrılırken dostu Brutus'e de uygun gelen bir düşünce düzeniyle, genel özgürlükle bağdaşması olanaksız bulunan bir görevin kendisine hiçbir zaman kabul ettirilemeyeceğini bildirdi (105). Özgürlük duygusu sürdükçe otoriteye karşı tutku da arttı. Önceleri yalnızca köleleri ve serseri güruhunu baskı altında tutmak için kurulmuş gibi gelen praefectuslük gitgide şövalye sınıfıyle Roma'nın soylu ailelerinin hukuk ve ceza davalarını da yetki alanına alması için izinli kılındı.

Yasalara ve adalet ilkelerine göre karar vermesi için her yıl seçilen *praetor*'lar, *forum* iyeliğinin, hükümdarın kulağı olan ve güvenini kazanmış bulunan yüksek aşamalı bir görevliye ait olup olmadığını uzun süre tartıştılar. Mahkemeleri bomboş kaldı, onikiden onsekize dek değişen sayıları yavaş yavaş iki ya da üçe düştü, görevleri halk için birtakım masraflı bayramlar tertiplemekten ibaret hale geldi (106) ve (107). Konsulus'ün saygınlığı, pek seyrek olarak kentte görünen bir hayâletten farksız hale gelince praefectus'ler senatoda onların yerini aldılar, kısa süre sonunda bu görkemli meclisin başkanları gibi görüldüler. En uzak yerlerden üst mahkeme olarak onlara başvuruluyordu. Bir hukuk ilkesi olarak tüm kentsel (belediye)

otoritenin de şefleri sayıldılar (108). Roma valisinin, çetin işlerin yönetiminde kendisine yardım etmek üzere onbeş görevlisi vardı; bunlardan bir bölümü ona eşit, öbürleriyse üst düzey deydiler. Başlıca yönetim bölgeleri, hırsızlıklar, yangınlar, gece olaylarına karşı kurulmuş güvenlikle ilgiliydi; bir bölümü, halka dağıtılan buğday ve zahire işlerine; liman, su yolları, kanalizasyon ve Tevere ırmağının yatağı ile üzerinde gidiş gelişlerin güvenliği sorunlarına bakıyorlardı. Pazarların, tiyatroların, resmi ve özel yapı işlerinin denetimi de bu yönetimin görevleri arasındaydı. Bu denetim ve gözetim görevi düzenli bir polis örgütünün şu ana hedeflere varmasıydı: güvenlik, bolluk ve temizlik. Başkentin görkemini, güzelliklerini korumak üzere dikkatli davrandığını göstermek için devlet, heykellere bakmak üzere özel bir müfettiş çalıştırıyordu. Bu görevli, cansız varlıkların muhafızıydı, eski bir yazarın saçma sapan bir hesabına göre, bu heykellerin sayısı Roma'da yaşayan insanların sayısından az değildi. İstanbul'un kuruluşundan otuz yıl sonra, böyle bir görevlilik burada da kuruldu. Her iki kentsel praefectus ile dört praetorio arasında tam bir eşitlik meydana getirildi (109). Imparatorluk aşama sırasında *saygınlar* adıyla kendini göstermiş olanlar eyaletlerin *ünlü* praefectus'leriyle *şerefli* magistratus'leri arasında bir aracı sınıfı oluşturdular. Asya, Achaia ve Afrika prokonsulus'leri bu sınıfa göre önceliklerini savundular. Eski saygınlıklarının anısına bu hak tanındı. Aşağı kalan tek şeyleri, mahkemelerinin kararlarını praefectus mahkemelerinin üst derece olarak, inceleme ve kesin karara bağlama yetkisiydi (110). İmparatorluğun sivil yönetimi, içerisinde eyaletleri kapsayan onüç büyük diyosez'e ayrılmıştı. Bunlardan herbiri büyük bir krallığı kapsayacak genişlikteydi. Bu diyosezlerden birincisi Doğu kontu (Comes itis)'nca yönetiliyordu. Görevlerinin önemi ve sayısı için bir kanı vermek üzere, buyruğu altında, bugün *sekreter, haberci* ya da *memur* denilen altıyüz kişi çalışıyordu. (111) Mısır yüce praefectus'lüğünün makamı hiçbir Roma şövalyesi'nce işgal edilmedi. Ama o hizmet sürdürüldü ve eyaletin olağanüstü durumuyla halkının büyük değerinin gerektirdi-

ği yetkiler valilikçe yürütüldü. Asya, Pontus, Trakya, Makedonya, Daçya, Pannonya, Batı İllirya, İtalya, Afrika, Galya ve Büyük Britanya'nın öbür diyosezleri, praefectus nâipleri eliyle yönetildiler (112). Adları, sınıflarını ve makamlarının alt derecede olduğunu yeterlikle anlatmaktadır. İleride kendilerinden söz etme fırsatını bulacağımız (İmparator adına komuta eden) Roma orduları generalleri kontlar ve dükler *saygıdeğer* sınıf ve ünvanlara sahip olmuşlardır.

İmparatorluk kurullarında kıskançlık ve böbürlenme hüküm sürdüğünde iktidarın bölümlere ayrılmasına ve ünvanların çoğaltılmasına özen gösterildi. Romalı fâtihlerin sâde ve tek biçimde bir yönetim altında biraraya getirdikleri çok geniş ülkeler o derece acımasız olarak parçalara ayrılmıştı ki, imparatorluğun sona ermesinde —yüz on altı eyalet olduğu görüldü, bunların herbirinden yönetimleri için— haraçlar alınmış olduğu anlaşıldı. Üçü prokonsullerce, otuzyedisi konsullerce, beşi Korrektorlarca ve yetmişbiri de prezidan (praesidens)'lerca yönetilmekteydi. Bu görevlilerin adlandırılması ayrı ayrıydı. Sınıfları bölümlenmişti. Saygınlıklarını belirten işaretler birbirine benzemiyordu. Durumları ise, olayların akışına göre az ya da çok avantajlı olabiliyordu. Ne var ki, *şerefliler* sınıfından olan prokonsul'ler ayrı tutulursa, hepsinin bu görevleri hükümdarın istencine bağlıydı. Adalet ve maliye işlerini yürüttükleri görev bölgeleri de praefectus'lerin ve saylavların denetimi altındaydı. Kodeks'in ve Randektes'in çok büyük ciltleri, eyaletlerin yönetim düzeni üzerine bize, ayrıntılara inmemiz için olanaklar sağlamaktadır; (113) ancak, tarihçi eline geçen fırsat ve olanağı kötüye kullanmamak için yalnız iki noktayı belirtmeye özen gösterecektir: 1° Düzeni ve barışı koruyabilmek için eyalet valileri geniş ölçüde adalet uygulama yetkisine sahip bulunuyorlardı: Cisimsel cezalar için hüküm veriyorlar ve ağır suçlarda ölüm cezasına hükmedebiliyorlardı. Ne var ki suçlunun lehine göre suçlamada değişiklik yapamıyorlar ve sürgün cezası veremiyorlardı. Bu yetki ayrıcalığı, gerektiğinde elli altın lirası tutarında ağır ceza hükmeden praefectus'lere özgüydü. Yardım-

cılar ancak birkaç (ons)'luk para cezası verebilirlerdi (114). Güçlü bir yetkiyi simgeler ve daha aşağısını kabullenmez gibi görünen bu ayrıcalık, sonsuz kötüye kullanımlara da elverişliydi. Bir eyalet magistratus'ünün tutkuları, dikkatli davranışları ya da insanlıkları nedeniyle suçsuz insanların kanını dökmeye dek ileri gitmelerini engelliyorsa da bu vatandaşların mallarını ve özgürlüklerini hedef alan baskı eylemlerini uygulamaya kendilerini itebiliyordu. Görülmektedir ki sürgün, büyük para cezaları ve tatlı bir ölüm kararı verebilmek ancak zengin ya da soylu vatandaşlar için sözkonusu olabiliyordu. Böylece, eyalet mgistratus'ünün hıncına ya da ceza verme isteğine en çok uğrayabilecek kimseler onun nasıl olacağı kestirilemez zulüm ve işkencesine karşı bir çeşit güven altına alınmış, praefectus'ün daha büyük, daha yan tutmaz mahkemesinde yargılanmaları sağlanmıştır.

2° Bir yargıcın doğruluğu, kişisel çıkarları, ilişkileriyle bozulabilir, diye düşünüldüğünden, imparatorun özel bir izni olmaksızın, doğduğu memlekette görev yapmasını kesinlkile yasaklıyordu (115). Yargıçlarla oğullarının, bulundukları yönetim bölgelerinden evlenmeleri (116) ya da —yargılama yetkileri bulunan yerlerde köle, arazi ve ev satın almaları kesinlikle yasaklanmıştı (117). Bu sert önlemlere karşın Konstantinus, otuzbeş yıl saltanattan sonra adaletin parayla satılan baskıcı işlemesinden yakınmakta, yargıçların oturumlarını, çalışmalarını, önellerini ve kararlarını satmalarından tiksinerek yakınmaktaydı. Yasaların ve etkisiz kalan korkutmaların arka arkaya çıkarılması bu düzensizliklerin sürdüğünü ve kuşkusuz cezasız kaldıklarını tanıtlamaktadır (118).

Sivil yargıçlar, hukukçular arasından seçilerek alınıyor, hukukçu olmak isteyen gençlere ünlü Justinianus el kitapları (Institut Justinianus) veriliyordu. Hükümdar, onların akıllarını ve yeteneklerini, yönetimde görevlendirmek vaadiyle gayrete getiriyor, ödüllendiriyordu (119). Bu kazanç getirici bilimin erbabı Doğu'nun ve Batı'nın tüm büyük kentlerinde bu öğrenimi yapabiliyorlardı. Ama, en ünlü hukuk okulu, Fenike kıyıların-

daki Berytus'deydi (120). Belki de doğduğu memleket için yararlı okulun kurucusu olan Aleksander Severus'den üçyüz yıl sonrasına dek yine okul olarak parlaklığını sürdürmüştür. Beş yıllık düzenli bir öğrenim gören öğrenciler, servet ve onur kazanmak için eyaletlere dağılıyorlardı. Yasaların, sanatların, suçlulukların çok sayıda bulunduğu koca bir imparatorlukta hiçbir zaman işsiz kalmıyorlardı. Doğu praefectus praetorio mahkemesi yüzelli avukat kullanıyordu. Bunlardan altmış dördü özel ayrıcalıktan yararlanıyordu. Her yıl bunlardan ikisi seçiliyor ve, hazine haklarını savunmak için kendilerine altmış altın lira ücret veriliyordu. İlk deneme olarak, yardımcı niteliğiyle, kimi davalarda yargıçların yanında çalıştırılıyor, daha önce avukat sıfatıyle çıktıkları mahkemelere yargıç olarak atanıyorlardı. Bir eyaletin yönetimini elde ediyorlar, değerlilikleri, kazandıkları ün ya da başarılarıyle, basamak basamak, devletin büyük saygınlıklarına erişiyorlardı (121).

Baro yaşamında düşünce düzenini bir çekişme silahı olarak görmeye, yasaları kendi niyet ve çıkarlarına uygun biçimde yorumlamaya alışmış kimselerden, kamu yönetiminde bir göreve geçerken bu tehlikeli ve kötü ruhtan sıyrılıp çıkacağını ummak olası değildir. Kuşkusuz, eski ve yeni çağlarda kendi mesleklerine onur kazandırmış ve verilen görevlerde de yetkinlikle hizmet etmiş avukatlar olmuştur. Ama, Roma hukukunun gerileme zamanında yasa adamlarının olağan aşamaya yükselmesi ancak utanç verici ve düzensizlik yaratıcı sonuçlar doğurabilirdi. Soylu ve takdir uyandırıcı yetkinlik uzun süre soyluların tekelinde kalmıştı. Ama azatlı kölelerin, plebeuis'lerin ağzında bu işler iğrenç ve karanlık bir hale gelerek bozulmuştu (122). Bunlardan bir bölümü, aileler içerisindeki geçimsizlikleri kışkırtmak için yollar arıyordu. Davaların oluşup çoğalması için çaba harcıyorlar, kendilerine olduğu gibi meslektaşlarına da büyük çıkarlar sağlıyorlardı. Geri kalanları ise, kirli ve uygunsuz köşelerinde saklanıp, zengin müşterileri için, gerçeği gölgeleyici tezvirler hazırlayarak meşru olmayan temeller üzerine oturtulmuş savunmalar tertipliyorlardı. Cıyak cıyak haykırıp

bir sürü laflar geveleyerek *Forum*'u çınlatanlar en seçkin avukat olarak nitelendiriliyorlardı. Kendi ünleri denli adalet için de ilgisiz ve kayıtsız olarak meşru olmayan işlerin bezirgânlığını yapıyorlar, müşterilerini yıkıma sürükleyen gider ve harçlarla ertelemeler yaptırıyorlardı. Davaların sonucu almak olanaksız hâle gelmişti ve zavallı dâvacılar, sabırları ya da paraları tükenince bu dâvalardan vazgeçiyorlardı (123).

Augustus'ün politik düzeninde imparatorluk eyaletlerinin yöneticileri egemenliğin tüm güçleriyle donatılmışlardı. Savaş ve barış bakanları, yalnızca onlar, ödüllendiriyor ve ceza verebiliyorlardı. Mahkemede yargıç giysisini ve lejyonların başında da zırhlarını kuşanıyorlardı (124). Zenginliğin etkisi, yasanın gücü, ordu komutanlığı mutlak iktidarlar sağlamak için birbiriyle yarış halindeydi. Kommodus'ün saltanatından Konstaninus'e dek geçen süre içerisinde, yüzden çok guvernör, değişik başarı ölçülerinde isyan bayrağını çektiler. Efendilerinin çok kuşkulu zülmünden birçok sayıda günahsız insan kurban gittiyse de bu isyanların tümü de bastırılmış oldu (125).

Bu korkulu kapı kullarını hükümdara karşı zararsız hale getirmek ya da genel huzuru bozmalarına engel olmak için Konstantinus, askerlik işlerini sivil hizmetlerden ayırmaya, o tarihe dek geçici nitelikte olan bir mesleği sürekli duruma sokmaya karar verdi. Biri süvari, öbürü piyade olmak üzere iki kuvvet komutanlığı meydana getridi. İmparatorluk orduları üzerinde praefectus praetorio'ların kullandığı komuta ve yönetim yetkisini onlardan alarak bu yeni kuvvet komutanlarına verdi. Bu *ünlü* askerlerin herbiri, doğrudan doğruya kendine bağlı birliklerin disiplin altında tutulması görevinden sorumlu iseler de savaşta da, yaya ya da atlı olarak ordularını oluşturan tüm kuvvetlere komuta ediyorlardı (126). Bu başkomutanların sayısı, Doğu ile Batı'nın ayrılmasından sonra hemen iki katına çıkarıldı. Yetki alanı, dört önemli sınır olan Ren, yukarı Tuna, Aşağı Tuna ve Fırat ad ve aşamlarıyle eşit kesimlere ayrıldılar. Sonuç olarak, Roma imparatorluğunun savunması sekiz süvari ve piyade kuvvet komutanına verildi. Bunların emrinde, eyalet-

lere bağlı otuz üç komutan bulunuyordu: Üçü Büyük Britanya' da, altısı Galya'da, biri İspanya'da, biri İtalya'da, beşi Yukarı Tuna'da, dördü Aşağı Tuna'da, sekizi Asya' da, üçü Mısır'da ve dördü de Afrika'daydı. Onlara ayrılmış olan *kont* ve *dük* sanları bizim çağımız dillerinde, kullanılışlarındaki yanlışlığı belirtmekten korktuğum anlamlardan büsbütün değişik bir anlamda kullanılmaktaydı (127). Bununla birlikte, unutmamak gerekir ki bu adlandırmalardan ikincisi, tüm askerlik komutanları için belirsiz bir biçimde kullanılan latince bir sözcükten —bozularak— alınmıştır. Eyalet komutanlarına *dük* (ducis) deniyordu. Bunlardan yalnızca on tanesi *kont* (konites) adını elde etti: bu da, Konstantinus sarayında bulunan yeni bir ad olup onur ya da daha doğrusu bir lutuf sanıydı. Kont ve dük saygınlığının belirtici simgesi altın sırmalı omuz kayışıydı. Bunlara, aylıklarından başka, yüz doksan uşağı ve yüzelli sekiz atı tutup yaşamlarını sürdürebilmesi için, çok büyük ek ödenek de veriliyordu. Dük ve kontların adalet ve maliye işlerine karışmaları kesinlikle yasaklanmıştı. Bununla birlikte, buyrukları altındaki birliklerin bu çeşit işleri de öbür magistratus'lerin el koyma yetkisi dışında kalmaktaydı.

Konstantinus, hıristiyan kilisesi'ne yasal haklar tanıdığı sırada sivil ve askersel güçler arasında da titizlikle bir denge kurdu. Kuruluş ve çıkar açılarından bağdaşmaz halde bulunan bu iki sınıf arasındaki öne geçme, kimi zaman da atışma ve sataşmalar iyi kötü önlenebildiyse de birtakım sakıncalı durumlar da başgösterdi. Bir eyaletin generali ile sivil yöneticisinin, anlaşmazlık durumunu körükleyebileceği ya da barışı sürdürmek üzere birleşecekleri düşünülmemişti. Bunlardan biri yardımlaşmayı savsaklar, öbürüyse yardımı istemeyi kendine yedirmezse, örneğin, birlikler yiyecek ve içeceksiz kalabiliyorlardı. Genel güvenlik de bozuluyor, askerlerin korumadığı halk, barbarların akınlarına uğruyordu. Devlet yönetimindeki görev ve güç ayrılığı Konstantinus tarafından yapılmış, onun huzurunu sağlamıştı, ama devletin dengesini bozmuştu.

Konstantinus'ün, askersel disiplini zedeleyerek imparator-

luğun yıkılmasını hızlandıran başka bir yeniliği de, haklı olarak, kınanmasına yol açmıştır. Lisinius'e karşı kazandığı son utkudan önce geçen ondokuz yıl bir karışıklık ve iç savaşlar dönemi olmuştu. İmparatorluk üzerinde hak ileri sürerek savaşan rakipler, kendi bölgelerindeki devlet sınırlarında bulunan ordulardan en büyük bölümlerini geri çekmişlerdi. Başlıca kentler, ahaliye amansız düşmanlar gözüyle bakan askerlerle dolmuştu. İç savaşın sona ermesiyle kentlerdeki garnizonlara neden kalmayınca imparator, daha önce Dioklesianus'ün kurduğu sert disipline dönmeyi, askerlerin alıştığı, kendilerince hak saydığı tehlikeli hoşgörüye son vermeyi akıl edemedi. Konstantinus'ün saltanatından başlıyarak palatin birlikleriyle, ki (128) yanlış olarak saray birlikleri deniliyordu, sınır boylarındaki birlikler arasında bir kanı, hattâ bir yasallık ayırımı yapılıyordu. Aldıkları aylıktan ve ayrıcalıklardan dolayı üstünlük taslayan birinciler, yaşamlarını, olağanüstü bir savaş çıkmadıkça, imparatorluk merkezinde, huzur içerisinde sürdürüyorlardı. En zengin kentler bile, bunları besleyebilmek için büyük sıkıntılara, darlıklara düşmüşlerdi. Askerler, kendi sıfatlarını yavaş yavaş yitiriyor, aylaklığın neden olduğu bütün kötülükleri kazanıyorlardı. Kötü ve iğrenç mârifetler ediniyor ya da bedeni ve ruhu gevşetici hamam âlemleri yaparak tiyatrolarda vakit geçiriyorlardı. Kendilerini süslü giysilere, yiyip içmeye kaptırıp asker tâlim ve hizmetlerini savsamışlardı. Vatandaşlarının gözünde dehşet ve korku kaynağı olan bu askerler barbarları görünce tirtir titriyorlardı (129).

Dioklesianus ile taht ortaklarının büyük ırmakların kıyıları üzerinde meydana getirdikleri tahkimat zinciri ne aynı özenle korunmuş, ne de aynı gözüpeklikle savunulmuştu. *Sınır muhafızı* olarak nitelenen birlikler, olağan bir savunmaya yetebilirdi ama bunlar da utanç verici düşüncelerle cesaretsiz hale getirilmişlerdi. —Onlar, bütün yıl, sürekli olarak savaş tertipleri ve tehlikelerine açık bir durumda günlerini geçirirken saray birliklerine bol keseden ödenen aylıkların ancak üçte ikisi kadar bir parayla yetiniyorlardı. Sınır garnizonları, lejyonlar bile—

ki bu değersiz gözdelerle aynı ağırlıktaydı— o saray birliklerine tanınan onur sanına göre aşağı basamakta kalmışlardı. Bunlardan ötürü, sınırdaki birliklerini bırakarak kaçan, barbarların akınlarını kolaylaştıran, onların yağmasından pay alanların şiddetle cezalandırılacaklarına ilişkin olarak Konstantinus'ün savurduğu tehditler etkisiz kaldı (130). Uzak görüşten yoksun olarak girişilen atılımları izleyen düzensizlik, pek seyrek olarak haksız bir sertlikle düzeltilebilirdi. Ardı ardına gelen hükümdarlar sınır garnizonlarını toparlayarak hâle yola sokmak için, kendi dönemlerinde ellerinden geleni yaptılarsa da imparatorluk, Konstantinus'ün dikkatsizliği yüzünden aldığı öldürücü yaradan acı çekti.

Birleşik durumdaki kişilik ve nesneleri ayıran, saygınlığı olan her şeyi aşağılık duruma sokan, etkin otoriteden korkan ve yumuşaklıktan çok zayıflık bekleyen tutum, birçok müstebit hükümdarın olduğu gibi özellikle Konstantinus'ün de politikası olmuştur. Utkulu ordugâhları çoğu zaman başkaldırmalara da odaklık etmiş olan lejyonların savaşçıl gururu eski başarılarının anılarıyle ve sahip oldukları gücün verdiği güven duygusuyle besleniyordu. Altıbin kişilik eski bileşimleri sürdürdükçe Dioklesianus'ün saltanatı boyunca dayanışma içerisinde kaldılar ve herbiri Roma imparatorluğunun askerlik tarihinde saygıdeğer bir yer kazandılar. Birkaç yıl sonra sayıları çok azaltıldı. Pers'lere karşı Amida kentini savundukları zaman (131) yedi lejyonun sayısı, kimi yardımcıları ve de, köylerden kaçıp kente sığınanlarla birlikte, yirmi bin'i geçmiyordu.

Bu olayla bunu doğrulayan başka olaylara bakarak değerlerini ve düzenlerini kısmen de olsa kuruluşlarına borçlu olan lejyon birliklerinin Konstantinus tarafından değişikliğe uğratıldığına, adlarıyla onurlarını ondan alan Roma piyade birliklerinin birer ya da bin beş yüzer kişiden oluştuklarına inanmak gerekiyor (132). Kendilerine özgü zayıflık duygusuyle çekingen ve kararsız hale düşen bu ayrı kalmış birliklerin komploları kolayca etkisiz duruma sokulabiliyordu Konstantinus'ün ardılları, devlet kayıtlarında yazılı yüzotuzüç lejyona yalancık-

tan komuta ediyoruz, diye övünçlerini gideriyorlardı. Birliklerin geri kalanı, piyadeler kohortlara, süvariler'de eskadronlara bölünmüştü. Silahları, adları ve armaları dehşet uyandırıcıydı ve imparatorluğun emrindeki çeşitli ulusların askerlerinden onların ayrılmasını sağlıyordu. Roma'nın parlak utku ve özgürlük çağlarında yalın sertlikteki askerleri Asya krallarının çevresindeki kalabalık ve karışık yığınlardan ayıran o eski lejyonlardan artık eser kalmamıştı (133).

Notitia'dan alınarak yapılacak küçük bir sayım bir ilkçağ meraklısının dikkatini üzerine toplayabilecektir. Ama tarihçi imparatorluk sınırlarında bulundurulan garnizonların beşyüzseksenüç'e vardığını gözlemlemekle yetinecektir. Ve, Konstantinus'ün ardılları zamanında da toplam asker gücünün altıyüz kırkbeşbin olduğunu saptamış olacaktır (134). Önceki yüzyıllarda bu sayı imparatorluk gereksinmelerinin üzerinde sayılırdı; sonraki yüzyıllardaysa hareket yeteneğinin üzerine çıkmıştır.

Her çeşit devlet biçiminde ordu düzen ve sayısı ayrı ayrıdır, bu orduların oluşturulması değişik güdülerin ürünüdür. Barbarlarda bu güdü savaş zevkidir. Özgür bir ulusta vatan borcu ve sevgisidir. Mutlak bir krallıkta onur duygusudur. Ama gerileme sürecine girmiş olan bir imparatorluktaki keyif düşkünü halk askerlik hizmetine ancak çıkar sağlama umudu verilerek alınabilir ve ceza korkusuyle tutulabilirdi. Genç bir köylünün gözünde askerlik yaşamının yorgunluklarını, tehlikelerini çekilir göstermek için gider yükseltildi, ödüller çoğaltıldı, ek ödemeler artırıldı, böylece Roma hazinesinin kaynakları kurutuldu. Askerin boyu üzerinde fazla durulmadı, kölelerin alınmasına göz yumulduysa da bu hoşgörüler yeterli olmadı. Birlikler tam olarak doldurulamadı; imparatorlar zora başvurmak durumunda kaldılar. Veteran'lara, değerlerinin karşılığı olarak verilen topraklar, hiç kuşku yok ki feodalite yükümlülüklerinin kaynağını oluşturan bir koşul altında verilmeye başlandı. Oğulları, askerlik mesleğine girmezlerse erginlik yaşından sonra bu topraklara kalıtım yoluyle sahip olamıyorlardı (135). Reddetmeleri

halindeyse onurlarını, servetlerini, hattâ canlarını yitirmekle cezalandırılıyorlardı (136). Veteran oğullarının sayısı ordunun asker gereksinimini karşılamadığından eyaletlerden sık sık asker toplanıyordu. Her mülk sahibi silah satın almak ya da bunun için bedel vermek veya çok büyük para cezası ödemek zorundaydı. Bu ceza kırk iki altın tutuyordu ki bununla bir asker satınalınmış oluyordu. İstenmeyen bu işlem dolayısıyle parası karşılığında askerlikten bağışlanan kimseye ayrıcalık tanınıyordu (137).

Romalılar soysuzlaşınca askerlikten o denli korku duymaya başlamışlardı ki, İtalya ve öbür eyaletlerdeki genç erkekler, yasaların kapsamından kurtulmak için sağ ellerinin parmaklarını kesiyorlardı (138). Bu hal Latince'de bir ad bile doğmasına neden oldu (139).

Barbarların orduya alınması günden güne daha genel bir hal almaya, daha gerekli olmaya, daha kötü sonuç verici nitelik kazanmaya başladı. Savaşmayı seven, savunmadan çok eyaletleri yağma etmeyi daha yeğ tutan İskitler, Got'larla Cermenler, yalnızca kendi soydaşlarından kurulu yardımcı Roma birliklerine değil, lejyonlara, daha da iyisi, palatin (saray askerleri) birliklerine bile alınıyorlardı. Teklifsizce Roma vatandaşları atasına giren bu kimseler onların törelerini hor görmeye, sanatlarına öykünmeye başlıyorlardı. Bu barbarların câhilliğine borçlu olan Roma gururunun yarattığı saygı yine onlar tarafından sarsıntıya uğratıldı. Bundan başka bu insanlar, eski efendilerinin can çekişen büyüklüğünde bile yaşamayı sürdüren güzel şeyleri edinip öğrendiler. Askerlik alanında yeteneklerini gösteren barbar askerler, hiçbir ayrılık gözetilmeksizin, en önemli hizmet ve görevlere yükseltiliyorlardı. Tribunus, kont, dük ve de general adları, değiştirip gizlemeye bile gerek duymayan yabancı kökenleri belirlemektedir. Çoğu zaman, kendi ulusuna karşı bir savaşın sevk ve idaresi onlara verilebiliyor, bunlardan kimisi, kendi kanından olanlara bağlılığını kötüye kullanmasa da, bir bölümü onlarla suçluluk halinde işbirliği yapıyor, akınlarını kolaylaştırmada, geri çekilişlerini güven altına almada

kendilerine yardımcı oluyordu.

Konstantinus'ün oğlu sarayını ve birliklerini Franklardan kurulu bir fesat komitesi gibi iş gören kimselerin eline bırakmıştı. Bunların kendi aralarında, soydaşlarıyla gizli bağlantı halinde bulunuyor, birine yapılmış hakareti bütün soydaşlarına yapılmış olarak görüyorlardı (140). Zâlim Kaligula'nın Germanya ya da Britanya'nın en saygın şeflerinden birine at vereceği yerde konsul giysisi vermesi kuşku ve şaşkınlık uyandıran bir saygısızlık sayılmıştı. Aradan geçen üçyüz yıllık zaman halkın önyargılarında pek büyük değişiklikler yapmıştı. Nitekim, yetenekleri ve hizmetleriyle en saygın Romalılar arasında yer almaya değer görülen barbarlara konsul'lük onuru verme konusunda ardıllarına örnek olan Konstantinus Romalılarca da onaylanmıştı (141). Kültürsüzlük ve yasalara saygısızlık içerisinde yetişmiş olan gözüpek veteranlar hiçbir sivil hizmette çalıştırılmadıkları için kafalarının işleyişi de yeteneklerden ve mesleklerden ayrı ve bağdaşmaz bir biçimde, gelişmeden kalmıştı. Yunan ve Roma cumhuriyetlerinin bu kusursuz vatandaşları, barolarda, senatoda asker birliklerinde, okullarda egemen olan ekenin ışığında okuma-yazmayı, konuşmayı ve davranışı da aynı beceriyle öğreniyorlardı.

Saraydan uzakta, eyaletler ve ordular üzerinde kullanmak üzere kendilerine otorite tanınan magistratus ve generallerin dışında imparator, en yakın hizmetkârlarına *ünlü*'lük sıfatı veriyor, onları kendisinin kurullarının ve hazinelerinin güvenliğini sağlamak için görevlendiriyordu. 1° Sarayın içi, proepositus ya da hükümdarın dinlendiği kutsal oda praefectüsü denilen gözde bir hadım ağasına teslim ediliyordu. Görevi, kurullarında ve eğlence partilerinde imparatorun yanıbaşında bulunmak, her zaman yakınında olmak, majestelerinin özel mutluluk zamanlarında, bayağılık hallerini sakladığı durumlarda, yemek dahil, tüm hizmetlerini yerine getirmekti. Saltanat sürmeye lâyık bir hükümdarın, emrinde, bizim de adlandırdığımız gibi, başmâbeyinci, yararlı ve gösterişsiz bir hizmetkârdan başka bir şey değildir. Ama zayıf bir hükümdarın emrinde ancak içli dış-

lılıkla güvenlik aranır, gönül hoşluğu, işini bilen bir hizmetkâra seçkin bir değerlilikten daha üstün bir yer sağlar, bunun gibi ağır başlı ve erdemli tutumun pek seyrek kazandığını o hemen elde eder. Teodosius'un halen karşısında görünmeyen, düşmanlarınca hakarete uğrayan soysuzlaşmış torunları oda praefectuslerini sarayın tüm bakanlarının üzerine yükseltiyorlar (142) efendilerinin muhafızlığını yapan o gösterişli köleler maiyetinin şefi durumundaki praefectus yardımcısını bile Yunanistan ve Asya prokonsullerinden daha saygın tutuyorlardı. Mabeyincinin yargılama yetkisi kontların üzerine ya da, iki önemli görev olan hükümdar sofrası ve gardrobu yöneticilerinin üzerine çıkıyordu (143). 2° Kamu hizmtelerinin yönetimi —başlıca— ofis (Officiis)'ler başının zekâ ve çabasına bırakılmıştı (144). Bu görevli, sivil ve asker okullarının disiplinini denetliyor, saray hizmetkarları olarak mahkemelerin verdiği kararların reddini isteyen ayrıcalıklı vatandaşlardan çoğunu ilgilendiren işlerde imparatorluğun her yanından temyiz başvuruları alıyordu. Bu devlet bakanının buyruğunda olan dört *scrinia*, ya da büro, hükümdarla vatandaşlar arasındaki yazışmaları yönetiyordu. Birinci büro muhtıralar, ikincisi mektuplar, üçüncüsü istekler, dördüncüsüyse buyruklar ve o türden gönderilen şeylerle meşgul oluyordu. Herbirinin başında, saygınlar sınıfından birer şef yardımcısı vardı; memurların toplam sayısı yüzkırk sekizi buluyordu. Bunlar, işlevlerini görme sırasında yapma fırsatını çoğu zaman buldukları özet ve raporlar nedeniyle barodan alınırlardı. Eski yüzyıllarda Roma'nın büyüklüğüyle bağdaştırılamıyacak bir alçak gönüllülükle Yunan dili için özel bir sekreterlik kuruldu, barbarların elçilerini kabul sırasında çeviri yapacak çevirmenlere para ödendi. Bugün, çağdaş politikanın en esaslı bölümünü oluşturan dışişleri bakanlığı servisi o sıralarda büyük hükümdar için az ilginçti. O, daha önemli gördüğü ve onbeşi Doğu'da, on dokuzu da Batı'da olmak üzere otuz dört kentte bulunan süel iş merkezleriyle, postalar, depo ve tersanelerle meşgul oluyordu. Bu süel iş merkezleri durup dinlenmeksizin saldırı ve savunma silahları, mancınıklar üretiyor, gerektiğinde

birliklere dağıtılmak üzere bunlar süel ambarlarda depolanıyordu. 3° Dokuz yüzyıl boyunca kestörlük ofisi ilginç değişikliklere uğramıştı. Roma'nın ilk zamanlarında devlet gelirlerinin nazik ve tehlikeli olan yönetiminde konsullerin yerine geçmek üzere halk her yıl iki alt basamaktan iki magistratus seçerdi. (145) Her prokonsul ya da pretorun bir asker komutanının ya da eyalet başkanı da olsa, kendi görevlileri arasından bir yardımcısı vardı. Fetihler sonucu imparatorluk genişleyip yayıldıkça iki kestörün sayısı dörde, sekize, yirmiye ve kırka çıkarıldı. (146) Birinci sınıf vatandaşlar senatoya girme ve cumhuriyetin saygınlıklarını elde etme umudu veren görevleri istiyorlardı. Augustus, seçimlerin serbestliğini sürdürür gibi göründükçe, atama denebilecek bir biçimde, belli sayıda adayı, seçkinlerden genç birini söylevlerini ve mektuplarını senatoda okutmak için seçiyordu (147). Augustus'un tutumu ardıllarınca da sürüdürldü. Bu özel iş için sürekli bir ofis kurdular, daha gösterişli bir san altında kestör adı alan kimseler, eski ve yararsız meslekdaşlarının tarihe karışmasından sonra da ünvanlarını sürdürdüler (148). İmparator adına hazırladıkları söylevler zamanla saltık (mutlak) buyrultular niteliğine dönüştüğünden, yasama gücünün temsilcisi, konseyin ve hukukun esin kaynağı haline geldi (149). Zaman zaman imparatorun konseyinde praefectus büyük —ustalar'la birlikte bulunmaya çağrılıyordu— Alt basamakta bulunan yargıçlar, kimi sorunlar için ona başvuruyorlardı. Olağan işlerin ayrıntılarıyle ilgilenmeden boş zamanını, zevk ve anlatış noksanına karşın, bugün için bile Roma yasalarının görkemini koruduğu şaşılası uzdilli üslubunu uygulamakla geçiriyordu (150). İmparatorluk kestör ofisi, zamanımızdaki şansölye göreviyle kimi bakımlardan, karşılaştırılabilir. Kullanılması barbarların bilgisizliğinden ileri geldiği anlaşılan mühür uygulaması, imparatorlarca genel işlemlerinde hiçbir zaman yer almamıştır. 4° *Devlet İhsanları Kontu adı* her (151) ödemenin imparatorca yapılan bir (ihsan) olduğu kanısını yaratmak için gelirler genel başkanına verildi. En keskin, en yaygın imgeleme güçleri, büyük bir imparatorluğun sivil ve

asker yönetimlerince yapılan yıllık, günlük giderin hemen hemen sonsuz ayrıntılarını kavraması için yetersiz kalacaktır. Yalnızca muhasebe, yedi ayrı sınıfa ayrılmış ve karşılıklı olarak birbirlerini denetleyecek biçimde ustalıkla düzenlenmiş yüzlerce memurdan kurulmuştu. Bu görevlilerin sayısı sürekli olarak artmaktaydı. Çok kez, taşradaki onurlu görevlerini bırakarak kazançlı maliye işleriyle uğraşmak için yararsız kadro fazlalarını geriye göndermek durumunda kalınmıştı (152). On sekizi kont sanını taşıyan yirmi dokuz taşra tahsil şefi, hazinedar ile iletişimlerini sürdürüyorlardı. Yetkisi, değerli madenlerin yer altından çıkarıldığı maden alanlarına, para haline getirildikleri tesislere ve devletçe kullanımı için saklandıkları yapılara dek uzanıyordu. İmparatorluğun dış ülkelerle ticareti bu bakan tarafından yönetiliyordu. Bez ile yün kumaşların, iplik, dokuma ve boyama aşamalarını da kapsayan, saray ile askerler için, köle kadınların çalıştırıldığı üretim yerlerinin de yönetimi ona bağlıydı. Bu üretim yerlerinden Batı'da yirmi altı tane vardı, yeni yöntemlerle geliştirilmişlerdi. Bu yöntemlerin Doğu' daki sanat alanında ileri eyaletlerde daha da ileri düzeyde bulunduğu düşünülebilir (153). 5° Mutlak bir hükümdarın keyfince alıp harcayabileceği bir kamu gelirinden başka imparatorlar, en zengin vatandaşlardan sayılmak niteliğiyle pek büyük bir mal varlığına da sahip bulunmaktaydılar. Bu varlık, özel gelir hazinedarı ya da *kontu* eliyle yönetiliyordu. Bir bölümü, artık yok edilmiş kralların ve cumhuriyetlerin eski mal varlıklarının aktarılmasından, geçmiş Roma imparatorlarının birbiri ardından kattıkları zenginliklerden doğuyordu. Ama çoğu, haksız yere vatandaş mallarına el koyma (müsadere) ve öbür yollarla gaspetmelerden oluşuyordu. İmparator mal ve mülkleri Moritanya'dan İngiltere'ye dek tüm eyaletlere yayılmış durumdaydı. Kapadokya'nın zenginliği ve toprağının verimliliği yüzünden imparator orada değerli mal ve mülkler edindi. Konstantinus ile ardılları, açgözlülüklerini dinsel bir maske arkasında gizleyerek bu tutkularını giderdiler (154). Savaş tanrısı' nın imparatorca yapılan harcamalara eşit masraflar yapan bü-

yük râhibinin bulunduğu zengin Komana tapınağı kapatıldı. Bu tanrının ve râhiplerinin uyruğu ya da kölelerinin oturduğu toprakları imparatorlar kendi varlıklarına kattılar (155). Bu ülkenin insanları orada yaşayan canlıların en değerlisi değildi. Ardıç (Argeus) dağı eteğinden Sarus ırmağının kıyılarına yayılan ovalar, güzellikleri ve koşu hızları bakımından dünyanın bütün atlarından üstün bir at ırkına otlaklık ediyordu. Bu çok değerli hayvanlar saraya ve imparatorluk oyunlarına ayrılmıştı (156). Onları kutsal olarak nitelendiren yasa, özel kişilere satılarak bozulmalarına meydan verilmesini yasaklıyordu. Kapadokya mülkleri bir *kont*'un denetimi altında tutulacak denli önemliydi (157). İmparatorluğun geri kalan yerlerindekiler için daha alt aşamadaki memurlar kullanılmaktaydı. Kamu ve özel (hassa) hazinelerini temsilcileri kendi işlerini bağımsızca sürdürdüler ve eyalet magistratus'lerinin karışmasına karşı korundular (158).

Seçme süvari ve piyade birlikleri imparatorun kendisini koruyor, buyrukları, *Enderun kontu*'ndan alıyorlardı. Bu muhafızlar üçbin beşyüz kişiden oluşuyordu. Herbiri beşyüz kişilik yedi okul ya da birlik oluşturuyordu. Doğu'da bu onurlu hizmeti yalnız Ermeniler görüyordu. Genel törenlerde avlularda ve sarayın revaklı sutunları altında yerlerini aldıkları zaman, iri yapıları, sessizlik içerisindeki disiplinleri, altın ve gümüşle süslü parıldayan silahlarıyle Roma büyüklüğüne yaraşır bir görünümü sunuyorlardı. Bu yedi birlikten, yarısı yaya, yarısı atlı, iki seçkin bölük oluşturuluyor, *koruyucular* (muhafızlar) meydana getiriliyordu. En değerli askerlerin tutkusu bu seçkin birlik içerisinde yer alabilmekti. Görevleri sarayın içerisine de yayılıyordu. Gözüpeklik ve çabuk davranabilme isteyen buyruklara göre, eyaletlerde de harekete geçmek onların görevleri arasında bulunuyordu (159). *Enderun kontları, praefectus praetorio*'ların yerine geçmişlerdi ve saray hizmetinden, onlar gibi, orduların komutanlığına dek yetkili olmuşlardı (160).

Saray'la eyaletler arasındaki iletişim, yapılan yollar ve kurulan posta örgütüyle sağlanmıştır. İki ya da üçyüz ajan veya

haberci, büyük şefin buyruğu altında o yılki ,konsullerin adlarını ve imparatorların utkularını eyaletlere ulaştırmakla görevlendirilmişti. Bu ajan ve haberciler yavaş yavaş magistratus'lerin ve bireylerin gidişatını gözleyerek saraya bildirmek gibi kötü bir alışkanlık da edindiklerinden onlara hükümdarın gözü ve casusu olarak bakılıyordu (161). Zayıf ve korkak hükümdarın kuşku ve kuruntuları bu istenmeyen kimselerin sayısını da onbin gibi inanılmaz bir rakama çıkardı. Bu adamalr yasaları hiçe saydılar, haraçlar aldılar, çok küstahça işler yaptılar. Sarayla doğrudan doğruya haberleşebilen bu casuslar, kendilerine yapılan lutuflar, verilen ödüller karşılığında, az da olsa hoşnutsuzluklardan doğabilecek fesat hareketlerini ya da açıkça ayaklanmaya dönüşecek davranışları dikkatle izlemeye özendirildiler. İhmal ya da kalleşlikle kurdukları sahte ilişkileri saygideğer bir maskeyle örtüyorlar, oklarını, alçakça tuzağa düşürdükleri ya da suskun kalmalarını satın almak istemeyen suçlu veya mâsumların üzerine atıyorlardı. En uzak eyaletlerde yaşayan bir kimse bile, zincire vurularak Milano'ya ya da İstanbul'a dek sürüklenerek getirilmek, kendini buralarda savunabilmek korku ve tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Ancak çok zorlu bir nedenin daha az zararlı duruma sokabileceği bu zâlim aracıları devlet yönetimi benimsemiş durumdaydı. Kanıt noksanlığı, zorbalara yakışan ve onlarca bulunmuş işkence yöntem ve araçlarıyle tamamlanıyordu (162).

Cinayet biçimindeki işkencenin aldatıcı ve kıyıcı icadı, Roma hukukunca kabullenilmiş olmakla birlikte onaylanmış değildir. Bunu köleler üzerinde uyguluyorlardı; zaten bu mutsuzları pek seyrek olarak adalet ve insanlık terazisine koyuyorlardı. Suç kanıtı açıkça bulunmamışken bir vatandaşın kutsal kişiliğinin zedelenmesine izin verilmiyordu (163). Tiberus'ten Domitianus'e dek zulüm tarihleri çok sayıda mâsum insanın kurban gittiği işkencelerin ayrıntılarını vermektedir. Uzun zamanlardan beri aşağılatıcı işkence korkusu içerisinde yaşamaya katlanan Romalı, ulusunun özgürlüğü ve şanlı geçmişi üzerine pek az anıyı koruyabilmişti (164). Eyaletlerdeki magistra-

tus'ler ne başkentin tutumuna ne de yasa adamlarının kurallarına uydular. Onlar, yalnız doğu zorbalarının ülkelerinde değil, herhangi bir despota boyun eğmeyen Makedonyalılarda, Rodoslularda ve de, insan haklarını ve soyut olarak insanlığı desteklemiş olan akıllı Atinalılarda bile işkenceyi kurumlaşmış olarak buldular (165). Bu tiksinç uygulama eyalet magistratuslerinin keyfi hareketlerini sağladı ve, serseri takımından ya da plebeius'lerden suçlananları işkence yoluyla itirafta bulunma alışkanlığını kazanmalarına yardımcı oldu. Gitgide sosyal sınıf ayrımını da bir yana atıp Roma vatandaşlarının ayrıcalıklarını tanımamaya başladılar. Büyük korkuya düşen halktan kimileri hükümdarın özel lutfuna uğrayıp kurtuluyor, kimi için de işkenceye uğratılmasına onay veriliyordu. *Ünlüler* ya da *saygınlar* sınıfından olanlarla, piskoposlar, onların papazları, fen ve kültür öğreticileri, askerlerle aileleri, belediye görevlileri, bunların üçüncü kuşağa dek çocukları, erinlik çağının altındaki tüm çocuklar hiçbir biçimde işkenceye uğratılmıyorlardı (166). Ne var ki imparatorluğun yeni hukukuna tehlikeli bir kural sokulmuş oldu. Yasa uygulayıcılarının öznel kanılarına dayanarak hükümdar ya da cumhuriyete karşı *düşmanca bir niyet* biçiminde yorumlayabilecekleri her türlü suçu kapsayan *hıyanet* maddesi bütün bağışıklıkları işlemez hale getiriyor ve tüm koşulları aşağıtlatıcı duruma indirgeyordu (167). İmparatorun güvenliği tüm adalet ve insanlık düşüncelerinin üstüne çıkarılmasından sonra yaşlılar ve çocuklar da en zâlim işkencelere uğratılmaya başladılar. Roma dünyasının temel vatandaşları, bir alçak ihbarcının belki de uydurma bir suçun ortağı, hattâ tanığı gibi ihbar edilmekten korkarak yaşamlarını sürdürdüler (168).

Bu korkunç kötülüklerden bir bölümü doğanın ya da servetlerinin kendilerine sağladığı nimetlerden dolayı hükümdarın kıskançlığını çeken az sayıdaki Romalıları buluyordu. Kendi halinde olan milyonlarca insan ise efendilerinin kıskançlık ve aç gözlülüğünden çok kıyıcılığından korkmaktaydılar. Bunların

dar olanaklı yaşamları, zengin vatandaşlar üzerinden hafifçe geçerek ağırlık ve hız bakımlarından katmerli bir halde üzerlerine çöken vergilerle bozuluyordu. Usta bir filozof, (169) kölelik ve özgürlük aşamalarına göre kamusal vergilerin genel ölçüsünü hesapladı, doğanın değişmez bir kuralı olarak şunu saptadı ki, uyrukların özgürlüğüyle orantılı biçimde daha çok vergi toplanabilir ve kölelik arttıkça vergi toplanmasında azalma görülür. Ama Roma tarihi, senatonun gücünü kaldıran ve eyaletlerin zenginliklerini yok eden imparatorları suçlamakla bu filozofun düşüncesini onaylamamış olmaktadır. Edinenin ödemekte yüksünmediği mal üzerinden alınan (dolaylı) vergileri kaldırmaksızın, Konstantinus ve ardılları, keyfe göre yönetilen bir devlet güdümünün işine daha uygun gelen basit ve dolaysız bir vergiyi yeğ tuttular (170). Ortaçağın kronolojisini saptamak üzere yararlanılan *indictio*'ların adı ve kullanılışı Roma vergilerine ilişkin bir alışkanlıktan alınmıştır (172). İmparator kendi eliyle ve erguvan renkli harflerle gösterişli buyrultuyu ya da *indictio*'yu imzalıyor, bu buyrultu, her diyosez'in en büyük kentinde temmuz ve Ağustos ayları boyunca herkesçe görülecek biçimde ilân olunuyordu. *İndictio* adı verginin ölçüsüyle ödeme zamanını belirlediği için verilmişti. Devletin gerçek gereksinmeleriyle orantılı olan bu vergilerin genel tahmini de gerçekçiydi. Devlet giderleri tahminleri aşacak olursa, ya da yapılan tahmine göre tahsilat olanağı bulunamamışsa, *super indictio* adıyle bir ek vergi konuluyordu. Praefectus praetorio'lar, devletin olağanüstü ve önceden kestirilemeyen gereksinimlerini karşılamak üzere, kendi görüşlerine göre ve onlara tanınmış koşullar içerisinde, her türlü hükümranlık yetkilerini kullanabiliyorlardı. Ayrıntılarına inmek oldukça can sıkıcı bir durum yaratacak olan bu yasaların uygulanması başlıca iki işlemden ibaretti: 1° Genel olarak saptanmış vergi tutarını, her eyalete, her kente ve de Roma imparatorluğunun her bireyine bölüştürmek; 2° Çeşitli vergileri toplamak ve imparatorun kasalarına aktarmak... Hesap, hükümdarla uyruk arasında hep açık ve hareket halinde bulunduğundan, eski hesap henüz bü-

tünüyle kapanmadan yenisi geldiği için, ağır vergi mekanizması, yıl boyunca aynı ellerde işler durumunda kalıyordu. Bütün bu işlerin önemli ve onurlu yanı praefectus'lerin ve eyalet temsilcilerinin anlayışlarına bırakılmış olmasıydı. Alt katmandan olan kalabak bir memurlar kitlesi bu kazançlı işler için can atıyordu. Bunlardan bir bölümü defterdara, öbürleri de eyalet valisine bağlı bulunuyorlardı. Belirsiz bir yargılamanın neden olduğu kaçınılmaz ihtilaflarda halkı soymak için birçok fırsatlardan yararlanıyorlardı. Halkın nefretini, kınamaları ve tehlikeleri üzerine çeken güç görevler il toplulukları olarak bölünen dekürion'lara verilmişti; imparatorluk yasalarının sertliği halkın yükünü hafifletici nitelik taşımıyordu (173). İmparatorun varlığı da dahil, tüm devlet toprakları olağan vergi kapsamı içerisindeydi ve he ryeni iye (mâlik), eskisinin borçlarından da sorumlu tutuluyordu. Her vatandaşın devlet gelirine katılma payının adaletli biçimde saptanmasını sağlamak için tek yol doğru bir sayım ve kadastro yapılmasıydı (174). Görünüşe göre, ünlü *in*dictio'lar döneminden beri bu işlemler her onbeş yılda bir yineleniyordu. Eyaletlere gönderilen müfettişler bütün toprakları ölçüyorlardı. Sicil kütüklerine, çayır, bağ, koru gibi niteliklerle durumları işleniyordu. Beş yıllık gelire göre ortalama gelir değeri bulunuyordu. Köleler, atlar, boynuzlu hayvanlar v.b. da ayrıca sayılıyordu. İye (mülk sahipleri)'ler sâhip oldukları her şeyi bildirmek ve bu bildirilerinin gerçekliğini yeminle doğrulamak zorundaydılar. İnceden inceye derin araştırmalar yapılıyor ve en küçük bir kötü davranış, hıyanet olarak nitelenmeye varan ağır bir suç gibi cezalandırılıyordu (175). Verginin büyük bölümü madensel para olarak ödenmeliydi ve ancak altın para kabul ediliyordu (176). Artan kısım daha da *incitici* biçimde tahsil olunuyordu. Şarap, zeytinyağı, buğday, odun ya da demir gibi çeşitli yer ya da tarım ürünleri, malsahiplerinin ya kendileri tarafından ya da nakil giderleri onlarca ödenmek suretiyle imparatorluk ambarlarına getirilmeliydi. Hazine komiserleri *indictio* ile gelenden başka büyük ölçüde satın almalara girişiyorlardı. Mal üzerinde bir indirim yapmaları, ya da

mal yerine para kabul etmeleri bu komiserlere yasaklanmıştı. Bu yöntem, yeni oluşan bir toplulukta, hemen hemen bağış sayılabilecek vergilerin toplanmasında uygulanabilir. Ne var ki bir yandan kötüye kullanmaya elverişli ve öbür yandan daha sert nitelikli olan bu yöntem, hiyle ile baskının egemen olduğu despot bir devlet sisteminde kendini gösterir (177). Roma eyaletlerinin tarımsal ürünü yavaş yavaş azalmaya başladı ve, her zaman olduğu gibi kendi kendini tahrip eden despot yönetimin ileri gitmesi, imparatorları, vatandaşlar üzerine ödeyemeyecekleri vergi yüklerini yüklemeye zorladılar. İtalya'nın yeniden bölünümünde mutlu ve verimli Kampanya eyaleti, Tevere'den *Silare*'ye dek denizle Apeninler arasında yayılıyordu; Romalıların ilk utkularına sahne olmuştu ve çok sayıda vatandaş bu eyalette *inziva*'ya çekilmiş, sessiz ve tatlı bir yaşam sürdürüyorlardı. Konstantinus'ün ölümünden yaklaşık altmış yıl sonra arazi üzerinde özenle yapılan yeni saptamaya göre, ekilmemiş ve ıssız toprakların üçyüz bin akr tutarındaki bölümünün her türlü vergiden bağışık tutulması zorunlu oldu. Bu korkunç yönetim perişanlığı, barbarların henüz İtalya'ya sızmamış olduğu bir zamanda meydana geldiği için doğrudan doğruya Roma imparatorlarının kötü tutumlarının sonucu olarak sayılmalıdır (178).

Uleştirme, bilerek ya da rastlantı olarak, toprak vergi biçimlerini bir tek baş vergisi biçiminde birleştiriyordu (179). Her kentten ya da her yönetim biçiminden gönderilen hesaplarda, vergi yükümlülerinin sayısı ve genel yüklenimlerin tutarı belirtiliyordu. Genel tutar kişi sayısına bölünüyordu. Örneğin şu eyalette şu sayıda vergilendirilecek kişi vardır ve her kişi şu kadar vergi ödeyecektir, deniyordu. Bu kavram yalnızca halkı saptamak için değil vergi hesabı için kabul edilmiştir. Bu baş vergisinin değeri (tutarı) hal ve koşullara göre değişiklik gösteriyordu. Bugün Avrupa'nın en güçlü bir krallığı olan ve o zamanlar imparatorluğun zengin eyaletlerinden birinde meydana gelmiş ilginç bir olayın anısı hâlâ sürmektedir. Konstantinus'ün yüksek aşamalı görevlileri, her kimseden vergi olarak

yirmi altı altın isteyerek Galya'nın zenginliğini söndürmüşlerdi. Ama ardılının insancıl siyasası bu korkunç baş vergisini yedi altına indirdi (180). En ağır baskı ile hoşgörü arasında bir ortalama durum saptayacak olursak, bir Galyalı'nın vergisini yedi altın ya da dokuz Sterlin lirası olarak kabul edebiliriz (181). Ne var ki bu hesap, ya da daha iyisi dayandığı olaylar akla iki güçlük getirir: Bu baş vergisinin eşitliği ve büyük ölçüde oluşu şaşılası bir görünüm ortaya çıkarır. Bunun nedenini araştırmak üzere, gerileme sürecine girmiş olan bu imparatorluğun vergi durumunun nasıl olduğunu aydınlatmaya çalışacağım:

1° İnsanlar arasındaki servet eşitsizliği, insan yapısının değişmez kuruluşunn bir sonucudur ve, arada ayrım yapmaksızın yüklenen vergilendirmenin, hükümdara zayıf bir gelir sağlasa da, uyruklarından çoğunun geçim araçlarından yoksun bırakacağı açık bir gerçektir. Roma baş vergisi düzeni eşitlik hesabı üzerine oturtulmak istenmiş bir kuram olabilir. Uygulamada bu vergilendirme gerçek gelir esasına dönüşüyor ve kişiselliği ortadan kalkıyordu. Çok sayıda fakir vatandaş birleşerek bir (baş) oluşturuyor, buna karşılık zengin bir Romalı, kendi kişiliğinde birçok (baş'ın) vergi yükünü kabullenmiş oluyordu. Galya'da hüküm sürmüş en son ve en erdemli Roma imparatorlarından birine yazdığı koşuk biçiminde bir dilekçede Sidonius Apollinaris üç pay vergiyi ödemesi yüzünden kendini masallarda adı geçen Geryon adındaki üç başlı bir canavara benzetmekte, bu üç başı öldürecek yeni Herkül'ü imdada çağırarak kendisini kurtarması için yalvarmaktadır (182). Sidonius'ün zenginliği kuşkusuz, herhangi bir ozanınkinden daha büyüktü. Ama, bu dizinsel benzetmeyi izlemek için Galya'nın soylularını, bütün bir eyaleti yakıp yıkan ve yüz ailenin yiyeceğini bir günde yutan yılan canavarı biçiminde göstermesi gerekecekti.

Dokuz sterlin tutarındaki bir yükümlülüğün Galyalı'lar için baş vergisi orantı ölçüsü olduğuna inanmak, haklı olarak olası değildir, ve bugün zengin, sanatkâr ve kralına sevgiyle bağlı aynı memleketin geliri incelenirse bunun olasızlığı daha

iyi anlaşılacaktır. Fransa'da yirmi dört milyon nüfusa dağılmış bulunan vergileri onsekiz milyon sterlin'in üzerine çıkarmak olanaksızdır. Bu yirmi dört milyondan yedi milyonu, baba, erkek kardeş ya da koca olarak, hanımlar ve çocuklar adına da vergiyi ödemektedirler. Bu yedi milyon bireyden her birinin vergi yükümlülüğü elli İngiliz şilingini ya da elli altı turnuva lirasını aşmaz. Bu miktar ise, bir Galyalı'nın bir yılda ödediğinin dört kat aşağısında kalmaktadır. Bu ayrım Fransa uygarlığının uğradığı değişiklikten, altın ve gümüş paranın azlığı ya da bolluğundan ileri gelmektedir. Özgürlüğün tüm insanlara yayılmış olduğu bir ülkede mülkiyet ya da tüketim üzerine konulmuş olan vergilerin tümü her vatandaşa bölünür. Galya ve öbür Roma eyaletlerinin topraklarından büyük bölümü kölelerce ya da kölelikleri biraz hafifletilmiş esirlerce sürülüp ekilmekteydi (183). Yoksullar zenginler için çalışıyorlar ve onların hesabına yaşamlarını sürdürüyorlardı. Vergi listeleri üzerinde yükümlülerin sahip oldukları varlıklar gösterilmediğinden az sayıda yükümlü, vergilerinin tutarındaki yanlılığı ve haksızlığı ortaya koyabiliyordu. Bu gözlemin doğruluğu bir örneğin yardımıyle daha iyi anlaşılabilecektir. Galya'nın en güçlü ve en uygarlaşmış oymaklarından biri olan AEduens'ler bugün nüfusu beşyüzbini aşan Nevers ve Autun bölgelerini tutuyorlardı (184). Belki Châlons ve Mâcon topraklarını kapsadığı düşünülürse (185) bu nüfusun sayısı sekizyüzbini bulur. Konstantinus'ün hükümdarlığı sırasında AEduens'ler otuzbeşbin baş olarak vergi listesinde görülüyorlar, ödeme gücü dışında olan yedibin kişi vergiden bağışık bulunuyordu (186).

Bu bilgiler, imparatorluk vergi kayıtlarında yükümlü sayısının beşyüz bini aşmadığını ileri süren aklı başında bir tarihçinin kanısını doğrular nitelikte görünmektedir. (187). Devlet İdaresinin olağan yönetiminde yıllık ödemeler, yaklaşık seksen sekiz milyon turnuva tutan dört milyar beşyüz bin sterlin olarak hesap edilebilseydi şu sonuca varılacaktı ki, Galya'daki o tarihte Roma vatandaşı olan bireyler bugünküne oranla üçte iki daha fazla paya sahip olmalarına karşın bugünkü Fransa'

nın ödediğinin ancak dörtte birini ödüyordu. Konstans'ın zorlamalarıyle vergilerin geliri yedi milyon sterlin'e ya da yüzelli dört milyon turnuva'ya çıktı. Bu sayı, Julianus'ün akıllılığı ya da insanlığıyle iki milyon sterlin'e (kırkdört milyon turnuva'ya) indirildi.

Ancak toprak sahiplerini yükümlü kılan bir vergiden(baş vergisinden) çok sayıda ve zengin vatandaşlar bağışık bulunduğundan, kaynağı emek ve sanat olan, ancak peşin paradan ibaret bulunan senetleri de paylaştırmak isteyen imparatorlar ticaretle uğraşan uyruklarını da kişisel olarak yükümlendirdiler (188). Bununla birlikte, kendi mal ve mülklerinin ürününü satanlar için kimi bağışıklıklar, serbest meslekler için birtakım kolaylıklar tanıdılar. Bunlar dışında her tür ticaret, zanaat yasalarla sıkı bir yükümlülük denetimi altına alındı. İmparatorluğa Hind elması ve baharatı getiren saygıdeğer İskenderiye tâciri, gümüş üzerinden dalavereyle kâr sağlayan aşağılık mürabahacı, usta tuhafiyeci, yetenekli demirci ustası ve en ücra köydekine değin çalışan her tür sanatçı ve alışverişçi, kazançları ve üretimleri hakkında vergi memurlarına bilgi vermek zorunluğunda bırakıldılar. Büyük bir imparatorluğun hükümdarı, hoşgörüyle baktığı birtakım aşağılık mesleklerin utanç verici kazançlarından pay almaya râzı olmuş bulunuyordu. Zanaat üzerine konulan vergi ancak dört yılda bir alındığından buna temizleyici (lustrale) vergilendirme deniyordu. Yoksulluklarına karşın ceza ile korkutularak istenen vergiyi bulup ödeyebilmek için en aşağılatıcı yollara başvurmaya zorlanan vatandaşların duyduğu dehşet, döktüğü göz yaşlarına tanık olan tarihçi Zosime'nin yakınmaları ilginçtir (189). Zosime'nin bu tanıklıkları, gerçekte, şüpheli olabilir. Ama bu verginin yapısı, dağılımının keyfi ve tahsilinin sert koşullar altında yapıldığını göstermektedir. Gizli ticaret kazançları, emeğin ve sanatın ise her zaman aynı verimi sağlamayan geliri, devlet için pek seyrek olarak elverişsiz bir tahmin ve takdire tâbi tutulabilirler. Vergi ödemesi için topraklarını ya da ürünlerini güvence olarak göstermesi söz konusu olmayan tüccarın bütün teminatı

kendi kişiliğinde bulunmaktadır. Onu ancak *cismâni* cezalarla zorlamak mümkündü (190). Vergi borcunu ödemeyen yükümlü üzerinde uygulanan kırbaçlama ve öbür işkence cezaları Konstantinus'ün saygıyle anılmaya değer bir buyrultusuyle yasaklandı ve tutukluk sırasında borçlunun geniş ve temiz havalı ceza evlerine konulması hükme bağlandı.

Bu genel vergiler imparatorların saltık otoriyeleriyle konuluyor ve tahsil ediliyordu. Altın taçların ârizî sungularıysa her zaman isteğe bağlı ad ve toplanış niteliğini sürdürdü. Bu bir eski gelenekti: kurtuluşlarını ya da güvenliklerini Roma ordularına borçlu olan müttefiklerde, hattâ generallerinin erdemlerine hayranlık duyulan İtalya'da bile zafer alaylarını —gönüllerinin rızasıyle— bir altın taç ile zenginleştirmek yoluna gidilir ve törenden sonra bu taç, yenenin utkusuna ilişkin anıyı sürekli olarak gelecek kuşaklara tanıtmak için Jupiter tapınağına konurdu. Bu çaba ve dalkavukluk davranışı kısa süre sonra sayısını artırdı ve ağırlığını çoğalttı. Caesar'ın utkusu som altından ikibin sekizyüz yirmi iki taç ile donatıldı ki, toptan ağırlığının değeri yirmibin dörtyüz altın liraya yükseliyordu. Akıllı diktatör, askerlerin tanrılardan daha çok yararlanacaklarını düşünerek bu hazineyi hemen eritti. Onun örneği ardıllarınca da izlendi ve bu görkemli süslemelerin para biçimine sokularak bir yanda saklanması uygun görüldü (191). Serbest iradeye bağlı olan bu sungu, zamanla zorunlu bir borç olarak istenmeye başladı. Zafer törenlerinden başka, hükümdarın belirtmek lutfunda bulunduğu, konsulus oluşu, bir prensin dünyaya gelişi, bir Caesar'lık meydana getirilmesi, barbarlara karşı kazanılan bir utku, ya da yıllıklara geçmesini istediği gerçek veya gerçek olmayan herhangi bir olay nedeniyle imparatorluğun çeşitli eyalet ve kentlerinden bağış gibi görünen bu vergi isteniyordu. Roma senatosunun özel bağışı, yaklaşık altmış dört bin sterlin tutarında, aşağı yukarı bir milyon altıyüz bin turnuva karşılığı altın lira halinde ödeniyordu. Baskı altındaki vatandaşlar, minnetlerinin ve bağlılıklarının küçük bir simgesi olan bu bağışı hükümdarlarının kabul etmek lutfunda bulun-

masından dolayı sevinip övünüyorlardı (192).

Kendini beğenmişlikle şişmiş ya da mutsuzlukla hırçınlaşmış olan bir halkın gerçek durumu üzerinde bir yargıya varmak zordur. Konstantinus'ün uyrukları, kendilerini atalarından çok ayrımlı kılan dehâ ve erdemdeki gerileyişlerini algılıyamıyorlardı. Ne var ki, zulüm ve istibdadın kötülüklerini, disiplinin bozulduğunu ve vergilerin büyük ölçüde arttığını acı duyarak görüyorlardı. Yansız tarihçi, bu yakınmalarını gözönünde tutarak onların köleliğini yumuşatmak için alınmış birtakım önlemleri de burada belirtmeyi görev sayar. Roma'nın büyüklüğünü ayakta tutan temelleri yıkmaya uğraşan barbar saldırıları sınırlarda durdurulmuş ve püskürtülmüştü. Bilimler, sanatlar boy atmıştı. Dünyanın büyük bir bölümünün insanları, toplumun göz kamaştırıcı zevklerinden yararlanıyorlardı. Yuriçi devlet yönetiminin biçimi, görkemi ve harcamaları, askerlerin başıbozukluğunu önlemeyi sağlıyabiliyordu. Yasalar, çoğu zaman keyfi kararlarla çiğnenmiş ya da düzenbazlıklarla değerden düşürülmüşlerse de Roma hukuk sisteminin yüksek ilkeleri, Batı'nın müstebit hükümetlerince bilinmeyen düzen ve adalet kavramını ayakta tutmuştur. İnsan hakları henüz din ve felsefece korunuyordu. Augustus'ün ardıllarını ürkütmeyen eski özgürlük adı, tüm uyruklarının köle ya da barbar olmadığını onlara anımsatıyordu (193).

BÖLÜM XVIII

Konstantinus'ün Karakteri - Gotlarla Savaş - Konstantinus'ün Ölümü - İmparatorluğun Üç Oğlu Arasında Bölüştürülmesi - Genç Konstantinus'ün Trajik Ölümü ve Konstans - Magnentius'ün zorbalıkla ele geçirişi - İç Savaş; Konstans'ın kazanması.

İmparatorluğun merkezini başka yere alan ve ülkesinin medeni hukuku ile dinsel yapısında o denli yenilikler yapan bir hükümdarın karakteri, sonraki kuşakların dikkatini çekti ve onlar üzerinde ilgi uyandırdı. Hıristiyanların minneti, kilisenin bu kurtarıcısını bir kahramanın, denebilir ki bir azizin tüm nitelikleriyle süslemişti. Bir karşı görüşün kinine göre Konstantinus, kusurları ve zulümleriyle imparatorluk erguvanına leke süren en kötü zâlimlerden biridir. Birbirine ters düşen bu kanılar sonraki kuşaklarda da süregelmiştir. Bu imparatorun karakteri birilerinin hayranlığını çektiği halde öbürlerinin taşlamasına uğramaktadır. En hararetli yandaşlarının kabul ettiği noksanlarını ve en amansız düşmanlarının reddedemediği erdemlerini, tarihe yaraşır ağırbaşlılık ve gerçekle tartarak bu olağanüstü insanın doğru bir portresini çizebiliriz (194). Ne var

ki, onun yaşamındaki dönemleri dikkatle ayırarak gerçek aydınlığa çıkarmadan birbirine o denli zıt renkleri karıştırmaya ve tam tersi nitelikleri kaynaştırmaya kalkışarak doğaya aykırı bir tip ortaya koymuş oluruz.

Doğa, Konstantinus'ün kişiliğini ve ruhunu en değerli bağışlarıyle bezemişti. Boyu uzun, davranışları gösterişli, tutum ve duruşu çelebiyceydi. Her hareketinde gücü ve inceliğiyle herkesin hayranlığını çekiyordu. Çocuk denecek çağından yaşlılığına dek alışkanlıklarındaki düzenliliği ve sâdeliği sürdürdü. İçtenlikli bir görüşmenin keyfine varmak için, hükümdarlığın yorucu yapmacığını bir yana bırakıveriyordu. Her ne denli kimi zaman saygınlığına uymaz biçimde alaycı haller takınıyorduysa da, ve çelebiliğiyle herkesin gönlünü kazanabiliyordu. Dostluğa hiyanet etmiş olmakla onu suçlandırmaktadırlar. Ama o yaşamının birçok aşamasında canlı ve sürekli bir bağlılık göstermeye yetkin olduğunu tanıtladı. İhmal edilmiş eğitimine karşın bilgiye saygı duymayı, bilim ve güzel sanatları korumayı görev bildi. Zamanının bir bölümünü okumaya ve düşünmeye ayırırdı. İşlerini görürken de yorulmak nedir bilmezdi. Kimi zaman da yazı yazar, elçileri kabul eder, uyruklarının şikâyetleriyle meşgul olurdu. Ona karşı hoşnutsuzlukla dolu olanlar bile, en cüretli kararlarını, ön yargılar ya da halkın tepkisi gibi engelleri düşünmeden kesinlikle yürüttüğünü yadsıyamamaktadırlar. Savaşta, kahraman bir er, deneyimli bir general gibi döğüşmesini biliyordu. Düşmanlara ve içerde ayaklananlara karşı kazandığı yengiyi talih ve rastlantıya bırakmamış, kendi yeteneği sayesinde elde etmişti. Utkuyu, çalışmalarının bir güdüsü, bir armağanı gibi düşünüyordu. York'ta kuşandığı erguvan'dan beri ruhunu saran tutku, durumunun tehlikeli oluşuyla, rakiplerinin karakteri, üstünlüğünün verdiği duygu imparatorluğu barışa kavuşturma umuduyle açıklanabilir ve haklı gösterilebilir. Maksensius'e ve Lisinius'e karşı yaptığı iç savaşlarda halk onun yanındaydı, çünkü bu iki hükümdarın adalete karşı işledikleri küstahça suçları Romalılar biliyor, Konstantinus'ün

ılımlı yönetimiyle bu zâlimlerin durumunu karşılaştırıyorlardı (195).

Konstantinus, ölümü Tevere kıyılarında ya da Edirne ovalarında bulsaydı ileriki kuşaklara bırakacağı kanı yukarıda belirtilen gibi olacaktı. Ama yaşamının sonu, diyor çağdaşı olan bir yazar, Roma imparatorluğunun en saygın hükümdarları arasında kazanmış olduğu yerden onu indirmiştir (196). Augustus'ün yaşamında, bu zorba hükümdarın yavaş yavaş vatanın babası ve insanlığın onuru haline dönüştüğüne tanık oluyoruz. Konstantinus'ünkinde ise, uzun süre uyruklarının gözbebeği, düşmanlarının korkulu rüyası olan bu kahramanın müstebit ve barbar bir kral haline dönüştüğünü, başarılarıyla bozulduğunu, utkularından sonra, o zamana dek gizlediği kusurlarını ortaya döktüğünü görüyoruz. Saltanatının son on dört yılında sürdürdüğü genel barış, gerçek bir gönençten çok yapmacık bir büyüklük döneminden başka birşey olmamıştır. Yaşlılığı, birbirine zıt olan cimrilik ve savurganlık kusurlarının kimi zaman birlikte yürüttüğü bir aşağılık ortamına dönüşmüştür.

Maksensius ve Lisinius'ün saraylarından ele geçen büyük hazineler savrulup yok edildi. Yenenin getirdiği çeşitli yenilikler giderleri daha da artırdı. Binalar, bayramlar, sarayın gösterişli yaşamı, imparatorun halkı ezmeden elde edemeyeceği büyük ve sürekli gelir kaynaklarını harekete geçirmeyi gerektiriyordu (197). Onun körü körüne gösterdiği eli açıklıkla zenginleşmiş değersiz gözdeleri, zorbalıkla yağmalar yapıyorlar, vatandaşları horluyorlardı (198). Süslü püslü giysileri ve davranışlarındaki yapmacıklı gösteriş, yaşamının son evresinde, halkın nefretine neden oldu. Dioklesianus'ün benimsemiş olduğu Asyalı görkemi Konstantinus'ün kişiliğinde özentili bir kılığa büründü. Zamanının en ünlü kuaförlerince özenle düzenlenen değişik renklerde takma saç kullanıyordu. Yeni bir biçimde, çok pahalı bir taç ile inci ve pırlantalarla işlenmiş kolye ve bilezikler takınıyordu. Sanatkarlıkla altın çiçekler işlenmiş dalgalı ipekten giysiler kuşanıyordu. Eliogabale'nin saçma sapan gençliğine verilerek bağışlanması bile güç olacak bir gürünüm içe-

risinde yaşlı bir hükümdarın akıl ve düşüncesini, eski Romalı askerin sâdeliğini aramak yersiz düşecektir (199). Servetle bozulmuş olan ruhu, şüpheden tiksinen ve bağışlama cesaretini göze alabilen o yüksek duyguya artık erişemiyordu. Okullarda öğretilen çirkin politikanın kuralları Maksimianus ile Lisinius' ün ölümünü mâzur gösterebilir. Ama, Konstantinus'ün son yıllarını kirleten ölüm cezalarının, daha doğrusu adam öldürmelerin yansız öyküsü, adalet yasalarını, doğa devimlerini kişisel tutku ve çıkarlarına fedâ eden bir hükümdar hakkında sağduyu sahibi okuyucuya bir kanı verecektir. Savaş için yaptığı seferlerde Konstantinus'e eşlik eden başarılar ailesinde ve ev yaşamı içerisinde de kendisini bırakmadı. Öncelleri içerisinde en uzun, en gönençli saltanat sürmüş olan Augustus, Trajanus ve Dioclesianus evlât bırakmamışlardı. Sık sık ortaya çıkan başkaldırmalar, hiçbir imparator ailesine tâcın gölgesini uzatma ve yayılma olanağı vermemişti. Klaudius'ün soylulaştırdığı Flavius hânedanı birçok kuşak boyunca sürüp gitti, Konstantinus ise yüce babasından aldığı kalıtsal onurluluk hukukunu çocuklarına aktardı. Bu imparator iki kez evlendi: Gençliğinde rastgele fakat yasal biçimde bağlılık kurduğu Minervina'dan bir oğlu oldu, adını Krispus (Grispus) koydular (200). Maksimianus'ün kızı olan Fausta'dan üç kızı ile adları Konstantinus, Konstansius ve Konstans konulan üç oğlu dünyaya geldi. Büyük Konstantinus'ün Julius Konstantius, Dalmatius ve Annibalianus (201) adındaki dertsiz, tasasız erkek kardeşleri en saygın bir yaşam düzeyinde ömür sürdüler, Roma imparatorunun kardeşlerine sağladığı servetten yararlandılar. En küçüklerinin yaşamı hakkında birşey bilinmemektedir ve çocuk bırakmadan ölmüştür. İki büyük kardeş, zengin senatörlerin kızlarıyle evlenmişler, böylece imparatorluk ailesinin kollarını çoğaltmışlardır. Gallus ve Julianus, sonunda Julius Konstantius Patricien'in evlatlarından en ünlüleri oldular. Dalmatius'ün iki oğlu, kuru (Censor) sanını aldılar, Dalmatius ile Annibalianus diye adlandırıldılar. Büyük Konstantinus'ün iki kız kardeşi Anastasia ve Eutropia, senator Konsular olan ve patrisiyen soydan gelen Optatus ve

Nepotianus'le evlendiler. Üçüncü kızkardeşi Konstantia, zenginliği dillere destan olmakla birlikte sonradan mutsuzluğa uğradı. Lisinius'den dul kaldı. Bir oğlu vardı, rica ve minnet ile bir süre canını, caesar sanını ve babasının yerine geçme gibi zayıf bir umudu koruyup sürdürdü. Flavius'ler hanedanına bağlı kadınlarla onların yakınları onbir ya da oniki erkek aile bireyi vardı —ki, yeni zamanlarda bu gibilere prens denilmektedir— kan bakımından bunlar Konstantinus tahtının kalıtçıları (mirasçıları) olabileceklerdi. Ama, otuz yıldan az bir süre içerisinde, cinayetler ve kötülükler nedeniyle bu kalabalık ve verimli soy, yaşamını sürdürebilen Konstans ile Julianus'ten ibaret kaldı.

Konstantinus'ün büyük oğlu Krispus, veliahd olarak, yan tutmayan yazarlarca çok büyük umut bağlanan genç bir prens olarak tanıtıldı. Eğitimi, öğrenimi, hıristiyanların en uzdillisi olan Laktans'a verildi. Böyle bir yetiştirici, şanlı öğrencisinin erdemlerini ve bilgisini geliştirmek için çok uygundu (202). Onyedi yaşında Krispus Caesar sanını aldı, Galyalıların yönetimi görevi ona verildi. Germenler'in buraya yaptığı saldırılar, henüz pek genç yaşta askersel yeteneklerini gösterme fırsatını ona verdi. Kısa bir sürede patlak veren iç savaşta baba ile oğul komutanlığı paylaştılar. Daha önce, Lisinius'ün donanmasınca inatla savunulan Çanakkale boğazını zorlayarak gösterdiği değerliliğiyle zekâsını belirtmiş ve övmüştük. Bu deniz utkusu, savaşın akışını değiştirmiş ve sona erdirmişti. Doğu halkının sevinç dolu alkışları Krispus'ün adıyla yüce babasının adını berabere çıkarmıştı. Konstantinus, yengiler kazanan ve tüm erdemlere sâhip bir imparator olarak görünüyor, oğlu, Tanrı'nın sevgilisi ve babasının niteliklerini yansıtan canlı simgesi olarak seviliyor, öyle anılıyordu. İktidarda bulunan hükümdarların değerini kutlamakta halkın gösterdiği istek pek az rastlanan olaylardandır. Övme sesi adaletsizliğin ve hoşnutsuzların yinelediği mırıldanmaların örtüsüyle kapalı kalır. Buna karşı, hükümdarın yerine geçecek olan veliahtın sâhip olduğu erdemlerden genel ve özel çıkarları için mutluluk beklemekten hoşlananlar da pusuda bekler (203).

Bu tehlikeli hayranlık Konstantinus'ün dikkatini çekti. Baba ve imparator olarak bu gibi eşitlik sıkıntılarına girmek istemiyordu. Oğluna güven vererek onun da güvenini kazanmak yerine ilerlemesini durdurmak, tutkusunun sınırını çizmek yolunu yeğledi. Krispus, kardeşinin henüz çocuk denilecek yaşta olmasına karşın geniş Galya eyaletini (204) Caesar sanıyle, yönettiğinden şikâyet ederken, imparator kendisini augustus aşamasından yoksu bırakıyor, sarayın gereksiz boş işleriyle görevlendiriyordu. Düşmanlarına uygulamaktan hoşlandığı biçimde onu, saygı duyulmaktan yoksun, hiçbir buyruk yetkisi olmayan, her çeşit kötülüğün kurbanı olabilecek duruma sokmuş, her yanını, hâin ve kışkırtıcı hizmetkârlarla çevrelemişti. Bu ara çıkarılan bir buyrultuda Konstantinus, kendine ve imparatorluğa karşı bir komplo hazırlandığına inandığını ya da inanmış göründüğünü bildiriyordu. Her sınıftan vatandaşları çağırıyor, onlara saygınlıklar, ödüller vaad ederek, ayırdetmeden, büyük aşamalı görevlileri, ministr'leri ve en yakını olanlarına varıncaya dek tüm gözdeleri bile suçlamalarını söylüyordu. İhbarları yalnız kendisinin dinleyip değerlendireceğine ve öc alınmasına meydan vermeyeceğine krallık andı verdikten sonra, yüce Tanrı'dan imparatoru korumasını ve imparatorluk üzerindeki tehlikeleri uzaklaştırmasını dua ediyordu (205).

Bu çağrıya uymak için can atan ihbarcılar Krispus'ün dostları ve koruduları arasında suçlu bulmamaya özen gösterdiler. Imparator, dindar bir insan olarak, sözünü tuttu, çabuk ve kanlı bir öç alma yoluna gitti. Politikası, dış görünüş bakımından, Krispus ile güven ve dostluk içerisinde sürüyordu, ama içinden onu en tehlikeli düşmanı olarak görüyordu (206). Madalyalar basıldı; bunlarda genç Caesar'ın uzun saltanat sürmesi ve gönenci dile getiriliyordu. Sarayın gizlerinden haberi olmayanlar bunlara bakıp onun erdemlerine ve onuruna hayranlık duyuyorlardı. Geriye çağrılmasını isteyen sürgün bir ozan, majeste baba ile onun değerli oğlundan —aynı saygıyla— yardımlarını bekliyordu (207). Konstantinus'ün şanlı saltanatının kutlandığı, bu amaçla imparatorun Nikomedya'dan —bütün saray mensup-

larıyle birlikte— Roma'ya gelmesi nedeniyle büyük karşılama hazırlıkları yapılmıştı. Her şey genel mutluluk ve sevinç dalgalanması içindeydi —Ne var ki gizliliğin perdesi kanlı öç alma tasarılarını bir an için örtmüştü (208). Babalık sevecenliğini ve de bir yargıcın adaletini unutan imparator, şenlikler sürerken mutsuz Krispus'ü tutuklattı. Soruşturma kısa ve gizli oldu (209). Genç prensin başına gelenleri Roma halkından gizlemek amacıyle, sıkı bir muhafız birliğinin denetimi altında İstirya'daki Pole'ye gönderildi, kısa bir süre sonra da orada yaşamına son verildi. Kimileri idam edildiğini söylemekte, kimileriyse zehirle öldüğünü sanmaktadırlar— (210). Çok iyi karakterli olan genç prens Lisinius Caesar da Krispus'ün yıkılışı sırasında yitip gitti (211). Konstantinus'ün korkunç kıskançlığı, bütün günahı Lisinius'ün oğlu olmaktan başka birşey olmayan oğlunu kurtarmak üzere sevdiği kız kardeşinin gözyaşlarından bile duygulanmasını engelledi. Mutsuz anne, oğlundan sonra uzun süre yaşamadı. Bu zavallı prenslerin öyküsü, suçlarının niteliği ve kanıtı, yargılanmalarındaki yöntem ile ölümlerinin türü en gizemli karanlığa gömüldü. Yan tutan piskopos, bilimsel eserinde, kahramanının erdemlerini kutlularken bu trajik olayları sessizce geçmeye özen gösterdi (212). Kamuoyu için büyük bir nefreti gerektiren olaylar Konstantinus'ün anısını silinmez lekelerle kirletirken yüzyılımızın en büyük krallarından biri olan Çar Petro tam tersi bir anı yaratmıştır (213). Zorba ve tam güçlü olan Çar Petro bile, suçlu ve en azından kendine göre bir evlat olmayan oğlunun mahkûmluğunu onamaya kendisini zorunlu kılan Rusya'nın, tüm Avrupa'nın, belki de gelecek kuşakların hükmüne boyun eğmesi gerekliliğine inanmıştı.

Krispus'ün suçsuzluğuna o denli genel biçimde inanılmıştır ki, çağımız Grekleri kurucularının anısına saygı göstermekle birlikte, mâzur görmeye kalkışamadıkları evlât kaatilliğini örtbas etmeye kendilerini zorlamaktadırlar. Bunların savına göre Konstantinus, saflığından yararlanılarak aldatıldığını anlar anlamaz, düştüğü yanlışlığı ve pişmanlığı açıkladı. Kırk gün yasa girdi, bu süre içerisinde yıkanmaktan, yaşamın gerektirdiği

öbür zorunluklardan kaçındı. İleriki kuşaklara bilgi aktarmak için Krispus'ün altından bir heykelini yaptırarak üzerine şöyle yazdırttı: *Haksız yere mahkûm ettiğim oğlum'a* (214). Bu ahlaksal ve ilginç masala inanmak için saygıdeğer bilim otoritelerine gereksinim vardır. Daha eski ve daha doğrucu yazarları inceleyecek olursak onlardan öğreneceğiz ki, Konstantinus'ün pişmanlığı, masum oğlunun ölümünün intikamını almak için belki de suçlu olan bir eşi işkence cezası ile öldürmek biçiminde sonuçlanmıştır. Bu eski yazarlar Fausta'yı —üvey oğlu'nun başına gelenlerden suçlandırmaktadırlar— Yatışmaz hıncı ya da hor görülen aşkı, Konstantinus'ün sarayında eski Fedr (Phedre) ve Hippolyte'in trajik öyküsünü yeniden yaşatmıştır (215). Minos'un kızı gibi Maksimianus'ün kızı da babasının karısının namusuna kastetmiş olmakla Krispus'ü suçladı ve, haklı olarak, kendi çocuklarının en büyük rakibi olarak gördüğü genç prense ölüm cezası vermesi için kıskanç imparatoru kolayca râzı etti. Konstantinus'ün annesi Helena çok yaşlı olmakla birlikte, torunu Krispus'ün öcü alındığını görmek için yeterince yaşadı. Kısa bir süre sonra Fausta'nın, imparatorluk ahırlarında çalışan bir köle ile birtakım cinayetler tertiplediği ortaya çıktı ya da böyle denildi (216). Cezası, suçlanmasıyla birlikte verildi. Dayanması olanaksız bir sıcaklığa yükseltilmiş banyoda boğuldu (217). Yirmi yıllık bir hayat arkadaşlığının anısı ve taht kalıtçılarının onuru, annelerine karşı Konstantinus'ün yumuşamasını sağlamalıydı, hiç değilse suçlu eş bu cezasını hapiste geçirerek ödemeliydi, diye okuyucu düşünebilir. Bu olay, hal ve koşullar incelenerek, adalet ölçüleri içerisinde gereği kadar ele alınmamıştır. Konstantinus'ü suçlayanlarla savunanlar, sonraki saltanat döneminde okunmuş iki duayı ihmal etmişlerdir. Bunlardan birincisi, birçok prensin kızı, karısı ve anası olan imparatoriçe Fausta'nın güzelliğini, erdemini, mutluluğunu dile getirmektedir (218). İkincisi ise, babasının ölümünden üç yıl sonra öldürülmüş bulunan genç Konstantinus'ün arkasından yaşadığını ve oğlu için gözyaşı döktüğünü doğrulamaktadır. (219) Çeşitli kilise ve kilise dışı yazarların olumlu tanıklığına

karşın imparatoriçenin, kocasının zulmünden kurtulabildiğine inandırabilecek, hiç değilse bunu şüpheli kılabilecek birtakım nedenler hâlâ vardır. Bir oğulun ve yeğenin öldürülmesi, çok sayıda saygıdeğer, belki de suçsuz dostun katledilmesi Roma halkının hıncını, saray kapısına asılan aşağılatıcı dizeleri haklı göstermek için yeterlidir (220). Bu dizelerde Neron ile Konstantinus'ün gösterişli ve kanlı saltanatları karşılaştırılıyordu (221).

Krispus'ün ölümü, daha önce de değindiğimiz gibi, imparatorluğu Fausta'nın Konstantinus, Konstantius ve Konstans adlı üç oğluna açık bırakmıştır. Bu üç prens, sırasıyla caesar sanını aldılar; yükselme tarihleri babalarının onuncu, yirminci ve otuzuncu yılları olarak saptanmıştı (222). Bu tür tertip Roma dünyası'nın ilerdeki efendilerinin sayısını artırmaya neden olduysa da burada babalık duygusunu da gözden uzak tutmamak gerekir. Ne var ki, halklarının huzuru ve çocuklarının güvenliği karşısında yeğenleri Dalmatius ile Annibalianus'ün gereksiz yükseltilmelerini imparatorun ne düşünerek yaptığını anlamak kolay değildir. Birincisi Caesar sanını kazanarak kuzenleriyle eşit oldu. Öbürüne ise Konstantinus *nobilissime* adıyla garip bir san verdi (223). Bu sana göre erguvan ve altınla işlenmiş bir giysi dokuttu. İmparatorluğun tüm prensleri arasında yalnız Annibalianus kral sanıyla anıldı. O san ki Tiberius'ün vatandaşlarına, kendini beğenmiş bir zâlimin yapabileceği en büyük hakaret olarak gelecekti. Konstantinus'ün saltanatı zamanında nefret duyulan bu sanın kullanılışı açıklanması olanaksız ve kendi başına kalan bir olaydır, o çağa ilişkin imparatorluk madalyalarına ve yazarlara karşın, buna inanmk zordur (224).

Tüm imparatorluk, Konstantinus'ün ardılları olacak diye tanınan beş prensin eğitimine çok büyük ilgi gösteriyordu. Bunlar, bedensel çalışmalarla savaş yorgunluğuna ve hareketli bir yaşamın gereklerine göre yetiştirildiler. Konstantinus'ün eğitim ve yeteneklerinden söz eden herkes onu, binicilikte, yüksek atlamada çok becerikli, pek iyi ok atıcı, süvari ve piyade silahlarını kullanmakta büyük yetenek sahibi olarak anlatmaktadır. (225) Konstantinus'ün oğullarıyle yeğenlerinin eğitimine de ay-

nı özen gösterildi (226). Hıristiyan dininin, Yunan felsefesinin, Roma hukukunun en ünlü bilginleri büyük paralar karşılığında öğretmenliklere seçildiler. İnsanları tanıma ve yönetme yöntemlerini öğretme işini imparator kendisi yüklendi. Büyük Konstantinus'ün dehâsı deneyimlerle, düşmanlıkla bir özel yaşamın iç tenlikli ilişkileriyle oluşmuştu. Galerius'ün sarayında uzun süre karşı karşıya kaldığı tehlikeler ona, tutkularını yenmeyi, akranlarının tutkularına karşı savaşımı, ihtiyatlılık ile tutumundaki kararlılığı bozmadan içinde bulunduğu güvenliği ve ilerideki büyüklüğünü sağlamayı öğretmişti. Ardılları, imparatorluk erguvanı içerisinde doğup büyümüş olmak gibi elverişsiz bir durumdaydılar. Her zaman dalkavuklar alayı ortasında kalarak gençliklerini lüks ve taht bekleme havasıyla geçiriyorlar, doğanın en eşsiz eşyası gibi çok yükseklerden aşağıdakileri dümdüz ve aralarında farklılık olup olmadığını algılamaksızın seyrediyorlardı. Konstantinus'ün hoşgörüsü, çocukluk çağlarından beri imparatorluğun yönetimini onların arasında paylaştırmak yolundaydı. Herbiri kendilerine yönetimi verilen bir halkın hesabına saltanat sürme sanatını öğreniyorlardı. Genç Konstantinus'ün sarayı Galya'daydı. Kardeşi Konstantius, babasının bu eski kalıtını Doğu'nun daha zengin ve daha az göze görünen ülkeleriyle değişmişti. İtalya, batı İllirya ile Afrika, büyük Konstantinus'ün üçüncü oğlu ve temsilcisi Konstans'ın yönetimine bırakılmıştı. Dalmatius, Gotya'nın sınırlarına yerleştirildi. Trakya'nın, Yunanistan'ın, Makedonya'nın yönetimi ona bağlandı. Cesare (Moritanya'da) kenti Annibalianus'ün oturma yeri olarak saptandı, Pontus, Kopadokya ve Küçük Armenya eyaletleri onun yeni krallık alanını oluşturdular. Bu prenslerden herbirine belli ve uygun gelir bağlandı, kendi saygınlıkları, yönetim alanlarının savunmasıyle orantılı muhafızlar, lejyonlar, yedekler ayrıldı. Konstantinus, bu genç hükümdarlara emanet edilen otoriteyi iyi kullanabilmeleri için yardımcı olmak, onları çekip çevirmek gibi bilgi ve yeteneklerine güvendiği kimseleri yanlarına bakan ve general olarak gönderdi — Yaşlarına ve deneyimlerine uygun olarak onların otoritelerini de genişletiyordu—

Augustus sanını yalnız kendisi için kullanıyordu. Caesar'ları ordularla eyaletlere gösterirken imparatorluğun her yanının —yüksek şef olarak— kendisine bağlı bulunduğunu da —tutumuyla— anlatıyordu (227). Son ondört yılının sessizlik ve sakinliği Kıbrıs adasının aşağılık ayaklanması, Konstantinus'ün Gotlar ve Sarmatlarla savaşmak gerektiğine inanmasıyla bozulur gibi oldu (228).

Çeşitli insan soyları arasında Sarmatlar, Asya'nın töre ve gelenekleriyle, yüz hatları ve renk bakımından eski Avrupa halklarının niteliklerini kendi kişiliklerinde toplamış gibi görünen insanlardı. Birçok barış, savaş, ittifak ve istilâ durumlarına bağlı ve bunların sonucu olarak Sarmatlar Don ve Volga ırmaklarını ayıran çok büyük ovalarda yerleşip kalmışlardı (229). Sürülerine iyi bakmaları, avcılık ve savaş, daha doğrusu haydutluk onların göçebe yaşamlarının simgeleriydi. Kadınlarına ve çocuklarına gezgin kasaba ya da kamp hizmeti gören yerleşme yerleri, öküzlerin çektiği, çadır gibi üstü kapalı basit arabalardan oluşuyordu. Askersel güçleri yalnızca atlılardan meydana geliyordu. Her atlının beraberinde bir ya da iki hayvan daha bulunuyordu; böylece en uzak düşmanlara baskınlar yapabiliyor, geri çekilişlerinde düşmanın kovalamasından rahat;a kurtulabiliyorlardı (230).

İlkel zanaatlarıyle, sahip olmadıkları demirin yerine, kılıca ve mızrağa dayanan bir zırh geliştirmişlerdi. Bu koruyucu at derisinden yapılıyor, ince ve düz dilimler halinde kesilerek birbiri üzerine konuluyor ve giysilerinde iki kumaş arasına yerleştirilerek dikiliyordu (231). Sarmatların saldırı silahları kısa bir kama, uzun bir mızrak, ağır bir yay, okla dolu bir kuburluktan ibaretti. Silahlarını yapmak için balık kemiklerinden yararlanıyorlardı. Öldürücü yararlar açan zehirli bir sıvıda bu ok ve mızraklara su veriyorlardı. Bu da barbarca cahilliklerini tanıtlamaktadır. Biraz olsun insanlıktan nasibini almış bir halk bu nefret uyandırıcı işten tiksinti duyacaktır ve savaş sanatında bilgi sahibi olan bir ulus bu yetersiz kaynağı kullanma aşağılığını göstermeyecektir (232). Bu yabanıllar yağma için çölle-

rinden dışarı çıkınca, uzun sakalları, karma karışık saçları, başlarından ayaklarına dek uzun postları ve ruhlarının yırtıcılığını anlatan korkunç duruşları, Roma eyaletlerinin uygarlaşmış halklarına dehşet ve korku salıyordu.

Lüks ve ün dalgaları içerisinde gençliğini geçirdikten sonra, yumuşak ve sevecen ruhlu Ovidius, Tuna'nın baz tutmuş kıyılarına sürülmüş, orada, hiçbir savunma olanağı bulunmaksızın bu gulyabanilerin öfkesine açık bir durumda bırakılmıştı. Dokunaklı ve kimi zaman kadınsı (233) yakınmalarında, aralarında haydutluk ve yıkıcılık konusunda işbirliği yapmış olan Get'lerle Sarmat'ların giysileri, alışkanlıkları, silahları, akınları üzerine pek güzel betimlemeler vermektedir. Tarih bize, bu Sarmatların, yine bu ulusun en kalabalık ve en savaşkan oymağı olan Jazik'lerin soyundan geldiklerini düşünme olanağı veriyor. Ganimet elde edebilmek ve bolluğa kavuşmak hırsı imparatorluk sınırları üzerinde sürekli bir yerleşim alanı araştırma gereğini onlara esinlendi. Augustus'un saltanatından az zaman onra Sarmatlar, Teis ya da Tibisküs ırmağının kıyılarında balık avıyla geçinen Daç'ları dağlara çekilmeye ve,

lık avıyla geçinen Daç'ları dağlara çekilmeye ve, günümüzde (Crapac)'lar denilen Karpatlar ve Tuna'yla çevrili Yukarı Macaristanın verimli ovalarını utku kazanmış sürülerine bırakmaya zorladılar (234). Bu elverişli durumda, saldırılarını, kendilerine karşı yapılan bir öfkelendirici harekete, ya da gönüllerini almak üzere verilen armağanlara göre başlatıyor veya erteliyorlardı. Gitgide daha öldürücü silahları kullanmayı öğrendiler. Sarmatlar, tarihte iz bırakacak büyük başarılar elde edemedilerse de, zaman zaman doğularında ve batılarındaki komşuları Gotlarla Cermenlerin yardımına, büyük süvari birlikleriyle koştular (235). Ne zaman ki, Gotlar'ın kovalıyarak uzaklaştırdığı çok sayıdaki Vandal'lar Sarmat'lara sığındı, ve Sarmatlar, bu sığınanların içerisinden —ünlü Astingi soyundan— (ki batı Okyanus kıyılarında oturmuşlardı) bir kral seçtiler (236).

Bu düşmanlık güdüleri, ilişkileri zehirleyerek iki savaşçı ve bağımsız ulus arasındaki sınırlarda sık sık çatışmalara neden oldu. Vandal hükümdarları korku ve öç güdüleriyle kışkırtıldılar; Got kralları ise egemenliklerini Karadeniz'den Cermanya sınırlarına dek yaymayı amaçladılar. Teis ırmağına katılan küçük Maros'un suları çok zaman barbarların kanlarıyle bulandı. Sarmat'lar, düşmanlarının sayıca ve kuvvetçe üstünlüğünü gördükten sonra Roma hükümdarından yardım dilediler. Bu hükümdar iki ulusun anlaşmazlıklarını keyifle izliyorsa da Got'ların başarıları onu kaygılandırıyordu. Konstantinus, zayıf olanın yanını tuttuğunu ilân edince, Gotların kendini beğenmiş kralı Ararik, Roma lejyonlarının saldırıya geçmesini beklemeden, gözü pek davranarak, Tuna'yı geçti, tüm Moesia eyaletini yakıp yıkarak terör saçtı. Bu kırıp geçirici konukları kovup atmak için yaşlı imparatorun kendisi ovada göründü. Ne var ki, bu kez zekâsı ya da talihi bunca iç ve dış savaşlarda elde etmiş olduğu utkuyu ondan esirgedi. Birliklerinin bir avuç barbar önünde kaçtığını görmek onu kahretti. Öyle ki Roma askerleri ordugâhın hemen girişine dek kovalandılar. Oradan da hızlı ve aşağılık bir tutumla kaçmalarını sürdürdüler. İkinci bir savaşta Roma ordularının onuru kurtarıldı, bilgi ve disiplin sayesinde düzensizlik giderildi. Bozguna uğrayan Gotlar'ın askerleri, savaş alanını, yakıp yıktıkları eyaleti karma karışık bir halde terkederek Tuna'nın öbür kıyısına geçtiler. Konstantinus'ün büyük oğlu o gün babasının yerini tuttuysa da utkunun tüm değer ve onuru imparatorun yol göstermiş ve akıl vermiş olmasına bağlandı.

Merkezi, Kırım'ın batı kıyısında bulunan ve o sıralarda bir Grek kolonisi olduğuna ilişkin kimi izler taşıyan *Chersonnese*'in savaşçı halklarıyle görüşmeler yapılarak bundan birtakım yararlar sağlandı (238). Burası, tumturaklı olarak Kentin babaları denilen senatörlerden oluşmuş bir kurulun yardım ettiği sürekli bir magistra'ca yönetiliyordu. Şersonez (Chersonnese)'in ahalisi, geçen yüzyılda memeketlerini ele geçiren saldırganlara karşı, eşit olmayan güçlerle yaptıkları savaşların anısıyle kız-

gındılar. Ticaret çıkarlarıyle Romalılara bağlı olarak Asya'dan buğday ve el sanatları ürünü alıyorlar, bu alımlarını balmumu, tuz ve deriden oluşan memeket ürünleri vererek karşılıyorlardı. Konstantinus'ün isteğine seve seve katılarak, magistraları Diojen'in yönetiminde kalabalık bir ordu hazırladılar. Bu ordu, savaş arabalarından ve kundaklı yaylarla donatılmış askerlerden oluşuyordu. Hızlı yürüyüşleri, gözüpek saldırıları Gotların dikkatini dağıttı ve imparatorluk generallerinin harekâtını kolaylaştırdı. Her yanda bozguna uğrayan Gotlar dağlara kaçtılar. Yalnız bir savaşta açlıktan, soğuktan ölenlerin sayısı yüzbin olarak tahmin edilmektedir. Sonunda yalvararak istedikleri barış yapıldı. Ararik, büyük oğlunu tutak (Rehine) olarak verdi. Konstantinus ise, şeflere onurlar ve ödüller vererek, Romalılar'la birlikte olmanın onlarla düşman olmaktan yeğ olduğunu tanıtlamaya çalıştı. Sâdık Şersonitler'e, minnetinin bir kanıtı olarak, krallara yakışan parlak nişan ve madalyalar verdi. Öyle ki, bu nişan ve madalyalar magistra ve ardıllarınca takılıp kuşanıldı. Ticaret gemileri Karadeniz limanlarında her türlü resim ve harçtan bağışık tutuldu, demir, buğday, yağ ile, barış ve savaş zamanlarında gerekli olan her şey onlara bağış olarak verildi. Beri yandan, Sarmatlar'ın da kendilerini tehdit eden tehlikeden kurtarılmış olmaları ve yeterince ödüllendirildikleri de gözönüne alındı. İmparator, savaş gideri olarak bir bölüm parayı, bu gürültücü ulusa vermekte oldukları yardım ödülünden düşmeyi uygun gördü.

Bu açık horlamadan kızan Sarmatlar, barbarlara özgü olağan hafiflikle, kendilerine yapılmış olan iyiliği ve tehdidi altında bulundukları teklikeyi unutuverdiler. İmparatorluk topraklarına yaptıkları yeni akınlar üzerine Konstantinus onları kendi güçleriyle başbaşa bıraktı ve Gotlar'ın tahtına çıkmış olan ünlü başkan Gerberik'in tutkularına engel olmadı. Vandal kralı Visumar, yalnız ve yardımcısız olmakla birlikte, yılmaz bir cesaretle krallığını savunuyordu. Kesin sonuçlu bir savaş onun yenilgisi ve can vermesiyle sonuçlanırken Sarmat gençliğinin çiçekleri solup yok oldu. Ulus olarak geride kalanlar da,

gözüpek çoban ve avcılardan oluşan tüm köleleri umutsuz bir davranışla silah altına aldılar. Bu disiplinsiz, karma karışık güruhların yardımıyle yenilgilerinin öcünü alarak yurtlarını ele geçirenleri sınırlarının ötesine sürüp attılar. Ne var ki, kısa bir süre içerisinde, o düşmanın yerine başkasının ortaya çıktığını gördüler, bu yenilerinin eskisinden daha beter ve daha tehlikeli olduğunu anladılar. Eski tutsaklıklarını kızgınlıkla anımsayarak ve kazanmış oldukları utkudan yüreklenerek köleler, Limigant'lar adı altında kurtardıkları ülkenin sahipliğini savunarak ona el koydular. Kükremiş halkın ayaklanmasına karşı koyabilecek güçte olmayan efendileri, kölelerinin zulmü altında yaşamaktansa gurbetçiliği yeğ tuttular. Kimi Sarmatlar, daha az aşağılatıcı olarak düşündükleri bir korunmayı, yurtlarından kovup çıkardıkları ulusun bayrakları altında sağlamayı onlardan dilediler. Çok daha kalabalık bir bölümü, Karpat dağlarının arkasına çekilerek, müttefikleri olan Kuadi (Quadi) Cermenlerine sığındılar, burada hiçbir güçlüğe uğramadan ekilmemiş, yararsız toprakları paylaşmalarına izin verildi. Ama bu mutsuz ulusun en büyük bölümü gözlerini Roma eyaletlerine çevirdi. İmparatorun hoşgörüyle korumasını dileyerek, kendilerini kabul etme lutfunda bulunursa, barış zamanında yurttaş ve savaşta asker olarak imparatorluğa sarsılmaz bağlılıkla sarılacaklarına —törenlerle— söz verdiler, Probus ile ardıllarınca benimsenen kurallara uygun olarak, barbarların başvurularını kabulde duruksanılmadı. Pannonya, Trakya, Makedonya ve Italya eyaletlerinin topraklarından yeteri kadarı üçyüz bin sığınmış Sarmat arasında bölüştürüldü (239).

Gotların kendini beğenmişliğini cezalandıran ve yalvaran bir ulusun saygı ve minnetini kabul eden Konstantinus Roma imparatorluğunun utkusunu sağladı. Etyopya, Pers elçileriyle Hindistan gibi en uzak ülkelerin temsilcileri barış için ve saltanatının gönenci için onu kutladılar (240). İmparatorun büyük oğlunun, yeğeninin, belki de karısının ölümü bir yana konursa, zenginlik ve ünler arasında geçirdiği otuz saltanat yılının sonunda kendisinin ve halkının mutluluğunu kutlayabildi. Böy-

le bir avantaj, mutlu Augustus'tan beri hiç bir Roma imparatoruna kısmet olmamıştı. Konstantinus, otuzuncu saltanat yılı dolayısıyle yapılan büyük törenlerden sonra, yaklaşık on ay daha yaşadı. Kısa bir rahatsızlık sonunda, altmış altı yaşında o anılmaya değer yaşamını Nikomedya dolaylarındaki Akuyrion sarayında tamamladı. Buraya, hava değişimi için ve, tükenen gücünü sıcak su banyolarıyle canlandırmak amacıyle çekilmişti. Gösterilen üzüntü ve tutulan genel yas, bu gibi hallerde o güne dek gösterilen ve tutulanların çok üstündeydi. Eski Roma senatosuyla halkının isteklerine karşın imparatorun naaşı, kendi vasiyetine uygun olarak, kurucusunun ad ve anısını sonsuzlaştırmaya ayrılan kente götürüldü. Görkemlilik simgeleriyle süslenerek erguvan giysisi ve taçla kuşatılarak altın bir yatağa konuldu, şatafatla döşenip aydınlatılan sarayın bölümlerinden birine yerleştirildi. Saray törelerine göre tüm törenler yerine getirildi. Her gün, belirli saatlerde, sivil, asker ve saray mensuplarından yüksek rütbeli görevliler, hükümdarlarının karşısında diz çöküyor sanki yaşamaktaymış gibi ona derin saygılarını sunuyorlardı. Politik nedenlerle bu tiyatro temsili gibi sahnelenme bir zaman sürdü. Kurnaz dalkavuklar, Tanrısal gücün, tek örnek olarak, Konstantinus'ü, ölümünden sonra da saltanatını devam ettirdiğini tanıtlama fırsatını kaçırmadılar (241)

Ne var ki bu —ölümden sonraki— uydurma saltanat bir güldürüden başka şey değildi. Hemen farkına varıldı ki, mutlak hükümdarların en koyusu bile, halk onun lutfundan umudunu kestikten ya da kızmasından korkmaya gerek kalmadığını anladıktan sonra saygınlığını yitirmektedir. Hükümdarlarının cansız vücudu önünde diz çökmüş olan bakan ve generaller, gizliden gizliye, imparatorluk kalıtı üzerinde payları ayrılmış bulunan Dalmatius ve Hannibalianus adındaki yeğenleri kalıtın dışında bırakma umarlariyle uğraşıyorlardı. Bu fesat hareketinin elebaşılarını bu işe kalkıştıran gerçek koşulları iyice kavrayabilmek güçtür; çünkü Konstantinus'ün sarayı ile ilgili olarak tam bir bilgimiz yoktur. Bu arada, imparatorun kurullarını

uzun süre yönetmiş ve güvenini kötüye kullanmış olan kendini beğenmiş gözde praefectus Ablavius'a karşı birikmiş kıskançlık ve öc alma duygusunu da gözden uzak tutmamak gerekir. Ama, kolayca anlaşılmaktadır ki, halkla ordu arasındaki rekabeti körükleyici belge ve nedenlerden yararlanılmıştır. Yine öyle anlaşılıyor ki, Konstantinus'ün kendi çocuklarını daha üstün tutma, hükümdar sayısı ne denli artarsa tehlikelerin de artacağını ileri sürme, ve Cumhuriyetin, bu hükümdar çokluğu yüzünden çektiği üzüntüleri anımsatma, özellikle bu anlaşmazlıkların, kardeşlik sevecenliğiyle bağlı bulunmamalarından doğduğunu belirtme gibi savlardan yararlanılmıştır. Bu entrika, askerlerin, bir ağızdan, imparatorlukta başa geçecek hükümdarların son imparatorun oğulları olması halinde hiçbir yakınmaları olmayacağını bildirmelerine dek sürdü (242).

Büyük Konstantinus'ün birçok yeteneğine sahip olduğu kabul edilen genç Dalmatius, kuzenlerine dostluk bağlarıyle olduğu kadar çıkar bakımından da bağlıydı. Amcasının büyük bir cömertlikle kendisine ve kardeşine verdiği hakları silah zoruyla elde bulundurmak için birtakım önlemlere başvurduğuna ilişkin hiçbir belirti yoktu. Kızgınlıktan köpüren bir halk hareketinin çığlıkları karşısında şaşkın ve bunalmış durumda, ne karşı koymayı ne de yatışma bilmez düşmanlarının ellerinden kaçmayı düşünmedi. Alınyazıları Konstantinus'ün ikinci ve belki de en sevdiği oğlu Konstans'ın gelişine (243) dek belirsiz ve kararsız kaldı.

İmparator, cenazesinin kaldırılmasıyle Konstans'ın ilgilenmesini —onun babasına duyduğu sevgiye güvenerek— istemişti. Bu prens, bulunduğu yerin yakınlığı dolayısıyle, biri İtalya'da, öbürü Galya'da bulunan kardeşlerinin gelmesini önleyebilirdi. Konstantinopolis sarayına el koyunca, ilk iş olarak yeğenlerinin güvenliğini görkemli bir yeminle garanti etti, ikinci iş olarak da bu yeminden sıyrılabilmek için akla uygun bir bahâne bulmak oldu. Kan dökücülüğün imdadına kalleşlik yetişti. En çirkin yalan azizlik rütbesindeki en saygı değer bir insanın

davranışıyle kanıtlanmış oldu. Konstans, Nikomedya piskoposunun elinden yomsuz bir yazı aldı. Yüksek aşamalı papaz bunun içerisinde babasının son isteklerinin yazılı olduğunu söylüyordu. İmparator, bu yazıda kardeşleri tarafından zehirlenmiş olmasından şüphelendiğini bildiriyordu. Oğullarından, ölümünün öcünü almalarını ve kendi güvenlikleri için suçluları cezalandırmalarını istiyordu (244). Bu mutsuz prenslerin onur ve canlarını savunmak üzere verdikleri tüm inançlar geri çevrildi. Askerlerin nâraları karşısında susmak zorunda kaldılar. Bu nâraları atanlar onların hem düşmanı, hem de yargıcı ve celladı oldular. Genel kıyım boyunca yasalarla her türlü adalet yöntem ve yolları bir yana bırakıldı. Konstans'ın iki amcası, en ünlüleri Dalmatius ile Hannibalianus olan yedi kuzeni, imparatorun kızkardeşiyle evli olan patrisyen Optatus, gücü ve zenginliğiyle erguvanı elde edebileceğini ummuş olan paefectus Ablavius bu ölüm dalgası içerisinde yok olup gittiler. Bu kanlı sahnenin dehşetini daha da çoğaltmak istersek Konstans'ın, amcası Julius'ün kızıyle evlenmiş olduğunu ve kız kardeşini de Hannibalianus'le evlendirdiğini eklememiz gerekir. Halkın peşin yargılarına kulak asmayan Konstantinus'ün politikası sonucu imparatorluk ailesi içindeki çeşitli kollar arasında oluşturulmuş bu evlenme bağlarına karşın bu prenslerin, kanın sesine ve suçsuz bir gençliğin yalvarışlarına karşı sağır ve evlilik yakınlığının bağ ve sevgisine duygusuz kaldıklarını tanıtlamaktadır. (245) Bu denli kalabalık aile bireylerinden yalnız Julius Konstantius'ün en küçük iki çocuğu olan Gallus ile Julianus yırtıcı katillerin elinden kurtulabildiler. Bu kanlı dalga dindiği zaman öfke de silinip bitecek umuduyla bunlar kurtarıldı. Kardeşlerinin bulunmadığı sırada cinayet ve zulümle suçlanan imparator Konstans bakanlarının kalleşçe önerileri ve askerlerin karşı konulmaz baskısıyle yaptığı gençlik ateşinin kıyımlarından hafif ve geçici bir vicdan acısı duyar gibi olmuştu (246).

Flavius soykırımını, Konstantinus'ün üç oğlu arasında yapılan görüşme sonunda yeni bir paylaşma izledi. Caesar'ların

büyüğü olan Konstantinus, gerçek bir saygınlık aşamasıyle, babasının ve kendinin adını taşıyan yeni devlet merkezini aldı. Trakya ve Doğu Konstansius'ün oldu, Konstans ise İtalya, Afrika ve Batı İllirya'nın meşru hükümdarı olarak tanındı. Ordu, bu paylaşmayı onayladı. Üç hükümdar Roma senatosu'ndan Augustus sanını almak lutfunda bulundular. Yönetimin dizginlerini ele aldıkları zaman büyüğü yirmi bir, ortanca yirmi ve en küçükleri de onsekiz yaşında bulunuyorlardı (247).

Avrupa'nın savaşçı ulusları kardeşinin sancağı altında toplanmışken Konstansius, Asya'nın kadınsı askerlerinin başında Pers savaşının bütün ağırlığını omuzlarına yüklenmiş durumda bulunuyordu. Konstantinus'ün öldüğü sırada İran tahtı Hürmüz'ün ya da Hormisdas'ın oğlu ve, Galerius'ün utkusundan sonra Romalıların üstünlüğünü tanımış olan Narses'in torunu Şapur (Sapor) tarafından tutuluyordu. Şapur, saltanatının otuzuncu yılında olmasına karşın gençliğinden bir şey yitirmemiş gibiydi. Garip bir olay, tahta çıkış tarihini doğumundan önceye getirmiş oldu. Hormidas'ın karısı, kocasının öldüğü sırada gebeydi. Doğacak çocuğun doğup doğmayacağı, kız mı oğlan mı olacağı sorunu Sâsâni krallık ailesi içindeki prenslerde tutkusal umutlar yaratmıştı. Ama Zerdüşt mûbitleri, Hormidas'ın dul karısının gebe olduğunu, mutlu olarak bir oğlan doğuracağını söyleyerek her türlü savı ve iç savaş korkusunu kesip attılar. Boş inançlara çabuk kanan Pers'ler, ayrılığa düşmeden, taç töreni hazırladılar. Kraliçe, görkemli bir yatağa yatmış halde sarayında herkesçe görüldü. Ardeşir (Artakserkses)'in gelecekteki kalıtçısının bulunduğu varsayılan yere taç konuldu, secdeye kapanmış olan Satraplar görülmez hükümdarlarının belirsiz görkemini kutsadılar (248). Bu garip öyküye inanılabilirse -ki, ulusun geleneklerine ve bu saltanatın olağanüstü uzun sürmesine bakılacak olursa pek fazla inanılmaz görünmemektedir- kral Şâpur'un mutluluğuna ve dehasına hayranlık duymak zorunda kalmamız gerekecektir. Bir haremin sosyal ilişkilerden uzak çerçevesi içinde yetişen genç prens ruhunun ve

vücudunun sağlam olmasındaki önemi kavradı, kişisel değeriyle, mutlak iktidarın görev ve tehlikelerini anlayıp tanıma olasılığı bulamadan oturtulduğu tahta lâyık bir hükümdar haline geldi. Çocukluğu, iç çekişmelerin neden olduğu kaçınılmaz büyük kıyım ve yıkımların içerisinde geçmişti. Başkenti, Yemen' in ya da Arabistan'ın güçlü kralı Thair tarafından baskına uğratılmış ve yağmalanmıştı. Kral ailesinin saygınlığı, son kralın kız kardeşi olan bir prensesin tutsak edilmesiyle azalmıştı. Şapur, erginlik çağına erer ermez, kendini beğenmiş *Tha'ir* ile ulusu ve krallığı genç savaşçının ilk davranışı karşısında ezildiler. Şapur, kazandığı utkudan ustalıkla yararlandı, Araplarca *koruyucu* ya da *Doulacnaf* sanı verilerek onlara gösterdiği bağışlamanın meyvasını almış oldu (249).

Düşmanlarınca da siyasal ve askersel yetenekleri tanınan Pers kralı, atalarının uğradığı utancın öcünü almak ve Dicle' nin öbür yanındaki beş eyaleti Romalılardan kurtarmak için büyük bir tutku besliyordu. Konstantinus'ün büyük ünü, devletinin gerçek ya da görünürdeki gücü onu bu girişimini ertelemek zorunda bırakmıştı. Tutumu imparatorluk sarayının hıncını dörtüklerken bu hıncı yapmacık görüşmelerle dindirmeyi başarıyordu. Konstantinus'ün ölümü savaş işaretini vermiş oldu (250). Suriye ile Mezopotamya sınırlarındaki gevşek tutum İranlılarda büyük bir ganimet ve yağma ile kolay bir yengi elde etme umudunu doğuruyordu. Saraydaki kıyımlar, yalnız eski komutanları için bağlılık duyan Doğu birlikleri arasında bir başı bozukluk ve ayaklanma havası estirmişti. Konstansius, kardeşleriyle Pannonya'da yaptığı görüşmeden hemen sonra Fırat kıyılarına dönme tedbirliliğini göstermiş, lejyonları yavaş yavaş disiplin altına sokmaya başlamıştı. Ne var ki Şâpur, karışıklık döneminden yararlanarak Nizib'i kuşatmış, Mezopotamya'nın en önemli yerlerine saldırılara girişmişti (251). Armenya'da, tanınmış Tridate, Romalılar için değeri ve bağlılığı önemli olarak barış ve gönenç halinden yararlanıyordu. Konstantinus ile sağlam ittifakı ona, ordusunun elde edeceği başarıdan

çok daha fazlasını sağlıyordu. Tridate'nin hıristiyanlığı kabul edişi, kahraman adına bir de aziz'lik sanı takmış bulunuyordu. Böylece hıristiyanlık da Fırat'tan başlıyarak Hazer denizine dek yayılmış ve yerleşmiş oluyor, Armenya'yı, hem siyasal hem de dinsel bakımdan imparatorluğa bağlıyordu. Ama, genel huzur, tanrılarını ve karılarını bırakmak istemeyen kimi soylu Ermenilerce bozulmuştu. Bu karışıklık ve fesatçılık yaşlı monarkın tükenmekte olan gücünü büsbütün yok ediyor ve kendisi de ölüm saatinin çalmasını sabırsızlıkla bekliyordu. Elli altı yıllık bir saltanattan sonra yaşamını tüketti ve Armenya krallığının varlığı da Tridate'yle birlikte gömüldü. Yasal ardılı sürgüne gönderildi. Hıristiyan din adamları ya kılıçtan geçirildiler, ya da kiliselerden kovuldular. Albanya'nın barbar oymakları çağrıldılar. Krallığın simgelerini ele geçiren en güçlü iki yönetici Şapur'un yardımı için ona yalvardılar, kentlerinin kapılarını açtılar, Pers birliklerini içeri aldılar. Piskopos Artaksata'nın yönetimi altında bulunan hıristiyan kesimi —ki bu piskopos aziz Aydın Greguvar'ın dolaysız ardılıydı— Konstansus'ün acımasına başvurdular. Üç yıl süren karışıklıklardan sonra, imparatorluğun bir subayı olan Antiochus, kendisine verilen görevi başarıyla yerine getirdi: Tiridate'nin oğlu Kosroes atalarının tahtına oturtuldu, Arsace soyuna bağlılıkla hizmet edenlere saygınlık ve ödüller dağıtıldı, başkaldırmış satrapların büyük bölümünce kabul edilen genel bir af ilân edildi. Romalılar ise bu devrimden yarardan çok onur kazandılar. Kısa boylu bir hükümdar olan Kosroes zayıf yapılı ve korkak huyluydu. Savaşa dayanıklı olmadığından, sosyal yaşamdan da nefret ettiğinden başkentten ayrıldı, uzak ve sık ağaçlı küçük bir ormanın ortasında yaptırdığı sarayına çekildi, orada, kimi zaman köpekleri, kimi zaman da kuşlarıyla ava çıkarak duygusuz ve düşük düzeydeki yaşamını sürdürdü. Bu boş yaşamını sürdürebilmek için Şapur'un işine geldiği gibi bir barışın koşullarını kabullendi. Ve yıllık bir gelir karşılığında verimli Atropaten eyaletini Şapur'a geri verdi, ki burası, Tiridate'nin çabası ve Galeriüs'ün

utkulu ordularınca Armenya monarşisine katılmıştı (252).

Konstansius'ün uzun saltanat süresinde Doğu eyaletleri, Persler'e karşı yapılan savaşlardan çok acı çektiler. Hafif birliklerin yaptığı akınlar Dicle ve Fırat'ın ötesinde, Sitesifon (Ctesiphon) ve Antakya kapılarına dek yıkım ve terör saçıyordu. Çöl Arapları bu hareketli hizmetle görevlendirilmişlerdi. Çıkar ve sevgi bağlarıyle bir bölümü Şâpur'un yanını tutuyor, öbürleri de, şüpheli bağlılıklarıyle, imparatordan yana görünüyorlardı (253). En ciddi ve en önemli savaşlar eşit bir biçimde yapıldı, onbir gün süren kanlı bir çarpışmayı da içeren bu karşılaşmalarda sonuç hep Romalılar için elverişsiz oldu (254). Konstansius iki kez kendisi komutayı ele aldı, Singara savaşında askerlerinin sersemliği yüzünden, ellerindeki yengi düşmana kaptırılmış oldu. Singara'yı tutan birlikler Şâpur'un yakınına dek çekildiler. Bu hükümdar, üç köprü üzerinden Dicle'yi geçti ve *Hilleh* kasabası yanında, elverişli bir mevzide ordugâhını kurdu. Çok sayıdaki askerleri bir gün içinde, ordugâhın çevresini çukur ve toprak tabya'yla çevirdiler. Sayısız askerleri savaş düzenine girdiği zaman ırmağın kıyılarını, çevredeki tepeleri ve iki orduyu birbirinden ayıran on millik bir ovayı baştan başa kontrolları altına almış bulunuyor, sabırsız bir istekle savaşı istiyorlardı. Kısa bir dayanmanın sonunda barbarlar. Romalıların baskısıyle mi, ya da ağırlıklı lejyonları yormak amacıyle mi, bilinmeden, kaçmaya başladılar. Lejyonlar da, sıcaktan ve susuzluktan bunalmış olduklarından, onları ovada kovalamaya koyuldular, geri çekilmeyi korumak üzere ordugâhın girişinde mevzilenmiş tam teçhizatlı bir süvari birliğini bozguna uğrattılar. Düşmanın peşine kendisinin de sürüklenmiş olduğu Konstansius, askerlerine yaklaşmakta olan gecenin gösterebileceği tehlikeleri onlara bildirerek akıllarını başlarına toplamalarına yararsız yere uğraşıyor, başarıya ulaşmaları için tan yerinin ağırmasını beklemelerini söylüyordu. Komutanlarının deneyim ya da becerisinden çok kendi değerlerine güvenen bu askerler bu uyarmaları nâralarıyle susturdular, hendeklere inerek ça-

dırlara dağıldılar ve çabalarının meyvalarını toplamaya giriştiler. Ama, ihtiyatlı Şâpur yengi ânını kolluyordu. Büyük bir bölümünün gizlice yükseklerde mevzilendiği ordusu, Romalıların saldırısına seyirci kaldıktan sonra, karanlıktan yararlanarak ileri harekete geçti. Persli okçular, ordugâhtan sağlanan aydınlıktan yararlanarak, bu avara ve silah kullanamaz halde olan yığının üzerine ok yağdırmaya başladılar. Tarihçiler, Romalıların büyük ölçüde kırılıp ezildiklerini, kaçan lejyonların da dayanılmaz zorluk ve yorgunluklara uğradıklarını belirtmektedirler (255). Panejiristler de imparatorun yengisi askerlerinin söz dinlemezliği yüzünden gölgelendi, demişlerdir. Ayrıca bu utanç verici geri çekilişin ayrıntılarına girmemektedirler. Bununla birlikte, bu ücretli sözenlerden biri, Konstansius'ün ününü kurtarmasına kızarak, çok barbarca işlenen bir suçu soğuk bir kayıtsızlıkla anlatmaktadır. Öyle ki, sonraki kuşaklar, bu olaydan dolayı imparatorun uğradığı yenilgiden daha büyük bir leke aldığına inanacaklardır. Şapur'un yerine geçecek olan oğlu Pers'lerin ordugâhında yakalanmıştı. En yabanıl düşmanın bile ilgilenip acıyacağı bu mutsuz genç kırbaçlandı, işkenceye uğratıldı, barbar Romalılarca herkesin ortasında öldürüldü (256).

Şapur'un değerini ve askersel yeteneklerini tüm uluslara tanıtan dokuz kesin yenginin sağladığı birtakım elverişliliklere karşın bu hükümdar Mezopotamya'nın Romalılarda bulunan iki müstahkem kentini, özellikle güçlü yerleşim merkezi Nisibis'i ele geçirmedikçe kendini başarıya ulaşmış saymamaktaydı. On iki yıl boyunca, Lucullus zamanından beri haklı olarak Doğu'nun kalesi gibi görülen Nisibis, Şâpur'un tüm kuvvetlerine karşı üç unutulmaz kuşatmayı da püskürttü. Saldırılarını altmış, seksen ve yüz günlük sürelerle üç kez yineleyen hükümdar, gururu kırılmış olarak, yitik ve aşağılanmış bir halde çekilmek zorunda kaldı (257). Bu büyük ve kalabalık kent Dicle'den iki günlük uzaklıkta, Masius dağının eteğinde güzel ve verimli bir ovanın ortasında kurulmuştu. Tuğladan yapılmış

üç kat halindeki kale duvarlarını derin bir hendek koruyordu (258). Kentte oturanların başeğmez yürekliliği Kont Lucilianus ve garnizonunun kahramanca dayanışına yardımcı oluyordu. Nisibis halkını, piskoposlarının yüreklendirici çabaları gayrete getiriyordu (259). Tehlike alışkanlığıyle ve hep silah kullanmakla çetinleşmiş ve, Şapur burasını alırsa kendilerini uzak yerlere süreceğine, buraya Perslileri getirip yerleştireceğine inanmışlardı. İlk iki kuşatılmadan kurtuluşları güvenlerini artırmış, tüm Pers ve Hind kuvvetlerini birleştirerek üçüncü saldırıya geçen büyük kral'ın sinirlerini gerginleştirmişti. Romalıların üstün us ve bilinçleri kale duvarlarını delmek ya da yıkmak için yapılmış tüm savaş araç ve gereçlerini etkisiz kılıyordu. Birçok günler başarısızlıkla geçerken Şapur, herkesin kendi buyruklarına itaat edeceğini sanan doğulu bir hükümdara yakışan bir karara vardı. Her yıl düzenli olarak, dağlardaki karların eridiği mevsimde, Nisibis kentini ovadan ayıran Nigdonius ırmağı, Nil gibi, bitişik araziyi kaplayacak biçimde taşar ve yayılır (260). Uğraşa uğraşa, Persler kentin alt yanında ırmağın akışını durdurdular, suları tutmak için her yandan toprak tepeler yükselttiler. Bu yapay gölde asker ve —beşyüz livre ağırlığında taşlar atabilen— mancınıklar yüklü gemilerle, savaş düzeninde ilerlediler ve tabyaları savunan birliklerle —hemen hemen— karşı karşıya geldiler. Suların dayanılmaz gücü iki taraf için de tehlikeli olmaya başladı. Durmadan artan basıncın etkisiyle duvar yıkıldı, yüz elli ayak uzunluğunda çok büyük bir gedik açıldı. Pers'ler hemen saldırı buyruğu aldılar ve o gün artık Nisibis'in alınyazısını çizmeleri gerekli oldu. Saldırıcıların başını çeken, ağır silahlarla donatılmış süvari birliği su içinde kalmış toprakların batağına saplandı, askerlerin çoğu sularla örtülü büyük hendeklerin içine gömüldüler. Aldıkları yaralarla kuduran filler, kargaşayı büsbütün artırıyor, binlerce Pers okçusunu ezip geçiyorlardı. Yüksek bir yere tahtı kurulan büyük kral, girişiminin kötü sonucunu büyük bir üzüntüyle izlemiş, saldırıyı ertesi güne erteleyerek geri çe-

kilme buyruğu vermişti. Ama kentin uyanık halkı, gecenin karanlığından yararlanarak, şafak sökünceye dek altı ayak yüksekliğinde bir duvar ördü. Umudu boşa çıkmış olan Şapur, cesaretini yitirmedi, yirmi bin insanının yok olmasına karşın Nisibis kuşatmasını büyük bir inatla sürdürdü. Ne var ki, o sırada Massagetler'in Doğu İran illerine saldırdığını haber aldı, bu büyük kuvvetlere karşı oraları koruyabilmek için Nisibis'in kuşatmasından vaz geçerek Dicle kıyısından Oksus (Amu Derya) kıyısına doğru hızla yetişmeye gitti (261). İskit'lere karşı bir savaşın sıkıntı ve tehlikesi, onu imparatorla barış, hiç değilse savaş yapmama anlaşması yapmak zorunda bıraktı. Bu da her iki hükümdarın işine geldi. Konstansius, iki kardeşinin ölümünden sonra, bütün güçlerinin birleşmesine karşın başa çıkması zorlaşan batı ayaklanmaları ve iç savaşla ağır biçimde uğraşıp duruyordu.

İmparatorluğun bölüşülmesinden henüz üç yıl geçmiş olmakla birlikte, geniş yönetim alanlarını yönetecek yetenekte olmadıkları halde, Konstantinus'un oğulları, bu ülkelerin, kişisel tutkularını gidermeye elverişli olmadığını sanki tanıtlama çabasına girişmişlerdi. En büyükleri, kuzenlerinin öldürülmesinden yeterince yaralanamadığını ve onların elinden alınanlar üzerinde eşitsiz bir bölüşüm yapıldığını ileri sürmekteydi. Haklı bulduğu Konstansius'ten bir isteği yoktu, ama Konstans'tan, Dalmatius'ün ölümüyle ele geçirdiği Afrika eyaletlerini, zengin ülkeler olan Yunanistan ve Makedonya'nın karşılığı olarak, kendisine bırakmasını istiyordu. Uzun ve yararsız görüşmelerin içtensizliğinden kızan ve bu isteğinden vazgeçmesinin onuru ve çıkarına da aykırı olduğuna kendisini inandırmaya çalışan çevresindekilerin öğütleriyle Konstantinus harekete geçti. Patırdı gürültüyle toplanmış bir birliğin başında, Konstans'in yönetimindeki yerlere girdi, hıncının ilk etkilerini Akuile dolaylarında sergiledi. O sırada Daçya'da bulunan Konstans, daha ussal önlemler aldı. Kardeşinin saldırısını öğrenir öğrenmez, öbür kuvvetlerini izlemek üzere İllirya birliklerinden seçkin ve di-

siplinli bir kuvveti de yedeğine aldı. Yardımcılarının tutumu bu sapık savaşı sona erdirdi. Konstantinus'ün önünde kaçıyormuş gibi yaparak onu, bir ormanın içerisinde kurdukları tuzağa kadar çektiler. Kendisine eşlik edenlerin de değersizliği yüzünden genç hükümdar, aymazlık içerisinde kuşatılmış oldu ve tedbirsizliğinin cezasını başıyle ödedi. Alsa bataklığından çıkarılan cesedi bir imparatorluk gömütüne konuldu. Ona bağlı eyaletler ise Konstans'ı efendileri olarak tanıdılar ve ona bağlılık andı içtiler. Konstans, öbür kardeşiyle yeni yerleri paylaşmayı reddettiğinden Roma imparatorluğunun üçte ikisinden çoğunun yönetimini kendilsinde toplamış oldu (262). İşlemiş olduğu kıyımın cezası on yıl gecikti ve kardeşinin ölümüne karşı öç, kalleş bir uşağın hain eliyle alındı.

Üç hükümdarın da kötü yönetimleri, halkın sevgisini ve saygısını yitirmelerine neden olan kusurlar ve zayıflıkları, Konstantinus'un neden olduğu zararlı bir düzenin sonucundan başka bir şey değildi. Konstans'ın özensizliği ve yetersizliği, lâyık olmadığı başarılar yüzünden takındığı kendini beğenmişliği onu gülünç ve çekilmez kılıyordu. Yüzlerinin güzelliğinden başka bir değerli niteliği olmayan birkaç Cermen köle için gösterdiği kayırıcılık bir rezalet ve hoşnutsuzluk konusuydu (263). Tutkulu bir asker ve barbar kökenli olan Magnensius, Roma adının onurunu kurtarmak üzere halkın haykırışlarından cesaret aldı (264). Jovien'lerden ve Herkülien'lerden seçilmiş haydut gibi erler imparatorluk karargâhında onursal bir yer tutuyorlardı. Kutsal bahşişler kontu Marcellinus'ün dostluğu cinsel işlerde bol bol olanaklar sağlıyordu. Sonunda askerlere iyice anlatıldı ki, Cumhuriyet onlardan kalıtsal bir köleliğin bağlarını koparmalarını ve, iğrenç Konstans'ın atalarını evrensel taht'a çıkarmış olan vatandaşı, eski imparatorların erdemlerine sahip, etkin ve uyanık bir hükümdar seçerek ödüllendirmelerini beklemektedir. Herkesin yeterince hazırlandığı kanısına varılınca Marcellinus, oğlunun doğum gününü kutlamak bahanesiyle, Autun'deki Galya sarayının en seçkin kişilerine

görkemli bir eğlence, çağrısında bulundu. Göz kamaştırıcı güzellikteki şölen gece geç saatlere dek beceriyle uzatıldı. Çağrılılar, tehlikeli bir güvenceye bağlanmış halde en ağır ve en saldırgan sözleri dile getiriyorlardı. Birden bire kapılar büyük bir gürültüyle açıldı; bir süredir şölenden ayrılıp gitmiş olan Magnensius, erguvanı ve tacı kuşanmış olduğu halde içeri girdi. Fesat hareketine katılmış olanlar hemen ayağa kalktılar, onu, augustus ve imparator sanlarıyle selâmladılar. Sürpriz, korku, sarhoşluk, tutkulu umutlar ve orada olanlardan geri kalanının bilgisizliği alkışı genelleştirdi. Muhafızlar, bağlılık andı için ivedi davrandılar. Kentin kapıları kapatıldı, tanyeri ağarmadan önce, Magnensius, birliklere, hazineye, saraya ve Autun kentine egemen oldu. Konstans'ın da bu devrimden haberi olmadan önce onun egemenliğine girmesi için umuda kapıldı. Konstans o sırada, belki dolaylarda bir ormanda avlanıyor, belki de suç sayılabilecek ya da utanç verecek bir keyfin içerisinde bulunuyordu. Ama gizli haberci ona olan biteni yetiştirmişti. Kaçmaya fırsat buldu ve bu onun tek başvurabileceği çareydi; çünkü askerlerinin kendisinden yüz çevirmesi ve uyruklarının vefasızlığı ona hiçbir dayanak bırakmamıştı. Bir İspanya limanına ulaşamadan önce —ki oradan bir gemiyle kaçabilirdi— (265) bir hafif süvari müfrezesince durdurulup yakalandı, herhangi bir dinsel saygıya bile kapılmadan aldığı buyruğu yerine getiren müfreze komutanınca Konstantinus'ün oğlu öldürüldü (266).

Konstans'ın ölümüyle bu kolay ve önemli devrim tamamlanınca Autun sarayının örneğine Batı'nın tüm eyaletlerince uyuldu. İki büyük prefektürlük olan Galya ve İtalya Magnensius iktidarını tanıdılar. Tahtı ele geçiren, önceden söz verdiği büyük ve cömertçe bahşişleri dağıtabilmek, çıkacak iç savaşta harcayabilmek için her kaynaktan para toplamaya girişti. Tuna'dan Yunanistan'ın ucuna dek uzanan İllirya'nın savaşçı ülkeleri uzun zamandan beri, tutum ve devinimleriyle kendisini askerlere sevdirmesini bilmiş, bu yüzden orduya deneyim ve güçlülük kazandırmış olan yaşlı general Vetranion'un sözünden di-

şarı çıkmıyorlardı (267). Konstantinus soyuna karşı gönülden, görev gereği ve minnet borcuyla bağlı bulunan Vetranion, eski efendisinin yaşamdaki son oğluna hemen bağlılığını bildirerek, kendisi ve buyruğundaki askerleriyle Galya'daki saltanat hırsızını ele geçirip öç almak üzere yardımcı olacaklarını haber verdi. Ne var ki lejyonları Galya olayından öfkelenmiş değil, tersine, hoşlanmışlardı. Komutanları da bağlılığını ya da kararlılığını yitirdi, tutkusu prenses Konstantina'nın isteğine uygun biçimde yön değiştirdi. Bu hırslı ve yaman kadın, babası Konstantinus'ün augustus sanını ve tâcını kendi elleriyle İllirya generaline vererek başına koydu. Bununla Annibalianus'ün ölümüyle yitirdiği umutlarını yeniden bulmak istiyordu. Belki Konstantina hiç istemediği halde, yeni imparator, kardeşinin kanıyla lekelenmiş olan Batı'daki taht hırsızıyle —gerekli olsa da— utanç verici bir anlaşma yaptı (268).

İmparatorluk katının onur ve güvenini bu denli ağır biçimde tehdit eden olaylar, Pers savaşında ününden çok şeyler yitirmiş olan Konstansius'ün ordularını harekete geçirdi. Doğu eyaletlerine göz kulak olunmasını yüksek görevlilere, özellikle kuzeni Gallus'e bırakan Konstansius, korkuyla, umutla, acıyla ve nefretle Avrupa'ya doğru yola çıktı. Trakya'daki Ereğli (Herakle)'ye varınca Magnensius ve Vetranion'un elçilerini kabul etti. Fesat hareketinin baş tertipçisi olup yeni efendisine erguvanı sunmuş olan Marcellinus, bu tehlikeli görevi küstahça yüklendi, yanındaki üç görevli arkadaşı da devletin ve ordunun en ünlü kişileri arasından seçildi. Onlara, geçen olaylar için Konstansius'ü yumuşatmaları ve ilerisi için de gözünü korkutmaları söylenmişti. Ona Batı'daki hükümdarlarla ittifak ve dostluk kurması, bu dostluğu Magnensius'ün kız kardeşiyle, Magnensius'ün de tutkulu Konstantina ile evlenerek güçlendirilmesi ve bir anlaşmayla Doğu imparatorunun üstünlüğü sağlanması gibi önerilerde bulunulması kararlaştırılmıştı. Gururu ya da sorunu yanlış değerlendirmesi sonucu bu koşulları reddedecek olursa, o zaman elçiler Batı hükümdarla-

rının —büyük Konstantinus'ü utkudan utkuya götüren lejyonları harekete geçirerek— onu yok edeceklerini de söyleyeceklerdi. Bu gibi kanıtlara dayanan öneriler dikkatle incelenmeliydi ve Konstansius yanıtını ertesi günü vereceğini bildirdi. Bir iç savaşın halk üzerinde yaratacağı kötülükleri de hesaba katarak, kendisini, inanarak ya da öyle görünerek, dinleyen konseyinin önünde şu konuşmayı yaptı:

«Bu gece büyük Konstantinus'ün ruhu bana göründü. Kardeşimin kanlar içerisindeki vücudunu kollarıyle sarmıştı. Sesini tanıdım, öcünü al, diye haykırıyordu. Babam, cumhuriyeti umutsuzluk içine düşürmememi buyurdu ve ordularımızın, hızlı bir başarı ve ölmez bir utkuyla bizim adaletimizi taçlandıracağını bana muştuladı.»

Bu görüntünün, daha doğrusu hükümdarının sözlerinin etkisi kuşkuları giderdi ve görüşmelere son verdi. Aşağılatıcı barış koşulları reddedildi, yüksek perdeden, kınayıcı bir yanıt verilerek elçilerden biri geri gönderildi —Geri kalan üçü, ayrıcalıklarından yararlanmaya değerleri yokmuşcasına, zincire vuruldular— Güçlü yarışmacılar —yatışma bilmez bir savaşa hazırlanmaya başladılar— (269).

Konstans'ın kardeşinin, Galya'daki taht hırsızı karşısında tutumu böyle oldu, belki de böyle olması gerekiyordu. Vetranion'un karakteri ise daha düzenli ve ölçülüydü. Doğu imparatorunun politikası, düşmanlarını birbirinden ayırmak, isyancıları İllirya güçlerinden yoksun bırakmaktı. Vetranion'un açık yürekliliğinden ve saflığından yararlanarak onu rahatça aldatmayı başardı, onur ve çıkarını kollayacağını bildirerek, görüşme tuzağına düşürdü. Konstansius onu yasal ve eşit saltanat ortağı olarak tanıdı, şu koşulla ki, Magnensius ile ittifakından vazgeçecek, ikisinin ortak ülke sınırında bir yer seçerek, orada her ikisi de, karşılıklı olarak bağlılıklarını sürdürme ve iç savaşın gereklerini düzenleme olanaklarını bulacaklardı. Bu anlaşmanın sonucu olarak Vetranion Sardica (270) kentine doğru, yirmi bin süvarinin başında, ilerledi. Ayrıca daha çok sayıda piyade de ona bağlı olarak bu kente yöneldi. Bu kuvvetler Konstan-

sius'ünkilerden o denli üstündü ki, İllirya imparatoru talihin kendinden yana olduğuna ve karşısındaki yarışmacısının yaşamı elinde bulunduğuna inanmış gibiydi ama görüşmelerin bütün askerler üzerinde Konstansius'ün etki yaptığının farkında değildi. Gizliden gizliye Konstansius'ün yanını tutan komutanlar, bütün halkın isteklerini alevlendirmeye yönelik oyunlar hazırlıyorlardı (271). Birleşik iki ordu, kentin yakınındaki geniş bir ovada toplandılar. Eski düzene uygun olarak, ortaya bir kürsü ya da bir tribün kuruldu. Önemli ya da sayılı günlerde imparatorlar bu tribünden askerlere söylev verirlerdi. Romalılar ve Barbarlar, kınından çekilmiş kılıçları elde, mızraklar havada olduğu halde, değişik silahlı ve armalı süvari ve piyade birlikleri olarak bu tribünün çevresinde geniş bir halka oluşturmuşlardı. Derin sessizliği arasıra yükselen alkış sesleri kesiyordu. İki imparator da bu çok büyük topluluğun önünde devlet işlerinin durumunu açıklamaya çağrıldılar. Soyluluk bakımından öncelik Konstansius'e tanındı, güzel konuşmak için çokça yeteneği olmamakla birlikte, Konstansius yeterince kesinlik, ustalık ve uzdillilik taşıyan bir konuşma yaptı. Başlıca Galya'daki zâlim'e çatıyor gibiydi. Konstans'ın öldürülüşünü acıklı olarak anlattıktan sonra taht üzerinde —kalıtım yoluyle— yalnız onun hakkı olduğunu, imparatorluk soyunun kazandığı başarıları da anımsatarak, büyük Konstantinus'e oğullarının bağlılık yemini ettiklerini, bunun, en yakın adamlarınca bozulduğunu söyledi. Bu olağanüstü sahnede oynayacakları rolü daha önceden bellemiş olan subaylar tribünü çevrelemiş durumdaydılar, sanki adaletin ve uzdilin dayanılmaz gücüyle sürüklenmiş gibi, Konstansius'ü yasal hükümdarları olarak selâmladılar. Onların bu davranışları askerlere de yayıldı. Pişmanlık duygusu bağlılık duygusuna dönüşerek kısa zamanda her yana yayıldı, Sardika ovası «Taht hırsızları kahrolsun! Yaşasın Konstantinus'ün oğlu! Yalnız onun sancağı altında savaşmak, yenmek ve ölmek istiyoruz» haykırışlarıyla çınladı. Genel haykırışlar, korku ve rem davranışlar, silahların şakırtısı, buyruğundaki ordunun bo-

zulduğunu şaşkın bir sessizlik içinde gözleyen Vetranion'un cesaretini yok etti. Bir yüce gönüllülükle umutsuzluğa sığınmak üzere harekete geçmek yerine, tatlılıkla alınyazısına uydu, her iki ordunun gözleri önünde başındaki tâcı çıkararak yenen'in ayaklarına kapandı. Konstansius de başarısını ılımlı bir ihtiyatlılıkla kullandı, baba diye seslendiği bu saygıdeğer yalvarıcıyı yerden kaldırarak tahttan inebilmesi için elinden tuttu. Prura kenti, tahttan indirilmiş hükümdarın oturup yaşamasına ayrıldı, Vetranion, yaşamının son altı yılını varlık ve huzur içerisinde burada geçirdi. Konstansius'ün gösterdiği iyiliklerden ne denli mutlu olduğunu sık sık belirtiyor, iyilikçisine, içten gelen bir sevgiyle, evren asâsını elinden atmasını ve mutluluğu bulabilmesi için sessiz ve insanlardan uzak yaşama umarına başvurmasını öneriyordu (272).

Bu anılmaya değer olayda Konstansius'ün tutumu görünüşte adaletli sayılarak övüldü ve gözdeleri onun, çok sayıda asker karşısında söylediği, serbestçe seçimlerini yapmalarına olanak veren söylevini *Perikles* ve *Demosten*'in söylevlerine benzettiler (273). Magnensius'ün girişimi daha tehlikeliydi. Onun için yenmekten gayri yol yoktu. Çok sayıda askeri kapsayan bir ordunun başında hızla ilerliyordu. Bu orduyu, Cumhuriyetin en büyük barbar düşmanları gözüyle bakılan İspanyollar, Galyalılar, Franklar, Saksonlar oluşturuyordu. Drava, Sava ve Tuna arasındaki aşağı Pannonya'nın verimli ovaları savaşa sahne olacaktı (274). Her iki savaş grubunun bilerek ya da çekinerek edilgen kaldıkları yaz ayları öylece geçti (275). Konstansius, babası Konstantinus'ün Cibas ovalarında kazandığı utkuyu askerlerine anımsatarak onları özendirmek için aynı ovalarda savaşı kabulleneceğini duyurdu. Bununla birlikte, ordularının çevresinde bulunan —saldırılması olanaksız— tahkimat savaş için başka bir yer aramaktan çok bulundukları yeri kollamayı gerektiriyordu. Magnensius'ün amacıysa, hile ve güç kullanarak düşmanını bu elverişli durumundan çıkma zorunda bırakmaktı. Bu amaca ulaşmak için, deneyimli bir komutanın askerlik

bilgisiyle çeşitli manevralar ve strateji oyunları uyguladı. Ordunun arkasında kalan önemli Sirmium kentine saldırdı, İllirya'nın doğusuna girebilmek için Sava üzerindeki bir geçidi zorlamayı denedi, Adarna geçitlerine çektiği çok büyük bir müfrezeyi bozguna uğrattı. Bütün yaz boyunca, Galya taht hırsızı, savaş alanında egemenliğini sürdürdü. Konstansius'ün birlikleri yıprandı ve korkuya kapıldı. Kendisi de askerlerin güvenini yitirdiğinden, Konstans'ın katiline, Alplerin ötesindeki eyaletlerin hükümdarlığını sağlayacak bir barış anlaşması önerisinde bulunacak denli gururunu kırdı. İmparatorluk elçisi Filip, önerileri büyük bir beceriyle ileri sürdü: Magnensius'ün kurulu ve askerleri bu önerileri kabulleniyorlardı. Ama, kendini beğenmiş Magnensius, kurulunun ve yakınlarının düşüncelerine uymayarak, Filip'i tutuklattı, hiç değilse tutak (rehine) olarak alıkoydu, Konstansius'e bir subayını göndererek saltanatının zayıf hale düştüğünü, hiç duraksamadan erguvanı ve imparatorluğu bırakıp çekilirse kendisini bağışlayacağını ona bildirdi. Konstansius ise verdiği yanıtla, haklılığını, Tanrı'nın kendisiyle beraber olduğunu dile getirdi. Durumunun zayıf olduğunu ve tehlikede bulunduğunu bildiği için Magnensius'ün küstah elçisine bir şey yapmadı. Filip'in görüşmeleri büsbütün yararsız kalmadı, çünkü, tanınmış bir general olan *Silvanus le Frank*, çok sayıda bir süvari kuvvetiyle, Mursa savaşından birkaç gün önce Magnensius'ün ordusundan ayrılıp karşı yana geçti.

Mursa ya da Essek kenti, Drava ırmağı ve bitişik bataklıklar üzerinde kurulu beş mil uzunluğundaki tombazlı köprüsüyle yeni zamanlarda da ün kazanmış ve Macaristan savaşlarında önemli bir yeri ve rolü olmuştur (276). Magnensius, Mursa üzerine yürüdü, kale kapılarını ateşe verdi, hızlı bir saldırıyla surları aşmayı denedi. Güçlü garnizon ateşi söndürmeyi başardı. Konstansius'ün yaklaşması nedeniyle kuşatmayı sürdürecek zamanı bulamadı ve imparator, o dolaylarda anfi biçimindeki yükseklikte mevzilenmiş ve ordusunun manevra olanağını engelleyen Magnensius kuvvetlerine bağlı bir kısım birlikleri etkisiz

duruma soktu. Mursa'yı çevreleyen savaş alanı tekdüze ve çorak bir ovaydı. Konstansius'ün ordusu burada savaş düzenine girdi. Sağında Drava bulunuyor, solu, savaş taktiği gereği ya da süvari üstünlüğü nedeniyle düşmanın sağ kanadını aşıyordu. (277) İki ordu da, günün ilk saatlerinde, silah elde, sabırsızlık içerisinde beklediler, ve Konstantinus'ün oğlu, uzdilli bir söylevle askerlerine moral verdikten sonra, savaş alanına yakın bir kiliseye çekildi, kesin sonuç alınacak olan bugünün yönetimi ve yönlendirilmesini generallerine bıraktı (278). Generaller, gösterdikleri değerli ve bilgili komuta yetenekleriyle onun güvenine layık olduklarını tanıtladılar. Akıllı bir taktikle savaşı soldan başlatarak eğik bir dizi üzerinden süvarileri ileri sürdüler, oradan hızla düşmanın sağ kanadına yöneldiler. Bu kanat, güçlü bir saldırıya karşı koyacak durumda değildi. Ne var ki Batı Romalıları, disiplin alışkanlıkları nedeniyle, çabuk toparlandılar ve Cermanya barbarları, ulusal gözüpekliklerinin ünü ne yaraşır bir çabayla savaştılar. Bu çaba genelleşti ve her iki yana da zaman zaman gülen savaş akşam olunca bitmiş oldu. Konstansius'ün yengisiyle alınan sonucun onurunu süvarilere tanımak gerekiyordu. Bu zırhlara bürünmüş atlılar çelik kolonlar gibi duruyorlardı. Parlak zırk takımları lejyonların gözlerini kamaştırıyordu. Çok ağır mızraklarıyle, sıkışık haldeki mangaları kırıp dağıtıyorlardı. Lejyonlarda bozgun başlayınca süvariler aralarına sızdılar, kılıçlarını sallayarak bozgunu hızlandırdılar. Hemen hemen çıplak vücutlarıyle doğulu okçularına açık nişangâh durumunda olan dev gibi Cermenlerden oluşan barbar birlikleri acı ve ıstırap içerisinde Drava'nın geniş ve hızlı akan sularına kendilerini atıyorlardı (279).

Ölü sayısı elli dört bin olarak gösterilmektedir. Yenenlerin kaybı yenileninkilerden daha büyüktü (280). Bu durum Mursa savaşının dehşetini tanıtlamakta, yeni utkular kazandırarak sınırları koruyabilecek veteranlar ordusunda meydana gelen yitiklerle imparatorluk kuvvetlerinin çöküntüye uğradığını ortaya koymaktadır (281). Değersiz bir sözen (hatip)'in aşağılık

sövüp saymalarına karşın Magnensius'ün savaşın başlangıcında kaçışa geçtiğine inanmak için bir neden yoktur. Tersine, bütün ordusu düşmanın gücü karşısında eridikten sonradır ki, gerçek bir asker ve komutan olarak görevini terketmiştir. Ancak o zaman kişisel güvenliğini düşünerek imparatorluk giysi ve takılarını çıkarmış ve kendisini Drava kıyılarından Alplerin eteklerine dek kovalayan hafif süvari birliklerinden zor kurtarmıştır (282). Magnensius, kendisine, oturacak yer olarak, Akuile'yi seçmişti. Venedik ülkesini savunmaya elverişli dağların ve bataklıkların geçidini tutmaya kararlı görünüyordu. Halk kendisini destekleyecek olursa, imparatorluk kuvvetleri, gizli bir yürüyüşle Alpler üzerindeki bir kaleyi ele geçirseler bile yine de İtalya'yı bırakmıyacaktı (283). Nepotianus'ün mutsuz ayaklanmasından sonra yüksek aşamalı görevlilerinin yaptığı zulüm eylemlerinin anısı Romalılarda bir kinle karışık korku duygusu yaratmıştı. Prenses Eutropia'nın oğlu Konstantinus'ün yeğeni olan bu tedbirsiz Nepotianus, Batı'nın imparatorluk asâsını bir barbarın çalarak ele geçirdiğini görmüş, kölelerden ve gladyatörlerden oluşan bir birlikle, barış zamanında Roma kentinin güvenliğini sağlayan zayıf bir muhafız müfrezesinin başına geçmesini kolayca başarmıştı. Senatonun onayını elde etmiş, Augustus sanını almış ve ancak yirmi sekiz gün süren geçici ve farfaralı bir saltanat kurmuştu. Birkaç düzenli birliğin yürüyüşe geçmesi umutlarına son vermiş oldu. Bu ayaklanma, Nepotianus'ün, annesi Eutropia'nın ve yandaşlarının kanları içerisinde boğuldu. Cezalandırma, Konstantinus ailesiyle en küçük bir ilişki kurmuş olan herkese uygulandı (284). Mursa savaşından sonra Dalmaçya kıyılarına egemen olunca, Adriyatik denizindeki bir limanda bir filo oluşturan ünlü sürgünler, yenenin ordugâhına gelerek Konstansius'ün korumasını ve öc almalarına yardımcı olmasını istediler. Bunların gizlice sürdürdükleri akıllıca girişimler sonunda Roma ile İtalya'nın öbür kentleri, surları üzerine Konstansius'ün imparatorluk sancağını çektiler. Baba Konstantinus'ün açık eli yüzünden zenginleşmiş bulunan

yaşlı lejyonerler, minnetlerini ve bağlılıklarını onun oğlu için de gösterdiler. İtalya'daki süvariler, lejyonlar ve yardımcı kuvvetler Konstansius'ün buyruğunda olduklarını and içerek açıkladılar. Askerlerinin genel bir hal alan bırakıp kaçmaları üzerine taht hırsızı Magnensius, kendisine bağlı kalmayı sürdüren az sayıdaki bir birlikle Alpler'in öte yanındaki Galya'ya çekilmek zorunda kaldı.

Magnensius'ü yakalama buyruğunu alan müfrezeler başarıda çok olağan bir savsamayla davrandılar. Ona, kendisini izleyenlerle karşı karşıya gelme ve yararsız bir utkunun kıyımıyla hıncını yatıştırma fırsatını verdiler (285).

Kendini beğenmiş Magnensius, her yandan, her yönden mutsuz ve terk edilmiş bir halde, boş yere, barış istemek zorunda kaldı. Yetenekleriyle güvenini kazanmış olan bir senatörü, sonra da birçok piskoposu gönderdi. Erguvanı bırakmak, yaşamının geri kalan bölümünü imparatorun hizmetinde geçirmek önerisinin kendisine elverişli yanıt sağlayacağını umuyordu. Yalnızca başkaldırma sonucu olsa Konstansius bunu bağışlamaya hazırdı (286). Ancak, ordularının her yandan kuşattığı bu kalleş kaatili cezalandırmak için kesin kararlı olduğunu bildirdi. İmparatorluk filosu İspanya'yı ve Afrika'yı kolayca ele geçirdi, Magriplilerin sallantıda olan bağlılıklarını pekiştirdi, Magnensius'ün sığındığı ve öldüğü son yer olan Liyon'a, büyük kuvvetlerle Pireneleri aşarak, vardı (287). Bu evrede taht hırsızı, yaradılıştan acımanın ve bağışlamanın düşmanı olduğundan, kendine gelir kaynağı bulmak için Galya'da her türlü zulüm ve baskı eylemlerine girişti (288). Ama halkın sabrı tükenmişti. Praetorium yönetiminin merkezi olan Trev, Magnensius tarafından Caesar'lık ya da augustus'luk rütbesine yükseltilen kardeşi Desensius'e kapılarını kapamış, isyan bayrağını çekmişti (289). Desensius, Trev'den Sens'a çekilmek zorunda kaldı. Orada da, Konstansius'ün düzenleriyle Romalılar arasındaki çekişmeyle ilgilendirilen Cermenler'in bir ordusunca sarıldı (290). Aynı zaman içerisinde imparatorluk birlikleri de Kofiyen

Alplerini zorladılar ve Selöküs dağındaki kanlı savaş, Magnensius için hiç bir umut kapısı bırakmadı (291). Artık dayanacağı hiçbir savaşçısı da kalmamıştı, muhafızları da kendisini bırakıp gitmeye hazır bulunuyorlardı. Halkın önünde göründüğü zaman, «yaşasın imparator Konstansius» diye sesler geliyordu. Gerçek suçlunun ortadan kalkmasıyla bağışlanma ve ödüllenmeye hak kazanılabileceğine inandıktan sonra, onları bekleyişlerinde aldattı ve kendi kılıcıyla canına kıyarak (292) hiç değilse, kardeş sevgisi bahanesi altında işkencelerden ve aşağılandırıcı bir ölümden kendini korumuş oldu. Fesat hareketinin bir numaralı tertipçisi Marcellinus Mursa savaşında ölmüştü. Öbür elebaşıların da öldürülmesiyle genel huzur sağlanmış oldu. (293) O başkaldırmaya katılmış, isteyerek ya da zorunlukla bu hareketin içine girmiş olanlar sıkı araştırmayla yakalandılar. İstibdat yönetiminin hukuk alanındaki uygulamasında barbarca yetenekleriyle Katena sanını almış olan Paulus'a Britanya'nın en uzak köşelerinde bile fesat hareketinin gizli kalmış yuvalarını ortaya çıkarma görevi verildi. Ada'nın yardımcı praefectus'ü Martinus'ün bu işlere gösterdiği insancıl hoşnutsuzluk, onun aleyhinde bir cinayet kanıtı olarak alındı ve bu değerli yönetici, düşmanlar için kullandığı kılıcını kendi vücudüne saplamak zorunda bırakıldı. En suçsuz ve günahsız yurttaşlar sürgüne gönderildi, malları ellerinden alındı, işkenceye uğratıldı ve öldürüldü. Sinsi ruh barbar özü taşıdığından Konstansius'ün ruhu da acıma duygusuna kapalı bulunuyordu (294).

BÖLÜM XIX

Konstansius Tek İmparator — Gallus'ün Yükselmesi ve Ölümü — Tehlike ve Julianus'ün yükselmesi — Pers'lere ve Sarmat'lara Karşı Savaş — Julianus'ün Galya'daki Utkuları.

İmparatorluğun bölünmüş eyaletleri Konstansius'ün utkusuyle yeniden birleşti. Ne var ki, zayıf yaradılışlı olan bu hükümdarın ne barış ne de savaş üzerine yeteneği olmaması, generallerinden korkması, yetki verdiği büyük görevlilerine güvenmemesi yüzünden orduların kazandığı başarı Roma dünyası üzerinde yalnızca hadımların (295) yetke kurmasına yaradı. Doğu müstebitliği ve kıskançlığının eski ürünü olan bu mutsuz yaratıklar Yunanistan'a ve Roma'ya Asya gösterişiyle şatafatının bir moda salgını olarak girmesine neden oldular (296). Bu moda hızla büyüdü, Augustus zamanında bir Mısır kraliçesinin çirkin merasim alayı olarak görülüp tiksinti duyulan hadımlar (297) yavaş yavaş saygıdeğer hanımefendilerin, senatörlerin hatta imparatorların konak ve saraylarına alındı (298). Domitianus'ün ve Nerva'nın (299) kesin buyruklarıyla sınırlandırılmış gururlu Dioklesianus'çe sevilmiş, uzgörüşlü Konstantinus'çe göze çarpmaz bir duruma sokulmuş olan hadımlar, onun oğullarının sarayında çoğaldılar, yavaş yavaş Konstantinus'ün en

gizli işlerini öğrendiler ve bunların yönetimini ele geçirdiler (300). Bu aşağılanmış kimseler için beslenen nefret ve tiksinme öyle bir hal almıştı ki, sanki bunların onur ve insanlık duygusundan da yoksun oldukları doğalmış gibi düşünülüyordu (301). Hadımlar entrika ve dalkavukluk sanatında yetiştirilirlerdi. Yerine göre, Konstansius'ün çevresine saçtığı terörle, gevşeklik ve kendini beğenmişliğini kullanarak onu çekip çevirirlerdi (302). Aldatıcı bir aynadan bakarak genel gönenç hayalini seyre daldığı zaman, hadımlar, ezilmekte olan eyaletlerin yakınmalarını imparatordan saklıyorlar, adalet ve onur satarak hazineler ediniyorlar, kötülük aracı olarak kullandıkları insanları yükselterek en önemli devlet saygınlıklarını aşağılık duruma sokuyorlar (303), bu aşağılıklara karşı çıkma yürekliliğini gösterenlerden hınçlarını alıyorlardı. Aralarında en sivrilmişi Eusebe adındaki hadımdı; imparatoru ve sarayını o denli elinde oynatıyordu ki, yansız bir yazar, alaylı bir biçimde, Konstansius'ün bu görkemli gözdenin yanında biraz kredisi olduğunu söylemişti (304). Bu Eusebe'nin düzmece entrikalarıyledir ki Konstansius mutsuz Gallus'ün ölüm kararını onaylamıştır ve, Konstantinus soyunu lekeleyen uzun bir öldürmeler listesini buna eklemiştir.

Kontantinus'ün yeğenleri olan Gallus ile Julianus askerlerin kızgın saldırılarından kurtuldukları sırada birincisi, aşağı yukarı on iki, Julianus ise altı yaşlarındaydılar. Büyüğü zayıf ve hastalıklıydı. Konstansius'ün yapmacık bir acımasıyle ortada görünmeksizin, kararsız bir yaşam sürdürebiliyorlardı (305). İyonya'nın ve Bitniya'nın çeşitli kentleri, onların oturmalarına sırasıyla ayrıldı, daha doğrusu eğitimleri sırasında sürgün yerleri oldu. Yaşları imparatorun kaygusunu doğuracak oranda bir aşamaya gelince, Konstansius onları, Çezare kenti yakınında Macellum kalesine kapattı. Altı yıllık bir gözaltı süresince (306) onlarla kimi zaman bir gardiyan kimi zaman da şüpheci bir müstebit ilişkisini yürüttü. Hapishaneleri, Kapadokya kralların oturduğu eski bir saraydı. Durum hoş ve güzeldi, yapılar ise görkemliydi. Öğrenimlerini ve ekzersizlerini en ünlü öğretmen-

lerin gözetimi altında yaptılar. Kendilerini koruyan, hizmetlerini gören kalabalık görevliler onların soyluluğuna yakışmaz türden değildi. Ne var ki canları ve malları, kendilerini özgürlüklerinden yoksun bırakan müstebit hükümdarın buyruğu altındaydı. Güvenebilecekleri, değerli bulabilecekleri kimselerle ilişki kuramıyorlardı, yalnızca buyruklarındaki güvenilir kölelerle, yalnız ve soyutlanmış bir yaşam sürdürüyorlardı. Bununla birlikte, devlet kurallarının gereklerini yerine getirme kaygusuyla, imparator daha doğrusu hadımlar, Gallus'a, yirmi beşinci yaşında Caesar sanını vermek zorunda kaldılar. Bu siyasal bağlılığı pekiştirmek için onu prenses Konstantina ile evlendirdiler. İki hükümdar kısa bir buluşma yaparak birbirlerine karşı hiçbir kötülük yapmayacaklarıyla ilgili olarak karşılıklı ant içtiler ve herbiri kendi yerine çekildi. Konstansius Batı'ya doğru yürüyüşünü sürdürdü. Gallus ise Antakya kentinde kaldı, buradan, doğu praefektus'ünün beş büyük yönetim merkezinin idaresini eline aldı (307). Talihindeki bu mutlu değişiklik içerisinde kardeşi Julianus'ü unutmadı, ona saygınlıklarıyla birlikte özgürlüğünü ve büyük ölçüde mal varlığını sağladı (308).

Gallus'ün anısına karşı en hoşgörülü davranan tarihçiler ile Julianus bile —ki, kardeşinin zayıf yönleri üzerine bir porde çekmek istiyordu— bu caesar'ın hükümdarlık yapacak nitelik ve yetenekte olmadığını itirak etmektedirler. Bir hapishaneden çıkarılıp taht'a oturtulduğu zaman, kuramsal ve deneysel bilgi ve görgü eksikliğini ödünleyecek ekeye, uygulama yeteneğine ve uyumlu yaradılışa da sahip değildi. Herkesten uzak ve düşmanca bir hava içerisinde kalmış olmak onun karakterini daha da anlaşılmaz ve sert yapmıştı. Çektiği çilelerin anısı, sevgi ve acıma yerine ruhuna sertlik ve acımasızlık getirmişti. Saçma sapan kızgınlıklarından doğan şiddetli sinir krizleri, yakınındakiler ya da onun buyruğunda çalışanlar için kötü sonuçlar meydana getiriyordu (309). Karısı, Konstantina bir kadın olarak değil fakat, herkesin kanını beynine sıçratan eli bayraklı şirret bir cadaloz olarak betimlenmektedir (310). Kocasını dikkatlilik

ve insanlık ölçüleri içerisinde tutmaya çalışması şöyle dursun onu, tutkularını durmadan dürtükleyerek azdırmak yoluna gidiyordu. Her ne denli kadınlık erdemlerinden sıyrılmış durumdaydıysa da övünmesini bırakmamıştı. Süs için kullanılacak bir takı, onun katında birinci sınıf değerindeki günahsız bir insanın ölümünden daha önemliydi (311). Gallus da, öbür yandan, kıyıcılığını halk ve askerler üzerinde kanlı ve keyfi öldürmelerle sürdürüyordu. Kimi zaman bu kıyıcılığı adalet formalitelerinin yalancı maskesi altında saklıyordu. Genel yerler ve bireylerin evleri hafiyelerin ve jurnalcilerin kuşatması altındaydı. Hükümdarın kendisi bile bir plebeiyen kılığında bu çirkin ve tiksinti veren rolü oynayacak denli alçalıyordu. Sarayın tüm bölmeleri ölüm ve işkence araç ve gereçleriyle donatılmıştı. Suriye'nin başkenti sıkıntı ve dehşet içindeydi. Kuşkusuz kendi yetersizliğini bildiğinden, bu Doğu hükümdarı kurbanlarını düşsel bir hıyanetle suçladığı eyalet insanlarından, özellikle şüpheci ve evhamlı Konstansius'le haberleşme içerisinde olduğunu düşündüğü kendi yakınları arasından seçiyordu. Düşünmüyordu ki böylece tek dayanağı olan halkın nefretini kazanıyordu. Ayrıca düşmanlarına gerçeğin silahlarını ve imparatora da erguvandan ve canından yoksun kalabileceği adaletli bir bahane vermiş oluyordu (312).

Roma dünyasının alınyazısını saptaması gereken olayı iç savaş uzun süre geciktirmiş olduğundan Konstansius de Gallus'ün tutumuyla onun zayıf yönetimini görmezlikten gelmişti. Galya müstebitinin gizlice Antakya'ya iki katil göndermiş olmasının meydana çıkması halkta imparator ile Caesar'ın aynı düşmanlarca izlenildiği ve çıkar birliği içerisinde bulundukları kanısının doğmasına neden oldu (313). Konstansius başarıya ulaşınca, kendisine bağlı olan taht arkadaşı artık kendisi için yararlığını yitirmiş, bir yük olmaya başlamıştı. Durumu sıkı bir biçimde incelendi; hareketleri tartıldı ve üzerinden erguvanın alınmasına ya da Doğu'nun yumuşak ve işsiz yaşamından çekilerek Cermanyadaki savaşın yorgunlukları ve tehlikeleriyle

karşı karşıya getirilmesine karar verildi. Bir kıtlık sırasında Antakya halkınca öldürülen Suriye konsülü Teofilus, Caesar Gallus'le suç ortağı olarak nitelendirilmiş, bu hareket yalnızca bir barbarlık davranışı değil, Konstansius'ün yüce varlığına karşı tehlikeli bir saldırı olarak kabul edilmişti. İki ünlü minister, doğu praefectus'ü Domitianus ile saray kestoru Montius Doğu eyaletlerine giderek yönetimde reform yapılması görevini üstlendiler. Onlara Gallus'la saygılı biçimde ilişki kurmaları, kardeşinin ve taht arkadaşının isteklerine uymasına, onu inandırarak râzı etmeleri tenbihlenmişti. Prafektus'ün ataklığı bu ölçülü tutumu bozdu, hem kendi yok oluşunu hem de düşmanınınkini çabuklaştırmış oldu. Antakya'ya varınca Domitianus, sarayın kapıları önünden hakaret dolu bakışlarla geçti, birkaç gün ortada görünmeksizin kanlı bir tasarı hazırlayarak imparatora gönderdi, sonunda, Gallus'ün sürekli ricalarını kabul ederek konseye katılmaya râzı oldu. Ama ilk işi, yukardan bakarcasına bir tavırla Caesar'a hemen İtalya'ya hareket etmesiyle ilgili buyruğu bildirmek oldu, buna direnç göstermesi ya da geciktirmeye kalkışması halinde cezalandırılacağını söyledi. Konstantinus'ün yeğeni ve kızı bir uyruktan gelen böyle bir küstahlığa kolay kolay katlanamazlardı. Kızgınlıktan köpürerek, muhafızlarına praefectus Domitianus'ü yakalattılar. Durum yine düzelebilirdi. Ancak Montius'ün tedbirsizliği nedeniyle bu olasılık da ortadan kalktı (314). Montius, kendisinin, kestor olması nedeniyle bir praefektus praetorium'u bile tutuklatma yetkisi olduğunu, hakaret edici bir tavırla Gallus'e söyledi ve tüm sivil, asker yüksek aşamalı yetkilileri toplayarak onlara hükümdar adına kendisini ve temsilcilerini savunmaları için buyruk verdi. Bu açıkça savaş ilânı niteliğindeki davranış, sabrı tükenen Gallus'ü en sert çarelere başvurmak zorunda bıraktı. Muhafızlarını silahbaşı etti, Antakya halkını topladı, kendi öcünü almalarını ve güvenliğini korumalarını onlardan istedi. Buyruğu kanlı bir biçimde yerine getirildi. Halk praefektus'ü ve kestoru yakaladı ve, ayaklarını iple bağladıktan sonra, kü-

fürler ve darbelerle sokaklarda sürüklendiler ve zavallılar böylece öldüler ve tanınmayacak bir halde Oronte (Âsi) ırmağına atıldılar (315).

Olaylar bu duruma geldikten sonra, niyeti ne olursa olsun, Gallus'ün, günahsızlığını savunmak için yapacağı şey işin çözümünü savaş alanına götürmek olmalıydı. Bu hükümdarın ruhu, zayıflıkla şiddetin bir karmasıydı. Augustus sanını alıp Doğu'nun ordularına ve hazinelerine el koymak yerine, Konstansuis'ün düzmece sessizliğine kanarak kendini sarayın aldatıcı şatafatına bıraktı. Gallus'ü kendi başkentinde yakalamak yine de tehlikeli olabileceğinden gizli planlar hazırlayarak ağır ve güvenli yoldan gidilmesi uygun görüldü. Konstansius sık sık mektup yazıyor, güven veren ve dostça sözlerle görevini yerine getirmesi konusunda onu isteklendiriyordu. Birtakım kamu hizmetlerini onun üzerinden almak ve doğuyu da kendi ordularıyle korumayı üstlenmek gibi önlemeri de eksik etmiyordu. Karşılıklı kötü söz ve eylemler Gallus'da kuşkular uyandırabilirdi. Ama böylece kaçmak ya da karşı koymak fırsatlarını da yok etmiş bulunuyordu. Öbür yandan, asker üniforması altında Konstansius'ün yakını olarak kalleşçe işler çeviren asker tribunus Skudilo'nun dalkavukça söyleşileriyle büsbütün gevşiyordu. Gallus, karısı Konstantina'nın saygınlığından yararlanıyordu ama, bekenmedik bir zamanda Konstantina ölünce, bu prensesin kocasını sürüklediği kötü sonların gelip çatması da daha çabuk bir hal aldı (316).

Uzun bir süreden sonra hükümdar, kaygı içerisinde, imparator sarayına gitmek üzere yola çıktı. Antakya'dan Edirne'ye dek, eyalet topraklarından kalabalık ve gösterişli bir alay halinde geçti. Korkusunu halktan, kimbilir belki de kendinden bile gizlemek için İstanbul'da sirk eğlenceleri düzenledi. Yolculuğu sırasında işlerin yürümesinden kendisini bekleyen tehlikenin anlaşılması gerekirdi. Geçtiği yollardaki başlıca kentlerde, yönetimi elinde bulundurmak üzere özel olarak gönderilmiş yüksek güvenlik görevlilerini buluyor, bunların, kendisi için göz-

lemde bulunduklarını ve umutsuzluğa düşmemesi için her türlü terör hareketlerini önlediklerini görüyordu. Eyaletlerin yönetimine el koymakla görevlendirilmiş temsilciler, geçişinde onu soğuk bir tutumla, hattâ biraz da saygısızca selâmlıyorlar, yol üzerine dizilmiş olan birlikler, ona katılmalarından korkulduğu için, geçtikten hemen sonra oradan uzaklaştırılarak başka yerlere gönderiliyorlardı (317) Edirne'de birkaç gün dinlenme olanağı bulan Gallus'a sert ve kesin biçimde bir buyruk bildirildi. Bu buyrukta beraberindeki kalabalık alayı bu kentte arabasıyla gelmekte acele etmesi isteniyordu. Bu hızlı yolculuk bırakması, imparatorun bulunduğu Milano'ya en çok on posta ta Konstansius'ün kardeşçe ve taht arkadaşlığına karşı gösterilen saygı lâübâli bir küstahlığa dönüştü. Gallus, çevresindeki hizmetkârlarıyle olan ilişkilerinde onları birer muhafız olarak değil, belki de kısa süre sonra kendi cellatları olacaklar, diye görüyor, tedbirsizliğinden dolayı kendini suçluyor, kötü alınyazısının bu sonucunu büyük bir üzüntüyle sezinliyordu. Pannonia'nın Petovio kentinde artık gizli tertiplere son verildi ve kale içerisindeki bir saraya götürüldü. Komutası altında seçilmiş askerlerden oluşan bir müfreze ile general Barbotionus, ünlü kurbanının gelmesini bekliyordu. Akşam kararırken Gallus tutukalndı, Caesar'lık nişan ve süslemeleri aşağılatıcı davranışlarla sökülüp çıkarıldıktan sonra İstria'daki Pola hapishanesine götürüldü. Burası daha pek yeni bir tarihte kral kanıyla boyanmıştı. Gallus'ün dramı, amansız düşmanı hadım Eusebe'nin ortaya çıkmasıyle daha da büyümüştü. Bir noter'in ve bir de tribunus'ün önünde, Doğu'daki yönetim üzerine soruşturmaya başlandı Suçluluk ve utanç duyguları altında kalmış olan Caesar, kendisine yüklenen tüm suç eylem ve niyetlerini itiraf etti. Buna neden olarak da eşi prensesin öğüt ve önerilerini gösterince, dakikası dakikasına soruşturmayı izleyen Konstansius'ün nefreti son aşamaya geldi, ve kendi can güvenliğinin Konstantinus'ün yeğeniyle bağdaşmasına olanak kalmadığı kanısına varan imparator onun ölüm ilânını imzaladı. Gallus'un elleri arka-

dan bağlandı, aşağılık bir suçlu gibi, hapishanede başı kesilerek öldürüldü (318). Konstansius'ün kıyıcılığını ileri sürenler onun hemen pişman olduğunu ve kanlı buyruğu hemen geri aldığını, ancak, bağışlama haberini götüren ulağın hadımlarca alıkonulduğunu da söylüyorlar. Hadımlar Gallus'ün kinci huyundan korkuyorlar, Doğu'nun zengin eyaletlerinde de sözlerini geçirmeyi istiyorlardı (319).

Kalabalık Konstansius Chlorus kuşağından gelenler içerisinde, baştaki imparatordan başka yalnız Julianus kalmıştı. Krallık soyundan olma mutsuzluğu onu da Gallus'ün başına gelenlerle ilişkili kılmıştı. Çekilerek yaşamakta olduğu güzel Iyonya ülkesinden, bir tür muhafaza altında Milano sarayına getirildi. Burada, ailesinin mensupları ve yakınlarına her gün uygulanan cezaları görerek kendi sonunu yaklaşık yedi ay bekledi. Bakışları, tavırları, suskunluğu bile kötü niyetli gözleyicilerce izlendi. Hiçbir zaman kötülük etmediği düşmanların ve tertiplerin kuşatması altında kaldı (320). Ama feleğin çemberi Julianus'e yavaş yavaş cesaret ve tedbir sâhibi olma yollarını öğretti. Duygularını açığa vurması için hadımlarca kurulan ustalıklı tuzaklardan sıyrılmasını bildi, saygınlığını ve canını savundu. Hıncını ve acısını özenle gizleyerek, müstebit hükümdarın kıyıcılığını onaylamak gibi dalkavukluklarla kendini aşağılatmadı. Julianus, tansıksal kurtuluşunu, Konstantinus'ün dinsiz soyuna karşı yıkma kararı almış bulunan tanrıların kendisini günahsız saymış olmalarına borçlu görmekteydi (321). Ayrıca, bu tanrısal yarlıgamanın somut görültüsünün, güzelliği kadar değerliliğiyle de kendini tanıtan prenses Eusebia olduğunu söylemektedir (322). Onun aracılığıyle imparator, Julianus'ü görmeye râzı oldu. Julianus savını soylu bir güvenlik içerisinde sundu ve hoş bir kabul görerek dinlenildi. Hadım ağalarının çabalarına karşın Eusebia'nın hoşgörüsü ve bağışlayıcılığı bu görüşmeyi etkiledi. Halbuki hadım ağaları Julianus'ü Gallus'ün öcünü almak isteyen bir intikamcı olarak göstermeye çalışıyorlardı. İkinci bir görüşmeyi önlemek için Julianus'ün Milano do-

laylarında bir yere çekilmesini sağladılar ve oradan da, imparatorun onursal bir yer olarak gördüğü Atina'ya gönderildi. Daha çocuk denecek yaştayken Yunanlıların diline, töre ve geleneklerine, bilimsel uğraşlarına, dinlerine karşı bir eğilim ya da güçlü bir tutku duymuştu, bu nedenle, isteklerine bu denli uygun bir buyruğa seve seve başeğdi. Askerlik işlerinden ve saray kepazeliklerinden uzak kalarak, Akademi'nin korulukları içerisinde, yüce öğrencilerinin kıvancını canladırmak ve ona dehâ aşılamak için çalışan filozofların dostça söyleşileriyle altı ay geçirdi. Julianus, Atina için, yüksek ruhlu bir insanın duyduğu temiz sevgiyi, dehâsının ilk ışıklarının parladığı bu yerle ilgili anılarını, hiç sarsılmadan sakladı. Doğuştan yumuşak ve tatlı yaratılışlı olduğundan kendisiyle görüşen yabancıların ve yurttaşların dostluğunu kazanıyordu. Öğrenim arkadaşlarından kimisi onu belki gereğince ölçemiyorlardı. Ama Julianus Atina okullarında, yetenekleriyle, erdemleriyle genel bir saygınlık elde etti, kısa süre sonra da tüm Roma dünyasında bu onurlu ün yaygın bir hal aldı (323).

Julianus, çekildiği uzak ve sessiz yaşamla zamanını kullanırken, yüce gönüllü ilgisini sonuna dek sürdürmeye kararlı bulunan imparatoriçe onun geleceği için birtakım özenler göstermekten geri kalmıyordu. Son Caesar'ın ölümüyle komutanlık işi tekbaşına Konstansius'ün omuzlarına yüklenmişti ve bu çok geniş ve güçlü imparatorluğun yükü altında bunalıyordu. Barbar sürüleri Galya'yı yakıp yıkıyorlar, Sarmatlar artık Tuna engelini tanımıyorlardı. Cezalandırılmamış olmaları yüzünden yabanıl İzoriyen'ler kabaydayılıklarını artırmışlardı. Bu haydutlar, komşu ülkeyi kasıp kavurmak için sarp dağlarından aşağı iniyorlardı. Üç lejyonca savunulan önemli Selosya kentini, başarısız da olsa, kuşatmak küstahlığında bulunmuşlardı. Obür yandan, Pers kralı, aynı tarihlerde çok ciddi tehlikeler yaratmaya başlamıştı. Utkularıyle kibirlenmiş olarak yeniden Asya eyaletlerini tehdit ediyordu ve imparatorun orada bulunması Batı sınırlarında olduğu kadar Doğu boylarında da gerek-

li bir hal almıştı. İlk kez olarak Konstansius anladı ki bu denli değişik ve geniş ölçüdeki işler kendi gücünün üstündeydi (324). Dalkavukları, Tanrının yardımıyle kendi deneyiminin, gözüpekliğinin ve erdemlerinin herşeyin üstesinden gelmesine yeterli olacağını durmadan aşılamak istemelerine karşın o, gururunu incitmeden eksiklerini gidermesini bilen Eusebia'nın sözlerine kulak verdi. İmparatoriçe, Gallus'un anısı imparatoru ürküttüğünü bildiğinden, iki kardeşin karakterleri arasında, çocukluklarından beri tam tersine ayrılıklar bulunduğunu, bu halleriyle Titus ile Domitianus'e benzediklerini ustalıkla eşine anlatıyordu (325). Kocasını şuna inandırmak istiyordu ki Julianus tutkusuz genç bir prensti, kuşanacağı erguvan onu minnettar ve sâdık kılacaktı ve, imparatordan sonra ikinci basamakta bir sorumluluğu o, onurlu bir biçimde üstlenmeye elverişli yeteneğe sâhipti, böyle olunca, Konstansius, hiçbir rekabet tehlikesine uğramaksızın, tüm işlerinin, şerefinin ve başkanlığının huzur içerisinde yürüdüğünü görecekti. İmparatoriçenin sözünü dinletme gücü, gözde hadım ağalarının büyük ve gizli muhalefetiyle karşılaştıysa da Eusebia'nın düşüncesi üstünlük kazanarak, Julianus'ün, prenses Helena (Konstansius'ün kız kardeşi) ile evlendirilmesinden sonra, Caesar sanıyla, Alpler'in öbür yanını yönetmekle görevlendirilmesine karar verildi (326). Kuşkusuz, gelecekteki yüksek rütbe ve durumunun da belirtildiği çağrıyı aldığı zaman, Atinalıların tanık olduğu üzgünlüğüne ve göz yaşlarına karşın, istemediği halde, sevdiği bu konaklama köşesinden ayrılmak zorunda kaldı (327). Canı, sanı ve de erdemi için korkuyordu. Minerva'nın kendi gidişatını durmadan yönettiği, güneş ve aydan bu tanrıçanın gönderdiği gözle görülmeyen bir melekler lejyonunun yönlendirmesi altında bulunduğu inancındaydı. Milano sarayına yaklaşırken korku duymuyor da değildi. Ailesinin katillerince gösterilen kalleşçe ve aşağılık saygılar karşısında tiksintisi belli oluyordu. Eusebia, yüce ruhla oluşturduğu tasarının başarıya ulaşmış olmasından mutluydu. Bir kızkardeş sevgisiyle onu kucakladı ve yüreklendirici

söz ve davranışlarla korkularını dağıtarak yeni durumuyla kaynaşmasına çalıştı. Ama, uzun sakalının kesilmesi ve Roma hükümdarlarına özgü asker giysisini kuşanmak için Yunan filosoflarının giydiği cübbeyi çıkarması, imparatorluk sarayında günlerce eğlence konusu oldu (328).

Konstantinus çağının imparatorları, kendilerine bir taht arkadaşı seçecekleri zaman artık senatoya danışma gereğini duymuyorlardı. Ama böyle bir atamanın orduca onaylanmasına özen gösteriyorlardı. Bu merasim dolayısıyle, muhafızlar ve Milano çevresinde bulunan tüm birlikler toplantıya katıldı. Konstansius, o gün yirmi beş yaşını dolduran kuzeni Julianus'ü elinden tutarak kürsüye çıktı (329). İyi hazırladığı ve güzel söylediği bir söylevde imparator cumhuriyetin gönencini tehdit eden çeşitli tehlikeleri dile getirerek Batı'nın yönetimi ve savunulması için bir *Caesar* atanmasındaki zorunluğu belirtti, askerler deonaylarsa Konstantinus'ün yeğeninde gördüğü erdemlere dayanarak onu bu göreve atamak niyetinde olduğunu anlattı. Askerler, saygılı bir mırıltıyla onaylarını belirttiler. Julianus'ün yiğit görünüşüne hayranlıkla bakıyorlar, bakışlarındaki ateşi ılımlaştıran alçak gönüllü utangaçlığını memnunlukla gözlüyorlardı. Caesar olma töreni sona erince, Konstansius, yaşının ve tahttaki üstünlüğünün verdiği otorite ile bu ölümsüz ve kutsal sanı cesareti ve erdemleriyle koruyarak buna layık olacağında kuşkusu bulunmadığını söyledi, ne zamanın ne de uzakta olmanın bozamıyacağı bir dostluğun en güçlü güvencelerini dile getirdi. Bu söylevden sonra askerler, alkış işareti olmak üzere kalkanlarını dizlerine vurdular (330), kürsüyü çevreleyen subaylar da Konstansius'ün temsilcisi için beğeni ve saygılarını gereği gibi açıkladılar.

İki hükümdar aynı arabayla saraya döndüler. Bütün tören boyunca Julianus, kendi korkü ve talihine uygulanabilecek Homeros'un bir dizesini —içinden— yineleyip durmuştu (331) Caesar sanını almasından sonra Milano sarayında geçirdiği yirmi dört gün ve Galya'daki hükümdarlığının ilk ayları şatafatlı

olmakla birlikte sıkı bir gözaltı havası içerisinde geçti. Kazandığı saygınlıklar yitirdiği özgürlüğü ödünleyemiyordu (332). Eski hizmetkârlarından yalnız dört tanesinin yanında kalması uygu görülmüştü: iki uşak, hekim ve kitaplıkçı. Bu sonuncusu, onun eğilimlerini kollamak kadar çıkarlarını da korumaya özen gösteren imparatoriçenin armağan ettiği pek değerli bir kitap kolleksiyonunun muhafızlığını yapıyordu. Bu sâdık hizmetkârların yerine, konutu, Caesar saygınlığına uygun biçimde örgütlendirilmişti, ama içeriye bir sürü yeni efendilerine bağlılık duygusundan yoksun ya da böyle bir duygunun ne olduğunu bilmez köleler doldurulmuştu, bunların ne oldukları da bilinir gibi değildi. Deneyimdeki yetersizliği uslu akıllı kimselerden oluşan bir danışma kurulunu gerekli kılabilirdi. Ne var ki sofrasındaki hizmetleri düzenleyen çok ince ve ayrıntılı teşrifat ve günün saatlerinde ne yapılacağını gösteren program önemli bir savaşın komutasını üstlenmiş bir hükümdardan çok hâlâ yetiştiricilerinin disiplini altında bulunan bir delikanlıya uygulanmaya özgü gibiydi. Halkların sevgi ve saygısını elde etmeyi istiyor muydu? İmparatorun hoşlanmamasından da korkuyordu. Evliliğinin ürünleri Eusebia' barbarca kıskançlığı yüzünden yok olmuştu; (333) imparatoriçe bu işte kadınlığının ve doğal yüce gönüllülüğünün duygularını unutmuş gibiydi. Julianus'ün kafasında babasının ve kardeşlerinin anısı vardı ve bu anı onun için de bir tehlike olmasını sürdürüyordu, korkuları Silvanus'ün haksız yere ve yeni mahkûmluğu ile daha da artmış bulunuyordu. Caesar olmasından önceki yaz aylarında, Galya'yı barbarların saldırısından kurtarmak üzere görevlendirilmiş olan general Silvanus, kısa bir süre içerisinde anladı ki en tehlikeli düşmanları imparatorluk sarayı içerisinde bulunuyordu. Başlıca yetkiyi ellerinde tutan birçok yüksek görevlilerce tutulan usta bir aşağılık jurnalcı ondan birkaç tavsiye mektubu aldı, imzasının dışında mektuptaki yazılarını hepsini sildi ve uydurduğu birtakım cinayet komplolarını bu parşömenlere yazdı. Generalin dostlarınca gösterilen uyanıklık ve cesaret sâyesinde bu kö-

tülük ortaya çıkarıldı. Sivil ve asker yüksek görevlilerden oluşan bir kurul imparatorun önünde Silvanus'ün suçsuzluğunu saptayarak ilân etti. Ne var ki bu suçsuzluğu ortaya çıkarma işi çok geç kaldı. Bu rezalet dedikodularının yayılması ve mallarına el konulmuş olması komutanın nefretini uyandırdı, büyük kızgınlığa kapılarak başkaldırdı. Silvanus, ordusunun başında, Köln yakınlarında erguvanı kuşandı. Savaş düzeninde olan gücü İtalya'yı ele geçirecek ve Milano'yu kuşatacak yeterlilikteydi. Durum böyleyken, Doğu'da başardığı büyük işler nedeniyle yeniden güvenilir hale gelmiş bulunan general Ursinikus, sanki kendisi de buna benzer bir haksızlığa uğramış rolü oynayarak, yanında az sayıda süvariyle birlikte arkadaşının ordugâhına gitti ve bu saf dostua hâinlik plânını uygulamaya koydu. Silvanus, yirmi sekiz günlük bir saltanattan sonra öldürüldü, komutanlarının düşüncesine uyarak onu desteklemiş olan askerleri de yeniden disiplin altına alındılar. Konstansius'ün dalkavukları, uyruklarının kanını dökmeden bir iç savaşı önlemiş olmasından dolayı hükümdarın akıl ve yeteneğini kutladılar (334).

Retya sınırlarının savunulması ve katolik mezhebinin zulüm ve kıyıcılığı, Julianus'ün gidişinden sonra Konstansius'ü onsekiz ay İtalya'da kalmak zorunda bıraktı. Doğu'ya dönmeden önce, imparator eski başkente giderek onun gururunu ve kıvancını okşamayı da unutmadı (335). Milano'dan Roma'ya AEmilien ve Flaminien yollarından gitti. Kırk mil kadar yol alınca, hiçbir yabancı düşmana karşı utku kazanmış olmadığı halde bir zafer alayının tüm gösteriş ve şatafatına öykündü. Bu tantanalı alayı tüm zevklerinin simgelerini taşıyordu. Tam anlamıyla bir barış havası içerisinde olduğu halde, çevresinde çok sayıda süvari muhafızları ve zırhlı askerleri bulunuyordu. Bunların altın kabartmalı dragon yüklü ipek sancakları imparatorun dört yanında dalgalanıyordu. Konstansius, altın ve elmas işlemeli çok yüksek bir arabada tek başına oturmuştu, bir heykel gibi kımıldamadan duruyor, mağrur ve sert bir tavırla

ancak kentin kapılarından geçmek için başını eğiyordu. Hadım ağaları imparatorluk sarayına Perslerin sert disiplinini sokmuşlardı. İmparator bu disipline o denli alışmıştı ki, dayanılmaz bir sıcakta ağır ağır yürüyüş sırasında bile ellerini yüzüne götürdüğü, gözlerini sağa sola çevirdiği bile görülmüyordu. Roma'daki yüksek görevlilerle senatörler imparatoru karşıladılar, o da büyük bir dikkatle cumhuriyetin çeşitli saygınlıklarını ve seçkin ailelerin konsulus portrelerini tanımış ve incelemiş oldu. Yolların iki yanı çok kalabalık halkla dolmuştu. Durmadan çınlayan alkışlar otuz iki yıldan beri yoksun kaldıkları kutsal hükümdar kişiliğini kendi aralarında görmüş olmanın sevincini dile getiriyordu. Konstansius bir anda büyük bir kalabalıkla çevrilmiş olmasından şaşırmış gibiydi. Senato'ya başkanlık etti, Çiçeron'un kürsüsünden halka bir söylev verdi, Sirk oyunlarında memnunlukla hazır bulundu, başlıca kentlerin temsilcilerince sunulan altın taçları ve kasideleri kabul etti. Roma'da otuz gün kaldı, yedi tepe üzerine yayılmış ve bu tepeleri ayıran koyaklarda kurulmuş görkemli yapı ve anıtları gezdi. Kapitolium'a, Karakalla ve Dioklesianus hamamlarının büyüklüğüne, Panteon'ün sâdelik içerisindeki yetkinliğine, titus Anfiteatrının heybetli görünümüne, Pomeius tiyatrosunun ve Barış tapınağı'nın mimârisine, Forum'un ve Trajanus kolonu'nun gösterişliliğine hayran kaldı ve ne denli övülse de yine de dünyanın bu başkentini tanımaya ve tanımlamaya yetmeyeceğini anlamış oldu. Eski Roma'nın özenlerini görmüş olan gezgin, bu yapıların ilk güzelliklerini tüm görkemi içerisinde yükseldikleri zamandaki etkilerini edinemez.

Konstansius bu geziden o denli memnun kaldı ki, minnetinin ve yüce gönüllülüğünün anısını sonsuzlaştıracak bir armağanı Romalılara vermek istedi. İlk düşüncesi Trajanus Forumu'nda gördüğü dev gibi at heykeline öykünmek oldu. Ama bunu uygulamaya koyma konusunda ortaya çıkan güçlükleri görerek kenti bir Mısır dikili taşıyla süslemeyi yeğ buldu (336). Geçmiş yüzyıllarda, uygarlık başlamış olmakla birlikte alfabenin henüz

bulunmadığı zamanlarda eski Mısır hükümdarları Teb ve Heliopolis kentlerinde çok sayıda dikili taşlar yaptırmışlardı. Kuşkusuz, yapılışlarındaki basitlik ve zamanın etkisine dayanıklığı nedeniyle bu dikili taşların dış saldırı ve tahriplerinden kolayca korunabileceklerini düşünüyorlardı (337). Bu ilginç sütunlardan bir çoğunu Augustus ile ardılları, güçlerinin ve şanlarının en sürekli anıtları olarak Roma'ya getirmişlerdir (338). Bu dikili taşlardan biri, ya çok saygınlığından, ya da taşınmasındaki güçlükten dolayı, fâtihlerin kendini beğenmiş açgözlülüğünden kurtulabilmişti. Konstantinus yeni kenti güzelleştirmek için bunu Heliopolis'deki güneş tapınağından indirmiş ve Nil yoluyla İskenderiye'ye getirmişti (339). Konstantinus'ün ölümüyle bu girişim yarıda kalmıştı. Oğlu, bu dikilitaşı imparatorluğun eski başkentine armağan etmeye karar verdi. Yaklaşık yüzonbeş ayak uzunluğundaki bu granitten büyük kütleyi Nil kıyılarından Tevere ırmağına getirmek üzere buna uygun büyüklükte bir gemi yapıldı. Konstansius'ün dikilitaşı kente aşağı yukarı bir mil kadar uzaklıkta bir yere indirildi, ustalık ve emekle büyük Roma sirkine konuldu (340).

Konstansius bir tehlike haberi alarak Roma'dan hemen ayrılmak zorunda kaldı: İllirya eyaletleri büyük bir tehlike içerisinde bulunuyorlardı. İç savaşın sıkıntı ve karışıklıkları, çok değerli lejyonların uğursuz Mursa savaşında yok oluşu, bu ülkeleri hemen hemen savunmasız bir durumda, barbarların atlı saldırılarına, özellikle, Cermanya'nın güçlü ve yırtıcı bir ulusu olup kaçak Sarmatlarla ittifaklarından beri savaş bilgisine ve askersel disipline göre düzenlenip gelişmişe benzeyen Kuadi (Quadi)'lerin akınlarına açık bırakmıştı (341). Sınırdaki garnizonlar bu saldırı ve akınları durdurmaya yetmiyordu. Bıçak kemiğe dayanınca, kalender hükümdar, saray muhafızlarından en niteliklilerini ayırarak başlarına geçti. Bu savaş, sonbaharda başlayıp ilk bahara dek sürdü. İmparator, gemilerden kurulu bir köprüyle Tuna'yı geçti, önüne çıkan her şeyi yok etti, Kuadi'lerin memleketine girerek içerlere kadar yürüdü ve, onların Ro-

ma eyaletlerinde yapmış oldukları kötülükleri kendilerine ödetti. Büyük korkuya kapılan barbarlar hemen barış istemek zorunda kaldılar. Geçmişi onarmak üzere tüm tutsakların geri verilmesini ve gelecek için güvence olarak memleketlerinin en seçkinlerini tutak (rehine) vermeyi önerdiler. Şeflerinin en seçkinlerinin elde ettikleri elverişli ve koltuklayıcı kabul en silik ya da en dikkafalıları da onların örneğine uymaları için özendirdi: Küçük Polonya'nın ovalarını işgal eden en uzaktaki oymakların prensleriyle temsilcilerinden oluşan büyük bir kalabalık imparatorun ordugâhında toplandı. Bunlar yalçın Karpat dağ zincirinin arkasında kendilerini güvenlik içerisinde sanmak istiyorlardı. Tuna'nın öbür yanında oturan barbarlar için hoşgörü gösterirken Konstansius, ayaklanmış köleleri tarafından memleketlerinden kovulan ve Kuadi'lere sığınmış olan Sarmatlar'ın mutsuzluğuna da ilgi gösterdi. Sarmatlar, Kuadi'lerin gücünü çok artırmışlardı. Dikkatli ve yüce gönüllü bir politika düzeni uygulayan imparator, Sarmatları bu küçük düşürücü bağımlılık halinden kurtardı. Ayrı bir antlaşmayla onları bir kralın yönetiminde bir ulus, dost ve cumhuriyetin müttefiki olarak yeniden örgütlendirdi ve, aşağılık soylarının tüm kötülüklerini hâlâ sürdüren Limigantlar'ın yok edilmesi ya da hiç değilse oradan sürülüp çıkarılmasıyle Sartlar'ın eyaletlerini kendilerine vermeye ve savlarının gerçekleştirilmesine yardımcı olmaya söz verdi. Bu niyetin uygulamaya konulmasında başarı pek kolay olamadı. Limigant'ların toprakları Romalılar yönünden Tuna'yla, barbarlar yönünden ise Teis (Theiss)'le savunuluyordu. Bu iki ırmağı ayıran bataklık arazi çok zaman taşkınlarla kaplı bulunuyordu. Buralardaki keçi yollarını ve elde edilemez müstahkem yerleri bilmeyenler için görünüm tehlikeli ve geçit vermez bir çölü andırıyordu. Konstansius'ün yaklaşması üzerine Limigant'lar, yerine göre, yalvarmaya, silaha sarılmaya ve kalleşliklere başvurdular. İmparator yalvarmaları reddetti ve, kaba stratejilerini de anladıktan sonra, ihtiyatlı ve gözüpek bir tutumla onların düzensiz çabalarını boşa çıkardı. Oymaklarının

en savaşçılarından biri Teis ile Tuna'nın birleştikleri yerdeki bir adada yerleşmişlerdi. Dostça bir görüşme yapmak bahânesiyle ırmağı geçip kıyıya çıkmaya razı olmuşlardı. Akıllarınca — iyi korunmadığını sandıkları — imparatoru yakalayıp kaçırmayı planlıyorlardı. Ne var ki suçlular, kazdıkları kuyuya kendileri düştüler. Her yandan sarılarak, süvari atlarının ayakları altında ezildiler, lejyonlarca biçildiler ve, teslim almayı kibirlerine yedirememiklerinden, silah elde olduğu halde öldüler ve son nefeslerini verinceye dek yırtıcı ve kıyıcı atılımlarını yitirmediler. Bu seferden sonra çok büyük sayıdaki Roma kuvvetleri Tuna'nın öbür yakasına geçtiler. İmparatorun emrine girmeyi kabul etmiş olan Tayfalae adındaki Got oymağı, Teis ırmağının beri yanındaki Limigantları kuşattılar. Öcalma umuduyla harekete geçmiş olan eski efendileri dağlara tırmandılar, eskiden kendilerinin olan ülkenin kalbine girdiler. Genel bir yangın barbarların derme çatma kulübelerini meydana çıkardı ve askerler, her an içerisine batıp yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulundukları bataklık bir arazide kahramanca savaştılar. Limigantların en yiğitleri ölünceye dek savaşmaya kararlıydılar. Ama yaşlılarının daha az şiddet yanlısı olmayı yeğ buldukları anlaşılıyordu. Arkalarına kadınların ve çocukların da katıldığı yalvarıcı yığınları, canlarının bağışlanacağını imparatorun ağzından duymak için Romalıların ordugâhına koştular. Suçlu bir ulusun artıklarını kurtarmak ve suçlarını bağışlamak için acımasını diledikleri Konstansius onlara, onurlu bir yaşam sürdürecekleri uzak bir ülkeyi ayırdığını ve oraya gönderileceklerini söyledi. Limigantlar, tiksinerek kabul etmek zorunda kaldılar. Bu yeni yurtlarına gitmeden önce, yine Tuna kıyısına geldiler, durumlarının kötülüğünden yakındılar, ve imparatora binbir türlü bağlılık yemini ederek, Roma eyaletlerinin birinde oturmaları için izin istediler. Konstansius, bunların henüz pek yeni kalleşliklerini unutarak, imparatorluk uyruklarının askerlik hizmeti vermekten çok vergi ödeme yoluna gittikleri bir zamanda kendilerinin bir asker kolonisi olarak onun emrinde bulun-

mak gibi bir avantaj sağlayacaklarını öne sürdüler. Limigant' lara Tuna'yı geçmeleri için izin verildi ve imparator, modern Buda kentinin yakınındaki geniş bir alanda onların karşısına çıktı. Kürsünün çevresini sardılar, yumuşak ve değerli bir söylevi saygıyla dinlermiş gibi dururlarken barbarlardan biri pabucunu havaya fırlatarak, korkunç bir sesle *Marha, Marha* diye haykırdı. Bu, savaş ve uyarma işaretiydi. Bu haykırış üzerine büyük bir karışıklık oldu. Barbarlar, imparatoru yakalayıp kaçırmak için saldırdılar. Tahtı ve altın kısımlarını yağma ettiler. Ne var ki, muhafızların kahramanca bağlılığı sâyesinde ölümün eşiğinden kurtarılan imparator bu kanlı kargaşadan sıyrılarak en değerli savaş atlarından birisiyle oradan hızla uzaklaştırıldı. Sayıca ve disiplince üstün olan Romalılar bu alçakça hyinliğin öcünü hemen aldılar. Savaş, Limigantların adı ve ulusunun kökü kazınmak üzere sürdürülüp sona erdirildi. Yersiz kalmış olan Sarmatlar eski topraklarına yeniden sâhip kılındılar. Konstansius, minnet duygusunun onları ilerde iyilikçilerine karşı daha bağlı tutacağını umuyordu. En seçkin şeflerinden biri olan ve gösterişli boyu posu ve yumuşaklıklığıyla dikkati çeken Zizayis'i Sarmatlar'a kral yaptı. Zizayis, imparator'a karşı gösterdiği sarsılmaz bağlılıkla krallığı hak etmiş olduğunu tanıtladı. Bu başarıdan sonra Konstansius, zafer kazanmış ordusunun alkışlarıyle (Sarmatik) sanını da kazandı (342).

Roma imparatoru ve Pers hükümdarı birbirinden bin mil uzakta, Tuna ve Amu Derya kıyılarındaki barbarlara karşı devletlerinin sınırlarını savunurlarken kendilerini ayıran sınırda ise geçici barış aradıkları ve için için kemirici savaş hareketleri de sürüp gidiyordu. Konstansius'ün Doğu'daki iki yüksek görevlisinden paefectus praetorium olan Musonianus'ün ikiyüzlülüğü öbür yeteneklerinin değerini düşürüyordu. İkinci Kassianus idi. Gözü pek bir veteran olan Kassianus, Mezopotamya dükü'ydü. Her ikisi de Tamsapor'la gizli görüşmelere girişmişlerdi (343). Pers diline çevrilmiş, dalkavukça ve kölece bir üslupla kaleme alınmış barış ilkelerini Romalılara bildirmeye

kararlı olan büyük kralın ordugâhına bir elçi ile götürüldü. Bu karakteri benimseyen Narses, Antakya'dan Konstantinopolis'e dek süren yol boyunca her türden onurları kabul etti. Uzun bir yoldan sonra Sirmium'a varınca ilk huzura çıkmayı elde etti ve kendini beğenmiş hükümdarının tafralı mektubunu örten ipek örtüyü açtı. Krallar kralı, güneşle ayın kardeşi Şapur, düşmanlık yerine ussal davranışı egemen kıldığı için (biraderi) Konstansius'ü kutluyordu. Darius Histapes'in yasal ardılı olarak Şapur, imparatorluğunun gerçek sınırının Makedonya'daki Struma ırmağı olduğunu söylüyordu. Bununla birlikte, büyük bir alçak gönüllülük göstererek, atalarının elinden hileyle koparılmış Armenya ve Mezopotamya eyaletlerini almakla da yetinebileceğini, bu sağlanmadıkça iki imparatorluk arasında güçlü bir barış kurulmasının olanaksız bulunduğunu ve elçisi elverişli bir yanıt getirmezse ilkbaharda, yenilmez ordularının kuvvetiyle hakkını almak üzere harekete hazır olduğunu bildiriyordu. Çok tatlı ve çok bağdaştırıcı bir yaratılışta olan Narses, görevinin olanakları oranında —bu önerinin çapını yumuşatmaya çalıştı (344). İmparatorluk konseyi, mektubun üslûbunu ve içeriğini olgunlukla biçip tarttıktan sonra elçiyi, aşağıdaki yanıtla geri gönderdi. «Konstansius kendi buyruğu olmadan görüşmede bulunmuş olan temsilcilerini haklı olarak yadsıyabilirse de adaletli ve onurlu bir antlaşma yapılmasına da hazırdır. Ne var ki, Doğu'da sınırlı bir güce sâhip olduğu zamanlarda bile tiksinerek reddittiği koşulların tüm Roma imparatorluğunun en utkulu ve güçlü bir döneminde önerilmiş olması uygunsuz ve gülünç bulunmuştur.» Savaşın sonu, kuşkusuz, belli olamazdı. Ama Şapur'un unutmaması gereken bir nokta vardı ki, Romalılar birçok savaşta kaybeder gibi olmuşlarsa da sonunda utkuyu hep onlar kazanmışlardı. Narses'in gidişinden birkaç gün sonra Stesifon'daki olağan sarayında Şapur'a üç elçi gönderildi. Şapur, Suriye seferinden henüz dönmüş bulunuyordu. Bu önemli elçilik işi için bir kont, bir noter ve bir de sözen (hatip)'den oluşan üç kişi görevlendirilmişti. Barışın gizlice sonuçlanmasını

isteyen Konstansius, bu temsilcilerden birincisinin yüksek görevi, ikincisinin ustalığı ve üçüncüsünün de (345) güzel konuşmasının Şapur'u, savlarının bir bölümünden vazgeçirebileceğini umuyordu. Ne var ki görüşmeleri, Roma vatandaşı Antoninus'ün etkisiyle başarısızlığa uğradı (346). Antoninus Suriye'den kaçmaya zorlanmış, Şapur'un konseylerine kabul edilmiş, hattâ sofrasına bile girebilmişti. Perslilerin geleneğine uygun olarak kral yemek sırasında önemli işlerin tartışmasını yapardı (347). Becerikli sığınık (mülteci) yeni efendisinin gösterdiği kabulü iyi kullanıyordu ve bir yandan da kişisel öcünü almakla avunuyordu. Şapur'u değerli Palatin birliklerinin imparatorla birlikte Tuna kıyılarında savaşla meşgul bulunmalarından yararlanmaya isteklendiriyor, Doğu'da kalabalık Pers orduları ve ittifaklar yaptığı barbarların da katılmasıyla kolayca başarılar kazanabileğine onu inandırmaya çalışıyordu. Roma elçileri başarı kazanamadan döndüler ve, daha üst katmandan olmakla birlikte onların yerini alanlar hapse atıldılar ya da ölümle veya acı çektirilen bir sürgüne gönderilmekle korkutuldular. Pers ordusunca Dicle üzerinde kurulmakta olan bir köprüyü gözlemlemekle görevlendirilen askerlik tarihçisi (348) bir tepeye çıkmış ve oradan Âsur ovasını seyretmiştir. Bütün ova askerler, silahlar ve atlarla doluydu. Şâpur, parlak bir erguvan giysi kuşanmış, askerlerinin başında bulunuyordu. Doğulularca onur yeri olan sol yanda Şiyonit (Chionite)'lerin kralı Grumbates, başarılarıyla ünlüydü ve yaşlı başlı haliyle saygı uyandırıyordu. Şâpur'un sağında, Hazer denizi kıyılarından getirdiği çeteye komuta eden Albanya kralı bulunuyordu. Satraplar ve generaller, rütbelerine göre yerlerini almışlardı ve, doğu ordularının her zaman peşinden gelen çok kalabalık kadın ve köle yığınlarından başka, yorgunluğa alışkın ve Asya'nın en yiğit uluslarından seçilmiş yüzbinden çok savaşçı da bu orduya katılmıştı. Şâpur'un konseyini büyük bir etkiyle yöneten Romalı sığıntı, bu güzel mevsimi uzun ve güç kuşatmalarla boşa harcamamasını, Fırat'a doğru harekete geçerek, Suriye'nin zayıf, fakat zengin

başkentini ele geçirivermesini ona önermişti. Mezopotamya ovalarına girer girmez Pers'ler gördüler ki, ilerlemelerini geciktirmek ve amaçlarını saptırmak için tüm önlemler alınmış, halk ve hayvan sürüleri kaleler içerisine çekilmişlerdi. Otlaklar yakılmış, ırmak geçitleri sık ve sivri kazıklarla engellenmişti. Karşı kıyıya mancınıklar yerleştirilmişti ve Fırat'ın dönemsel kabarmalarından biri meydana gelmiş olduğundan barbarların Tapsakue köprüsünden geçebilmeleri olanaksızlaşmıştı. Zeki Antoninus harekât planında değişiklik yaptı, geniş bir dolambaç üzerinden orduyu yürüttü. Bu yol uzun olmakla birlikte, Fırat'ın kaynağına doğru derinliği azalıyor ve kolay bir geçit sağlıyordu — Şâpur, Nizip önünde durmamaya dikkat etti. Ama Amida (Diyarbakır) surlarından geçerken, oradaki garnizonun, Pers ordusundan yılıp yılmadığını denemek istedi. Rastgele atılmış bir ok, tâcını sıyırıp geçti. Şâpur yanıldığını anladı. Kral, tüm başarıyı kişisel kızgınlık ve hıncına fedâ etmemesini söyleyen komutanların ve danışmanların sözlerini dinlerken kendini zor tutuyordu. Ertesi günü Grumbates, seçilmiş birliklerle kentin kapısına doğru ilerledi ve, Pers hükümdarına karşı yapmak küstahlığında bulundukları hakaretin çok büyük öcünden kurtulmak istiyorlarsa hemen teslim olmalarını garnizona bildirdi. Bu öneriye bir ok yağmuru karşılık verdi ve mancınıkla atılan bir mızrak, Grumbates'in değerliliği ve güzelliğiyle ün yapmış biricik oğlunun kalbini delip geçti. Siyonistler kralının genç prensi, bu ulusun geleneklerine uygun törenlerle toprağa verildi. Şapur, oğlunun intikamını alacak ve onun anısını sonsuzlaştıracak biçimde Amida kentinin yerle bir edileceğine and içerek, yaşlı kralın acısını biraz hafifletti.

Kimi zaman Diyarbekir denilen eski Amid ya da Amida (340) kenti, aynı zamanda eyaletin de adıydı ve Dicle'nin doğal olarak sağladığı sularla, kentin doğu yanında yarı bir çember (daire) biçimindeki yapay kanallarla sulanan verimli bir ovada —gelişmeye elverişli olarak— kurulmuştu (350). İmparator Konstansius kendi adını taşıma onurunu ona henüz vermişti,

çok sayıda kuleleri de kapsayan yeni surla onu daha da güçlendirmişti. Süel depoları, savunmaya yarayan savaş araç ve gereçleriyle doluydu ve Şâpur'un orduları kenti kuşattığı sırada, yedi lejyon içerde hazır bekliyordu (351). Bu hükümdar ilk ve başlıca umudunu genel bir saldırıya bağlıyordu. Onun sancağı ardından gelen çeşitli uluslar yerlerini almışlardı. Kuzeyde Albanlar, doğuda, hükümdarlarının oğlunun öcünü almak için sabırsızlanan Şiyonist'ler, batı kanadındaysa, savaş cepheleri korkunç fillerle örtülü gözüpek savaşcılar olan Segestan'lar bulunuyordu (352). Persler, onların çabasını destekliyor, tehlikeye meydan okumalarını sağlıyorlardı. Şapur bile, genç bir er gibi coşkun bir atılışla canını hiçe sayıyordu. İnatçı bir savaşın sonunda barbarlar püskürtüldü. Yeniden saldırıya geçtiler ve kıyım korkunç oldu. Ama Romalılar onları yine çekilmek zorunda bıraktılar. Doğuya sürülmüş olan başkaldırmış iki lejyon kaleden çıkış yaparak, gecenin karanlığından yararlanmak suretiyle Pers ordusu içerisine daldılar. Bu kanlı ve sonuçsuz saldırılardan birinde, bir asker kaçağı, barbarlara, Dicle kıyısında bir kayanın içinde oyulmuş gizli bir merdivenin yerini göstererek Diyarbakır'a hâinlik etti. Kral muhafızlarından yetmiş okçu bir uçuruma bakan en yüksek kulenin üçüncü katına sessizce çıktılar, kuşatanlar için başarı, kuşatılanlar içinse umutsuzluk simgesi olan krallık bayrağını kaleye diktiler. Bu küçük birlik birkaç dakika daha yerinde kalabilseydi belki de canları pahasına orasını düşürmüş olacaklardı. Saldırıları ve savaş oyunlarını başarısız olarak denedikten sonra Şâpur, daha ağır, ama, Romalı kaçak askerlerle yapılan daha güvenli ve düzenli harekâta başvurdu. Uygun aralıkla hendek açıldı, bu işe ayrılmış askerler, çalılarla örtülü ve gizlenmiş olarak, surların temellerini kazmak için ilerlediler. Tahta kuleler, içindeki askerlerle ileriye sürüldü, kaleyi savunanlarla karşı karşıya gelinerek savaş durumuna geçildi. Diyarbakırın savunması için cesaret ve savaş sanatının hepsi gösterildi ve Romalıların ateşi bu tahta kuleleri yaktı. Ne var ki, kuşatılmış bir kentin olanakları tüken-

meye mahkûmdu. Persler yitiklerinin yerine yenilerini koyuyorlar, kuşatmanın baskısını artırıyorlardı. Koçbaşı (denilen tokmak)'lar büyük bir gedik açtılar, ve içerdeki garnizon yeni bir saldırının şiddetine dayanamadı. Öbür yandaki kapıdan kaçmaya vakit bulamayan askerler, hemşeriler, karıları ve çocukları, yenenlerce insanlık dışı hareketlerle boğulup öldürüldüler.

Ne var ki Âmid'in yokoluşu Roma eyaletlerini kurtarmış oldu. Utkunun verdiği sarhoşluk sona erince Şâpur, kafa tutan bir kenti cezalandırmak için askerlerinin en iyilerini ve savaş için en elverişli mevsimi boş yere harcamış olduğunu düşünerek büyük üzüntüye kapıldı (353). Yetmiş üç günlük bir kuşatma savaşı ona, yetişmiş askerlerinden otuz bininin Âmid surları önünde yok olmalarına mal olmuştu. Umutları kırılan hükümdar, savaşı kazanmış gibi görünerek üzüntüsünü saklamaya çalıştı ve başkentine döndü. Olasıdır ki, beklenmedik bir savaşın meydana getirdiği kötülükler ve yitikler barbar müttefiklerinin kararsızlığını artırdı, Şiyonistlerin yaşlı kralı, yaşlılığının avuntusunu, soyunu ve ulusunun umudunu yitirdiği o uğursuz yerden — intikamını almış olarak— ivedilikle ayrılıp gitti. Geçen yıl Şapur'un savaşa soktuğu ordunun gücü ve gözüpekliği onun tutkulu isteklerini yerine getiremezdi. Doğu'nun fethine girişmek yerine Mezopotamya'nın Singara ve Bezabde adındaki iki müstahkem kentini ele geçirmekle yetinmesi gerekiyordu (354). Birincisi, bir kum çölünün ortasında kurulmuştu, öbürüyse Dicle'nin hızlı ve derin sularıyle çevrili küçük bir yarımada üzerinde bulunuyordu. Konstantinus'ün yarıya indirdiği sayıdaki askeri bulunan beş lejyon esir alındı ve tutuklu olarak Pers'in en uzak diyarına sürüldü. Singara'yı yıktıktan sonra, Şâpur bu uzak ve yalnız kenti bırakıp gitti. Bezabde'nin surlarını ise özenle onardı, tüm savunma araç ve gereçleriyle onu donattı ve bu önemli yere, çok güvendiği onurlu, güvenli askerlerden oluşan bir garnizon ya da bir koloni yerleştirdi. Savaşın sonuna doğru, Timurlenk'in saltanatına dek fethedilemezliğini sürdüren Virta ya da Tecrit adındaki müstahkem Arap kentini alma-

ya davranırken yenilgiye uğradı (355).

Şapur'un ordularına karşı Doğu'nun savunması için deneyimli bir generale gereksinme vardı ve ancak böyle bir komutan süel yetenekleriyle bu işin üstesinden gelebilirdi. İşte halkın ve askerlerin güvenine lâyık bir komutan olarak yiğit Ursinikus'ün bulunup bu işin başına getirilmiş olması devlet için mutlu bir yazgı olmuştu. Ama tam tehlikenin gelip çattığı şu anda hadım ağalarının entrikaları yüzünden Ursinikus geri çağrıldı ve Doğu orduları komutanlığı, yine aynı entrikaların etkisiyle, deneyimsiz ve yaşlılığın verdiği hastalıklarla sağlıksız durumda bulunan zengin ve kurnaz eski asker Sabinianus'e verildi (356). Kıskanç ve kararsız kölelerden oluşan aynı kurullarca verilen ikinci bir emirle Ursinikus, Mezopotamya sınırına gönderildi ve, onurları bağlı olduğu değersiz komutana mal olacak bir savaşın zorluklarına mahkûm edildi. Sabinianus, birliklerini Urfa (Edesse) surlarına yerleştirdi. Zamanını birtakım gereksiz süel manevra ve geçit resimleriyle boşuna harcarken ve flüt eşliğinde askerleri dans ettirirken Doğu'nun eski komutanı, eyaleti kendi yetenekleri ve çabasıyle savunuyordu. Ne var ki, Ursinikus sert ve güçlü bir harekât planı uyguladığı sırada düşmanın ikmal birliklerinin yolunu kesmek için süvariler ve hafif kuvvetlerle dağları kordon altına almayı, geniş savaş yüzeylerini saldırılarla yormayı, Âmid kentinin yardımına koşmayı önerdiği halde, ürkek ve kıskanç olan komutan, birlikleri ortaya sermemek üzere kesin buyrukları olduğu biçiminde yanıtlar veriyordu. Âmid düşünce yiğit savunuculardan kaçarak kurtulmuş olanlar kendi ordugâhları olan Roma kampında celladın eline düşmüş oldular. Ursinikus'ün kendisi bile, Sabinianus'ün yanlışları kasıtlı bir biçimde onunmuş gibi gösterilerek süel rütbe ve sanından yoksun bırakıldı. Haksız yere mahkûm edilen general, bu tür kurallar meclislerinde geçerli olmayı sürdürürse düşmanların doğu eyaletlerinden kovulup çıkarılmasının güç olacağını imparatora söylemek cesaretini gösterdi. Konstansius bu öngörünün gerçek olduğunu çok geçmeden an-

ladı. İmparator Tuna barbarlarına boyun eğdirince, hiç değilse onları zararsız hale sokunca Doğu'ya doğru ağır bir tempoyla yürüyüşe geçti ve hâlâ yıkıntılarından durmadan çıkmakta olan Âmid'in yürekler acısı görüntüsünü seyrettikten sonra, güçlü bir orduyla Bezabde'yi kuşattı. En büyük koçbaşı silahları surlara karşı kullanıldı, kale yerle bir edildi. Ne var ki, sabırlı ve gözü pek garnizon, teslim olmayı düşünmüyordu bile... Yağmur mevsimine dek savunmalarını sürdürmeyi başardılar, imparator, utanç içerisinde kuşatmayı kaldırarak Antakya'ya — kışı geçirmek üzere — çekilmek zorunda kaldı (357). Konstansius'ün kendini beğenmişliği, gözdelerinin gayretkeşliği, Pers savaşında imparatoru pohpohlayarak bir fırsatı boşyere arayıp dururlarken kendisine Galya'nın emanet edildiği Julianus, elde ettiği başarıların sâde ve gösterişsiz haberleriyle birçok onur kazanmış bulunuyordu.

Yurtiçindeki çekişmelerin körükörüne savaşımı sırasında Konstansius, o sırada rakibinin buyruğu altındaki Galya topraklarını Cermanya barbarlarına bırakmıştı. Kalabalık Frank ve Alman güruhları armağanlar, vaadler, yağma umudu (358) ve ellerine geçirebilecekleri tüm bölgelerin bağışlanacağı sözüyle Ren'i geçmeye çağrıldılar. Geçici bir güçlük içerisinde bulunan imparator bu yıkıcı konukları getirmek aymazlığına düşmüştü, zenginliğini iyi bildiği topraklardan bu müttefikleri çıkarıp atmanın ne denli güç olacağını şimdi çok iyi anlıyordu. (Meşrû) ile (gayri meşrû) arasında bir fark gözetmeye gerek görmeyen bu başıbozuk hırsızlar, ele geçirmek istedikleri imparatorluğun tüm uyruklarını düşman sayıyorlardı. Tongr, Köln, Trev, Vors, Spire, Strazburg v.b. kırk beş gelişmiş kent ile birçok köy yağma edildi, çoğu yakılarak kül haline getirildi. Atalarının geleneklerine bağlı olan Cermanya'nın barbarları duvarlar arasında yaşamak istemiyorlar ve böyle yapıları mezar ve cezaevi sayıyorlardı. Ren'in, Möz'ün ve Mozel'in kıyılarında yaşıyorlar, tehlike durumlarında kestikleri ağaçlarla yolları kapamaktan başka çeşit tahkimat bilmiyorlardı. Almanlar Alsas ve Loren'de

toplanmışlardı. Franklar ise, Fransız devletinin beşiği olarak bakılabilecek ve Toksandri (359) adıyla tanınan Batavalar adasıyla tüm Brabant'ı ellerinde bulunduruyorlardı (360). Ren'in kaynağından denize döküldüğü yere dek Cermenlerin ele geçirdiği topraklar bu ırmağın batısına doğru kırk mili buluyordu. Ama saldırdıkları memleketler, ele geçirdiklerinin üç katı büyüklüğündeydi. Çok daha ileri bir uzaklığa dek Galya'nın tüm açık kentleri ıssız kalmıştı, kale içindeki kentlere sığınmış olan bu kentlerin halkları hisarlar içerisinde yiyecek bulamıyor, parasız, aç, silahsız ve disiplinsiz halde barbarların yaklaşmasından, hattâ yalnızca adından bile tirtir titriyorlardı.

İşte tam böyle bir mutsuz zamanda Galya eyaletlerini kurtararak yönetmek üzere genç, deneyimsiz bir hükümdar seçildi. Daha doğrusu, imparatorluğun büyüklüğünü boş bir imge olarak göstermek üzere Julianus'ün kendisi böyle demişti. Onun bilim adamı olarak toplum dışında kalmak biçiminde aldığı eğitim kendisini silahtan çok kitaplarla ve çağının insanlarıyla değil de eski zamanların yazarları ve bilim adamlarının düşünceleriyle kaynaştırmıştı. Savaşın yıkıcı sanatını, yönetimin kalleşçe bilgilerini tanımıyordu. Süel bir uygulamayı beceriksizce yinelerken, öğrenmezlik edemeyeceği için içini çekerek: «Ey Platon,Platon! bir filozofun yaptığı şu uğraşa bak» diye yakınıyordu. Ama, kendilerini günlük işlere kaptırmış tüm insanlarca alaya alınagelen bu akıl kaynağı olan felsefe Julianus'ün kafasını en saygın örnekler ve ruhunu en yüce davranış kurallarıyle donatmıştı. Ona erdem sevgisini, yücelme isteğini ve ölüme karşı nefreti aşılamıştı. Okullarda o denli aşılanmaya çalışılmış olan ılımlılık ve alçakgönüllülük bir ordugâhın sert disiplininde daha da önemlidir ve başlıca koşullardan biridir. Julianus, ancak doğal gereksinmesinin zorunlu kıldığı ölçüde yiyor ve uyuyordu. Sofrası için yapılan lüks yiyecekleri tiksinerek geri çeviriyor, en alt aşamadaki askerin istihkakıyle karnını doyuruyordu. Çok sert geçen kış boyunca Galya'da yattığı odada soba yanmamasından şikâyetçi olmuyordu. Kısa bir dinlenmeden

sonra, yere serilmiş bir halıdan ibaret yatağından kalkıyor, acele bir iş varsa onunla meşgul oluyor, gece denetimleri yapıyor ya da hoşlandığı konulardaki kitapları okuyordu (360). Eskiden imgeleme ürünü birtakım konularda uyguladığı bu diluzluğu (belagat) kural ve davranışları, silâhlı bir topluluğun tutkularını canlandırmak ya da uyuşturmak için yararlı biçimde kullanılır oldular. Gençlik çağından beri *yazın* (edebiyat) ve konuşma dili olarak Yunanlıların dilindeki hoş özelliklerle içli dışlı olduysa da Latin dilinde de yeterli bilgisi vardı (361). Julianus, ne yargıç olmak, ne de yasa koyucu olarak yetiştirilmek istemediği için Roma hukuku'yla pek çok ilgilenmemiş olduğu düşünülebilir. Ama felsefe üzerindeki çalışmaları ona, adalete karşı şaşmaz bir saygı, açıklık ve eşitliğin genel ilkeleri üzerine bilgi, güç sorunları sabırlı çözme yetisi kazandırmıştı. Siyasal niyetlerinin, süel harekâtının başarıya ulaşması o alanlardaki hal ve koşullarla kişisel beceriye bağlıdır. Deneyimi olmayan okumuş bir insan en yetkin bir kuramın uygulanmasında çoğu zaman güçlük çeker. Ama Julianus, bu vazgeçilmez güçlüğü yenme bilgisini kendi dehâsının etkinliğiyle ve, sevilmeye değer bir hükümdara bağlanan Salluste'nin büyük deneyimiyle kazandı. Salluste adındaki bu yönetici, kendi değerliliği ve görevinde yükseldiği aşama ile ün kazanmıştı. En büyük niteliği, doğru bulmadığı bir şeyi, hiç saklamaya gerek duymadan eleştirip gerçeğe ulaşılmasında yardımcı olmasıydı (363).

Julianus, Milano'da erguvanı kuşanınca, üçyüz altmış erden oluşan zayıf bir güçle Galya'ya gönderildi. Yeğeninin davranışlarını yönlendirmekle Konstansius'ün görevlendirdiği memurların arasında o kışı Viyana'da tatsız olarak geçiren Julianus, Autun kentinin kuşatıldığını ve kurtulduğunu da o sırada haber aldı. Surları yıkılmış, garnizonu oluşturan askerlerinin hiç cesareti kalmamış olan bu eski ve büyük kent, baba ocaklarını savunmak için yeniden silaha sarılan kimi eski askerlerin gözüpekliği sayesinde kurtulmuş oldu. Galya eyaletlerine geçmek

üzere Autun'den hareket ederken Julianus, gözüpekliğini göstermek için ilk fırsatı eline geçirdi. Küçük bir okçu ve ağır süvari birliğinin başında, en kısa olmakla birlikte en tehlikeli yolu seçti, kimi kez, oraların ustası olan barbarlara görünmeden, kimi kez de onları püskürterek birliklerin toplandığı Reims yakınlarındaki ordugâha, kazasız ve belâsız vardı. Genç hükümdarın görünmesi askerlerin tükenmekte olan savaş güçlerini canlandırdı, kendilerine güvenleri artarak Reims'den kalkıp düşmanın peşine düştüler. Memleketi iyi tanıyan Almanlar, dağınık haldeki kuvvetlerini bir araya topladılar, karanlık ve yağmurlu bir geceden yararlanarak Romalıların ardından saldırıya geçtiler. Bu baskında meydana gelmesi kaçınılmaz olan düzensizliği gideremeden önce Julianus, bozguna uğrayan iki tümenini yitirdi, savaş sanatında uyanıklık ile kavrayışın aynı zamanda bulunması gereken iki önemli koşul olduğunu, kendisi bu olayda görerek öğrenmiş oldu. İkinci bir olay daha onur vericiydi ve orduların ruhsal gücünü artırıcı nitelikteydi. Ancak, barbarların çok hızlı hareket etmeleri yüzünden kovalanmaları olası bulunamıyordu bu nedenle Julianus'ün utkusu da, kanlı olmuyor ama kesin bir sonuca da bağlanamıyordu. Ren kıyılarına dek ilerledi, Köln yıkıntılarını görerek savaşın sebep olduğu mutsuzlukları ve tehlikeleri düşündü. Kış yaklaşmakta olduğundan sarayından, ordusundan ve kazandığı başarılardan elini ayağını çekti (364). Düşmanın gücü sarsılmamıştı. Julianus birliklerini henüz dağıtmış, onları Sens'daki kışlalarına sevk etmişti ki Galya'nın tam orta yerinde çok kalabalık Cermenlerce kuşatıldı. Bu olağanüstü durumda kendi dehâsının bulacağı olanaklara başvurdu, gözüpek dikkatliliğiyle kentin ve garnizonun gücünü artırdı. Barbarlar, otuz günlük boşuna çabadan sonra, hemen hemen başarısız kaldıkları için, kızgın bir halde çekilip gittiler.

Ancak kılıcının hakkıyla kurtulabileceğini anlayan Julianus'ün duyduğu sevinç, onu savunmakla ve kendisine bağlı kalmakla görevli kimselerce terk edildiğini ve onların hâinliğine uğ-

rayarak belki de gizli gizli yıkılıp yok olmasını gözleyen bu görevlilerin neden olduğu acıyla zehirleniyordu. Galya'daki süvari kuvvetlerinin başkomutanı Marsellus, sıkıştığı zaman sarayın buyruklarını yorumluyordu. Julianus'ün tehlikeli durumuyla hiç ilgilenmeden birliklere Sens kentinin imdadına hiçbir suretle koşmamalarını emretmişti. Caesar bu denli tehlikeli onura saldırıya hiç tepki göstermeden katlanacak olursa kişiliği ve otoritesi genel bir kınamaya uğrayacaktı. Eğer bu suç niteliğindeki hareket cezalandırılmayacak olursa imparatorun Flavianus'ler hânedanına karşı şüpheli durumda olmasına karşın Julianus'e çok fazla hoşgörü gösterdiği anlaşılmış olacaktı. Marsellus (365) geri çağrıldı, süvari kuvvetleri komutanlığı Severus'e verildi. Bu general, deneyim sahibi değerli bir askerdi. Kurallarda sessiz ve saygılı, harekât sırasında büyük çaba harcayan Severus, imparatoriçe Eusebia'nın Galya orduları üzerinde Julianus'e sağladığı üstün otoriteyi genç Caesar'a aktardı (366). Başlayacak savaş için akıllıca bir harekât planı yapıldı. Arta kalan kıdemli askerlerle sarayın izin verdiği yeni askerlerin başına geçen Julianus, atak bir davranışla Cermenlerin artçılarına saldırdı. Düşmanın geri çekilmelerini olduğu gibi akınlarını kesmeye elverişli durumdaki Saverne tahkimatını yeniden güçlendirdi. Öbür yandan, piyade kuvvetleri komutanı Barbationus, otuz bin kişilik bir orduyla Milano'dan ilerliyordu. Dağları aştıktan sonra, Bazel dolaylarında Ren üzerine bir köprü kurmaya hazırlanıyordu. Roma ordularınca iki yandan sıkıştırılan Almanların Galya eyaletlerini boşaltmaları ve anavatanlarının imdadına koşmak için acele etmeleri beklenirdi. Ama savaş, Barbationus'ün yetersizliği, kıskançlığı ya da gizemli emirleriyle yitirildi. Bu general sanki Caesar'ın düşmanı ve barbarların gizli müttefiki gibi davranmıştı. Bu durum onun süel aklının eksikliğinden meydana gelmiş de olabilir. Öyle ki, haydut birliklerinin Roma ordugâhının önünden kolayca geçip gitmelerini kolaylaştırdı bile denilebilir. Ama, Galya ordularının büyük gereksinme duyduğu çok sayıdaki yiyecek

dolu büyük gemileri yaktırmış olması suçluluk kasıtlarının açık bir kanıtıdır. Cermenler, kendilerine saldırmayı göze alamayan düşmanı küçümsediler. Barbatianus'ün alçakça geri çekilişi, güvendiği bir yardımdan Julianus'ü yoksun bıraktı. Kendini, tehlikeyi göze almadan kalamıyacağı ve utanç duymadan çıkıp kurtulamıyacağı bir duruma itilmiş olarak gördü (367).

Bir saldırı korkusundan sıyrılan Almanlar, fetih hakkı olarak anlaşmalarla hakları olduğunu savundukları bir memleketin sahipliğini onlardan almak isteyen genç Romalı'yı cezalandırmak için hazırlık yapıyorlardı. Üç gün üç gecede ordularını Ren'den geçirdiler. Magnensius'ün kardeşine karşı başarıyla kullandığı kocaman mızrağı sallayan yırtıcı Knodomar, barbarların öncülerine komuta ediyordu ve yılmazlığıyla kızıştırdığı askerleri, deneyimi sayesinde, disiplin altında tutabiliyordu. (368) Altı kral, on tane kral soylu prens, çok sayıda yiğit soylularla Cermanya'nın en gözüpek otuzbeş bin askerinden oluşan kuvvetler de onun peşinden gelmekteydiler. Kendi güçlülüklerine olan güvenleri Caesar'ın Strasburg'daki ordugâhından yaklaşık yirmi mil uzaklıkta, onüçbin kişilik zayıf bir orduyla meşgul olduğunu haber veren Romalı bir asker kaçağının sözleriyle daha da güçlendi. Düşmanınkinden bu denli az kuvvetlerle Julianus, barbarlara saldırmaya karar verdi. Genel bir harekâta girişme fırsatı, kurtarmak istediği eyaletlere hiçbir yararı dokunmadan küçük ordusunu yiyip bitiren birçok savaşa girişmekten daha elverişli bir durum yaratmaktaydı. Romalılar sıkışık düzende, süvariler sağda ve piyadeler solda olmak üzere yürüyüşe geçtiler. Düşmanlar göründüğü zaman gün bir hayli ilerlemişti. Julianus savaşı ertesi güne ertelemeyi önerdi, askerlerin gereksinim duyduğu yiyecekerini ve dinlenmelerini sağlamak istedi. Ama Askerlerin savaş isteyen çığlıklarına ve konseyin düşüncesine uyarak, yenilgiye uğrarsa tedbirsizlikle ve incelemeden karar vermiş olmakla suçlanabileceği bir davranışla, bu askerleri savaş için yüreklendirdi. Borular çaldı. Savaş sesleri ovada çınladı. İki ordu, eşit coşkunlukla

birbirine saldırdı. Sağ kanadın başında bulunan Caesar, okçularının ustalığına ve zırhlı askerlerinin büyük gücüne güveniyordu. Ne var ki, süvari ve hafif piyade saflarında ne olduğu anlaşılmayan bir karışıklık meydana geldi, en değerli zırhlı askerlerinden altıyüzünün kaçmakta olduğunu büyük bir acıyla gördü (369). Julianus, kendi canını korumayı aklından çıkararak, ileriye atıldı, onlara eski şan ve şereflerini anımsatarak, yaptıkları hareketin ne denli aşağılık olduğunu betimleyerek toparlanmalarını, yeniden düşmana saldırmalarını sağladı. İki piyade safı arasındaki boğuşma kanlı ve çetindi. Cermenler güçlülük ve boy bos bakımından, Romalılar ise disiplin ve soğukkanlılık bakımından üstünlüğe sahiptiler. Ama, imparatorluk bayrağı altında savaşmakta olan barbarlar her iki yanın da üstünlüklerini kendilerinde topladıklarından günün başarısını, bilgili ve yetkili bir komutanın buyruğundaki bu kuvvetler sağladı. Genç Caesar için bu denli şanlı ve ezilen eyaletler için, mutlu olan bu anılmaya değer Strazburg savaşında Romalılar dört tribunus ile ikiyüz kırk üç asker yitirdiler (370). Ren'de boğulanların ve yüzerek kaçmak isterken mızraklanarak ölenlerinin dışında altı bin Alman yaşamını yitirdi (371). Knodomar'ın alınyazısını paylaşmayı kafalarına koyan ve ondan sonra yaşamak istemeyen üç yiğit silah arkadaşı kendisini koruyorlardı. Hepsi birden yakalandı ve Julianus, subaylarının da hazır bulunduğu bir topluluk önünde onları askerce karşıladı. Knodomar'a yüce gönüllülük göstererek acıdı, tutsağının aşağılık durumuna karşı duyduğu içten nefreti belli etmedi — Almanların kralını Galya kentlerinde sergilemek yerine bu utku ganimetini imparatora saygıyla bildirmekle yetindi. Knodomar onurlu durumda tutulmuş olmakla birlikte, sabırsız bir barbar olduğundan, yenilgi, tutsaklık ve sürgün yaşamına dayanamıyarak kısa süre sonunda öldü (372).

Julianus Almanları Yukarı Ren eyaletlerinden çıkarıp sürünce ordularını, Galya ile Cermanya sınırları üzerinde ve Okyanus'a çok yakın bir yerde bulunan Franklar'ın üzerine yönelt-

ti. Bu barbarlar hem sayıca he mde gözü peklikleri bakımından benzerlerinin en korkulusu durumundaydılar (373). Her ne denli yağmacılık onların olağan işi idiyse de savaşı daha da çok seviyorlardı. Savaşa insanların onuru ve yüce mutluluğu gözüyle bakıyorlardı. Ruhları ve bedenleri sürekli bir didinmeyle o türlü sertleşmişti ki, bir sözmenin çarpıcı betimlemesine göre kışın yağan karlar onlara baharın çiçeklerinden daha hoş gelirdi. Strazburg savaşını izleyen aralık ayında Julianus, bunlardan altıyüz savaşçıyı Möz üzerindeki iki kalede sıkıştırdı. (374) Bu sert mevsimde Franklar elli dört gün süren bir kuşatmaya büyük direnç ve sabırla karşı koydular. Açlıktan bitik hale gelince düşmanın ırmaktaki buzları kırmasıyla hiçbir kaçma umudu kalmadığını görerek, ya yengi ya ölüm sözleriyle belledikleri eski yasalarını ilk kez çiğnediler. Julianus, tutsakları hemen Konstansius'ün sarayına gönderdi. İmparator bunları değerli bir armağan olarak kabul etti (375) ve sarayındaki muhafızların en değerlileri arasına koydu. Bu bir avuç Frank'ın inatçı dayanışı, ilk baharda bu ulusun tümü üzerine yapmayı tasarladığı seferin ne gibi güçlüklerle dolu olacağını Julianus'e önceden öğretmiş oldu. Çok hızlı davranarak barbarları aymaz durumda bastırarak onların hesabını bozdu. Askerlerine yirmi günlük peksimet edinmelerini buyurdu, kendisini hâlâ Paris banliyölerinde sanan ve Akiten'den ağır ağır gelmekte olan konvoylara bakarak bu sanıya kapılan düşmanlardan habersiz, çadırlarını Tongr'ın karşısına kuruverdi. Franklara birleşip toplanma ve düşünme zamanı bırakmadan, lejyonlarını Köln'den Okyanus'a dek —bilinçli bir düzenle— yaydı. Saldığı korku ve dehşet karşısında barbar oymakları yalvararak acınmalarını istediler ve yenenin buyruğuna uyacaklarını bildirdiler. Şamav'lar (Chamave), Ren'in öbür yanındaki eski yurtlarına uslu uslu çekildiler. Salien'ler ise, Roma imparatorluğunun uyruğu ve yardımcıları olarak Toksandri'deki yeni yurtlarında kaldılar (376). Antlaşma, törenli antlarla bağlandı ve bu antlaşmanın hükümlerini harfi harfine uygulamak üzere Franklar'

ın arasında oturacak müfettişler atandı. Julianus'ün harakterine uygun düşen bir olay anlatılmaktadır. Julianus, bir trajedi düzenlemiş, bunu ustalıkla sahneye koymuştu. Şamav'lar barış isteyince o da güvenebileceği bir tutak (rehine) olarak, krallarının oğlunu istemişti. Göz yaşları ve iniltilere boğularak sessizliğe gömülen barbarlar sonsuz bir acıya uğramışlardı. Ak saçlarıyla saygıdeğer bir tipi canlandıran kralları, genel bir drama dönüşen kişisel yitiğini dokunaklı sözlerle dile getirerek yalvarmıştı. Şamavlar tahtın önünde yerlere kapanmış haldeyken, öldü sandıkları ve arkasından ağladıkları tutsak genç prens ortada göründü. Büyük sevinç çığlıkları, Julianus'ün şu sözlerini duyurmak için zorlukla yatıştırıldı: «Kendi kusurunuz dolayısıyle yitirdiğiniz ve size gözyaşı döktüren prens işte karşınızda duruyor. Onu görünüz. Tanrı ve Romalılar onu size geri veriyorlar. Onu koruyacağım, ve daha çok sizin içtenlikli bir rehininiz olarak gerçek erdemimin bir anıtı biçiminde yetiştireceğim. Bana yeminle verdiğiniz sözden dönerseniz Cumhuriyetin orduları bu kalleşliğinizin öcünü sizden alacaklardır, bu mâsumdan değil.»

Barbarlar minnet ve hayranlık duyguları içerisinde ezilerek çekilip gittiler (377).

Julianus için Cermanya barbarlarını Galya'dan kovmuş olmak yeterli bir başarı değildi; onun istediği ilk ve en ünlü imparatorlara öykünmek ya da onları bile geride bırakacak başarılar kazanmaktı. Onların örneğine uyarak Galya Savaşı'na ilişkin yorum ve anılarını kitap halinde derledi (378). Juluis Caesar Ren'i iki kez geçişini övünerek anlatmıştı. Julianus de, henüz augustus sanını almadan hepsi utkuyla sonuçlanmış üç seferinde de Roma kartallarını bu nehrin öbür yanına geçirdiği için övünebilirdi (379). Cermenlerin Strasburg savaşından sonra uğradıkları büyük acı ve üzüntü onu ilk girişiminde cesaretlendirdi. Komutasındaki birliklerin isteksizliği de Julianus'ün onlara verdirdiği tehlike ve yorgunlukları kendisinin de paylaşması ve inandırıcı söz ve davranışları sonucunda kayboldu. Ta-

hıl ve sığır sürüleriyle dolup taşan Mayn'ın iki yakasındaki köyler bir ordunun saldırısıyla meydana gelen tüm kötülüklere uğradı. Roma üslup güzelliğine öykünerek yapılmış olan evler alevler içerisinde yok oldu. Caesar, çekinmeden on millik yolda ilerledi. Ama her adımda saldırıcı tuzaklarla ve şimdiden karla kaplı koyu bir ormana rastlıyarak durakladı. Julianus, eski ve Trajanus'ün yaptırdığı bir şatoyu onardıktan sonra, ruhları sarsılmış olan barbarlara on aylık bir ateşkes süresi tanıdı. Bu sürenin sona erişinde Julianus, Strasburg savaşına katılmış olan Surmar ve Horter adındaki iki kralın gururunu kırmak için, Ren'in öbür yanına ikinci bir sefer girişiminde bulundu. Bunlar hâlen ellerinde bulunan Romalı tutsakları geri vermeyi kabul etmişlerdi. Galya kent ve köylerinde kaybolanların tam bir listesini elinde bulunduran Caesar, kendisine olağanüstü bir usa sahiplik ününü kazandıran çabukluk ve kolaylıkla saklamaları ve yalan bilgileri meydana çıkarıyordu. Üçüncü seferi ilk ikisinden daha parlak, daha yararlı oldu. Cermenler tüm güçlerini biraraya getirmişlerdi; ırmağın karşı kıyısında uzun bir cephe oluşturmakta, köprüyü yıkarak Romalıların geçişini engellemek niyetindeydiler. Ne var ki bu kurnazca savunma planı bilgili bir şaşırtma manevrasıyla bozulmuş oldu. Kırk küçük gemiye bölüştürülmüş ve hafif silahlarla donatılmış üçyüz asker, sessizce ırmağa açılarak düşman birliklerinin çok yakınına çıkarma yapma emriyle ilerlediler. Bu planı o denli gözüpeklik ve çabuklukla uyguladılar ki, sarhoşluk içerisinde aymaz durumdaki barbarların komutanları gece şenliğinden döndükleri sırada baskına uğradılar. Meydana gelen insan kıyımıyla perişanlığın tahmin edilebilecek acı sonuçlarını burada anlatmaya gerek duymadan diyebiliriz ki Julianus barış koşullarını Almanların en güçlü altı kralına — istediği biçimde kabul ettirdi. Bunların arasından üç tanesine Roma ordusunun sıkı disiplinini ve gösterişli savaş düzenini yakından görmeleri için izin verildi. Zincirlerinden kurtarılmış olan yirmi bin tutsağın izlediği Caesar, eskiden Sembr (Cimbre)'ler ve Kartacalı'lara

karşı kazanılmış ünlü utkularla karşılaştırılmaya değer başarılı bir savaşı sona erdirerek Ren'i bir daha geçti.

Julianus, kişisel değeri ve usu ile bir barış dönemini gerçekleştirince, insanlığı ve felsefesi için boş zamanlarında çok doyurucu bir uğraş edindi. Barbarlarca yıkılan Galya kentleri kısa sürede onarıldı. Julianus, Magens ile Ren'in denize döküldüğü yer arasındaki yedi konaklama merkezini yeniden yaptı ve güçlendirdi (380). Yenik Cermenler, araç ve gereçleri onarıp taşıma ve nakletme gibi haklı ve utanç verici bir koşulu kabul etmişlerdi. Julianus'ün etkin çabası işi çabuklaştırdı. Julianus, kendi birlikleri arasında olduğu gibi yardımcılar arasında da şu havayı yaratmıştı ki, bir işi yapmaktan bağışık olsalar da en yorucu işlere seve seve girişiyorlar ve Romalı askerler kadar istek ve gayretle çalışıyorlardı. Genç Caesar'ın çabaları, halkların ve garnizonların güvenliğini kurmakla bitmedi. Bunların yiyip içmelerini de sağlamak gerekiyordu. Bir yandan kaçmalar, öbür yandan başkaldırmalar bir açlık kırımının kaçınılmaz, acı sonuçlarına yol açmıştı. Galya eyaletlerinin tarımı savaş yüzünden felce uğramıştı. Ama Julianus'ün baba sevecenliğiyle aldırdığı önlemler anakara'daki kıtlığa komşu adadaki bolluğu aktarmış oldu. Arden ormanlarında yaptırılan altıyüz kayık bir çok kez Büyük Britanya'dan tahıl getirdi; bunlar Kentlerle Ren kıyılarında kurulu kalelere dağıtıldı (381). Julianus'ün utkuları, Konstansius'ün ikibin gümüş lira yıllık haraç vermek suretiyle satın almaya çalıştığı utanç verici güvenliği gemi seferleri için sağlamış bulunuyordu. İmparatorun cimriliği yüzünden barbarlara karşı aşağılanarak ödenen paralardan kendi askerlerine birşey verilmiyordu. Julianus, son savaşlar sırasında ne aylık ne de ikramiye almış olan bu askerlerle savaşa girdiği zaman yalnızca kendi beceri ve istencine güvenmek durumundaydı. (382) Julianus'ün devlet idaresi için aldığı temel hedefin uyruklarının mutluluğu ve barış içerisinde yaşamaları olduğu ya da öyle gibi göründüğü anlaşılmaktadır 383). Kışın bile ordugâhta sivil yönetim işleriyle uğraşan generalin yapacağı çalışmalar-

dan çok bir magistra gibi faaliyet gösterliyordu. Savaşa girerken kendi yargı alanına giren kamusal ve özel davaları eyalet valilerine bırakmıştı. Dönüşünde onların tüm prosedürlerini özenle inceledi, yasanın sertliğini yumuşattı, yargıçların tutumu üzerine kararını açıkladı. Narbon eyalet başkanını rüşvet almakla suçlayan bir avukatın ateşli savını, çoğunlukla gösterdikleri çaba ölçüsüzlüğe dek varan erdemli insanların durumuna düşmeksizin akıllı ve ağır başlı yanıtla şöyle bastırmıştı: *İnkâr edilecekse suçlu ne zaman bulunabilecektir,* diye Delfidius şiddetle bağırdı. *Hep itiraf edilirse,* diye Julianus yanıtladı, *kim suçsuz olabilecektir?*

Barışın ve savaşın genel yönetiminde hükümdar ile halkın çıkarları doğal olarak birbirinin benzeridir. Ne var ki, Julianus'ün erdemleri yüzünden bir eyaletin vergisinde en küçük bir azalma meydana gelirse Konstansius bunu — kendisine yapılmış ağır bir hareket olarak yorumlayacaktı. Krallık armalarını taşıyan hükümdar kimi zaman alt kademedeki görevlilerin saygısızca açgözlülüğünü doğru yola getirmeyi, onların düzenlerini meydana çıkarmayı ve halk üzerinde daha iyi ve eşit işlemlerin yapılmasını sağlamayı isteyebilir. Ama, Konstansius'ün duygularına uygun olarak, maliye idaresi, zâlim, vicdandan ve acıma duygusundan yoksun, kadınsı yaratılıştaki Galya pretorium praefectusü Florentius'ün eline bırakılmıştı. Bu kendini beğenmiş görevli üst perdeden sızlanırken Julianus de kendi kendini ayıplıyordu. Caesar, olağanüstü bir vergi buyrultusunu nefretle geri çevirmişti. Vali bu buyrultunun Julianus'çe imzalanmasını istiyordu. Julianus, bu geri çevirmenin gerekçesi olarak genel yoksulluğun çarpıcı bir tablosunu çizdi, ama bu gerekçe Konstansius sarayını kızdırdı. Julianus'ün yakın dostlarından birine yazdığı, içtenlikli ve rahat üsluplu mektubunu okumak insana zevk vermektedir. Kendi gidişatı üzerine bilgi verdikten sonra şu sözlerle mektubunu sürdürmektedir: «Aristo'nun ve Platon'un öğretilisi için başka türlü davranış olanağı var mıdır? Benim gözetimime verilmiş mutsuzları bırakabilir miydim? Onla-

rı acımasız hırsızlara karşı korumak zorunda değil miydim? Görevini bırakıp ayrılan bir tribunus ölüm cezasına çarptırıldı ve gömülmek hak ve onurundan yoksun tutuldu. Tehlike anında en kutsal ve en önemli ödevimi yerine getirmeseydim onunla ilgili kararı ağzıma almaya nasıl cesaret edebilirdim? Tanrı beni bu yüksek oruna getirdi, Onun lutuf ve keremi benim kılavuzum ve desteğim olacaktır. Acı çekmeye mahkûm olursam avunmayı vicdanımın temizliğinde bulacağım. Tanrıya şükürler olsun ki Salluste gibi bir danışmanım var. Yerime bir ardıl gönderilmesine gerek görülürse hiç üzülüp gücenmeyeceğim. Uzun süre cezalandırılmadan suçlu olarak kalmaktansa kısa bir süre içerisinde her türlü tehlikeyi göze alarak iyilikte bulunmayı yeğ tutarım.» Julianus'ün (384) sağlam olmayan ve bağımlı otoritesi erdemlerini parlak gösteriyor, kusurlarını örtüyordu. Galya'da Konstansius'ün tahtında oturan genç kahramana devlet yönetimindeki bozukluklarda reform yapma izni verilmiş değildi. Ama halkın mutsuzluğunu dindirmek ve bunu dile getirme konusunda cesareti vardı Cermanya barışı hatta fethi ona hiç değilse Romalıların savaşçı ruhunu canlandırmadıkça ya da yabanıl ulusları uygarlaştırmadıkça ve onlara sanatları ve becerileri aşılayıp öğretmedikçe genel huzurun sağlanacağı konusunda usa uygun bir umut veremezdi. Bununla birlikte, Julianus'ün utkuları barbarların saldırılarını biraz durdurarak Batı imparatorluğunun çöküşünü geciktirmiş oldu. Çok uzun süreden beri iç kargaşalarla, barbarların akınlarıyle ve zulüm yönetimiyle bozulmuş olan Galya kentlerindeki barış ve güvenliği o, yeniden kurdu. Sanat ve iş görme ruhu, sevinç içerisinde yeni bir umutla doğdu. Tarım, el sanatları ve ticaret, yasaların koruması altında gelişiyordu, Belediye hizmetleri yararlı ve saygın kimselerce yürütülüyordu. Gençlik artık evliliği reddetmiyor, aileler gelecek kuşak korkusuyla ayrılıp dağılmıyorlardı. Genel ve özel bayramlarla şenlikler olağan törenlerle kutlanıyor, eyaletler arası serbest ulaşım ulusal gönencin yeşermeye başladığını simgeliyordu (385). Julianus'ünki gibi ruhun, oluşmasında etkin

olduğu bu genel gönençten tatlı bir sevinç duyması gerekirdi. Halbuki o, Paris kenti için özel bir ilgi besliyor, kış boyunca orada konaklıyordu (386). Bugün Sen ırmağının iki yakası üzerinde geniş alanları kaplayan bu görkemli başkent o zamanlarda, üzerinde oturanların temiz ve sağlıklı su gereksinmelerini sağlayan Sen ırmağı ortasındaki küçük bir adadan başka bir yer değildi. Sen, kale duvarlarının eteğini kuşatıyor, kente ancak iki tahta köprüden geçerek girilebiliyordu. Irmağın kuzeyini koyu bir orman kaplıyordu. Bugün Kartiye Laten (Quartier Latin) adını taşıyan güney yakasında yavaş yavaş bir saray, bir amfiteatr, su kemeri, hamamlar ve bir de, asker tâlimlerinin yapıldığı Mars alanı (champ de Mars) kuruldu. Okyanus'un yakınlığı yüzünden iklimdeki sertlik ılıman hale bürünüyordu. Deneyimle kazanılan bilgiye dayanarak burada çok iyi üzüm ve incir yetiştirilebiliyordu. Kimi kış mevsimlerinde Sen, derinlemesine donuyor, su üzerinde parıldayan büyük buz kitleleri, bir Asyalı'nın benzettiği gibi Frikya'daki taşocaklarından çıkarılan mermer bloklarını andırıyordu. Antakya'nın başı bozukluğu karşısında Julianus sevgili Lütesya'sının (387) sâde ve ağırbaşlı törelerini karşılaştırıyordu. Lütesya'da tiyatro bilinmiyor, böyle şeyler hoş karşılanmıyordu. Suriyelilerin kadınsı yaratılışlarıyle Galyalıların dürüst ve yiğit köylü davranışlarını karşılaştırıyor, bu köylülerde bağışlamaya çalıştığı ılımsızlıklarından gayri bir kusur göremiyordu (388). Julianus bugün Fransa'nın başkentine gelseydi Yunanlıların bir öğretilisini dinleyip anlayan ve ona bilgi verecek kimseleri bulabilecekti. Lükse düşkünlüğü savaşkan ruhunu gevşetmemiş olan bir ulusun şiddetli ve o derece zarif çılgınlıklarını da kuşkusuz mâzur görecekti. Toplum ilişkilerini yumuşatan, süzerek incelten ve güzelleştiren bu ince sanatın yetkinliğini alkışlamak zorunda kalacaktı.

BÖLÜM XX

Konstantinus'ün Din Değişikliğinin Güdüleri, İlerleyişleri ve Etkileri . Hıristiyan ya da Katolik Kilisesinin Kuruluşu ve İç Düzeni.

Hıristiyan dininin genel bir kurum haline gelmesi en ilginç merakı uyandıran, en yararlı bilgileri sunan önemli devrimler den biri olarak kabul edilebilir. Konstantinus'ün utkuları ve politikası, Avrupa'dan çok, bu imparatorun din değişirmesiyle etkilenen büyük bir dünya bölgesini ilgilendirmiştir. Ve onun kilise kuruluşları, çözülmez bir zincirle bugün yaşamakta olan kuşakların kanıları, tutkuları ve ilgileriyle bağlantılıdır.

Yan tutmadan tartışılabilecek, fakat kayıtsız kalarak incelenemeyecek oln bir konu üzerinde düşünürken her şeyden önce tuhaf bir güçlük ortaya çıkmaktadır. Bu da Konstantinus'ün din değiştirmesini hangi evrede yaptığını tam ve gerçek olarak saptayabilmekteki güçlüktür. İmparatorluk sarayının içerisinde uzdilli Lactance, (389) tahta çıkışının ilk günlerinden başlıyarak tek ve gerçek Tanrı'ya inanç getiren Galya hükümdarının şanlı örneğini tüm dünyaya ilân etmek için sabırsızlanıyor gibiydi. (390) Bilgin Eusebe Konstantinus'ün inanç'a ermesinin nedeni olarak, İtalya seferine hazırlandığı sırada gökyüzünde gördüğü tansık (mûcize) simgesini göstermektedir (391). Tarihçi Zosime' nin kötü bir biçimde ileri sürdüğü sava göre Konstantinus Roma'nın ve atalarının tanrılarından vazgeçmeden önce elini bü-

yük oğlunun kanına bulamıştı (392). Konstantinus'ün kendisi bu çeşitli tarih otoritelerinde doğan kuşkulara neden olmuştu. Kilise anlatışının sertliğine göre hıristiyan imparatorlarının ilki bu ad'a ancak ölümü sırasında lâyık olmuştur. Çünkü dine girmek isteyen bir kimse gibi papazın elleri vücuduna kondu (393) ve bundan sonra ilk vaftiz töreniyle inananlar arasına kabul edilmiş oldu (394). Konstantinus'ün hıristiyanlığı üzerine çok ihtiyatlı ve kesin bir dil kullanılmamalıdır. Ancak böyle hareket edildiği takdirde bu hükümdarın, kendisini kilisenin koruyucusu ve sonunda da bu dini kabul etmiş olarak ilân etmeye götüren yavaş ve belli belirsiz evrimlenmeler hakkında doğru bir kanı edinilebilir. İsâ'nın tanrısal kudretini tanıması ve onun kutsal bildirisiyle putataparlık inancının bağdaşamıyacağını anlayabilmesi için alışkanlıklarından ve aldığı yetişme eğitiminin inaklarından sıyrılabileceği bir zamana gereksinimi vardı. Kişisel duygularını yenmek için katlandığı zahmet, hiç kuşkusuz ulusal dini değiştirme işinde dilini tutmayı da ona öğretmiş olmalıdır. Bütün saltanatı boyunca hıristiyan dini ılımlı bir ilerleyişle yayılma gösterdi. Kimi zaman politik hal ve koşullarla, kimi zaman da ihtiyatlılık ya da hükümdarın kaprisi nedenleriyle bu ılımlı ilerleme geçici olarak durakladı. Uyruklarının korku ve umudunu ustaca tartıp ölçen Konstantinus onların inanç ve eğilimlerine göre (395) bir üslup içerisinde buyruklar vermeleri için bakanlarını yetkili kılıyordu. Aynı yılda biri (pazar günü)'ne dinsel (396) bir saygıyla bakılmasını, öbürü *auspicum*'ları (397) yorumlayarak törenlerin düzenlenmesini isteyen iki buyrultu da yayımlamıştı. Bu önemli devrim uzun şüre böyle belirsiz kaldığı için hıristiyanlar ve putatapanlar Konstantinus'ün tutumunu kaygılı bir dikkatle, ayrı ayrı düşünce ve yargılarla izliyorlardı. Birinciler, çaba ve öğünçle onun lutfunun kanıtlarını ve inancının açıkça belli olduğunu abartarak dile getiriyorlar, öbürleri ise, korkuları kin ve umutsuzluk hâline dönüşünceye dek, artık Roma tanrılarının imparatorluk şefini kendilerine tapanlar arasında saymadıklarını herkese açıklamaktan kaç

tıkları gibi kendi kendilerinden bile saklamaya çalışıyorlardı. Bunlardan herbiri, tutkularına ve değişik boş inançlarına dalarak. Konstantinus'ün inancını, saltanatının en parlak ya da en utanç verici dönemi olarak değerlendiriyorlardı.

Konstantinus söylev ve davranışlarında hıristiyanlık inancının belirtileri görülmekteyse de yaklaşık kırk yaşına dek eski dinin inançlarıyle ilgili söz ve davranışları da bundan aşağı kalmış değildi (398). Nikomedya sarayında korkularıyle haklı olabilen bu tutum Galya hükümdarının özgür istenci ya da politikası olarak görülebilirdi. Tanrılar için tapınaklar kurdu, bunları cömertçe donatıp zenginleştirdi. İmparatorluk paralarındaki kabartmalar Jüpiter'le Apollon, Herkül ile Mars'ın simgeleriydi ve babası Konstansius'ün tanrılaştırılmasıyle tanrılar kurulunu daha da genişletmişti (399). Ama Konstantinus'ün güneş ekesi (dehâ) olan, Yunan ve Roma mitolojisinin Apollon'una karşı özel bir bağlılık ve hayranlığı vardı. Kendini, ışık ve şiir tanrısının simgeleriyle bezenmiş olarak göstermekten hoşlanıyordu. Bu tanrının korkunç okları, bakışlarındaki ateş, defneden tacı, ölmez güzelliği ve tüm yetkinlikleri onu sanki bir genç kahramanın koruyucusu için bezemiş gibiydiler. Apollon sunakları çok zaman Konstantinus'ün sungularıyle dolup taşmaktaydı. Saf insanlar imparatorun, koruyucu tanrısının görünen görkemini seyretmek onurunu elde ettiğine inanıyor, bunun da uzun ve şanlı bir saltanatın mutlu bir müjdesi olarak sayıyordu. Hemen hemen herkesçe güneşe, Konstantinus'ün yol göstericisi ve koruyucusu olarak tapılıyor, putatapanlar, bu tanrının sevdiği insana kızmış olması halinde onun nankörlüğüne ve günahkârlığına karşı öcünü alacağından kuşku duymuyordu (400).

Konstantinus Galya'da kısıtlı bir güce sahip bulunduğu sürece hıristiyan uyrukları uğradıkları haksızlığın öcünü almayı belki de koruyucu tanrılara havale eden bir hükümdarın yasalarıyla korunmuş oldular şuna da inanabiliriz ki, tek suçları yeni dine inanmış olanlara karşı askerlerin yaptığı zulümleri Konstantinus de belki nefretle görmüştür (401). Doğu'da ve Ba-

tı'da acıma ile sert davranmanın değişik etkilerini aynı biçimde tanımıştı. Yatışmak bilmez düşmanı olan Galerius örneği, ona en iğrenç olanını göstermiş, babasının ölümü sırasında ona öy künmesi babası tarafından vasiyet edilmişti. Konstansius'ün oğlu işkence ve zulüm yasalarını hemen ertelemiş ya da yürürlükten kaldırmıştı. Kendlierini kilise mensubu olarak bildirenler dinsel ibadetlerini özgürce yapma olanağına kavuşmuşlardı. Kısa bir süre içerisinde İsâ ve hıristiyanların Tanrısı için içten içe saygı duymaya başlayan hükümdarın sevecenliği ve adaleti herkesçe övülür hale geldi. (402)

Italya'nın fethinden yaklaşık beş ay sonra imparator, tum turaklı ve resmi bir deklarasyonla duygularını dile getirmiş, katolik kilisesine barış sağlayan ünlü Milano buyrultusunu yayınlamıştır. Batının iki hükümdarının buluşmasında, gücünün üstünlüğü ve dehâsıyle Konstantinus, bu konuda Lisinius'ün onayını aldı. Adları ve güçleri birleşerek Maksimianus'ün kızgınlığını etkisiz hale getirdiler. Doğu zâliminin ölümünden sonra Milano buyrultusu tüm Roma dünyasında temel yasa olarak tanındı (403). İki imparatorun akıllı davranışı, hıristiyanların çok haksızlıkla yoksun kılınmış bulundukları medeni ve dinı sel haklarını geri vermeyi sağlamış oldu. Hiçbir tartışmaya, vakit geçirmeye, herhangi bir giderde bulunmaya gerek kalmaksızın kiliselerine ve zor alımla ellerinden alınmış bulunan topraklarına tam anlamıyla sahip olacaklardır. Bu kesin buyrultu, edindiklerinin değerini ödemiş olacaklara, Hazine eliyle zararı ödenme vadiyle yumuşatıldı. Hıristiyanların gelecekteki huzurlarına ilişkin bilinçli düzenlemeler geniş ve eşit hoşgörü ilkeleri üzerine kuruldu. Tanınan bu eşitlik, zayıf ve yeni bir din tarafından ayrıcalıklı ve onurlu bir avantaj gibi karşılandı. İki imparator dünyaya ilân ettiler ki, hıristiyanlar ve hıristiyan olmayan herkes kalblerinin kendilerine esinlediği, eğilimlerine uygun buldukları dinin buyruklarını dinlemekte, o dine girmekte özgürdür. Bu buyrultuda, hiçbir kıtlama olmaksızın dinsel serbestlik haklarının tanınarak güvence altına alındığı belirtiliyor,

birden çok anlama gelebilecek sözcükler özenle açıklanıyor, her türlü istisnalar reddediliyor, buyrultunun açık ve basit anlamına kesin biçimde uygun olarak hareket etmeleri eyalet yöneticilerine emrolunuyordu. Ayrıca bu geniş hoşgörünün güçlü nedenlerinin neler olduğu, halkı mutlu ve huzurlu kılmak isteği, gökyüzündeki Tanrı'nın rızâsını almak umudu da dile getiriliyordu. İmparatorlar bu Tanrı rızasını şimdiden elde etmiş olduklarını minnetle bildiriyorlar, onun koruyuculuğunun sürerek hükümdarlığın ve imparatorluk vatandaşlarının gönencinin devam edeceği umudunu belirtiyorlardı. Bu kapalı sözler, değişik türden olmakla birlikte, bağdaşmaz olmıyan üç varsayıma yol açmaktadır. Konstantinus'ün düşüncesi, belki de hâlâ putataparlık inancı ile hıristiyan inancı arasında dalgalanıp duruyordu. Çok tanrılılığın hoş kanılarını izleyerek, hıristiyanların Tanrısını da göksel tanrılar sıralamasını oluşturan tanrılardan biri olarak sayabiliyor, ya da belki, insanlık dostu kimi filozoflar gibi, adlardaki değişikliğe karşın, bütün insanların, evrenin babası ve tek yaratıcısı'na çeşitli düşünce ve biçimlerde seslendiklerine ve taptıklarına inanıyordu (404).

Ne var ki, hükümdarların emirleri, kurgusal gerçeklerin üzerine oturtulan soyut düşüncelerden dünya iş ve çıkarları amacıyla verilmekteydi. Akla uygun olarak inanılabilir ki, Konstantinus'ün hıristiyan ahlakı için gösterdiği saygı ve İncil'in tüm erdemlerin kullanılmasını özendirir nitelikte olduğu kanısına varması hıristiyan dinine geçmiş olanlara karşı takındığı hoşgörünün artmasında yardımcı olmuştur. Mutlak bir hükümdarın kendini ve tutkularını özgür kılabilmesi için tüm uyruklarına, doğal yasalara, toplumun askerlik ve din dışında kalan yükümlülüklerine karşı saygılı bir itaat esinlemesi gerekir. Ne var ki en yetkin yasaların bile etkileri cılız ve iğretidir. Pek seyrek olarak erdem sağlarlar; kötülüğü her zaman önleyemezler. Bunların gücü, suç saydıkları her eylemi engelleyemez ve cezalandıramaz. İlk çağın yasa koyucuları eğitimi ve kamuoyu'nu da yardıma çağırmışlardır. Isparta ve Roma'nın büyüklüğünü ve temizliğini sürdürmeyi sağlayan tüm ilkeler müstebit

bir imparatorluğun gerileyişinde —uzun bir süreden beri— yok olmuştu. Felsefe, ruhlar üzerindeki yumuşak egemenliğini hâlâ sürdürüyordu. Erdemin sesi ise putatapanların boş inançlarından hafif bir yardım sağlıyabiliyordu. Bu cesaret kırıcı hal ve koşullarda akıl sahibi bir yüksek devlet görevlisi, erdemli insanlara sayısız ödüllendirmelerde bulunan ve kötüleri sonsuz azaplarla cezalandıracak olan bir Tanrı'nın isteği olarak halklar arasına temiz ve iyiliksever bir ahlak yayan ve tüm devletleri yönetenlere görevlerinde doğruluğu öğütleyen bir dinin ilerleyip gelişmesini sevinerek gözlemleyebilirdi. Yunanlıların ve Romalıların tarihi, din inaklarının ulusal örf ve âdetleri iyileştirme alanında hangi noktaya dek etkili olabileceği konusunda bilgi vermemektedir. Uzdilli Lactance'nin çabası Konstantinus'ün güvenini kazanmaktan başka bir şey olamazdı. Bu usta savunucu (apolojist) inanmış görünüyordu ve, hıristiyanlığın ilk çağdaki günahsızlığı ve mutluluğu geri getireceğine hükümdarı inandırmaya çalışıyordu. Gerçek Tanrı dininin inancı, tüm insanların birbirini aynı babanın çocukları olarak görecekleri için bunların arasındaki savaşları ve çekişmeleri sona erdireceğini; tüm kötü tutkuların, tüm çirkin isteklerin ve tüm kusurların, İncil'i okuyarak yok edileceğini, son olarak da yargıçların artık ağır kararlar vermesine gerek kalmıyacağını, çünkü tüm duyguları adalet, dindarlık, ılımlılık ve kardeş sevgisi içerisinde yöneltecek bir halk arasında bunun gereği olmayacağını Konstantinus'e telkin ediyordu (405).

Otoritenin boyunduruğunu alçak gönüllülükle taşıyan edilgen bir söz dinleyiş, ve direnç göstermeksizin baskıya boyun eğiş, gibi mutlak bir hükümdara İncil'in getirdiği erdemler yararlı ve değerli olarak göründü. İlk (406) hıristiyanlar ilk hükümet kurumunun halkların rızâsı üzerine kurulduğuna inanmıyorlardı. Onun kökenini Tanrı'nın düzenlemelerine bağlıyorlardı. O sıradaki imparator da bu hükümdarlık asasını öldürerek ve kalleşlikle ele geçirdiyse de hemen tanrının kutsal temsilcisi sanını aldı. Artık onun gücünden gelen bir kötülük de

kadere yorumlanmalıydı Uyrukları da toplumsal ve doğal yasaları çiğnemiş olan bir zâlime, sadakat yemini ederek kopmaz bağlarla bağlanmış bulunuyorlardı. Alçakgönüllü hıristiyanlar bu dünyaya kurtlar arasında kalmış kuzular gibi gönderilmişlerdi. Dinlerini savunmaları için olsa bile şiddete başvurmaları onlara yasaklandığına göre boş ayrıcalıklar ya da şu geçici dünya yaşamının aşağılık varlıkları uğruna kan dökme haydi haydi yasak sayılmıştı. Neron zamanında vaaz eden bir havârinin mezhebine bağlanan ve ilk üçyüzyılda ne başkaldırma ne de fesat hareketlerine girişmeyerek vicdanlarının temizliğini lekelemeyen hıristiyanlar en zalim işkencelere uğratılarak acı çekmişler, buna karşı gelmeye kalkmadıkları gibi daha uzak yerlere de göç etmeyi düşünmemşilerdi (407) Dinsel ve dünyasal özgürlüklerini gözüpeklikle savunmuş olan Fransa, Almanya ve İngiltere protestenları —ilk hıristiyanların tutumuna aykırı diye— çok haksız biçimde karşılaştırmışlardır (408). Bizim yiğit ve akıllı atalarımıza kınamada bulunmak değil, aksine, dinin insan doğasındaki başkasına devredilemez hakları yok edemiyeceğini ilk duygulayanlar olmalaları nedeniyle, övgüler dizmek gerekir (409). İlk kilisenin sabırlılığı, erdemine olduğu kadar âcizliğine de verilebilir. Başsız, silahsız ve savunacak bir kalesi bulunmayan zavallı plebeien'lerden oluşan bir cemaat Roma lejyonlarının efendisine karşı densiz ve yararsız bir direnmeye kalkışsaydı kesinlikle yok olurdu. Ne var ki hıristiyanlar Dioklesianus'ün kızgınlığını yatıştırmaya ya da Konstantinus'ün lutfunu elde etmeye çalışmış olsalar bile kör ve şaşmaz bir baş eğişin ilkelerine üçyüz yıl bağlı kaldıklarını, bir gerçek olarak, ileri sürebilirlerdi. Ve şunu da ekleyebilirlerdi ki tüm uyruklar hıristiyan dinini kabul ederek direnç göstermeden her şeye katlanmayı öğreneceklerinden Caesar'ların tahtı da sarsılmaz olarak kalacaktı.

Her şeyin Tanrı'dan geldiğine inananlar genellikle hükümdarları ve zâlimleri de, ulusları yönetmek ya da cezalandırmak üzere, doğrudan doğruya gökten gönderilmiş olarak görürler.

Kutsal tarih çok sayıda ünlü örnekle Tanrı'nın sevdiği ulusunun iyiliğine olarak kudretini gösterdiğini tanıtlamaktadır. Tanrı, asâ'yı ve kılıcı Musa'nın, Jozue'nin, Gedeon'un, Davut'un ve Makabe'lerin eline emanet etti. Bu kahramanlar Tanrı lutfunun nedeni ya da etkisi oldular. Onların başarıları kilisenin kurtuluşunu ve utkusunu tamamlamalıydı. İsrail yargıçları geçici yargıçlar olsaydı Juda kralları ne kendi günahları ne de uyruklarının kaprisiyle silinemeyecek kutsal yağdan sürünürler ve atalarından kalıtım yoluyla bunu alırlardı. Artık Juda'nın dar sınırları içerisinde bulunmayan aynı Tanrı, hıristiyanlık dünyasının koruyucuları olarak Konstantinus'ü ve ailesini seçebilirdi. Lactance, peygamberce bir edâ ile, Konstantinus'ün uzun ve dünyaya yaygın olacak şanlı saltanatını muştuluyordu (410). Galerius ve Maksimus ile Lisinius ve Maksensius, imparatorluğun eyaletlerini —Tanrı'nın lutfuyla— paylaşmışlardı. Galerius ile Maksimus'ün trajik ölümleri hıristiyanların kin ve umutlarını hemen yatıştırmıştı. Konstantınus'ün Lisinius ve Maksensius'e karşı elde ettiği başarılar İkinci Davut'un utkusunu geciktiren iki güçlü rakipten onu kurtarmıştı; onun savının Tanrı'ca lütfedilecek özel bir yardıma gereksinimi vardı. Romalıların müstebit hükümdarlarının kusurları erguvanı ve insan yaratılışını aşağılandırıyordu. Hıristiyanlar ondan iyilik görseler de, onun saçma sapan ve keyfe göre işlediği kıyıcılıklardan, öbür uyruklardan daha az zarar görmüş olmuyorlardı. Lisinius'ün tutumu, Milano buyrultusunun ussal ve barışçıl düzenlemelerini tiksintiyle benimsemiş olduğunu kısa sürede su yüzüne çıkardı. Hükümdarlığı altında bulunan yerlerde eyalet sinod meclislerinin toplantıya çağrılmasını yasakladı. Hıristiyan dinine girmiş olan tüm subayları aşağılıyarak görevlerinden çıkardı. Her ne kadar genel ölçüde bir zulüm ve işkence uygulamasına girişmediyse de teker teker yaptığı kötü işlemler resmi ve genel işkence uygulamasından farklı bir sonuç doğurmuş olmuyordu (411). Eusebe'nin deyişine göre, Doğu cehennem karanlıklarının içinde boğulmuş durumdayken Tanrısal aydınlığın parlak ışıkları Batı'nın

mutlu ülkelerini aydınlatıyor ve ısıtıyordu. Konstantinus'ün dindarlığı tüm başarılarını meşrulaştırıyor ve kahramanlarının tanrı tarafından çekip çevrilerek korunduğu kanısını hıristiyanlarda uyandırıyordu. İtalya'nın fethi genel bir hoşgörü buyrultusuyla tamamlandı. Lisinius'ün yenilgisi üzerine imparatorluğun tüm egemenliği Konstantinus'e geçince bu hükümdar genelgeler yayımlıyarak uyruklarını hıristiyan dininin kutsal gerçeklerini kabul etmeye özendirdi (412). Hıristiyanların, Konstantinus'ce elde edilen başarıların Yüce Tanrı buyrukları gereği olarak kazanıldığıyla ilgili inançları onların kafasında tansıkların oluşmasını elverişli kılan iki düşünceye de yol açmış oluyordu. Dine bağlılıkları kendilerindeki tüm insan bilgi ve becerilerini kurutuyor ve Tanrının tansıksal yardımlarıyle her şeye kavuşabileceklerini onlara aşılamış oluyordu. Konstantinus'ün düşmanları onun katolik kilisesiyle işbirliği yapmasını bu işbirliğinin kendi çıkarına olduğuna inanmasından ileri geldiğini öne sürerler. Dördüncü yüzyılın başlarında hıristiyanlar henüz imparatorluğun öbür halklarına oranla çok az sayıda bulunuyorlardı. Yine bir efendinin düştüğünü ya da başa geçtiğini kölelerin kayıtsızlığıyle karşılayan yozlaşmış halklar arasında dine bağlı bir bölümünün cesareti ve birliği, vicdan ilkesi olarak kişiliklerini ve varlıklarını uğrunda feda etmeye hazır oldukları efendilerinin başarısına yardımcı olabilirdi (413). Konstantinus, babasından örnek alarak, hıristiyanların değerini saymayı ve ödüllendirmeyi öğrenmişti. Genel hizmetlerin dağıtımında, tam olarak güvendiği yüksek görevlileri ve generalleri seçmeyi ilke edinmişti. En değerli ve becerikli misyonerlerin etkisiyle saray çevresindeki ve ordudaki hıristiyan sayısı artabilirdi. Lejyonların en önemli bölümü Cermen barbarlarından oluşturulmuştu. Bunlar, komutanlarının dini neyse onu, direnç göstermeden, herhangi bir sorup soruşturmaya gerek görmeden, benimsiyorlardı. Haklı olarak varsayılabilir ki, bu lejyonlar Alpleri geçtikleri sırada kılıçlarını İsâ'nın ve Konstantinus'un uğrunda kullanmaya kendilerini adamışlardı (414). Hıristiyanların uzun süre korkunç

birer olay olarak nitelendirip kaçındıkları öldürme ve savaşma halleri din gayreti ve onu yayma hevesiyle yavaş yavaş korkulu olmaktan çıktı. Konstantinus'ün korumasında toplanan konsillerde piskoposlar, kendi güçlerine dayanarak, askerlik an dını onayladılar ve kilisenin barış içerisinde bulunduğu zamanlarda silâhlarını bırakıp ordudan çekilen askerleri aforoz cezasına çarptırdılar. (415) Konstantinus, kendi yönettiği imparatorluk eyaletlerinde hıristiyan yandaşlarının sayısını artırırken rakiplerinin yönetimi altındaki eyaletlerde de gizli fesat hareketlerini sürdürüyordu. Maksensius'ün ve Lisinius'ün hıristiyan uyrukları arasında güvensizlik ve hoşnutsuzluk yayılıyordu. Lisinius'ün gizlemeye gerek görmediği hınç bu hıristiyanları onun rakibine daha da bağladı. En uzak eyaletlerin bile piskoposlarınca sürdürülen düzenli haberleşme onların istek ve niyetlerini birbirlerine iletmekte, orduları yalnızca kilisenin özgürlüğü için kullandığını açıkça bildiren Konstantinus'e gerekli bilgi ve yardımların tehlikesizce ulaşmasını sağlamaktaydı (416).

Belki imparatorun da paylaştığı esrime (vecid) askerleri cesaretlendiriyor, ruhlarını doyuruyordu. Şeria suları ortasından İsraillilere geçit sağlamış, Josue'nin borularından çıkan seslere Jerikleo'nun duvarlarını yıktırmış olan Tanrı'nın, bütün büyüklüğünü ve lutfunu Konstantinus için de göstereceğine inanarak savaşa gidiyorlardı. Kilise tarihi, bu inanışların hayranlık uyandıran bir tansıkla haklı çıktığını, bunun da dine giren ilk imparator nedeniyle gerçekleştiğini savunmaktadır. Bu olayın gerçek ya da imgesel nedeni, sonraki kuşakların dikkatini çeke cek ve böyle olmaya değer bir nitelik kazanacaktır. Bense, ardısıra sancak, düş ve göksel işaret olarak Konstantinus'e görünen ünlü tansığı —yansız bir biçimde— değerlendirmeye çalışacağım. Böylece öyküsel yönünü bir yana bırakıp bu olağanüstü tarihin doğal ve doğaüstü belirtilerini ortaya sermek için çaba göstereceğim.

1. İşkence uygulaması yalnız kölelerle yabancılara hükmolunurken Roma yurttaşları için de bir korku konusu oldu ve

haç düşüncesi bir suç, işkence ve aşağılandırılma nedeni sayıl dı (417). İmparator, kuşkusuz dindarca bir güdüyle, *Âlemin kurtarıcısı*'nın çekmek zahmetine katlandığı işkenceyi kendi yönetim bölgelerinde kaldırmıştı (418). Konstantinus, kendisine verilmiş olan eğitimin boş inançlarını yenmeyi başarmıştı. Utkusuyla Roma'nın kurtuluşunu, güçlülüğün ve değerliliğin gerçek simgesi olduğunu belirten bir yazıtla bu kentin orta yerinde, sağ elinde bir haç taşıyan heykelini diktiği zaman uyrukların da boş inançlarına meydan okumuş oluyordu (419). İmparator, bu simgeyle askerlerinin silahlarını da kutsamış oluyordu. Zırhlı başlıklarında haç parıldıyordu. Kalkanlarının üzerine bu simge kazılmış, sancaklarına da işlenmişti. İmparatorun taktığı kutsal işaretler ancak iş yetkinliği ve süslemelerin zenginliğiyle birbirinden ayrılabiliyordu (420). Haç'ın şânını gösteren asıl sancak, dünyanın tüm dillerinde etimolojisi boşuna araştırılan ne olduğu belirsiz ama ünlü *Labarum* 421) adıyle bilinmiyordi. Labarum, biri uzun öbürü kısa olan iki mızrağın haç biçiminde kesişmesinden oluşuyordu (422). Göndere asılı ipek kumaş üzerinde, zengin biçimde işlenmiş imparatorun ve oğullarının betimlenmesi yer alıyordu. Mızrağın ucunda, İsâ adının harflerinden oluşan gizemli markanın bulunduğu altın bir taç vardı (423). Değerleri ve bağlılıkları denenmiş elli muhafız labarum'un güvenliğini koruyorlardı. Bu seçkin görev nedeniyle yüksek ücret alıyorlardı; mutlu olaylar, görevleri sırasında labarum muhafızlarının *yaralanamaz* olduklarına inanılmasını sağlamıştı. İkinci iç savaş bu kutsal sancağın etkisini ve ondan korkmanın gerektiğini Lisinius'e öğretmişti, çünkü onun ortada görünmesiyle Konstantinus'ün askerleri büyük bir coşkunluğa kapılıyor, yenilmez bir güç kazanıyor, karşı ordudakiler ise derin bir korkunun etkisi altında sarsılıyorlardı (424). Konstantinus örneğine saygı gösteren hıristiyan imparatorlar haçlı kutsal sancağı tüm savaş seferlerinde kullanmaya başladılar. Ne zaman ki Teodossius'ün yozlaşmış ardılları orduların başında bulunmaktan vazgeçtiler, Labarum da kutsal fakat yararsız bir

anı olarak Konstantinopolis sarayında saklı kaldı (425). Flavius soyunun madalyaları ona gösterilen saygının simgesi olduğunu bugün bile belirtmektedir. İnançlı minnetleriyle Romalıların tüm süslemelerini İsa adıyla bezediler. Cumhuriyetin parlak güvenlik sıfatları, orduların şan ve onuru, kamu mutluluğunun sağlanması tüm süel ve dinsel armalara işlendi. Bugün mevcut olan imparator Konstansius'ün bir madalyasında labarum sancağında TU VİNCRAS (426) sözcüklerinin birlikte bulunduğu görülmektedir.

II. Tehlikeli zamanlarda ve büyük kıyımlarda, haç işaretiyle bedenlerini ve ruhlarını güçlendirmek hıristiyanlarca gelenek haline gelmişti. Bu alışkanlık kilise törenlerinde ve yaşamın tüm durumlarında uygulanıyordu. Bundan, her türlü ruhsal ve dünyasal kötülükleri uzaklaştırıcı şaşmaz bir koruyucu olarak yararlanıyorlardı (427). Kilisenin gücü, sırasıyla gerçeği tanıyan, hıristiyan inancının simgelerini benimseyen Konstantinus'ün dine bağlılığını haklı kılıyordu. Ne var ki çağdaş bir yazarın tanıklığı bu imparatorun dindarlığına, din savının savunmasına ayrılmış bir yapıtta, daha yüce ve daha hayranlık uyandıran bir güdü vermektedir. Tam bir güvenle anlattığına göre, Maksensius'e karşı girişeceği son savaştan bir gece önce Konstantinus, rüyasında Tanrı'dan göksel bir buyruk aldı, bunda askerlerin kalkanları üzerine İsa'nın harfleri yazılması emrolunmuştu. Konstantinus'ün bu buyruğu dindarca yerine getirmesi kazandığı kesin utkuyla ödüllendirilmiş oldu. Gayretkeşliği ya da çıkarı yüzünden kalemini fesat hareketinin hizmetine adamış bulunan bir sözcünün sağlam ya da doğru haberler vermiş olmasından şüphe edilecektir (428). Öyle anlaşılıyor ki yapıtını, Konstantinus'ün utkusundan aşağı yukarı üç yıl sonra, Nikomedya kilisesindeki işkencecilerinin ölümü üzerine yayınlamıştır. Ne var ki, üçyüz fersahtan çok bir uzaklık ve üç yıllık bir zamanın geçmiş olması, yan tutan bir saf inanışla benimsenmiş, şan ve şerefiyle niyetlerine de yardımcı olabilecek bir masala, hoşlanarak dinleyen ve sessizce doğrulayan imparatorca da sahip çıkılmıştır.

Hıristiyanlara karşı hıncını gizli olarak sürdüren Lisinius'ün de bu görüntüde yer aldığı aynı yazarca savunulmuştur. Bir melek ona bir dua öğretmiş, bu dua Maksimianus'e karşı savaşa başlamadan önce tüm orduca yinelenmiştir. Tanıkların sayıca artması, usları tutsak haline gelmemiş insanları isyan ettirir. (429) Konstantinus'ün düşü, doğal olarak, politikası ve istekleriyle açıklanabilir. İmparatorluğun alınyazısı üzerine karar vermesi gereken bir günün afifesinde, onun şiddetli kaygısı devinimli bir uykunun bir kaç dakikasıyle askıya alınmışsa bu sürede gördüğü düşte, hıristiyanların Tanrısının ve İsa'nın kendisinin de belki saygı duyduğu için, dinsel simgeler biçiminde görüntülerine tanık olması şaşılacak bir şey olmasa gerekir.

Becerikli bir politikaya sahip olan kimse, Filipus'ün ve Sertorius'ün başvurdukları bu hoş görülebilecek aldatmacaları bir savaş hiylesi olarak da kullanabilir (430). İlk zamanların tüm ulusları düşlerde doğaüstü bir yan olduğuna inanıyorlardı ve Galya ordusunun büyük bir bölümü hıristiyan dininin esenlik (selâmet) işaretinde güvenlik bulunduğunu kabul ediyorlardı. Konstantinus'ün düşünü bir olay yalanlıyabilirdi ve Alpler'le Apenin'leri geçmiş olan bu gözüpek kahramanı Roma önlerinde meydana gelebilecek bir yenilginin sonuçlarını soğukkanlılıkla düşünebilirdi. Halkı ve Senato'yu büyük bir sevinç kapladı. Tiksindikleri bir zâlimden kurtulmuş olmaktan dolayı birbirlerini kutluyorlardı. Konstantinus'ün utkusunda fânilerinkini aşan bir güç olduğunu itiraf ederken imparatorun bunu tanrıların yardımına borçlu bulunduğunu söylemeye cesaret edemiyorlardı. Üç yıl sonra dikilen zafer anıtında, kapalı sözlerle Konstantinus'ün Roma'yı kendi büyük cesareti ve Tanrı'nın gizli desteğiyle kurtardığı bildiriliyordu (431). Fâtihin yüksek erdemlerini ilk kez kutlayan putperest hatip (sözen), imparatorun yalnız olarak yüce Varlık'ça içli dışlı bir kabul gördüğünü, geri kalan insanların daha alt basamaklardaki tanrıların özen ve korumasına bırakıldığını varsaymaktadır. Böylece imparator, uyruklarına karşı yeni dini kabul etmesinin usa uygun bir nedenini göste-

rerek kendisini savunmuş olmaktadır (432).

III. Düşleri, yormaları, tansıkları ve dinle ilgisi olmıyanların gösterdiği mücizeleri, hattâ kilise tarihinde geçmiş bu gibi halleri soğukkanlı bir şüpheyle inceleyen bilim adamı kimi zaman izleyicilerin gözleri hileyle aldatılabilirse de doğanın olağan akışından uzaklaşarak tüm olayları ve kazaları düşüncesizce tanrı işi olarak yorumlayan yazarların ileri sürdüğü bu tür yorumların çoğunlukla okuyucuların sağduyusunu incittiği sonucuna varacaktır. Halk, havada olağanüstü yüzmeler gösteren göktaşlarına —korkarak— biçim, renk, devinme ve sesler yakıştırmıştır (433). Nazarius ile Eusebe, savunum'larında Konstantinus'ün erdemlerini ölümsüz kılmaya çalışmış olan en ünlü sözmenlerdir (434). Utkudan dokuz yıl sonra Nazarius, göklerden iniyormuşcasına göksel askerlerden oluşan bir orduyu betimledi. Bu askerlerin güzelliğini, cesaretlerini, dev gibi vücut yapılarını, tanrısal zırhlarından çıkan parlak kıvılcımlanmalarını, fânilerin kendilerini görmelerine ve onlarla konuşmalarına izin verme lutfunda bulunduklarını vurgulamaktadır ve sonunda da, bunların gökten Konstantinus'e yardım getirdiklerini beyan etmektedir. Putperest sözen, Galyalılardan söz ederken onların da bu tansığa tanık olduklarını söyleyerek bu denli yeni ve büyük bir olayın, inanmıyanları da eski tansıklara inanmak zorunda bırakacağını ummaktadır (435). Daha güzel tertiplenmiş ve daha ince bir biçimde kaleme alınmış olan Eusebe'nin dindarca öyküsü, gerçekmiş gibi göstermek amacıyle düşün görülmesinden yirmi altı yıl sonra ortaya çıkmıştır. Onun anlatışına göre, ordusunun başında yürüyen Konstantinus, kendi gözleriyle gökyüzünde parıldayan haç'ı gördü ve ayrıca şu sözler de parıldıyordu: *bu simgeyle yeneceksin!*. Bu şaşkınlık veren görüntü askerleri ve de imparatoru hayretler içerisinde bıraktı. Konstantinus dini benimsemekte henüz ikircikliydi. Ama ertesi akşamki görüntü, bu ikircikliliğini içtenlikli bir inanc'a dönüştürdü. Ona İsâ da göründü. Konstantinus'ün gökyüzünde görmüş olduğu aynı simgeyi göstererek, haçı bir bayrak üzerine işleme-

sini ve Maksensius ile tüm düşmanlarına karşı güvenç içerisinde zafer yürüyüşüne geçmesini ona söylemek lutfunda bulundu. (426) Cesaree (Kayseri)'nin bilgin piskoposu bu göz kamaştırıcı öyküyü gecikmiş olarak ortaya çıkarırken okuyucularının arasında inançsızların da bulunabileceğini düşünmüş olsa gerektir. Ne var ki, bu tansığa görgü tanığı olmuş ve hâlâ yaşamakta bulunan kimselerin tanıklıklarını toplamak ve yazmak yerine ve, yalanı ya da gerçeği aydınlatmaya yarayabilecek kesin tarihleri saptamak dururken (427) Eusebe, yalnızca Konstantinus'ün kendisine yeminle bu olağanüstü olayı doğruladığını, imparatorun ölümünden sonra, açıklamakla yetinmektedir. (428) Bilgin piskoposun ihtiyatlı minneti, utkulu hükümdarının gerçeği söylediğinden şüphe etmesine izin vermemektedir. Ama bir yandan da bu denli tansıksal bir olayı ciddiye alması için bütün öbür kaynakları yetersiz bulmaktadır. Buna inanılması, doğal olarak Flavius soyunun güçten düşmesiyle ortadan kalkacaktı. İnançsızların saygı duymayacakları bu göksel simge (429) Konstantinus'ün hıristiyanlığı kabulünü izleyen yüzyıldaki hıristiyanlarca da tutulmamıştır (430). Ama Doğu ve Batı katolik kiliseleri, haç inancını elverişli kılan ya da öyle gösteren bir tansığı benimsediler. Konstantinus görüntüsü ilk hıristiyan imparatorunun durumunu aydınlatmaya ve bu şerefi indirgemeye cesaret edecek denli aydın eleştirisinin oluşumuna dek boş inanç masallarında seçkin bir yere sahip oldu (431). Bu yüzyılın protestanları ve filozofları da onun hıristiyanlığı kabulünü önceden düşünülerek düzenlenmiş ve resmen yalan söylenerek başvurulmuş bir hilecilik saymışlardır. Herhalde şunu da söylemekten geri kalmıyacaklardır ki, Konstantinus'ü bu işte yönlendiren güdünün yalnızca onun tutkulu istek ve amaçlarıydı. Ve, dinle ilgisi olmayan bir ozanın sözlerine göre o, sunakları imparatorluk tahtına çıkaran birer basamak olarak kullanmıştır (432). Bu açıktan ve kesin yargı, Konstantinus'ün gördüğümüz kadarıyla karakteri, insansever kalbi ve hıristiyan inancı üzerine mevcut bilgilerle bağdaşmamaktadır. Linsel coşkunluk zamanlarında

görülmüştür ki, en usta siyasa adamları bile esinlemeye çalıştıkları tutkunun bir parçasıyla kendileri de esinlenmektedir. En dindar ve en koyu sofu olan kişiler çoğu zaman gerçek savını hile ve yalanla ayakta tutma gibi tehlikeli bir ihtiyatsızlığa sapmışlardır. Davranışlarımıza yön veren kişisel çıkar, duygularınız üzerinde de etki yapar, Devlet tutumunda Konstantinus'ün dünya yaşamına ilişkin çıkarlarını belirleyen güdüler onu, şan ve şerefe götürmeye elverişli bir dini kabule yöneltmiştir. Yeryüzünde saltanat sürmek için gökten indirilmiş olduğuna inanmak hoşuna gidiyordu. Bu düşünce gururunu okşuyordu. Silahlarının başarısı tahttaki sanının kutsallığını tanıtlamıştı ve bu san, hıristiyan vahyi ile beliren gerçeğe dayandırılmıştı. Nasıl çok zaman erken başlatılan alkışların arasında erdemin filizlendiği görülürse Konstantinus'ün de önceleri yalnızca dış görünüşte olan dindarlığı gitgide kalbinin derinliklerine kök salarak sıcak ve içtenlikli bir bağlanışa dönüşmüş olabilir. Alışkanlıkları ve giyim kuşamları saray görkemiyle uygunluk göstermemekle birlikte yeni dinin piskopos ve vâizleri imparatorun sofrasına kabul ediliyorlardı. Seferlerde bunlar da Konstantinus'le birlikte bulunuyorlardı. Putatapanlar ise, bunlar arasında bir Mısırlı (433) ya da İspanyol'un Konstantinus'ü büyülediğini söylüyorlardı (434). Konstantinus, İncil'in temel kurallarını (435) Çiçeron'un uzdilliliğiyle süslemiş bulunan Laktans (Lactance) ve, Yunan'ın derin bilgi ve felsefesini dinin hizmetine koymuş olan Eusebe ile çok içli dışlı bir dostluk içerisinde yaşantısını sürdürüyordu (436). Bu yetenekli bilim ustaları, imparatorlarının uygun zamanını kolluyorlar, onun karakterine ve zekâsına elverişli kanıtları işliyorlardı. Konstantinus'ün hıristiyanlığa geçişi bu dinin yayılmasında hiç kuşkusuz yardımcı olmuştur. Ne var ki tahttaki seçkin durumuna karşın bu hükümdar, ne özel muamele görmek, ne de erdem bakımlarından, iyi niyetle hıristiyanlığa sarılmış olan binlerce uyruğundan üstün bir dinsel yer işgal etmiyordu. Câhil bir askerin, daha aydınlanmış bir yüzyılda Grotuis'ün, Locke'un ve bir Pascal'ın aklına yatmış

ve onu buyruğu altına alınış kanıtlar üzerine kurulu bir düşünceyi benimsemesini beklemek doğru ve mümkün değildir. Bütün gün imparatorluğunun işleriyle uğraşan Konstantinus gecenin bir bölümünü de, kalabalık toplantıların önünde okuduğu ve her zaman bir ağızdan, doğrulanıp alkışlandığı dinsel söylevlerini hazırlamak ve İncil ayetlerini okumakla geçiriyor ya da öyle yapıyormuş gibi görünüyordu. Bugün hâlâ elimizde bulunan bir söylevinde majeste vâiz kutsal dinin çeşitli tanıtlarına değinmektedir. Ama özel bir sevgiyle Sibyllius'ün (437) dizeleri ve Virgilius'ün dördüncü kırsal koşuğu üzerinde durmaktadır (438). İsa'nın doğuşundan kırk yıl önce Ozan Mantu (Mantoue) Doğuluların tumturaklı istiarelerini kullanarak, sanki (İsaîe) (Yüşa ya da Eşmûil) 'nin kutsal eliyle izlenimlenmişcesine, Meryem'in dönüşünü, yılanın düşüşünü, tanrısal bir çocuğun dünyaya geleceğini, bunun Jupiter'den meydana geleceğini, insanların (fânilerin) günahlarını sileceğini ve, babasının erdemleriyle evreni barış içerisinde yöneteceğini söylemişti. Bütün dünyaya yeniden yayılacak ve altın çağının günahsızlığıyle mutluluğunu kuracak göksel bir soyun doğuşunu ve üreyeceğini haber vermişti. Ozan, belki bu yüce önsezilerinin gizemli anlamını bilmiyordu, ki bunlar bir senatör'ün ya da triumvira'nın yeni doğmuş oğluna uygulanmaya —kabaca— kalkışıldı (439). Dördüncü kırsal koşuk'un parlak ve ussal yorumu gerçekten Konstantinus'ün hıristiyanlığı kabul etmesinde yardımcı olmuşsa Virgilius'ün, en ileri gelen misyonerler arasında seçkin bir yer kazanmaya hakkı var demektir (440).

Yabancılardan ve hıristiyan dinine girmeye hazırlananlardan bile, onların şaşmasını ve merakını uyandıran bir sır saklayıcılıkla hıristiyanların dini ve inancının hatırı sayılır gizemleri açıklanmıyordu (441). İleriyi düşünen piskoposların koydukları sert disiplin kuralları, kendisini kilisenin içerisine çekmekte çok yarar bulunan taçlı bir yeni hıristiyan için aynı dikkatli davranışla bu sert kurallar gevşetildi. Konstantinus, kendiliğinden oluşan bir hoşgörüyle, bir hıristiyanın zorunlu olduğu hiç

bir yükümlülüğe girmeden önce, hıristiyanlığa ilişkin tüm ayrıcalıklardan yararlanıyordu. Diyakos, kilise örgütü dışındakilerin çıkmaları gerektiğini bildirdiği zaman imparator çekilip gideceği yerde orada kalıyor, inananlarla birlikte duaya katılıyor, tanrıbilimin en yüce ve en soyut konuları üzerinde piskoposlarla tartışmalara girişiyor. Paskalya öncesindeki günü yapılan kutsal törenleri kutluyor, ve, hıristiyan dininin gizemlerini paylaşmakla yetinmeyerek, sunaklarının bir çeşit râhibi ve yüksek aşamalı papazı olarak gösteriliyordu (442). Konstantinus'ün kibir ve gururu kuşkusuz bu olağanüstü ayrıcalığı bekliyor ve istiyordu. Hıristiyanlara yaptığı iyilikler de onu belki buna lâyık kılıyordu. Kilisece kötü kullanılacak bir yöntem onun dini kabulünde gecikmelere neden olabilirdi ve, tanrıların sunaklarına uğramaz olmuş hükümdara kilisenin kapıları açılmamış olsaydı imparatorluğun başındaki insan tüm dinsel inançlardan yoksun kalacaktı. Roma'ya yaptığı son yolculukta yapay tanrılar inancına sert bir biçimde çattı ve, şövalyelik soyluluğunun sûel törenlerini yönetmeyi, Kapilolium Jupiteri'ne adakta bulunmayı kabul etmeyerek herkesin önünde atalarının boş inançlarından vazgeçti (443). Vaftizinden ve ölümünden çok zaman önce, kutsal kişiliğinin artık hiçbir zaman putların bulunduğu tapınağa girmeyeceğini, oralara kendi tasvirinin de konulmasını yasakladığını yine herkese bildirmişti. Aynı zamanda imparatorluğun tüm eyaletlerinde, kendisinin alçak gönüllü ve dua edip yakaran bir hıristiyan dindaşı olarak simgelendiği madalyalar ve betimlemeler dağıttırdı (444).

Konstantinus'ün, hıristiyanlığı kabule hazırlananların takınması gereken niteliği reddettiren gururunu kolayca açıklayabilmek ya da bunu haklı görmek olası değildir. Ama, ilk çağın kilise kuralları ve uygulamasıyla onun vaftizindeki gecikmeyi açıklamak olasıdır. Piskoposlar, kendi dinsel bölgelerinin katedralinde, Pentekot bayramıyle Paskalya bayramı arasındaki elli gün boyunca, tüm papazların önünde vaftiz törenini kendileri yönetirlerdi (445). Çok sayıda çocuk ve büyük insan bu

dönemde katolik topluluğuna alınıyordu. Ana ve babaların tedbirli hareket etmek istemeleri yüzünden çocukları bu eylemin getirdiği yükümlülükleri anlıyabilecek çağa gelinceye dek vaftiz ertelenebiliyordu. Piskoposların sert titizliği yeni hıristiyan olanların iki ya da üç yıllık çıraklık ve çömezlik dönemi geçirmelerini gerektiriyordu. Hıristiyanlığı kabule hazırlananlar bile, çeşitli din dışı ve dinsel güdülerle kutsal hıristiyan karakterinin yetkinliğini pek seyrek olarak kazanmyaa çalışıyorlardı. Vaftiz eylemi tüm günahların ödenmiş olmasını kesinlikle sağlıyor, ruhları ilk durumdaki temizliğine indirgiyor, onlara, mutlu bir sonsuzluğa kavuşabilme hakkını veriyordu. Hıristiyan dinini kabullenmiş olanlar arasında birçokları ancak bir kez esenleyici bir yardımı ele geçirme fırsatını kaçırmayı ve yeniden kazanılması olanaksız bulunan çok büyük bir ayrıcalığı yitirmeyi büyük bir ihtiyatsızlık olarak görüyorlardı. Bu gecikmeden yararlanarak dünyanın keyiflerine ve tutkularının sesine ve isteklerine hiç kaygı duymadan, kendilerini kaptırıyorlardı (446). İncil'in yüce kuramı Konstantinus'ün usuna oranla kalbinde daha hafif bir izlenim yaratmıştı. Büyük tutkusunun ereğini savaşın ve siyasanın karanlık, kanlı yollarından geçerek bulmaya çalışmış, utkularından sonra, gücünden bir şey yitirmeksizin onu kötüye kullanmıştır. Konstantinus, hıristiyanlığın sağladığı erdemleri Trajanus'ün ve Antoninus'lerin eksik kalmış kahramanlıkları üzerinde parıldatması şöyle dursun, gençken kazanmış olduğu ününü bile olgunluk çağında yitirmiştir. Kutsal gerçekler alanında bilgisi ne denli artsa da bu gerçeklerin öğütlediği erdemleri o ölçüde az uyguladı. Nitekim İznik (Nicaea) konsili'nin toplandığı yılda oğlunun cezalandırılması ya da daha doğrusu bir deyişle, öldürülmesi için emir verdiği görüldü. Yalnız bu tarih bile, Krispus'ün ölümünden sonra yüksek aşamalı putperest din adamlarından boşyere dilediği ve İncil papazlarının ise —baba olarak— (çektiği vicdan azaplarını günah karşılığı olarak saydıklarını) belirten Zosime'nin yalan ve yanlış düşüncelerini çürütmeye yeter (447). Krispus öldüğü sı-

rada imparator artık din seçmek konusunda ikircikli davranmıyordu. Ölümüne yaklaştığı zamanda bir korunma aracı olarak kullanıp yararlanmayı ertelediği umarın yanılmazlığını ve bunun kilisenin elinde bulunduğunu bilmiyor değildi. Son hastalığı sırasında yanına çağırdığı piskoposlar dinsel tutum ve davranış konusunda ona örnek oldular, vaftiz yapılmasını istedi ve vaftizi yapıldı, ölünceye dek İsâ'nın sâdık öğretilisi olacağına and içti, beyaz renkli «yeni inanan» giysisini giydikten sonra, dindar bir alçakgönüllülükle, artık yeniden erguvanı ve hükümdarlık süslenmelerini kuşanmadı. Konstantinus örneği ve bu örneğin ün salması vaftiz törenini geciktirme konusunu yeniden canlandırdı (448). Kendisinden sonra gelen hükümdarlar, akıtacakları mâsum kanlarının, ve tüm saltanatları boyunca işleyecekleri cinayetlerin (ruh temizleyici kutsal vaftiz) sularıyle bağışlanmış olacağı düşüncesini benimsediler. Böylece, dinin kötüye kullanılması ahlakın kurallarını ve erdemin temellerini yıkmış oluyordu.

Hıristiyan dinini Roma dünyasının tahtına oturtan yüce gönüllü koruyucusunun zayıflıklarını kilise —duyduğu minnet yüzünden— bağışladı ve iyi yönlerini de göklere çıkardı. Bu aziz imparatorun bayramını törenlerle kutlayan Yunanlılar onun adını *havârilere eşit* sanını eklemeksizin kullandıkları pek seyrektir (449). Havârilerin ünü ve erdemleri bakımından düşünüldüğü zaman böyle bir karşılaştırma dine saygısızlık ve gülünç olur, İncil'in onurunu yükseltme bakımından ele alınırsa Konstantinus'ün başarıları havârilerinkinden hiç de aşağı kalmaz. Hoşgörü emreden buyrultuları katolikliğin yayılmasını geciktiren dünyasal tehlikeleri ortadan kaldırdı ve hıristiyanlığın etkin din adamları, bu buyruklarla, etkisiz hale sokmaya ve kaba soluluğu güçlendirmeye yarayan tüm araçları kullanma konusunda serbest kılınarak yüreklendirildiler. İki din arasındaki eşit denge durumu pek kısa sürdü. Cimriliğin ve tutkunun açgözlü bakışları, hıristiyan dininin uygulamasının içinde bulunulan zamandaki mutluluk kadar gelecekteki mutluluğa da

yararlı olabileceğini bulup ortaya çıkardı (450). Zenginliğe ve onurlanmaya karşı duyulan büyük istek imparatorun desteklemesi, onun örnek olarak herkesi yüreklendirmesi, din gayretkeşliği ve inancını, Konstantinus'ün sarayını kuşatmış olan açgözlü ve parayla satınalınabilir büyük insan kalabalığı arasında yaydı. Putperest tapınaklarını kendi istençleriyle yıkarak çabalarını gösteren kentler, özel ayrıcalıklar ve çok büyük armağanlarla ödüllendirildiler. Doğu'nun yeni başkenti, hiçbir zaman putperestlik inancına sahne olmamış bulunmakla övünüyordu (451). Her yerde toplumun alt bölümleri büyükleri öykünme eğilimi gösterdiği için, zenginlikleri ve güçleriyle doğuştan ayrıcalıklı olan vatandaşların din değiştirmelerine varlıklarını yitirmekten korkan ya da varlığa kavuşmak isteyenlerce de öykünüldü (452). Doğruysa, bir yıl içerisinde Roma'da on iki bin erkekle o sayıda kadın ve çocuk vaftiz edilmiş, her yeni dindaş için beyaz bir giysi yirmi altına mal olmuştur. Bir halkın esenliğe kavuşması ne denli ucuza satın alınabilmekteydi (453). Konstantinus'ün büyük etkisi yaşamının ya da yönetiminin dar sınırları içerisinde kalmıyordu. Oğullarına ve yeğenlerine verdiği eğitim imparatorluğa bir hükümdarlar soyu sağlayacak nitelikteydi ve bu soyun bilinci, daha çok küçük yaştayken bunlara aşılanmış olacak, canlılık ve içtenliğini sürdürecekti. Ticaret ilişkileri ve savaşlar İncil inancını Roma eyaletlerinin dışına da yayıyordu. Yasaklanmış ve aşağılanmış olan bir dini kötü gören barbarlar, dünyanın en güçlü kralınca ve en uygar halklarınca benimsenmiş olduğunu gözlemleyerek ona saygı duymaya başladılar (454). İmparator sancağı altında askerlik yapan Got'lar ve Cermen'ler lejyonların başında parıldayan haçı benimsiyorlar, kendi yırtıcı soydaşları arasında din ve insanlık ilkelerini yayıyorlardı. Iberia ve Armenia kralları, koruyucularının Allah'ına tapıyorlardı. Hıristiyanların adını hiç değişiklik göstermeden korumuş olan uyrukları, Roma katolikleriyle sürekli ve kutsal bir bağlantı kurmuşlardı. Pers hıristiyanları, savaş sırasında, memleketlerinin çıkarını dinlerinin çıkarına har-

camakla (feda etmekle) suçlandırıldı. Barış kurulduktan sonra mübit (mage)'lerin zulmü Konstantinus'ün oraya girmesiyle durduruldu (455). İncil'in ışıkları Hint kıyılarında parıldıyordu. Arabistan ve Etyopya içerlerine sızmış olan Yahudi kolonileri hıristiyan inancının ilerlemesini güçleştiriyorlardı (456). Ama Musa vahiylerinin getirdiği inanç, misyonerlerin çalışmasını bir bakıma kolaylaştırıyordu. Etyopya, bugün bile, Konstantinus zamanında, bu uzak ülkelerdeki insanları hıristiyanlığa çağırmak için yaşamını adamış olan Frumentius'ün anısını saygıyla anmaktadır. Konstantinus'ün saltanatı sırasında, oğlu, yerli kökenli Teofilus, (457) piskopos ve elçi olma gibi çifte saygınlık kazandı. İmparatorun Sabeen ve Homerit'ler hükümdarına gönderdiği en iyi soydan iki yüz Kapadokya devesiyle bir gemiye binip Kızıldeniz'e açıldı. Teofilus'ün yanında daha birçok yararlı ve ilginç armağanlar bulunuyordu. Bunlarla barbarların hayranlığı ve dostluğu elde edilebileceği düşünülüyordu. Yeni piskopos, birçok yıllar boyunca, yakıcı sıcakların kavurduğu yerlerdeki köy kiliselerini dolaştı (458).

Roma imparatorları dayanılmaz güçlerini ulusal dinin değiştirilmesi üzerinde yoğunlaştırdılar. Korkunç ordularının saldığı büyük korku, putperestlerin zayıf mıntıtılarını suskunluğa indirgedi. Şuna da inanılabilir ki, kiliselerin ve hıristiyan halkın başeğmeleri, dinlerinin gerektirdiği ilkelern ve de duydukları mnnetin bir sonucuydu. Romalılar, uzun süreden beri, anayasal kuruluşlarının bir temel kural olarak, sosyal sınıfları ve ırkları ne olursa olsun tüm vatandaşların yasalara eşit biçimde saygılı olmasını, din özgürlük ve güvenliğinin sivil mahkemelerce gözetilmesini benimsemişlerdi. Hıristiyanlığı kabul ederek imparatorluk ayrıcalıklarının bir bölümünden vazgeçmiş olduklarını, koruyup yerleştirmiş ve yaymış bulundukları bir din için yasa koymanın kendilerine bağlı bir yetki olmadığını Konstantinus'e ve ardıllarına anlatmak kolay olmadı. İmparatorlar, yüksek yargı yetkilerini kilise alanında da kullanmayı sürdürdüler. Teodosius kodeksinin on altıncı kitabı, çok sayıda başlık

altında imparatorların katolik kilisesi üzerinde kullandıkları otoriteyi ayrıntılı olarak göstermektedir.

Yunanlılar ve özgür Romalılar, tinsel (uhrevî) ve dünyasal (cismanî) güç arasında bir ayrım tanımamışlardı (459). Bu ayırım, hıristiyan dininin yasal kuruluşunca alındı ve doğrulandı. Numa'dan Augustus'e dek en ünlü senatörlerce uygulanan pontifliğin yüce saygınlığı, sonunda imparatorluk tacıyle birleştirildi. Bu yüksek magistra, boş inancın ya da siyasanın gerekli kıldığı zamanlarda dinsel işlevleri görüyordu (460). Ne Roma'da ne de eyaletlerde, herhangi bir yurttaştan daha kutsal bir karaktere sâhip olduğu savını ileri süren ya da tanrılarla daha içli dışlı ilişkileri bulunduğunu söyleyen herhangi bir putperest rahibi çıkmamıştır. Ama, sunak hizmetlerini dince kutsal sayılmış papazlara veren hıristiyan kilisesinde en küçük aşamalı diyakostan daha aşağı dinsel basamakta bulunan hükümdar kilise topluluğunun dışında bırakılmış, inananların oluşturduğu toplumdan bir birey olarak kabul edilmiştir (461). İmparator'a, uyruklarının babası gibi bakılıyordu. Azizlerin ve dinini yadsımaktan çekinmeyen ilk hıristiyanların erdemlerine karşı gösterilen büyük saygıyı tanımazlık etmiş Konstantinus'ten alınan cesaretle bu bir hak haline getirilmiştir (462). Kilise yargılama yetkisiyle sivil yargılama arasında meydana gelen karşılıklı ağır hınç Roma devlet yönetimini huzursuz kılıyordu. İmparatorlar, kutsal ayrıcalıklara sataşırken kötü ve suçlu duruma düşmekten korkuyorlardı. Eski ulusların çoğunda layıklarla din adamları birbirinden ayrılıyorlardı. Hint, Pers, Âsûr, İsrâil, Etyopya, Mısır ve Galya din adamları dünyasal (cismânî) güç ve varlıklarını göksel kökenli bir kaynaktan aldıklarını sâvunuyorlardı ve bu saygın kurumlar çeşitli halkların töre ve gelenekleriyle devlet yönetimlerini de etkilemişti (463). İlk kiliselerin disiplini sivil otoriteye karşı nefret edici bir direnç üzerine kurulmuştu. Hıristiyanlar, kendi yargıçlarını seçmeye, özel bir gelir sistemi kurmaya, bölüştürmeye, kendi iç cumhuriyetlerinin yönetimini düzenlemek üzere halkın rızasıyle onaylanmış üçyüz

yıllık bir uygulamaya dayanan bir yasalar kodeksi oluşturmaya zorlanmışlardı. Konstantinus, hıristiyanların inancını benimseyince sanki bağımsız bir toplumla sürekli bir bağlaşıklık anlaşması imzalamış gibi oldu. Bu imparatorca ve ardıllarınca tanınan ya da doğrulanan (teyid edilen) ayrıcalıklar, sarayın geçici lûtufları gibi değil, fakat kilisenin sarsılmaz ve zedelenemez hakları olarak kabullenildi.

Katolik kilisesi, bin sekiz yüz piskoposun ruhanî ve hukuksal kararlarıyle yönetiliyordu (464). Bunlardan biri Yunanistan'da, sekiz yüzü de Lâtin bölgesinde bulunuyordu. Çeşitli diyakosların alanı ve sınırları önceleri misyonerlerin başarısına halkların gösterdiği çabaya ve İncil'in yayılma ölçüsüne göre bu alan ve sınırlar da değişiyordu. Nil kıyılarında, Afrika kıyılarında, Asya prokonsulus'lüğünde ve İtalya'nın tüm doğu eyaletlerinde piskoposluk kiliseleri yapıldı. Galya'nın, Trakya'nın ve Pontus'ün piskoposları geniş bölgeleri yönetiyor, kırsal alanlardaki piskoposluk işlerini görmek üzere heryere temsilciler gönderiyorlardı (465). Bir hıristiyan diyakosu bütün bir eyaleti kapsıyabileceği gibi tek bir köyle de yetinmek durumunda bırakılabilirdi. Şu var ki, tüm piskoposlar eşit ve sarsılmaz derece ve durumdaydı. Hepsi de havârilerin ardılları sayılıyordu. Halk ve yasalar hepsine aynı ayrıcalıkları tanıyorlardı. Konstantinus sivil ve askersel meslekleri —siyasal düşüncelerle— ayırırken, yeni doğan, saygıdeğer olmakla birlikte her zaman için tehlikeli kilise papazları sınıfı dolayısıyle sıkıntı çekiyordu. Onların özel durumları aşağıda gösterilen yedi noktada toplanabilir: 1° halkın seçimi; 2° papazlığın kilise tarafından verilmesi; 3° iyelikler; 4° hukuk ihtilâfları için yargılama; 5° tinsel sansür (mal, mülk işleri); 6° herkese serbestçe vaaz verebilme; 7° yasama meclisleri ayrıcalığı.

Seçim özgürlüğü hıristiyan dininin yerleşip oturmasından sonra da sürüp gitti (466). Roma vatandaşları, Cumhuriyet'de yitirdikleri, yargılamalarını kabul edecekleri yargıçları seçme ayrıcalığından kilisede yararlanıyorlardı. Bir piskoposun ölü-

münden hemen sonra metropolit (başpiskopos), boşalan diyakosu yönetme görevini başpiskoposluğa bağlı öbür piskoposlardan birine veriyor ve belirli süre içerisinde seçimi hazırlamasını ondan istiyordu. Seçim hakkı, adayların değerliliğini ölçebilecek tanımaya sahip bulunan alt aşamadaki papazlara, senatörlere ya da kentin soylularına, toplum içerisinde bir aşaması ya da bir mal iyeliği bulunanlarla, tören günü kalabalıklar halinde tâ uzaklardan piskoposluğa koşup gelen halka ait bulunuyordu. Bununla birlikte, aynı hak, kimi zaman ussal davranmayı ve disiplini sağlamayı elde edebilmek için bağırıp çağırarak alkışlamayı yasaklıyor, sessizliğe uyulmasını gerektiriyordu (467). Seçimin, adaylardan en değerlisini, ya da eski bir bölge papazını, bir keşişi, belki de, erdemleriyle tanınmış ve kiliseye bağlı olmadan yaşayan bir papazı tutması olanağı vardı. Ama genellikle piskoposluk bu dünyada olduğu denli ahret için de elverişli bir görev olarak çok istek uyandıran bir onun (makam)'du. Yunan ve Roma cumhuriyetlerinin seçimlerini onursuzlaştırmış bulunan en aşağılık tutku ve çıkar hesapları, gizli düşüncelerin, kalleşliğin, ahlak bozukluğunun düzenbazlıkları, açık şiddet hareketlerinden kanlı saldırılara dek çeşitli hallerle gönülsüz havârilerin ardıllarını seçmekte başlıca rolü oynamışlardır. Bir aday, atalarının soyluluğunu dile getirerek övünürken bir başkası, kendisini seçeceklerin gözünü boyamak için görkemli biçimde hazırlanmış bir şölen sofrasını onlara peşkeş çekiyordu. Bir üçüncüsüyse, suçlu olacak denli ileri giderek, kutsal şeylere saldırı umutlarına yoldaşlık edeceklerle kilisenin ganimetlerini paylaşacağına söz veriyordu (468). Kilise ve sivil otorite yasaları halkın seçime katılma hakkını kaldırma konusunda —bu düzensizliklere son vermek için— birlikte hareket ediyorlardı. Ve eski kilisenin disiplin kararları, adayların niteliğini ve yaşını saptayarak, seçmenlerin körü körüne kapıldıkları kaprisi görece olarak durdurdu. Piskoposluğu boş olan kilisede halkın seçtiğini onamak için toplanan eyalet piskoposlarının otoritesi taşkınlıklarını ılımlandırmaya ve yanlışlıklarını or-

taya koymaya yaradı. Piskoposlar, değerli görmedikleri bir adayın seçilmesini reddedebiliyorlar, fesat hareketlerinin meydana getirdiği öfkeyi onların aracılığı yatıştırabiliyordu. Halkın ve papaz sınıfının söz dinleyişi ve direnişi, çok kez, çeşitli eyaletlerde gelenek haline ve yazılı yasalara dönüşen önlemlere yol açtı (469). Şu da temel bir yasa haline geldi ki, o kilise üyelerinin (olur) dememesi durumunda hiçbir piskopos dinsel orun (makam) elde edemiyecekti. Genel huzurun koruculari ve Roma ile Konstantinopolis'in bir numaralı vatandaşı olan imparatorlar, bir kimsenin piskoposluğa seçilmesinde de büyük etkiye sahip bulunuyorlardı. Ne var ki bu mutlak hükümdarlar kilise seçimlerinin serbestliğine saygı gösteriyorlardı. Kendi bildiklerine göre sivil ve askersel saygınlıkları dağıtırlarken önemli hizmetlere bin yedi yüz sürekli magistranın serbest seçimlerle atanmasından huzursuzluk duyuyorlardı (470). Anlaşıldığına göre bu magistralar, kendilerinin yoksun bırakılamadığı bu saygıdeğer görevleri terkedebilmek özgürlüğüne sahip değillerdi. Konsillerin uz görüşü, başarılı olmasa da, onları piskoposluklarında oturmaları için zorlamayı ve başka yere gitmelerini engellemeyi denedi. Önlemler almayı gerekli kılmış olan tutkular bu önlemleri yeterli duruma getiremediler. Birbirlerini şiddetle kınayan yüksek aşamalı papazların bu tutumu karşılıklı kusurlarını ve öngörü eksikliklerini ortaya çıkarmaktan başka bir işe yaramadı.

II. Piskoposlar, dinsel işlerde tek yetkili durumunda bulunuyorlardı. Bu ayrıcalık, önceleri bir erdem, sonra bir ödev ve sonunda saltık bir zorunluluk olarak kurumlaştırılmış olan bekârlığın yoksunluklarını, bir çeşit, ödünlüyordu (471). İlk çağın dinleri, vatandaşlardan ayrı tutulan bir râhipler sınıfı kurmuştu ve bu râhipleri, tanrıların hizmetinde olan bir oymak ve bir aile gibi saymış ve kutsamıştı (472). Bu gibi kurumlar, tinsel başarı kazanmak için büyük çabalar kullanılmaktan çok sâkin bir varlığı elde bulundurmaya ayrılmıştı. Kendini beğenmişliğin verdiği tasasızlık içine dalmış bulunan papaz çocukları kut-

sal kalıttan güvenle yararlanıyorlardı. Tutkunun gürültücü gayreti aile yaşamının tatlı olanaklarında gideriliyordu. Hıristiyan kilisesi, Tanrı'dan nimetler ve bu dünyadan varlıklar bekleyen inanan adaylarına kapılarını açmış bulunuyordu. Kilise hizmetleri, ordu ve öbür sivil hizmet ve görevleri gibi, yetenekleri ve anıklıklarıyle kilise işlerinde çalışmaya kendini gerekli gören, ya da katolik inancının onur ve başarısını yayması için akıllı piskoposların seçtiği kimselerce yürütülmekteydi. Yetkiyi kötüye kullanmaların yasalarca önlenmesine değin piskoposlar ayak direyenleri engelleme ve ezilenleri savunma hakkını kullandılar (473). Ellerini, dua okuduğu kimsenin başına koymakla, o yaşamı boyunca sivil toplumun en çıkar sağlayıcı ayrıcalıkları elde edilmiş oluyordu. İmparatorlar, sayıları belki de lejyonlarınkinden çok olan tüm papaz sınıfını her tür kamu ya da bireysel yükümlülükten, belediye zorunluluklarından ve, vatandaşları ezen her çeşit vergi ve harçtan bağışık tutmuşlardı. Onların kutsal meslekleri cumhuriyete karşı yapılması gerekli olan tüm ödevlerin yerine geçer sayılmıştır (474). Her piskopos, buyruğu altındaki papazlara karşı sarsılmaz ve saltık olarak itaat altına alma hakkı elde ediyordu. Piskoposluk merkezindeki ve bağlı kiliselerdeki papazlar düzenli ve sürekli bir toplum meydana getiriyordu. Konstantinopolis ile (475) Kartaca katedralleri (476) beş yüz mensuplu toplumlarıyla ayrı bir kuruluş oluşturuyorlardı. Sınıfsal önemleri ve sayıları (477) sonraki zamanların boş inançlarıyle daha da artış gösterdi. Bu yüzden kiliseye Yahudilerin ve putataparların gösterişli törenleri de girdi. Papazlar, diyakoslar, diyakos çömezleri, papaz yamakları, ilâhici ve hademelerden oluşan kalabalık kilise personeli, çeşitli orunlarda dinsel inancın gösteriş ve uyumunun artmasında yardımcı oldular. Kilisenin tahtına dindarca davranışla destek sağlayan sofu hayır (478) dernekçilerine papaz adayı (Clerc) adı ve ayrıcalıkları tanındı. Altıyüz parabolanı ya da serüvenci İskenderiye'de hastaları yokluyorlardı; bin yüz *Copiatce* ya da mezarcı Konstantinopolis'de ölüleri gömüyordu ve

Nil kıyılarından kalkan keşiş sürüleri hıristiyan dünyasının yüzeyini kaplıyor ve karartıyordu.

III. Milano buyrultusu kiliseye gelir ve huzur sağladı (479). Hıristiyanlar gasbedici Dioklesianus'ün yasalarıyla ellerinden alınmış olan arazi ve evleri geri almakla kalmadılar, magistranın lutfu ile yararlanmak üzere onlara ayrılmış bulunan varlıklar üzerinde iyelik hakkını da kazandılar. İmparator ve imparatorluk hıristiyan dinini kabul eder etmez, ulusal papaz örgütüne de yola yordama uygun ve onurlu bir kişilik vermenin doğru olacağı düşünüldü. Yıllık bir vergi ödenmesinin, yeni hıristiyanlara boş inancın yüklediği çok sayıda ve kötü uygulamalara neden olan haraçlardan halkı kurtarabileceği hesaplandı. Ne var ki kilisenin gereksinmeleri ve giderleri, gönencinin artması oranında yükseliyordu. Kilise örgütü herzaman inananlardan dinsel bağışlar elde ediyor, belki de kendini zenginleştiren armağanlar alıyordu. Milano buyrultusundan sekiz yıl sonra, Konstantinus tüm uyruklarına, varlıklarını kutsal katolik kilisesine vasiyetle bırakmalarına izin verdi (480). Onların, yaşamları boyunca lüks ve açgözlülükten artırabildikleri sofuca bir elaçıklığıyle, ölümlerine bağlı olarak kiliseye vasiyet ediliyordu. Zengin hıristiyanlar, hükümdarlarının verdiği örnekten cesaret alıyorlardı. Malı mülkü olmadan zengin olan müstebit bir hükümdar ancak değersiz bir iyiliksever olur. Konstantinus, bilgi ve becerinin zararına olarak boş yaşamı desteklemek suretiyle Tanrı'nın lutfuna ereceğine kolayca inanmış ve devletin servetini aziz'ler arasında paylaştırmaya kalkışmıştı. Maksensius'ün başını getiren ulak imparator tarafından, Kartaca piskoposu Sesilianus'e yazılmış bir de mektubu götürmekle görevlendirilmişti. İmparator bu mektubunda, kendisine üç bin *folles*-yaklaşık onsekizbin sterling ödenmesi için eyalet maliye temsilcilerine emir verdiğini, ve Afrika, Nümidya ve Moritanya kiliselerinin duyacakları gereksinmeye göre daha da verebileceklerini bildirmekteydi (481). Konstantinus'ün elaçıklığı, sofuluk aşkı ve günahlarının çoğalması oranında artıyordu.

Tüm Kentlere, kiliselerin yardım ve sadaka fonlarını güçlendirmek için, tahıl vermek zorunluluğu yükledi ve manastır yaşamına giren kadın ve erkekler, hükümdarın gözde kişileri haline geldiler. Antakya'nın, İskenderiye'nin, Kadüs'ün, Konstantinopolis'in ve öbür kentlerin hıristiyan tapınakları, bir hükümdarın artık yaşlanmaya yüz tuttuğu yıllarda ilk çağların en görkemli anıtlarıyla boy ölçüşecek nitelikte olmasını şiddetle isteyen abartmalı sofuluğunu yansıtıyordu (482). Bu dinsel yapıların yalın ve boyu eninden artık biçimi çoğunlukla kubbeli oluyor, ya da haç biçiminde iki kol olarak yayılıyordu. Tahta sırık ve kalaslar için hep Lübnan sedir ağaçlarından yararlanılıyor ve çatı kaplaması olarak da kiremit, ya da parlak bakır kullanılıyordu. Kolonlar, duvarlar ve kaldırım taşları, az bulunan değerli mermerlerle kaplanıyordu. Mihraplar üzerinde gümüş, altın ve elmaslar ışıldıyordu. Bu görkemlilik, dokunulmazlığı bulunan bir arazi iyeliği üzerinde kuruluyordu. Konstantinus'ün saltanatından Justinianus'ünkine dek iki yüzyıllık zaman içerisinde Roma imparatorluğunun binsekizyüz kilisesi, hükümdarın ve uyruklarının, başkasına aktarılamaz çok sayıda bağışlarıyle zenginleşti. Altıyüz sterling ya da yaklaşık onbeş bin franklık gelirleriyle piskoposlar zenginlikle fakirlik arasındaki ayrım ölçüsünün tam ortasına getirilmiş bulunmaktaydılar (483). Bu gelir, yönettikleri kentlerin gücü ve zenginliğiyle orantılı olarak yavaş yavaş artmıştı. İtalya'da, Afrika'da ve Doğu'daki eyaletlerde olup üç tane Roma baziliği olan Sen Piyer, Sen Pol ve Sen Jan Latran'a bağlı olan evlerin, dükkânların, bahçe ve çiftliklerin esas, fakat eksik sicillerini gösteren (484) bir çizelge bugüne ulaşmıştır. Bu mülkler, zeytinyağı, bez, kâğıt ve parfümlerden başka, yaklaşık oniki bin Sterling, ya da üçyüz bin frank değerinde yirmiiki bin altınlık net bir gelir sağlıyordu. Justinianus döneminde piskoposlar belki artık halkın ve papaz sınıfının körükörüne bir güvenine sahip ve lâyik olmaktan çıkmışlardı. Her piskoposluğun kilise gelirleri dört kısma bölündü: Birinci bölüm piskopos'a, ikinci bölüm alt aşamadaki papazlara,

üçüncüsü fakirlere ve sonuncu bölüm de genel dinsel giderlere ayrılıyordu. Kötüye kullanmalar, çoğunlukla ve şiddetle önlendi (485). Kilise varlığı tüm genel yükümlülüklerin kapsamı içerisinde bulunmaktaydı (486). Roma, İskenderiye ve Selânik papazları kimi lutufların dışında kalıyorlardı. Konstantinus'ün oğlu, tüm kiliseler için mal edinme konusunda genellik ve açıklık sağlanmasını isteyen Rimini Konsili'nin zamansız girişimini geri çevirdi (487).

IV. Medeni ve genel hukukun yıkıntıları üzerinde yargılama kürsüsünü kuran lâtin kilise örgütü, zaman, rastlantı ve beceri ürünü olan bağımsız yargılama yetkisini Konstantinus'ün bir bağışı gibi kabulleniverdi (488). Kilise mensupları hıristiyan imparatorlardan dinsel işlev ve eylemleri güvence altına alan ve soylulaştıran onursal ayrıcalıklar elde etmişler, bunları yasal biçimde kullanmışlardır (489).

1° Müstebit bir yönetim altında yalnız piskoposlar, ancak kendi yargıçlarınca yargılanma gibi paha biçilmez bir ayrıcalık elde ettiler ve bunu korudular. Bir ölüm cezasını gerektirir nitelikteki suçlamalarda bile meslekdaşlarından bir sinod onu suçsuz ya da suçlu bulabiliyordu. Bu biçimde kurulmuş bir mahkeme, kişisel bir hınç ya da dinsel bir ayrılık işe karışmadıkça, kilise mensupları için elverişli ve de yan tutucu olması gerekirdi. Konstantinus'e göre gizli kalan bir cezasızlık herkesçe duyulan bir rezalete oranla daha az tehlikeliydi (490/1). İznik (Niceas) konsili, bir piskoposun zina ile suçlanması halinde bu aziz günahkârı imparatorluk kaftanı içerisinde saklamasını Konstantinus'den açıkça istemekle görevlendirildi. 2° Piskoposların kendi örgütleri içerisinde yargılanmaları hukuk alanındaki davaları kilise dışından bir yargıcın katılmasına meydan verilmeden sonuçlandırılan papaz sınıfına hem ayrıcalık sağlıyor, hem de gem vurmuş oluyordu. Hafif kusurları ne bir dâva konusu oluyor ne de bir cezayı gerektiriyor, piskoposlar, çocuğunun deneyimsizliğini düzelten bir babanın sert dikkat ve önlemiyle bunları geçiştiriyorlardı. Ama, kilise örgütü içerisinde çözüm-

lenebilecek durumu aşan bir suç işlemesi halinde o din adamını magistra, kilise dokunulmazlığını tanımaksızın suçlu olarak yakalıyordu. 3° Yargıçların kararı yasal yaptırım gücündeydi ve geçerlilikleri iki yanın da kabulüne bağlı bulunan piskoposluk kararnamelerini, temyizsiz ve önelsiz uyguluyorlardı. Yargıçların ve tüm imparatorluğun hıristiyanlığı kabulleri, kuşkusuz hıristiyanların korku ve evhamlarını da yavaş yavaş azaltı. Ne var ki yine piskoposluk mahkemesini yeğliyorlar ve onun üstünlüğüne inanıp saygı duyuyorlardı. Saygıdeğer Austinus dinsel işleri arasında vatandaşların altınlarını, arazilerini ve sürülerini ilgilendiren anlaşmazlıklarını kendilerine getirdiklerinden —bir yandan keyiflenerek— yakınıyordu. 4° Eski yahudi tapınaklarının ayrıcalıkları hıristiyan kiliselerine geçti ve İkinci Teodosius'ün dindarca el açıklığı bunu onlara ayrılmış olan bütün alanı da içine alacak biçimde genişletti (490/2). Kaçaklar ve cinayet işlemiş olanlar bile Tanrı'nın ya da onun temsilcilerinin adaletini ve acımasını yalvarıp isteyebiliyorlardı. Despotizmin katılığı kilisenin araya girmiş olmasıyla tavsatılmış bulunuyor, piskoposların güçlü aracılığı en ünlü yurttaşların servetini ve yaşamını koruyabiliyordu.

V. Piskopos, hıristiyan halkın örf ve adetleri üzerinde sansör (Censor) görevini sürekli biçimde yapıyordu. Günah (490/3) çıkarma töreni kilise hukukunun bir sistemini oluşturuyordu. Bu sistem, itirafın kamusal ve bireysel görevlerini, açıklığın kurallarını, işlenmiş kusurların derecesini ve cezaların ölçülerini özenle tanımlamaktaydı. Hıristiyan piskoposu, insanların birtakım karanlık kusurlarını cezalandırma yoluna gitseydi bu tinsel yönetim görevini kötü olarak yerine getirmiş olacaktı ve yalnızca yüksek dereceli devlet yetkililerinin apaçık kusurlarını ve yıkıcı suçlarını saygıyla karşılamak zorunda kalacaktı. Ne var ki sivil devlet örgütü yöneticisini de aynı zamanda suçlamadan magistrayı kınamak pek kolay değildi. Dinsel ya da bağlılık, saygı ve korku düşünceleri imparatorların

kutsal kişiliğini piskoposların gayretkeşlik ve hınç korunağında tutuyordu. Erguvan kuşanamamış alt aşamadaki müstebit kralları ise yüksek aşamalı papazlar kusurlandırıyor ve aforoz edebiliyorlardı. Aziz Athanase bir Mısır yöneticisini aforoz etti ve yüzüne karşı ateş ve su yasağını dile getirdi. Bu hak törenle Kapadokya kilisesine de aktarıldı (490/3) İkinci Teodosius zamanında uzdilli ve ünlü Sinezius (Synesios) ki Herkül'ün soyundan geldiği söylenir (491). Ptolemais piskoposluğu yaptı; bu kent Sirene (Cyrene) örenlerinin (492) yakınındaydı, ve filozof din adamı istemediği halde kabul etme durumunda kaldığı bu görevde saygın bir kişilikle çalıştı (493). Başkan Andronikus'ü yendi. Bu adam Libya'da dehşet saçıyordu. Rüşvetle elde ettiği görevini kötüye kullanıyor, hergün yeni işkenceler ve yeni vergi yükümlülükleri icad ederek kutsal inanç ve törelere karşı işlediği baskı suçlarını sürdüüyordu (494). Bu yüksek aşamalı görevliyi dinsel ve ılımlı uyarılarla iyi yola getirmek için gösterdiği çabaların yararsız kaldığını gören Sinesios, onu ve ailesini bu dünyada ve ahrette lânetleme gibi kilise adaletinin en son verebileceği bir hükümle mahkûm etti (495). Günah işlemekte direnen kimseler Falaris (Phalaris) ya da Sennaşerîb (Sennacherib)'den daha kıyıcı, savaştan daha yıkıcı olan, dinsel törenlerden ve cennet umudundan yoksun kalmak gibi hıristiyan ad ve ayrıcalıklarını yitiriyorlardı. Piskopos, din adamlarını, devlet görevlilerini ve halkı, İsâ'nın düşmanlarıyle ilişkilerini kesmeye, onları sofralarından ve evlerinden atmaya, tüm yaşam gereksinimlerinden, cenaze ve defin törenleri onurundan yoksun bırakmaya çağırıyordu. Görünüş bakımından daha önemsiz gibi duran Ptolemais kilisesi, hemşireleri olan tüm dünya kiliselerine, kilise mensubu olmayanların da çıkardığı yazılı kararlara uymaları halinde Andronikus ile dinsiz taklitçilerinin suç ve cezalarına uğrayacaklarını bildirdi. Bizans sarayına verdiği ustaca bir rapor dinsel korkuları bütün bütün artırdı, dehşete düşen Andronikus kiliseden merhamet dilendi. Herkül'ün soyundan gelen piskopos, secdeye kapanan bir zâlimi ayağı kal-

dırmaktan hoşnutluk duydu (496). Bu tür ilkeler, bu gibi örnekler yavaş yavaş en kendini beğenmiş hükümdarların bile piskoposların ayakları altına serilmesine yolaçan hazırlık niteliğini kazanıyordu.

VI. Doğuştan sahip olunan ya da doğanın esinlediği uzdillilik, tüm halk yönetimlerinde etkili rol oynar. En soğuk ruhlara devinim verir, en ölçülü akıl genel coşkunluğun neden olduğu hızlı hareketle sarsıntıya uğrar. Her dinleyici, kendi tutkularıyla ve çevreleyen halk kitlesinin coşkusuyla birtakım davranışlar gösterir. Medeni özgürlük tümden yıkılınca Atina'nın halk avcıları ve Roma'nın tribunus'leri de, aynı darbeyle ses çıkaramaz hale düştüler. Hıristiyan ibadetinin bir bölümünü oluşturan Vaaz geleneği ilk çağ tapınaklarında yoktu ve hükümdarların duyarlı kulakları henüz halkı dile getiren uzdilliliğin çarpıcı sesini dinlemiş değildi, ve imparatorluğun kürsüleri, din dışındaki öncellerine tanınmamış olan birçok ayrıcalıklardan yararlanan dinsel sözmenlerce ele geçirilmiş bulunuyordu (497). Tribunus'lerin kanıtları yanıtsız kalmıyordu. Yetenekli karşıgeliciler kendilerini dinletme özgürlüğüne sahiptiler ve eşit silahlarla savaşıyorlardı. Adaletin ve gerçeğin savı, değişik yanların karşıt çabaları arasındaki dengeyi koruyabiliyordu. Piskopos ya da onun vaaz etmek yetkisiyle donattığı basit papaz, karşı çıkılmak veya sözü kesilmek gibi korkusu olmaksızın, dinsel törenlerle tinsel boyunduruk altına alınmış kalabalıklara söylev veriyordu. İşte katolik kilisesinin bağımlılığı böyleydi, ve Roma veya İskenderiye'deki bir yüksek görevli, bu din kürsülerinden aynı sözleri aynı anda yansıtabilirdi (498). Bu vaaz kuruluşundan amaç, kuşkusuz, iyiydi, ama yaptığı etkiler her zaman esenleştirici olmadı. Vaaz edenler toplumun görevlerini yerine getirmesini öğütlüyorlardı. Ne var ki, bunu yaparken kilise erdeminin yetkinliğini yayıyorlardı, ki bu da bireyler için yorucu ve can sıkıcı olduğu gibi insanlık için yararsızdı. İyiliksever özendirmeleri, fakir halkın acısını dindirmek bahanesi al-

tında zengin hıristiyanların servetinden papaz sınıfına yararlanma hakkı elde etmeye yöneliyordu. Tanrısal yasaların en yüce betimlemeleri ve insanlara getirdikleri birtakım fizik ötesi kurnazlıklar, çocukça törenler ve masalımsı tansıklarla karıştırılarak değişikliğe uğratılmışlardı. Bir yandan kilise mensuplarının sözlerini dinlemenin dinsel bir yükümlülük olduğu halka aşılanırken kilise düşmanlarından nefret edilmesi de isteniyordu. Dinin aslından ayrılmalar ve mezhep sapkınlıklarıyle kamu huzuru bozulunca uyuşmazlık ve belki de ayaklanma borusunu bütün güçleriyle üflediler. Toplantılarında gizemlilik sürüyordu. Aralarında sövüşüp tartışıyorlardı, Antakya ve İskenderiye kiliselerinden kitle halinde çıkarken aynı öfkeyle ıstırap çekiyor ve çektiriyorlardı. Latin piskoposlarının şiddetli demeçlerinde dil ve zevk bozukluğu açıkça görülüyordu. Greguvar ve Krisostomos'un uzdilli söylevleri Attika'nın, hiç değilse Asya'nın en yüce örnekleriyle bir tutulmuştur (499).

VII. Hıristiyan cumhuriyetinin temsilcileri her yıl, düzenli olarak ilkbahar ve sonbaharda toplanıyorlar, Roma dünyasını oluşturan yüz yirmi eyaletteki dinsel örgütlenmenin disiplin ve yaşama ruhunu bu sinod'lar aracılığıyle yayıyorlardı (500). Piskoposların başı olan arşövek ya da metropolit, kendi bölgesindeki piskoposları yargıç önüne çıkarma, gidişatlarını inceleme, bu tutumlarını yasaklama ya da onaylama, halk ile kilise örgütünün boş piskoposluklar için seçtiği adayların değerlerini ölçüp bir sonuca bağlama gibi yetkileri yasalardan almaktaydı. Geniş bir yargılama alanını ellerinde bulunduran Roma, İskenderiye, Antakya, Kartaca ve daha sonra da İstanbul (Konstantinopolis) başpiskoposları, kendi bölgelerindeki tüm piskoposlarla toplantılar yapıyorlardı. Yalnız imparator, olağanüstü olarak genel konsilleri toplantıya çağırma hakkına sahipti. Kilisenin sorunları bunu gerektirince hükümdar, tüm eyaletlerin piskoposlarına durumu bildiriyordu. Onlara yol giderleri ödeniyor ve imparatorluk posta servisine, bu yolculuklar için gerekli atları hazırlama buyruğu veriliyordu. Konstantinus'ün bir hı-

ristiyan değil de hıristiyanlığın yalnızca koruyucusu durumunda olduğu ilk zamanlarda Afrika'daki dinsel anlaşmazlıkları bir sonuca bağlamak için Arles konsilini düzenlemişti. Bu konsilde York, Trev, Kartaca ve Milano piskoposları da dost ve kardeş olarak bulundular ve, herbiri kendi dillerinde, Latin ve Batı kiliselerinin genel çıkarlarını birlikte tartıştılar (501). Onbir yıl sonra, Bitinya'daki Nicea (İznik)'de, Kutsal Teslis konusunda Mısır'da çıkan birtakım sorunları kesin bir kararla ortadan kaldırmak üzere, daha kalabalık bir toplantı yapıldı. Üçyüz onsekiz piskopos imparatorun buyruğuyla geldiler. Her aşamadan, her sınıftan ve her ünvandan din adamlarının sayısı ikibin kırksekize yükseltildi (502). Toplantı iki ay sürdü ve oturumların çoğunda imparator da bulunarak onurlandırdı. Koruma görevlilerini kapıda bırakıyor, konsilin izniyle, salonun ortasında küçük bir tabureye oturuyordu. Konstantinus sabırla dinliyor, alçakgönüllüklükle konuşuyordu. İleri sürülen kanılara yön verirken, havârilerin ardıllarını «ustalar» alarak tanımlıyor, kendisinin onlara vekillik etmek istediğini, dünya'da saltanat sürmek üzere kendisine yasalar vermiş olan Tanrı'nın kurduğu papazlık mensupları hakkında hüküm yürütmeyi savunmadığını söylüyordu (503). Zayıf ve savunmasız küçük bir uyruk topluluğu için mutlak bir hükümdarın gösterdiği bu denli derin saygı ancak Augustus'un siyasasını benimseyen Roma hükümdarlarının senatoya karşı duydukları saygı ile karşılaştırılabilir. Insansal hallerin birbiri peşi sıra olup gelen tuhaf görüntüsüne bakan bir filozof, yarım yüzyıl içerisinde meydana gelmiş olan devrimde Trajanus'ün Roma senatosuna karşı tutumuyla Konstantinus'ün İznik konsili'ne karşı tutumunu karşılaştırabilecektir. Kapitolium'ün senatörleriyle kilise'nin «peder»leri öncellerinin erdemlerini birbirinden aşağı kalmayacak biçimde soysuzlaştırmışlardı. Ne var ki, kamusal düşüncede daha derinliğine kök salan piskoposlar saygınlıklarını daha yola yönteme uygun biçimde sürdürdüler ve kimi zaman hükümdarlarının istencine karşı da şiddetle dayattılar. Zamanla ve boş inançların iler-

lemesiyle zayıflıklarını cahilliği ve bu kilise sinotlarını onursuzlandıran tutkuları unutturdular, böylece katolik dünyası (504) genel konsillerin yanılmaz kararlarına tek vücut olarak uyma yolunu tuttu (505).

BÖLÜM XXI

Mezhep Sapkınlığının Kıyıcılığı — Donatistlerin Kanı Değişikliği — Konstantinus ve Çocukları Döneminde Kilise Karışıklıkları — Paganizm'in Hoşgörüsü

Din adamları, tüm girişim ve davranışlarını destekleyerek kilisenin gücünü pekiştiren bir hükümdara karşı minnetlerini, onu hep anmak suretiyle gösterdi. Konstantinus'e kilisenin kurucusu ve savunucusu olarak bakılabilir. O, bu din örgütünü huzur ve güven içerisinde yaşattı, onu servete ve onura boğdu. Sonunda, dinin savunulması magistranın birinci görevi oldu. Milano fermanı, ya da büyük koşgörü temel kuralı, Roma imparatorluğunun bütün vatandaşlarına bir din seçmek, onu serbestçe uygulayabilmek özgürlüğünü sağlamış bulunuyordu. Ne var ki bu vatandaşlar, değeri ölçülemeyecek denli büyük olan bu olanaktan uzun süre yararlanamadılar. Konstantinus'ün gereğinden çok çabası yüzünden bu kuralda değişiklikler oldu, hıristiyan dininin kazandığı başarı, tüm öbür dinlerin gördüğü zulüm ve kötülükler nedeniyle gölgelendi. Konstantinus, düşüncelerinin tartışılmasını isteyen, kendi istençlerine karşı dayatan mezhep sapkınlıklarının direncini gülünç buluyor, bunlara hoşgörülü davranmayı gerekli görmediği gibi, az bile olsa sert davranırsa, kendilerini sonsuz azaplara düşmekten koruyabile-

ceği için iyilikte bulunduğuna inanıyordu. İmparator, doğru yolu gösteren din adamlarıyle vâizlerinden, hıristiyan kilisesi mensuplarına tanıdığı ödüllendirmeleri ve ayrıcalıkları kaldırdı. Bu mezhepler hükümdarın gözünden düşmüş olmakla kalmamış, Doğu'nun ele geçirilmesi üzerine bunların tümden yokedilmesini de buyurmuştu (506). Sert deyimlerle dolu bir girişten sonra Konstantinus mezhep sapkınlarının toplantılar yapmasını yasaklıyor ve tüm varlıklarının hazine ve katolik kilisesi yararına zoralıma uğratılmasını buyuruyordu. Anlaşıldığına göre bu sert tutum, başlıca Suriye'li Paulus'ün, hayranlık yaratması ve önceden haber verişleri hiç duraklamamış olan Frikya Donatistlerini, pişmanlığın dünyasal etkinliğini reddeden yenileştirmecileri, dogmaları tüm Mısır ve Asya Gnostikleri'nce gittikçe benimsenen Marsiyonist'lerle Valentinien'leri, ve belki de Pers'den yeni ve daha çekici bir dinsel sistem getirmekte olan Manikeen'leri hedef alıyordu (507). Mezhep sapkınlığının adını yoketmek, hiç değilse ilerleyip yayılmasını durdurmak için hazırlanan program gayret ve başarıyla sürdürüldü. Dioklesianus'ün katolikler için uyguladığı aynı işkencelerden mezhepçileri cezalandırmada yararlanırldı ve bu türlü imana getirmeler, daha önce kendi kiliselerine yapılan zulüm ve işkence sırasında insan haklarını büyük bir uzdillilikle şikâyet konusu yapan piskoposlarca da onaylandı. Bununla birlikte, o sıralarda oluşan iki duruma göre, Konstantinus'ün kendini körü körüne duygularına kaptırmadığı da anlaşılmaktadır. Makineen'leri ve ona bağlı mezhepleri mahkûm etmeden önce bunların dinsel kurallarını büyük dikkatle inceletti, ve, görünüşe göre, kilise mensubu danışmanlarına güvenmeyerek, bir yüksek aşamalı görevliyi bu ince sorunu araştırmakla görevlendirdi. Bu görevlinin aklı ve ılımlılığı imparatorun takdirini kazanmıştı ve birtakım entrikalarla kötü alışkanlıklar onun için bilinmez kavramlardan başka şeyler değildi (508). İmparator, Yenileştiriciler'in geleneksel ilkelere uygun inançlarıyle saf ahlakınıvekiliseden az bir farkla ayrı disiplin maddelerine bağlı olduklarını anlamış, bun-

ları haksız yere yasakladığı sonucuna varmıştır. Bu nedenle, özel bir buyrultu çıkarak yenileştiriciler (Novatiens)'leri genel yasayla getirilen cezalandırmaların dışında bırakmıştır((509) Onlara İstanbul'da bir kilise yapma izni vermiş, azizlerinin tansıklarını onurlandırmış, piskopos Asesius'u İznik konsili'ne katılmaya çağırmış, gönül alıcı bir biçimde, mezheplerinin sıkılığından sözederek ona takılmıştır (510).

Karşılıklı yakınmalarla suçlamaların, Maksensius'ün ölümüyle Afrika'nın da egemenliğini ele geçiren Konstantinus'ün tahtını sarması üzerine bu hükümdar, Siren'den, Herkül kolonilerine dek uzanan bu geniş ülkenin eyaletlerinde dinsel ayrılıklarla parçalanmalar olduğunu şaşırarak görmüştü (511). Bu ayrılışma, Kartaca kilisesinin, mensup olduğu sosyal sınıf ve zenginlik bakımlarından Batı'nın ikinci dinsel merkezi olarak görülmesinden ve ikili seçimden ileri geliyordu. Sesilyanus (Cecilianus) ve Majorinus adlı iki başpiskopos atanmıştı. İkincisinin ölümünden sonra yeri Donatus tarafından tutuluyordu. Donatus'ün yüksek yetenekleri herkesçe bilinen erdemleri bu oruna olan savlarını desteklemiş oluyordu. Birinci atamadan Sesilyanus'ün elde edeceği kazanç yersiz aceleciliği yüzünden yok oldu, hiç değilse, Nümidyalı piskoposların gelmesini beklemeden seçime gittiği için seçim geçersiz sayıldı. Altmış kişi kadar olan bu piskoposların oyu ağır bastı; Sesilyanus'ü suçladılar, Majorinus'ü kutsadılar, ama bu yüksek aşamalı din adamlarından bir bölümünün, kadın entrikaları, kutsal varlıklara satasmalar, Numidya konsili'nde kınanan şiddet hareketleri nedeniyle kötü olarak bellenmeleri tümünün saygınlığını zayıflattı (512). İki yandaki fesat komitelerinin piskoposları aynı davranış içerisinde bulunuyorlardı. Öyle ki, karşı yandakiler tüm haklarını yitirmiş ve kutsal kitabı Dioklesianus'ün subaylarına teslim ederek halkın gözünde onursuz duruma düşmüş gösteriliyordu. Birbirlerini kınamaları ve bu karanlık tartışmanın tarihsel oluşumu, alışkanlığı düzeltecek yerde onları daha da zehirleyip körükleyen yeni

bir zulüm çığırı açtığına inanmayı gerektirmektedir. Böylece bölünmüş olan kiliseden artık yansızlık beklenemezdi. İmparatorun seçimiyle kurulmuş beş mahkemenin nedeni tartışıldı, ve ilk çağrıdan kesin karara değin —üç yıl süreyle— bu kavganın ardı arkası kesildi. Asya praetoriumu ve Prokonsulus'ünün vekili tarafından yapılan derin araştırma, Kartaca'ya gönderilen iki ziyaretçi piskoposun raporu, Arles ve Roma konsillerinin kararları, Konstantinus'ün kardinaller meclisindeki yüce hükmü hep Sesilianus'ü tutar nitelikte oldu. Kilise şefleri ve sivil magistralar —oybirliğiyle— onu Afrika'nın gerçek ve yasal başpiskoposu olarak tanıdılar. Kendisine bağlı piskoposlar kilise onur ve gelirlerine sahip kılındılar ve Konstantinus, ılımlı davrandığına inanarak Donatus'ün ileri gelen mezhepdaşlarını sürgüne gönderdi. Mezhepteki savlarının dikkatle incelendiğini, verilen sürgün kararının adalet kuralları içerisinde olduğunu düşünmekte isabetsizlik olmasa gerektir. Kilise ileri gelenlerinin savundukları gibi, imparatorun gözdesi olan Osius'ün, saflığından yararlanarak efendisi üzerindeki etkisini kötüye kullanmış olması da düşünülebilir. Bununla birlikte, bu tür bir adaletsizlik tehlikeli kavgayla sonuçlanmış olsaydı bu, kötü bir devlet yönetimine bağlı sakıncalar olarak nitelendirilebilecekti ve ileriki kuşaklar, kendi gönençleri üzerinde etkili olmadığı için bu sakıncaları hiçbir zaman hesaba katmayacaktı.

Tarih içerisinde pek küçük bir yer tutan bu olay, Afrika eyaletinde üç yüzyıldan çok süren bir mezhep sapkınlığının kaynağı oldu ve, doğduğu bu yerlerde hıristiyan diniyle birlikte yok olup gitti. Bağnazlık ve özgürlük ateşiyle tutuşmuş olan Donatisler, seçimi ve tinsel otoriteyi reddeden gaspedicilere boyun eğmeyi kabul etmediler. Sivil ve dinsel toplumun dışında kaldıkları halde gözüpek olarak, Sesilianus'ü tutanların ya da ondan papazlık sıfatı alanların tümünü aforoz ettiler. Havârilerden gelen vekillik kalıtımının kesilmiş olduğunu, suçlayıcı bir sevinçle ileri sürdüler. Onlara göre Avrupa ve Asya'nın tüm

piskoposları günahkâr ve mezhep sapkınıydı, katolik kilisesinin ayrıcalıkları ise ancak, din kural ve disiplininin saflığını koruyabilmiş az sayıda Afrikalı inananların olacaktı. Bu sert kurama çok şiddetli uygulamalar eklediler. En uzak Doğu eyaletlerinden bile kendilerine başvuran yeni hıristiyanlar ikinci kez vaftiz ediliyor, papazlar da yeniden papazlığa kabul töreninden geçiriliyorlardı (513). Donatistler, kendilerinin bulunmadığı yerlerde, dinin aslından ayrılmış olanlar ve mezhep sapkınlarınca yapılmış tüm dinsel törenlerini olmamış sayıyorlardı. Piskoposları, genç kızları, çocukları bile, Donatistlerin dinsel toplumuna almadan önce genel bir tövbe dönemine sokuyorlardı. Daha önce hasımlarınca kullanılmış birkiliseyi ele geçirdikleri zaman, sanki putperestlerce kirletilmiş gibi onu temizliyorlardı. Yerler yıkanıyor, duvarlar kazınıyor, olağan biçimde tahtadan yapılmış mihrap yakılıyordu. Kutsal kâseler kırılıyor, okunmuş ekmekler nefret ve şiddetle atılıyor, dinsel fesat hareketlerinin hıncını alevlendiren ve sürdüren aşağılık törenlerin hiçbirini unutmuyorlardı (514). Bu uzlaşma bilmez nefret ve tiksintiye karşın tüm Afrika kentlerine yayılmış bulunan iki yanın da öğretilileri, çoğu zaman karşılaşıyorlar, toplum içerisinde karışık bir biçimde bulunuyorlardı. Dış görünüş olarak aynı biçimi, aynı dili, aynı çabayı, aynı din ve aynı doktrini sürdürüyorlardı. Kilise büyükleri ve sivil hükümet yönetimince yasak listeye alınmış olan Donatist'ler, kimi eyaletlerde, özellikle Nümidya'da sayı üstünlüğünü ellerinde tutuyorlardı. Dörtyüz piskopos onların başpiskoposunun emrinde olmayı kabullenmişlerdi. Ne var ki, başa çıkılmaz dikkatsizlikleri kimi zaman birliklerini bozuyor, dinin aslından ayrılanların kilisesi iç ayrılıkları nedeniyle yaralanıyordu. Donatist piskoposların dörtte biri Maksiminianist'lerin yolundan gidiyorlardı. Geri kalanları, kurucularının sert yasalarına bağlıydılar. Birbirlerinin iler tutar yerini bırakmıyorlardı. Rogasyenler adıyle —pek az tanınmış olan küçük mezhep, inanarak şunları savunuyordu: İsa gökten inerek insanların durumunu öğrenmek istese, getirdiği dinin saflığını yalnızca

Moritanya'nın birkaç sefil köyünden başka yerde göremeyecektir (515).

Donatistlerin dinin aslından ayrılışları Afrika'dan dışarı çıkarılmadı. Ama Teslisçiler (Trinitaire)'in inanışları tüm hıristiyan dünyasına yayıldı. Birincinin kaynağı özgürlüğün kötüye kullanılmasıyle çıkan bir çatışma sonucu meydana geldi. Teslisçilerin gizemli sistemi felsefenin kötüye kullanılmasından doğdu. Konstantinus yüzyılından Klovis ve Teodorik dönemlerine dek Romalılar ve barbarlar, Aryanizmin dinbilimsel tartışmalarına öfkeyle kendilerini kaptırdılar. Tarihçi, kiliseyi örten örtüden saygıyla uzaklaşarak, Platon okulundan imparatorluğun gerileyiş ve çöküşüne dek aklın, inancın, yanılgı ve tutkuların evrimi üzerine bir göz gezdirme hakkını kazanabilir.

Kendi derin düşünceleri ya da Mısır râhiplerinin geleneğiyle aydınlanmış olan Platon'ün dehâsı (516) Tanrı'nın gizemli yapısını bulmaya çalışmıştı. Kendi kendine vücut veren, evrenin yaratıcısı ve devindiricisi olan varlığı yüce hayranlıkla seyredecek denli düşüncelerini yükseltince Atinalı filozof, O'nun özünden basit bir birimin, akıl dünyasının tümünü oluşturan ayrı ve ardarda gelen düşüncelerin değişkenliğini nasıl kabul edebileceğini, ve hiçbir suretle maddesel olmayan bir varlığın nasıl olup da kaosu düzene koyup evreni yaratabildiğini kafasında canlandıramamıştı. İnsan ruhunun zayıflığını herzaman egemenliği altında tutacak güçlükleri yenememenin boş umudu içerisinde Platon, Tanrısal varlığı üç çeşit değişiklik biçiminde tasarlayabildi: İlk neden, akıl ya da *deyi (logos)*, evrenin ruhu ya da tinsel varlığı... Platon'un ozansal imgelemesi bu metafizik soyutlamaları kişileştirdi ve canlandırdı. Ayrıca, üç özgün ilkeyi, kurduğu sistemde, birbirine gizemli bir kuşak (nesil)'la sıkı sıkıya bağlı üç tanrı olarak sundu Özellikle *logos'u*, evrenin yaratıcısı ve koruyucusu olan sonsuz babanın en anlaşılıp kavranabilir oğlu biçiminde tasarladı. Anlaşıldığına göre, Akademi'nin bahçelerinde kaçına kaçına öğretilen gizemli doktrin böy-

leydi. Platon'ün en modern öğretililerine inanılırsa, otuz yıllık titiz bir inceleme ve çalışma ile bu doktrin üzerinde bilgi edinebilmek ancak yeterli olacaktır (517).

Makedonyalıların utkuları Mısır'da ve Asya'da Yunan diliyle bilimini yaymıştı ve Platon'un tanrıbilim sistemi, belki de yetkinleştirilmiş olarak, daha az sakıncalı halde İskenderiye okulu'nda öğretiliyordu (518). Ptoleme'lerin koruyuculuğunda kalabalık bir Yahudi kolonisi yeni başkentte yerleşmişti (519). Bu toplumun çoğunluğu dinsel görevlerini sürdürüp kazanç getiren ticaret işleriyle uğraşırken içlerinden kimisi de dinsel ve felsefesel düşüncelere kendilerini vermiş bulunuyorlardı (520). Atina felsefesinin tanrıbilimsel sistemine büyük bir istekle sarılmışlar ve onu incelemişlerdi. Ama, ulusal gururları Platon'u usta olarak tanımaları halinde incineceğinden, onun temel kurallarını atalarının eskiden beri geliştirdikleri bilgiler gibi, göstermeye cüret ettiler. İsâ'nın doğuşundan yüzyıl önce İskenderiye Yahudileri, içerisinde Platon okulu'nın biçem ve kuralları kolaylıkla görülen bir felsefe inceleme yapıtı yayımladılar. Bu kitap Süleyman'ın bilgeliğini esinleyici olarak herkesçe benimsenmiştir (521). Musa dini ile Yunan felsefesinden meydana getirilen aynı karma felsefe, Augustus zamanında eserlerini yazmış olan Filon (Philon)'da da bulunmaktadır (522). Evrenin maddesel ruhu, Yahudilerin dindarlığını küçük düşürebilirdi (523). *Logos*'dan Musâ'nın Tanrısı'nı ve Tufan öncesi peygamberleri çıkarıyorlardı.' Tanrı'nın oğlu, evrenin devindiricisinin özel tabiat nitelikleriyle bağdaşmaz görünen şeylerle uğraşmak üzere yeryüzüne gönderilmişti (524). Platon'un uzdili, Süleyman'ın adı ve İskenderiye okulu'nun bilimsel gücü, ruha çekici gelen, ama aklı ayaklandıran gizemli bir doktrinin gerçeği ortaya çıkarmasına yetmiyordu. Tanrı'dan esinlenmiş bir havârî ya da bir peygamber insanlar üzerinde meşrû bir inanç egemenliği kurabilmekteydi; Platon tanrıbilimciliği, *Logos*'un adı ve özel nitelikleri, İncilci'lerin son ve en yüce kutsal kalemiyle doğrulanmasaydı her zaman Akademi'nin, Portik'lerin ve Lise'

nin felsefesel görüşleriyle karıştırılmış olacaktı (525). Nerva'nın saltanatı sırasında hıristiyan dini *Logos*'un Tanrı ile tüm sonsuzluğun olduğunu, Tanrı'nın kendisi olduğunu, Allah'ın herşeyi yarattığını ve herşeyi uğrunda yarattığı Nazaretli İsâ'nın kişiliğinde insan olarak yeryüzünde göründüğünü ve bir bâkireden doğarak haç üzerinde ölümün acısını nasıl tattığını şaşkına dönen insanlara öğretti. İsâ'nın tanrısal onurlarına sonsuz bir temel kurmak gibi genel bir amaçtan başka en eski ve en saygın kilise yazarları şu noktada birleşiyorlar ki, incilci tanrıbilim uzmanı, ilk kilisenin barışını bozan iki karşıt mezhep sapkınlıklarını özellikle yansıtmak niyetini de gütmekteydi (526). 1° Ebonitler'in (527), belki de nazaretçilerin (528) inançları bilgisizceydi ve yetkinlikten uzaktı. İsâ'nın doğaüstü bir güç ve erdeme sahip bulunduğunu ve peygamberlerin en büyüğü olduğunu söylüyorlardı. Mesih'in tinsel ve sonsuz saltanatını haber veren İsrâil vahiylerinin önceden bildirdikleri tüm sıfatları onun kişiliğine ve saltanatına bağlıyorlardı (529). İçlerinden kimisi bir bâkireden doğduğunu kabul ediyordu; ancak, benzer ve öncel bir varlıkla, aziz Jan'ın incilinde açıkça tanımlanmış *Logos*'un tanrısal yetkinliklerini ve Tanrı'nın oğlu sıfatını dikkafalılıkla reddediyorlardı. Yaklaşık elli yıl sonra, şehit Justinianus, hıristiyan halkının çok az sayıda bir bölümünü kapsayan Ebionitlerin yanlışlarını —zahmete değmese de— daha sertlikle düzetti (530). 2° Docetes adıyle isimlendirilmiş olan Gnostik'ler karşıt akımda bulunuyorlardı. İsâ'nın tanrısal yapısını tanıyorlar ama insansal yapısına inanmıyorlardı. Platon okulunda yetişmiş ve yüce Logos düşüncesini benimsemiş olduklarından tanrısallığın en saf belirtisinin bir ölümlü (fânî) biçimi ya da görünümü olabileceğini rahatça tasarlıyabiliyorlardı (531). Onların savunmasına göre, maddenin yetkinsizlikleri, göksel bir varlığın saflığıyla bağdaşamazdı. İsânın kanı Kalver' de henüz kurumamışken Docetes'ler dine aykırı ve saçma sapan varsayımlar ileri sürüyorlardı: İsâ'nın bir bâkirenin vücudünden çıkmış olması yerine (532) Şeria kıyılarına bir insan kılığın-

da indiğini, öğretililerinin gözlerini kamaştırdığını ve Pilatus'un cellatlarının güçsüz kalan öfkelerini söndürdüğünü, çünkü haç üzerinde öldü sanılan bu hayaletin üç gün sonra ölüler âleminden çıktığını gördüklerini savunuyorlardı (533).

Platon tanrıbiliminin temel ilkesine bir havârinin verdiği tanrısal onay, yeni hıristiyan olmuş bilginleri, ikinci ve üçüncü yüzyıllarda, hıristiyan vahyinin en şaşırtıcı buluşlarından birini hayranlık verici bir biçimde önceden haber veren Atinalı dâhinin kitaplarını incelemeye özendirmiş oldu. Platon'un saygı uyandıran adı, bağnazlarla (534) mezhep sapkınlarına, yanlışlığı ve gerçeği savunmak için eşit olanaklar sağlıyordu (535). Yetenekli eleştirmenlerin verdikleri bilgilere göre dialektik bilim onların düşüncelerinden birçok sonuçlar çıkarmak ve kutsal yazarların özenli suskunluklarını tamamlamak için kullanıldı. İskenderiye'nin felsefe ve hıristiyanlık okulu ve çevrelerinde, gizemli Teslis'in üç tanrısal kişisinin yapısı, üreme ile kuşaklık durumu ve eşitliği ile ilgili olarak büyük soru ve sorunlar ortaya atıldı (536). Doymaz bir merakla en derin gizler çözülmeye çalışılıyor, ustalarla çömezlerinin gururu, özüne varamadıkları konuları açıklamış olmak için sözcükler bilimiyle yetiniyordu. Hıristiyanlığın en büyük tanrıbilimcilerinden biri olan büyük Atanas (Athanase) da, *Logos*'un tanrısallığı üzerinde düşünceye daldığı zaman kafasının yorulduğunu, boş ve sıkıntı verici çabalarının, karanlığı delemeden yok olduğunu (537) açık yürekle dile getirmektedir. Ayrıca, ne denli çok düşünürse o denli az anladığını ve, ne kadar çok yazarsa düşüncelerini o oranda az anlatabildiğini sözlerine eklemektedir. Bu araştırmada, insan aklının nesnesiyle sınırları arasındaki çok büyük orantısızlığı her adımımızda duyduk ve dile getirmek zorunda kaldık. Bizim deneysel bilgilerimizin tüm algılarına sıkı sıkıya bağlı bulunan zaman, yer (mekân) ve özdek (madde) üzerine ayrı kavramlar edinebiliriz. Olumsuz bir düşünceden birtakım doğru sonuçlar aldıktan sonra sonsuz bir özdek (madde) ya da tinsel bir kuşak (üreme) üzerinde kafa yormaya kalkıştığımız zaman yeniden

karanlığa, kararsızlığa ve kaçınılmaz zıtlıklar içerisine düşmekteyiz. Bu güçlükler konunun yapısından doğduğuna göre filozofu ve tanrıbilimciyi de etkisi altında bırakmaktadır. Biz, katolik öğretisini Platon Okulu'nun düşüncelerinden ayıran öze değgin ve ayrılık gösteren hal ve koşulları gözlemleyeceğiz.

I. Eğitimi merak uyandırmış olan filozoflardan oluşmuş seçkin bir topluluk Atina bahçelerinde ya da İskenderiye kitaplığında soyut metafizik sorunlarını sessizce düşünebilir ve rahatça tartışabilirdi. Platoncuları inandıramayan ve onların tutkularına devinim veremeyen bir kuram, işsiz kimselerce olduğu gibi iş güç sahiplerince, ve denebilri ki kendilerini okumaya vermiş az sayıdaki okurlarca bile pek soğuk bir ilgisizlikle karşılanacaktır (538). Ama vahiy, *Logos*'dan bir din maddesi meydana getirince ve bu da hıristiyanların umut ve inanç konusu olunca, bu gizemli sistemin inananları Roma imparatorluğunun tüm eyaletlerinde hızla arttı. Yaşları, cinsiyetleri ve uğraşlarıyla herhangi bir şey üzerinde karara varma yetileri az olanlar ve soyut düşüncelere dalma konusunda hiçbir alışkanlığı bulunmayanlar bile, tanrısal yapının özünü derinleştirme hevesine kapılıyorlardı: Tertullien (539) bir hıristiyan zanaatçının, kendi toplum katmanından edindiği bilgilerle, Yunanlıların tüm bilginlerini zor duruma düşürebilecek soruları duraksamadan yanıtlayabileceğini, tumturaklı sözlerle dile getiriyor ve bununla övünüyordu. Kavrayışımızın çok ötesindeki konular ele alındığı zaman en büyük dehâ adamının en dar ölçüdeki kimseden farkının son derece az olduğu gözönünden uzak tutulmamalıdır. Herhalde dikkafalılığın kerteleriyle inaksal (dogmatik) yeterliliğin dereceleri hesaplanabilecektir. Bu sorunları yalnızca boş zamanlarda ele almak yerine onlara bu yaşamın en ciddi işi ve gelecekteki yaşamın vazgeçilmez nitelikteki bir hazırlığı olarak bakıldı. İnanılması gerekli, dinsizliğe düşmeden ondan şüphelenilmesi olanaksız, iyi anlaşılmaması tehlikeli olan bir tanrıbilim, düşünceye dalmanın ve halk arasındaki konuşmaların içlik dışlı, günlük konusu haline geldi. Sofuluğun coşkusu felsefenin soğuk

kayıtsızlığını ateşledi ve kullanılan dilin eğretileme (istiâre)'leri deneyimin hükmünü bozmak ve aldatmak yolunda kullanılır oldular. Yunanlıların temiz olmayan mitolojilerinden (540) hıristiyanlar tiksinseler de baba-oğul örneksemesi üzerinde duruyor ve kafa yoruyorlardı. Oğul olma niteliği, dünyaya gelişinin istençli var edicisi'ne karşı sürekli sözdinleme (itaat) içerisinde bulunmasını gerektiriyordu (541). En metafizik ve en soyut anlamda türeme işi tasarlanmış olduğundan, eşit bir yapının tüm elverişlilik ve üstünlüklerini tam güçlü *(Kaadir-i mutlak)* ve bengi (sonsuz) bir babanın oğluna da var oluşu ve güçlülükleri konusunda sınır tanımaya kalkışmadan, aktarıyorlardı (442). Bitinya hıristiyanları, İsâ'nın ölümünden seksen yıl sonra Pline mahkemesinde onu Tanrı olarak tanıdıklarını bildirdiler. Öğretililerinin adlarını alan çeşitli mezhepler Onun tanrısal ününü bütün ülkelerde ve yüzyıllar boyunca sürdürdüler (543). İsâ'nın anısına karşı duydukları sevgi ve saygı, yaratılmış bir varlık için tapınmaktan duydukları tiksinti İsâ'nın ve evrenin babası'ndaki birliği ve üstünlüğ ü bozma korkusuyla köstekleınemiş olsaydı onlara *Logos*'un eşit ve saltık tanrısallığını benimsetecekti. Havâriler yüzyılının sonuna doğru ve Arius'çülerin dinsel tartışmalarından önce yazmış olan ünlü tanrıbilimcilerin kitaplarında hıristiyanların bu iki kanıyı seçme konusunda gösterdikleri kararsızlık ve şaşkınlık görülebilmektedir. Dine sıkı sıkıya bağlı olanlarla mezhepten sapmış bulunanlar, eşit bir güvenle, bu yazarların yetkesini kabulleniyorlardı. En aklı başında eleştirmenlerin görüşüne göre, bu bilgiler hıristiyan inancının gerçeklerini elde ettikleri için mutlu olmuşlarsa duygularını kapalı, anlaşılmaz ve kimi zaman da çelişkili deyişlerle belirtmekte haksızlık etmişlerdir (544).

II. Bireylerin sofuluğu hıristiyanları Platonculardan ayıran birinci fark oldu. İkincisi kilisenin otoritesinden ileri geldi. Felsefenin öğretilileri düşünce özgürlüğündeki haklarını savunuyorlardı ve ustalarının duygularına karşı duydukları saygı, dehânın üstünlüğüne ödedikleri istençli bir ücretti. Hıristiyanlar

ise kalabalık ve disiplinli bir toplum oluşturuyorlardı. Yasaları ve yargıçları, inananların düşünceleri üzerinde sert bir yargılama yetkisine sahip bulunuyorlardı. Onların hayal etme alanlarındaki dalgalanma güçleri birtakım simgeler ve iman getirme'lerle durağan hale getirilmişti (545) Özel kararlar genel Sinod'ların kararlarına bağlı kılındılar. Tanrıbilimciler, kilisedeki aşamalarına göre güç sahibi oldular. Havârilerin ardılları olan piskoposlar, geleneksel inançtan sapanları kınama cezasına çarptırıyorlardı. Ne var ki, dinsel tartışmanın yapıldığı bir yüzyılda zorlama, hayal kurmaya yeni bir güç aşılar, tutku ya da doymak bilmezlik, kimi zaman kavgacı bir ruhun gayrete gelmesini ve sert başlı olmasını mümkün kılar. Metafizik bir kanıt siyasal bir tanınmama (inkâr) nedeni ya da bahanesi oluyordu. Platon okulunun düşünce titizlikleri fesat komitelerinde bayrak hizmeti görüyor ve kavganın acılığı karşılıklı kanıları ayıran aralığı abartıyordu. Prakseas ve Sabelius gibi karanlık mezhep sapkınlıkları baba ile oğlu birbirine karıştırmaya çalışırken (546), gelenekçilerin tanrısal kişilerin eşitliğinden çok, özellikle ve titizlikle ayırıma dört elle sarılmış olmaları bağışlanabilir bir davranıştı. Ama, dinsel tartışma yatışınca ve Roma, Afrika ve Mısır kiliseleri Sabellien'lerin ilerlemesinden korkmaz hale gelince tanrıbilimsel kanılar öbür uca doğru daha durağan ve daha dingin bir akım görünümü kazandı. En gelenekçi din bilginleri, mezhepçilerin ağzına aldıkları zaman suçladıkları deyimleri ve tanımları kendileri kullanmaya başladılar (547). Hıristiyanlara barış getiren hoşgörü buyrultusu'ndan sonra Teslisçilerin dinsel tartışması, Platoncu okulun beşiği olan, bilginlerle dolu, zengin ve şamatacı İskenderiye kentinde yeniden canlandı, ve dinde ayrılışma alevi kilise ortamını, eyaletlerde ve tüm Doğu'da halkı sardı. Kilise toplantılarında ve vaazlarda *Logos* sonsuzluğunun soyut sorunları kurcalandı. Arius'ün ve karşıtlarının çabası onun hak mezhebe aykırı kanılarını kısa zamanda halka aktardı (548). Karşısındaki en şiddetli hasımları bile onun derin bilgisine ve ahlakının temiziğine say-

gı duyuyorlardı. Bu ünlü kilise adamı, piskopos olmak için yapılacak seçime adaylığını koymuştu ama (549) belki de yüce gönüllülüğü nedeniyle bundan vazgeçmişti. Rakibi Alekdandr onun yargıcı oldu. İleri sürdüğü sav dâva konusu yapıldı, yüksek aşamalı papaz bir süre bocaladıktan sonra bir temel din maddesi gibi son hükmünü bildirdi (550). Kafa tutan Arius, öfkelenen piskoposunun otoritesine karşı koydu ve kilise topluluğundan çıkarılarak sürüldü. Ne var ki, kalabalık bir grupca desteklenen onuru ayakta kaldı. Yandaşları arasında Mısır'dan iki piskopos, yedi papaz, oniki diyakos, ve de pek inanılmayacak gibi olmakla birlikte yediyüz bâkire bulunuyordu. Asya piskoposlarının büyük bölümü onun kanısından yana görünüyordu. Başlarında, hıristiyan din adamlarının en bilgini olan Kayserili (Cesaree) Eusebe ile, azizlik niteliğini yitirmeksizin devlet adamı olarak da büyük ün kazanmış Nikomedyalı Eusebe bulunuyordu. Filistin ve Bitinya'lı sinodlar Mısır sinod'una savaş açmışlardı. Bu tanrıbilimsel kavga hükümdarın ve halkın dikkatini çekti ve altı yıl sonunda (551) İznik genel konsilinin kararına boyun eğildi.

Hıristiyan inancının gizemleri, tedbirsizlikle genel tartışmaya dökülünce insan aklı, tanrısal teslisin yapısı üzerinde üç ayrı sistemde oluşma yeteneği gösterdi: Üçten hiçbiri saltık olarak yanılgı ve mezhep sapkınlığından arınmış değildir, denildi (552). Arius ve öğretililerince desteklenen birinci varsayıma göre *Logos*, bengi (sonsuz) baba'nın istenciyle yoktan yaratılmış bağımlı ve kendiliğinden üreyen bir ürün idi. Her şeyin kendisinden yapıldığı oğul, (553), dünyanın yaratılmasından önce vücut bulmuştu, ve onun bu oluşum süresinin uzunluğu yanında en uzun astronomik zamanlar ancak bir sâniye gibi kalırdı. Bu süre yine de sonsuz değildi (554) ve anlatılması olanaksız *Logos* türemesinden önce bir zaman parçası akmıştı. Herşeyi yapabilir (kaadir-i mutlak) baba bu biricik oğul'a akıl ve ruhunun tüm enginliğini ve yüceliğinin tüm parıltısını aktarmıştır.

Görünmeyen yetkinliğin görülebilen imgesi olarak, aşağıda, ölçüyle belirlenmesi olanaksız bir uzaklıkta başmeleklerin tahtını görüyordu. Bununla birlikte, ancak bir ışığın yansıması halinde ve, Caesar ya da Augustus sanıyle donatılmış Roma imparatorlarının oğulları gibi (555) o da babası ve ustasının isteklerine uyarak dünyayı yönetiyordu. İkinci varsayımda *Logos*, ayrılmaz ve birleşilmez tüm yetkinliklere sahip bulunuyordu, ki din ve felsefe bunları Yüce Tanrı'ya özgü sayarlar. Üç ruh (akıl) ya da özdek (varlık) ayrı ayrı ve sonsuz, üç eşit, başı ve sonu bilinmeyen oluş, tanrısal öz'ü oluşturuyordu (556). Bu üçlerden biri'nin başlangıcı ya da sonu olması gerekseydi bir çelişki ortaya çıkacaktı (557). Bağımsız üç tanrılık kurmak ister görünen sistemin yanlıları, yönetimlerinin sürekli uyumu ve isteklerinin zorunlu bağdaşmasıyla evreni n anlam ve düzeninde açıkça görülen birinci neden'in birliğini korumaya çalışıyorlardı. Bu davranış birliğine hafif bir benzerlik insan ve de hayvan toplumlarında da vardır. Aralarındaki uyumu bozan nedenler yeti'lerindeki eşitsizlik ya da yetkinsizlikten kaynaklanmaktadır. Ama Tanrı *(Kaadir-i mutlak)*, sonsuz bir iyilikle donatılmış olduğundan, aynı sonuçları yerine getirmek aynı araçları bulmaktan yoksun değildir. Üçüncü varsayımda, kendi başlarına mevcut olmaları gereken, tüm tanrısal niteliklere süre bakımından en yetkin sonsuzluk derecesinde sahip bulunan, yer bakımından da sınırsız, birbiri için olduğu gibi tüm evren için de, içli dışlı olarak, hazır (ve nâzır) olan üç varlık, hayranlıklara dalmış imgelemelerde (muhayyilelerde) çeşitli biçimler ve çeşitli görüntülerde olmakla birlikte tek ve aynı varlık izlenimini verirler (558). Bu varsayımla gerçek ve özdeksel teslis, bunları ancak kafasında tasarlıyanlarca var olan adlar ve soyut değişikliklerden oluşan bu teslise indirgenmiş bulunmaktadır. *Logos* artık bir (kişi) değil, bir simgedir, ve ancak mezâzi anlamda olarak oğul sıfatı ebedi usa uygulanmış olabilir ve ezeldenberi Tanrı ile birlikte bulunan bu us ile her şey meydana getirilmiştir. *Logos*'un cisimleşmesi, fânî

İsâ'nın tüm davranış ve eylemlerini yönlendiren ve ruhunu tanrısal usun basit bir esinlemesinden başka bir şey değildir. Tüm tanrıbilimsel çevreyi böylece dolaştıktan sonra şaşarak görülecektir ki, Sabellien'lerin sistemi Ebionit'lerinkinin başladığı yerde bitmekte, ve bizim hayranlığımızı çeken bu anlaşılmaz gizem araştırmalarımız için gösterdiğimiz meraktan kaçıp uzaklaşmaktadır (559).

İznik konsilindeki piskoposlar, vicdanlarının sesine uyma özgürlüğüne sahip olsalardı, Arius ve yandaşları, katolik dünyasında genellikle benimsenmiş olan iki düşünceye karşı bu denli zıt bir varsayım lehine oyların çoğunluğunu elde etmiş olmakla övünemeyeceklerdi (560). Ariusçüler durumlarının tehlikede olduğunu sezdiler ve, sivil ya da dinsel tartışmaların çılgınlığında en zayıf parti tarafından izlenmiş, hatta salık verilmiş uygulama ile en gösterişsiz erdemleri benimsediler. Hıristiyanlıktaki iyilikseverliğin uygulanması ve ılımlı davranılması için vaazlar veriyorlardı. Sorunun havranılmaz yapısı üzerinde duruyorlar, kutsal kitaplarda bulunmayan tüm terimleri ve tanımları reddederek, karşıtlarına, kendi ilkelerinden vazgeçmemekle birlikte, çok büyük ödünler veriyorlardı. Utkulu fesat komitesi ise onların önerilerini yüksekten bakan bir güvensizlikle alıyor ve Ariusçülüğün mezhep sapkınlığı ve tehlikeli bir yol olduğunu ortaya koyabilmek için kabul edilemez bir ayrılık noktası bulmaya çalışıyordu. Platon'cular için yabancı olmayan *homoousion* (üç ukmumun aynı tözden oluşu) deyiminin kendi tanrıbilim sistemleriyle bağdaşmaz olduğunu yürek temizliğiyle dile getiren Ariusçü'lerin koruyucusu Nikomedyalı Eusebe'nin mektubu herkesin önünde tiksintiyle yırtıldı. Konsil'de yasa yapan piskoposlar açlıktan çıkmışçasına bu mutlu fırsatı yakaladılar. Ambrosius'ün gayret verici anlatımına göre (561), korkunç ejderha'nın kafasını uçurmak için mezhep sapkınlığının da kınından çıkardığı kılıçtan yararlandılar. Baba ve Oğul'un aynı tözden oluşu İznik konsili'nce karara bağlandı, ve Yunan, Latin, Doğu kiliseleriyle protestan kilisesi'nin de onayıyla hıris-

tiyan yasasının temel maddesi olarak, oybirliğiyle, kabul edildi. Bu sözcük aynı zamanda mezhep sapkınlarını nefret edilen ve katolikleri birleştiren bir rol oynamamış olsaydı, onu bir inanç maddesi olarak benimsemiş olanlardan büyük bir bölümünün amacına da hizmet etmemiş olacaktı. Bunlar iki bölüme ayrılmışlardı: bir kesimi Triteist'lerin, öbür kesimi ise Sabellien'lerin kanılarına eğilim gösteriyorlardı. Bu iki aşırı uç da hem doğal dini ya da vahyi yıkmak isterlermiş gibi bir izlenim yarattıklarından, karşılıklı olarak ilkelerinin sertliğini yumuşatma ve, hasımlarının yararlanabilecekleri doğru olmakla birlikte tiksinti uyandıran sonuçlardan kaçınma konularında anlaşmaya vardılar. Ortak düşmana karşı toplanıp biraraya geldiler. Esenleştirici bir hoşgörü kinlerini yatıştırdı ve kavgaları, gizemli *homoousion* aracıyle askıya alındı; iki taraf da, özel kanılarına uygun olarak *homoousion*'u açıklama özgürlüğüne sahiptiler. Elli yıl önce Antakya konsili'ni bu ünlü deyimin kullanılmasını yasaklama zorunda bırakan Sabellienler'in sorusu, tanrıbilimciler arasında yalnızca ad bakımından bir Teslis'e eğilim gösterenler için onu yeniden değerli duruma getiriyordu (562). Greguvar di Naziance bilgini gözüpek Atanas ve kilisenin öbür büyükleri İznik doktrinini başarıyla savunuyor, *özdek* adına doğa'nın eşanlamlısı olarak bakıyorlar ve üç kişiliği, aynı türden oldukları için birbirleriyle aynı tözden, ya da *homoousion* olduklarını ileri sürerek anlamını açıklamaya çalışıyorlardı (563). Bu ayrımlı eşitlik, bir yandan tanrısal kişileri (564) birbirinden ayrılmaz biçimde birleştiren iç kaynaşması ve ruhsal iç içelik, ve öbür yandan Oğul'un bağımsızlığıyla bağdaşır nitelikte tanınsa da Baba'nın üstünlüğü kabullenilerek ılımlı hale getirildi (565). Gelenekçilerin kendilerini hapsetmek istedikleri sınırlar böyleydi. Hangi köşeden çıkmak isteseler mezhep sapkınlarının ya da şeytanların tuzaklarına düşüyorlardı. Ne var ki, tanrıbilimsel kin ve nefretin aşamaları, sorunun öneminden çok rekabet güdüleriyle ilgili olduğundan, Oğul'a birtakım özel nitelikler tanımayı kabul etmeyen mezhep sapkınları, onun var-

lığını yadsıyanlardan da kötü ve daha sert karşılanıyorlardı. Atanas tüm yaşamını dinsiz Arien'lerin *kudurganlığına* karşı savaşmakla geçirdi (566). Beri yandan da Ankara'lı Marcellus' ün Sabellianizmi'ni savundu. Tuttuğu yanı bırakmaya zorlandıktan sonra, saygıdeğer dostunun hoş karşılanabilen yanılgılarından herzaman iki anlama çekilebilen deyimlerle söz etti (567).

Arien'lerin de uymak zorunda bırakıldığı genel bir konsilin otoritesi ne idüğü belirsiz tartışmalar ve karanlıkta geçen kavgalarla inancın biçimsel birliğini elde tutmaya ve sürekli kılmaya yardımcı olan *homoousion* sözcüğünün gizemli karakterini gelenekçi tarafın düşünce bayrakları üzerine damgaladı. Üç *ekanim*'in aynı tözden olduğunu savunanalar —ki bunlar, başarılarıyla *katolik* sanını almışlardı— ilkelerinin sürekliliği ve yalınlığı ile övünüyorlardı: İnançları her zaman dalgalı ve belirsiz olan hasımlarının değişkenliğini kınayorlardı. Arius'çü ileri gelenlerinin içtenliği ya da düzenleri, yasaların ve insanların saldığı korku, İsa için duyulan derin saygı, Atanas'a gösterilen nefret, dinsel bir fesat hareketinin tasarlanmasını belirleyen ve bozan tüm kutsal ve dünyasal nedenler, mezhepler arasında, birkaç yıl içerisinde onsekiz çeşit din sisteminin doğmasına neden olan bir ayrılışma ve kararsızlık ruhu soktular, (568) ve meydan okudukları kilisenin otoritesi bunun öcünü aldı. İçerisinde bulunduğu durumun ağırlığı nedeniyle Doğu'daki din adamlarının yanılgılarını gizlemekten çok onları abartması gereken ateşli Hilarius (569), sürgün olarak bulunduğu on Asya eyaletinin kapladıkları geniş alanda gerçek Tanrı bilgisini sürdüren yüksek aşamalı papaz sayısının çok az olduğunu söylemektedir (576). Gördüğü zulümler, tanığı ve kurban olduğu düzensizlikler ruhundaki coşkuyu, geçici olarak, yatıştırdı. Birkaç satırını buraya aktaracağım söylevinde Poitiers piskoposu bir hıristiyan filozofunun uslûbunu sürdürmektedir: «İnsanlar arasında, diyor Hilarius, ne denli inanç varsa o denli kanı olması, bunca öğreti gibi o denli eğilim, küfür ve yanılgı olması acınacak ve o oranda tehlikeli birer olgudur. Biz keyfimize nasıl

eserse öylece birtakım simgeler yapıyor ve sonra da bunları, yine keyfimize göre açıklıyoruz. *Homoousion*, çeşitli konsillerde, birbiri ardından reddedildi, kabul edildi ve açıklandı. Baba ile Oğul'un tam ya da bir kısmıyla birbirine benzeyişi bu mutsuz zamanlarda bir kavga konusu haline gelmektedir. Her yıl, her ay, gözle görülmeyen gizleri açıklamak için yeni simgeler icad ediyoruz. Yaptığımızdan pişmanlık duyuyor, savunduğumuz bir şeyi yerin dibine sokuyoruz. İçimizden birilerinin olan öğretisini suçluyor ve bizim öğretimimizi onların almasını kötülüyoruz. Birbirimizin öfkesine kendimizi kurban ediyor ve karşılıklı olarak yıkılmaya çalışıyorum (571).»

Benden beklenmeyen, belki de sadet dışı denecek bir incelemeyi yapmak istiyorum. Bu, içerisinde doğdukları halde Ariüsçülüğün tiksinç adını hemen hiç ağızlarına almayan kurucularının onsekiz simge ya da mezhebiyle ilgili bir inceleme olacaktır. Değişik bir bitkinin gelişip büyümesinin biçimlerini çizmek keyif verici olabilir. Ama çiçeksiz yapraların, meyvasız dalların tatsız ayrıntılarıyla uğraşmak, merakı gideremeden sabırı tüketecektir. Böyle olmakla birlikte ben yine de İznik konsili'nin *homoousion*'una karşı ortak nefretlerinde birlik halinde oldukları halde üç mezhebe ayrılmalarına neden olan Arien (Ariusçü) tartışmasının doğurduğu sorunlardan birini söz konusu edeceğim: I. Oğul'un Baba'ya benzeyip benzemediği onlara soruluyordu. Arius ilkelerini izleyen mezhep sapkınları ve felsefe öğretilileri bile, hiç duraksamadan olumsuz olarak yanıtlıyorlar ve Yaratan ile yaratıklarının en yetkini arasında büyük ayrım bulunduğunu belirtiyorlardı. Anlaşılması kolay olan bu düşünce düzeni kendisini dinsiz diye suçlamalarına karşın AEtius'ce de desteklendi (572). Onun etkin ve girişimci dehası tüm meslekleri denemesinde yardımcı olmuştur. Sırasıyla köle ya da gündelikçi, gezgin bakırcı, kuyumcu, hekim, öğretmen, tanrıbilimci ve de en sonunda öğretilisi Eumonius'ün becerisiyle gelişen yeni kilisenin havârisi olmuştur (573). Kutsal kitabın sözleri ve Aristo mantığının aldatıcı tasımlarıyla donanmış olan usta

AEtius, inandırılması ya da kötüye kullanılması olanaksız bir kanıt getirici ününü kazanmıştı. Bu yeti, Arien'ci piskoposların dostluğunu ona sağlamıştı. Ama, savlarını halkın gözünde kötü kılan ve yeni mensuplarını da küçük düşürücü olan yetkin ve kesin kanıtlarıyle tehlikeli bir müttefik haline gelen AEtius'ü bırakmak, daha da ileri giderek ona zulüm ve işkence etmek zorunda kaldılar. II. Yaratan'ın *kaadir-i mutlak*'lığı Baba ile Oğul'un tam eşitliği için saygı duyulan bir çözüm telkin etti. Bu telkine göre, usun yetersizliği karşısında inanç yoluyla ve alçak gönül ile kabullenmek gerekirdi. Yüce bir Tanrı kuşkusuz kendi sonsuz yetkinliklerini başka birine geçirmek ve kendi benzeri olacak bir varlığı yaratmak gücüne sahipti (574). Arius' çüler, Doğu'daki başlıca makamları tutan ve Eusebe'yi aratmayan ileri gelenlerinin dehâ ve yetileriyle savunuluyorlardı. AEtius'ün dinsizliğinden nefret ediyorlar ya da öyle görünüyorlardı. Oğul'un öbür yaratıklardan çok ayrımlılığına, yalnız Baba'nın benzeri olduğuna, kayıtsız şartstz, ya da kutsal kitaba uygun olarak inandıklarını açıkça bildiriyorlardı. Ancak, Baba ile Oğul'un tıpkılığının aynı tözden olduğunu yadsıyorlardı. Bu yadsımalarını korkusuzca sürdürüyor ve her fırsatta da, tanrısallık yapısının tam, hiç değilse değişik kavramını gölgeler nitelikte gördükleri töz (cevher) sözcüğü üzerinde kıyameti koparıyorlardı. III. Benzer bir töz öğretisini tutan mezhep en kalabalık olanıydı, hiç değilse Asya eyaletlerinde bu böyleydi. Her iki yandan ileri gelenler Selösi (575) konsilinde buluştukları zaman, karşılıklı kanıları tartışma alanına konulsaydı —benzer töz'cülerin— kanısı, kırküç'e karşı beşyüz piskoposun oylarıyle, çoğunluğun onayını almış olacaktı. Bu gizemli benzerliği anlatabilmek için bulunmuş Yunanca sözcük geleneksel simge ile o denli bir yakınlık içerisindedir ki, her çağın tarafsız insanları, *homousion*'lar ile *homoiusion*'lar arasındaki (tek hece halinde çıkarılan iki seslilik)'den kaynaklanan şiddetli savaşımları gülünç bulmuşlardır. Genellikle aralarında ortak ilişki bulunan sesler ve harfler en karşıt düşünceleri yanıtmada kullanıldığına

göre, yanlış olarak yarı Arius'çu (semi arien) ve katolik diye adlandırılan öğretiler arasında gerçek ya da duygusal bir ayrım bulabilmek mümkün olsaydı oldukça gülünç olurdu. Poitiers piskoposu, sürgüne gönderildiği Frigya'da iki yandakileri bağdaştırmak için çalışıyordu. Dindar ve inançlı olarak, *homoiousion*'un *aynı tözdenlik* anlamına indirgenebileceğini tanıtlama yolunu arıyordu (576). Bir yandan da bu sözcüğün karanlık ve kuşku verici bir hali olduğunu dile getiriyordu. Bilinmezlik, sanki tanrıbilimsel kavgalara bağlıymış gibi, Kilise kapılarına dayanmış olan yarı Arius'çüler, yatışmaz bir öfkeyle bu kavgaları bastırdılar.

Yunan dilini ve törelerini benimsemiş olan Mısır ve Asya eyaletleri Arius'ün mezhep sapkınlığıyle zehirlenmişti. Platon sisteminin alışılmış etüdü, tartışmaya karşı doğal eğilim, uyumlu ve zengin bir dil, sözcükler ve kavramlar bakımından halkın ve kilisenin yararlanmasına açılmış oluyordu —Tartışmanın sıcaklığı içerisinde felsefenin önerdiği şüpheciliği ve dinin istediği itâat'ı unutuyorlardı. Batı'daki halkların, öbürleri gibi merakı yoktu. Gözle görünmeyen şeyler, onların tutkularını harekete geçirmiyordu— İmgelemelerini tehlikeli tartışma alanında pek seyrek olarak kullanıyorlardı. Gallikan *(gallicane)* kilisesinin mutlu bilgisizliği o denliydi ki, birinci genel konsilden otuz yıl sonra Hilarius bile İznik simgesiyle ilgili bir bilgiye sahip bulunmuyordu (577). Lâtinler, tanrısal bilimin ışıklarını bir çevirinin zayıf, anlaşılmaz ve şüpheli aracılığıyle alabilmişlerdi. Kendi dillerinin kuruluğu ve fakirliği, hıristiyan dininin gizlerini İncil ya da kilise'ce ifade etmede kullanılan Yunanca terimlerin ve Platoncu felsefenin kendine özgü sözcüklerinin karşılığını bulmaya yetmiyordu (578). Kusurlu bir sözcük Lâtin ruhbilimine daha sonraları birçok yanılgılar ve şaşkınlıklar getirebilecekti (579). Batı eyaletleri dinlerini geleneksel bir kaynaktan elde etmişçesine, yumuşaklıkla aldıkları öğretiyi sabırla korudular. Roma'daki papa'nın babaca özenleri sayesinde *homoou-*

sion'un sığınağında güven içerisindeydiler ve Arius'çülük henüz onların sınırlarına dayanmamıştı. İtalya, Afrika, İspanya, Galya, Britanya ve İlliryalı dörtyüzden çok piskoposun katıldığı ve böylece İznik konsilinden daha kalabalık olan unutulmaz Rimini Sinod'unda karakterlerini ve duygularını kendileri de öğrenmiş oldular. İlk tartışmalardan sonra, Arius'ün adını ve anısını aforoz etmiş görünseler de Arius'çülerin sayısı seksene çıkıverdi. Sayıdaki gerilik, cesaret, deneyim ve tutum avantajlarıyle ödüllenmiş oldu. Azınlığı Ursacius ve Valencius yönetiyorlardı. Bu iki yüksek aşamalı papaz, ömürlerini konsillerde ve saray entrikalarında geçirmişlerdi ve Doğu'daki savaşlarında bilgin Eusebe'nin eğitiminde öğrenimlerini tamamlamışlardı. Birçok kanıt ve açıklamalarla, Latin piskoposlarının açık namusunu şaşırtıp aldattılar ve bu piskoposları şiddet yerine düzen ve usandırma yollarıyla inanışlarından vazgeçirttiler. Ancak, içerisine *homoousion* yerine mezhep sapkınlığı anlamına çekilebilen birtakım deyimler konulmuş yabancı bir inanç itirafını dikkatsizlikle imza etmelerinden sonra Rimini konsilini terketme iznini elde edebildiler. Hyrenomis'e göre, bu da herkesin kendini Arius'çu görerek şaştığı bir sırada oldu (580). Latin eyaletlerinin piskoposları, görevleri başına dönünce yanılgılarını anladılar, gösterdikleri zayıflıktan pişman oldular ve aşağılık verici teslim oluşlarından tiksinerek vazgeçtiler. Temelleri sarsılmamış olan *homoousion*, tüm Batı kiliselerinde eskisinden çok daha sağlam biçimde kurulmuş ve yerleşmiş oldu (581).

İşte, Konstantinus ile oğullarının saltanatları sırasında hıristiyanlığın huzurunu bozan tanrıbilimsel çekişmelerin çoğalıp evrimleşmesi böyle oldu. Ne var ki, devletin başındaki bu hükümdarlar despotluklarını uyruklarının düşünceleri üzerine olduğu denli servetleri ve yaşamları üzerine de yaymak için uğraşırlarken, göklerin hükümdarlarınca konulmuş değiştirilemez üstünlükler karşısında bu dünya krallarının yetki ve yetkilerinde de birtakım değişiklikler ve düzeltmeler olması kaçınılmaz hale gelecekti.

Ayrılışma'nın kötü ruhu Doğu'nun tüm eyaletlerine yayılarak Konstantinus'ün başarılarını gölgeler duruma gelmesine karşın imparator bu kavgalara önceleri kayıtsız kaldı. Tanrıbilimsel kavgaların bunca güç yatıştırılmasından haberi olmayarak iki hasım yanın başlarında bulunan Aleksandr ile Arius'e tatlılıkla yazdı (582). Anlaşıldığına göre, mektubunda, din adamlarından —danışman olarak— yapılan telkinler ya da dinsel kurallardan çok bir siyasa adamı ya da bir askerin uyması gereken kurallardan yararlanmıştır. Konstantinus bu dinsel tartışmanın kökenini, gizemli bir yasanın kavranılması güç anlamı üzerinde ince ve kaypak bir soruna bağlanmaktadır. Bu sorunu ortaya atan yüksek aşamalı papazın tedbirsiz davranışını ve onu çözmek isteyen papazın da densizliğini kınıyordu. Onlara ussal olarak anımsatıyordu ki, aynı dine ve aynı öğretiye bağlı bulunan hıristiyanlar aynı Tanrı'ya tapmaktadırlar; o halde bu denli yavan düşünce ayrılıkları yüzünden ayrılışmaya düşmemelidirler. Ayrıca, İskenderiye kilisesi mensuplarına Yunan *filozof*larını örnek olarak gösteriyor, bunların, kendilerini benimsemeyenlere karşı da kızmadan, yüksünmeden kanılarını tartışıklarını belirtiyordu. Hükümdarın küçük görücü kayıtsızlığı, halkın bu denli heyecana gelmesi olmasaydı ya da Konstantinus, bu soğukkanlı durumunu bağnazlarla fesat hareketçileri ortasında sürdürebilseydi kavgayı belki de söndürüp sona erdirebilecekti. Ama kilise mensubu olan danışmanları, *yeni hıristiyan*'ın gayretkeşliğini uyandırdılar. Heykellerine yapılan saldırılardan öfkelenen, gerçek ya da imgesel bir tehlikeye karşı toparlanan hükümdar, ilk konsili topladığı zaman kapıldığı umudu yitirdi. Konstantinus'ün konsilde hazır bulunması tartışmalara yeni bir önem sağlıyordu. Onun dikkati kanıtları değerlendiriyor ve iki yanın da kendini beğenmiş direnmelerini devindiriyordu. Konstantinus'ün uzdilliği ve ussal yeteneği pek çok yüceltildi (583). Bununla birlikte o, aslında bir Roma generaliydi, hıristiyanlığı benimseyip benimsemediği henüz şüpheliydi, kafası bilimsel incelemelerle yoğurulmuş ve aydınlanmış değildi; bir metafizik

sorununu ve bir din maddesini Yunan diliyle tartışacak denli becerisi yoktu. Ama, İznik konsili'ne başkanlık ettiği anlaşılan gözdesi Osius, Konstantinus'ü gelenekçilerden yana çekebilir ve mezhep sapkınlarına karşı çevirebilirdi. Ayrıca, o sırada Konstantinus'ün kendi koruyuculuğunda olduğunu ilân ettiği Eusebius'ün de, iç savaş sırasında gaasıbın tarafını tutan aynı Nikomadyalı Eusebius olduğunu imparatora telkin edebildi (584). Konstantinus, İznik konsili'nin simgesini onayladı, ve konsil'in kutsal kararına direnç göstereceklerin sürgüne gitmeye hazırlanabileceklerini ilân ederek muhalifleri susturdu. Daha önce protesto eden onyedi piskoposun sayıları ikiye iniverdi. Kayserili Eusebius kendini tutmasını bildi ve ikircil bir kabul ile *homoousion*'u (585) benimsedi ve Nikomedya'lı Eusebius'ün ise zayıf ve belirsiz tutumu gözden düşmesini ve sürgüne gönderilmesini ancak üç ay kadar geciktirmiş oldu (586). Arius, İllirya'nın içerlerine sürüldü, öğretilileri de Porfirci (Porphyrien) adıyla kötü bir biçimde adlandırılarak yasal kınamaya uğratıldılar. Kitap ve yazıları meydanlarda yakıldı ve bunları saklıyan olursa ölümle cezalandırılacağı ilân olundu. İmparator, dinsel tartışmanın öfkesinden kurtulamıyarak, hakaret ve sövüp saymalarla dolu buyruklarında, İsâ'nın düşmanlarına karşı duyduğu nefreti halka da aşılamaya çalıştı (587).

Konstantinus'ün bu kızgınlığının temel ilkelerden çok öfkelenmesinden, belki de, pek sevdiği kız kardeşinin yalvarmalarından, ya da yasakladığı mezhebi gizlice korumasından ileri geldiği için, İznik konsilinden üç yıl sonra sürgünleri geri çağırdı, ve Nikomedyalı Eusebius, Konstantinus'ün yanında yeniden saygınlığını kazanarak piskoposluğuna döndü. Arius'ün kendisi de, masum olarak zulme uğramış olması dolayısıyle sarayda yeniden saygınlık ve onur kazandı. Kudüs sinod'u onun öğretisini onayladı ve imparator, yaptığı haksızlığı onarmak için, kesin bir buyrukla, onun da İstanbul katedralindeki Kudas âyinlerine kabulünü sağladı. Arius, kazandığı bu onurdan

yararlanacağı gün öldü. Ölümünüyle birlikte hayretler ve korkular salan hal ve koşulların, aziz gelenekçilerin bunlardan kiliseyi kurtarmak için ettikleri dualar sonucu ortadan kalktığı sanıldı (588). Çeşitli suçlamalara göre, İskenderiyeli Atanas, Antakyalı Eustache ve İstanbul'lu Paulus, katolik yanlıların başlıca şefleri olarak, birçok konsil'in kararlarına göre yargılanıp mahkûm oldular. Konstantinus, onları çok uzak eyaletlere sürdü, kendisi de Nikomedyalı Arius'çü piskoposun elleriyle vaftiz edildi. Konstantinus'ün kilise yönetimi zayıflık ve hafiflik kusurlarından aklanmış olarak gösterilemez. Ne var ki çabuk kanan ve karşılıklı oyunlara pek yatkın olmayan bu hükümdar, düşüncelerini bile tam olarak anlamış olmadığı alçakgönüllü mezhep sapkınlarının aldatıcı protestolarından etkilenmiş olabilir. Arius'ü koruyup Atanas'ı hırpalarken, beri yandan, İznik konsilini hıristiyan dininin kalesi ve kendi saltanatının da utkusu olarak görüyordu (589).

Konstantinus'ün oğulları, kuşkusuz, çocukluklarından beri hıristiyan dinine girmeye aday olarak hazırlanmışlardı. Onlar da, babaları gibi, vaftizlerini erteleddiler ve, yine onun gibi, henüz bu dinin gizleri üzerinde tam bir anlayışa eremediklerini savundular (590). Doğu eyaletlerini —kalıtı myoluyla— ele geçiren Konstansius tüm imparatorluğu da tek elde toplamıştı ve, bir bakıma, teslisçilerin alınyazısı üzerine bir karara vardı. Kendisine Konstantinus'ün vasiyetnamesini sunan Arius'çu papaz ya da piskopos, gözde hizmetkârlarınca işleri yöneltilen bu hükümdarın yakınına girebilmek için bu fırsattan yararlandı. Hadımlar ve köleler sarayın içerisinde ruhsal zehir saçıyorlardı. Imparatoriçenin yanındaki kadınlar bu zehiri muhafızlara iletiyorlar, imparator da eşinin elinden bunu alıyordu (591). Konstansius'ün her zaman için Eusebius fesat hareketine duyduğu eğilim, bu hareket şeflerinin becerisi sayesinde başarıyla gelişti. İmparatorun Magnensius'e karşı kazandığı utku Arius'çülüğü etkili biçimde koruması konusunda ona yeni araçlar sağladı. İki ordu Mursa ovasında savaşırken, ve rakiplerin kaderleri

yengilerine bağlıyken Şehitler kilisesinde mihraba secde eden Konstantinus'ün oğlu çok şiddetli kayguların içerisinde bunalıyordu. Tinsel avundurucusu olan Arius'çü piskopos Valensius, kendi çıkarını pekiştirmek için önlemlerini alıyor, bir yandan utkusunu önceden muştularken öte yandan, yenildiği takdirde, onun için kaçma yolu ve umarlarını düzenliyordu. Gizli bir haberciler postası, her an, savaşın akışı üzerine ona bilgi getiriyorlardı. Imparator, yüzleri sapsarı kesilmiş, üzgün bakışlı yakınları karşısında titrerken piskopos bir peygamber edasıyle, Galyalı lejyonların yenildiğini ve bu şanlı haberi kendisine bir meleğin haber verdiğini bildirdi. Minnettar olan hükümdar günün başarısını ve Tanrı'nın tansıksal korumasını dindar Mursa piskoposunun araya girmiş olmasıyla yorumladı (592). Kudüs piskoposuyla Konstans'ın utkusunu paylaşan Arius'çüler onun başarısını babasınınkinden üstün tuttular (593). Kudüs piskoposu olan Kirillus, savaştan hemen sonra, parlak bir ebemkuşağıyla çevrilmiş göksel bir haç tasviri verdi. Onun savına göre, Pentekot yortusunda, yaklaşık üçüncü saatte bu haç, Zeytin dağı'nın üzerinde görünmüş, hacıların ve kutsal kent halkının hüyük hayranlığını toplamıştı (594). Bu göksel tasvirin alanı yavaş yavaş yaygınlaştırıldı. Arius'çü piskopos, iki ordunun da onu Pannonya ovalarında görmüş olduklarını ve kafasının içerisinde putataparlığı sürdüren Galya gaasıbının, hıristiyanların imdadına gelen bu simgenin önünden kaçıp gittiğini savunma cesaretinde bulundu (595).

Sivil ve dinsel ayrılışmaların büyümesini yansız olarak incelemiş bulunan aklıbaşında bir yabancının duygusu dikkatimizi çekecek niteliktedir. Konstantinus'ün ordularında hizmet gören ve imparatorun karakterini gözlemlemiş olan Ammien'in kimi sözleri küfür ve saldırılarla dolu skolastik kitapların sayfalarından çok bizi aydınlatmaktadır: «Konstansius, diyor yazar, gerçekte açık ve yalın olan hıristiyan dinini kendi kuruntuları ve boş inançlarıyle biçim değişikliğine uğrattı. Otoritesini her iki yanı da bağdaştırmak için kullanacak yerde, merakını dür-

tükleyen gülünç ayrılıkları kelime tartışmalarıyle özendirdi ve yaydı. «Büyük yollar sürekli olarak bir eyaletten öbürüne, *sinod* denilen meclislerde bulunmak üzere dörtnala giden piskopos güruhlarıyle kaplıydı, ve bu kendini beğenmiş yüksek aşamalı papazlar, her mezhebi kendi kanısına bağlamak için yaptıkları hızlı ve çok sayıdaki gidiş gelişleriyle posta kuruluşunu da tüketip kurutuyorlardı (596). Konstantinus'ün saltanatındaki kilise uzlaşmaları konusunda elimizdeki bilgi bu pasaja geniş bir eleştirmeli açıklama getirecek ve büyük Atanas'ın kaygusunu haklı çıkaracaktır: «Din adamlarının, diyordu, kışkırtıcı çabalamalarının, koşuşmalarında dinin gerçeğini bulup ortaya çıkarmak yerine, hıristiyan olmayanların alaylarına ve tiksinmelerine neden olmasından korkuyordu» (597). İmparator artık iç savaşın şiddet olaylarından kurtulduğunu görünce boş zamanlarını Arles, Milano, Sirmium ve İstanbul ordugâhlarında, ya da dinsel tartışmalarda geçirmeye başladı. Yargı ve de mutlak hükümdarın kılıcı tanrıbilimcinin kanıtlarını destekledi. İznik konsili'nin kararlarını suçlamış olduğu için genellikle bilgisizlik ve kendini beğenmişlikle itham edildi (598). Zayıf Konstansius'ü çekip çeviren hadımlar, kadınlar ve piskoposlar ona *Homoousion* için sonsuz bir nefret aşılamışlardı, ama çekingen vicdanı AEtius'ün dinsizlik ve saygısızlığından ürküyordu. Bu dinsizin Gallius'ün dostu olmasından şüpheleniliyordu ve bu son suç daha az iğrenç görünüyor değildi. Üstelik, telkinler ve safsatalarla, Antakya'daki imparatorluk ministrelerinin öldürülmesinde yardımcı olmuştu. Kendini inançla dik tutmaya ya da ihtiyatla hareket etmeye yeteneği bulunmayan Konstansius, korku duyduğu karşı tarafa krükörüne saldırabiliyordu. Aynı kanıları arka arkaya benimsiyor ve sonra da bunları suçluyordu. Arius'çü ve yarı Arius'çü fesat hareketinin başındakileri kimi zaman sürgüne gönderiyor, kimi zaman da geri çağırıyordu (599). İş ve bayram zamanlarında günlerini ve gecelerini, inancının belirsiz maddelerini belirli hale getirmek için sözcükler seçmek ve heceler yakıştırmakla geçiriyor, uykusunda bile

bunları düşünüyor, gördüğü saçma sapan düşler birtakım göksel görüntüler olarak yorumlanıyordu. Konstansius piskoposlar piskoposu sanını hoşnutlukla benimsiyor, çıkarlarını gözönünde tutarak görevlerini unutan kilise mensupları ise onun bu kendini beğenmiş gülünçlüğüyle alay ediyorlardı. Bir öğreti birliği kurmak için Galya'da, İtalya'da, Asya ve İllirya'da birçok konsil topladıysa da bu proje, hem kendi kararsızlığı, hem Arius'çülerdeki geçimsizlik ve hem de katoliklerin direnci yüzünden başarıya ulaştırılamadı. Sonunda din sorunlarını genel bir konsilin kararıyla zorunlu olarak saptamak üzere harekete geçmeye karar verdi. Nikomedya depremi, uygun bir yer bulma güçlüğü ve kimbilir, belki de birtakım gizli politik nedenler düzenlemelerin eylem alanına çıkmasını engelledi. Doğu piskoposları İsauri'deki Selösi'de, Batı piskoposları Adriyatik denizi kıyısındaki Rimini'de toplanma buyruğunu aldılar. Her eyaletten iki veya üç temsilci istenecek yerde imparator piskoposların tümünü çağırdı. Dört gün süren şiddetli tartışmalardan sonra, Doğu konsili hiç bir karar alamadan dağıldı. Batı konsili ise yedi ay sürdü. Pretorium praefectus'ü olan Taurus, yüksek aşamalı papazların, aynı düşünceyi oybirliğiyle benimseyinceye dek ayrılıp gitmelerine izin vermemesi için emir almıştı. En kafa tutanlardan onbeşini sürgüne göndermesi için ona yetki verilmişti ve bu görevinde başarı göstermesi halinde konsulus'lüğü için söz verilmişti. Taurus'un ricaları ve gözdağları, hükümdarın otoritesi, Valensius ve Ursacius'ün safsataları sıkıntı, soğuk, açlık ve sürgüne gitme korkusu Rimini'deki piskoposların kabullerini en sonunda sağlamış oldu. Doğu'nun ve Batı'nın temsilcileri İstanbul'da imparatorun sarayına geldiler. Ve, *aynı özden* deyimini kullanmaksızın Tanrı'nın oğlu'nun *benzerliği*'ni kabul eden bir din temelinin dünyaya duyurulması memnunluk yarattı (600). Geleneksel papaz sınıfının daha önce istifa etmesiyle Ariusçülüğün zaferi ne bozuntuya uğratılabildi ne de yıldırıldı, ve Büyük Atanas'a yapılan haksız ve yararsız zulüm Konstansius'ün saltanatını onursuzlaştırdı.

Çalışarak geçirilen bir yaşamda, ya da kurgulu bir yaşamda tek bir insan dehâsının yaratabildiği etkileri ve tek bir konuya değişmesiz olarak uygulandığı zaman altından kalkabildiği engelleri dikkatle izleyebilme fırsatı çok seyrek olarak ele geçer. Atanas'ın ölümsüz adı (601) teslisin katolik öğretisine sıkı sıkıya bağlı kalacak, yaşamının tümü ve varlığının tüm yetileri onunla birlikte anılacaktır. Aleksandr ailesi içerisinde yetişmiş, başlangıcından beri Arius'çü mezhep sapkınlığına karşı cephe almıştı. Bu yüksek aşamalı papazın yaşlılığında onun sekreterlik işlerini yürütmüştü. Genç papazın yetenekleri İznik konsili'ndeki papazların hayranlığını ve saygısını kazanmıştı. Tehlike anlarında yaş ve sosyal sınıflara mensupluk savları sessizliğe dönüşür. İznik'ten dönüşünden beş ay sonra diyakoz Atanas, İskenderiye baş piskoposluk görevini elde etti. Bu orunda kırk altı yıl kaldı. Bu uzun görev Ariusçülüğe karşı savaşla geçti. Altı kez sürgüne gönderildi, yaşamının yirmi yılını sürgünde ve tehlikeler içerisinde geçirdi. İmparatorluğun hemen tüm eyaletleri onun *Homoousion*'a gayretli ve saygılı bağlılığının başına ne gibi zulümler getirdiğine ve taşıdığı kişiliğin değerine tanık olmuştur. Zulüm içerisinde kalan İskenderiye piskoposu çalışmalarında sabırlı, ünlü olmakta istekli ve tehlikelere karşı kayıtsız oldu. Tutkudan arınmıştı denilemese de Atanas öyle bir ruh büyüklüğü ve üstün yetenekler gösterdi ki bu nitelikleriyle büyük bir monarşiyi yönetme konusunda Konstantinus'ün dejenere oğullarından daha yeterli olabilirdi. Kayserili Eusebius daha derin ve daha geniş bilgilere sahipti. Basilus ve Greguvar uzdillikte onu geçiyorlardı. Ama, Atanas tutumunu ve de duygularını savunmaya çağrıldığı zaman, ön hazırlığı yapmadan şiddetli ve parlak bir dille yazıyor ve konuşuyor, bu haliyle karşısındakileri inandırıyordu. Geleneksel kilise ona her zaman en akıllı tanrıbilimcilerinden biri olarak baktı. Ayrıca, yüksek aşamalı bir din adamına pek uygun olmayan din dışı bilimlerde de ün kazanmış bulunuyordu. Bunlar hukuk ve kâhinlik (603) bilgi dallarıydı. Yandaşları onun tanrısal vahiy aldığına inanıyor,

düşmanlarıysa bunu aşağılık bir sihirbazlık olarak görüyorlardı: gelecekle ilgili birtakım tahminlerde bulunmuş ve bunlar gerçekleşmişti. Yansız bir düşünce düzeniyle bunu Atanas'ın deneyim ve ulusal yargılamasına vermek en doğru yol olurdu.

Keşişten imparatora dek her sınıftan insanın tutkuları ve boş inançlarına karşı durmadan savaşan Mısır başpiskoposu için insan kalbini bilip öğrenmek başlıca inceleme konusu ve tüm uğraşlarının en önemlisi oldu. Karışıklıklar ve güçlükler arasında kendi görüşlerini aynı ruhsal ilgiyle yürütüyor, ya da, olağan akıldaki insanların ancak yitirdikleri zaman değerini anladıkları kıymetli zamanlarını hiç boşa harcamıyordu. İskenderiye arşöveki, ne zaman buyruk vermesi,ne zaman tatlılıkla işini yürütmesi gerektiğini birbirinden ayırmayı iyi biliyordu. Otoritesini ne kadar süreyle kullanması ve ne zaman öfkelenmesi gerektiğini de iyi ölçüyordu. Mezhep sapkınlığına karşı kilisenin tüm toplarını ateşlerken kendi yandaşları arasında tedbirli ve barışçıl bir râhibin yumuşaklığını ve soğukkanlılığını elden bırakmıyordu. Atanas'ın seçilmesi birtakım eleştirilere uğramazlık etmedi (604). Ne var ki tutum ve gidişatındaki hale yola uygunluk ve temizlik onu halkın ve papaz topluluğunun gözünde sevimli kıldı. İskenderiye halkı, yetenekli, yüksek vicdanlı başpapazlarını savunmak için silaha sarılmak istiyordu. Kendisine bağlı papazların değişmez sevgisi, mutsuzluğa uğradığı sıralarda onun için avunma nedeni oldu ve Mısır'daki yüz piskopos onun savını her zaman, yılmaksızın savundular. Atanas, alçak gönüllü tutumu, mütevâzı görünüşüyle, Nil'in denize döküldüğü yerden Etyopya sınırlarına dek başpiskoposluk örgütünü dolaşıyor, en fakir halkla ilgileniyor, çöldeki târik-i dünyalar ve azizleri dostça selamlıyor (605) yalnız kilise meclislerinde ve kendi benzerleri arasında değil, dolaştığı yerlerde de dehasının kaynaklarını harekete geçiriyordu. İmparatorların sarayında bulunduğu zamanlarda da saygılı fakat serbest halini sürdürüyordu. Yaşamındaki kötülüklerin ve iyiliklerin birbirini izlemesi sürecinde ne dostlarının güvenini, ne de düşman-

larının takdirini yitiriyordu.

Gençliğinde Mısır başkiskoposu, Arius'ün de katolik kilise törenlerine alınmasını birçok kez emreden büyük Konstantinus'e ayak diredi (606). İmparator, Atanas'ın bükülmez karşı koymasına saygı duymuştu, belki de onu bağışlayacaktı. Ama ona en büyük düşman gözüyle bakan fesatçılar, uzaktan uzağa çok çirkin bir saldırı hazırladılar. Alçakça şüphe uyandıracak kötü haberler çıkarıp yaydılar. Arşövek için barbar bir zâlim, dediler. Melese'nin din sapkını öğretileriyle bir olup İznik konsilinde karara bağlanan anlaşmayı bozmakla onu suçladılar. (607) Atanas, bu aşağılatıcı anlaşmayı onaylamadığını açıkça söylüyordu. İmparator ise, başpiskoposun, nefret ettiği mezhepleri zulüm altında tutmak için sivil ve dinsel otoritesini kötüye kullandığına inanıyordu. Maraeotis kiliselerinden birinde kutsal çanağı kendi eliyle kırarak kutsal şeylere saldırıda bulunmuştu Piskoposlarından altısını kırbaçlatmış ya da hapse attırmıştı. Ofkesi başına çıkınca, aynı yandan olan baş papaz Arsenius'ü öldürtmüş ya da sakat bırakmıştı (608). Bu suçlamalar Atanas'ın onuru ve yaşamına yapılıyordu. Konstansius bu suçlamaları kardeşi Dalmatius'e toplattı. Sırasıyle Tir ve Kayseri Sinod'ları toplandı ve Doğu piskoposları yeni Kudüs-Diriliş kilisesinde şaraplı ekmek âyini yapılmadan önce başpiskoposu yargılama emrini aldılar. Atanas, kendi mâsumluğundan emindi ama yargıçlarının adaletine güvenemiyordu. Kendisini suçlamayı kararlaştıran hıyanetin yargılamayı ve kararı da önceden kararlaştırmış olduğundan emin bulunarak, düşmanlarından kurulu mahkemeyi reddetti, Kayseri sinodu'nun ertelenmelerini kınadı ve sonunda, uzun süre geçtikten sonra, Tir konsilinin önüne çıkmayı reddettiği takdirde itaatsizlikten dolayı cezalandırmakla tehdit eden imparatorun kesin buyruğuna boyun eğdi (609). Atanas, Mısır'lı elli piskoposun başında İskenderiye'den ayrılmadan önce Meletyen'lerin yardımını akıllıca sağlamıştı, ve, başpiskoposun imgesel kurbanı ve dostu Arsenus de ona gizlice arkadaşlık etmekteydi. Kayserili Eusebius, Tir kon-

siline başkanlık etmekteydi ve akıl ile deneyiminden hiç beklenmeyen bir sert düzensizlikle davranıyordu. Fesatçılardan kurulu kalabalığın ağzından düşmeyen katil ve zâlim sesleri salonda çınlıyor, Atanas'ın sabırlı duruşundan cesaret alan sataşmalar sürüp gidiyordu. Atanas ise sessizlik içerisinde Arsenus'ü topluluğa göstereceği anı bekliyordu. Suçlamalara karşı onlar kadar açık ve başarılı biçimde yanıt veremiyordu. Arşövek, bir kutsal çanağı kırdı diye yapılan suçlamayı onun bulunduğu köye hiç gitmemiş olduğunu tanıtlayacak durumdaydı. Düşmanlarını suçlandırmaya ve mahkûm etmeye kesin kararlı olan Arius'çüler, adaletsizliklerini birtakım yargılama formalitesi uygulamaları arasında gizlemeye çalıştılar (610). Sinod, altı piskoposu ilgili yerlerle iletişim kurmaları için görevlendirdi. Mısır piskoposlarının karşı çıktıkları bu girişim yeni şiddet ve suçlama sahnelerine yol açtı. Delegeler İskenderiye'den gelince, konsilin çoğunluğu Atanas için sürgün ve derece düşürülmesi cezalarını içeren kesin bir karar aldı. İmparatora sunulmak üzere kırgınlık, öfke ve alçaklık dolu bir ilâm kaleme aldıktan sonra ve bunu katolik kilisesinde yayımlıyarak yüksek aşamalı papazlar Sen Sepülkr (Saint Sepulcre) haccına gitmek üzere anlaştılar (611).

Yargıçlarının haksızlığına boyun eğmekten uzak olan Atanas onların karşısında bile görünmedi, hakkındaki kararı da beklemeden, saraya gerçeğin anlatılmasını düşünerek, imparatorluk kentine harekete hazır bir gemiye atladı. İmparatorun kendisini kabul etmemesinden ya da bir görüşmeyi atlatmasından korktuğu için gelişini gizli tuttu, ve Konstantinus'ün sarayına atla döndüğü sırada arşövek, İstanbul'un bir yolunda onun önüne çıkıverdi. Bu garip görüntüden şaşıran ve öfkelenen hükümdar bu münasebetsiz adamın oradan uzaklaştırılması için muhafızlarına emir verdi. Ama istenç dışı bir saygı kızgınlığını geçirdi, ve adalet isteyen bu kimsenin cesareti karşısında gururundan vazgeçti (612). Konstantinus, dikkatli ve hoşgörülü bir davranışla Atanas'ın yakınmalarını dinledi. Yargıçların dava

üzerinde kendisine açıklamalarda bulunmalarını buyurdu. Eusebius festçıları, arşövek'e çirkin bir suç yükleyecek yeni bir kara çalmaya başvurmadano nnu yenik düşürmesini becerdiler. Konstantinopolis'in beslenme gereksinimi için tahıl yüklü bir ticaret filosunu İskenderiye'de alıkoymuş olmakla suçlandı (613). Konstantinus Mısır'da huzurun, fesat çıkarıcı bir şefin oradan alınmasıyla sağlanabileceğini düşündü. Bu nedenle Atanası'ı, Mısır başpiskoposluğu sınırları içerisinde bir yere atamadı. Uzun süre kararsız kaldıktan sonra, kötü bir sürgünden çok bir uzaklaştırma niteliğinde olarak yirmi sekiz ay süreyle Galya'da oturmasını buyurdu. Atanas bu süreyi Treves sarayında geçirdi. Konstantinus'ün ölümü işlerin rengini değiştirdi. Yeni bir saltanatın hoşgörüsü Atanas'ı yeniden kendi arşöveklik görevine oturttu. Genç Konstantinus, kendi korumasındaki bu saygıdeğer kimsenin değerliliğini bir buyrultuyla ilân etti (614).

Bu hükümdarın ölümü Mısır başpapazının yeniden zulmün kucağına düşmesine neden oldu. Doğu hükümdarı olan zayıf Konstansius hemen Eusebius'ün yandaşlarıyla gizli bir ortaklık kurdu. Bu fesat hareketinin doksan piskoposu, katedral için görüşmelerde bulunma bahanesi altında Antakya'da toplandılar. Yarı Arius'çü nitelikte, anlaşılmaz deyimlerle bir inanç açıklaması örneği düzenlediler ve bugün de ortodoks Yunanlıların disiplin kuralı olarak kullanılması sürdürülen yirmi beş dinsel kural (canon) meydana getirdiler (615). Görünüşte adaletli bir havası olan ayrı bir kararla, görevden uzaklaştırılmış bir piskoposun yeniden eski görevine gelebilmesi için aynı sayıda din adamının katıldığı bir sinod'ça seçilmesinin gerektiği kuralı kondu. Bu kural hemen Atanas'ın seçimi için uygulandı. Antakya konsili onun rütbe indirilmesi cezasına çarptırılmasını onayladı. Gregorius adında bir yabancr onun yerine arşövek seçildi. Mısır Praefectus'ü Philagrius (616) bütün sivil ve askersel gücün başında yeni başpapazın tanınması emrini aldı. Asya başpapazlarının fesat hareketinin kurbanı olan Atanas İskenderiye'

den ayrıldı, üç yıl sürecek bir sürgüne gitti, ama bu süre içerisinde Roma'daki başpapaz ile yakınlaşma çabasını aksatmadan yürüttü (617). Latinceyi öğrenme ve bu dilde incelemede bulunma konusunda gösterdiği kararlılık ve çalışma sayesinde Batılı din adamlarıyle hemen görüşmeler sağladı (618). Kendini beğenmiş Julius onun pohpohlamalarıyle kendinden geçti ve öğütlerine göre hareket etti. Atanas, Romalı pontife, makamını elde tutabilmesi için onun yardımına gereksinmesi olduğu düşüncesini benimsetti. İtalya piskoposlarından kurulan elli üyeli bir konsil, oybirliğiyle onun masumluğunu onayladı. Üç yıl biterken kaçak başpapaz Milano'ya geldi. Orada, geleneksel inanç için içtenlikli bir çabayı —karışık yaşamı içerisinde— sürdüren Konstansius'ün lutfuna sığındı. Altın, adalete destek oldu (619) Konstansius'ün din danışmanları, katolik kilisesinin temsilcisi olarak bir meclisin toplantıya çağrılmasını hükümdarlarına salık verdiler. Batı'dan doksan dört ve Doğu'dan yetmişaltı piskopos iki imparatorluğun sınırı üzerinde ve Atanas'ın koruyucusunun bölgesinde bulunan Sardica'da toplandılar. Tartışmaları, birbirlerine karşı kişisel saldırı ve kınamalara dönüştü. Kendilerini tehlikede sanan Doğu piskoposları, güvenliklerini Trakya'daki Filipopolis'de buldular ve iki konsil de karşılıklı olarak birbirlerini gerçek Tanrı'nın düşmanları olarak ilân ettiler. Kararları, bulundukları eyaletlerde onandı. Atanas, Batı'da (aziz) olarak nitelenirken Doğu'da bir kaatil olarak lânetleniyordu (620). Sardica konsili, Yunan ve Latin kiliseleri arasında dinin aslında sapma ve kopma'yla ilgili ilk belirtileri ortaya çıkardı. Dinsel kanılarındaki başkalık ve dillerindeki sürekli ayrılık onları, dönüşü olmayan bir biçimde birbirinden ayırmaktaydı.

Batı'daki ikinci sürgünü boyunca, Kapu, Milano, Verona, Padua, Akuile ve Treves kentlerinde imparatorla sık sık görüşmeler yaptı. Yerel piskopos bu görüşmelerde ona eşlik ediyordu ve *âyinlerin büyük üstadı*, her zaman hükümdarın bulunduğu bölümü gizleyen örtü veya perdenin önünde kalıyordu. Baş

papaz, Konstansius'ün gizli kalmasını istediği konuşmasında buna güvence olmak üzere bu saygıdeğer tanıkları vermiş oluyordu (621). Onda saygı ve ılımlılığın sürekli olarak bulunması, bir vatandaş ve din adamı için zorunlu bir özellik olması gerekirdi. Batı'nın hükümdarıyle yaptığı bu içli dışlı görüşmelerde Atanas yalnızca Konstansius'ün acımasını sağlamakla yetiniyordu. Ne hadımları, ne de yüksek aşamalı Ariusçü papazları hesaba katmadan, atak bir tutumla kilisenin bölünmesini ve katolik dininin karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi eleştiriyor. Konstans'ı babasının çabasına öykünmeye ve onun şânına layık olmaya özendiriyordu. İmparator geleneksel dîn görüşünü desteklemek için Avrupa'nın asker güçlerini ve hazinelerini seferber etmeye kararlı olduğunu beyan etti ve kardeşi Konstansius'e üst perdeden kaleme aldığı bir mektup göndererek Atanas'a hemen eski yerini ve haklarını geri vermeyecek olursa bir filo ve ordunun başında kendisinin onu İskenderiye'deki arşöveklik makamına oturtmak üzere harekete geçeceğini bildirdi (622). Konstansius'ün alçakgönüllüğü bu dinsel ve doğadışı savaşı önlemiş oldu, Doğu imparatoru, eziyet ettiği bir uyruğuna arlayış gösterisinde bulunma lutfunu gösterdi. Atanas, soylu bir gururla, hükümdarından arka arkaya üç mektup aldı. Bu mektuplar takdir, güvence ve koruma duygularıyla doluydu ve onu, arşöveklik görevine başlamak üzere geri çağırıyorlardı. Konstansius ayrıca, danışmanlarının isteğiyle, niyetinin içtenliğini belirtmek gibi aşağılandırıcı bir dikkatini de yazmayı ihmal etmiyordu. Bu iyi niyetini, Atanas'ın tüm dostlarını ve öğretililerini Mısır'a çağırmak suretiyle de göstermiş oluyordu. Onlara yerlerini ve ayrıcalıklarını geri verdi; Eusebius kurulunun yasal olmayan yargılama işlemerini genel kayıtlardan iptal ederek çıkardı. Onursal adaletin gerekli görebileceği tüm güvenlik ve tatminleri elde ettikten sonra Arşövek Trakya, Asya ve Suriye eyaletlerinden ağır ağır geçerek yol boyunca, onun güveninden çok nefretine neden olan Doğulu piskoposların kalleşçe saygı sunuşlarını kabul etti (623). Antakya'da imparator

Konstansius'u gördü ve alçakgönüllü bir güven içerisinde efendisi tarafından kucaklandı. İskenderiye'de Arius'çüler için bir kilise kolu kurulmasıyla ilgili öneriyi, imparatorluğun öbür illerinde kendi yandaşları için de kiliseler kurmak izni verilmesi koşulunu ileri sürerek atlattı. Böyle bir yanıt ancak bağımsız bir hükümdarın ağzından çıkabilirdi. Arşövekin İskenderiye'ye girişi bir zafer töreni görünümünü aldı. Yokluğu ve çektikleri, İskenderiye halkının gözünde onu aziz kılmıştı. Uyguladığı otorite daha sağlam bir biçimde yeniden kuruldu, ve ünü, Britanya'dan Etyopya'ya dek tüm hıristiyan âlemine yayıldı (624).

Hükümdarını râzı olmaya zorlayan bir uyruğun bu uzlaşmayı içtenlikli ve sürekli olarak sayması doğru değildir. Konstans'ın acıklı ölümü Atanas'ı güçlü ve yüce gönüllü bir koruyucudan yoksun bıraktı. Kaatil ile Konstans'ın yaşayan tek kardeşi arasındaki iç savaş üç yıl boyunca imparatorluğu kemirdi ve bu süre içerisinde katolik kilisesi de sessiz yaşamını sürdürdü. Magnensius'ün elçilerini kabul ederek görüşmelerde bulundu ve, onunla gizli haberleşmeyi sürdürmekle suçlandı (625). Konstansius, aziz peder diyerek saygıdeğer Atanas'a, kendisi imparatorluğun başında bulundukça, Mısır başpapazının Konstans'ın korumasını aramasına gerek kalmayacağını, kendisinin, ortak düşmanlarının hasetlerine ve şamatalarına karşın her zaman dostu olarak kalacağını bildirdi (626). Minnet duygusu, insanlık, mutsuz koruyucusunun kaatili olan Magnensius'den nefret etmesini gerektiriyordu. Konstansius'ün başarısı için pek de sıcak istekler göstermemiş olmakla birlikte durumunu onun hoşgörüsüne borçlu olduğuna inanmıştı. Konstansius'ün gücü sağlam olarak yerleşince, artık bu duygusunu gizli tutmaktan vazgeçti. İmparator ise, zaferden sonra Arles kentinde kışı geçirdi ve Atanas için duyduğu nefreti resmen açıkladı, yok ettiği rakibinden daha kötü bir düşman olarak ondan öc almak için verdiği kararı ilân etti (627).

Hükümdarın kaprisi cumhuriyetin en ünlü ve en erdemli yurttaşının ölümünü isteyecek olsa, yardakçıların silâhlı gücü

ve yargıların yüze gülücü kalleşlikleri onu tatmin etmek üzere hemen harekete geçebilirlerdi. Bir piskoposun suçlanıp mahkûm edilmesi için gerekli önlemler ve önellerle verilecek hükmün uygulanmaya konulması Roma devlet yönetiminde kilisenin ayrıcalıkları nedeniyle düzen ve özgürlük duygusunu canlandırıyordu. Tir Sinodu'nca verilen ve Doğu piskoposlarının çoğunluğunca imzalanan hüküm kesin olarak yürürlükten kaldırılmış değildi ve, meslekdaşlarınca aşama indirmesi cezasına çarptırılmış olmasına karşın Atanas'ın piskoposlukta kullandığı otorite yasadışı, ve de suç eylemi sayılabilirdi. Konstansius önce Batı kiliselerininona bağlılığında bulduğu güç kaynağından başpapazı yoksun bırakmak ve eski kararı rastgele uygulamaya koymadan önce Lâtin piskoposlarının kabullerini sağlama almak istedi. Kiliselerle görüşme işi iki yıl sürdü. Uyruklarından birine karşı imparatorun savı Arles sinodunda resmen tartışıldı ve pek az zaman sonra Milano konsili'nde de bu tartışma sürdürüldü (628). Bu toplantıya üçyüz piskopos katılmıştı. Onların doğru görüşü yavaş yavaş Ariusçülerin kanıtları, hadımların düzenleri ve saygınlığını kinine feda eden bir hükümdarın inatçı istekleriyle saptırıldı. Devlet gücünü elinde tutanın en değişmez silahı olan, bozuculuğa başvurdu. Altını oyuna soktu, armağanlar dağıtarak piskoposların oylarını satın aldı, onurlar ve ayrıcalıklar dağıttı, (629) katolik kilisesini sessiz hale sokmak ve birleştirmek için tek çarenin bu başpapazdan kurtulmak olduğu kanısını aşıladı. Atanas'ın dostları onu bırakmıyorlardı. Karakterlerinin kutluluğu daha az tehlikeli hale soktuğu şiddetli tutumlarıyle adaletin ve dinin gereklerini savundular ve bunu her yerde, imparatorla yaptıkları özel toplantılarda dile getirdiler. İmparatora, ne kendilerine yapacağı lutuf nedeniyle duyacakları umut ne de göstereceği öfkenin korkusu orada hazır bulunmayan mâsum ve saygıdeğer bir meslektaşlarını mahkûm etmeleri için etkili olamıyacağını söylediler (630). Görünüşe göre haklı olarak, Tir konsilince verilmiş olan yasadışı kararın imparatorca çıkarılan buyrultularla, İskende-

riye arşövekinin yeniden eski yerine atanmış olmasıyla ve en çok konuşan hasımlarının savlarını geri almış olmaları ya da hiç ağızlarını açmamalarıyla, uzun süreden beri yürürlükten kalkmış bulunduğunu açıkladılar. Atanas'ın mâsumluğunun tüm Mısır piskoposlarınca oybirliğiyle dile getirildiğini ve bunun Roma ve Sardica (631) konsillerinde Lâtin kilisesinin yargısal kararıyle tanındığını ileri sürdüler. Ayrıca, bunca uzun zaman saygınlığını sürdürmüş, büyük bir üne sahip olmuş ve görünüşe göre hükümdarının da güvenini kazandıktan sonra şimdi yeniden yanlış ve saçma sapan suçlamalar karşısında kalarak kendini haklı çıkarmaya uğraşmasını Atanas için çok acıklı bir durum olarak niteleidiler. İleri sürdükleri nedenler doğruydu ve davranışları pek saygıdeğerdi. Ne var ki imparatorluğun tüm gözlerinin bir bireyin üzerinde toplanmasına neden olan bu uzun ve inatçılıkla sürdürülen tartışmada, başpapazı savunan ya da suçlayan karşılıklı grupların din adamları, amaçları için adaleti ve gerçeği feda etme durumuna girmişlerdi. Ariusçüler niyetlerini ve gerçek duygularını gizliyorlardı. Halkın desteğine ve genel bir konsilin kararına dayanan geleneksel inanca bağlı piskoposlar ise her fırsatta, özellikle Milano'da Büyük Atanas'ın tutumu üzerine yargılama işine girmeden önce hasımlarının yıkanıp arınmaları gereken mezhep sapkınlığı lekesi üzerinde direttiler (632).

Aklın sesi Atanas'dan yana olduğu halde, çoğunlukta olan fesatçılar ve satılmışların çığlıkları arasında suskunluğa dönüştü. Milano ve Arles konsilleri İskenderiye arşövekini Batı'nın ve Doğu'nun kiliselerince verilen yargısal kararlarla ayrı ayrı ve resmen suçlayarak işine son verdi. Muhalif piskoposlar da bu kararları imzalamaya ve hasımlarının sanık şefleriyle bir tek dinsel toplulukta birleşmeye çağrıldılar. Devlet postacıları orada bulunmayan piskoposlara kabul formülü getiriyorlardı. İmparator, katolik kilisesinin kararlarını uygulamaya koyma bahanesiyle, Arles ve Milano konsillerinden esinlenmiş düşünceye uymayı reddedenleri hemen sürgüne gönderiyordu. Sürü-

len çok sayıda başpapaz arasında özellikle Roma'dan Liberius, Kordua'dan Osius, Treves'den Paulinus, Milano'dan Denysus, Vercelli'den Eusebius, Cagliari'den Luciferus ve Poitiers'den Hilarius gibi dikkati çekenler de bulunuyordu. İmparatorluk başkentini yöneten Liberius'ün seçkin sıfatı, saygıdeğer Osius'ün kişisel değeri ve uzun deneyimi, Büyük Konstantinus'ün eski gözdesi, ve İznik din anlayışının babası niteliğiyle bu piskoposlar Lâtin kilisesinin başında yer alıyorlardı ve onların örneği, direnme veya başeğme biçiminde, çok sayıda yüksek aşamalı papazı peşlerinden sürükleyebilirdi. Roma ve Kordu piskoposlarını kandırmak ya da yıldırmak için imparatorun yaptığı tüm girişimler uzun süre sonuçsuz kaldı. İspanyalı, altmış yıl önce büyük babası Maksimianus'ün zamanında çektiği gibi Konstansius'ün saltanatı sırasında da ıstırap çekmeye hazır olduğunu ilân etti. Roma piskoposu, hükümdarının önünde, Atanas'ın masumluğunu hararetle savundu ve kendi vicdanının özgür olduğunu belirtti. Trakya'da Baera'ya sürüldüğünde, yol gereksinmeleri için kendisine verilmiş olan büyük parayı geri gönderdi ve, imparatorla hadımlarının, askerleri ve piskoposları satınalmak için bu altınlara gereksinimleri olacağını düşünerek böyle yaptığını —hakaret yollu— belirtmekten çekinmedi (633). Osius ile Liberius'ün kesin davranışları sürgün yaşamının sıkıntı ve huzursuzlukları karşısında gevşedi. Roma pontifi, pişmanlık gösterme gibi suçluluk ödünleri vererek dönüşünü satınaldı. Yüz yaşlarında olan, bu nedenle gücü tükenmiş ve özellikle beyinsel yetileri zayıflamış bulunan Kordua piskoposuna, imzasını alabilmek için önce tatlılıkla söylendi ve sonra da şiddete başvuruldu. Arius'çülerin bu utan çverici başarılarından öfkelenen kimi geleneksel kilise mensupları, daha önceleri kilisenin en sağlam dayanağı olarak gösterilen saygıdeğer bir ihtiyarı sert bir biçimde eleştirdiler (634).

Liberius ile Osius'ün gösterdikleri zayıflık. Atanas'ın savına ve vicdanlarına bağlı kalan piskoposların cezalandırılması sonucunu doğurdu. Onları birbirinden uzaklaştıran hadımlar,

herbirini imparatorluğun en geri ve yabani bölgelerine yerleştirmeye özen gösterdiler (635). Sürgüne gönderilenler, Libya çöllerinin ve Kapadokyanın, Arius'çülerin dinsel hiyanetlerini ve taşkınlıklarını ceza görmeksizin yaydıkları büyük ve parlak kentlerden daha az tehlikeli yerleşme alanları olabileceğini anladılar (636). Davranışlarının doğruluğu, kendilerine yapılan ziyaretler, gelen mektuplar, yandaşlarının cömertçe yardımları (637) ve İznik konsili'n ce benimsenen din anlayışının karşıtlarında bölünmelere yol açan anlaşmazlıklar bu sürgünler için avunma nedeni oldu. İşte, üç ekanimin aynı tözden olduğunu kabul edenlerle tözün birliğine inanlara ve de Baba ile Oğul'un eşitliğini yadsıyanlara karşı benzer bir davranışla eziyet eden Konstansius'ün gülünç kaprisi ve imgesel inancının kuralına sıkı sıkıya bağlılığı böyleydi.

Batı'nın geleneksel inanca sahip piskoposlarının gözden düşmesi ve sürülmeleri Atanas'ın çöküşüne öncülük etmiş oldular (638). Yirmi altı ay böylece geçti. Bu süre içerisinde imparatorluk sarayı onu İskenderiye'den uzaklaştırmak için her çeşit düzenlere başvurdu ve yurttaşların yapmak için çırpındıkları yardımların kendisine ulaşmasını engellemek üzere her türlü önlemleri uyguladı. Lâtin kilisesi tarafından kendi başına bırakılan Mısır başpapazı tüm dış yardımdan yoksun kalınca Konstansius adamalarından ikisini Atanas'ın sürgün edilmesini ve öldürülmesini uygulamak üzere —sözlü emirle— görevlendirdi. Bu karar tüm papaz sınıfınca onaylandığına göre başka türlü bir buyruk yazılı olarak verilemezdi. Yoksa, imparatorluğun ikinci kenti ve en gelişmiş eyaletlerinden birinde olaylar çıkabilir, halk silaha sarılarak tinsel (peder)'lerinin suçsuzluğunu savunmaya kalkabilirdi. Ne var ki bu önlem, böyle bir (sözlü) buyruğun, hükümdarın adaletine ve her zamanki tutumuna çok aykırı olması nedeniyle tanımaması için baş papaz'a bahane vermiş oldu. Yüksek aşamalı görevliler, onu kentten ayırmaya zorlama konusunda yetersiz kaldılar ve halkın ileri gelenle-

riyle bir anlaşmaya vararak, imparatorun istencine açıklık getirilinceye dek her türlü düşmanca hareketin askıya alınmasını kararlaştırdılar. Bu ılımlı davranış katolikleri yalandan bir güvenlik içerisine sokarken Yukarı Mısır ve Libya lejyonları, göz kamaştırıcı güzel şeyler görmeye ve dinsel tutkunun meşalelerine alışmış olan bir büyük kenti kuşatma ya da ona baskın yapmak üzere hızla ilerliyorlardı (639). Deniz ile Mareotis gölü arasında bulunan İskenderiye'nin konumu, birliklerin yaklaşmasını ve girişini kolaylaştırır biçimdeydi. Kapıları kapamak ve savunma yapabilecek birtakım grupları oyalamak için herhangi bir harekete girişilmeden önce lejyonlar kenti ele geçirdiler. Anlaşmanın imzalanmasından yirmi üç gün sonra, bir gece yarısı, Mısır dükası Sirianus, bir kuşatma için hazırlanmış ve silahlanmış beşbin askerin başında ansızın Sen Teonasius kilisesini alıverdi. O sırada arşövek ve bir bölüm papaz, halkın önünde gece duaları dolayısıyle ayin yapıyorlardı. Kapılar hızla kırılıp yıkıldı, kilisenin içerisinde kan gövdeyi götürdü. Bu korkunç kargaşa içerisinde askerler her çeşit şiddet hareketine başvurdular. Ne var ki, bıçaklanmış askerlerin cesetleri ve parçalanmış silahları, ertesi günü katoliklerin bu dinsel kutsallıklara karşı yapılan saldırının öcünü alacaklarının şimdiden görülebilen belirtileriydi. Kentin öbür kiliseleri de aynı alınyazısına uğradılar, ve dört ay süresince, karşı yanın papazlarınca kışkırtılmış düzensiz bir ordu mutsuz yurttaşlar üzerinde her türlü öfkeli ve çılgınca çirkin hareketlerde bulunmaktan geri kalmadı. Çok sayıda hıristiyan ,canını yitirdi. Piskoposlar ve papazlar en aşağılatıcı davranışların kurbanı oldular. Kutsallaştırılmış bâkirelere tecavüz edildi ve nâmusları zalimce lekelendirildi. Zengin yurttaşların evleri yağma edildi, din maskesi altında ahlaksızlık, açgözlülük, nefret ve öcalma, cezasız kalarak her yana dehşet saçtı, üstelik övgü gördü. O sıralarda henüz sayıları çok ve kendileri hoşnutsuz durumda bulunan İskenderiyeli putataparlar, saygı göstermekle birlikte çok da korku duydukları bir piskoposu kolayca terketmeye râzı oldular.

Birtakım özel çıkar umutları ve başkaldırma cezasına çarptırılma korkusu, Atanas'ın ardılı olarak gösterilen ünlü Kapadokyalı Georgius'u desteklemeye onları zorunlu kıldı. Arius'çu Sinod'da kutsanan zorba, bu ordu harekâtını uygulamak üzere Mısır kontu adıyla atanmış bulunan Sebastianus'ün yardımıyle arşöveklik tahtına oturdu. Georgius, yasalara uygulama sırasında değil de kendini sağlama bağlama konusunda çaba gösterdi. Dini de, adaleti de ve insanlığı da hiçe saydı. Kent'te meydana gelen rezalet ve şiddet hareketlerinden Mısır'ın seksen iki ilindeki piskoposluklar da etkilendi. Bu barbarca başarılardan güç alarak şımaran Konstansius, temsilcilerinin bu öcalma saldırılarını onamaktan sıkılmadı. Bir mektubu yayımlattı. Bunda, sihirbazlığıyle halkın gözünü boyayan tehlikeli bir zâlimden İskenderiye'yi kurtardığı için mutlandığını açıkladıktan sonra, yeni baş papazın erdemlerini ve dindarlığını övüyor, kentin sahibi ve iyilikçesi olarak İskenderiye'nin sanını ve ününü daha da yüceltme isteğini yineliyordu. Ama, çok zaman hak ettiği aşağılatıcı ölümden ve adaletten sıyrılarak cinayetlerini yeterince ortaya koymuş olan suçlu Atanas'ın başkaldıran yandaşlarını tüm gücüyle kovuşturacağını sarsılmaz bir kararla bildiriyordu (640).

En zorlu tehikeye karşı kendisini koruyabilen bu olağanüstü adamın serübenleri üzerine dikkatimizi bir an için çevirmemiz gerekir. Birliklerinin başında olarak Sen Yeonas kilisesine Sirianus'ün baskın yaptığı gece arşövek, tahtında oturmuş, gözüpek bir tavırla ölümü bekliyordu. Kudurganlık ve teror nâraları inananların ibadetini engellediği sırada Atanas, Musevi Tanrısı'nın dinsiz Mısır zâlimi üzerindeki kudretini dile getiren Davud'un mezâmirini okuyarak titreşen papazlarını cesaretlendiriyordu. Askerler kapıları kırdılar ve içerisini ok yağmuruna tuttular. Parlak silahlarından yansıyan ışıklar mihrapları aydınlatıyordu (641). Kılıç elde en kutsal mihrab (Sanctuaire)'a dek ilerlediler. Papazlar, kendilerince çok değerli olan ar-

şövekin canını kurtarmak için büyük gayrete kapıldılar. Ama gözüpek başpapaz, herşey güven altına alınmadan önce yerinden ayrılmayacağını söyledi. Kargaşa ve gecenin karanlığı kaçışına olanak sağladı. Kendisini ezecek bir kalabalığın arasından güçlükle sıyrılarak yere atlayıp ayaklar altında kaldıysa da ne cesaretini ne de düşünce yetisini yitirdi. Askerler boş yere Atanas'ı arayıp durdular. Çünkü ileri gelen Arius'çüler onun başını getirene ödül verileceğini, ayrıca imparatorun da çok güzel ve bol armağanlarla ödüllendireceğini vaad etmişlerdi. O andan sonra Mısır başpapazı gözden kayboldu ve altı yıl süreyle aydınlatılması olanaksız bir karanlık içerisinde gizlendi (642).

Yatışmak bilmez düşmanının despotça gücü tüm Roma dünyasına yayılıyordu. Hükümdar, Etyopya'nın hıristiyan kralına da iyedi mektup göndererek orasının da Atanas'a sığınma olanağı vermemesini istedi. Kontlar, valiler, tribunus'ler ve tüm ordular kaçak bir piskoposu yakalamak için harekete geçirildi, birçok buyrultu çıkarılarak sivil ve asker görevlilerin gerekli çabayı göstermesi istendi. Atanas'ı canlı ya da ölü olarak getirene büyük ödüller vaad edildi ve bu halk düşmanını koruyacak olanların en şiddetli cezalara çarptırılacağı bildirildi (643). Ne var ki Tebai çöllerinde, imparatorun buyruklarından çok kendi başpapazlarının buyruklarını dinleyen bağnazlar oturuyordu. Antonius'ün ve Pakomus'ün çok sayıda öğretilileri Atanas'ı, babaları gibi kabullendiler. Kendi kuruluşlarının çetin kurallarını eksiksiz uygulayan başpapazın sabır ve alçak gönüllülüğüne hayranlık duyuyorlar, onun her sözünü tanrısal usun bir belirtisi olarak benimsiyorlardı. Suçsuzluğu ve gerçeği savunmak için göze aldıkları tehlikeler, onlara, ibadetlerden, gece uykusuzluklarından ve perhizlerden daha yeğ görünüyordu (644) Mısır manastırları, dağların tepelerinde ve Nil'in adaların da olmak üzere, ıssız çöllerde kurulmuştu ve Tabenne'nin kutsal borusunun tannan sesi, çoğu o dolaylarda çiftçilik yapmış güçlü kuvvetli ve gözüpek binlerce keşişi bir anda bir araya toplayabiliyordu. Eli silahlı askerler onların uzak ve ıssız konut

larına girdiklerinde, kaatillerinin kılıcına karşı sessizce boy gösteriyorlar ve ulusal karakterlerine bağlı kalarak, hiçbir biçimde hâinlik etmemeye kararlı oldukları gizlerini ele vermeksizin işkenceye ve ölüme meydan okuyorlardı (645). Onların kıyafetine giren İskenderiye arşöveki, yaşamları pahasına da olsa onu savunmaya and içmiş bu çok sayıdaki inananların arasına karışmıştı. Tehlike çok yaklaşınca keşişler onu başka bir (inzivâgâh)'a götürüyorlardı. Bu haliyle çöller, şeytanların ve zebanilerin oturduğu yerlere dönüşmüş gibiydi. Atanas'ın bu saklanış döneminde geçirdiği iki yılda çevresinde, gerçek bir bağlılıkla kendisine hizmet eden keşişler, yazıcılar ve haberleşme ulaklarından başka kimse yoktu. Kovuşturma hareketleri biraz yavaşlayınca, katolik yandaşlarıyla daha sıkı bir bağlantı kurma girişimi için duyduğu büyük istek onu İskenderiye'ye gitmeye zorladı, canını dostlarının ve yandaşlarının gözetimine emanet etti. Orada geçirdiği çeşitli serüvenler ilginç bir öyküye konu oluşturacak niteliktedir. Kuru bir sarnıçta saklandı. Oradan çıkınca bir kez kölenin hıyanetine uğradı (646) ama yine de olağanüstü bir çabayla, en çok yirmi yaşında ve güzelliğiyle ünlü bir dulun evine sığınmayı başardı. Çok yıllar sonra bu kadının anlattığına göre, gece yarısı, eski püskü elbiseler içerisinde, arşövekin kendisine doğru telâşla geldiğini gözlerine inanamıyarak görmüştü. Kadına kendisini konuk olarak kabul etmesi için yalvarmış ve gökten gelen bir görüntünün onun evini aramasını bildirdiğini söylemişti. Dindar kadın onu kabul etmiş, Tanrı'nın saklaması için gönderdiği bu kutsal emaneti özenle gizlemişti. Hiç kimseye bir şey söylemeden Atanas'ı kutsal odasına götürdü, bir dostun sevecenliği, bir kölenin bağlılığıyla başpapazın güvenliğini korudu. Tehlike sürdüğünce ona yiyecek ve kitaplar sağladı, düzenli olarak ayaklarını yıkadı, ona sekreterlik yaptı ve, en belirgin namus niteliklerini gerektiren karakterdeki bir aziz ile çekiciliği en tehlikeli heyecanları uyandırabilen bir genç kadın arasında çok içiçe ve herkesten uzak bir ilişkinin kuşkusunu uyandırmamayı ustaca başardı.

(647) Altı yıllık sürgün ve eziyet süresinden sonra Atanas güzel ve kendisine bağlı bayan arkadaşını birçok kez ziyaret etti. Kendisince de yapılan bildirmeye göre de Rimini ve Selösi konsillerinde bulunmuş olduğuna inanmak zorundayız (648). Dostlarıyla kişisel olarak görüşebilme olanağı ve hasımları arasına fit sokma girişimleri, becerikli bir politikacı olarak Atanas'ın yeteneğini sergilemektedir. Ticaret ve gemi taşımacılığının merkezi olan İskenderiye, Akdeniz'in tüm limanlarıyla ilişki halindeydi. Saklandığı yalnızlık yerinin derinliklerinden bile gözüpek baş papaz Arius'çülerin koruyucusuna karşı, durmadan bir saldırı savaşı yapıyordu. Hızla elden ele dolaşarak okunan uzdilli yazıları geleneksel din yanlılarının birleşmesine ve canlanmasına yardımcı oluyordu. Herkesin okuduğu savunularında imparatora sesleniyor, ılımlılığı övermiş gibi görünerek, Konstansius'ü zayıf ve bozulmuş bir hükümdar, ailesinin celladı, cumhuriyetin zalimi ve kilisenin deccalı olarak gösteriyordu. Gallus'ü suçlarından ötürü cezalandırmış, Silvanus'ün ayaklanmasını bastırmış, imparator Vetranion'u tahtından indirmiş ve Magnensius'ün büyük ordusunu yenmiş olan utkulu hükümdar, gönencinin doruğundayken, görünmez bir elden, kendini koruyamaz ve öcünü alamaz bir halde derin yaralar alıyordu. Konstantinus'ün oğlu sivil otoritenin güçlü çabarına dinsel konuda karşı çıkan ilkelerin etkisini duyan hıristiyan hükümdarlarının ilki oldu (649).

Gerçek davası ya da vicdanlarının sesi uğrunda acı çekmiş olan Atanas'a ve saygıdeğer piskoposlara reva görülen zulüm, Arius'çülük mezhebine körükörüne bağlanmamış bulunan tüm hıristiyanları öfkeye ve nefrete boğuyordu. Sürülmelerinden sonra bir yabancının baş piskoposluk kürsüsüne getirilmesi, halkı, bu saygıdeğer papazların yitirilmesi nedeniyle daha da üzüntüye ve yakınmalara itiyordu (650). Seçim haklarının çiğnenmiş olmasından yakınıyordu ve kişilikleri bilinmeyen, ilkeleri kaygu uyandırıcı çıkarları peşindeki birtakım gaspedicilere itaat etme zorunda bırakıldığından dert yanıyordu. Katoliklerin

genel karşı koyma ya da kesin olarak kilise âyinlerine girmeme suretiyle dinsel başkanlarının mezhep sapkınlığına katılmadıklarını tanıtlamak üzere iki yolları vardı. Antakya birincinin örneğini verdi ve başarısı tüm hıristiyanlığa yayıldı. Münâcat ya da kutsal teslisin şânını kutlayan ilâhi çok ince, pek önemli bükülmelere elverişlidir ve geleneksel din simgesiyle mezhep sapkınlığı simgesinin tözü bir bağlaç ya da bir (ve) edatı ayrımıyla anlatılabilmektedir. İznik din anlayışına çok bağlı iki laik olan Flavius ile Diodorus, düzenli bir okuyuşa almaşık karşılık ilâhisini koydular (651). Onların tutumu yüzünden bir çok keşiş komşu çölden çıktı, eğitim görmüş okuyucular Antakya katedralini doldurdu. Koro halinde Baba'nın, Oğul'un ve Kutsal Ruh (Ruhülkudüs)'ün tekbirini çekiyorlardı (652). Katolikler, Eustathe'nin yerini gaspetmiş olan Arius'çü piskopos'a kendi öğretilerinin temizliğiyle hakaret ettiler. Bu ilâhileri esinleyen aynı çaba geleneksel kilisenin daha titiz mensuplarını, sürgünde bulunan pastörlerinin ölümüne dek verdiği izinle seçilmiş papazlarca yönetilen özel meclisler kurmak zorunda bıraktı (653). Saray entrikaları, isteklilerin sayısını artırıyordu ve, Konstansius'ün saltanatı sırasında bir kentin tinsel yönetimi için iki ya da üç dört piskoposun birbirleriyle çekiştiği görüldü. Yandaşları üzerinde dinsel yargılama gücünü kullanıyor ve almaşıklı olarak da kilisenin cismânî (dünyasal) varlığını yitiriyor ve yeniden ele geçiriyorlardı. Hıristiyanlığın kötüye kullanılması devlet yönetimine yeni zulüm olanakları kazandırdı ve Roma hükümet idaresinin dine başkaldırmasına yol açtı. Dinsel fesat hareketlerinin şiddeti sivil toplumun tüm bağlarını kopardı. İmparatorların tahttan düşmesine ve tahta çıkmasına kayıtsız kalan sâde vatandaş, canının ve para pulunun seçmiş olduğu kilise başkanının çıkarlarına bağlı bulunduğunu sanıyor, duyguları kendisini bu yolda etkiliyordu. İki başkent örneği, Konstantinus'ün oğulları zamanında imparatorluğun durumu ve insanların karakteri üzerine bir düşünceye varabilmemizde bize yardımcı olabilir.

1° Bir Roma pontifi işlevlerini yaptığı ve ilkelerini tam olarak uyguladığı sürece büyük bir halkın desteği ve bağlılığıyla etkili bir biçimde korunuyor ve, din sapkını bir hükümdarın ricalarını, tehditlerini ve sunularını hor görerek geri çevirebiliyordu. Hadımlar Liberius'ün sürülmesi için gizlice buyruk çıkartınca bu kararın büyük dikkatle ve önlem alarak yerine getirilmesini sağlayabildiler; çünkü bir halk ayaklanmasından korkuluyordu. Kent her yandan kordon altına alındı, vali, zor ya da ustalık kullanarak piskoposu yakalama buyruğu aldı. Roma kenti halkının öğrenip de umutsuzluğunun büyük üzüntüye dönüşmesinden önce, Liberius gece yarısı kaçırılarak uzaklaştırıldı. Piskoposlarının Trakya'nın uzak bir yerine gönderildiğini öğrenince bir genel meclis toplanması kararlaştırıldı, Roma papazları açık ve gösterişli biçimde and içerek, başpapazlarının yolundan hiçbir zaman ayrılmayacaklarını, hadımlarca düzensiz olarak seçilerek kilise dışında bir sarayda oturtulan Feliks (Felix)'i tanımayacaklarını açıkladılar. İki yıl böylece geçtiği halde dirençleri bütün hızıyla süregelmekteydi. Konstansius Roma'ya geldiği zaman halkın yalvarışları karşısında kaldı. Romalılar, eski özgürlüklerine dayanarak, patavatsızca bir içli dışlılıkla, imparatorlarıyla konuşma hakkını kullanıyorlardı. Çok sayıda senatörün ve seçkin vatandaşların eşlerince üstlenecek bir hizmetle (imparator'a) durumu anlatmanın daha uygun olacağı düşünülerek bu hanımların ondan Liberius'ün geri çağrılmasını istemeleri kararlaştırıldı. Giysileri ve süsleri toplumsal sınıflarını ve zenginliklerini belli eden bu bayan temsilcileri Konstansius hoşnutlukla kabul etti. Saygıdeğer dinsel başkanlarını dünyanın öbür ucuna dek izleyeceklerini bildiren kesin kararlarını öğrenince çok etkilendi, her iki piskopos, Liberius ve Feliks'in, kendi yandaşı olan papaz örgütlerini, herbiri ayrı ayrı, ve barış içerisinde yönetmelerini kabul etti. Ama, hoşgörü düşünceleri o zamanın uygulama ve eğilimlerine o denli aykırı bir şeydi ki, Konstansius'ün yanıtı Roma sirkus'unda halka duyurulunca, bu uzlaştırma tasarısı nefret uyan-

dırdı ve oybirliğiyle reddedildi. Sirkus «Bir Tanrı, bir İsâ, bir piskopos» haykırışlarıyle çınladı. Roma halkının Liberius davasıyle ilgili tutumu yalnız sözde kalmadı. Konstansius'ün oradan ayrılmasından az zaman sonra patlak veren tehlikeli ve kanlı ayaklanma bu hükümdarı başpiskoposun doğrultusunda karar verme ve başkent yönetimini başkasıyla paylaşmaksızın ona teslim zorunda bıraktı. Zayıf ve yararsız bir direnmeden sonra, kazanan taraf, imparatorun dolayısıyla anlaşılan izniyle, Liberius'ün yerine geleni kentten kovdu. Feliks'in yandaşları, insanlık dışı davranışlarla sokaklarda boğazlandılar, kent alanlarında, hamamlarda ve kiliselerde bile, öldürüldüler. Roma, mübârek piskoposunun dönüşünde de, Marius'ün genel kıyımlarını ve Silla'nın terörlerini yeniden yaşadı (654).

II. Flavius saltanat soyu sırasında hıristiyanlar hızla çoğaldılarsa da, Roma, İskenderiye gibi imparatorluğun büyük kentlerinde, hıristiyan kilisesinin kazandığı gönenci çekemeyen ve tiyatrolarında tanrıbilim sorunlarıyla serbestçe alay eden kalabalık ve güçlü bir inançsızlar topluluğu yaşamını sürdürüyordu. Yalnız Konstantinopolis, kilisenin sinesinde doğmuş bulunmak ve putperestlikle kirlenmemiş olmak gibi bir ayrıcalık taşıyordu. Tüm halkı, o yüzyılın hıristiyanlarını dünyanın öbür insanlarından ayıran erdemler ve dinsel bağlarla yetişmiş bulunuyordu. Aleksandr'ın ölümünden sonra Paulus ile Masedonius, piskoposluk görevi için çekiştiler. Çalışmaları ve yetenekleri bakımından eşittiler. Masedonius, bu yeri örf ve âdetlerindeki temizlikle kazanacak olsa, yarışmacısının da daha önceki bir seçim ve daha geleneksel bir öğreti dolayısıyle üstünlüğü vardı. Kendisini azizler ve şehitler katına çıkartan İznik inancı'na sarsılmaz bağlılığı Arius'çülerin ona hınç bağlamasına neden olmuştu On dört yıllık süre içerisinde beş kez yerinden atıldı ve çoğunlukla hükümdarın bağışlamasıyle değil, halkın ayaklanmasıyle yeniden görevine dönebildi. Masedonius'e piskopos-

luğunu huzur içinde elde edebilme olanağı ancak Paulus'ün ölümüyle gelebilirdi. Mutsuz Paulus, zincire vurularak Mezopotamya çöllerinden Toros dağlarındaki haydut yataklarına dek sürüklendi (655). Bir hisar kulesine kapatıldı ve burada yiyeceksiz olarak altı gün kaldı. Sonunda da, Konstansius'ün başlıca temsilcilerinden biri olan Filipus'ün buyruğuyla boğduruldu. (656) Dinsel çekişmeler yeni başkentte ilk kez kan dökülmesine neden oldu; her iki yandan pek çok sayıda vatandaş şiddetli ve dirençli ayaklanmalarda yaşamlarını yitirdi. Paulus'ün sürgüne gönderilmesiyle ilgili kararın uygulanmasıyla görevlendirilen süvari generali Hermogenes bu görevinin kurbanı oldu. Katolikler piskoposlarını savunmaya koştular, Hermogenes'in sarayını yakarak kül ettiler, imparatorluğun bu bir numaralı askerini İstanbul sokaklarında ayaklarından çekerek sürüklediler ve cansız vücuduna her türlü düşmanca saldırıda bulundular (657). Hermogenes'in başına gelenler pretorium praefectus'ü olan Filipus'e ders oldu, aynı girişimde daha dikkatli davranması gerektiğini ona anlattı. Saray'la deniz arasında bulunan Zeukzippe banyolarında dostça görüşmek için Paulus'a haber gönderdi. Bahçe merdiveninin en alt basamağına yanaşmış ve denize açılmaya hazır bekleyen gemiye konularak Selanik'e doğru yola çıkan başpapazın kaçırıldığını halk henüz anlıyamamıştı. Sarayın kapıları açıldı, başpapazlığı zorbalıkla ele geçiren Masedonius, valinin yanında yüksek bir arabada oturmuş halde ve kılıçları ellerinde çok sayıda muhafızın eşliğinde göründü. Bu askersel topluluk katedrale doğru yürüyüşe geçti. Katolikler ve Ariuscüler onu ele geçirmek için koşuyorlardı. Bu kanlı ayaklanma Konstantinopolis halkına üçbin yüzelli kişinin ölümüne mal oldu ve, düzenli birliklerce desteklenen Masedonius zaferi kazandı. Ne var ki onun işbaşında bulunduğu dönem ayaklanmalar ve huzursuzluklarla geçti. Çekişmenin gerçek sorunuyla ilgisi olmayan konular bile bu çatışmalara neden olabiliyordu. Büyük Konstantinus'ün naaşının kilisede konulduğu en kutsal bölüm enkaz durumuna gelmişti. Başpapaz, bu

saygıdeğer naaştan kalan parçaları Aziz Akasius kilisesine aktartmıştı. Bu dine uygun ve özenli davranış, *Homoousion* öğretisini izleyen kesimin gözünde dinsel bir saygısızlık olarak değerlendirildi. İki kesim de silaha sarıldı. Kutsal hizmetler için ayrılan alan savaş alanına dönüştü. Bir kilise tarihçisi, edebiyat yapmak için değil de gözleriyle görerek tanık olduğu olayda, kilisenin karşısındaki kuyunun kanla dolduğunu ve oradan taşan kanların, yol kenarlarından ve dolaylardaki kemer altlarından aktığını söylemektedir. Bu azgınlıkları dinsel bir ilkeye yükleyen tarihçi insan kalbinden yana çok az bilgiden söz edebilecektir. Açıkça söylemek gerekir ki gayreti körleten güdü ve tutkuların çığrından çıkmasını maskeleyen bahane vicdan acısını söndürebiliyor, Konstantinopolis hıristiyanlarına başka bir olay dolayısıyle bu acı kendini çok şiddetli biçimde duyuruyordu (658).

Konstansius'ün kıyıcı ve müstebit eğilimleri salt suçluluk ya da direnme eylemlerinin meydana gelmesiyle kendini gösteriyor değildi. İmparator, başkentindeki ayaklanmayı öğrenerek büyük bir öfkeye kapılmıştı, bu hareket dine ve hükümdarın otoritesine karşı bir saldırı niteliği taşıyordu. İşte bu ayaklananlara ölüm, sürgün ve zoralım cezaları yağdırıldı. Konstantinopolis kapılarında, Hergogenes'in kaatilleri olarak kafaları kesilen bir papaz adayı ile bir diyakoz çömezini çağımız Yunanlıları bugün de saygı ile anmaktadırlar. Teodosius kodeksine alınmasına gerek görülmeyen bir Konstansius buyrultusuna göre, Arius'çü bir piskoposun elinden şaraplı ekmeği geri çevirenlerin, özellikle Masedonius'e karşı böyle bir davranışta bulunanların papazlık ve hıristiyanlık ayrıcalıkları kaldırılacaktır. Nitekim böyleleri kiliselerinden kovuldular ve kent içerisinde bir araya gelmeleri yasaklandı. Gayretkeş Masedonius bu haksız yasayı Küçük Asya'da ve Trakya'da da uygulamakla görevlendirildi. Sivil ve asker kuruluşlarının başında bulunanlar onun buyruklarına uyma emrini aldılar ve bu yarı Arius'çü

zâlimin *homoousion* yanlısı inancı desteklemek bahânesiyle yaptığı korkunç kıyıcılıklar Konstansius'ün saltanatını lekelemiş oldu. Olmak istemeyen kimselere ve Masedonius ilkelerinden nefret edenlere bile zorla vaftiz yapılıyordu. Kadınlar ve çocuklar vaftiz edilmek üzere, yakınlarının ve arkadaşlarının elinden çekilip alınıyorlardı. Kiliseye getirilenlerin ağızları açık kalsın diye tıkaç konuluyor ve şaraplı ekmek yutaklarına sokuluyordu. Genç bakirelerin göğsü ateşte kızdırılmış yumurtalarla yakılıyor, ya da başları iki tahta levha arasında canavarca sıkıştırılıyordu. Navasiyenlerin Konstantinopolis kolundakiler *homoousion* öğretisine sıkı sıkıya bağlı olduklarından bu öğretiyi çok sayıda olan katoliklere de benimsetmeliydiler (659). Paflagonya (Sinop ve dolayları)'nın büyük bir bölümünde katoliklerin bulunduğu öğrenilince bunları hak dinine döndürmeye ya da afaroz etmeye karar verildi (660). Bu durumda yalnızca kilise mensuplarını göndermenin yetersiz olacağını düşünerek bu mezhep sapkınlarına karşı dörtbin kişilik bir kuvveti harekete geçirerek bütün bölgeyi kendi dinselbuyruğu altına almaları onlara emredildi. Novatien köylüler umutsuzluk ve dinsel coşkuyla ayaklanarak bu kıyıcı saldırıyı püskürttüler ve, talimsiz, silahsız olarak yalnızca ellerindeki çiftçi gereçleriyle, çok sayıda ölen hemşerilerinin öcünü, alçakça bir kaçışla canını kurtarabilen az sayıdaki askerin dışında dörtbin kadar lejyoneri öldürerek aldılar. Konstansius'un ardılı, hadımlarının ve kendi tutkularının tutsağı haline düşen bir hükümdarın yönetimi altında imparatorluğun ve özellikle doğu eyaletlerinin sahne olduğu dinsel karışıklıkların bir bölümünü canlı ve anlatımlı bir biçimde betimlemektedir: «Mutsuz yurttaşlar zehirleniyor, işkenceye uğratılıyor ve sürgüne gönderiliyorlardı. Özellikle Sizik *(Cyzique)* ve Samosat'da çok sayıda insan, mezhep sapkını diye nitelendirilerek boğduruldu. Paflagonya'da, Bitinya'da ve Gorlaya'da, insansız ve yıkılmış kent ve köyler görülüyordu» (661).

Arius'çülerin öfke ve şiddeti imparatorluğun kalbini par-

çalarken değişik birtakım düşmanlar, Sirkonselien (Circoncellien)'ler adı altında Afrika eyaletlerini rahatsız ediyorlardı. Bu yırtıcı bağnazlar Donatist yanlıların kuvveti olmakla birlikte onların utancıydı da... (662) Konstantinus yasalarının sert uygulanması kin ve ayaklanma duygusunu dürtüklemişti. Ayrılmanın baş nedeni olan karşılıklı nefret, onun oğlu Konstans'ın şiddetli çabalarıyla büsbütün zehirlenmişti. Konstans'ın bu çabaları kilisenin birlik haline getirilmesi içindi. İmparatorluk görevlileri olan Paulus ve Makairus'ün kullandıkları kuvvet ve bozgunluk önlemleri, mezhep sapkınlarına, havârilerin koyduğu kurallarla onların sözde ardıllarının tutumu arasında tiksinç bir aykırılık bulma bahanesi vermekteydi (663). Nümidya ve Moritanya köyleri Roma yasalarına pek bağlı olmayan, hıristiyan dinine tam olarak geçmemiş olmakla birlikte kendilerine vaazlar veren Donatistlerin savına şiddetli bir tutkuyla sarılmış insanlarla doluydu. Piskoposlarının sürgüne gönderilmesinden, kiliselerinin yıkılmış olmasından ve dinsel toplantılarının yaptırılmamasından dolayı hoşnutsuzluk içerisinde bulunuyorlardı. Çoğunlukla bir asker birliğince korunan, adalet örgütünün yaptığı kötü işlere karşı sert tepkiler gösteriliyor, ve ayaklanmalar sırasında öldürülen kilise mensuplarının başına gelenler bu yırtıcı yeni hıristiyanları şehitlerinin öcünü alma isteğine yöneltiyordu. Zulüm ve işkenceyi uygulayanlar çok zaman kendi kusurlarının kurbanı olarak ölüyorlar, istenç dışı bir patırdının suçu, bunu işleyenleri umutsuzluğa ve ayaklanmaya sürüklüyordu. Doğdukları köylerden atılan Donatist insanlar Getuli çöllerinin ücra yerlerinde, büyük gruplar halinde toplandılar. Boş oturmak ve yolkesicilik yapmak üzere güç çalışma koşullarından ayrıldılar. Din adamları boş gezmek ve haydutluk doğru değildir dedikleri halde onları dinlemediler. Sirkonselien'lerin başlarına azizlerin Başkanı deniyordu. Mızrak ve kılıçları çok azdı ve *Yahudi* diye adlandırdıkları kalın bir lobut kullanıyorlardı. Onların ünlü savaş haykırışları Afrika'nın tüm silahsız eyaletlerinde yankılanıyordu. Yiyecek bulunmayışı ilk yağ-

ma bahaneleri oldu. Ama saldırıları kısa sürede gerekseme sınırlarını aştı. Kırıp dökücülük ve yağmacılığın sonunda köyleri ateşe verdiler, tüm kırsal alanda saltık bir zulüm düzeni kurdular. Tarım ve adalet işleri durdu. Sirkonselien'ler insanlar arasında ilkel eşitliği kırmayı, sivil toplumdaki kötülükleri kaldırmayı istedikleri için, kendilerine sığınan köleleri, borçluları korumaları altına alıyorlardı. Karşı konulmadığı zaman yalnızca yağmayla yetiniyorlardı. En ufak bir direnç, öldürmelere ve benzeri şiddet davranışlarına yolaçıyordu. Tedbirsizlik göstererek akıl öğretmeye halkışan kimi katolik papazlarına en korkunç işkenceler uygulandı. Sirkonsillen'lerin derdi yalnız silahsız düşmanlarla değildi. Kimi zaman asker birliklerine de saldırıyor ve arada sırada onları kaçmak zorunda bırakıyorlardı. Kanlı Bagai olayında, bir ovanın ortasında imparatorluk süvari müfrezesinin önüne çıktılar. Ellerinde silahlarıyle yakalanmış olan Donatistlere yırtıcı hayvanlara yapılan davranış gibi muamele yapılıyordu ve, kendi yaptıkları yabanıl yırtıcılıkların sonucunda bunu hak etmiş oluyorlardı. Kılıçla, baltayla ya da ateşle öldürülüyorlardı. Onların da karşılıkları kanlı oluyor, başkaldırmaları daha büyüyüp yaygınlaşıyor ve anlaşmak için tüm umut kapıları böylece kapanmış oluyordu. Yüzyılımızın başlarında, Kamisar'ların zulüm, gözüpeklik, suç işleme ve tutku alanlarında Sirkonselien'lerin yeniden doğduğu görüldü. Her ne kadar Langedok bağnazları askersel beceri bakımından Nümidyalılardan ileri idiyseler de Afrikalılar yırtıcı bağımsızlıklarını daha büyük bir gözüpeklikle ve kararlılıkla sürdürmüşlerdi (664).

Bu gibi düzensizlik ve kargaşalar dinsel zulüm yönetiminin doğal sonuçlarıdır. Ancak, Donatist'lerin öfkesi olağanüstü bir şiddetle alevlenmişti ve kendilerini o denli saçma duruma soktuğu bir gerçekse bunun benzerine başka hiçbir ülkede rastlanmamıştır. Bu bağnaz insanlardan bir bölümü yaşamaktan tiksiniyorlardı ve büyük bir istekle şehit düşmelerini bekliyorlardı. Şu veya bu işkenceyle ya da doğrudan doğruya ölmek onlar için önemli değildi; yeter ki ölümleri imanları uğrunda ve son-

suz mutluluğa geçiş umudu içerisinde olsundu (665). Arada sırada putataparları, bayramlarında ya da tapınaklarında kızdırıp aşağılandırıyorlar ve onların bu kızgınlıklarının kendi tanrılarının onuru için öcalmalarına yol açacağını umuyorlardı. Kimileri de yargıçlara başvuruyor ve kendilerini işkence cezasına çarptırmalarını isteyerek onları korkudan titretiyorlardı. Büyük yollarda yolcuları durduruyor, onlardan kendilerini şehit etmelerini istiyor, bunu yaparlarsa ödül vereceklerini, bu acayip isteklerini reddederlerse onları ölümle tehdit ediyorlardı. Bütün bu başvuru olasılıkları bulunmazsa bir gün saptayarak dostlarının ve yakınlarının önünde bir kayanın tepesinden kendilerini uçuruma atıyorlardı; bu çeşit kendini öldürmelere sahne olmuş çok sayıda uçurum bulunuyordu. Bu tutkunların davranış ve şiddetli devinimleri bir kısmı için din yolunda şehit, bir bölümü için de Şeytan'ın kötülüğüne kurban olmuş biçimde yorumlanırken yan tutmayan bir filozof bunda, Yahudi ulusunun karakterine ve ilkelerine kökten bağlı eğilmez bir ruhun etkisini ve kötüye kullanılışını kolayca ortaya sermektedir.

Kilisenin barışını bozan ve şânını gölgeleyen iç bölünmelerin öyküsü bir putatapar tarihçinin uyarısını doğrulamakta ve saygıdeğer bir piskoposun yakınmalarını da haklı çıkarmaktadır. Deneyim, Ammien'e o kanıyı vermiştir ki, en yırtıcı hayvanlara karşı insanların duyduğu korku, hıristiyanların (666) kendi aralarında birbirlerinden duydukları korkuya oranla daha azdır, ve Nazianlı Gregorius'a göre de gökyüzü krallığı *hercü merç* durumuna düşmüştür ve cehennem karmaşasının korkunç görünümünü yansıtmaktadır (667). Erdemleri yalnız kendi yanlarındakilerde gören ve tüm suçları hasımlarına yükleyen o dönemlerin öfkeli yazarları, şeytanların meleklere karşı açtıkları savaşı simgelemektedirler. Akıl yetkin olarak erdemli ya da tam olarak bozuk ahlaklı bir *fâni* düşüncesini reddettiğinden, karşılıklı olarak birbirlerini mezhep saypkınlığıyle suçlayan ve herbiri geleneksel hıristiyanlığın yalnız kendisinde olduğunu savunan mezheplerin hepsini de hem erdemli hem de kusurlu

saymak doğru olur. Hepsi de aynı dinin içerisinde oluşmuşlardı, bu yaşam ve sürdürmeleri gereken yaşam için aynı korkular ve aynı umutlar içersinde çabalamışlardı. Bir yanından kusurlu olsalar da masûm olabilirlerdi. İnanç içtenlikli olabildiği halde uygulama (ibâdet) erdemli ya da bozulmuş olabilirdi. Arius'ün ve Atanas'ın öğretililerinde metafizik kanılar tinsel karakter bakımından, değişiklik göstermiyordu ve hepsi de, İncil'in arı kurallarından - fakat kötü yorumlanarak - aldıkları hoşgörüsüzlük ruhuyle davranıyorlardı.

Yapıtlarına gösterişli politik ve felsefesel sıfatlarını vermekte kendinde hak gören çağımız yazarlarından biri (668), imparatorluğun gerileyiş nedenleri arasına, putperest inancını kesinlikle kaldıran ve halklarından büyük bir bölümünü râhipsiz, tapınaksız ve genel bir dinden yoksun bırakan Konstantinus'ün yasasını da koymadığı için, çekingen bir yollama (atıf)'yla Monteskiyo'yü suçlamaktadır. Bu felsefesel yazarın insan hakları uğrundaki çabası, kilise mensuplarının, sevgili kahramanlarına hafifçe genel bir zulüm yükleyen tutumlarının etkisi altında kalmış olsa gerektir (669). Eğer olsaydı, imparatorluk kodekslerinin başında yer alacak olan böyle bir imgesel yasayı aramaya gerek görmeden Konstantinus'ün özgün bir mektubuna başvurabiliriz. İmparator, artık din değiştirmiş olduğunu gizlemediği ve tüm rahiplerinden kurtulup tahtına tek başına egemen olduğu bir zamanda bu mektubuyla eski dini sürdürmekte olanlara sesleniyordu. Tüm Roma imparatorluğu yurttaşlarını, etkileyici sözlerle hükümdarlarına öykünmeye çağırıyor ve onları bunun için yüreklendiriyordu. Ne var ki, göksel ışığa karşı körükörüne direnenler olursa, sahte tanrılarının tapınak ve inançlarında dinlerini huzur içerisinde sürdürebileceklerini de dile getiriyordu. Putperestlik törenlerinin topyekûn yasaklanması, alışkanlığın, ve boş inançların yenilmez direncine karşı akıllıca ılımlılık gösteren imparatorun kendisi tarafından, kesin olarak yalanlanmış bulunmaktadır (670). Verdiği sözü bozmadan ve putataparları paniğe kaptırmadan dikkatli imparator,

putperestliğin eskimiş ve dengesini yitirmiş olan yapısını yavaş yavaş ortadan kaldırıyordu. Kuşkusuz kimi zamanlarda gösterdiği sertliğin gizli güdüsü hıristiyan inancından ileri geliyorduysa da bunları bile ussal bir adalet ve kamu yararı bahanesi biçiminde nitelemeye özen gösteriyordu. Eski dinin temellerini, belli etmeden sarsarken Konstantinus, yalnızca hakkın kötüye kullanılmasını önlemek istediğini savunuyordu. Çok akıllı öncellerinin örneğine uyarak, kimi zaman birtakım sıkıntı içerisinde bulunan ya da suçluluğa doğal olarak eğilim duyan insanlara imgesel umutlar veren ve onları özendiren —dine aykırı— kâhinleri ağır cezalara çaptırıyordu. Halk tarafından hile ve sahtelik olduğu artık anlaşılmış bulunan *tanrısal yanıtlar*'ı susturdu. Ve Nil'deki kadınsı râhiplikleri yasakladı. Konstantinus, Roma sansürünün yetkilerini onursal olarak kullanmak suretiyle, bütün gün Venüs'e sofuca saygı nişanesi amacıyla her türlü cinsel münasebetlerin sürüdürüldüğü Fenike tapınaklarını yıktırdı (671). İmparatorluk kenti Konstantinopolis, bir çeşit Yunan ve Asya tapınaklarının zararına olarak yükseldi ve onların zengin özenleri üzerinde güzelleşti. Varlıkları zoralıma sokuldu, tanrıların ve kahramanların heykelleri, bunlara yalın bir merak uyandırıcı nesneler olarak bakan bir halkın bulunduğu yerlere taşındı. Altın ve gümüşler piyasada kullanıma konuldu. Yüksek aşamalı görevliler, piskoposlar ve hadımlar, gayretkeşliklerinin yanısıra açgözlülüklerini ve öçlerini de almış ve doyurmuş oldular. Bu çapulculuk Roma dünyasının çok küçük bir bölümünde yapılıyordu ve bu eyaletler uzun süreden beri hükümdarların ve prokonslulus'lerin bu gibi davranışlarına alışkındılar, çünkü onların, bağlı oldukları dini yıkma niyetlerinden şüphe edilemezdi (672).

Konstantinus'ün oğulları babalarının yolunu daha büyük bir gayret, fakat daha az bir dikkatle izlediler, kıyım ve çapul bahanelerini daha da artırdılar (673). Hıristiyanlar her zaman hoşgörüye güvenmekteydiler. En küçük bir kuşku putperestlere

karşı bir kanıt sayılıyordu ve onların tapınaklarının yıkılması Konstansius ile Konstans'ın saltanatları için hayırlı bir işaret olarak kutlandı (674). Konstansius, gereğinden çok değişik yasaklar koyan bir yasa hazırladı: «Uyruklarımızdan hiç birinin *giderek suçlu duruma düşmemesi için tüm tapınakların hemen* kapanmasını ve özenle korunmasını kesinlikle buyuruyoruz. Tanrılara sunguda bulunmaktan vazgeçmelerini emrediyoruz. Yasaklamamıza karşın sunguda bulunmayı sürdüren olursa, suçunu canıyla ödemesini ve mallarının kamu yararına zoralıma uğratılmasını istiyoruz. Suçluları cezalandırmada ihmal gösterecek eyalet yöneticilerini de aynı cezalara çarptıracağımızı bildiririz.» Ne var ki, bu korkunç buyrultunun yayımlanmadığı, hiç değilse uygulamaya konulmadığıyla ilgili olarak birtakım güçlü nedenler vardır. (675). Tanınmış yapıtlar, bakır ve mermer anıtlar, ki bugün bile durmaktadır, putperestlik dininin Konstantinus'ün oğullarınca yürütülen saltanatın sonuna değin uygulanmayı sürdürdüğünü göstermektedir. Doğu'nun ve Batı'nın kırsal alanlarında ve kentlerindeki çok sayıda tapınaklara dokunulmadı. Ve çok sayıda putatapar, sivil yönetimin koruması ya da hoşgörüsü altında sungu, bayram ve ayin törenlerine katılmayı sürdürdü. Bu kanlı buyrultudan dört yıl sonra Konstansius Roma'ya geldi. Bir putatapar yazar, hükümdarın yola yönteme uygun davranışını, ardılları için öykünülecek bir örnek olarak gösterip onu kutlamaktadır: «Bu imparator, diyor Simmakus (Symmachus), Vestal'lerin ayrıcalıklarını saygıyla korudu. Roma soylularına dinsel saygınlıklar tanıdı, bayramların ve genel dinsel törenlerin gerektirdiği giderler için olağan ödenekleri verdi; her ne denli yeni bir dine geçtiyse de, imparatorluk halkını, atalarının kutsal inancından yoksun bırakmadı.» (676) Senato, genel kararnamelerle, imparatorların *tanrısal* anısını kutsama geleneğini sürdürüyordu. Konstantinus de, ölümünden sonra, yaşadığı sürece yadsıdığı ve hakaret ettiği tanrılar arasında yerini aldı. Yedi hıristiyan imparator, Numa tarafından kurulan ve Augustus'ça da benimsenen büyük pon-

BÖLÜM XXII

Julianus, Galya Lejyonlarınca İmparator İlan Edildi — İlerleyişi Ve Başarıları — Konstansius'ün Ölümü — Julianus Yönetimi.

Romalılar hadımların utanç verici zulmü altında inlerlerken, Konstansius'ün sarayı dışında tüm imparatorluk Julianus'e yapılan övgülerle çınlıyordu. Onun yengileriyle aşağılık duruma düşen Cermanya barbarları genç caesar'ın varlığından büyük korku duymaktaydılar. Askerleri de bu başarıları paylaşıyor, mutluluk ve huzur içerisindeki eyaletler onun iyiliklerinden minnet duyarak yararlanıyorlardı. Ama onun yükselmesine karşı çıkan gözdeler bu erdemlerden ürküyorlardı. Halkın dostunu sarayın en tehlikeli düşmanı olarak görmekte hakları vardı. Kazandığı başarılar onları da etkilemeye başlayınca sarayın soytarıları Julianus'ün gülünç betimlemelerini yapmaya giriştiler. Onun saflığının yapmacıktan başka birşey olmadığına kolayca karar vermişler, bu bilgin savaşçıya tüylü yabanıl, erguvan giyinmiş maymun lakaplarını takmakta gecikmemişlerdi. Gönderdiği alçak gönüllü yazılar ukalalıklarla dolu masallar ve askerliği de Atina Akademisi'nin bahçelerinde okuduğu savaş sanatı olarak nitelendiriliyordu (670). Utkularının parlaklığı ve halkın alkışları, onları susmak zorunda bıraktı. Frankları ve Almanları yenen bir kimse artık nefret edilemez bir varlıktı.

tif saygınlığının sanını, nişan ve madalyalarını ve ayrıcalıklarını kabul ettiler. Bu hükümdarlar, terkettikleri din üzerinde, yeni girdikleri dindekinden çok ve salt otoriteye sahip oldular (677). Hıristiyanlar arasındaki bölünmeler, putperestliğin yıkılmasını askıya almıştır (678). Kendi yandaşlarının suçlarından ve başkaldırmalarından ürkmüş olan hükümdarlar ve piskoposlar, kâfirlere karşı kutsal savaşa pek sert ve kararlı olarak girişemiyorlardı. Bir kural olarak yerleşmiş olan hoşgörüsüzlük mezhep sapkınlığının yıkılmasını doğrulamış olurdu (679). Birbiri peşinden sarayda egemen olan düşman mezhepler, hızlanmış ve zayıflamış olmakla birlikte güçlüklerini yine de sürdürmekte olan mezhep mensuplarını kışkırtmaktan ve kendilerine karşı harekete geçirtmekten çekiniyorlardı. Tüm otorite, tutulan yol, akıl ve çıkar güdüleri hıristiyanlıktan yana işliyordu. Ancak, utkulu etkilerinin genellikle duyarlık kazanabilmesi için iki, üç kuşağın geçmesi gerekli oldu. Bilimsel kanılardan çok kendi eski alışkanlıklarına daha çok bağlı olan kalabalık bir halk hâlâ, uzun zamanlardan beri imparatorlukta yerleşik bulunan bir dine bağlı bulunuyordu. Konstantinus ve Konstansius, ayrım gözetmeksizin tüm uyruklarına sivil ve askersel onurları dağıttılar. Çok tanrılılığa bağlı olanlar arasında çok sayıda bilgin, zengin ve kahraman bulunmaktaydı. Senatör ile köylünün, ozan ile filozofun boş inançları değişik kaynaktan besleniyordu. Ne var ki, tanrılarının bulunduğu tapınaklarda hepsi eşit bir dinsel bağlılıkta bütünleşiyorlardı. Yasaklanmış bir mezhebin saldırgan zaferi yavaş yavaş onların tepkisini çoğaltti ve imparatorluğun veliahdı, Galya'yı barbarların elinden kurtaran genç ve yiğit kahramanın gizlice atalarının dinine sarılmış olduğunu duyup inanmşı oldukları için umutları yeniden alevlendi.

Ama imparator, çalışmalarının onurlu ödülünü vekilinden esirgemek aşağılığını gösterdi. Eyaletlere gönderdiği, defne dallarıyla süslü genelge mektuplarında Julianus'ın adı bilinmezlikten geliniyordu. Bu genelgelerde Konstansius, savaş düzenlemelerini kendisinin yaptığını ve değerini ilk saflarda tanıtladığını bildiriyordu. Utku onun zekâsının meyvasıydı, tutsak edilen barbar kralı, kendisine savaş alanında getirilip teslim edilmişti ve savaş süresince kırk gündür ayaktaydı (671). Bu denli gülünç bir masal ne halkı aldatabilir ne de imparatorun övünmesini doğrulayabilirdi. Julianus'ün kazandığı zaferlerle Romalıların sevgi ve saygısını da elde ettiğine içinden inanan zayıf ruhlu Konstansius, dışından hükümdarlarına bağlıymış gibi görünüp kalleşçe amaçlarını saklayan şakşakçıların sözleriyle avunarak rahatsızlığını gideriyordu (672). Bu şakşakçılar Julianus'ün parlak niteliklerini gizlemek şöyle dursun, onun ününü, yetenek ve hizmetlerini öyle övüyorlardı ki, halk ondan yana döner ve o da, yengi kazanmış bir ordunun başında olarak öcalma ve tek başına bir güç olma hevesine kapılırsa bu yiğit ve erdemli caesar'ın bir anda kanlı ve tehlikeli bir düşman kesilebileceğine de değinmeden edemiyorlardı. Konstansius'ün konseyi hükümdarın kişisel korkularını kamu huzuru için bir baba kaygısı olarak gösterirken, bu kaygıları içinden duyan imparator daha az çirkin olan güvenliğini koruma adı altında, Julianus'ün erdemleriyle yüreğinde oluşan kin ve kıskançlık duygularını gizlemeye çalışıyordu.

Galya'daki yüzeysel sessizlik ve Doğu eyaletlerini tehdit etmekte olan tehlikeler imparatorluk yüksek görevlilerine, çıkar yolunu özenle hazırladıkları amaçlarını uygulama bahanesi veriyordu. Caesar'ı silahsızlandırmaya ,utkularının sadık yoldaşlarını ondan ayırmaya ve, Ren kıyılarında Cermanya'nın savaşkan uluslarını dize getirmiş deneyimli lejyonerleri oradan alıp Pers savaşına sürmeye karar verdiler. Julianus kışlık karargâhı olarak seçtiği Paris'te, Cermenlerden kurtardığı halka adaletle

yönetim sunmaktayken bir imparatorluk Bakanı ile bir tribunus'ün geldiğini kendisine bildirdiler. Bu görevliler Caesar'a imparatorun buyruğunu verdiler. İmparator, buyruğunda, özel olarak görevlendirilen bu temsilcilerin yapacakları düzenlemelere engel olunmamasını istiyordu. Selt'ler, Herul'ler, Petulan'lar ve Batavyalı'lardan oluşan dört lejyon hemen Julianus'ün emrinden çıkmalıydı ve geri kalanlarından da, en genç ve en güçlü üçyüzbin asker seçilmeliydi. Galya ordusunun kuvvetini oluşturan bu çok sayıdaki askerler, zaman yitirmeksizin yola çıkmalı, savaşın başlamasından önce ivedilikle Pers sınırına varmalıydı (673). Caesar bu uğursuz buyruğun getireceği sonuçları sezdi ve beğenmedi. Yardımcılarının çoğunluğu, kesin olarak Alp'leri geçmemek koşuluyla ve kendi istençleriyle görevlerini kabullenmişlerdi. Kamu inancı ve Julianus'ün onuru bu askersel anlaşmanın güvencesiydiler. Bu denli kalleşçe davranış, iyi niyeti erdemlerin başında tutan ve özgürlüğe en değerli varlık diye bakan Cermanya savaşçılarının güvenini yıkacak ve hınç duygularını uyandırabilecekti. Romalı adını kullanan ve ayrıcalıklarından yararlanan lejyonerler, imparatorluğu savunmak için gerekli her yerde hizmet etmek üzere askere alınmışlardı. Bu ücretli askerler Roma ve Cumhuriyet adlarına pek ilgi duymuyorlardı. Doğuştan ve alışkanlık sonucu olarak Galya geleneklerine ve iklimine bağlıydılar; utkulu Julianus'ü seviyor, ona saygı besliyor, belki imparatordan nefret ediyor; çetin yolculuktan, İranlıların oklarından ve Asya'nın kavurucu çöllerinden çok korkuyorlardı. Askerler, kurtardıkları ülkeleri kendi ülkeleri gibi görüyorlar ve ana-babalarıyla dostlarını savunmaktan daha kutsal olan ödev için bu noksanlıklarından dolayı kendilerini mâzur sayıyorlardı. Galya ahalisi ise, lejyonların oradan alınmasıyla eyaletleri yeniden barbarların saldırısına uğrayacağından dökülen kanların boşuna yitirilmiş olacağını ileri sürüyorlar ve buna karşı çıkıyorlardı. Cermenler, kendilerine karşı çıkacak kuvvet kalmadığını öğrenince, korku yüzünden kabullendikleri anlaşmayı hemenyırtıp bozacaklardı.

Julianus'ün değerine ve askerlik alanındaki yeteneklerine karşın, adından başka kuvveti kalmayan ordu komutanı olarak, hafif bir çatışmanın sonunda barbar ordularınca tutsak edilecek ya da imparatorca suçlanarak cezalandırılması yoluna gidilecekti. Julianus, imparatorun buyruğuna boyun eğerse, kendi yıkılışını kendi eliyle hazırlamış, ona bağlanmış olan halkı da bu yıkılışa sürüklemiş olacaktı. Ama açıkça reddetmek de bir başkaldırma ve savaş açma eylemi demekti. İmparatorun kendini beğenmiş kıskançlığı, kesin buyruğu, belki de böylece kurduğu tuzak, ne özür ne de yoruma elverişli değildi; genç Caesar'ın dar otoritesi ona ancak biraz zaman kazanma ve görüşme olanağı verebilirdi. Bu güç durumda Julianus'ün kendinden başka danışacağı insan da yoktu. Düzenci hadımlar akıllı ve ona bağlı dostu Salluste'yi uzaklaştırmışlardı Galya'yı uçuruma sürükleyecek bir kararı onaylamaya yanaşmayacak olan yüksek aşamalı görevlileriyle bu işi görüşemezdi. Süvari generali Lupisinius'ün, Britanya'da Piktes'lerin ve İskoçyalı'ların akınlarını püskürtmek üzere bulunduğu bir zamanda bu buyrultunun gönderilmesi tertiplenmişti (674). Florentius ise, vergileri toplamak üzere Viyana'ya gitmişti. Bu aşağılık ve kurnaz politikacı, hükümdarın yinelenen mektuplarıyla, tüm önemli işlerin görüşülmesinde vâlinin kesinlikle konseyde hazır bulunması bildirildiği halde, Julianus'le karşı karşıya gelmekten kaçıyordu. Öbür yandan, imparatorun yolladığı görevliler bitip tükenmez istekleriyle Caesar'ın canını sıkıyorlar, ona, görevlilerinin dönüşünü bekliyeyim derken suçlu duruma düşeceğini, böylece kendilerine de, imparatorun emrine layık olmak gibi bir onur fırsatı vereceğini arzediyorlardı. Doğruluğuna inanmadığı bir buyruğa karşı koymayı göze alamayan Julianus, artık onurla taşıyamıyacağı erguvanı terketmek için verdiği kararı ilân etti.

Çetin bir iç çekişmesinden sonra Julianus, kendisine düşen ödevin söz dinlemek ve kamu yararı konusunda karar verme

yetkisinin hükümdara özgü olduğunu söylemek zorunda kalmıştı. İmparatorun buyruğunu imzalıyarak aldı ve birlikler yürüyüşe geçtiler. Çeşitli garnizonlara bağlı kıtalar toplantı yerine doğru ilerlediler. Titreyen ve büyük üzüntülere kapılan yurttaş kalabalıklarını binbir güçlükle açıp yol bulabiliyorlardı. Her yandan yalnızca hıçkırık ve iniltiler duyuluyordu. Askerlerin eşleri, kucağında çocuklarıyla koşuyorlar, sevgi ve nefret dolu sözler haykırarak kocalarını alıkoymaya çalışıyorlardı. Bu acı sahneler Julianus'ün duygularını etkiliyordu. Kadınların ve çocukların taşınması için çok sayıda araba verdirtti ve tehlikeli sonuçlar doğurabilecek taşkınlığı yumuşatmaya çalıştı (675). Askerler onun yüce gönüllülüğünden ne denli hoşnutsalar, komutanları olarak ondan ayrı düşmeyi de o denli hoşnutsuzluk ve nefretle karşılıyorlardı. Silahlı bir kalabalığın üzüntüsü hemen öfkeye dönüşebilirdi. Mırıltılar kısa sürede bağrışmalara dönüştü ve bu hal, çadırdan çadıra geçerek en gözüpek bir ayaklanma için ruhları hazırlamış oldu. Tribinus'ler, Caesar'ın küçük düşürülmesini, ordunun mutsuzluğunu ve Asya zaliminin tiksinti veren kötülüklerini canlı biçimde betimleyen kötü yazını açıklanmasını kolaylaştırdılar. Bunun ağızdan ağıza yayılması Konstansius'ün temsilcilerini korku ve telaşa kaptırdı. Caesar'ı ordunun hareketini çabuklaştırması için sıkıştırdılar. Birliklerin Paris kenti yoluyla geçmesinin doğuracağı sonuçları Julianus onlara bildirerek sakıncalarını anlattıysa da bunu kabul etmediler.

Birliklerin gelişi haber verilir verilmez Julianus onları karşıladı ve kentin kapıları önünde kurulmuş olan bir kürsüye çıktı. Subayları ve askerleri, hak ettikleri güzel sözlerle övdükten sonra, kürsüyü çevreleyen kalabalığa, iyi hazırlanmış bir söylev verdi. Onların değerini ve başarılarını göklere çıkarttı, hemen güçlü ve yüce gönüllü bir hükümdarın emrine seve seve ve ivecenlikle girerek onurlanacakları için kendilerini kutladı. Askerler, ne uygunsuz uğultularla komutanlarını incitmek, ne de alkışlarla kendi duygularını yalanlamak istemediklerinden, üz-

gün sessizliklerini bozmadılar ve biraz sonra kışlalarına döndüler. Julianus, ileri gelen subaylarla görüşüp, minnet dolu sözlerle, utkularının yiğit yoldaşlarını istediği gibi ödüllendiremediği için acı duyduğunu onlara anlattı. Bu üzüntülü ve belirsizliklerle dolu merasimden ayrıldılar, bir yandan kendilerini yurtlarından ve sevgiyle bağlı bulundukları bu kadar değerli komutandan yoksun bırakan alınyazısının karşısında acı duydular. Onu ellerinde tutabilmeleri için bulunan tek çıkar yol önerildi ve oybirliğiyle benimsendi. Tertip, düzenli biçimde tezgâhlandı. Kızışmış ruhlar, yakınma konularını abarttıkça abarttı. Askerler, hareketlerinden önce yararlandıkları şarap ve özgürlükten bütün bütün alevlendiler. Gece yarısı, kılıçlarını çekmiş, fenerleri ve şişeleri de ellerinde olduğu halde bu coşkun kitleler dış mahallelere saldırdılar, sarayı kuşattılar ve, tehlikeleri unutarak, alanı çınlatan korkunç ve geri dönülmez haykırışlarla *augustus Julianus* diye bağırdılar (676). Üzüntü içerisinde kapıldığı düşünceleri askerlerin gürültülü alkışlarıyla dağılan hükümdar, kapılarını engeller koyarak kapattı ve gecenin ne getireceği bilinmez serüvenlerini önlemeye çalıştı. Ama, tan yeri ağarırıken, Julianus'ün direnmesiyle büsbütün hiddetlenmiş askerler, saraya zorla girdiler, ve seçtiklerini saygılı bir hoyratlıkla alarak, daha önce söylev verdiği kürsüye çıkardılar, ve *augustus Julianus* sözcüklerini avazları çıktığınca haykırıp imparatorları olarak selâmladılar. Tedbirlilik ve sadık olma, bu hıyaneti onaylamayı ve şiddet hareketinin mazeretini de erdemiyle bağdaştırmayı ona emrediyordu.' Sırasıyla kalabalığa ve subaylara seslenerek kimi zaman ağır bir suç işleme girişiminden vazgeçmeleri için onlara yalvarıyor, kimi zaman da, kalleşçe davrandıkları için hepsini kınayordu. Sonunda, görevleri başına dönerlerse, bağışlanmaları için imparatordan buyurultu alacağına, bundan başka, hareket emrini de geri aldıracağına söz verecek denli ileri gitti. Ne var ki, askerler, işledikleri kusurun kapsamını biliyorlardı ve Konstansius'ün acımasından çok Julianus'ün sevecenliğine güveniyorlardı. İstekleri sabırsız-

lığa, sabırsızlıkları da öfkeye dönüştü. Bükülmez Caesar onların yalvarıp yakarmalarına, kınamalarına ve tehditlerine, günün üçüncü saatine dek direnç gösterdi. Ama, ya ölüm ya da imparatorluk diye tekrarladıkları haykırışlar karşısında direnmeyi bıraktı. Tüm ordunun alkışları arasında bir kalkan'ın üzerine oturtularak havaya kaldırıldı. Değerli bir askersel kolye taç yerine kullanıldı (677). Pek önemli olmayan ödül (ulûfe) vaadiyle (678) merasim sona erdi, ve yeni imparator, gerçek ya da yapmacık bir üzüntüyle, gizli dairesinin içine çekilip kapandı (679).

Julianus'ün çektiği acı, temiz yükrekliliğinden ileri gelebilirdi. Ama, hükümdarların karakterini oldukça iyi tanıyanlar için, bunların güdülerine ve dış görünümlerine inanmak kolay değildi, bu nedenle temiz yürekliliğine de kuşkuyla bakılabilirdi (680). Julianus'ün etkin ve yiğit ruhu, birbirinden çok değişik korku ve umut, minnet ve öcalma, ödev ve tutku, utku aşkı ve kınanma korkusu gibi duyguları benimseyecek yapıdaydı. Bu duygulardan herbirinin Julianus üzerindeki derecesini ölçmek olanaksızdır. Davranışlarını belirleyen ve yöneten tüm devinimleri hiç kuşkusuz, kendisi de iyice anlayamamıştır. Düşmanları onun askerlerini kandırmak istiyorlardı. Onların gösterdiği şiddet, kaygılarının ve hınçlarının doğal sonucuydu, Julianus rastlantı perdesi arkasında büyük bir niyete sahip olup da bunu saklamaya çalışsaydı bir sürü önlemler alacak ve kendini sıkıntılara sokacaktı, ve en ince riyâkarlığın sonucu olarak onu başarıya ulaşmaktan yoksun bırakacaktı. Jupiter'in, Güneş'in, Mars'ın, Minerva'nın ve tüm öbür tanrıların önünde açıkça belirtti ki, imparatorluk katına yükseltildiği âna dek ordunun niyetinden haberi yoktu (681). Bir kahramanın onuruna gölge düşürmek ve bir filozofun doğruluğuna inanmamak pek de yüce gönüllü bir davranış olmaz. Julianus, putperestlerin tanrılarına karşı Konstansius'ün düşmanlık gösterdiğine içtenlikle inansa ve kendisinin de o boş inanç içerisinde bu tanrıların gözdesi olduğunu sansaydı, bu tanrıların öcünü almak ve

hemen hemen terkedilmiş durumdaki putataparlığı yeniden kurmak amacıyle imparator olmak için ivecen davranırdı. Ayaklanma başlayınca, Julianus bir süre uyuşmuş durumda kaldı. Dostlarını yeniden görünce, onlara imparatorluk perisinin kapıda göründüğünü ve kendisine cesaretsiz ve tutkudan yoksunsun dediğini anlattı (682). Şaşırmış ve etkilenmiş bir halde, önünde diz çöküp yakardığı büyük Jüpiter, ona olumlu bir işaretle, tanrıların istemine ve ordunun isteğine uymasını buyurdu. Olağan ussal kurallarla tasarlanıp kararlaştırılamayan bir davranış bizde birtakım şüpheler uyandırır ve belirsizliğe düşmemize neden olur. Çabuk kanıcı ve düzenbaz bağnazlık yüce bir ruha kancayı atınca gerçeği ve tüm erdemleri ondan uzaklaştırır.

Yeni imparator, saltanatının ilk günlerini, yandaşlarının hızını hafifletmek, düşmanlarının yaşamını güven altına almak (683) ve harekete geçmelerini önlemekle geçirdi. Aldığı yeni sanı sürdürmekte kararlı idiyse de bir iç savaşın kötülüklerinden sakınmak, Konstansius'ün üstün kuvvetleriyle karşı karşıya gelmeyi göze almamak ve nankör ya da kalleş olarak nitelenmemek isteyeceği doğaldı. İmparatorluk süslemeleriyle bezenmiş ve askersel şatafatıyla çevrelenmiş halde, Mars alanında askerlerin karşısında çıktı. Askerler, imparatorlarının kişiliğinde kendilerini, generallerini ve arkadaşlarını seyrediyorlardı. Julianus, onların başarısını övdü, katlandıkları zahmetten duygulandığını söyledi, gözüpekliliklerini alkışladı, coşkularını övdü ve, her türlü savaş düşüncesinden vazgeçtiğine sözvererek, Doğu imparatoru hakça bir anlaşmaya yanaşırsa Galya'da barışsal bir yaşam sürdürüleceğini anlattı ve toplantıya son verdi. Bu düşünceyi yansıtır nitelikte, kendisi ve ordusu adına bir mektup yazdı (684). Saray nâzırı Pentadius ile baş mabeyinci Euterius'den oluşan elçilik kurulu bu mektubu Konstansius'e iletmek ve onun durumunu inceleyerek cevabını getirmekle görevlendirildi. Julianus'ün mektubu alçak gönüllülükle Caesar diye imzalandı, ama, askerlerin etkisiyle meydana gelen seçi-

min düzensizliği bir gerçek olmakla birlikte, mâzur görülmesi ve augustus sanının onaylanması Konstansius'den istendi. Biraderi Konstansius'ün üstünlüğünü tanıyordu ve her yıl ona İspanya atlarından göndereceğine söz veriyor, genç barbarlardan seçilmiş birliklerle her yıl ordusunu yenileyeceğini ve onun seçeceği bir pretoryum praefectus'ünü kabul edeceğini bildiriyordu. Bunlar dışında, tüm sivil ve askersel görevli ve subayların atanması, orduların komutası ve Alp'lerin ötesindeki eyaletlere ilişkin gelirler ile buralardaki egemenliğin gerekli haklarının kendisine özgü olacağını belirtmekteydi. Konstansius'ü adalet alanındaki yasalar üzerinde görüş birliğinde bulunmaya, hükümdarları birbirine karşı kışkırtmaktan başka bir işleri olmayan dalkavuklara güvenmemeye, ve, tüm Romalılarla Konstantinus soyu için iyilik getirecek onurlu bir anlaşma önerisini kabule çağırıyordu. Bu görüşmede Julianus, öncelik hakkının şu konularda tanınmasını istiyordu: Galya, İspanya ve Britanya, uzun süreden beri bağımlı Caesar adıyla sürdürdüğü otoritenin bağımsız augustus adı altında sürdürülmesini istiyorlardı. Askerler ve halklar, böyle bir devrimin kan dökülmeden gerçekleşmiş olması nedeniyle mutluluk duyuyorlardı. Florentius kaçıp gitmişti, Lupicinius ile göz altındaydı. Yeni yönetim, kötü niyetli kimseleri zararsız hale getirmişti ve boş yerlere, saray entrikalarından ve askerlerin haykırışlarından hoşlanmayan bir hükümdarca değerli ve yetenekli kimseler atanmış bulunmaktaydı (685).

Barış önerileriyle birlikte sert savaş hazırlıkları da yapıldı ve öneriler güç önlemleriyle desteklendi. İmparatorluktaki son karışıklıklar, Julianus'ün harekete hazır olarak tuttuğu orduyu güçlendirmeye ve sayıca artırmaya yardımcı oldu. Magnensius hareketine karşı uygulanmış kıyıcı zulüm Galya'yı yersiz yurtsuz ve sürülmüş insanlarla doldurmuştu. Bunlar, genel bağışlama (af)'yı sevinçle karşıladılar, asker disiplini altına girdiler ve öfkelerini, ancak Konstansius'ün kendisi ve yönetimi için duydukları yatışmaz kinlerinin öcünü almak amacıyla ya-

tıştırabildiler (686). Mevsim, araziye açılabilmesi için Julianus'e elverişli olur olmaz lejyonlarının başına geçti, Kleves önünde Ren üzerine bir köprü kurdurdu ve, imparatorluktaki huzursuzluklardan yararlanarak, hiç karşılık görmeden sınır boylarını yağma edebileceği umuduna kapılan Altuer adlı Frank oymağını cezalandırmaya koştu. Bu harekâtın başarıya ulaşması ve güçlüklerinin yenilmesi tehlikeli ve zahmetli yürüyüşlere bağlıydı. Julianus, birçok hükümdarın alınamaz diye gitmekten vazgeçtikleri bu yerlere girdi. Barbarları barışa zorladıktan sonra imparator, Ren boyunca Kleves'den Bazel'e dek sıralanan kaleleri teker teker gezerek gördü, Almanları kovduğu kantonları özel bir dikkatle inceledi. Onların yağma edip yıktıkları Bezanson'dan geçti (687) ve gelecek kış için karargâhını Viyana'da kurmaya karar verdi. Galya'nın kalelerini onardıktan ve yenilerini de ekledikten sonra, oradan ayrılıp gidince, Cermenlerin kendi başarısını ve adını anımsayarak korkacaklarını ve hareketsiz kalacaklarını düşünerek övündü. Julianus'ün takdirini kazanan tek Alman hükümdarı Vadomair'di (688) ve onu kuşkulandıran da bu kraldı. Kurnaz barbar anlaşmalara bağlılıkla hareket eder görünürken hal ve koşullar tehlikeyi artırıcı bir durum göstermekte ve bu da Julianus'ün başarılarını tehdit etmekteydi. Bu bunalımlı durumda düşmanının tutumuna öykünmeyi küçük düşürücü olarak görmedi - Romalı guvernörlerin çağrısına uymak suretiyle, tedbirsizlik ederek bir şenliğe gelen Vadomair yakalandı, İspanya içerlerinde bir yere götürülerek hapsedildi. Barbarların şaşkınlıktan kurtulmalarını beklemeden imparator, ordusunun başında Ren kıyılarına vardı, bu ırmağı geçtikten sonra, önceki dört seferiyle oralara salmış olduğu dehşet ve korku izlenimlerini yeniden onların topraklarında duyurdu (689).

Julianus, gönderdiği elçilere, görevlerini ivedilikle yapmaları buyruğunu vermişti. Ne var ki, İtalya ve İllirya'daki yüksek görevliler, onları yollarında geciktirmek için türlü bahaneler yarattılar. Ağır aksak bir tempoyla İstanbul'dan Kayseri'ye

götürüldüler ve Konstansius'ün karşısına çıktıkları zaman o, çoktan olup bitenleri öğrenmiş bulunuyordu. İmparator, mektubun okunuşunu sabırsızlanarak dinledi ve elçileri nefretle geri gönderdi. Bakışları, tavırları ve kızgın sözleri ruhundaki altüst oluşu ve hoşnutsuzluğu yansıtıyordu. Julianus'ün eşi Helena, belki kardeşi Konstansuis'ün öfkesini yatıştırabilirdi ama ne yazık ki, her doğumu çocukları için felâket getiren prenses, sonuncu doğumunda kendisi yok olup gitmişti (690) Ve, Julianus için son dakikaya dek, kıskançlık derecesine varan içten bir dostluk duymuş imyparatoriçe Eusebia'nın ölümü de Konstansius'ü tutkularıyla başbaşa bırakmış, saraydaki hadımların düzenlerine düşürmüştü. Şu var ki, başgösteren bir dış saldırı tehlikesi, kişisel düşmanını cezalandırma işini şimdilik askıya almasını gerektiriyordu. Pers sınırına doğru yürüyüşünü sürdürdü ve, kardeş çocuğu ile suç ortaklarına, hükümdarlarının bağışlamasını yazmanın yeterli olacağına inandı. İstiyordu ki kendini beğenmiş Caesar, isyancıların verdiği augustos sanı ve orununu hemen bıraksın, söz dinleyen ve yardımcı durumundaki eski görevine insin, sivil ve askersel hizmetlerini, imparatorluk sarayınca seçilmiş görevlilere geri versin ve, Konstansius'un gözde adamlarından biri olan Galya'nın Arius'çü piskoposu Epiktetus'un kendisine vereceği bağışlama güvenceleriyle emniyet içerisinde olacağına inansın... Birbirinden bin mil uzakta bulunan iki imparator, aylarca Paris ile Antakya arasında zararsız yazışmalarda bulundular. Saygılı bir ılımlılıkla gösterdiği davranışının karşısındaki kendini beğenmiş insanı öfkelendirmekten başka bir işe yaramadığını gören Julianus talihini ve canını bir iç savaşın sonucuna bağlamaya karar verdi. Kueustor Leonos'ı huzuruna kabul etti, Konstansius'ün yüksek perdeden konuşan mektubu herkesin önünde okundu. Julianus, kendisine augustos sanını almayı zorlayanlar razı olduğu takdirde bu sanı bırakmaya hazır olduğunu belirtti. Bu pek de içtenli'kli olmayan öneri genel hoşnutsuzluk uğultularıyla karşılandı. Halk ve askerler, bir ağızdan bağırarak

yinelediler: «Agustus Julianus, kurtardığınız ordunun, halkın ve devletin isteğiyle saltanatınızı sürdürdünüz» Mektubun okunmasına devam edildi. Konstansius, bu mektubunda, özenle yetiştirdiği ve erguvanın saygınlıklarıyla donattığı Juliunus'un nankörlüğünden yakınıyor, başka hiçbir medet umacağı yeri kalmamış bulunan acınacak durumdaki bir yetimi kurtardığını ve bu yetimin gösterdiği kalleşliği sert bir dille belirtiyordu. Artık kendini haklı göstermek fırsatının doğduğunu gören ve de büyük öfkeye kapılan Julianus «Ne!» diye bağırdı, «babamın, kardeşlerimin ve tüm ailemin kaatili olan bu adam, benim yetimliğimden sözetmeye nasıl kalkışabiliyor? Bana, işlediği cinayetleri anımsatıyor ve uzun süreden beri unutmaya çalıştığım kötülüklerin öcünü almam için beni zorluyor». Toplantı dağıldı; halkın öfkesinden güçlükle korunan Leonas, beraberinde Julianus'ün mektubuyla kendi hükümdarı Konstansius'e gitmek üzere yola çıktı. Julianus, bu mektubunda. yirmi yıldır ruhunda saklı tuttuğu kin ve nefret duygularını öfkeyle alevlenmiş bir anlatış içinde Konstansius'e iletiyordu. Kaçınılmaz bir savaşın ilânı niteliğinde olan bu mesajdan sonra, birkaç hafta önce Epifani bayramını kutlamış olan Julianus (691) canını ölümsüz tanrılara emanet ettiği ve, Konstansius'ün dininden de, dostluğundan da vaz geçip ayrıldığını resmen ilân etti. (692)

Julianus'ün ivedi ve sağlam önlemler alması gerekiyordu. Rakibinin, barbarları dürtükleyerek Batı eyaletlerine saldırmalarını isteyen ve devletin çıkarlarını kendi çıkarı uğrunda feda eden gizli mektuplarını yakalamıştı. Biri Konstans gölünün kıyısında, öbürü Kotyen Alpleri'nin eteğinde kurulu ve herbiri altıyüz bin (müi) ölçeğinde unun depo edildiği iki tahıl anbarı, kendisini kuşatmaya hazırlanan düşmanların gücü ve sayısı hakkında yeterli bilgiyi vermiş bulunuyordu. (693) İmparatorluk lijyonları henüz Asya'daki üslerindeydiler. Tuna zayıf bir biçimde korunma altındaydı, Julianus, hızlı bir akınla İlirya'nın önemli eyaletlerine saldırabilseydi, bu yöre halklarının ve askerlerin onun sancağı altına gireceklerini düşünmenin doğ-

ru olacağına inanılabilirdi ve halk, doğabilecek iç savaşın gerektirdiği giderleri altın ve gümüş varlıklarıyla karşılayabilirdi. Ordusunu topladı, bu atak girişimi önerdi. Onların eski başarılarının anısını dile getirerek güvenlerini canlandırdı, parlak ünlerini, sürdürmelerini, düşmanlara karşı hep korkunç görünmelerini, yurttaşlarına yumuşak, subaylarına ise uysal ve sözdinler davranmalarını öğütledi. Bu canlı sözleri genel bir onaylamayla alkışlandı. Kendilerini Galya'dan uzaklaştırmak isteyen Konstansius'e karşı silaha davranan birlikler, Avrupa ve Asya'nın en ücra yerlerine değin bile Julianus'ün peşinden gitmeye hazır olduklarını bildirdiler- Askerler, kalkanlarına vararak ve kınından çıkardıkları kılıçlarının ucunu göğüslerine dayıyarak bağlılık andı içtiler, korkunç antlar içerek kendilerini Galya'nın kurtarıcısı ve Cermenlerin yenicisine adadılar. (694) Yeni atanmış praetorium prefektus'ü Nebridüs ordunun bu coşkusuna kapılmayan tek kişi oldu. Gözü pekliğinden başka hiçbir desteği bulunmayan bu sadık temsilci, eleştirdiği insan tarafından korunmuş olmasaydı, öfkeli kitlerler'in kılıçları altında- onurlu olmakla birlikte - boş yere kurban gideceği bir çabayla Konstansius'ün haklarını savundu. Kılıç darbeleriyle elinin birini yitirdikten sonra Julianus'ün ayaklarına kapandı İmparator, hükümdarlık cübbesiyle onu örterek canını kurtardı ve minnet altında kalmamasını sağlamak amacıyla ilgisizmiş gibi davranarak evine gönderdi (695) Nebridüs'ün yerine salluste atandı. Bunaltıcı vergilerden kurtulan Galyalılar, Julianus'ün bu görevlisince yönetilen devlet idaresi içerisinde, hükümdarın desteğiyle daha da geliştirilen iyiliklerle çevrilmiş halde yaşamaya başlamışlardı (696)

Julianus, emrindeki birliklerin sayılarından çok devinimlerindeki çabukluğa güveniyordu. Atak bir girişimin uygulanmasında bu hükümdar, tedbirli olmanın gerektirdiği hiç bir önlemi almayı ihmal etmedi ve kişisel değeriyle şansa, ancak ondan sonra bel bağladı. Ordusunu topladı ve Bazel dolaylarına serpiştirerek onları mevzilere yerleştirdi. (697) Süvari kuvvet-

leri komutanı general Nevitta, onbin kişilik bir kuvveti, Retya ve Norik eyaletlerinin arasından geçirdi. Jovianus ve Jovinianus'ün komutaları altındaki başka bir kuvvet de Alpler'den ve İtalya'nın kuzey kesimlerinden geçen dolambaçlı yolları izlediler. Bu komutanlara kuvvetlerini hızlı ve sık saflar halinde yürüyüşe geçirerek gece baskınlarından, gözcüleri ve öncü müfrezeleri aracılığıyla haber almak, arazi durumuna göre savaş düzenine hemen geçmek, beklenmedik saldırıları önlemek, hızlı hareket nedeniyle düşman'ın sağlam bilgi edinmesine meydan vermemek ve asker sayısını çokmuş gibi göstermek, Julianus adının dehşetini her yana salmak ve, Sirmium kalesinde bir an önce imparatorlarına ulaşmak gibi açık ve kesin buyruklar verilmişti. Julianus, en güç görevi kendisi yüklenmişti. Yiğit, çevik ve şefleri gibi geri çekilmeye and içmiş üçbin gönüllüyle, Tuna kaynaklarının bulunduğu Kara ormanın içerisine daldı.(698) Günlerce Julianus hakkında hiç kimse bir bilgi edinmedi ve hiçbir haber alınamadı. Yürüyüşündeki gizlilik, hızlılık ve kararlılıkla tüm engelleri yendi. Dağları ve bataklıkları aşıyor, köprüler kuruyor ya da ırmakları yüzerek geçiyor ve, Romalıların mı ya da Barbarlar'ın mülkü olup olmadığına bakmadan düz bir yönde çizdiği yolculuğunu sürdürüyordu. (699) Sonunda, ordusunu Tuna'da gemilere bindirmeyi tasarladığı yer olan Viyana ile Ratisbon önünde ortaya çıktı. Savaş kurnazlığını çok iyi kullanarak, demirli bulunan bir çektiri filosuna ve pek değerli nitelikte olmamakla birlikte, Tuna'nın akıntısına gözüpek olarak gemiyle çıkan Galyâlı bir ordunun oburca iştihasını doyurmaya yeterli yiyeceklere el koydu. Kürek çekenlerin sıkı çabaları ve elverişli rüzgâr yüzünden filo, onbir günde yediyüz millik yol aldı. (691) Julianus, düşmanları kendisinin Galya'dan ayrılışı üzerinde kesin bir bilgi alamadan önce Sirmium'dan ancak ondokuz mil uzak olan Bononya'da askerlerini karaya çıkarttı. Uzun ve hızlı ırmak yolculuğunda Julianus ana hedefinden hiç şaşmadı. Kendi istekleriyle ondan yana geçmekte acele eden kimi kentlerin temsilcilerini kabul etti. Tuna

kıyılarında bulunan düşman liman-kentlerine karşı herhangi gereksiz bir girişime de kalkışmadı. Irmağın iki yakasında toplanan seyirciler bu askersel geçişi izliyorlar, harekâtın bir an önce başarıya ulaşmasını diliyorlar ve, çok büyük bir ordunun başında olarak, insanüstü bir hızla Ren kıyılarından kopup gelen genç kahramanın zaferini komşu ülkelere bildiriyorlardı. İllirya güçlerine komuta eden süvari generali Lusilianus, küşkulanmaya yeltenemediği ve ancak henüz inanabildiği durum raporlarıyle şaşırmış ne yapacağını bilemez duruma düşmüştü. Birliklerini toparlamak için birtakım düzenlemelere kalkışmak üzereyken, Julanus'ün hemen yürüyüşe kalkışmasından biraz sonra, bir hafif piyade müfrezesinin başında gönderdiği çevik subay Dagalaifus tarafından baskına uğradı. Tutsak general titrer bir halde ata bindirilerek Julianus'ün önüne getirildi. İmparator onu dostça karşılıyarak, tüm duygularını körelten dehşet ve şaşkınlıktan kurtarmış oldu. Ne var ki Lusilianus kendine gelir gelmez Julianus'e, bu denli zayıf filo ile düşmanlarının içine girmekle yanıldığını söylemek densizliğinde bulundu. «Bu uyarılarınızı, diye aşağısarak Julianus onu yanıtladı, Konstansius'ünüze saklayın; eteğimi öptürürken sizi bir danışman olarak değil bir yalvarıcı gibi kabul ettim.» Harekâtını yalnız, başarının haklı kılacağına ve başarının da kendi cesaretine bağlı olduğuna iyice inanan Julianus, üçbin askerin başında, İllirya eyaletinin en müstahkem ve en kalabalık kentine, vakit geçirmeksizin, saldırıya geçti. Sirmium'un uzun varoşlarından geçerken halk ve askerler onları sevinç çığlıklarıyla karşılıyorlardı. Yollarını çiçeklerle doldurdular ve ellerinde fenerleriyle Julianus'ü imparatorluk sarayına götürerek kendi hükümdarları diye ilân ettiler. İmparator, iki gün boyunca halkın sevincine ve bayramına kendini kaptırdı, Sirkus oyunlarında hazır bulundu. Üçüncü gün ise, Sirmium ile Konstantinopolis arasındaki uzaklığın aşağı yukarı ortasında bulunan ve Trakya ile Daçya eyaletlerini ayırıp Trakya'ya doğru sarp bir iniş yaparak öbür yanda tatlı ve rahat bir eğitimle son bulan Hemus dağı boğazındaki

dar geçidi ele geçirmek için sabahın erken saatinde yola çıktı. (692) Bu önemli yerin savunması kahraman Nevitta'ya verildi. Bu komutan da, İtalyan birliğinin öbür generalleri gibi, yürüyüşünü ve bağlantısını hükümdara uyumlu bir biçimde başarıyla gerçekleştirmiştir. (693)

Halkların korkusu ya da eğilimi Julianus'ün gücünü, askersel fetihlerinin de ötesine yaymış oldu. (694) Taurus ve Florentius, İtalya ve İllirya genel valiliklerini yönetiyorlar, bu önemli görevi anlamsız «konsulus» sanlariyle birleştiriyorlardı. Bu yüksek aşamalı görevliler aceleyle Asya sarayına çekilmişlerdi. Karakterinin saflığını herzaman saklayamayan Julianus, onların adı geçtikçe, yanına bir de «kaçak» sıfatını eklemekten kendini alamıyordu. Bu genel valilerin bırakıp gittikleri eyaletler, imparator olarak, asker ve filozof niteliklerini kişiliğinde toplayan ve İllirya birlikleriyle Yunan Akademia'sında aynı derecede hayranlık uyandıran bir hükümdarı benimsemişlerdi. Sarayından, daha doğru bir deyişle, Sirmum ve Naissus genel karargâhından imparatorluğun başlıca kentlerine, kendi tutum ve davranışını bir savunmasını yayımladı. Bu savunmada, Konstansius'ün gizli mektuplarından söz ediliyor ve, biri barbarları kovmak için yaşamını tehlikeye atan, öbürüyse, bu barbarları çağır'an ve saldırılarını kolaylaştırmak üzere aşağılık ve kalleşçe önlemlere başvuran iki hükümdar arasında seçimin kamuoyunca yapılması öneriliyordu. (695) Julianus, nankör durumuna düşmekten çok korkmakla birlikte savını tanıtlamak ve kazanmak için, silahların olduğu denli kanıtların ve belgelerin de yardımına çok önem veriyordu. Senato'ya ve Atinalı'lara yazdığı mektupta (696) bu dejenere olmuş ulusa, sanki Aristidis zamanındaki Atina mahkemesi önünde savını ileri sürüyormuşcasına saygılı bir dil kullanmıştı. Roma senatosuna yaptığı başvuru da bu toplulukça daha az memnunlukla karşılanmış olmadı. Bu senato, imparatorluğun seçiminde onaylama hakkının kendisinde olduğuna ilişkin savını sürdürüyordu. Kentin valisi Tertullus bir meclis topladı. Julianus'ün mektubu okundu. Ve, o sırada

İtalya'nın tek kükümdarı gibi sayılarak, istediği tartışılmasız kabul edildi. Yeni imparatorun, Konstantinus'ün yaptığı yenilikler'e ve Konstansius için söylediği söz ve yaptığı taşlamalara karşı senato, hoşnutsuzluk göstermekten de geri kalmadı. Julianus orada bulunuyormuş gibi: «Lütfen, yükselmenizin sağlayıcısına karşı saygılı olunuz! (697)» diye, tek bir ağızdan seslenircesine, haykırdılar. Bu haykırış, iki anlama da çekilebilir nitelikteydi: Gasbedici yenik düşmüş olsaydı nankörlüğünün kınanması; aksi halde, Julianus'ün yetişip yükselmesine hizmet ettiği için, Konstansius'ün imparatorluğa daha önce yaptığı kötülükleri bağışlatıcı bir neden sayılması anlamlarına gelirdi.

Konstansius, Julianus'ün giriştiği harekât ve başarılarından, Şapur'un geri çekilerek Pers savaşının askıya alındığı ve artık iç ayaklanmalarla ilgilenmeye sıra geldiği zaman haber alabildi, Nefret ediyormuş gibi görünerek iç sıkıntısını gizlemeye çalışan Konstantinus'ün oğlu Avrupa'ya döneceğini ve Galya'lı haydutları cezalandırma niyetinde olduğunu ilân etti. Bu harekattan sanki bir av partisine çıkıyormuşcasına konuşmaktaydı. (698) Hierapolis'teki ordugâhında askere verdiği söylevde, bu bostan korkuluğu imparator ve onun bir avuç Galyalısı, meydana çıkmayı göze alacak olurlarsa, silah şakırtısını ve savaş haykırışlarını duyar duymaz perişan olup kaçacaklardır, dedi. Doğu ordusu imparatorun sözlerini alkışladı. Hierapolis konseyi başkanı Teodotus, başkaldıran Julianus'ün başı kentlerinin kapısını süslemekte kullanılması için Konstansius'den izin istedi. (699) Seçilmiş bir birlik, zamanı henüz geçmemişse, Succi geçidini ele geçirmek üzere posta arabalarıyle gönderildi. Pers sınırlarında bulunan yeni silah altına alınmış askerler, silahlar ve ambarlar, Galyalı'lara karşı kullanıldı ve Konstansius'ün tüm iç savaşlarda elde ettiği başarılar, gözdelerini hep kaygısız yaşattı. Gaudentius adındaki yüksek aşamalı bir görevli Konstansius namına Afrika eyaletlerini güven altına almak üzere, Roma için ayrılmış azıklara el koydu ve bu kent yiyeceksiz kaldı. Julianus'ün sıkıntısı, getirebileceği sonuçlarının çok kötü ola-

bileceği beklenmedik bir olayla daha da arttı. Sirmium yakınlarında ordugâh kurmuş olan iki lejyon ve bir okçu çevik kuvveti Julianus'ün emrine girmiş bulunuyordu. Ne var ki, Konstansius'ün yakınında bulunmaları, onun rakibine güvensizlik verdi ve, Galya sınırlarını savunma bahanesi altında, bir savaş halinde düşmandan yana geçebilirler korkusuyla, onları savaş sahnesinden uzaklaştırdı. Bu küçük ordu birlikleri, İtalya sınırına dek mırıldanarak ilerlediler. Uzun yürüyüşün yorgunluğu ve savaşa tutuşacakları Cermenlerin yırtıcılığı bunları Julianus'e karşı çevirmeye yeterli nedenler oldu ve tribunusler, yeniden eski görevlerine dönmelerini sağlamak üzere bu hoşnutsuzluklarından yararlandılar. Akuile'de durdular ve, zaptedilmez olan bu kentin surlarına Konstansius'ün bayraklarını çektiler. Julianus, tehlikenin büyüklüğünü, ivedi olarak bir çare bulunması gereğini kavradı. Verdiği buyruk üzerine Jovinianus bir kısım birliklerle İtalya'ya döndü. Hemen Akuile'nin kuşatılmasına girişti, bütün gücüyle bu kuşatmayı sürdürdü. Lejyonerler ise kaleyi ustalık ve gözü peklikle savunarak tüm İtalya'yı, cesaret ve bağlılıkta kendilerine öykünmeye çağırdılar ve, sayı üstünlüğüne güvenmeye kalkışırsa, geri çekiliş yollarını kesmekle Julianus'ü tehdit ettiler. (700) Ne var ki, Julianus bu denli acıklı bir duruma kendini kaptırmadı. Uyrukların kanı pahasına güç kazanması gerekmeden Konstansius'ün ölümü, Roma imparatorluğunu bir iç savaşın kötülüklerinden korumuş oldu. Konstansius, öcalma zevkini tatmak için sabırsızlanarak, kışa yakın bir zamanda, hafifce rahatsız olduğu halde, Antakya'dan yola çıkmıştı. Ateşi, kuşkusuz, ruhunda duyduğu sıkıntı ve çalkantıdan geliyordu. Yol yorgunlukları bu rahatsızlığı daha da artırdı ve Konstansius, Tarsus'un oniki mil yakınındaki küçük Mopsükrem kentinde konaklamak zorunda kaldı; kısa bir hastalıktan sonra, yaşamının kırkbeşinci ve saltanatının yirmidördüncü yılında burada son nefesini verdi (701). Sivil ve kilise yaşamlarıyla ilgili olarak anlattığımız olaylarda yeterince tanıttığımız karakteri, zayıflık ile kendini beğenmiş-

lik ve boş inançla kıyıcılık bileşiminden oluşmuştu. Güçlülüğün uzun süre kötüye kullanılması onu, çağdaşlarının gözünde korkulu bir varlık haline sokmuştu. Gelecek kuşakların ilgineceklerı tek kişisel değerlilik olduğundan, biz yalnızca, Konstantinus'ün son oğlunun, babasından tüm kusurlarını, kalıtım yoluyla aldığını ve onun iyi niteliklerinden hiçbirine sahip olmadığını belirtmekle yetineceğiz. Ölümünden önce Julianus'u ardıl olarak gösterdiği söylenmiştir. Yine pek olasıdır ki, çok sevdiği ve gebe olarak kalan genç eşi için baslediği kaygı yaşamının son anlarında onu kin ve öcalma duygularına kaptırmış olsun. Eusebius ile suç ortakları, bir başka imparator seçerek hadımların saltanatını sürdürmek için zayıf bir girişimde bulundular, ama ordu, onların entirikalarını ve her türlü iç savaş düşünce sini önledi. Önde gelen subaylardan ikisi, imparatorluğun tüm askerlerinin onun buyruğu altında olduğunu Julianus'e bildirmek üzere hemen yola koyuldular- Julianus'ün aldığı askersel önlem ve düzenlenmeler artık gereksiz kaldı. Trakya'ya karşı yönelttiği üç ayrı saldırıyı kesti. Uyruklarının kanını dökmeden, savaşın rastlantılarına uğramadan utkunun tüm meyvalarını elde etmiş oldu. Doğduğu yeri ve imparatorluğun yeni başkentini görebilmek için sabırsızlanarak, Hemus dağlarıyla Trakya kentleri arasındaki yürüyüşünü sürdürdü. Ereğli (Herakle)'ye geldiği zaman yolu İstanbul halkıyle kaplanmış halde buldu. Halk, kendisini biran önce görme zevkini tadabilmek için altmış millik yolu göze almıştı Halkın, askerlerin ve senatonun alkışları arasında zafer yürüyüşüyle kente girdi. Cermenlerin yenilgisiyle sonuçlanan başarılarından sonra, mutlu bir harekât için Atlantik kıyılarından başlıyarak Bosforus'e dek tüm Avrupa anakarasını geçerek gelmiş bu genç kahramanın kısa boylu yapısı ve gönülsüz tavırları karşısında halk kitleleri sanki şaşırmış gibiydi. (702) Birkaç gün sonra, Konstansius'ün cenazesi limanda karaya çıkarıldığında halk, imparatorlarının gerçek ya da yapmacık duyarlılığını alkışladı. Yaya olarak, taçsız ve yas giysileri kuşanmış halde, Konstansius'ün gömüleceği Aziz-Havâ-

riler kilisesine dek cenaze alayına katıldı. Bu saygılı davranışa, öncelinin soyluluğuna ve hısımlığına gösterilmiş bir görev gibi bakılsa da, bu iç karartıcı tören boyunca Julianus'e gözyaşı döktüren nedenlerin, Konstansius'ün izlediği suçları unutarak onun kendisine yaptığı iyilik ve yardımları anımsamasından başka şeyler olmadığı da meydandadır. (703) Akuile lejyonları imparatorun ölümünü tam olarak öğrenince kentin kapılarını açtılar ve birkaç suçlu elebaşıyı feda ederek Julianus'ün hoşgörüsünden ya da öyle yapması gereğinden yararlanarak bağışlandılar. Julianus, otuziki yaşında, gürültüsüz ve patırtısızca tüm imparatorluğun yönetimini eline almış oldu. (704)

Julianus, inzivâlı (yalın koşullu) bir yaşamın zevklerinin işgüçle geçen yaşamınkinden daha elverişli olduğunu felsefeden öğrenmişti, ama doğuşunun durumu ve sonraki olaylar ona bir seçim yapma olanağı bırakmamıştı. Belki de Akademi'nin bahçelerini ve Atinalı'ların toplulugunu içtenlikle yeğleyecekti. Ne var ki, önce Konstansius'ün istenci sonra da yine onun haksız davranışıyle imparatorluk büyüklüklerinin tehlikeleri karşısında kişiliği ve ünü sarsıntıya uğramış ve milyonlarca insanın mutluluğu ve geleceğiyle ilgili sorumluluğu yüklenmek zorunda kalmıştır. (705) İşte o zaman Platon'un düşüncelerinden birini ürpererek yeniden anımsamıştır. (706) Bu filozof, sahibi olduğumuz hayvanların ve sürülerin bakım ve güdümünün zekâca onlardan üstün yaratıklara bırakıldığını gözlemleyerek insanları ve ulusları da yönetmek için tanrıların ve dehâların göksel zekâsına ve gücüne gerek bulunduğunu söylemektedir. Bu ilkeden yola çıkarak, saltanat sürme tutkusuna kapılan bir insanın, ortalama insansal yeterlilikten daha üstün yetkinliğe sahip bulunması gerekir, diye bir sonuca varmaktadır. Yine Platon'a göre bu kimse, ruhunu tüm dünyasal ve ölümlü savlardan temizlemeli, kişisel heveslerini söndürmeli, hırslarını dizginlemeli ve, Aristo'nün canlı deyişine göre (707) zorbalık tahtına çıkmakta pek seyrek olarak başarısızlığa uğrayan yabanıl hayvanı yenebilmelidir. Julianus'ün saltanata dayalı yöneticiliği, Konstan-

sius'ün ölümüyle sağlam ve bağımsız bir temele dayanmıştı ve oturduğu taht, akıl, erdem ve belki de kendini gösterme yeri olmuştu. Bu hükümdar şan ve onurların peşinde koşmadı, bir hükümdarın görevlerini en büyük dikkat ve doğrulukla yerine getirdi. Uyrukları arasında, imparatorlarının kendilerini gerektiğinde bağlı kıldığı sert yasalara uymayı reddederek onun taht-tan ayrılmasını isteyecek az insan vardı. Gösterisiz ve yalın sofrasında çoğu zaman birlikte bulunan dostlarından biri, yediği hafif ve oldukça az miktardaki yemeklerin, bir yazar, pontif, büyük yargıç, komutan ve hükümdar olarak yaptığı çeşitli görev ve uğraşlar için ona gerekli beden ve ruh özgürlüğü sağladığına dikkat etmişti (708). Bir gün içerisinde çok sayıda elçiyi kabul ediyor, sivil yüksek görevlilere, komutanlara, özel dostlarına ve imparatorluğun çeşitli kentlerine çok sayıda mektup kaleme aldırıyor ya da kendisi yazıyordu. Kendisine sunulan dilekçelerin okunmasını dinliyor, istekler üzerinde düşünüyor ve hiçbir sekreterin toparlıyamıyacağı biçimde hemen yanıtlarını yazdırıyordu. O denli bir ussal kıvraklığı, rahat ve şaşmaz bir dikkati vardı ki, bir sorun üzerine yazdığı sırada başka birini de dinleyebilir ve bir üçüncüsünü de, duraksamadan ve karıştırmadan yazdırabilirdi. Bakanları dinlenmeye çekildikleri sırada o, bir işten öbürüne uçarcasına çalışmasını sürdürdü. Kısa ve yalın bir yemekten sonra, kitaplığına çekilir, öğleden sonra göreceği kamu işleri için belirlediği saate dek kendini okumaya verirdi. İmparatorun akşam yediği de olağan hafif yemeğinin daha azaltılmışıydı. Uykusu, sindirim yönünden ağırlaştırılmış olmazdı ve, aşktan çok politikanın etkisiyle olan bir evliliğin kısa dönemi hariç tutulursa namuslu Julianus hiç bir zaman yatağında eşler kabul etmedi (705) Sekreterleri hep ayaktaydı. Gece uyumuş olanlar, sabah erken imparatorun yanına geliyorlar,ve yalnız, bir işten öbür işe geçtiği sırada biraz uyuyabilen yorgunluk bilmez efendilerinin hizmetinde bulunanlar da, almaşarak, görev yapıyorlardı. Julianus'ün öncülleri olan amcası, kardeşi, amcaoğlu, halkın isteklerine uymak ve ilgi

göstermek bahânesi altında kendileri de eğleniyor ve olağan yirmi dört yarış bitinceye dek, yalnız izleyici ya da bahis tutucu olarak günün büyük bir bölümünü sirk oyunlarında geçiriyorlardı. (710) Törenli bayram günlerinde bu gibi boş şeylerle zaman yitirmeyi hoşnutsuzlukla karşıladığını belli eden Julianus sirkte görünmekten hoşlanıyordu. Beş ya da yedi koşuyu ilgisiz bakışlarla izler gibi yaptıktan sonra kamu işlerinde ya da kişisel kültürü için tüm zamanları yitirilmiş olarak gören bir filozofun sabırsızlığıyla ve aşırı ivecenlikle oradan çekilip gidiyordu (711) Bu sıkı zaman kullanımıyle kısa süreli saltanatını bir çeşit uzatmış oldu ve eğer tarihler o denli kesinlikle bilinmeseydi, Kanstansius'ün ölümüyle ardılının Pers savaşına hareketi arasında yalnızca onaltı ay geçmiş olduğuna her halde inanamıyacaktık. Tarih, onun zamanındaki olayların anısını korumaktan başka bir şey yapamaz, ama bugün elimizde bulunan hacimli yazıları, dehasının uygulamalarına ve genişliğine tanıklık eder niteliktedir. Misopogon, Caesar'lar aldı kitaplarıyle söylevlerinden çoğu ve hıristiyan dini üzerine titizlikle meydana yetirdiği bilimsel yapıtı, birini Konstantinopolis'te, öbürünü Antakya'da geçirdiği iki kışın uzun gecelerinde kaleme alınmışlardır.

Julianus yönetiminin ilk işi imparatorluk sarayında reform yapmak oldu. (712) Konstantinopolis sarayına ayak basar basmaz berbere gereksinme duydu. Görkemli biçimde giyinmiş bir subay gelerek saygıyla önünde eğildi, «Benim istediğim bir berber, gelirler genel müdürü değil!» diye yapmacık bir anlamazlıktan gelerek bağırdı, (713) ve ona, gördüğü hizmet karşılığında ücretinin ne olduğunu sordu. Bir de öğrendi ki, berberin çok büyük gelir ve kazancından başka yirmi tane uşağı ve bir o kadar da atı vardı. Yararsız ve gülünç bir gösteriş hırsının kötüye kullanılmasıyle binlerce berber, maskara, aşçı görevlileriyle yaz günlerinde uçuşan sineklerle karşılaştırılabilecek sayıda hadım yaratılmıştı (714). Uyruklarına karşı erdem ve değerlilik üstünlüğünü seve seve kabul ettiren hükümdar, giysilerinin, sofrası-

nın, sarayının ve kölelerin yalınlığıyla onlardan ayrı durumda kalıyordu. Konstantinus ve oğullarınca yaptırılmış saraylar; çok çeşitli ve az rastlanan mermerlerle kaplanmış som altın süslerle bezenmişti. Çok kıymetli yemekler, onların iştahlarından çok gururlarını okşuyordu. Bu yemekler, çok uzak iklimlerin kuşlarından, uzak denizlerin balıklarından, o mevsimlerde bulunmayan meyvalardan, Mamertin'in dediği gibi, kış güllerinden ve *eyyâm-ı bâkur'* daki karlardan yapılıyordu. (714) Saray hizmetkârlarının gideri lejyonlara yapılan gideri aşıyordu. Bütün bu hizmetkârların arasından çok küçük bir bölümü tahtın işlerini görüyor ve onun görkemini ayakta tutmaya yetiyordu. Hükümdarı ayıplı hale sokan ve halkların yıkılmasına neden olan bu çıkarcılar kitlesinin simgelediği görevlerin çoğu onursaldı ve, ulusun en alt katmanında bulunanlar onların parasıyle ve, kamunun hesabına yaşama hakkını rahatça kullanabilir ve istediklerini satın alabilirlerdi. Bu denli kalabalık bir yerdeki savurganlıklar, ek çıkarlar ve ödüllendirmeler kısa zamanda hak olarak ileri sürülüyor, hıyanetlerinden korktuğunu bildikleri ve gözdesi oldukları haberini yaydıkları kimselerden sızdırdıkları bağışlar bu gözü dönmüş uşakları çabucak zenginleştiriyordu. İçerisinden çıkarak geldikleri ve yeniden düşebilecekleri yoksul yaşamlarını hiç uslarına getirmeden, servetlerini saçıp savuruyorlardı. Aç gözlülüklerinin patavatsızlığı da bu saçıp savurma davranışlarına yakışır nitelikteydi. Altın işlemeli ipek giysiler içerisinde geziyorlardı. Sofraları incelik ve cömertlikle kuruluyordu. Oturmak için yaptırılmış konutları eski bir konsulus'ün konağından daha büyüktü. Büyük yollarda hadımlara rastlayan en seçkin vatandaşlar bile onları saygıyla selâmlamak için atlarından inmeye zorunlu kılınıyorlardı. Sarayın şatafatı, olağan olarak yer yatağında yatan, yalnızca doğal gereksinmelerini gidermeyi yeterli gören ve saltanat lüksünü tümüyle bir yana iten Julianus'te tiksinme ve nefret uyandırdı. Kamuoyunca yayınlığı abartılmakta olan bir kötüye kullanmayı kaldıran Julianus, halkın üzerinde baskı yapan vergileri

azaltmaya ve mırıldanmalarına son vermeyi aklına koydu. O halk ki alın terinin ürünü olarak verdiği verginin devlet hizmetinde kullandığını görünce bu yüke seve seve katlanıyordu. Ne var ki, Julianus, bu iyilik getirici değişikliği çok aceleye getirerek ve sert bir biçimde yapmış olmakla suçlandırılmıştır. Bir tek buyrultuyla Konstantinopolis sarayını büyük bir çöle dönüştürdü ve, hiç bir ayrım yapmaksızın, imparatorluk ailesinin hizmetkârlarını yaşlarına, işlerine, fakirlik ve bağlılık durumlarına bakmadan, aşağılatıcı bir durumda görevlerinden ve saraydan uzaklaştırdı (715) Gerçekte, Julianus'ün karakteri işte böyleydi. Gerçek erdemin karşılıklı iki kusurun tam ortasında olduğunu belirten Aristo kuralını çok zaman unutuyordu. Julianus, Asyalıların gösterişli ve kadınsı süsleri olan ve büyük Konstantinus'çe gülünç denecek kadar kullanılan saçları ondüle yapmak, yüze düzgün sürmek, bilezikler ve kolyeler takmak gibi alışkanlıkları hiçbir zaman benimsemedi. Julianus, kadınsı zarafet şöyle dursun, hâle yola uygun giyinmeyi bile istememekte, kirli ve paslılığıyle övünmekteydi. Halkın okuması için ve taşlamalı üslupta kalem aldığı bir yazıda imparator gönül hoşluğuyla, ve de kırık bir gururla, tırnaklarının uzunluğunu ve ellerinde her zaman mürekkep lekeleri buulnduğunu belirtmektedir. Yine üzerine basarak söylediğine gözetüm vücudu tüylü olmakla birlikte ustura yalnızca kafasında kullanılmaktadır, ve Yunan filozoflarına öykünerek bıraktığı uzun ve sık sakalından çok memnundur (716). Julianus sağduyu ilkelerine uysaydı Diyojen'in gururunu ve Darius'ün böbürlenmesini hor görmüş olacaktı. Ama, kamusal reform yapıtı eksik kalacağı gibi öncelinin saltanatındaki bozuklukları düzeltmekle yetinseydi onun işlediği suçları da cezasız bırakmış olacaktı. «Sonunda kurtulduk, diyor bu hükümdar yakın dostlarından birine yazdığı bir mektupta, bu parçalayıp yutan ejdarhadan tansıksal (mücizevi) biçimde kurtulduk, (2) Bu sıfatla belirtmek istediğim biraderim Konstansi'us değildir. Evet o değildir ve mezarında huzur içerisinde yatabilir! Kalleş ve barbar gözdeleri bir hükümdarı aldatarak

ve öfkelendirerek yaşamlarını sürdürüyorlardı, onun hoşgörüsünü, dalkavukça düşünmeksizin mazur görmek zor olacaktır. Bunların yasal olmayan yollardan cezalandırılmalarını hiç istemem. Onlar suçlandırılmaktadırlar ve savunma haklarını tam olarak kullanacaklar, herkesin gözü önünde kesin olarak yansız biçimde yargılanacaklardı.» Julianus, devlette ve ordu da sivilmiş seçkin nitelikli yedi yargıcı, soruşturma yapmaları ve (kendi başına karar verdi) denilmemesi için yargılamayı sürdürüp karara varmaları amacıyla atadı. Mahkemeyi, Bosforus'ün Asya yakasındaki Chalcedoine (Kadıköy)'de kurdu ve bu yargıçların kararları temyiz edilmez ve kesin olacaktır, diye ilân etti. Saygıdeğer Doğu valisi ikinci Salluste başkanlığa getirildi (717) Onun erdemleri, Yunanlı filozofların ve hıristiyan büyüklerinin değerlerini kendi özünde bağdaştırabiliyordu. Yardımcılığına uzdilli Mamertinus getirilmişti (798) Bu yargıç, seçilmiş iki konsulus'ten biriydi ve herkesin önünde övündüğünü de söylememiz koşuluyla, üstün başarılara sahipti. Ama bu iki sivil yargıcın ussal âdilliği Nevitta, Agilo, Jovianus ve Arbétio adındaki kan dökücü ve sert dört generalle dengeleştirilmişti. Halkın, bir mahkeme üyeliğinden çok, suçlu sandalyesinde görseydi daha az şaşıracağında kuşku olmayan Arbetio, Yargıçlar Kurulunun gizli tutulan işlerine bakıyordu. Jovianus ve Herkulianus birliklerinin silahlı ve kızgın ileri gelenleri mahkemenin çevresini sarmışlardı ve yargıçlar, almaşıklı olarak, adalet kurallarına ve ayaklananların uğultularına boyun eğiyorlardı. (719)

Konstansius'ün gösterdiği kayırmayı uzun süre kötüye kullanmış olan mâbeyinci Eusebius, küstahlığının, ahlâk bozukluğunun ve şiddet karekterlerinin karşılığını asağılayıcı bir ölümle ödemiş oldu. Paulus'ün idam ve Apodemeus'ün canlı canlı yakılarak ölüm cezaları, babaları ve kocaları bunlar tarafından öldürülmüş dul kadınların ve çocukların gözleri önünde —bir çeşit öcalma olarak— yerine getirildi. Buna karşılık, Ammien'in deyişini biz de kullanırsak, imparatorluk hazinecisi Ursule'nin ölümüne adalet bile gözyaşı döktü diyebiliriz. (720) Bu gözü pek,

erdemli ve Julianus'ün tüm gereksinmelerini sağlamış olan bakanın ölümü, hükümdarın yaşamında bir leke olarak kalmıştır. Hazineci başının dikkatsiz bir girişiminden öfkelenen askerlerin kızgınlığı ölümünün nedeni oldu. Kendi vicdanında duyduğu acıyla ve kamuoyunun kınamasıyle derin biçimde yaralanan imparator, servetini geri verdirerek Ursule ailesine birtakım avuntular sağladı. Praefektur ve Konsulus'lük saygınlıklarını kazandıkları yıl sona ermeden Florentius ve Taurus, Kadıköy mahkemesinin adımasını yalvarma durumuna düştülerse de, birincisi ölüm cezasına, öbürüyse İtalya'da Verçey'e sürülme cezasına çarptırıldılar. (721) Bu sâdık bakan, gasfedicinin kuvvetlerine dayanamıyarak, meşru hükümdarının sarayına sığınmıştı. Florentius, yargıçlarının sert tutumuna değerdi; onun kaçışı Julianus'e yücegönüllülük gösterme fırsatını vermişti. Bu horlanacak kaçağın saklandığı yeri bildiğini söyleyen bir ihbarcıyı susturdu. (722) Korkunç Kadıköy mahkemesinin işi bittikten birkaç ay sonra Afrikapretor vekili yargıç Gaudentius ve Mısır dukası Artemius (723), Antakya'da öldürüldüler. Artemius, büyük bir eyaleti uzun süre sömürmüş ve orada zâlimce davranışlarda bulunmuştu. Gaudentius de, yıkıcı karaçalma (iftira) sanatını günahsız insanlara, erdemli yurttaşlara ve, Julianus'e karşı bile, bir kötülük silâhı olarak kullanmıştı. Bütün bunlara karşın, yargılanmaları o denli beceriksizce yürütülmüştü ki, bu ahlâksız insanlar, Konstansius'e bağlılıklarının kurbanı olmuş onurlu kişiler gibi kamuoyunca değerlendirildiler. Geri kalan tüm hizmetkârlar için genel af çıkarıldı. Mutsuzları korumak ya da bir daha bellerini doğrultmamaları için, daha önce elde etmiş oldukları varlıklardan, cezasız olarak, yararlanabilememeleri sağlandı. Bizim de doğru bulabileceğimiz bu bağışlanma siyasal bir davranış olarak karşılandı ve tahtın görkemini küçültücü bir biçimde uygulandı. Çoğu Mısırlı olan mutsuzlar alayı, Julianus'ün çevresini aralıksız sarıyorlar ve, hile ile ya da ihtiyatsızlıkla elde ettikleri malları, bağırarak istiyorlardı. Sonu gelmez bir sorunun içinden çıkılamıyacağını

gören imparator, kutsal olması gereken sözünü vererek, Mısır'lılara, Kadıköy'e gelmeyi göze aldıkları takdirde onların isteklerini dinleyeceğini ve karara bağlayacağını söyledi. Bunlar harekete hazırlandıkları zaman Julianus kesin bir yasaklama buyrultusu yayımlayarak, hiçbir gemicinin Konstantinopolis'e herhangi bir Mısırlı'yı taşımıyacağını bildirdi ve, aldatılmış başvuruculara, paraları ve sabırları tükeninceye dek Asya'da bıraktı. Sonunda, nefret dolu mırıltılarla memleketlerine döndüler. (724) Julianus, tüm imparatorluk yurttaşlarının zararına ve tek bir insanın yararına kullanılmak üzere Konstansius'ün toplayıp görevlendirdiği casus, ajan ve ihbarcılardan oluşan büyük bir fesat ordusunu da dağıttı. Konstansius'ün ardılı, şüpheciliğe pek iltifat etmemekte ve cezalandırmalarda ılımlı davranmaktaydı. Julianus hıyanetten, sağduyu, cesaret ve kendini göstermek gibi duygularla tiksiniyordu. Kendi değerine içinden inanmış olarak, hiç bir uyruğunun açıktan açığa ayaklanmaya, onu öldürmeye, uzaklarda bulunsa bile tahtına oturmaya kalkışabileceğini usuna getiremiyordu. Filozof, hoşnutsuzluk çıkışlarını bağışlamasını bilirdi; kahraman insan, fırsatçıların gücü ve yeteneğini aşan ihtiraslı tasarılardan nefret ederdi. Ankara (Ancyre) kenti hemşerilerinden biri erguvan bir elbise giymişti ve onun kişisel düşmanı bu densizliği Julianus'e duyurdu. Konstansius'ün zamanında bu eyleme, ölüm cezasını gerektiren bir suç olarak bakılırdı. (725) Durum kendisine bildirilen hükümdar, rakibi (!)'nin sosyal sınıfını ve karakterini öğrendikten sonra, iyiliksever (!) ihbarcısıyla ona bir çift erguvan terlik gönderdi, bunu da, imparatorluk giysisinin görkemini tamamlasın diye gönderdiğinin kendisine bildirilmesini istedi. Muhafızlarından on kadarı, çok tehlikeli bir fesat hareketine giriştiler ve, Antakya'da birliklerin tâlim yaptığı yerde Julianus'ü öldürmeyi tasarladılar. Ne var ki, sarhoş oldukları bir sırada gizlerini açıkladılar ve zincire vurularak imparatorun karşısına çıkarıldılar. Onlara, girişimlerinin ne denli bir suç ve densizlik olduğunu iyice anlatan Julianus, lâyık oldukları işkence ve ölüm cezası yeri-

ne elebaşı durumunda olan ikisine sürgün cezası vermekle yetindi. Julianus'ün olağan bağışlayıcılığından uzaklaştığı tek olay, imparatorluk yönetimini ele geçirmeye kalkışan ihtiyatsız bir gencin öldürülmesidir. Bu genç serüvenci, Galya'ya karşı yapılan savaşların ilkinde Caesar'ın birliklerini bırakmış ve Roma ordusunu terketmiş olan süvari generali Marsellus'ün oğluydu. Julianus, kişisel hıncının öcünü almak istemesinden şüphe duymaksızın, suçlu bir babanın başkaldıran oğlunu cezalandırabilirdi. Ama Marsellus'ün çektiği acıdan etkilendi ve, generalin adaletten gördüğü sert tepkinin yarasını, el açıklığıyla yumuşatmaya çalıştı. (726)

Julianus, halk özgürlüğünün yararlarına karşı duyarsız değildi. (277) Okuma ve incelemeleri dolayısıyle büyük bilim adamlarının ve kahramanların bilgi ve esiniyle dopdolu hale gelmişti. Alınyazısı ve canı, uzun süre bir zâlimin keyfine bağlı kalmıştı. Tahta çıktığı zaman, onun kusurlarını kınamaya cesaret edemeyen kölelerin, erdemlerini de alkışlamaya lâyık olmadıklarını düşünerek çok zaman gururu acıya dönüşmüştü. (728) Dioklesianus, Konstantinus ve seksen yıllık alışkanlık, doğru despotluk düzenini imparatorluk içerisine sokmuş ve yerleştirmişti. Julianus bu düzenden tiksiniyordu. Tahttan çekilmek için tasarladığı düşüncenin eyleme geçmesine bir boş inanç güdüsü engel oldu (729). Romalılar'a köleliklerini ve aşağılandırıcı kökenlerini anamsattığı halde çok benimsedikleri *dominus* ya da *magister* (mâitre) sanını o, hep reddetmişti (730). Cumhuriyet'in elde kalabilen kimi kalıntıları bile kendisine bir saygı duygusu esinleyen bu hükümdar konsul (consul) adını candan seviyordu. Augustus'ün önlem olarak izlediği davranışı o, isteyerek ve eğilim duyarak benimsedi. Ocak ayının ilk gününde, şafak sökerken, yeni konsüller Mamertinus ile Nevritta imparatora saygılarını sunmaya geldiler. Onların yaklaşmakta oldukları kendisine bildirilince tahtından indi, karşılamaya gitti ve güç durumda kalan bu yüksek dereceli devlet büyüklerince saygılarının kabulüne onları zorlamış oldu. Saraydan senato'ya dek im-

parator, konsülerin taşındığı iki *tahtırevan* arasında yürüyerek onlara eşlik etti. Halk yığınları, şaşırmış bir halde, eski zamanların imgesine bakıyor, belki de erguvanın görkemini gözlerinde küçülten, gereksiz bir alçak gönüllüğü kınıyordu. (731) Julianus, bu tutumunu her fırsatta ortaya koydu. Sirk oyunlarında hazır bulunduğu günlerden birinde belki dikkat etmeyerek, belki de bilerek, kendi konsuluslüğüne özgü bir yetkiyle bir köle için «azat olma» kararı verdi. Bunun başka konsulüs'ün yetkisi içerisinde olduğu bildirilince, kendi kendine on altın ödeme cezası hükmetti. Bununla da, Cumhuriyet yasalarına ve yöntemlerine her vatandaş gibi kendisinin de bağlı olduğunu tanıtlama olanağını bulmuş oldu (732) Devlet yönetimiyle ilgili görüşleri ve doğum yerine olan bağlılığı, Julianus'un Konstantinopolis senatosu'na, o tarihe dek Roma senatosu'nun tek başına yararlandığı onurlar, ayrıcalıklar ve otorite vermesine neden oldu. (733) Ulusal konseyin yarısı Doğu'ya geçti diye düşünüldü, ve bu düşünce, yavaş yavaş hukuksal bir güç kazandı. Julianus'ün despot ardılları senator sıfatını kabullendiler ve kendilerini saygıdeğer bir kuruluşun üyeleri olarak gördüler, ki bu kuruluş. Roma adının görkemini simgeleme hakkını elinde tutmaktaydı. Hükümdarın ilgisi yalnızca İstanbul (Konstantinopolis)'e bağlı kalmadı. Eyaletlerin belediye meclislerine dek uzandı. Çok sayıda işsiz vatandaşı kendi memleketlerinin hizmetinden uzaklaştıran haksız ve zararlı bağışıklıkları buyrultularla kaldırdı ve, kamu görevlerinin eşit dağıtımıyla, imparatorluğun can çekişen kentlerine güçlerini ve parlaklıklarını, ya da Libanius'un gösterişli deyişini kullanalım, ruh ve yaşamlarını yeniden verdi. (734) Yunanistan'ın ilk çağları Julianus'e saygıyla karşılık bir sevgi esinliyor, dehâlarının ya da erdemlerinin anıtlarını ve örneğini kalıt olarak bırakmış tanrıların, kahramanların ve onlardan da üstün insanlığın öyküleri ona hayranlık veriyordu. Gösterdiği baba sevecenliği yüzünden Epir ve Peloponez (735) kentleri birçok sıkıntıdan kurtularak eski gönençlerinin bir bölümüne yeniden kavuştular. Atina onu iyilikçisi olarak görüyor

ve Agos da kurtuluşunu ona borçlu olduğunu dile getiriyordu. Roma kolonisi olarak onursal bir adla harabelerin arasından yeniden doğan kendini beğenmiş Korent dolaylarındaki cumhuriyetlerden, ayı ve panter avlıyarak amfiteatrılarında kullandıkları kıstak (berżah) oyunlarının giderini karşılamak için bir harç istiyordu. Olimpiyat oyunlarını sürdürmek üzere atalarınca görevlendirilmiş olan Elis, Delf ve Argos kentleri de bu oyunlar ve pityen ile Neme oyunları için vergiden bağışık tutulmalarını bekliyorlardı. Korentliler Elis'in ve Delf'in ayrıcalıklarına saygı gösteriyorlardı. Ama fakir Argos zulmün şiddeti altında ezildi ve başkentin, çıkarından başka şey düşünmeyen ve konak yeri orası olan magistra kendisine şikâyete gelen temsilcilere susmalarını söyledi. Ondan yedi yıl sonra magistranın vermiş olduğu eski kararı Julianus, temyiz mahkemesi sıfatıyla (736) yeniden inceledi ve Makedonya'ya kahramanlar ve fatihler yetiştiren bir soy vermiş olan Agamemnonun (737) başkentini savunma konusunda bütün yeteneğini başarıyla kullandı. (738)

Julianus, yeteneklerini, imparatorluğun kapladığı ülkelerle orantılı olarak çoğalan sivil ve askersel yönetim işlerinde kullanıyor ve, modern Avrupa hükümdarlarınca henüz yeni öğrenilen yargıçlık (739) ve sözen (hatip)'lik işlevlerini yerine getiriyordu. (740) İlk Caesarlarca geliştirilmiş olan inandırma sanatı, ardıllarının savaşçıl bilgisizliği ve Asyalılardan edindikleri kendini beğenmişlikleri yüzünden savsaklanmış oldu. Korkunç askerlerin karşısında «nutuk atma lutfunda» bulunsalar da, güçsüzlüklerine tiksinerek baktıkları senatörlerin önünde hor görücü bir suskunluğu sürdürüyorlardı. Konstansius'ün aksine Julianus, senato oturumlarına, cumhuriyetçi ruhunu ve uzdillik gücünü parlak bir biçimde ortaya koyacağı bir yer gözüyle bakıyordu. Ona göre senato sanki, övgüyle, yergiyle ve yüreklendirmeyle ilgili tumturaklı sözler öğreten ve söylenilen bir okul gibiydi. Dostu Libanius onun Homeros'u inceleyerek Menelas'dan az sözle çok anlamlı ifade gücünü, Nestor'dan söz söyleme kolay-

lığını, Ulysse'den de etkili ve kesin anlamlı anlatım yeteneğini onlara öykünerek kazandığına dikkati çekmektedir. Julianus, kimi zaman hükümdarlık işlevleriyle bağdaşmaz duruma giren yargıç görevlerini, bir ödev olmaktan çok, hoş vakit geçirmek amacıyla yapıyordu. Praefectus Pretorium'larına güveni olduğu halde çok zaman onların yanına oturuyor ve kararlarını dinliyordu. Olayların gerçeğini örtmeye ya da yasanın ruhunu bozmaya çalışan avukatların hilelerini ince ve derinlere inen görüşüyle ortaya çıkarmaktan ve tezvirlerini bozmaktan hoşlanıyordu. Gelişi güzel ve sırasız sorular yönelterek, arada sırada imparatorluk kişiliğiyle bağdaşmayacak davranışlarda bulunuyor, yargıçların, avukatların ya da davacı ve davalıların savına ve düşüncesine aykırı bir düşünceyi tuttuğu zaman, sesinin tonu ya da devinimlerinin canlılığıyle tutkularının coşkunluğunu açığa vurmuş oluyordu. Ne var ki, kendi huyundaki kusuru bildiği için dostlarına ve bakanlarına, gerektiğinde uyarıda bulunmalarını istiyor, kimi zaman bunun için buyruk veriyordu. Buna uyarak atılganlıklarını ve ileri gidişlerini anımsatanlar, hükümdarlarının utanç ve minnet duygularını görerek seviniyorlardı. Julianus, tüm kararnamelerini adalet ilkelerine dayandırıyordu ve bir hükümdarın makamını adalet ve acımanın çekici görünüşü altında sarıp sarmalayan tehlikeli girişimlere karşı sürekli olarak direnç gösteriyordu. Davacı ve davalıların kişisel durumlarına bakmadan - ki fakirleri başka zamanlarda hep koruduğu halde - karara varıyordu ve, fakirin hasmı zengin de olsa, haklı bulunduğu takdirde, hiç duraksamadan o fakiri mahkûm ediyordu. Yargıçlık ile yasa koyuculuğu birbirinden özenle ayırdediyordu. (741) Roma hukukunda gerekli bir reform tasarlamaktaysa da, kararlarını, yargıçların ve vatandaşların uyguladıkları ve bağlı bulundukları yürürlükteki yasalara dar ve sıkı biçimde, uygun olarak veriyordu.

Hükümdarların elinden saltanatları ve varlıkları alınsa, hiçbir yardımda bulunulmadan kendi ekmek paralarını kazanmaya terkedilseler, düştükleri felâketten kurtulmak için hiçbir

umut duymadan toplum yaşamındaki en aşağı düzeye inerler. Julianus'ün durumunda ise kişisel değerinin servetine bağlı olmadığı görülmektedir. Girişeceği herhangi bir işte, ileri derecede gözüpekliği, ruhsal canlılığı ve uygulamalarındaki sabırlılık ona, en büyük onurları ve yükselme aşamalarını sağlıyabilirdi. Julianus, başka bir ülkede de, yalın bir yurttaş olarak dünyaya gelmiş olsaydı, dehâsiyle, bakan ya da komutan aşamalarına yükselebilirdi. Otoriteyi elinde tutanın kaprisli kıskançlığı onun umutlarını boşa çıkarabilir ve onu yükselme yolundan uzaklaştırabilirdi ama, yine o yetenekler sayesinde Julianus, huzur ve sessizlik içerisindeki bilimsel inceleme ve araştırma yaşamında, kıralların sataşmasının erişemediği bir ortamda ömrünün mutluluğuna ve övüncünün ölmezliğine kavuşmuş olurdu. Julianus'un portresi inceden inceye ve, belki de kötü niyetle, gözden geçirilirse, tüm varlığı içerisinde ve de davranışlarında bir eksiklik var gibi gelir. Dehâsı, Caesar'ınkinden daha az yaygın ve daha az yüceydi, ve önlemli devinimlerinde Augustus'la boy ölçüşebilecek nitelikte değildi. Trajanus'ün erdemleri daha güvenli ve daha doğalı, ve Markus Aurelius'ün felsefesi daha yalın ve daha tutarlıydı. Bununla birlikte Julianus, ters talihine karşı gözü pek olarak dayandı ve olumlu talihinden de ılımlı olarak yararlanmasını bildi. Aleksand Severus'ün ölümünden beri geçen yüzyirmi yıllık aradan sonra Romalılar, görevinden gayrı eğlence bilmeyen, mutsuz uyruklarının acısını dindirmeye ve tümünün cesaretini artırmaya çalışan, devlet otoritesine değerliliği katmaya uğraşan ve erdemi mutlulukla ödüllendiren bir imparatora sahip oldular. Tüm fesat devinimlerine ve dinsel fesat devinimine kalkışanlar bile onun barışta ve savaştaki dehâsının üstünlüğüne saygı duydular ve, (Dini geri getirici) Julianus'ün, uyruklarını candan sevdiğini, evren imparatorluğunu yücelttiğini, içlerini çekerek, dile getirdiler. (742)

BÖLÜM XXIII

Julianus'ün Dini — Genel Hoşgörü — Bu hükümdar Putperestliği yeniden kurmak ve Reforma Tâbi tutmak İstiyor — Kudüs Tapınağını Yeniden Yapmaya Girişiyor — Hıristiyanların Zulmüne koyduğu Engel — İki Yanın da Çabası ve Adaletsizliği.

Julianus'ün dinden dönüşü, ününe zarar verdi. Onun erdemlerini karalama yollarını arayan bağnazlık, yanılgılarının gerçek büyüklüğünü ve göze çarpıcılığını abarttı. Başka birtakım yargılara göreyse o, bir filozof hükümdar olarak görülüyor ve, Dioklesianus'ün buyrultularından Atanas'ın sürgününe dek halkın tutulduğu tanrıbilimsel hastalığın ateşini düşürmeye çalışmış olduğu belirtiliyordu. Karakteri ve davranışları üzerinde yapılacak daha özenli bir inceleme, çağının salgınına uğrayarak sürüklenmiş bir hükümdar için daha elverişsiz bir kanı vermiş olacaktır. Bizim ise, en büyük hayranları ile en ateşli düşmanlarının zamanımıza dek ulaşan düşüncelerini karşılaştırabilme gibi bir kolaylığımız vardır. Julianus'ün yaşamını ve ölümünü yansız olarak gözlemiş aklı başında ve temiz yürekli bir tarihçi, onun eylem ve davranışlarını anlatmaktadır. İmparatorun kendisince yapılmış resmî ve özel konuşmalar çağdaşlarının oy-

birliği halindeki tanıklığını doğrulamaktadır. Politikanın gösterişten çok ihtiyatlılık esinlediği çeşitli yazıları dinsel kanılarındaki tek biçimli tutumunu belirtmektedir. Atina ve Roma tanrıları için duyduğu sofuca bağlılık onun en büyük tutkusunu oluşturuyordu. Boş inanca dayanan yargılar, aydın ruhunu karıştırıyor ve bozuyor, yalnız imgelemesinde bulunan hayaletler imparatorluğun yönetimi üzerinde zararlı etki yapıyordu. (743) Bu masal ürünü tanrıların dininden tiksinen ve sunaklarını alaşağı eden hıristiyanların gayreti, onu, uyruklarının büyük kesimiyle bağdaşmaz bir karşılıklı nefret havası içerisine sokmuştu. Utku kazanmak isteği, yenilginin ayıbı onu, ihtiyatlılığın ve de kimi zaman adaletin kural ve yasalarını çiğnemeye yöneltmiştir. İçerisinden ayrıldığı ve savaşım verdiği kesimin parlak utkusu onun adına bir tür leke sürmüş oldu, ve Naziane'li Gregorius'ün (744), tiz perdeden verdiği boru (745) sesi gibi işaretle başlatılan softaca sövüp sayma fırtınası, dinden ayrılmış olanı, niyetlerini yerine getirememiş olmakla birlikte ezip durdu. Bu durup dinlenme bilmez hükümdarın çok kısa saltanatı sırasında, nitelik bakımından büyük çapta ilginç olan çok sayıda olay meydana geldi. Bunları ayrıntılarıyla anlatacağız. Güdüleri, niyetleri, işlevleri, din tarihiyle ilgili olan yanları bu bölümün konusunu oluşturacaktır. Garip ve yomsuz «dinden ayrılış» nedeni, ailesinin kaatillerine terkedilmiş olduğu ilk yıllara bağlanabilir. İsa ile Konstansius ve din ile kölelik adları, işte ozamanlarda, en canlı izlenimlerden etkilenmeye elverişli ruhunda üstüte yığıldılar. Çocukluğunda, Nikomedya piskoposu (746) ve, ana yanından hısımı olan Eusebius'ün gözetimine verildi ve yirmi yaşına dek hıristiyan lala ve dadılarından, bir kahraman değil, bir din azizi eğitimi gördü. Göksel taçlar yerine bu dünyanın tâcını yeğ tutan imparator, Konstantinus'ün yeğenlerine vaftizin (747) yararlarını sağlayan hıristiyanlığa geçmiş olmayı yeterli buluyordu. (748) Konstantinus'ün yeğenleri kilise örgütünde ast işlevlere kabul edildiler ve Julianus, Nikomedya kilisesinde İncil okudu. Kendilerini vererek uğraşı haline getir-

dikleri din öğrenimi mutlu sonuçlar verdi; çok dindar oldular ve sofuca bağlılık gösterdiler (749). Dua ediyorlar, perhiz yapıyorlar, yoksullara sadaka veriyorlar, kilise mensuplarına bağışlarda bulunuyorlardı. Şehitlerin mezarlarına sungular bırakıyorlardı. Kayseri'deki aziz Mamas için dikilen anıt, Gallus ile Julianus'ün birlikte giriştikleri çabayla yapıldı, hiç değilse yapımına başlandı. Azizlikleriyle tanınmış (750) piskoposlarla karşılıklı saygı içerisinde görüşüyorlar ve Kapadokya'ya çileli yaşamın zorluklarını kendi istekleriyle getirmiş olan keşişlerin ve *târik-i dünyâ*'ların hayır dualarını alıyorlardı. İki prens erginlik yaşına yaklaştıkları zaman, dinsel kanılarında kendi karakterlerinin ayrılığını gördüler. Gallus'ün sert ve inatçı ruhlu hıristiyan öğretisini benimsedi, bu öğreti onun tutumunu etkiledi ve tutkuları üzerinde bir yumuşama yaratmadı. Genç kardeşinin daha yumuşak olan karakteri İncil'in temel kurallarına çok uygundu; Tanrı'nın gizemli özünü açıklayan ve gelecekte, görünmez dünyalar (Âlem-i gayp) için sonsuz umut ve vaatler sunan bir tanrıbilimsel düzen onun canlı merakını giderebilir ve doygunluğa eriştirebilirdi. Ne var ki, bağımsız ruhu, din adına konuşan kilisenin kendini beğenmiş papazlarına edilgen biçimde boyun eğmeyi reddetti. Papazlar kişisel düşüncelerini konulmuş (pozitif) yasalar biçiminde kurallaştırıyorlardı. Bunlara sonsuz (ebedi) ceza tehditleri ekliyorlardı. Julianus'ün düşünceleri, sözleri ve davranışları için bir formüler hazırlayıp onu uygulamaya zorlıyarak, kuruntularını susturarak ve, bilimsel araştırma özgürlüğünü sert biçimde yasaklıyarak onu kilise yöneticilerinin otoritesine karşı çıkma zorunda bırakıyorlardı. Kücük Asya'da, Arius'ün (752) kışkırttığı kavganın rezaletleri içerisinde yetişti. Doğu'daki piskoposların şiddetli çekişmeleri, dinsel olmadığı halde onları harekete geçiren güdüler yavaş, yavaş din adamlarının bu denli coşkuyla uğrunda savaşım verdikleri dini bilmedikleri ve bu dine inanmadıkları kanısını ona verdi. Hristiyanlığın ileri sürülen kanıtlarını, tanıklıklara yeni bir ağırlık katan yan tutucu bir ilgiyle dinlemek yerine güven-

sizlikle dinliyor ve kendisine yok edilmez bir tiksinti esinleyen bir öğretiyi dirençle ve incelikle yadsıyordu. Genç prensler, zamanın dinsel tartışmaları üzerinde konuşmaya zorlandıklarında Julianus, putperestliği en zayıf dinsel görüş olarak ve kendisini böylece yetkinliğe kavuşturacak bir bahane altında savunuyordu.

Gallus, erguvanı kuşanınca Julianus'e de özgürlük, yazın (debiyat) ve paganizm üzerinde serbestçe okuma ve araştırma izni verildi (753). İlgi duyduğu sofistler, Yunan edebiyatıyle dini arasında güçlü bir ortaklık kurmuşlardı. Homeros'un koşuklarına bir insanın dehasından doğan ürünler olarak hayranlık duyma yerine bunların Apollo'nun ve Müzlerin esiniyle yaratıldıklarını inançla söylüyorlardı. Ölümsüz ozanın betimlediği gibi, Olimpos tanrıları çabuk kanıcı ruhları etkilemektedir. Bunların adları ve karakterleriyle, biçimleri ve özel nitelikleriyle kaynaşmamız, bu imgesel varlıklara karşı sanki gerçek birer yaratıkmış gibi duygu oluşturmakta ve, bizde meydana getirdikleri bir çeşit hoş şaşkınlık usumuzu ve deneyimimizi en çok çileden çıkaran masallara, geçici ve gerçek dışı bir hayal kurmayı kabuletme gibi tahaf bir hale neden olmaktadır. Julianus'ün yaşadığı yüzyılda, herşey gözbağacılık ve kuruntu üzerine birbiriyle yarışıyordu ve onu daha da koyulaştırıyordu. Yunanistan'ın ve Asya'nın görkemli tapınakları ozanların tanrısal buluşlarını, bayram ve tanrılara sungu törenini, çoğunlukla mutluluk vaad eden kâhinlerin düzmecesini, tanrı yanıtları ve tansıklarla ilgili halk geleneklerini- ikibin yıllık geçmişe uzanan öyküleriyle resim levhası ve mermer üzerine aktaran ressam ve heykeltraşların üstün yapıtları bu hayal evreninin ürünleriydi. Çok tanrıcıların ılımlı savları, sistemlerinin zayıflığını kimi bakımlardan bağışlatabilir nitelikteydi; payenlerin dine bağlılıkları en geniş şüpheciliği de hoş görebiliyordu (754). Yunan mitolojisi, tüm ussal yetileri silip atan düzenli ve bölünme kabul etmez bir sistem oluşturma savından uzak olarak, aralarında doğrudan doğruya bir ilinti bulunmayan ve, tanrıların

hizmetkârınca inananın derece ve ölçüsü yine kendisince saptanabilen binlerce esnek bölümden oluşuyordu. Julianus'ün benimsediği simge ona çok özgürlük sağlıyordu, ve tuhaf bir çelişkiyle, Apollon ve Jupiter sunaklarında kendi aklını kurban ettiği halde İncil'in esenleştirici boyunduruğundan nefret ediyordu. Söylevlerinden biri, akılsız Atis (Atys)'in kendisine sunmaktan korkmadığı tiksinti veren saygıyı alçak râhiplerinden bekleyen, tanrılar anası Kibele (Cybele)'ye ayırmıştı. Sofu imparator, kızarmadan, ya da gülümsemeden, tanrıçanın Tevere ırmağı ağzında Pergame kıyılarındaki yolculuğunu anlatmaktadır. Buna göre, Senato ile Roma halkının da inandığı gibi (755) elçilelerince getirilen kil parçası yaşam, duygu ve tanrısal gücü içerisinde taşıyordu. Bu tansığa inanılması için çağrıda bulunmakta atalarının kutsal geleneklerini saygısızlıkla gülünç duruma düşürenlerin bozuk ve sahte beğenilerini acı acı kınamaktaydı (756). Halkın boş inancını içtenlikle benimseyen ve bunu özendirici tavır takınan sofu filozof, serbest bir yorum ayrıcalığını benimsemiyor, yavaş yavaş sunaklardan kilisenin en kutsal bölümüne çekiliyordu. Yunan mitolojisinin saçma sapanlığı, başkaldırmak ya da doygunluğa uğramaktan uzak bulunan dindar yobazın, eskilerin ihtiyatı sayesinde delilik ve masal maskesi altına saklanmış ussal yolu özenle araştırması gereğine işaret etmiş gibidir (757) Platon kolundan (758) olan Plotin, Porfir (Porphye) ve tanrısal Jamblique gibi filozoflar paganizmin çirkin yanlarını yumuşatmak ve uyumlu hale getirmek isyen bu eğretileme biliminin en yetenekli ustaları olarak hayranlık toplamışlardır. Jamblique'nin ardılı olan AEdesius'ün kılavuzluğu altında yaptığı gizemli araştırmalarında Julianus, gösterişli yeminlerine inanırsak, dünya imparatorluğundan daha büyük olarak değerlendirdiği bir hazineyi elde etmeye can atıyordu. (759) Kuşkusuz bu, değerini düşünceden alan bir hazineydi. Saf altını karışmış olduğu öbür değersiz maddelerden ayırmakla övünen bir kimse, hayalindeki özel buluşları için de kendisine imtiyaz hakkı verilmesini isteyecek ve zaten bunu

kendi kendine kabulleneçektir. Porfir, Atys ve Kibele masalını açıklamıştı. Ama, onun bu açıklamaları, Julianus'ün bulduğu ve tumturaklı sözlerle yayımladığı bir eğretileme (istiare) ye engel olamadı. Platoncuların kıvancını okşayan bu yorum özgürlüğü sanatlarının övüntüsünü gösteriyordu. Evren sisteminin gizemine varmak savında olan garip kuruntular, zoraki kelime kaynaklarını kullanmalar ve bu akıllıların tumturaklı ayrıntılarıyle özüne inilemeyen kapalılıkların üzerine doğru bir konuya varmak için okuyucu, birtakım can sıkıcı bilgileri izlemek zorunda kalacaktır. Putperestlik mitolojisinin gelenekleri tek düzende olmadığından dinsel yorumcular, işlerine en uygun gelen yayımları seçiyorlardı. Keyfi bir sayı seçer gibi, felsefelerine ve dinlerine en elverişli gelen anlamdaki bir masalı bulup rahatça ele alabiliyorlardı. Venüs'ün şehvet verici çıplaklığında bir ahlâk ilkesi ya da bir maddesel gerçek bulabilmek için kendilerini işkenceye sokuyorlardı. Atys'in öfkeden kudurmuş haldeki saygısı güneşin iki tropika arasındaki dolaşımını ya da ruhun kusur ve yanılgıdan ayrıldığını haber vermekteydi. (760)

Öyle anlaşılıyor ki Julianus'ün tanrıbilimsel sistemi doğal dinin büyük ilkelerini içeriyordu. Ne var ki, tanrısal esin (vahiy'e dayanmayan inanç, sağlam bir dayanaktan yoksun kalacağından, Platon öğretilisi de aşağı halkın (âmiyane) boş inancındaki alışkanlıklar içerisinde kaldı. Öyle anlaşılıyor ki, yazılarında ve düşüncelerinde, Tanrı üzerine halkın kavramıyla felsefesel kavramı birbirine karıştırmıştır. (761) Evrenin sonsuzluk nedenini tanıyor, ona tapıyordu. Âciz ölümlülerin uslarınca kavranamaz ve gözleriyle görülemez sonsuz bir doğanın tüm yetkinliklerini ona mal ediyordu. Onun kafasında kurduğu sisteme göre, üstün tanrı birbirlerine bağımlı biçimde olarak ruhların kerteli zincirini, tanrıları, şeytanları, kahramanları, insanları ve, ölümsüzlüğü benimsemiş olan ilk nedenden doğrudan doğruya varlığını alanların her birini yaratmış, daha doğrusu, Platoncuların deyişine göre, onları dünyaya getirmiştir. «Bu denli değerli bir avantajı paylaşmasını sağlayamıyacak olan varlıklardan

Yaratıcı, insan vücudünün oluşmasını ve üç doğa konusu (Hayvanlar, bitkiler, madenler) nun uyum içerisinde tutulmasını alt aşamadaki tanrıların yeteneğine ve gözetimine bırakmıştır, diyordu Julianus...; bizim bağımlı dünyamızın *cismânî* yönetimini kendisinin tanrısal temsilcilerinin güdümüne teslim etmiştir. Ne var ki onların yetkin olmayan yönetimleri de kusur ve yanılgıdan bağışık değildir. Bu ast tanrılar, kendi aralarında dünyanın ve üzerinde yaşıyanların gözetimini paylaşmaktadırlar. Mars'ın, Minerva'nın, Merkuriusiün ve de Venüs'ün karakterleri, gözetimde bulundukları alanlara bakılmak suretiyle anlaşılabilir. Ölümlü bir hapis yaşamı içerisinde kaldığımız sürece, insanların kendisine canla başla bağlı bulunmasından hoşlanan göksel güçlerin lütfunu dilemek ve öfkesinden korunmak için yalvarmak bizim yararımız ve görevimiz gereğidir. İnanmalıdır ki, varlıklarının en bayağı bölümü, besinini kurbanların dumanından alır. (762) Bu ast tanrılar, kimi zamn heykelleri canlandıracak ve tapınaklarda oturacak denli alçak gönüllülük de göstermektedirler. Zaman zaman yer yüzünü de görmeye gelmektedirler, ama onların tahtı ve şatafatlı görkemleri gökyüzündedir.» Julianus, güneşin, ayın, yıldızların gösterdiği şaşmaz düzenden onların ömürlerindeki sonsuzluğun kanıtını çıkarmakdır ve yalnız bu sonsuzluk bile, ast düzeydeki bir tanrısal gücün değil, salt güçlü (kaadir-i mutlak) yaratıcının eseri olduğunu tanıtlamaktadır. Platoncuların kuramında görünen dünya görünmeyen dünyanın modelidir. Tanrısal ruh ile devinen göksel cisimler dinsel tapınmaya en değer nesnelerdir. Mutluluk veren sıcaklığı evrene yayılan ve onu sürdüren güneş, parlak bir biçimde Logos'u temsil ettiği ve Baba'nın (763) devinimli ve iyilikçi simgesi olduğu için, insanların kendisine tapmalarını istemektedir. Hayranlığın verdiği kuruntular ve sahtekârlık oyunları, her zaman gerçek esinlenmenin yerini tutmuştur. Julianus'ün savlarını ve o inançla ilgili çıkar ve geleneklerini sürdürmek için bu tür kurnazlık ve sahtecilik oyunlarına girişmiş olsalardı belki de bir hoşgörü havası kurabileceklerdi. Ama şaşılacak

bir şeydir ki, filozofların kendileri, insanların saflığını kötüye kullandılar (764) ve Yunan gizlerini, Platoncuların sihirbazlık ve gökyüzü falcılıklarıyla ayakta tutma yoluna saptılar. Bu atılganlıkta, doğanın düzenini denetlemeye, geleceğin sırlarını çözmeye, alt sıradaki şeytanları buyruk altına almaya, göksel tanrıları görebilme ve onlarla görüşme sağlamaya, ruhu, özdeksel (maddi) bağlarından ayırarak onu tanrısal ruh ile birleştirmeye varıncaya dek ileri gittiler.

Julianus'ün sofuca merakı, onun taşıdığı hükümdarlık sıfatının da eklenmesiyle, çok mutlu sonuçlar elde edilmesini sağlayabilirdi. Bergama'da gezici ve çileler içerisinde bir okul kurmuş olan Aedesius (AEdesius) hükümdara, Platoncular öğretisinin ilk öğelerini öğretti. Ama bu yaşlı adamın gücü öğrencisinin ateşliliğine, çabasına ve hızlı kavrayışına yetmediğinden AEdesius, kendi yerine Krizantus (Chrysante) ve Eusebius'ü atadı. Anlaşıldığına göre, bu usta filozoflar, aralarında iş bölümü yaptılar, anlaşılmaz sözcükler ve yapmacık çekişmelerle öğretililerinin sabırsız umudunu harekete geçirdikten sonra onu, tüm gök falcılarının en yeteneklisi ve yüzsüzü olan Maksimus adındaki yoldaşlarının eline teslim ettiler. (765) O zaman yirmi yaşında olan Julianus, dinin gizleri üzerine Efes'te de eğitim görmüştü. Atina'daki yılları felsefe ile boş inancın birbirine korkunç bağlılığını doğrulamış oldu. Genel bir çöküntü sürecinde bulunan putperestliğin içersinde henüz tam olarak silinmemiş sağlıklı noktaları yaşatmayı sürdüren Eleusius'ün gizleri ona allandıra ballandıra tanıtılmak isteniyordu. Kutlulaştırmasının büyük eserini, törenler ve tanrılara sungularla tamamlamak için, ve yalnız bunun için, pontif Eleusis'i Galya sarayına çağırdı. Törenler mahzenlerde ve gecenin sessizliğinde yapıldığından, âyine katılanların ağızlarını sıkı tutarak gizliliği bozmaması dolayısıyle, aydınlık ve mutluluk ânına dek, saf dindarın (766) duygularına ve hayaline sunulan korkunç gürültüyü ve dehşetli ateşleri betimlemeye kalkışmıyacağım. (767) Derin, sarsılmaz ve içtenlikli bir hayranlık Efes ve Eleusis mahzenlerinde Julianus'ün

ruhuna sızdı. Ama, sanki çok iyi niyetliymiş gibi görünen bağnazlarda dikkati, hiç değilse şüpheyi çeken ikiyüzlülüğü ve *hiyle-i şeriye*'yi —sonradan— o da gösterdi. Kendini tanrıların hizmetine adadı. Savaş ve devlet yönetimi işleri için çalışmaları bütün zamanını alınca, ancak geceleri birkaç saat özel ibadetlerine ayırabildi. Savaşçı ve filozof olarak taşıdığı gözütokluk, dinsel perhizin kurallarına onu sıkı sıkıya bağlıyordu. Pan'a, Minerva'ya, Hekate'ye ve İsis'e kendini beğendirmek için, kimi günler, bu koruyucu tanrıların hoşlanmadığını sandığı birtakım besin maddelerinden kendini yoksun bırakıyordu. Bu oruçlarla, duygularını ve ruhunu, göksel güçlerin onurlandırdığı sık ve içtenlikli ziyaretleri için hazırlıyordu. Alçak gönüllü sessizliğine karşın, sâdık dostu, sözen Libanius'den öğreniyoruz ki Julianus, tanrılar ve tanrıçalarla olağan ilişkiler içerisinde yaşıyordu. Bu tanrılar, gözdeleriyle görüşmeyi sağlamak üzere yer yüzüne iniyorlardı. Uyurken, ellerine ve saçlarına dokunarak yavaşça uyandırıyorlardı. Kendisini tehdit eden tüm tehlikeleri ona haber veriyorlardı. Onların şaşmaz ussallıkları yaşamının bir işlevinde kendisine yol gösteriyordu. Son olarak da, onlarla o denli içli dışlı olmuştu ki, Jüpiter'in sesini Minerva'nınkinden ve Apollon'un yüzünü Herkules'inkinden hemen ayırabiliyordu. (768) Bu boş uğraşlar Antuvan'ın ve Pacome'un tüm yaşamını kaplıyordu. Julianus ise, tersine, bu tür düşlemelerden sonra, doğruca savaşa gidebiliyordu. Roma'nın düşmanlarını yendikten sonra da çadırına çekiliyor, ussal ve esenleyici yasaları kaleme aldırıyor ya da edebiyat ve felsefe çalışmaları yaparak çok ince duygularını dile getiriyordu.

Hıristiyanlıktan ayrılmasıyla ilgili önemli gizini, dostluk ve din ilişkileriyle kendisine bağlı olduğuna inandığı yakın dostlarına bildirdi. (769) Eski inancın yanlıları bu hoş haberi, gizlilik ve ihtiyatlılık içerisinde öğrendiler ve imparatorluğun tüm eyaletinde genç prensin gelecekteki büyüklüğü, putperestlerin umut, duâ ve dinsel örgüt, öğreti ve erdemleri onlara tüm dertlerinden kurtaracak ve tüm iyilikleri yeniden getirecek muştular olarak

gelmekte ve bu isteklerini hiçe sayması şöyle dursun, bu koruyucuların vatanına ve dinine yararlı olabilmeyi, temiz yürekle istemekteydi. Bir kararda durmayan tutkularıyle Julianus'ün canını kurtaran ve sonra da tehdit eden Konstansius, putperestliğe karşıydı. Hayal oyunlarından ve hâinlikten korkmasına karşın bunları yasaklamıştı. Putatapanlar kendi inançlarına göre tapınamazken Julianus bu yasağın dışında bırakılmıştı. Kısa bir süre sonra Julianus imparatorluğunu veliahdı oldu ve hiristiyanların bu yüzden kapıldığı korku ancak onun ölümüyle ortadan kalkabilirdi (770). Bir şehit olmaktan çok kahraman olarak ün kazanmayı yeğlediği için dinsel ilkelerini açıklamadı, çok tanrılı inancın hoş görülü tutumundan yararlanarak, içinden nefret etse de, hıristiyanlıktan yanaymış gibi bir tutum takındı. Bu iki yüzlülük Libianus'çe takdirle karşılanmıştır: «Eğitimiyle edindiği yanılgılardan ve çılgınlıklardan temizlendikten ve bir zamanlar, çöplüğe atılan tanrı heykelleri görkemli tapınağa yeniden konduktan sonra, güzel gerçek Julianus'ün ruhuna yine girmiş oldu. Düşünceleri artık eskisi gibi değildi. Bunları açıklaması tehlikeli olabileceğinden, tutumunu değiştirmedi. Bir arslanın postu içerisinde aklanan Esope'nin eşeğinden çok ayrımlı olarak bizim arslanımız bir eşek postu içerisinde görünmek zorunda kaldı ve ussal kurallara olduğu denli ihtiyat ve zorunluk kurallarına da bağlı oldu.» (771)

Julianus'un bu gizlemesi, Efes'teki dinsel törenden iç savaşın başlangıcına dek geçen on yıl süreyle devam etti. Bu sürenin sonunda kendini birden bir İsa'nın ve Konstansius'ün amansız düşmanı olarak gördü. Bu sıkıntı verici durum, belki de onun kendi dinine bağlanması için yeni bir güç yarattı, ve dinsel tören günlerinde hıristiyanların toplantılarında bulunduktan sonra sarayda özel dairesindeki Jupiter ve Merkurius sunaklarında günlük yakmaya koşuyordu. Karakteri bakımından açıklığı seven bir kimse için, ne tür olursa olsun, gizli iş yapmak çok sıkıntılı bir şey olduğundan, Julianus, ruhun özgürlü-

ğünü ezen ve onu, insan doğasının en soylu nitelikleri olan içtenlik ve gözüpekliğe aykırı iğreti bir kalıba girmeye zorlayan bir dine karşı tiksinme duyduğu halde bunu gizleme zorunda kalmaktan nefret ediyordu.

Amcasının imparatorluğa yerleştirdiği ve kendisinin de vaftiz törenine uğratıldığı yeni dine Homeros'un ve Scipion'ların tanrılarını yeğ tutuyordu. Bir filozof olarak, çok büyük sayıdaki yeni hıristiyanlarla, tansıklar zinciriyle tanrılar kitlesinin tansıkları ve güçlü otoritesi yasaklanmış bulunan düşüncesini hıristiyanlığa karşı aklamak gereğine inanmıştı. Pers savaşı hazırlıklarının arasında yaptığı özenli tasarı, uzun süredir düşünerek kafasında oluşturduğu kanıtların özünü içeriyordu. (772) Hasmı olan İskenderiye'li Kiril (Cyrille), bunlardan us ve duygu, incelik ve bağnazlık taşıyan birkaç tanesini kopya etmiştir. (773) Üslübundaki incelik ve yazarının saygınlığı, halkın dikkatini çekiyordu. Bu prensin değerliliği ve ünü, hıristiyanlık düşmanlarının listesinde Porfirus (Porphyre)'nünü aşmıştı. (774) Hıristiyanların hayranlığını kazandı, onları baştan çıkardı ve tedirgin hale soktu. Bu çekişmeye katılma cesareti gösteren putataparlar da, soylu misyonerlerinin halk için yazdığı kitaptan sonsuz aldatıcı muhalefet hazinesi elde ettiler. Bu incelemelere düzenli olarak kendini veren Roma imparatoru bir tartışmacı tanrıbilimcinin pek de yüce gönüllü olmayan peşin yargılarını ve tutkularını kıstı ve artık dinsel düşüncelerini desteklemek ve yaymak zorunda olduğuna kendisi de inandı. Dinsel tartışmaların silahlarını kullanmasına yardımcı olan gücünden ve ustalığından dolayı kendi kendini kutlayan Julianus, uzdilliğinin kuvvetine inatla karşı durulduğu zaman hasımlarının içtenliğinden ve uslarından şüpheye düşüyordu.

Julianus'ün dinden dönüşünü nefretle gören hıristiyanlar, onun, ileri sürdüğü kanıtlardan çok devletteki iktidarından korkuyorlardı. Onun çabasından güçlenen putatapanlar, belki de tanrıların düşmanlarına işkence yapılacağını ummuşlardı ve hükümdarların ustaca kullanacağı kin, öncellerinin öfke ve

hınçlarında denemedikleri ve bilmedikleri bir ölüm ya da işkence biçimi icat edecekti. Ama, barış düzeni kurmak ve insanların haklarını korumak gibi çalışmalarla uğraşan imparatorun gösterdiği insanlık hıristiyan çevrelerini umudunu ve korkusunu boşa çıkardı (775). Tarih ve düşün üzerinde bilgisi bulunan Julianus, çok acı veren bir ilâcın veya cerrah gerecinin esenleştirici rolu hastayı iyileştirebilirse de kılıç ve ateşle yanlış kanıların ruhtan ökülüp atılamıyacağına inanmaktaydı. Gerçekten, sunaklarda bir kurbanı öldürmek işten bile değildi. Kuvvet kullanarak imparatorluğun kutsallığını bozmaktan ve ona saygısızlık göstermekten tiksiniyordu. Zulüm idaresi dinsel direnci büsbütün artırmakta ve güçlendirmekteydi. Zor altında dinden ayrılanlar, zulüm hafifleyince eski inançlarına pişmanlıklarını belirterek- yeniden giriyorlar ve direnç göstererek ayrılmamış olanlar ise aziz ve şehit sanları hazanarak onurlandırılıyorlardı. Julianus biliyordu ki Dioklesianus ile taht arkadaşlarının bir sonuç vermeyen zulümlerini benimseyecek olsa kendi adını kötüye çıkaracak ve putperest magistraların gösterdiği şiddet yüzünden hıristiyanların sayısını ve gücünü artıran katolik kilisesinin başarısını daha da artırmış olacaktı. Böylece düşünen ve zâten kötü çatılmış bir saltanatın huzurunu bozmaktan çekinen imparator, bir devlet adamına ve filozofa yaraşır ve yasa yayımlayarak Roma dünyasını şaşkına çevirdi. Julianus, imparatorluğun tüm uyrukları için hoşgörüyü benimşedi, yalnız hıristiyanlara, kimi vatandaşları için taktıkları putperest ve din sapkını gibi kötü adlar kullanarak onları rahatsız etmemelerini buyurdu. Hıristiyan olmayanlara tüm tapınaklarını açma izni, daha doğrusu, buyruğu verildi (776). Bu uyruklar, Konstantinus ile oğullarının saltanatları sırasında bunaldıkları baskı yasalarından ve keyfi işlemlerin neden olduğu sıkıntılardan kurtarıldı. Arius'çü hükümdarın sürgüne gönderdiği piskoposlar ve öbür papazlar geri çağırıldı ve kiliselerindeki eski yerlerine döndüler. Donatist'ler, Novatien'ler, Macedonien'ler, Eunomien'ler ve İznik Konsilinin öğretisine uygun dü-

şenler aynı bağışlamadan yararlandılar. Onların tanrıbilimsel tartışmalarından haberi olan ve içinden alay eden imparator, hasım mezheplerin ileri gelenlerini, birbirleriyle dalaşmalarını izleyebilmek için saraya çağırdı, ve kavgacıların çıkardıkları gürültü arasında birçok kez şöyle bağırdı: «Dinleyin beni! Franklar ve Almanlar bile beni dinlediler.» İmparator, kısa sürede, çok inatçı ve yatışmaz kimselerle karşı karşıya bulunduğunu anladı. Her ne denli uyum sağlama ve barış kırma çabalarında bulunduysa da bunun mümkün olamıyacağını, bununla birlikte, hıristiyanların birlik kuramıyacağını ve korkunun gereksiz olduğunu da gördü. Yansız Ammien (Ammianus) bu hoşgörüyü, kilise içi bölünmelerin daha da kışkırtılması isteğine yormaktadır. Hıristiyanlığın temellerini mayınlamak için hazırlanan tuzak tasarısı, imparatorluğun eski dinini yeniden yürürlüğe koymak üzere Julianus'ün gösterdiği davranışla bağıntılıydı. (777)

Julianus tahta çıkar çıkmaz, öncellerinin geleneğine uyarak, yalnız imparatorluk saygınlıklarına eklenmek üzere değil, dindar bir insan sıfatıyla ödevlerini yerine getirmek isteğinde olduğu için, kutsal bir hizmet simgesi olarak, pontif sanını da aldı. Devlet işleri, hergün uyruklarının dinsel törenlerinde hazır bulunmasına olanak vermediği için özel olarak bir küçük kiliseyi güneşe ayırdı. Güneş tanrısı onun koruyucusuydu. Bahçeleri, tanrılara ayrılmış heykel ve mihraplarla dolmuştu ve sarayın her bölümü görkemli bir tapınağa dönüşmüştü. Her sabah, ışık babasına bir kurban sunuyordu; güneş ufak gömüldüğü zaman da başka bir kurbanın kanını akıtıyordu ve yatışmak bilmeyen dinsel bağlılığı, daha sonraki saatlerde de ay'a yıldızlara ve gecenin cin ve perilerine özel sungularını sürdürüyordu. Törenli bayramlarda törenin yapıldığı tanrı ve tanrıça'nın kilisesine gitmezlik etmiyor, kendisinin gösterdiği ilginin örnek alınarak halkın ve magistraların dinini canlandırmaya çalışıyordu. Erguvanın parıltısı ve muhafızlarının gösterişli alayı ile kendini satan bir hükümdarın yapmacık şatafatını sergile-

mekten uzak olarak, tanrılar inancının gerektirdiği en yalın saygıyı görevlerini yapma yoluna gidiyordu. Râhiplerden, alt aşamadaki tapınak görevlilerinden ve tanrı hizmetindeki rakkase (dansöz) lerden oluşan bu dinsel topluluğun arasında imparator, odunu taşımaya, ateşi yakmaya, kurbanı bağlamaya, kanlı ellerini hayvanın vücuduna sokmaya, yüreğini ve çiğerini çekip almaya, gelecek olaylar için imgeleme ile önsezilerde bulunmak üzere bunlardan anlam çıkarmaya yüksünmüyordu. Payenler arasındaki akıllı adamlar, ihtiyatlılık ve gerekli davranış kurallarının üzerine çıktığını belli eden saçma boşinançlarından dolayı onu kınıyorlardı. Ekonomi kurallarına sıkı sıkıya bağlılık gösteren bu hükümdarın saltanatı sırasında bu denli dinsel inançlar için yapılan giderler genel gelirin büyük bir bölümünü alıp götürüyordu. En uzaktaki eyaletler, durmadan en değerli kuşları gönderiyor ve bunlar sunaklarda kurban ediliyordu. Julianus, çok kez bir günde yüz öküz kurban ediyordu ve yavaş yavaş yayılan söylentilere bakılırsa Pers seferinden yenmiş olarak dönmesi halinde, boynuzlar hayvan cinsinin tükeneceğinden kuşku duyulamazdı. Kendi eliyle Roma imparatorluğundaki tüm ünlü kutsal yerlere dağıttığı armağanlar, ve, zamanla ya da hıristiyanların çapuluyla yıkıntıya uğramış ve bakımsız kalmış eski tapınakların onarılması ve güzelleştirilmesi için yapılan büyük harcamalarla karşılaştırılacak olursa yukarda belirtilen giderler oldukça az sayılacaktır. Hükümdarın istekleri ve bol keseden yaptığı harcamaların etkisi altında kalan kentler ve aileler de dinsel törenlerini yapmaya başladılar. «Dünyanın her yanında, diye Libanius haykırıyordu, dinin zaferi dalgalanmaktaydı. Her yerde kutsal ateşin yandığı sunaklar, kanları akıtılan kurbanlar, günlük dumanları, artık kimseden korkmayan râhip ve yalvaçların gösterişli alayları gözleri okşuyordu. Duâ yankıları ve müzik sesleri en yüksek dağların doruğunda bile kulağa çarpıyordu. Tanrılara sunulan öküz, sevinç içerisindeki dindaşların sofrasında dinsel bağış olarak, ikram ediliyordu.» (778)

İmparator, tüm dehası ve tüm gücüyle uğraştığı halde, ilkelerden, ahlak kurallarından yoksun ve, yıkılarak enkaz durumuna gelen ve de hiçbir sağlam iyileştirmeye elverişlilik göstermeyen bir dini yeniden canlandıramıyordu. Pontif olan hükümdarın yargılama yetkisi, özellikle bu hizmetin imparatorluk saygınlığıyle birleştirilmesinden sonra, tüm Roma imparatorluğu yüzeyine yaygın duruma gelmişti. Julianus, çeşitli eyaletlerde, büyük niyetinin uygulamaya konulmasına en çok inandıklarına güvendiği rakipleri ve filozofları, kendine vekil olarak atadı. Papazlara yazdığı mektuplar (779) niyetlerinin ve tasarılarının ilginç birer denemesini oluşturmaktadır. İstiyordu ki, her kentte, sofuluk ve zenginlik söz konusu olmaksızın tanrılara karşı en büyük bağlılığı ve insanlar için sevecenliği gösterenler arasından seçilecek kimseler payen ruhbanlığını oluşturusun. «Yüz kızartıcı bir eylemle suçlanacak olurlarsa, diyordu, üst pontif onları kusurlandıracak, ve rütbe indirme cezasına çarptıracaktır. Saygınlıklarını korudukları sürece magistraların ve halkın saygısını kazanacaklardır. Tapınak dışında giydikleri giysinin yalınlığı alçak gönüllülüklerini göstermeli, kutsal giysilerinin zenginliğiyse işlerinin önemini canlandırmalıdır. Tapınakta hizmet gördükleri zaman, buranın duvarları dışına çıkmamalı ve dualarıyle kurbanlarını her gün, devletin ve bireylerin gönenci için yapmalıdırlar. Görevlerinin kutsallığı lekesiz, özdeksel ve tinsel bir temizlik gerektirir. Günlük yaşamı için tapınaktan ayrıldıkları zaman bile, hemşerilerinden daha özenli ve erdemli davranışlarda bulunmak zorundadırlar. Tanrıların râhipleri tiyatrolarda ve tavernalarda görünmemelidirler. Konuşmalarında dürüst olmalı, yiyeceği içeceğinden sadelikten ayrılmamalı ve dostlarını iyi üne sâhip kimseler arasından seçmelidir. Kimi zaman Forum'a ya da saraya giderse bu gidişi hükümdarın ya da yargıçların adaletini ve bağışlanmasını istemiş olanları sormamak için olmalıdır. Okudukları, mesleğinin kutsallığıyla uyumlu bulunmalıdır. Gelişi güzel masallar, komediler ya da taşlamalar kitaplığından çıkarılmalı, bunların yerine tarih ve

felsefe, özellikle gerçeğe saygı gösteren tarih kitaplarına, din ile ilgili feslefe yazılarına yer verilmelidir. Epiküros'un ve şüphecilerin sistemleri onun tiksinmesine ve nefretine değer olmalıdır. (780) Ama, Pitagoros, Platon ve Stoacıları özenle incelemelidir, çünkü bu öğretilerin tümü tanrıların varlığını bildirmektedirler; bu tanrıların koruyuculuğu dünyayı yönetmektedir; bu dünya nimetlerinin tümünü onlara borçluyuz ve insan ruhunu gelecekte ödüllendirme ve cezalandırmayı onlar hazırlamışlardır.» İmparator, pontif olarak ve çok inandırıcı biçimde, iyilik ve konuksever'lik görevleri üzerine vaaz vermektedir. Alt aşamadaki din adamlarına bu erdemlerin en geniş biçimde uygulanmasını öğütlemekte, değersiz râhiplere genel hazineden yardım yapılacağını vaad etmekte, her kentte, memleket ve din ayrımı gözetilmeksizin tüm yoksulların kabul edileceği yurtlar kurulacağını kesinlikle bildirmektedir. Julianus, kilisenin ulusal ve insansal yönetimini beğeniyorsa da, hıristiyanların acıma ve iyilikten yoksun birtakım uygulamalarını beğenmesinin olanaksız olduğunu söylemekten de geri kalmamaktadır (781). Aynı görüşlere dayanarak, başarısını tanıtlamış olan birçok hıristiyan kuruluşları da benimsenebilecekti. Ne var ki, bu imgesel reform planları gerçekleşecek olsaydı, paganizm (putperestlik) için hıristiyanlığa karşı onursallıktan daha az yarar sağlayacaktı (702). Kendi atalarının geleneklerini barış içerisinde izleyan payen (putperest)'ler yabancı geleneklerin getirilmesinden sevinç duymaktan çok şaşkına döndüler, Jalianus de, kısa süren saltanatı sırasında, kendi yandaşlarında istek ve heves eksikliğinden sık sık yakındı (783)

Bağnazlığı, Jupiter'in dostlarını kedi dostları olarak saymaya onu yöneltiyordu. Bu hükümdar, peşin yargısında hıristiyanların sabrını pek az gözönünde bulundurduysa da, tanrıların lutfunu imparatorunkinden yeğ tutan putperestlerin soylu dayanışına hayranlık duyuyor ve onları ödüllendiriyordu. (784) Julianus (sanat tanrıçaları olan) müzleri koruyucu tanrılar arasına koyduğundan aynı zamanda Yunan dizini (edebiyatı)

ve dininde olanları ayrıca bu nitelikleriyle de dost sayıyordu. Onun din anlayışında dindarlık ve dizin (edebiyat) hemen hemen eşanlamlı kavramlardı. (785) Bu nedenle, saf Konstansius'ü hayran bırakıp büyülemiş olan piskoposların yerini tutmak üzere, kısa zamanda râhipler, söz ustaları ve filozoflar imparatorluk sarayına doldular. Yeni hükümdar akrabalıktan çok kaynaşabilmeye önem veriyordu. Gözdelerini, büyücülüğü ve gözbağcılığını bilen sözde akıllı kimseler arasından seçti. Geleceğin gizlerini önceden haber verdiğini ileri süren her dalaverici hemen onura ve servete kavuşabileceğine güveniyordu (786) Bütün filozoflar arasında Maksimus, yüce öğretilisinin dostluğunda birinci sırayı aldı. İç savaşın kaygı verici belirsizliği arasında bile Julianus ona, açıkça işlevlerini, duygularını ve din üzerine niyetlerini aktarmıştı. (787) İmparator, Konstantinopolis sarayına yerleşince o sırada bir Lidya kenti olan Tarsus'ta bulunan Maksimus'ü ve, Maksimus'ün etüdleriyle onurlarını paylaşan Krizante'yi yanına çağırdı. Tedbirli ve evhamlı Krizante, kâhinlik deneylerinin çok kötü haberler gösterdiği yorumları gözönünde tutarak böyle bir yolculuğa çıkmak istemedi. Bağnazlığı daha gözüpekçe olan arkadaşı, kendisinin ve imparatorun tasarıları için ikircikli bir onamayı tanrılardan aldı. Felsefesel gururunun tatmini için fırsat da buldu. Asya kentlerinden geçerken magistralar, hükümdarlarının dostunu saygıyla karşılamak için var güçleriyle çabâ harcadılar. Maksimus'ün geldiği kendisine duyurulduğu sırada Julianus senato'da söylev veriyordu. Söylevi hemen kesti ve filozofu karşılamaya gitti; onu sevgiyle kucaklıyarak elinden tuttu ve meclise getirerek bütün bilgisini bu kimseye borçlu olduğunu senatörlere söyledi. Sarayın kışkırtıcı havası yavaş yavaş filozofu da bozdu, (788) imparatorun güvenini kazanarak imparatorluk sorunlarında etkili olmaya başladı. Çok şık ve gösterişli giyiniyordu, tavırları mağrur bir edâ aldı. Nitekim, sonraki saltanat sırasında kısa süren gözdeliğinde, Platon öğretilisinin bunca büyük serveti nasıl elde ettiği yolunda yapılan araştırmalar nedeniyle küçük

düşmüş oldu. Hükümdarın kaprisi ya da Maksimus'ün aracılığıyla imparatorluk sarayına getirilmiş olan çok sayıdaki filozoflardan suçsuzluğunu ve ününü koruyabilen çok az kimse kalmıştı. (789) Bol bol verilen paralar, topraklar ve konutlar onların açgözlerini doyurmadı. Eski fakirlikleri ve çıkar peşinde olmadıkları zamandaki hallerinin anısı şimdi halkın tiksintisine ve hoşnutsuzluğuna neden oluyordu. Ama Julianus'ün keskin görüşünü her zaman aldatmak da olası değildi. Yeteneklerini beğendiği insanların kötü duruma düştüğüne göz yumamazdı. Hafiflik ve kararsızlıkla kınanmaktan kaçınmak isterken edebiyatın ve dinin onurunu halkın gözünde kötü duruma düşürmekten korkuyordu. (790)

Julianus'ün kayırmaları, atalarının dinsel inancını sürdürmekten dönmemiş olan payenlerle hükümdarlarının dinini benimseyen hıristiyanlar arasında hemen hemen eşit bir biçimde bölünüyordu. Dinine yeni katılmaları gördükçe, boşinancı, gururu ve en ağır basan tutkuları doygunluğa ulaşıyordu. (791) Ve vu hükümdar, günlerden bir gün, misyoner coşkunluğuyla beyan etti ki, bütün bireyleri Midas'tan daha zengin yapsa, her kenti Bâbil'den daha büyük duruma getirse, uyruklarının ölümsüz tanrılara dinsizce başkaldırmalarını bastıramazsa insanlığa iyilik etmiş olduğuna inanamıyacaktı. (792) İnsan doğasını inceleyen ve Roma imparatorluğu hazinelerini elinin altında bulunduran bir hükümdar tüm hıristiyan sınıflarına kanıtlarını, vaatleirni ve ödüllendirmelerini zahmetsizce uyarlıyabiliyordu (793). Din değiştirmenin erdemi, adayın eksiklerini gideriyor, cürüm halindeki suçlarının bile kefaretini oluşturuyordu. Ordular, mutlak otoritenin en erkeli görevlisi olduğundan, tehlikeli ve yararsız olabilecek hertürlü önleme başvurmaksızın askerlerin dinini sarsabilmeye özen gösterdi. Askerlerin doğal yatkınlığı yüzünden bu başarı güç olmadı. Lejyonlar, Galya'da nasıl onun yoluna kendilerini adamışlarsa bu işi de öylece benimseyiverdiler. Konstansius'ün ölümünden önce, dinsel perhizde büyük ve zengin sığır eti yedirdiği sofralarda Julinus,

asker arkadaşlarına bundan söz etmişti. (794) Haçlı bayrağın ve Konstansiüs'ün buyruğu altındaki düzenli Doğu orduları daha ihtiyatlı ve daha masraflı bir yöntem uygulamasını istediler. Resmi bayramlarda imparator savaşçılarının saygısını kabul ediyor ve onları ödüllendiriyordu. Roma'nın ve cumhuriyetin askersel simgeleri tahtını çevreliyordu. *Labarum* üzerindeki İsâ adı silinmişti. Savaş simgeleri, hükümdar görkemi ve payen inancı iç içe işlenmiş olarak bulunuyordu ve hristiyanı bir Romalı hükümdarın kendisini ya da imgesini selamladığı zaman bu Labarum yüzünden putpereslik suçlandırılabilirdi. Teftişlerde ve geçit resimlerinde her asker, rütbesine ve kıdemine göre, bir ödül alıyordu. Ne var ki, ödül almadan önce, sunakta yanmakta olan ateşe günlük taneleri atması gerekiyordu. Kimi hıristiyanlar bunu yapmak istemedi, kimisi de pişmanlık duydular. Ama büyük çoğunluk, altın'ın görüntüsü karşısında gözleri parlıyarak ve imparatorun önünde utandıklarından, suçluluğu da göze alarak, tanrılar dininin gereklerine uydular. Çok zaman tertipler düzenleyen ve İstik'lerin yarı halkının gelirine bedel paralar harcayan Julianus, ordusuna tanrıların imgesel koruyuculuğunu kazandırdı ve Roma lejyonlarının kesin desteğini de elde etmiş oldu. (795) Olasıdır ki, putperestliğin yeniden kurulması ve ona sağlanan iyilik ve olanaklar, geçmiş saltanatın dinine başeğmiş olan hıristiyanları da etkilemiş, bunlar da yeni akıma uymakla birlikte, Julianus'ün ardıllarınca benimsenen inanç karşısında yeniden dönüş yapmışlardır.

Hükümdar, tanrılar dinini yeniden kurmak ve yaymak yolunda, gevşemeksizin uğraş verirken Kudüs tapınağını da onarmayı aklına koydu. İmparatorluğun çeşitli eyaletlerinde dağınık halde bulunan Yahudilere seslenen bir mektubunda onların kötü talihlerinden yakınıyor, kendilerine zulümde bulunanları suçluyor, sabırlarını övüyor, kendilerini koruyacağına söz veriyor, Pers savaşından dönüşünde Yüce Tanrı'ya kutsal Kudüs kentinde ibadet edebileceklerine umutlandırıyordu. (796) Sürgüne uğramış bu mutsuzluğun körü körüne boş inançları ve

aşağılık durumdaki kölelikleri filozof bir hükümdarın insanlık duygularını dürtükleyebildi. Ne var ki onların Julianus'e değer vermeleri İsâ'nın dininden olanlara karşı duydukları yatışmaz kin ve nefretten ileri gelmekteydi. Kısır sinagok, başkaldırmış kilisenin gelişmesinden ve verimliliğinden tiksiniyor, kıskançlık duyuyordu. Yahudilerin bu hınçlarını eyleme koyabilecek güçleri olmamakla birlikte, en ağırbaşlı hahamları bile Musa dininden ayrılmış birini gizlice öldürmeyi hoşgörüyle karşılıyorlardı (797) ve ortalığı velveleye veren haykırışları çok kez putperest magistraların kayıtsız tutumlarından uyanmalarına neden olabiliyordu. Konstantinus'ün saltanatı sırasında, başkaldıran evlatlarının uyruğu haline gelen Yahudiler, zulmün tüm şiddetini duymakta gecikmediler. Hıristiyan hükümdarlar, Severus'ün Yahudilere tanıdığı ya da hoşgördüğü bağışlılıkları yavaş yavaş kaldırdılar. Filistin Yahudilerinin kendilerini özgür görerek, yaptıkları bir çeşit başkaldırma, piskoposların ve Konstansius sarayındaki hadımların tertipledikleri birtakım karşılıklar da bu önlemleri haklı göstermeye yarayordu. (798) Her zaman sağlam olmayan bir yargılama yetkisine sahip Yahudi patriği Tibarias'da oturuyordu. (799) Filistin'in öbür kentlerinde vaad edilen toprağa (Arz-ı Mev'ut) bağlı olarak oturmakta bulunan kimseler vardı. Hadrianus'ün buyrultusu yenilendi. Bu buyrultuya yeni güç kazandırıldı. Yahudiler, kutsal kentin duvarlarında hıristiyan haçı ve inancını ilân eden simgeleri gördüler (800).

Kudüs, çorak ve taşlık bir yerde kurulmuştu. Kent duvarları Sion ve Akra dağlarını içerisinde bulunuyor ve bu görünümüyle (801) İngiliz miline göre yaklaşık üç millik bir söbe (oval) oluşturuyordu. (802) Kentin yukarı kesimi ve Davut kalesi, Sion tepesinin kayalık yamacı üzerinde ve güneyde bulunuyordu. Kuzey kesiminde aşağı kentin yapıları Akra dağının geniş doruğunda görünüyorlardı. Yahudi ulusunun görkemli tapınağı, insan yeteneğinin alçattığı Moriak adlı tepenin bir bölümünü kaplıyordu. Titus'ün ve Hadrianus'ün kazmalarıyla

bu tapınağın tüm yıkılmasından sonra, sürekli bir yasaklama simgesi olarak bu yer üzerinden saban da geçirildi. Sion dağı ıssız kaldı ve aşağı kentin yerinde *Aelien* kolonisinin özel konutlarıyla resmi yapılar meydana getirildi. Bu yerleşme alanı Kalver (Calvaire)'in bitişiğindeki tepeye dek yayıldı. Bu saygın yerler putperestlik anıtlarıyle kirletildi, ve, raslantı sonucu ya da bilerek, İsa'nın ölümü ve dirilişiyle kutlulanan yere *Venus* için bir küçük tapınak yapıldı. (803) Yaklaşık üç yüzyıl sonra *Venus tapınağı* Konstantinus'ün buyruğuyle yıkıldı, İsâ'nın gömütü yeniden hıristiyanların ziyaretine açıldı. İlk hıristiyan imparator orada görkemli bir kilise yükseltti ve dindar cömertliği, Musâ'dan önceki ve sonraki peygamberlere, özellikle Tanrı'nın oğlu'na ayrılmış tüm ziyaret yerlerine uzandı. (804)

Kurtarıcımız için kurulmuş anıtları görebilme isteği Atlantik kıyılarından ve çok uzak Doğu ülkelerinden gelen dalgalar halindeki hacıları Kudüs'e çekiyordu (805). Zamanının saflığını simgeleyen imparatariçe Helena'nın yeni bir hıristiyan'ın kapıldığı coşku için oluşturduğu örnek bu hacıların isteğine daha da özendirici bir etken oluyordu. Eski'lerin Şânına ve yüce akıllarına sahne olmuş bu yerleri gelip gören us sahipleri ve kahramanlar oraların kendilerini esinleyen bir ululuğu olduğunu hissettiler. (806) İsâ'nın gömütü önünde diz çöken hıristiyanlar inançlarının canlılığını ve dine bağlılıklarının ateşliliğini doğrudan doğruya Tanrı'nın ruhundan gelen etkiye yoruyorlardı. Kudüs papazlarının çabası, belki de açgözlülüğü, bu yarar sağlayan ziyaretleri özendirici rol oynuyordu. Tartışılmaz olarak nitelendirilen bir geleneğe göre, katolik papazlar anımsanmaya değer olayların geçtiği yerleri hacılara gösteriyorlar, İsa'ya çektirilen ezinç (azap) araç ve gereçlerini sergiliyorlardı. Bunlar, ellerini, ayaklarını ve göğsünün yanlarını delen çivi ve kargılardı. Ayrıca, başına konulan dikenden taç, sopayla dövülürken bağlandığı sütun ve özellikle, hıristiyanlığın simgesini Roma lejyonlarının armasına koymuş olan hükümdarlardan birisi zamanında kalıtların içerisinden çekilip alınmış, üzerinde son

nefesini vermiş olduğu haç da, bu araç ve gereçler arasında bulunuyordu. (807) Bütün bunların nasıl korunabildiğini açıklamak üzere zorunlu görülen tansıklar (mucize) ve nasıl meydana çıkarıldığı konusuyla ilgili olağanüstü çabalar, hiçbir engelle karşılaşmadan anlatılabiliyor ve yayılarak benimseniyordu. Kudüs piskoposu gerçek haçın muhafızıydı. Paskalya günrakını doyurabilmek ve bunları kendi ülkelerinde onur simgesi süslü bu ağaçtan küçük parçalarla hacıların bağlılığını ve merakını doyurabilmek ve bunları kendi ülkelerinde onun simgesi olarak taşımalarını olası kılmak yetkisi yalnızca Kudüs piskoposunun elindeydi. Ne var ki, bir ticaret metâı haline gelen bu ağaç ufalana ufalana tükeneceğinden, bu olağanüstü ağacın gizemli bir bilkisel gücü olduğu (808) ve hergün özü azalsa da sürekli olarak bütünlüğünü koruduğu tasarısının gerekliliğine inanıldı. Böyle bir düşünceye inanmakla belki de bu yerlerin etkisini ve sürekliliğini koruyan bir tansığın esenleştirici görünümünün halkın tinsel gücünü olduğu denli inancını da ayakta tutacağı umulmuştur. Bunun yanında, en saygıdeğer kilise yazarları da Kudüs sokaklarındaki çatışma, eglence ve sefahatten söz etmekle kalmayıp (309) kutsal kent ahalisinin zinâ, hırsızlık, putperestlik, adam öldürme ve zehirleme gibi her türlü suçlarla haşır neşir olduğunu dile getirmekten kendilerini alamamışlardır. (810) Kudüs kilisesinin zenginliği ve üstünlüğü Ortodoksların olduğu denli Arius'çülerin de hırs ve tutkularını harekete geçirmiştir. Kiril (Cyrille)'in, (aziz) sanını aldıktan sonra edindiği erdemler, bunu elde etmek için araç olarak kullandıklarına göre piskoposluk saygınlığını uyguladığı sıralarda daha da yaygınlaşmış ve sürekleşmiştir. (811)

Julianus, Kudüs tapınağına en eski görkemini yeniden vermek (812) amacındaydı. Hıristiyanlar kesinlikle inanmışlardı ki, Musa yasasını sonsuza dek çarpmış bulunan yoketme buyruğu, tansıklara dayanan inanç'a ve vahiy gerçeğine karşı haklı gibi görünen bir kanıt aleyhindeki girişiminin başarıya ulaşmasını isterdi. (813) Sinagok'taki din anlayışı Julianus'e hoş gelmiyor-

du. Ama Mısır'ın âyin ve ibadetlerinden birçoğunu almaktan kaçınmamış olan Musa'nın kuruluşlarını onaylıyordu. (814) Tanrılar'ın sayısını artırmayı isteyen bir *çoktanrıcı*, Yahudilerin yöresel ve ulusal tanrısına içtenlikle saygı duyuyordu. (815) Süleyman'ın dindarlığı denli eğilim gösteren Julianus, tapınağın yapılması için verilen karar dolayısıyle yirmi iki bin sığır ve yüz yirmi bin koyun kurban etti. (816)

Bu düşünceler, tasarıları üzerinde de etki yapabildiler. Ne var ki bunca elverişli persfektif sabırsız Julianus'ün Pers savaşının uzak ve sonucu kestirilemeyen durumunu beklemesine izin vermedi. Zaman geçirmeksizin, Moriah tepesi üzerinde, Kalver'deki Diriliş kilisesinin gösterişini gölgede bırakacak görkemli bir tapınak yükseltmeye; rahipleri olan hıristiyanların düzenlerini meydana çıkarıp hızlarını kesmek için uğraşacak bir râhipler sınıfı yaratmaya, ve orada payen devlet yönetiminin savaşımında yardımcı olmaya hazır, inatçı bağnazlıktaki Yahudilerden oluşan kalabalık bir koloni kurmaya karar verdi.

İmparatorların ve dostlarının adları birarada dile gelen hallerde bilgi ve erdemli Alypius'ü (817) en başta tutardı. Çetin bir adalet ve yiğit bir kararlılık, Alypius'ün insanlığını ılımlılaştırıyordu. Britanya'nın yönetiminde yeteneklerini kullanırken şiirsel yapıtlarında Safo (Sapho)'nun güftelerindeki yumuşaklık ve uyuma öykünüyordu. Julianus'ün en yalın ve hafif konulardan en ciddi düşüncelerine dek her konuda görüşüp haberleştiği bu temsilci, Kudüs tapınağının yeniden yapılması ve ona eski güzelliğinin verilmesi işiyle görevlendirildi. Alypius, Filistin valisinin, kendisine olanak içerisindeki tüm yardımları yapması için imparatordan bir de buyruk aldı. Yahudiler, imparatorluğun tüm eyaletlerinden koşarak kutsal dağa geldiler. Kudüs'de bulunan hıristiyanlar, Yahudilerin bu saygısız başarılarından öfkelenerek telâşa düştüler. Tapınağın yeniden yapılması isteği, yıkılmasından beri İsrail evlatlarının başlıca tutkusu olmuştu. Bu uğurlu anlarda erkekler açgözlülüklerini, kadınlar da inceliklerini unuttular. Zenginlerin övüncü gümüş, bel ve kazma

olarak kulanıldı ve malzeme şal ve ipek giysilerin içerisinde taşındı. Tüm keselerin ağzı açıldı, herkes bu dinsel çalışmalara katıldı ve bütün bir halk, büyük bir hükümdarın buyruklarını coşkuyla yerine getirdi. (818)

Ne var ki, devlet gücüyle coşkunun el ele verdiği bu girişimde başarı sağlanamadı ve bir müslüman camiince işgal edilmiş bulunan Yahudi tapınağının yeri bir ören ve üzüntülü görünümünü sürdürdü. (819) İmparatorun yokluğu ve ölümü, Julianüs'ün gözlerini kapamasından altı ay önce başlamış çetni bir yapının yarıda kalma nedenini belki açıklayabilir. (820) Hıristiyanlar ise, bu dikkate değer çekişmede dinlerinin onurunu kurtaracak bir tansığın oluşacağını doğal olarak umuyorlardı. Sözlerinin önemi bulunan ve o zamanı yaşayan tanıklar, anlatışlarında kimi ayrılıklara karşın, bir depremin ve yangın kasırgasının, tapınak için yapılan yeni temelleri altüst ettiğini bildirmektedirler. (821) Bu olay Yahudilerin hıncını dürtükleyecek nitelikte, Milano-piskoposu (822) Ambrosius'çe imparator Teodosius'e yazılan bir mektupta betimlendi. (823) Antakya kilisesi yaşlılarının anılarını da yoklayabilecek uzsözlü Krisostom'ca da ve, aynı yıl sona ermeden bir tausığı anlatan Nazianze'li Gregorius'çe de betimlendi. (824) Bu sonuncusu, hıristiyan olmayanların, doğaüstü olan bu olaya inanmazlık etmediklerini söylemek cüretinde bulunmuştur. Ne denli garip görünse de onun savı, Ammien Marcellinus'ün reddedilmez tanıklığıyle doğrulanmış bulunmaktadır. (825) Hiç bir peşin yargıya kapılmaksızın efendisinin erdemlerini beğenen bu savaşçı bilgin, ustalıkla ve gönül huzuruyla yazılmış tarih yapıtında bize bulunduğu zaman ve Kudüs tapınağının yeniden kurulmasını engelleyen olağanüstü nedenleri anlatmaktadır: «Eyaletin valisince yardım gören Alypius sıkı bir çalışma kurduğu sırada temellerin arasından korkunç ve kocaman yuvarlak alevler çıktı. Bu alevler işçilerin üzerinde çatırdılar çıkardı, onları yaraladı ve toprağa el süremez hale sokarak işten uzaklaştırmaya zorladı. Sonunda iş paydos edildi.» Böyle bir güçlü anlatım, inananı se-

vindirebilir ve inanç sahibi olmayanı şaşkına çevirebilir. Ama bilim adamı, aklı başında ve yan tutmayan bir görgü tanığının sözlerinin aslına uygun mu olarak söylediğini araştıracaktır. Bu önemli bunalım arasında her türlü garip doğa olayı sanki gerçek bir tansık görüntüsü kazanır ve o etkiyi verir. Kudüs papazlarının din gayretiyle yaptıkları düzen ve hileler, halkın saf inançlığı bu başarılı kurtuluşu allayıp pullandırmakta ve abartmakta gecikmediler Ondan yirmi yıl sonra, tanrıbilimcilerle çekişmeye girmeyi düşünmeyen bir imparatorluk tarihçisi kitabını, görünüşe göre usa uygun ve parlak bir tansıkla süsleyebildi. (826)

Yahudi tapınağının yeniden kurulması hıristiyan kilisesinin yıkımıyla gizlice bağlantılıdır. Julianus, dinsel inançlardaki özgürlüğü, kendisinin iyiliği ya da adaletinin bir sonucuymuş gibi değil de doğal bir hak olarak tanıyordu. Yaşamın en önemli konusu üzerinde düşünce sahibi olmayan mutsuz hıristiyanlara acıyor gibiydi. Ama nefreti acımasını sarsıyor, hıncı da nefretini artırıyordu. Bir hükümdarın ağzından çıktığı zaman derin ve öldürücü yara açmaya neden olan acı olaylarla düşüncelerini dile getiriyordu. Hıristiyanların İsa için «kurtarıcı» sözüyle övündüklerini bildiği halde, daha az onur verici olan *Galileli* adının kullanılmasına izin, belki de emir vermiş oldu. (827) İnsanların nefretine ve tanrıların hıncına değer bağnazlar olarak betimlediği Galileli'lerin çılgınlığı imparatorluğu yıkılmanın sınırına getirdi, diye beyanda bulunmuştur. Buyruklarının birinde, çılgınlık aşamasındaki hastalığı, kimi zaman esenleştirici bir sert etki (şok) iyileştirebilmektedir. (828) Duygularında ve davranışında pek de yüce gönüllü oldu denemez, çünkü, dinsel kanılarına göre uyruklarından bir bölümünü lutuflarına ve dostluğuna değer görüyor, öbürlerine ise yalnızca olağan halk ve kolaylıklardan yararlanma fırsatı tanıyordu. (829) Bu sıkıntı verme ve hakkı kötüye kullanma ilkesine göre, Konstantinus ile oğullarının dinsel duygularla Kilise'ye bağladıkları büyük genel gelir bölümlerini kendi dininin pontiflerine

aktarılacaktı. Birçok düzenle ve çabayla meydana getirilmiş bulunan papaz sınıfına özgü bağışıklıklar ve onurlar yıkılıp yok edildi. Olmekte olanların cömertliği üzerine dayalı umutlar sert yasalarla sona erdirildi ve hıristiyan din adamları, kısa zamanda kendilerini en aşağılık halk katmanı arasında buldular. Geleneksel ilkelere uygun bir hükümdarın bilgeliyle kısa süre sonra kilise mensuplarının tutkularını ve açgözlülüklerini önlemek için gerekli görülen düzenlemeler yapıldı. Politika gereği ya da boş inanca dayanarak papaz sınıfına bol keseden tanınan ayrıcalıklar papazların devlet dinini uygulamaları nedeniyle verilmiş değildi. Ön yargılar ve tutkular yasa koyucuyu etkiliyordu ve Julianus'ün tuzağa düşürücü tertipleri, hıristiyanları halkın gözünde saygın gösteren tüm onurlardan ve tüm dünyasal (cismâni) çıkarlardan yoksun kılma amacını taşıyordu. (830)

Hıristiyanların dil bilimi ve söz sanatı (Retorik) öğrenmelerini yasaklayan yasa sert biçimde ve haklı olarak eleştirildi. (831) Bu zâlimce düzenlemeyi haklı göstermek için imparatorun ileri sürdüğü nedenler kölelerin sessiz kalmasını ve dalkavukların da alkışını sağlayabildi. Yunanlıların diline ve dinine kolaylıkla uygulanabilecek bir sözcüğün iki anlamlı durumundan yararlandı. Onun düşüncesine göre, körükörüne bağlandıkları bir inancın değerini yüceltmeye kalkışan insanlar, bilim'in sağlayacağı yararları istemek ve onları edinmek hakkına sahip olamazlar. Homeros'un ve Demosten'in tanrılarına inanmayı reddedenlerin Galilelilere özgü kiliselerde Luka ve Matthaeus incillerini okumakla yetinmek zorunda olduklarını söylemektedir. (832) Roma imparatorluğunun tüm kentlerinde gençliğin eğitimi, magistralarca atanan, devletten aylık alan ve ayrıcalıkla birtakım saygınlıklara sahip dilbilgisi ve söz sanatı (retorik) ustalarına bırakılmıştı. Julianus'ün buyruğu tüm serbest sanat ve bilimlerin öğretmenlerini ve hekimleri de kapsamına almaktaydı. Adayların onanmasını kendisine bırakan hükümdar, yasalarla, hıristiyanlar arasında en önemli bilginlerin dinsel dayat-

malarını kırmaya ve onları cezalandırmaya yetkili kılınmıştı. (833) İnatçı öğretmenlerin (834) ayrılması üzerine imparatorluk eğitimi hıristiyan olmayan bilginlerin eline geçer geçmez imparator, gençliğin Yunan dizini ve tanrılarından izlenimlenecaklerine güvenerek yeni kuşağı devlet okullarında okumaya çağırdı. Hıristiyan çocukları ya da ana-babaları bu tehlikeli öğretimden korktukları zaman iyi bir öğrenimin yararlarından vazgeçmek zorunda olduklarını anlıyorlardı. İmparator, birkaç yıl içerisinde kilisenin ilk zamanlardaki yalınlığına düşeceğini sanıyor, buna inanıyordu. İçerisinde bulundukları çağın bilgi ve yeteneğine sahip bulunan tanrıbilimciler de yerlerini, bağlı oldukları ilkelerin özünü savunma gücünden ve çoktanrılı inancın budalalıklarını ortaya çıkaracak yetenekten yoksun birtakım kör ve bilgisiz bir kuşağa bırakmış olacaklardı. (835)

Julianus, zenginliğin, ışıkların ve devlet gücünün iyiliklerinden hıristiyanları yoksun bırakma isteğindeydi ve hiç kuşkusuz bunu tasarlıyordu. Ne var ki onların tüm yararlı yükümlülüklerden ve her türlü güven görevlerinden haksız olarak dışarıda tutulması herhangi kabul edilmiş bir yasa gereği değil, onun uyguladığı genel istemin bir sonucu olarak meydana gelmiş gibi görünmektedir. (836) Üstün değerlilik belki bir istisna oluşturuyordu. Buna karşılık, hıristiyan görevlilerin çoğunluğu, yavaş yavaş, devlet sivil yönetimindeki, ordu daki ve eyaletlerdeki görevlerinden yoksun bırakıldılar. Hıristiyan gençliğinin umutları, adalet ve savaş kılıcından bir hıristiyanın yararlanamıyacağı kötü bir yanlılık güder gibi görünen hükümdarın tutumuyla yok oldu, orduların ve mahkemelerin çevreleri putpesertlik sancaklarıyle çevrildi. Devlet yönetiminin köşe başlarına, atalarının dini için istek ve çaba gösteren payenler getiriliyordu. Bunu yaparken kâhinlik yöntemlerini kullandığından, tanrıların hoşlanacağını umduğu gözde kimselerin çok zaman halkın beğenisine uygun gelmediği görülüyordu. (837) Hıristiyanlar, düşmanlarının saltanatı sırasında çok acı çektiler, çok da korkuya kapıldılar. Julianus yaradılışı gereği,

kıyıcılıktan nefret ediyordu ve herkesin gözleri önünde tanıtlanmış olan ünlü özeni, kendi eliyle henüz konulmuş yasal adaleti çiğneme konusunda bu filozof hükümdara izin veremezdi. Ne var ki onun gücünü eyaletlerde kullananlar halkın gözünde o denli güvenilir kimseler değildi. Otoritelerini keyfi bir biçime dönüştüren bu görevliler hükümdarın buyrultularından çok onun duygularına göre davranış gösteriyorlardı. Kendilerine şehit ününü kazandırmak istemedikleri hıristiyanlara karşı gizli gizli zulüm yapmaktan çekinmiyorlardı. İmparator, kendi adına yapılan bu haksızlıkları bilmezlikten gelmeyi beceremediğinden ılımlı kınamalarda bulunmakla birlikte büyük ödüllendirmelerle, temsilcilerinin tutumu üzerine düşüncesini belli etmiş oluyordu. (838)

Önceki saltanat sırasında tapınakların yıkılmasıyle ilgili olarak hıristiyanları bunu onarmaya zorlayan yasa, onlara uygulanabilecek en etkin zulüm aracıydı. Kilise, zafer kazanmış bir kuruluş olarak kamu otoritesinden bir tepki gelebileceğini aklına bile getirmemişti ve, cezasız kalacağından güven duyan piskoposlar, kendilerine bağlı papazların başında olarak, şeytanların kalelerine saldırmış ve onları yıkmışlardı. Her biri, hükümdarın ya da kiliselerin varlığını zenginleştirmiş olan kutsal yerleri biliyorlardı. Eski duruma getirmek zor olmadı. Ne var ki, hıristiyanlar, payen tapınaklarının yıkıntıları ve toprakları üzerinde kiliseler yapmışlardı. Tapınağı yeniden yapmak için kiliseyi yıkmak gerektiğinden, putataparlar imparatorun adaletini ve dindarlığını alkışlıyor, hıristiyanlar ise, kutsal yapıya karşı yapılan bu şiddet davranışını nefretle karşılıyordu. (839) Yıkıntının yeri boş kalmışsa, yıkılıp savrulan görkemli yapıların yeniden kurulması ve hıristiyanların gereksinimine göre değişikliğe uğratılmış bulunan değerli süslemelerin yerine konması çok önemli zarar ve ziyanlara yol açıyordu. Kötülük yapmış olanlar, bu onarım ve restorasyonu sağlayacak araç, gereç ve güce sahip değildi. Yan tutmayan bir yasa koyucu, yakınmalar ve istekleri adaletli ve ılımlı bir tutumla karşılayabilir ve çözü-

me bağlayabilirdi. Julianüs'ün atak buyrultuları tüm imparatorluğu, özellikle Doğu'yu karışıklığa uğrattı. Bağnazlık ve öcalma duygusuyla davranan putatapan mağistralar, borcunu ödemeyen borçlunun kişiliğini onun yerine borçlu durumuna koyan Roma yasasının verdiği olanağı kötüye kullandılar. Önceki imparator zamanında Aretuse piskoposu Markus, (840) halkını hıristiyan yapmak için sözle inandırmaktan daha etkin silahlar kullanmıştı. (841) Magistralar onun yıkmış olduğu tapınağın tam bedelini ödemesini istediler. Fakir olduklarını bildikleri için bükülmez karakterini hafif bir ödünleme sözüne onu zorlamak niyetindeydiler. Yaşlı piskoposu tutuklattılar; sopoyla dövdürttüler, sakalını kestiler. Çıplak vücuduna bal sıvanarak açıkta ve bir fileye sarılı olarak asılıp bırakıldı. Vücudu her tür böceğin ısırıp sokmasına ve Suriye'nin yakıcı güneşine terk edildi. (842) Bu korkunç durumda bile Markus, işlediği suçla övünmeyi ve kendisine zulmedenlerin etkisiz kudurganlığına karşı sözle saldırmasını sürdürdü. Sonunda, halk onu cellatların elinden söküp aldı ve başarısının ödülünü de kazandı. Ariusçular dindar papazlarının erdemini kutladılar. Katolikler onunla birlik olmak için yalvardılar. (843) Ve utanarak vicdan rahatsızlığı duyan putperestler, bundan böyle yararsız kıyıcılıklara girişmekten çekindiler. (844) Julianus ona onun hayatını bağışladı. Ne var ki, denildiği gibi, Aretuse piskoposu, Julianus'ün çocukluğunu kurtarmışsa, ileriki kuşaklar, imparatorun acımasına övgüler düzecek yerde iyilik bilmezliğinden dolayı onu suçlayacaklardır. (845)

Suriye'nin Makedonya'lı kralları, Antakya'ya beş fersah uzaklıkta payen dünyasının en hoş yerlerinden birini, tapınma yeri olarak Apollon'a ayırmışlardı. (846) Bu yerde gün tanrısının onuruna yapılmış görkemli bir tapınak yükseliyordu. Çok büyük heykeli (847) geniş bir bölümü kaplıyor, altınla, değerli taşlarla ve Yunanlı sanatçıların işlemeleriyle bezenmiş bulunuyordu. Tanrı, bükük durumdaydı. Elinde altın bir kupa tutuyor ve yere su veriyordu. Bu haliyle, güzel ve donuk Dafne'yi ku-

caklamak için yalvaran saygıdeğer anneyi andırıyordu. Suriye ozanlarının imegelemesi «bu öyküyü Pene kıyılarından Oronte kıyılarına aktarmıştı. Antakya'daki krallık kolonisi eski Yunan'ın dinsel yöntemlerini izliyordu. Kastali çeşmesine benzer bir özgülüğe göre Dafne çeşmesi de, Delf'in tanrısal yanıtlarındaki gerçekliği ve ünüyle yarışacak oranda önceden haberler (kehânet) veriyordu. (848) Elis'ten alınan özel bir ayrıcalığa göre, dolaylardaki tarlalarda bir stad meydana getirildi. (849) Olimpiyat oyunları kent hesabına kutlandı, ve halkın eğlencesi için her yıl otuz bin sterling tutarında para harcandı. (850) Hacıların ve meraklıların deniz yoluyla gelişinden, tapınağın dolaylarında yavaş yavaş, Dafne köyü oluştu ve bu köy, halkı ve canlılığıyla bir eyalet kenti görünümüne büründü. Kilise ve köy, on millik bir çember içerisinde defne ve servi korusuna gömülmüş, yazın sıcağında güneş ışınlarının geçemediği serin bir barınak haline gelmişti. Her tepeden çıkan çok arı su kaynakları toprağın yeşilliğini ve havanın serinliğini koruyordu. Uyumlu sesler ve hoş kokular duyguları okşuyordu. Sağlıkla sevinç, beğeniyle sevi bu huzur içerisindeki küçük ormanda yaşamın ayrılmaz eşleriydi. Genç erkek, Apollon gibi, burada isteklerinin amacına ulaşabiliyordu ve Dafne'nin sonu ise, genç kızlara, yararsız sakınmalarda bulunmamaları gereğini anımsatıyordu. Asker ve filozof, zevkin dinsel bir nitelik olarak erkeklik erdemlerinin kesinliğini yavaş yavaş yumuşattığı derin haz ve tat yerinin çekiciliklerinden kendilerini koruyorlardı. (851) Dafne koruluğu yüzyıllar boyunca memleket insanlarının ve yabancıların kutsadığı yer oldu. İmparatorların elaçıklığı bu kutsal huzur bölgesinin ayrıcalıklarını artırdı, her kuşak ona yeni güzellikler ve süslemeler ekledi. (852)

Julianus, bayramı kutlanmakta olan Dafne Apollon'una bağlılık ve saygılarını sunmak üzere yola koyulduğu zaman sofuluk duyguları son kertesine ulaştı. Coşkun imgelemelerle kurbanlar alayını, her yana şarap saçılmasını ve tapınaktaki törenleri gözlerinde canlandırıyordu. Temizliklerinin simgesi olan

beyaz giysiler kuşanmış genç oğlanlar ve genç kızlardan oluşan uzun bir âyin alayına, büyük, ve gürültülü halk yığınları eşlik ediyordu. Ne var ki, Antakya'nın coşkusu, hıristiyanlığın egemen olmaya başlamasından sonra buralardan kopup gitmişti. Zengin bir topluluğun vergileriyle besli sığır kurbanlıklarının yerine, yıkıntıya uğramış bu tapınakta yalnızca oturan, soluk yüzlü bir rahibin verdiği bir kazdan başka şey bulamamıştı. (853) Sunak terkedilmiş bir haldeydi, tanrıların yanıtı artık gelmiyordu ve Julianus'ün gözleri önünde hıristiyanlar, bu kutsal yerde cenaze töreni yapıyorlardı. Desius'ün işkenceleri sırasında hapiste ölen Antakya piskoposu Babilas'ın (853/1) ölüsü, yüz yıl kadar kendi gömütünde kaldıktan sonra, Caesar Gallus'ün buyruğuyla Dafne koruluğunun ortasına getirilmişti. O yerde güzel bir kilise yapılmış ve Apollon'a ayrılmış bulunan topraklardan bir kesimi, piskoposlarının ayak ucunda gömülmelerini isteyen papaz ve hıristiyan halk için mezarlık haline getirilmişti. Bunu gören ışık tanrısının râhipleri, dindaşlarıyla birlikte, nefret ve korku içerisinde çekilip gitmişlerdi. Putperestliği yeniden kurmak gibi bir devrim hareketi olunca aziz Babilas kilisesi yıkıldı ve, Suriye'nin sofu krallarınca onarılmış olmakla birlikte yarı yıkılmış durumda bulunan yapıya yeni bölümler eklendi. Julianus'ün en çok üzerinde durduğu nokta, sevgili tanrısını, düzmece ve hayranlık sesini susturmuş olan ölü ya da yaşayan hıristiyanların tiksinç varlıklarından kurtarmak oldu. (854) Bu zehirlenmiş olan yeri eski dinsel yasalara göre arındırdı. Gömütler, yolu yöntemine uygun olarak oradan kaldırıldı ve kilise adamlarına, aziz Babilus'ın kemiklerini, eskiden yattığı Antakya surları içerisindeki yerine götürmeleri için izin verildi. Hıristiyanların bağnaz çabaları, kötü niyetli bri devlet yönetiminin hırsını yatıştırabilecek bir tutum takınmalarına olanak verdi. Aziz Babilas'ın kemiklerini içeren cenaze arabasına çok büyük kalabalık katıldı ve onu izledi. Hep bir ağızdan, yüksek sesle, putlardan ve putperestlerden nefretle söz eden (Davut)'un mezâmir'ini söylüyorlardı. Aziz'in dönüşü sanki bir zafer oldu,

bu zafer de, hıncını belli etmeye gururu engel olan imparatorun dinine yapılan bir saldırı niteliğini kazandı. Bu düzensizlikler içerisinde geçen gecenin sonunda Dafne tapınağı yandı. Apollon heykeli yok oldu ve, daha dün ayakta duran binanın yıkık duvarlarından başka geriye bir şey kalmadı. Antakya hıristiyanlarının savunusuna göre aziz Babilas"in ilentisi bu iğrenç tapınağın yıkılmasına neden oldu. Suç ya da tansık olasılığını bir yana bırakan Julianus, duraksamadan ve tanıklara başvurmaksızın, görünüşü dikkate alarak, yangını Galilelilerin taşkınlığından doğan bir sonuç olarak kabullendi. (855) Eğer tanıtlanmışsa, suçları Antakya katedralinin kapatılmasına hak verdirtti ve, imparator, katedral içindeki tüm değerli eşyanın hemen zoralına uğratılmasını buyurdu. Başkaldırmanın, yangının ve yağmanın elebaşlarını ortaya çıkarabilmek için birçok papaza işkence yapıldı, (856) ve Doğu kontu, Teodore adında birpapazın boynunu vurdurttu. Ama Julianus bu acele davranışı kınadı. İçtenlikli ya da yapmacık darak, kendine bağlı yetkililerin, böyle bir zulümle saltanatının aydınlığına gölge düşürücü işgüzarlıklarda bulunmalarından üzüntü duyduğunu belirtti. (857)

Yüksek aşamalı görevlilerin ileri gidişlerini hemen önledi. Ne var ki, bir ülkenin efendisi bir grupun başı olduğunu açıklarsa halkın kızgınlığından doğan taşkınlığı bastırması ya da onu adaletle cezalandırabilmesi güçleşir. Julianus, halka bildirilen yazılı bir demecinde, ilk işaret üzerine Galileli'lerin gömütlerini yıkan Suriye kentleri ahalisinin dine bağlılığını ve doğruluğunu alkışladı, buna karşı, kendisi istemediği halde,- daha az ılımlı da olsa- tanrılara sataşılmanın öcünü almalarından hafifçe yakınmıştır. (858) Buna bakarak, kilise tarihçilerinin, Gazza, Askalon, Kayseri, Heliopolis, v.b. kentlerinde de payenlerin bu kısa fırsattan yararlanarak düşüncesizce ve vicdansızca kısa kötülükler yaptıklarıyla ilgili savlarına inanmak gerekmektedir. Buna göre, saldırıların mutsuz kurbanları için ölüm bir kurtarıcı oluyordu; kızgınlıktan kudurmuş aşçılar ve kadınlar

bu zavallıları şişlerle ve tığlarla delik deşik ediyorlardı; papazların bâkirelerin bağırsaklarını deşerek arpa yığınlarına karıştırıyor ve kentin pis hayvanlarının önüne yem olarak atıyorlardı. (859) Ama İskenderiye genel kıyımı olayının doğruluğu, kurbanlarının sosyal durumu ve Mısır başkentinin görkemi göz önüne alınırsa daha da çok dikkat çekicidir.

Ailesinin kökeni ve yetiştiği yer olarak Kapadokyalı diye anılan Georgius (860) Sicilya'da Epifani kentinde bir çıpıcı'nın atölyesinde dünyaya gelmişti. Aslı nesli belli olmamasına, hattâ aşağılık durumuna karşın zenginliğe kavuşmasını asalaklık yollarının yolculuğuna borçludur. Dalkavukluklarını yaptığı koruyucuları ona kazançlı bir iş sağladılar. Askerî birliklere tuzlanmış domuz eti bulup getirecekti. uB bir pis işti. O bunu ayrıca alçak niteliğe de büründürdü. Çeşitli hile ve dolan yollarına saparak büyük kazançlar elde etti. Aşırıcılığı o aşamalara ulaştı ki, adaletin kovuşturmasından kurtulmak için kaçarak kayboldu. Şerefsizliği göze alarak parasını kurtardığı bu serüvenden sonra Georgius belki iyi niyetle belki de gösterişle göze girmek için, Ariusçü'lüğe sarıldı. Edebiyat sevgisiyle, ya da kendisinde olmayan bir beğeniye varmış gibi göstererek, tarih, retorik, felsefe ve tanrı bilim kitaplarından oluşan değerli bir koleksiyon meydana getirdi. (861) O zaman duruma egemen olan Ariusçüler onu aziz Atanas'ın yerine geçirdiler. Zulüm ve açgözlülük onun piskoposluğunu kirletti. İskenderiye ve Mısır katolikleri, yaratılışı ve eğitimi zâlim rolü oynamasına elverişli bir zülüm adamının eline bırakılmış oldular. Geniş piskoposluk bölgesi içerisinde oturan çeşitli insanlar hep onun kötülüğüne sövüp sayıyorlardı. Mısır başpapazı kısa süre içerisinde saygınlığının verdiği güçle küstahlığını ortaya serdi. Bu arada aşağılık bir soydan geldiğini belli eden kusurlar da kendini gösteriyordu. Güherçile, tuz, kâğıt, cenaze işleri v.b. gibi birçok konuda kurduğu tekelcilik, Mısır merkezinin tüccarlarını yoksul bıraktı ve koca bir halkın dinsel büyüğü muhbirlik ve hafiyelik yaparak kendini daha da aşağılattı. İskenderiye halkı, kurucusunun bu top-

raklarının iyeliğini Ptoleme (Batlamyus)'lere ve kendi ardılları olan caesarlara verdiği bahanesiyle Georgius'ün kentteki tüm evler için vergi konulmasında oynadığı rolü unutamadı ve bağışlayamadılar. Özgürlük ve hoşgörü umuduna kapılarak sevinen Gentil'ler (Hıristiyan olmayanlar) onun açgözlüğünü dürtükledi. Zengin tapınaklarını yağma eden ve bunlara hakaretler yağdıran kendini beğenmiş baş papaz yüksek perdeden ve korkutucu bir sesle «bu mezarlar ne zamana dek ayakta kalacak» diye haykırıyordu. Halkın öfkesi, daha doğrusu adaleti, Konstansius'ün saltanatı sırasında onu piskoposluk tahtından kovdu. Sivil ve askersel devlet güçleri ancak uzun çabalar harcadıktan sonra, halkın öcünü yatıştırıp onu yeniden gözevine geri getirebildi. Julianus'ün tahta çıktığını İskenderiye'de ilân eden haberci, başpiskoposun da görevinden alındığını bildirdi. Georgius ile, para işlerine bakan kont Diodore ve Drakontius adındaki iki yüksek görevlisi hapse konuldu ve zincire bağlandılar. Yirmi dört gün sonra, yargılanmanın gerektirdiği süreleri beklemeye sabır göstermeyen bir kalabalık grup cezaevini zorlayarak açtı. Tanrı'nın ve insanların düşmanı olan üç adam, kalabalığın yumruk ve tekmeleri altında can verdi. Baş piskoposun ve suç ortaklarının ölü vücutları bir devenin üzerine konularak yollardan geçirildi. Bu sırada Atanas'ın yandanşlarınca takınılan hareketsiz tutum İncilin buyurduğu sabır'a çarpıcı bir örnek olarak nitelendirildi. (862) Üçünü de denize attılar ve ayaklananların elebaşları, hıristiyanların inanışlarının boş olduğunu tanıtlamak ve bu üçkişiyi şehit ilân etmek için harekete geçmelerini önlemek istediklerini söylediler. (863) Putperestlerin korkusu doğruydu ve aldıkları bu önlemler etkisiz kaldı. Başpiskoposun ölümü onun yaşamındaki durumunu unutturdu. Arius' çüler aziz Atanas'ın rakibini seviyor ve sayıyorlardı. Bu mezhepçilerin inanç değiştirmeleri katolik kilisesine de bu inançlarının girmesine neden oldu. (864) Georgius, ölürken, bir şehit, aziz ve hıristiyan kahramanı rolünü oynadı. (865 Öyle görünüyor ki, İngiltere'de silahların, şövalyeliğin (866) ve dizbağı nişanının ko-

ruyucusu olan aziz George, ondan esinlenerek yaratılmıştır. (67)

Iskenderiye karışıklıklarından bilgi edindiği sırada Julianus'a Urfa (Edesse) dan gelen bir yazıda zengin ve kendini beğenmiş Arius'çülerin zayıf Valentinien'lere saldırdıkları ve barışıklıklar çıkarttıkları bildiriliyor, gerekli biçimde cezalandırılmaları isteniyordu. Hükümdar, ağır işleyen adalet mekanizmasını harekete geçirmeye gerek duymadan ve öfkelenerek Urfa magistralarına bir buyrultu gönderdi, kilisenin tüm varlıklarının zoralıma uğratılmasını istedi. Para askerlere dağıtıldı, topraklar hazineye verildi ve en zâlim alay bu baskı belgesinde yer aldı: «Kendimi,diyor imparator, Galilelilerin gerçek dostu olarak görüyorum: Onların hayranlık uyandıran yasaları, gökyüzü saltanatını yoksullara vaad etmiştir. Bu dünyanın yükünden ve mallarından kendilerini kurtardığım zaman erdem ve sonsuz esenleme (selâmet) yolunda daha da lieri gidebileceklerdir. Gözünüzü açınız, diye hükümdar daha ciddi bir biçimde sözünü sürdürmektedir, gözünüzü açınız, sabırlılığımı ve hoşgörümü sona erdirmeyiniz! bu düzensizlikler sürüp giderse, magistralara işlenen suçların öcünü alacağımı ve, yalnız malların zoralıma uğratılarak, sürgünle değil, kılıç ve ateşle de cezalandıracağımın bilinmesini isterim.» (868) Kuşkusuz, İskenderiye karışıklıkları çok kanlı ve çok tehlikeliydi. Kâfir (putperest)'ler bir hıristiyan piskoposunu boğazlamışlardı. Bu koşullarda Julianus'ün açık mektubu, yönetiminin yan tutucu eğilimini gösteren bir belge niteliği taşıyordu. İskenderiye'liler'e söylediği kınayıcı sözler beğeni ve sevgiyle karışık deyişlerdi. Üzüldüğü tek nokta, Grek soyundan kalıtım yoluyla geçmek gereken yumuşaklık ve yüce gönüllülükten sapmış olmalarıydı. Adalet ve insanlık yasalarına karşı işledikleri suçtan dolayı onları kınayor ve Kapadokya'lı Georgius'ün dinsel saygınlıklara karşı saldırıcı zulmünden çektikleri acıları, gönül alarak dile getirmiş oluyordu. Akıllı ve kararlı bir yöneticinin halktan gelen saldırıyı ve başkaldırmayı cezalandırması gereğini bir ilke olarak belirtti. Kurucusu Iskender'in ve kutsal koruyucusu Serapis'in anısına saygılı ol-

duğu için suçlu olan kenti bağışlamakta, bu bağışlamayı bildirdikten sonra, hemşerilerine kardeşçe sevgilerini iletmekteydi. (869)

İskenderiye ayaklanması yatışınca Atanas, halkın alkışları arasında, değersiz rakibine tutulmuş olan tahtına yeniden çıktı. Dikkatli olarak hareket ettiğinden, eline geçen otariteyi, halkı bütün bütün azdırmak değil, fakat yatıştırmak yolunda kullanmaya özen gösterdi. Piskoposluk denetim ve etkinlik alanını Mısır'daki dar çevreye bağlamakla yetinmedi. Çok geniş ve etkin ruhu tüm hıristiyanlık dünyasına açılıyordu. Yaşı, değeri ve ünü, bir tehlike anında kilise diktatörü gücünü ona sağlıyorlardı. (870) Doğu piskoposlarından çoğunun, bilmeden ya da düşüncelerine aykırı olduğu halde, Rimini mezhebini imzalamalarından beri heüz üç yıl geçmemişti. Pişmanlık duymuşlardı ve katolik kilisesinin öğretisine katılmak istiyorlardı, ama ortadoksların sert tepkisinden de korkuyorlardı. Öyle görünüyordu ki, gururları inançlarından baskın çıkabilir, kilise mensubu olarak taşıdıkları saygınlığın azalmasına neden olabilecek genel bir bağışlanmadan kaçınmak için Arüs'çülerin kolları arasına atılabilirlerdi. Katolik din bilginlerin tanrısal kişilerin birliği ve ayrılığı üzerindeki sorunları tartışıyorlar ve bu metafizik tartışma, Yunan kilisesiyle Latin kilisesinin genel ve sürekli bir bölünüşün habercisi gibi görünüyordu. Atanas'in adı ve katılışıyle genel bir konsil niteliği kazanan seçkin bir sinod'un ussal tutumu, kendi dikkatsizlikleriyle yanılgıya düşmüş olan piskoposları, İznik simgesini imzalamaktan gayrı bir koşul aranmaksızın, kilisenin inan birliğine kabul etti. Onlardan ne yanılgılardan dolayı bir özür dilemeleri ne de çeşitli öğretiler üzerine düşüncelerinin ne olduğunu bildirmeleri istendi. Mısır başpapazının öğütleri Galya, İspanya, İtalya ve Yunan papaz örgütlerini bu esenleyici çareye hazırlamış bulunuyordu. Kimi ateşli ruhların olumsuz tutumlarına karşın (871) ortak düşman korkusu hıristiyanlar arasında uyumu ve barışı yeniden kurmuş oldu. (872)

Atanas'ün özenleri ve becerisiyle kurulan barışı Julianus'ün

buyrultuları yarıda kesti. (873) Hıristiyanlardan tiksinen imparator, özel bir nefretle Atanas'ı onurlandırmış oluyordu. Onun, daha önceki demeçleriyle uyum içerisinde olmadığını, öznel bir yargıyla anlamıştı. Galileli'leri sürgünden geri çağırırken, bu bağışlamadan kilisedeki eski görevlerine döneceklerini düşünmemiş ve bunu istememişti. İmparatorlarca çeşitli nedenlerle mahkûm olmuş bir suçlunun, yasaları hiçe sayarak, hükümdarın buyruğunu beklemeksizin İskenderiye başpiskoposluğu tahtını ele geçirmeye kalkışmasına şaşırmış gibiydi. Atanas'ı imgesel bir suçla cezalandırmak için onu yeniden sürgüne gönderdi ve dolayısıyle bu adalet eyleminin uyruklarınca hoş karşılanılacağını düşündü. Halkın büyük yalvarışlarından hemen anladı ki İskenderiye'de oturanların çoğunluğu hıristiyandır ve başpapazlarının sorun ve savına kesinlikle onlar da bağlı ve ilgilidirler. Bunları öğrendiği zaman, kararnamesini geri almayan Julianus, onu Mısır sınırları dışına çıkarttı. Halk yığınlarının durmadan yinelediği istekler onu daha da katı yürekli hale getirdi. Becerikli bir halk şefini ayaklanmış bir kentin başında bırakmaktan korktu. Hıncının etkisiyle kaleme aldığı sözler başpapazın kararlılığı ve yetenekleri üzerine edindiği kanıyı yansıtmaktadır. Kararın uygulanması Mısır valisi Ekdisius'ün etrafı kollaması ya da ihtiyatlı davranması yüzünden geciktirilmişti, ama işittiği sert bir azar onu aymazlıktan kurtardı. Julianus, ona şunları yazmıştı! «Öbür konular üzerine bana yazmayı savsakladınız ama, hiç değilse, tanrıların düşmanı Atanas'a karşı tutumunuzdan bana bilgi vermeniz gerekirdi. Benim niyetlerimi çok zamandan beri biliyorsunuz. Aralık ayının başlarında bu piskoposun İskenderiye'nin ve Mısır'ın dışına çıkmamış olduğuna, büyük Serapis üzerine yemin ederim. Yönetiminizdeki görevliler ikiyüz altın para cezası ödeyeceklerdir. Beni tanırsınız. Mahkûm etmek için ivedi davranmam, ama çok geç bağışlarım.» İmparatorun el yazısıyle mektuba eklenen notta şöyle deniyordu: «Tanrılar için yapılan aşağılamalar bana acı vermekte ve içimi nefretle doldurmaktadır. Atanas'ın Mısır di-

şına çıkarılması denli hiç birşey beni sevindirmeyecektir ve başka hiç bir sözü duymak istememekteyim. Alçak adam! Çok yüksek sınıftan Yunanlı kadınların vaftizi onun zülümlerinin etkisiyle oldu» (874) Aziz Atanas'ın öldürülmesini *kesin olarak* buyurmuyordu. Ama Mısır valisi, öfkelenmiş bir efendinin buyruklarını aşmanın ihmal etmekten daha güvenli bir iş olacağını düşündü. Başpiskopos, aklını kullanarak çöldeki manastırlara çekildi. Her zamanki becerisiyle düşmanın tuzaklarından kendini korudu ve, tüm Galileli kötülüğünün Atanas'ın kişiliğinde toplandığını söylemek cesaretini göstermiş olan bir hükümdarın cesedi üzerinde zaferini kazanmak için yaşadı. (875)

Suçluluk hali takınmış gibi görünmeden Julianus'ün zulüm tertiplerinin sonucuna varmak için kurduğu hileli düzeni gerçekleriyle açıklamaya çalıştım. Ne var ki, bu erdemli hükümdarın kalbini ve aklını bağnazlık bozmuşsa, insansal tutkuların ve dinsel coşkunlukların hıristiyanlardaki kötülükleri ne hale getirdiklerini ve nasıl ateşlediklerini kestirebilmek olasıdır. İncilin ilk öğretililerinin ayırdedici niteliklerini oluşturan yumuşaklık ve olacağa boyun eğme tutumu ardıllarının onlara öykünmelernden çok alkış tutmalarına konu olmaktan başka şeye yaramadı. Kırk yıldan fazla bir süreden beri uygulanan sivil ve kilise yönetimi onlara gönencin sefâhâtini (876) ve azizlerin dünya yüzünde yalnız başına saltanat sürmeye değerleri olduğuna inanma alışkanlığını da getirdi. Papaz sınıfı, Konstantinus'ün verdiği ayrıcalıklardan Julianus'ün buyruğuyla yoksun kalınca, bunu en büyük kıyım ve zulüm olarak gösterdiler. Putatapan'lara ve mezhep sapkınlarına gösterdiği hoşgörü ise, geleneksel esaslara bağlı hıristiyanlara göre elem ve rezalet konusu oldu. (877) Halk, magistraların iznini almadan şiddet hareketlerine girişmekte kendini özgür görüyordu. Pessinunte'deki Kibele sunağı imparatorun gözleri önünde devrilip yıkıldı ve Payen'lerin elinde tek kalan ve bir Kapadokya kenti olan Kayseri'deki Fortune tapınağı, bir ayaklanma sırasında tahrip edildi. Bu gibi hallerde, tanrıların onurunu gözeten bir hükümdar adalet yolu-

nun işletilmesini durdurmayı düşünmezdi, ama yangın kundakcısı olarak cezalandırdığı insanların, şehit olarak ilân edildiğini görmek onu yeniden öfkelendiriyordu. (878) İmparatorluktaki hıristiyan uyruklar, imparatorlarının kinini biliyorlardı ve her şeyden kuşkulanıyor, hiçbir şeyden hoşnut olmuyorlardı. Yasaların olağan uygulanmasında, halkın büyük kesimini oluşturdukları için hıristiyanları mahkûm etmek gerekiyordu. Din kardeşleri, hiç araştırmaya gerek duymadan, onları günahsız ve kuşkusuz sayıyorlardı. Onların savlarına inanıyor ve yargıcın sert tutumunu işkencecilik olarak nitelendiriyorlardı. (879)

Bu başa gelenleri, kendilerine göre çok büyük buluyor ve ilerde geleceklerin bir öncüsü olarak görüyorlardı. Julianus onlara bir kıyıcı ve, Pers savaşından döndükten sonra öcünü alacak bir düzenci ve hilleci olarak görünüyordu. Dışardaki düşmanları yendikten sonra asıl yüzünü ortaya çıkaracak, maskesini düşürecekti; keşişlerin ve piskoposların kanı Amfiteatrları boyayacaktı; inanaçlarından geri dönmeyecek olan hıristiyanlar, insanların doğal ve sosyal haklarından yoksun bırakılacaklardı. (880) Hasımlarının korkusu ve kini her türlü iftiranın (dinden ayrılmış)ın ününe zarar verebileceğine safça inanıyorlardı. Dikkatsizce kopardıkları yaygara, saygı göstermeleri gereken ve yüzüne gülmelerinde çıkarları olan bir hükümdarı büsbütün hırçınlaştırıyordu. Başını tanrısal adalete havale ettikleri dinsiz zâlime karşı ilenmek ve gözyaşı dökmekten başka dualarının olmadığını söylüyorlardı. Bir yandan da, başeğişlerinin zayıflıklarına verilmemesi gerektiğini ve insansal erdemlerin yetkinsizlikleri gözönünde tutulursa, en iyi ilkeler üzerine oturtulmuş sabırın da zulüm göre göre tükenebileceğini anlatmak istiyorlardı. Julianus'ün gösterdiği bağnazlığın da, insanlığını ve aklını aşarak hangi noktaya dek kendisini sürükleyeceğini söyleyebilmek olanaksızdı. Şurası da gerçekti ki, kilisenin elindeki güç ve kararlılık düşünülürse, hıristiyanlığı yok etmeden önce imparatorun, memleketi bir iç savaşın korkunç acıları içerisine atması gerekecekti, diye bir kanıya varılabilir. (881)

BÖLÜM XXIV

Julianus'ün Antakya'da Konaklaması — Perslilere karşı İlk Hareketindeki Başarısı — Dicle'nin Geçilişi — Julianus'ün Çekilişi ve Ölümü — Jovianus'ün seçilmesi — Onur Kırıcı bir Anlaşma ile Roma Ordusunu Kurtarması.

Julianus'ün derlediği *Caesarlar*'ın (882) felsefesel masalı, eskilerin ruhundaki en hoş ve en öğretici ürünlerden bir örnektir. (883) Saturnal şenliklerinin özgürlüğü ve eşitliği ortasında Romulus, kendisini evlat edinen Olimpos tanrıları ve savaşçı halkı ile dünyanın öbür halklarına yasalar vermiş olan Roma hükümdarları için bir şölen hazırladı. Ölümsüzler, sıralarına göre, bir tahtın üzerinde yerlerini aldılar. Caesar'ların masası, havanın üstün bir kesiminde ayın altında hazırlandı. Acımasız Nemesis, bu şenliği onursuzlaştıracak zâlimleri Tartaros'a atacaktır. Öbür Caesar'lar birbiri ardından yerlerini alıyorlardı. İlerledikçe, şen moralist, ve Bacchus'ün öğretilisi maskesi altında bir filozof ussallığı saklayan Silenos onların çeşitli karakterlerinin, kusurları, noksanları ve lekeleri üzerinde kötücül gözlemler yapmaktaydı. (884) Yemeğin sonunda Jupiter'in buyruğu üzerine Merkurius, üstün değer için göksel bir taç

ödülü verildiğini duyuyor. Adayların seçilmesine sıra geldikçe özellikle Julius Caesar, Augustus, Trajanus ve Markus Aurelius'ün adları ileri sürülür. Kadınsı Konstantinus (885) de bu onursal seçim alanının dışında bırakılmaz ve, utku ödülü üzerinde çekişmeye katılması için İskender de Romalı kahramanların arasına girmeye özendirilir. Adaylardan herbiri, başarılarının değerini ortaya serer. Tanrılar, kendini beğenmiş, rakiplerin ayrıntılı söylevlerinden çok Markus Aurelius'ün sessiz alçak gönüllülüğünü beğenirler. Yargıçlar, tüm hükümdarların işlevlerindeki güdüleri araştırmak ve incelemek üzere geldikleri zaman stoacı imparatorun üstünlüğü daha kesin ve daha parlak olarak kendini gösterir. (886) İskender, Caesar, Augustus, Trajanus ve Konstantinus ünlülük, güçlülük ya da zevk ve eğlence, kendi çalışmalarıyla oluştu, diye savundular. Tanrılar ise, tahtta iken felsefe dersleri uygulamış ve, insandaki yetkinsizliğe karşın, Yüce Varlığın tinsel niteliklerine kendini vermekten korkmamış olan erdemli bir ölümlüyü saygı ve sevgiyle seyrediyorlardı. Yazarının özelliği bu hoş yapıta yeni bir nitelik kazandırıyordu. Öncellerinin kusur ve erdemlerini özgürce dile getiren bir hükümdar, her satırda gizlenmesi gereken konuları saklamamaya ve onaylamaya değer olanları da araştırıp bulmaya zorunludur.

Sessiz ve rahat düşünebildiği zamanlarda Julianus, Markus Aurelius'ün yararlı ve iyilik getirici erdemlerini yeğliyordu. Ne var ki, İskender'in kazandığı utku da tutkusunu alevlendiriyordu ve, eşit bir çabayla, akıllı kimselerin beğenisini ve halkın alkışlarını elde etmeye çalışıyordu. Ruhun ve vücudun en güçlü olduğu bu yaşam döneminde Carmenlerle yaptığı savaşın başarısından edindiği deneyim ve girişimle gelişmiş olan imparator, saltanatının daha parlak ve daha unutulmaz başarılarla şimgelenmesine karar verdi. Hindistan ve Seylan (887) ülkelerinden gelen elçiler, Roma erguvanını saygıyla selâmlıyorlardı. (888) Batı ulusları Barışta da savaşta da Julianus'ü sayıyor ve ondan korkuyorlardı. (889) Gotlar üzerinde kazanılan bir utku-

nun sonuçlarını küçümsüyor, adının verdiği korku ile Trakya ve İllirya sınırlarında yaptırdığı yeni tahkimatların bundan böyle anlaşmaların Tuna barbarlarınca bozulmasını engelleyeceğine inanıyordu. Kirus (Keyhüsrev) ve Ardeşir'in ardılını kendine uygun düşecek tek rakip olarak görüyordu. Pers'i fethetmeye, uzun süre Roma'nın büyüklüğüne karşı koymuş ve onuruna sataşmış olan kendini beğenmiş bu devleti cezalandırmaya karar verdi. (890) Pers hükümdarı, şimdi Konstansius'den çok üstün bir imparatorun Roma tahtına çıktığını öğrenince yapmacıklı ve belki de içtenlikle barış görüşmelerini önerdi. Julianus'ün kararlılığı Sapur'un gururuna dokundu. Julianus, Mezopotamya kentlerinin alevleri ve yıkıntıları arasında dostça bir konferansa katılmayacağını açıkça bildirdi, horlayıcı bir gülümseyişle, vakit geçirmeden Pers sarayına gitmeye karar verdiğinden elçiler aracılığıyle haberleşmeye gerek olmadığını ekledi. Sabırsızlığı savaş hazırlıklarını hızlandırdı. Komutanları atadı, çok büyük bir orduyu onların emrine verdi. Kendisi de İstanbul'dan yola çıktı, küçük Asya eyaletlerinden geçti ve, öncelinin ölümünden yaklaşık sekiz ay sonra Antakya'ya geldi. Her ne denli hemen Pers'in merkezine doğru girmek istiyorduysa da imparatorluğun çok önemli sorunları, tanrılara inancının gereği, ve Galya lejyonlarıyle Doğu birliklerine kış boyunca dinlenme sağlamak ve disiplinin yeniden kurulması zorunluğu üzerine dostlarının ileri sürdüğü öğütler onu durdurdu. İlkbahara değin, acele etse bunu alaya alan, etmese ağır davrandığını kınayan kötücül bir halkın arasında bulunmak zorunda kaldı. (891)

Doğu'nun başkentinde oturup kendisiyle halk arasında iyi ilişkiler kurulabileceğini düşünerek düş kuran Julianus, kendi karakteriyle Antakya gelenekleri üzerinde yanlış yargılara varmıştı. (892) İklimin sıcak oluşu, halkı şatafatlı eğlencelere ve tembelliğe sörüklüyordu. Yunanlıların çılgınca ahlak bozukluğu, Suriyelilerin kadınsı yumuşaklığıyla birleşiyor, bunlar yalnızca moda buyruklarını izliyor, tek iş olarak eğlenceyi yeğli-

yorlardı. Giysileri ve eşyalarının parlaklığı tutkularını dürtükleyen türden seçiliyordu. Gösterişli eğlence sanatlarını el üstünde tutuyorlar, erkekçe ve gözüpek erdemleri gülünç buluyorlardı. Kadınlarda ve yaşlılarda alçak gönüllülük ve utanma duygusu aşağılık olarak niteleniyor, bu da genel ahlaktaki bozukluğu gösteriyordu. Suriyeliler, temsilleri deli gibi seviyorlardı. Tiyatrolarda ustalıklarıyla kendini gösterenleri bu yetenekleriyle adlandırıyorlardı. (893) Genel eğlencelerde kent gelirinin büyük bir bölümü harcanıyor, tiyatro ve sirk oyunlarının görkemine Antakya'nın mutluluğu ve onuru gözüyle bakılıyordu. Böyle bir onuru hor gören bir hükümdarın kaba töreleri ve bu tür bir mutluluğa karşı eğilim duymaması, uyruklarının inceliğiyle bağdaşamıyordu ve bu insanlar da onun sert basitliğine ne hayranlık duyabiliyorlar ne de öykünüyorlardı. Filozofça ağır başlılığını, ancak eski bir geleneğe uygun olarak tanrılar için kutlanan bayram günlerinde bir yana bırakıyordu. Bu da Antakya Suriyelilerinin hazır bulundukları, yılın belirli günleriydi. İçlerinden çoğu, atalarınca adı konan hıristiyanlığı benimsemişlerdi. (894) Ahlaksal yanını uygulamasalar da bu dinin inak (akide)'larına titizce bağlılık duyuyorlardı. Dinin aslından ayrılma ve mezhep sapkınlığı Antakya kilisesini karıştırıyordu. Ne var ki, bir kutsal nefret, imparatora karşı, Arius'çüleri, Atanas yanlılarını, Meletius ve Paulinus'çüleri aynı biçimde harekete geçiriyordu. (895).

Kalabalık bir dinin sevgisini kazanmış bir hükümdarın düşmesi ve ardılı olan (dinden ayrılmış)'a karşı çok kızgınlıkları vardı ve aziz Babilas'ın mezarından çıkarılması onları kudurtmuştu. Boş inançlarla beslenen halk'a göre imparatorun yaptıkları yüzünden Konstantinopolis'ten Antakya'ya dek her yana açlık bürümüştü ve bu kıtlıkta uygulanan yetersiz çare, açlığın kendisi kadar insanları ayrıca sinirlendirdi. Mevsimin acımasızlığı (898) Suriye'deki ekinlere zarar getirmiş, Doğu'nun başkentinde, ekmek fiyatlarının aynı ölçüde artmasına neden olmuştu. Ama açgözlü tekelcilik doğa olaylarının akışıyle kurulmuş olan haklı

orantıyı kısa sürede değişikliğe uğrattı. Bu eşit olmayan çekişmede, bir bölüm insanlar, toprak ürünlerini kendilerine özgü bir tekel malı olarak nitelendiriyor, ikinci bir bölüm, genel yoksulluk pahasına zengin olmak istiyor, üçüncü bölüm ise günlük beslenmesi için buğdaya gereksinme duyuyordu. Beri yandan, aracı olarak işin içine girenler de tüm mutsuz tüketicilerin sırtından çıkar sağlıyorlardı. Telaşları ve kaygıları genel sıkıntıyı daha da artırdı, kıtlık korkusu yavaş yavaş açlığın belirtilerine neden oldu. Ağızlarının tadını bilen Antakyalı yurttaşlar tavuk ve balık fiyatlarının yükselmesinden yakınınca, Julianus, tok gözlü bir kentin, şarap, yağ ve ekmek bulduğu sürece bunlarla yetinmesi gerektiğini söyledi. Bununla birlikte, bir hükümdarın, halkına yiyeck sağlamak zorunda olduğunu da kabul ediyordu. Daha sonra, buğdayın fiyatını saptamak gibi tehlikeli ve kötü sonuçlar doğurabilecek bir umara başvurarak, kıtlık süresince, bolluk yıllarında bile görülmemiş bir fiyatla satılması için buğdaya narh koydu. Bu önlemini güçlü bir hale sokmak için Hiyerapolis'ten, Kalsis'ten ve de Mısır'dan tahıl getirterek, yüzyirmi bin *modii* tutarında, piyasaya sürdürdü. Bu önlemlerin sonucunu kestirmek zor değildi; bu sonuçların meydana gelmesi uzun sürmedi. Zengin tüccarlar imparatorun buğdaylarını satın aldılar. Zahireciler ya da istifçiler kente satış yapmıyorlardı, çok az ölçüde tahıl ise, saptanmış fiyatın üzerinde işlem görüyordu. Julianus, bulduğu umardan dolayı kendi kendini kutluyordu. Mırıldanan halkın nankörlüğünü kınıyordu. Antakya halkına, kardeşi Gallus'ün, kıyıcılığına değil ama dikkafalılığına sahip olduğunu tanıtlamıştı. (897) Belediye yönetiminin yaptığı uyarılar onun eğilmez ruhunu hırçınlaştırdı. Belki de haklı olarak inanıyordu ki, toprakları ve ticareti ellerinde bulunduran Antakya senatörleri memleketlerinin mutsuzluklarını artırmışlardı. Onların pek saygılı olmayan atılganlıklarını görev duygularına değil de çıkarları için yaptıklarına veriyordu. En soylu ve en zengin ikiyüz yurttaş senatoyu oluşturuyorlardı. Hepsi tutuklandı, ama gün batmadan önce serbest bırakıldı-

lar. (898) Bu despostça davranıştan sonradır ki, kendisinin kolayca yapmış olduğu bağışlamayı elde edebildi. Kıtlık, yakınmalara neden oluyordu ve Suriye'deki Yunanlıların hafiflikleri bu yakınmaları özenle her yana yaymaktaydı. Saturnal şenliklerinin serbestliği süresince kentin her yerinde, imparatorun yasalarını, dinini, davranışlarını ve de sakalını bile alaya alan şarkılar söyleniyordu. Görevlilerin suç ortaklığı ve halkın da bu alayları desteklemesi Antakya kentinin Julianus için neler düşündüğünü ortaya koymuş oluyordu. (899) Halkın yaptığı hakaretler Sokrat'ın öğretilisi'ni şiddetle etkiledi. Çok canlı bir duyarlılığa sahip olan ve saltık bir gücü bulunan hükümdar öcalma yoluna sapmadı. Zâlim bir hükümdar, halkı, ayrım gözetmeksizin malından ve canından yoksun bırakılabilir, barışçıl Suriyelileri, Galya lejyonlarının yırtıcı yağmacılığına teslim edebilirdi. Julianus, Doğu'nun başkentini, bırtakım onurlardan (900) ve yararlandığı ayrıcalıklardan yoksun bırakabilirdi ve, cumhuriyetin yüce başkanının saygınlığına yapılan bir saldırının öcü sayarak yakınları, belki de tüm öbür uyrukları böyle cezalandırmayı sevinçle onaylardı. Ne var ki, kendisinin kişiliğine yapılmış hakaretler için devlet otoritesinden yararlanma ya da bu otoriteyi kötüye kullanma yerine, çok az hükümdarın başvuracağı alçakgönüllü bir öcalmayı kullanmakla yetindi. Kendisine taşlamalar yapılmış ve yergiler düzenlenmişti. O da Sakal *Düşmanı* başlığı altında, kusurlarını alaylı olarak bir itiraf yazısı hazırladı ve bunda Antakyanın başı bozuk ve kadınsı alışkanlıklarını acı bir yergiyle dile getirdi. Bu yanıt, herkesin görebileceği biçimde Sarayın kapılarına asıldı, Julianus'ün öfkesini, esprisini, yumuşaklığını ve ölçüsüzlüğünü belirten bu acayip anıtı *Misopogan* (901) günümüze dek ulaştırdı. Gülüyormuş gibi görünse de bağışlayamadığı anlaşılmaktadır. (902) Nefretini de belirtti ve belki de bu denli küçük bir jestle öcünü almak için, Antakya'daki uyruklara göre bir vâli atadı. (903) Bu kenti nankör ilân etti ve gelecek kişi, Kilikya'nın Tarsus'unda geçireceğini bildirdi. (904)

Antakya'da bir adam vardı ki onun zekâsı ve erdemleri, Julianus'ün gözünde, öbür hemşerilerinin günahlarının ve budalalıklarının kefaretini ödeyebilirdi. Sofis Libianus, yaşamını Doğu'nun başkentinde sürdürüyordu. İznik'te, Nikomedya'da, İstanbul'da , Atinada ve son olarak da, Antakyada güzel konuşma sanatı üzerine dersler vermişti. Genç Yunanlılar onun derslerini titizlikle izliyorlardı. Kimi zaman sayıları sekseni aşan öğretilileri, kimseyle kıyaslanmayacak hocalarıyle övünüyorlardı. Her kentte kendisini huzursuz eden rakiplerinin kıskançlığı değerindeki üstünlüğü doğrulamış oluyordu; zaten kendisi de, çokça alçakgönüllülük göstermeden bu değerini dile getiriyordu. Julianus'ün yetiştiricileri, rakiplerinin derslerinde hazır bulunmaması için resmi güvence sağlamışlardı. Bu verilen söz, genç prensin merakını engellemekle birlikte artırıyordu da. Gizlice bu tehlikeli sofistin yazılarını elde etti ve yavaş yavaş onun üslubuna o denli yetkinlikle öykündü ki, bu alanda Libanius'ün öğrencilerinden en çalışkanlarını bile geçer duruma geldi. (905) Tahta, çıkınca, soysuzlaşmış bir çağda Yunanlıların geleneklerini, zevklerinin temizliğini ve dinini sürdürmüş olan Suriye sofistini bağrına basmak ve ödüllendirmek için can attı. Filozofun tedbirli kıvancı arttı, imparatorun önyargısını haklı çıkardı. Kalabalık arasında İstanbul sarayına girmektense, Libanius sessizce hükümdarın Antakya'ya gelmesini bekledi ve soğuklulukların, ilgisizliklerin akıntısına kapılmadı. Çağrıldığı zaman oraya geleceğini bildirerek hükümdarına ilk dersini vermiş oldu, bu ders, herhangi bir uyruğa söz dinlemesi için buyurulabilirdi ama bir dostun durumu özel bir tutumu gerektirir, anlamını taşıyordu. Her çağda yetişmiş olan sofistler soyluluk ve zenginlik ayrıcalıklarından (906) içtenlikle ya da öyle görünerek, nefret etmişler ve, kendilerinde de bulunduğuna inandıkları yüksek ruhsal niteliklere karşı saygılarını belirtmişlerdir. Erguvana tapan çıkarcı saray çevrelerinin alkışlarından tiksinen Julianus, kendisine yapılan lutufları reddeden, onu severek değerini anlayan ve birgün anısını saygıyla dile getirecek bağım-

sız bir filozofun övmelerinden, düşüncelerinden ve özgürlükle titizliğinden hoşlanmıştı. Libanius'ün büyük ölçüdeki oylumlu yapıtları bugün bile yaşamını sürdürmektedir. Bunların çoğu, sözcükler bilimini işleyen bir sözen (hatip)'in özsüz tekerlemeleri, ya da, çağdaşlarını incelemek yerine gözlerini Truva savaşına ve Atina Cumhuriyeti'ne yöneltmiş olan bir düşünüşün ürünleridir. Bununla birlikte, Antakyalı sofist yalnız bu imgesel uğraşla yetiniyor değildi: Nasıl çalıştığını gösteren çok sayıda mektuplar da yazmıştı. (907) Bunlarda, bulunduğu yüzyılın erdemlerini övdü ve kusurlarıyla kötülüklerine gözüpek olarak parmak bastı. Ayrıca, Julianus'ün ve Teodosius'ün haklı öfkesine karşı Antakya'nın hakkını uzdilli bir savunmayla dile getirdi. Yaşlılığın getirdiği olağan güçlerden başka (908) bütün benliğini vermiş olduğu dininin ve bilimlerinin çöküşünden sonra da yaşamanın acısını çekmek mutsuzluğuna uğradı. Julianus'ün dostu, hıristiyanlığın başarıya ulaştığını tiksinerek gördü. Ona göre görünen dünyayı karartan boş inançlı ruhu göksel onurlanma ve mutluluk umutlarıyle de beslenmiyordu. (909)

Savaşçı ateşinin etkisinde olan Julianus Kışın sonunda savaş hazırlıklarına koyuldu. İki günlük zorunlu yürüyüşten sonra, kendi bölgelerinin sınırına dek ona eşlik eden Antakya senatörlerini kınamalar ve nefret dolu davranışla geri gönderdi. (910) Üçüncü günü Bere'de ya da Halep'de geçirdi. Burada, paganizm havarisinin tuzdilli söylevini soğuk bir saygıyla yanıtlandırırken, hep hıristiyanların oluşturduğu bir senato bulmakla keyifsizlendi. Bu kentin en ünlülerinden birinin oğlu, çıkar düşüncesiyle ya da gerçekten inanarak imparatorun dinini kabul etti ve babası tarafından kalıtı (miras)'ndan yoksun kılındı. Julianus, baba ile oğlu imparatorluk sofrasına çağrdı, aralarına oturarak başarı elde edememekle birlikte, kendisinin gösterdiği hoşgörüyü onlara da salık verdi. Yaşlı hıristiyanın, doğal ve bir uyruk olarak- bulunması gereken duyguları unutmuş görünmesinden, acı duydu. Sonunda, çok üzüntülü haldeki gence dönerek: «bana bağlandığınız için babanızdan yoksun

kaldığınıza göre, ben onun yerine geçeceğim» dedi (911) Hierapolis'ten yaklaşık yirmi mil uzaklıkta, bir servi ormanında hoş bir konumla kurulmuş küçük bir kent olan Batna'da, isteğine uygun davranışlarla karşılandı. Koruyucuları Apollon'un ve Jupiter'in dinine bağlı gibi görünen halk büyük bir sungu törenine hazırlanmıştı. Ama alkışlarının gürültüsü onun temiz ve alçakgönüllü inancını yaraladı. Sunaklarda yakılmakta olan günlüğün, inanç uğruna değil de dalkavukluk amacıyla yakıldığı izlenimini edindi. Hierapolis kentini uzun yıllar ünlü kılmış olan eski ve görkemli tapınak artık mevcut değildi. (912) Üçyüzden çok râhibi barındıran zengin yapılar belki de onun çöküşünü hızlandırmıştı. Julianus, Hierapolis'ten her geçişlerinde evinde konaklayan Konstansius ve Gallus'ün ricalarına kesin direnç gösteren bir filozof dostla kucaklaşmaktan memnun oldu. Anlaşıldığına göre, askersel hazırlıklar ve özel ilişkiler arasında bile Julianus, dinine karşı hep aynı bağlılığı göstermekten geri kalmıyordu. Önemli ve güç bir savaşa girişiyordu. Sonuçtan kaygı duyduğundan, kâhinlik kurallarına göre gelecekle ilgili bir bilgiyi yansıtabilecek en küçük yorumları dikkatle izliyor ve not ediyordu. (913) Ruhunun temizliği ve yalınlığı, Antakyalı sofist için duyduğu sıcak dostluğu yansıtan bir mektupla yolculuğuyla ilgili ayrıntıları Libanius'e bildirdi. (914)

Roma birlikleri, hemen Fırat kıyısında kurulu Hierapolis'te toplandılar. (915) Kendilerini bekleyen gemilerden kurulu bir köprüyle bu ırmağı geçtiler. (916) Julianus de öncelindeki gibi eğilimler taşısaydı Samosat sirkinde ya da Urfa (Edesse) kiliselerinde bu güzel mevsimi harcayıp yitirirdi. Kendine Konstansius'ü değil, fakat İskender'i örnek alarak, vakit geçirmeksizin, Hierapolis'e seksen mil uzaklıkta ve Mezopotamya'nın en eski kenti olan Karrha (Harran) ya vardı. (917) Ay tapınağı dine bağlılığını dürtükledi. Burada birkaç gün kalarak Pers savaşının çok büyük hazırlıklarını düzenleme işlerini tamamladı. Julianus o güne dek bu seferi gizli tutmuştu. Ne var ki Harran, iki büyük yolun ayrıldığı noktada bulunduğundan, Şapur'un

topraklarına Fırat ya da Dicle yönünden saldırma niyetini gizlemesine olanak kalmamıştı. Müttefiki Prokopus'ün ve Mısır düklüğü yapan Sebastianus'ün emrine otuzbin asker verdi. Nizibis'e doğru yürüyüşe geçmelerini ve Dicleyi geçmeden önce, sının düşmanın akınlarına karşı korumalarını buyurdu. Sonraki harekâtın düzenini generallerinin kendi girişimlerine bıraktı. Verimli Medya (Medie) ve Adiaben topraklarını yakıp yıktıktan sonra Stesifon'ın duvarlarına ulaşacaklarını ve Fırat boyunda ilerlerken, bir yandan da Pers'in başkentini kuşatmaya başlayabileceklerini umuyordu. Bu çok gizli tuttuğu planın başarıyla sonuçlanabilmesi, büyük ölçüde Armenia kralının kendi ülkesinin güvenini tehlikeye atmadan, Romalılara kırkbin süvari ve yirmi bin de piyade kuvvetiyle yardıma koşmasına bağlı bulunuyordu. (918) Ne var ki, Armenia'yı yönetmekte olan zayıf Arsace Tiranus (919) büyük Tiriadate'nin sahip olduğu erdemler konusunda babası Kosroes denli olmaktan çok uzaktı. Bu korkak kral, tehlikeli girişimlerden ürküyor ve gevşek karakterini din ve minnet maskesi altında gizliyordu. Kendisine vali Ablavius'ün kızı Olimpias'ı eş olarak veren Konstansius'ün anısına derin bir saygıyla bağlıydı, imparator eliyle evlendirilmiş olmaktan kıvanç duyuyordu. (920) Tiranus hıristiyanlığı kabul etmişti. Başında bulunduğu halk da hıristiyandı. Vicdanı ve çıkarı, kilisenin yıkılışını tamamlayacak olan bir utkuya yardımcı olmasını engellediler. Armenia kıralını bir köle ve tanrıların düşmanı gibi gören Julianus onun zâten bozuk olan ruhunu büsbütün sarstı. İmparatorun mağrur ve tehdit edici mektupları, bir zamanlar Doğu'da Romalıların rakibi olmuş atalarını anımsayan bu kralın, şimdiki bağımlılığının utancına karşın, nefretine neden oldu. (921)

Yetenekli Julianus, hazırlıklarını, gözetleyicileri yanıltacak ve Şâpur'un dikkatini şaşırtacak biçimde geliştirmişti. Lejyonlar Nizibis'e ve Dicle'ye doğru gidiyor gibiydiler. Ansızın sağa yöneldiler! Harran ovasını geçtiler, üçüncü gün Fırat kıyılarına vardılar. Burada, Makedonya krallarınca kurulmuş Niseforium

ya da Kallinicium (Callinicium) adında müstahkem bir kent vardı. Imparator, Fıratın kıvrıntılı boyunda seksen milden çok yürüyerek, Antakya'dan beri bir aylık yolculuktan sonra, Roma'nın sınır yerindeki Sirseium (Cricesium) kulelerine ulaştı. Caesar'ların Pers'e gönderdiği asker sayısından daha çok askerden kurulu ordusunda altmış beş bin kişi bulunuyordu ve tam bir disiplin içerisindeydiler. Çeşitli eyaletlerdeki Romalılar ve barbarlar arasından seçilmiş süvari ve piyade veteranlarıydı. Sevgili hükümdarlarının tahtını ve canını koruyan yiğit Galyalılar, bağlılıklarını ve değerlerini tanıtlamışlardı. Julianus, onlardan başka, o zamana dek yerini ve de adını bile duymadıkları uzak bir ülkeye saldırmak için ayrı bir dünyadan ve iklimden gelmiş İskit'lerden oluşan çok büyük bir kuvveti de ordusuna almıştı. Yağma ve savaş tutkusu yüzünden, bedevi Sarrasen ya da Arap kabileleri de Roma ordusuna katılmıştı. Bunlardan haraç istemiyeceğini söylemiş ve ordunun arkasında kendilerini izlemelerini buyurmuştu. Ordunun harekâtını ve gereksinmelerini izleyip sağlayacak olan binyüz gemiden oluşan bir filo Fırat sularında hazır duruyordu. (922) Bu filoda elli savaş kadirgası vardı. Bir o sayıda da, dipleri düz ve gerektiğinde birleştirip köprü gibi kullanılmaya elverişli tekne bu kadırgalara eşlik etmekteydi. Geri kalanı ise, üzerleri sert deri örtüyle kapalı ve içerisinde silah, mancınık, araç, gereç ve cephane dolu gemilerdi. Askerlerinin sağlığıyle ilgilenen imparator gemilere büyük ölçüde sirke ve gevrek yükletmişti. Buna karşılık, şarap içilmesini yasaklamış ve ordunun arkasından gelen gereksiz ve uzun bir deve kolunu, acımadan geri göndermişti. Şaboras, Fırat'a Sirseium'da katılmaktaydı. (923) ve ilk boru uyarısında Romalılar, iki imparatorluğu birbirlerinden ayıran bu küçük ırmağı geçtiler. Eski bir alışkanlığa uyarak Julianus'ün bir askersel söylev vermesi gerekiyordu ve uzdilliğini ortaya koymak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Atalarının şanlı utkularını ve gözüpek yiğitliklerini kendilerine hatırlatarak lejyonların ateşini daha da kızdırdı. Perslerin küstahlığını belirterek öfkelerini son aşama-

ya çıkarttı. Bu kalleş ulusu yıkmak ya da cumhuriyet uğrunda ölmek diye özetlediği kesin kararına onların da öykünmelerini istedi. Her askere yüzotuz gümüş lira dağıttırarak söylevinin etkisini koyulaştırdı. Birliklere, utkudan başka bir sonuca kafalarından yer vermelerini engellemek için Şaboras köprüsü yıkılarak yok edildi. Julianus, ihtiyatı elden bırakmadığı için, her zaman Arapların akınlarına uğrayan uzak bir sınır bölgesini de unutmadı. Sirsesium'da dörtbin asker'den oluşan bir birlik bıraktı, bununla bu önemli kaledeki düzenli asker sayısı onbine çıkmış oldu. (924)

Canlılığı ve düzenleriyle ünlü bir düşmanın topraklarına (925) giren Romalılar üç kol halinde yürüyüşe geçtiler. (926) Piyade kuvvetleri, ordunun başkomutanı da olan Viktor'ün komutası altındaydı ve merkezde yer alıyordu. Yiğit Nevitta, gemilerin hareketini denetler biçimde, Fırat boyunca çok sayıda lejyonerden oluşan birliği yönetiyordu. Süvari birlikleri, ordunun sol kanadını koruyorlardı. Hormisdas ve Arinteus süvari kuvvetlerine komuta ediyorlardı. Birincinin serüvenlerini burada anlatmak ilginç olacaktır. (927) Şapur'ün henüz erginlik çağına ermediği zamanlarda meydana gelen karışıklıklarda hapse atılmış ve zincirlerinden kurtulup kaçarak Konstantinus'ün sarayına sığınmayı denemişti. Hormistas önceleri, iyilikcilerinin acımasını elde etti, sonra da beğenilerini kazandı. Kişisel değerliliği ve gösterdiği bağlılık, askerlik alanında en yüksek basamaklara doğru ilerlemesini sağladı. Her ne denli hıristiyan idiyse de zulüm görmüş bir vatandaşın çoğu zaman tehlikeli bir düşman haline dönebileceğini nankör vatanına göstermekten belki de gizli bir tat almaktaydı. Üç kolun savaş durumu şöyleydi: Lusilianus, hafif silahlarla donatılmış binbeşyüz kişilik bir kuvvetin başında olarak ordunun cephesini ve kanatlarını örtüyordu. Uzaktan görülebilen herşeyi gözetliyor ve düşmanın gelişinden generallere bilgi yetiştiriyordu. Dagalaifus ile Osroen dükü Sekondinus, artçılara komuta ediyorlardı. Araç ve gereçler, kollar arasında güvenle hareket edebiliyordu. Askerlere daha çok dav-

ranma alanı bırakmak ve karşıdan bakıldığında sayısını daha fazla göstermek için saflar sıklaştırılmıştı ve yaklaşık on millik bir alanda yayılmış bulunuyorlardı. Julianus, olağan olarak, merkez kuvvetlerinin başında duruyordu. Ne var ki, bir hükümdarın gösterişli duruşu yerine, general gibi görevler yüklenmeyi yeğliyordu. Bu düşünceyle, az sayıdaki hafif bir süvari müfrezesince izlenerek, ileriye, geriye, kanatlara ve her yere hızla yetişiyor, birliklerine gayret aşılamak ve onları korumak amacıyla başlarında olduğunu askerlerine anımsatıyordu. Âsur'un verimli Şaboras topraklarından sonra geçtiği yerler insanlarca gösterilen bunca çaba ve bilgiye karşın çoraklığı giderilmeyen çölden ibaretti ve Arabistan çölünün bir bölümünü oluşturuyordu. Genç Kirus'ün yediyüz yıl önce geçtiği ve ordusundaki askerlerden biri olan akıllı ve kahraman Ksenofon'un bitimlediği bu yerden Julianus de geçti. (928) «Memleket, her yönde, deniz gibi biteviyelik sergileyen ve pelinlerle kaplı bir düzlükteydi. Rastlanan ağaççıklar ve kamışlar hoş kokuluydu. Ama hiç bir çeşit ağaç görülmüyordu. Sanki oradaki yaratıklar yalnızca toy kuşları, deve kuşları, gazaller (929) ve yaban eşekleri'nden ibaretti ve av eğlenceleri yol yoğunluğunu unutturuyordu.» Rüzgârla kalkan çöl kumu, hava çevrintileri yapıyor ve ansızın meydana gelen kasırga bir kısım askeri ve çadırları yere seriyordu.

Mezopotamya'nın kumlu düzlükleri gazallere ve yaban eşeklerine bırakılmış gibiydi. Buna karşılık kalabalık nüfuslu kentler ve güzel köyler Fırat'ın kıyılarında ve bu ırmağın oluşturduğu adalarda sıralanıyordu. Bir Arap emirinin oturduğu yer olan Annah ya da Anaho kenti (930) iki uzun yoldan oluşuyordu. Doğanın da güçlü kıldığı çevresini küçük bir ada ve verimli bir arazi kaplamakta ve Fırat'ın her iki yakasında en elverişli durumda bulunmaktaydı. Anatho'nun yiğit halkı, Julianus'ün yürüyüşünü durdurmak için birtakım davranışlarda bulunuyorlardı. Ama prens Hormisdas'ın tatlı tutumu ve uyarıları, yaklaşmakta olan ordunun ve filonun görüntüsü onları bu

tehlikeli niyetten vazgeçirtti. İmparatorun kendilerini bağışlaması için yalvardılar. Julianus onları, Suriye'deki Kalsis yakınlarında, elverişli bir durumda yerleştirdi, yöneticileri olan Pusaeus'e kendi hizmetinde ve dostluk çevresinde ayrıcalıklı bir yer verdi. Alınamaz sanılan Tiluta kalesi, kuşatılmayı hor görüyordu. İmparator da, yüksek perdeden konuşarak, Pers'in iç eyaletlerini ele geçirecek olursa Tiluta'nın artık Roma'nın utkusunu reddedebilmek onurunu elde edemiyeceğini söyledi. Açık kentlerin halkları, karşı koyacak durumda olmadıklarından, aşırı ivecenlikle kaçtılar. Romalı askerler, değerli mallar ve besin maddeleriyle dolu evlere girdiler ve haksız yere kimi kadınları öldürdüler. Yürüyüş boyunca, bir Persli general ile Gassan aşiretinin (931) ünlü şeyhi Malik Rodosaces, imparatorluk ordusunun çevresinde gözetlemelerini sürdürdüler. Geride kalan dağınık askerleri toplıyorlar, mufrezelere saldırıyorlardı. Yiğit Hormistas bile bu tuzaklara düşecek gibi olduysa da kurtuldu. Sonunda bu düşman akıncıları püskürtüldü. Bulundukları topraklar, süvari harekâtı için gitgide daha elverişsiz oluyordu ve, ordu Maseprakta'ya vardığı zaman, eski Âsur krallarının, topraklarını Med'lerin akınlarına karşı korumak üzere yaptırdıkları kalenin yıkıntıları göründü. Julianus'ün sefere başlamasından beri onbeş gün geçmiş ve bu sürede Sirsesium hisarından Maseprakta kalesine dek yaklaşık üçyüz millik yol alınmıştı. (932)

Dicle'nin öte yanından Medya dağlarına dek uzanan verimli Âsur eyaleti (933) eski Maseprata hisarından, Fırat ile Dicle'nin birleşerek Pers körfezinde denize (934) döküldükleri Basra topraklarından geniş bir alana yayılıyordu. (935) Bu iki ırmak birbirinden elli milden çok uzaklaşmadıkları ve Bağdat ile Bâbil arasında ancak yirmibeş millik bir uzaklık olduğu için bu topraklara Mezopotamya denilir. Yumuşak toprakta büyük bir çabaya gerek göstermeden kazılan birçok kanal iki ırmak arasındaki ulaşım ve iletişimi sağlıyor ve Asur ovasını bir baştan öbür başa kesiyordu. Bu kanallar çok önemli işlerde kulla-

nılıyordu. Her iki ırmakta oluşan su taşmaları sırasında yükselen sular birinden öbürüne aktarılıyordu. Çeşitli büyüklükte ve çok sayıda küçük ve daha küçük kollara ayrılan kanallarla kuru topraklar sulanıyor ve yağmura ek olanak sağlanmış oluyordu. Böylece tarım kolaylaşıyor ve ticaret hareketleri gelişiyordu. Düşmanın ilerlemesini durdurmak için, bentlerin engelleri açılıyor ve sel halinde akması düzenleniyordu. Doğa, üzüm, zeytin, incir ve öbür birtakım değerli armağanlarını Âsur topraklarından ve ikliminden esirgemişti ama, insanın varlığı için zorunlu olan her şeyi, tükenmez bir verimlilikle, özellilikle has buğdayı ve arpayı vermişti. Çifçilerin ektiği tohumlardan bire iki yüz, ve de üçyüz bile aldığı az rastlanan olaylardan değildi. Sayısız palmiyeler birçok ormancıklar oluşturuyordu (936) ve ülkenin insanları, bu ağacın gövdesinden, dallarından, yapraklarından, özsuyundan ve meyvalarından ürettikleri üçyüz altmış yaralı ürünü koşuklar ve düz yazılarla dile getiriyorlardı. Halkın büyük bölümü el sanatları, özellikle deri ve bez işleriyle uğraşıyor ticaret alanına sürülen bu değerli ürünler yabancılarca kapışılıyordu. Eski başkentin örenlerine yakın bir yerde Bâbil parkı düzenlenmişti. Sonra da birbiri peşi sıra yeni kentler oluşmuştu. O bölgeye özgü üretim biçimi olan güneşte kurutulmuş tuğla ve bitümle yapılan kasaba ve köylerin çokluğu nüfusun da çok olduğunu gösteriyordu. Kirus'ün ardılları zamanında Âsur eyaleti, yılın dört ayı süresince, büyük kralın sofrası ve sarayının yemek gereksimini ve ağız tadını tek başına karşılamaktan geri kalmadı. Bu kralın Hint köpekleri üç büyük köyün gelirini eritiyordu. Yine hükümdarın ahırları için sekiz yüz damızlık aygır ile onaltı bin kısrağa- bu bölge halkınca- bakılıyordu. Satrap'a bir günde ödenen haraç bir dolu İngiliz buassosu gümüş tutarındaydı ve Âsur'un geliri bir milyon ikiyüz bin sterlin kadardı. (937)

Julianus, Asur alanlarını savaşın kötülüklerine teslim etti, ve filozof hükümdar, bu toprakların kendini beğenmiş kralının Roma eyaletlerinde yapılmasına göz yumduğu vurgun ve kıyıcılık

eylemlerinin öcünü bu günahsız insanlardan aldı. Âsurlular büyük korkuya kapılarak ırmakları imdada çağırdılar ve böylece, kendi elleriyle memleketlerinin yıkımını da tamamlamış oldular. Yolları kullanılamaz hale getirdiler. Düşman birlikleri üzerine suları salıverdiler ve günlerce imparatorluk kuvvetleri, çok sıkıcı engellerle uğraşmak zorunda kaldılar. Ne var ki, yorgunluğa olduğu kadar tehlikelere de alışık olan lejyonların sert kararlılığı ve başlarındakinin gözüpekliliğiyle daha da artan cesaretleri bütün güçlük ve engellerin üstesiden geldi. Uğradıkları zararı yavaş yavaş giderdiler; suları yeniden yataklarına soktular; yollarının üzerine yıkılmış ve geçit vermez duruma konulmuş olan palimiyeleri çekip yolu açtılar. Ordu, en geniş ve en derin kanallardan geçmek isteyince, şişirme tulumların taşıdığı yüzen sallardan yararlandı. İki Âsur kenti dayatmaya kalkıştıysa da onların bu ataklığı ağır biçimde cezalandırıldı. Stesifon krallık konutlarından elli mil ötede kurulu Perisabor'ya da Anbar, eyalette ilk sırayı tutuyordu. Büyük ve kalabalıktı; Fırat kollarından birinin çevrelediği iki sıralı bir kale içerisinde, güçlü durumdaydı. Çok sayıda askerden oluşan bir garnizon da bulunuyordu. Kent, teslim olmaya çağıran Hormisdas'ı nefretle reddetti, bu yabancı orduyu kendi ülkesine ve hükümdarına düşman olarak getiren Pers prensini kınadı. Savunma ustaca ve sertti. Ama bir koçbaşı vuruşuyla duvarda büyük bir gedik açıldı ve duvarın bir köşesi yıkıldı. Halk ve askerler ivecenlikle iç kaleye sığındılar. Julianus'ün askerleri kente daldılar. Bu gibi fırsatlarda askerlerin duyduğu tüm istekler doyuma ulaştıktan sonra, Perisabor'u kül haline getirdiler ve iç kaleyi yerle bir etmek için kullanacakları araç ve gereçleri, evlerin duman tüten yıkıntıları üzerine yerleştirdiler. Silahların ve okların aralıksız yağışı savaşı uzattı. Kuşatılanların savaş mevzii bakımından avantajlı durumları, Roma ordusunun mancınık gibi silahlarının verdiği üstünlüğü karşılayabiliyordu. Ama, kuşatıcılar, *helepolis'i* en yüksek duvara dayama işin bitirince, hiçbir dayatma ve bağışlama umudu bırakmayan bu devirgen kule-

nin görünüşü iç kale içerisindeki savunucuları kesin olarak teslim durumuna sokuverdi. Julianus kale önüne ancak iki gün önce gelmişti. Büyük bir nüfustan, kadın ve erkek olarak iki bin beşyüz kişi kalmıştı; bunların çekilip gitmelerine izin verildi. Zengin buğday, silah, ya da savaş için gerekli öbür araç ve gereçler birliklere bölüştürüldü ya da genel hizmetler için depo edildi. Gereksiz görülenleri yakıldı veya Fırat'a atıldı, böylece Porisabor'un tümünden yıkılışı Amida'nın çektiği acıların öcünü almış oldu.

Maogamalka kenti ve kalesi, yüksek onaltı kule, derin bir çukurla tuğladan ve bitümden iki büyük duvardan oluşuyordu ve görünüşe göre, Pers başkentini güven altına almak için kurulmuştu. Geride bu denli önemli bir yerin kalmasını istemeyen imparator hemen kuşatmaya geçti. Roma ordusundan üç birliği bu kuşatma için görevlendirdi. Süvarilerin ve iyice silahlandırılmış bir piyade gücünün başına geçirilen Viktor, Dicle kıyılarından Stesifon burçlarına dek tüm ülkenin temizlenmesi buyruğunu aldı. Julianus, saldırı işini kendisi üstlendi. Her ne denli duvara dayadığı yüksek saldırı kulelerine güveni varsa da bundan daha güvenli bir yöntem düşünüyordu. Bu da, birlikleri gizlice kente sokabilmekti. Çok büyük hendekler açıldı ve Nevitta ile Dagalaifus'ün yönetimlerinde bu hendekler, kale çukuruna dek uzatıldı Çukur az zamanda dolduruldu; aralıksız çalışan lağımcı askerler az sonra kent surlarının altına vardılar. Seçkin üç kohortun erleri birer birer ve çıt çıkarmadan bu tehlikeli geçidi aştılar. Gözüpek komutanları, burada bir gedik açacaklarını imparatora bildirdi. Julianus, başarılarını sağlama bağlamak için onların bu davranışlarını destekledi. Beri yandan, hiç zaman yitirmeden, genel bir saldırı yapılıyormuş gibi gürültüler ve bağrışlar düzenliyerek kuşatılanların çabalarını hor görüşle izleyen Persler, Şapur'u yüceltici şarkılar söylüyor ve, Maogamalka'yı almadan önce imparatorun Ormust'daki yıldızlı konutuna çıkacağını söylemekten çekinmiyorlardı. Kent, Romalılarca alındı. Tarih, açılan lağımdan çıkarak bir kuleye ilk kez

çıkan ve orada kimseye rastlamayan bir erin adını iletmiş bulunmaktadır. Arkadaşları da gözüpeklikle onu izlediler ve giriş yerini genişlettiler: Binbeşyüz Romalı, düşmanların arasına girmiş bulunuyordu. Şaşkına dönen düşman garnizonu, surları bıraktı ve tüm umudunu yitirdi. Hemen kapılar yıkıldı, birlikler, ayrım gözetmeksizin, önlerine gelen herkesi kılıçtan geçirdiler. Yalnızca ahlaksızca davranışlar ve aç gözlülük, öcalmayı geciktirebiliyordu. Bağışlanma vaadi üzerine silahları bırakmış oldu kentin yöneticisi, prens Hosmisdas'a karşı yakışıksız sözler söylemiş olmakla suçlandı ve birkaç gün sonra diri diri yakıldı. Kaleler yerle bir edildi ve Maogamalka baştan başa yıkılıp yok edildi. Bir Doğu hükümdarının şatafat ve gururunu okşayabilecek ne varsa hepsinin toplanarak bir araya getirildiği üç görkemli saray Pers başkentinin dolaylarını süslüyordu. Çiçek tarlalarının, çeşmelerin ve kapalı gezinti yerlerinin bakışımı Dicle kıyıları üzerinde sıralanmış bahçelerin çekiciliğine daha da güzellik katıyordu. Duvarlarla çevrili büyük parklarda, kralın eğlenmesi için ağır giderlerle bakımları sağlanan aylar, arslanlar ve domuzlar bulunduruluyordu. Bu parkların duvarları yıkıldı, hayvanlar askerlerin oklarına teslim edildi ve Şapur'un sarayları yakıldı. Julianus, ihtiyatlılığın ve uygarlığın hoşgörü karallarınca gerekli olmasına karşın, savaşın saldığı dehşetler ortasında uygulanmasını istemedi. Bununla birlikte, bütün bu yakıp yıkmalar, görünürde daha az üzülmek gerekirmiş gibi zararlar dururken, öfke ve acımayı gerektirmemelidir. Yunanlı sanatçının tek heykeli barbar sanatının kaba ve masraflı yapıtlarından daha değerlidir. Bir sarayın yıkılması bizi bir kulübenin yanmasından daha çok etkiliyorsa, insanlığımızın, yaşamımızdaki kötülüklerden yanlış düşünceler çıkarmış olmasındandır. (938)

Julianus, Persliler için bir terör ve kin konusuydu. Bu ulusun rassamları onu, ağzından, kavurucu ateş saçan kızgın bir aslan biçiminde simgeliyorlardı. (939) Dostlarının ve askerlerin gözünde hep iyi görünen kahraman filozofun erdemleri son dö-

nemdeki gibi yaşamının en hareketli anındaki kadar iyi algınlanmamıştı. Kendini hiç sıkmaksızın, övünmeksizin ılımlılık ve gösterişsizlik içerisinde bulunuyordu. Özdeksel ve tinsel olarak mutlak bir imparatorluğu yönetirken uyguladığı düşünceli akıl ilkelerine bağlılığını sürdürerek en doğal istekleriyle de savaşıyordu. (940) Ahlaksızlığa ve aşırılığa sürükleyici Âsur ikliminin sıcaklığına karşı genç fatih, iffetini korudu. (941) Güzel câriyeleri (942) onun keyfine karşı koymak şöyle dursun, okşamasından onurlanabilmek için birbirleriyle çekişmeye bile hazır duruyorlardı. Julianus ise onları görmek için bile merak göstermedi. Savaş için yaptığı çalışmalar aşk oyunlarını düşünmesine meydan bırakmadı. Ordu, sel basmış topraklardan geçerken o, lejyonlarının başında, yaya olarak yürüyordu. Askerlerin yorgunluğunu paylaşıyor, gayretlerini arttırıyordu. Çok ivedi bir işin yapılması gerektiğinde o işe el koyuyor, imparatorluk erguvanı denli, en yalın askerin giydiği kaba giysi gibi olan elbisesi de ıslanıyor ve kirleniyordu. İki kuşatma da, ihtiyatlı komutanların gösteremeyeceği denli bir değerliliği göstermek fırsatını ona vermiş oldu. Bu da askerlik sanatında eriştiği yetkinlik aşamasıydı. İçinde bulunduğu tehlikeyi düşünmeden, Perisabor kalesi önünde durmuştu. Ordusunu, demir kapıları zorlamaya özendirirken, üzerine atılan oklar ve büyük taşlarla yere serilmesine çok bir şey kalmamıştı. Maogamalka kuşatmasında, dış tahkimatı incelediği sırada, ülkelerine bağlı iki Pers'li onun üzerine atlayarak düştüler. Kalkanıyla onların palalarının vuruşundan korundu ve birini kılıcının tek darbesiyle öldürdü. Erdemleri olan bir hükümdarın, uyruklarından birisine övücü sözler söylemesinin değeri o uyruk için en güzel bir ödüldür. Kişiliğindeki değerden gücünü alan Julianus eski disiplini yeniden kurabilmişti. *Surenas'a* karşı yapılan bir çatışmada sancaklarından birini yitirmek zayıflığını gösteren üç süvari kohortu askerlerini ölümle ya da rutbe indirimi yaptırımlarıyla cezalandırdı, ve buna karşılık, Maogamalka kentine ilk giren askerleri *obsidional* taçlarıyla (943) ödüllendirdi. Perisabor kuşat-

masından sonra ordu, yüz gümüş lirası tutarında çok düşük bir bahşişle bunca hizmetlerinin ödüllendirilmesine kalkışıldığını söylemek gibi bir gözüpeklikte bulundu. Gücenen imparator, eski Romalıların soyluluğu ve ağırbaşlılığıyla askerleri yanıtladı: «Zenginlik sizin isteklerinizin amacıdır. Perslerin elinde zenginlikler vardır, ama sizin değerliliğiniz ve disiplininiz karşılığında verimli topraklarını size sunmaktadırlar. İnanınız bana ki, diye sözlerini sürdürdü, bir zamanlar büyük hazinelere sahip olan Roma cumhuriyeti, zayıf ve çıkarlarına düşkün devlet görevlilerimizin, barbarların başkaldırmalarını altınla satın almak düşüncesini imparatorlara aşılamış olmaları yüzünden, gereksinme ve sıkıntı içerisinde bulunmaktadır. Giderler gelirleri yutmaktadır. Kentler yıkıntıya uğramış ve eyaletlerdeki nüfus azalmıştır. Bana gelince, atalarımdan kalıtım yoluyle aldığım tek şey, korkuya kapılmayan bir ruhtur. Şuna inanıyorum ki, ruhsal nitelikler tek gerçek zenginliktir ve onurlu bir fakir olduğunu söylerken hiç yüzüm kararmıyacaktı ve eski zamanlardaki bu erdem Fabricius'ün utkusunu sağlamıştı. Siz de göklerin ve komutanınızın sesini dinlersiniz bu utkuyu ve bu erdemi paylaşabilirsiniz. Ama bu ataklıklarınıza son vermezseniz ve bir zamanlar görülen utanç verici ve kötü sonuçlu ayaklanmaları yeniden yaşatmak isterseniz, öyle yapmayı sürdürünüz. Ben, bir imparatora yakışır biçimde, ayakta ve emir verirken ölmeye hazırım; bir anda ateşli bir hastalığın alıp götürdüğü iğreti yaşamdan tiksiniyorum. Ben bu işi yürütemiyorsam, en güç savaşı yönetecek yetenek ve deneyimi bulunan çok sayıda komutan (bunu kıvançla ve sevinerek söylüyorum) sizin aranızda vardır. Hiç üzüntü ve korku duymadan özel bir yaşam koşulunun bilinmezliğine dönebilirim; işte benim karekterim budur ve ılımlılığım böyledir.» (944) Alçak gönüllü kararı Romalıların oybirliğiyle alkış ve saygılı söz dinleyişleriyle karşılandı. Bu kahramanın sancağı altında kaldıkça utkuya inandıklarını hep bir ağızdan haykırdılar. Durmadan yineliliyordu: «Pers'leri boyunduruk altına böyle alabilirim! Cumhuriyetin gücünü ve

görkemini yeniden böyle yüceltebilirim!» And içme yerine geçen bu sözler onların cesaretini de alevlendiriyordu. Utku aşkı onun başlıca tutkusuydu Ama, Maogamalka yıkıntıları üzerinde yürüyüş yaptıktan sonra şunları söyleyebildi: «Antakya sofisti için birtakım gereçler topladık». (945)

Onun mutluluk dolu değeri, o zamana dek tüm engelleri aşmıştı. Ne var ki, Pers başkentinin düşürülmesi, ve de kuşatılması bile henüz uzak bir olasılıktı. Bu savaşın sonucu üzerine, onun atak ve bilgili harekâtına sahne olan memleketi tanımadan karar vermek olanaksızdı. (946) Gezginler, Bağdat'ın yirmi mil güneyinde ve Dicle'nin doğu yakasında, Julianus'ün yaşadığı sıralarda büyük ve çok kalabalık bir kent olan Stesifon (Ctesiphon)'un yıkıntılığını görmüşlerdir. O dolaylarda Selösi (Seleucie)'nin ünlü ve adı artık duyulmuyordu. Bu Yunan kalesinden arta kalanlar, Âsur'un dili ve gelenekleriyle eski adı Koş (Coche)'a dönüşmüştü. Koş, Dicle'nin batı yakasında bulunuyordu. Ama, ona Stesifon'un dış mahallesi olarak bakılıyordu ve gemilerden kurulu bir köprü bu iki kenti birbirine bağlıyabilirdi. Doğuluların *El medâyın* (kentler) dedikleri bir yerleşim merkezinde de Sâsâniler kışı geçiriyorlardı. Pers'in başkenti olan Stesifon, her yandan ırmak suları, yüksek kale duvarları ve yaklaşılmaz bataklıklarla savunuluyordu. Julianusiün ordusu Selösi yıkıntılarının yakınında ordugâhını kurmuştu, bir hendek ve bir toprak tabya, Koş'daki kalabalık garnizondan yapılabilecek çıkışlara karşı onu koruyabilirdi. Bu hoş ve verimli topraklarda Romalılar için bol su ve hayvanlara gerekli ot ve saman vardı; birçok küçük müstahkem yerler, direnç gösterdikten sonra, teslim olmuşlardı. Donanma, Dicle'ye bağlanan yapay bir kanaldan Fırat'ı geçti. Bu nokta, başkentin hemen altına rastlıyordu. Gemiler, ülkenin krallarınca yaptırılmış Nahar-Malka (947) adını taşıyan kanalı izleselerdi, ara yerde bulunan Koş, filoyu Roma ordusundan ayırmış olacaktı. Dicle'nin akıntısına karşı ilerlemek ve böylece bir düşman merkezinin ortasına sızmak istenirse tüm teknelerin yitmesine neden olunacaktı. Julianus tehlike-

yi gördü, çıkar yolu araştırdı. Trajanus'ün aynı topraklar üzerinde yapmış olduğu harekâtı özenle inceledi. Bu hükümdarın yeni bir kanal açtığını ve Koş'u sağda bırakan bu kanalın Stesifon'un biraz yukarısında Nahar-Malşâ'nın sularını Dicle'ye döktüğünü anımsadı. Birkaç köylünün yardımıyle bu eski kanalın izlerini bulmaya çalıştı, ama zaman ve belki de Pers yöneticilerinin öngörüsü bu izleri silmişti. Yorulmak bilmez askerleri hemen Fırat sularına geniş ve derin bir kanal açmaya başlamışlardı. Nahar-Malşa'nın akışını kesmek için güçlü bir bent yapıldı. Sular, coşarak yeni yataklarına aktılar. Roma gemileri Dicle'nin ortasına utkuyla vardılar ve Stesifon'luların kendilerini durdurmak için kurdukları engelleri hiçe saydılar.

Orduyu Dicle boyunca ilerletmek gerektiğinden, daha az zahmetli olmakla birlikte daha tehlikeli olan başka bir işe de girişmek lâzım geliyordu. Irmağın yatağı geniş ve derindi, kıyıları sap ve çetindi. Karşı kıyıda, zırhlarının delinmesi güç olan büyük bir ordu vardı. Okçuları çok nişancıydı. Ayrıca, fiiler de vardı ki, Libanius'un zırva abartmasına bakılırsa, ayaklarıyla buğday tarlası gibi bir Roma lejyonunu da ezip geçebilirlerdi. (948) Düşmanın önünde köprü kurmaya olanak veren hiçbir araç kalmamıştı. Tek uygulanabilir olanağı elinde tutan gözüpek Julianus, niyetini, barbarlardan, kendi birliklerinden ve generallerinden bile son dakikaya dek gizli tuttu. Ambarların durumunu gözden geçirmek bahanesiyle seksen beş tekne yavaş yavaş boşaltıldı ve, gizli bir harekâta ayrılmış gibi görünen seçkin bir müfreze, ilk işarette silahlara sarılma buyruğunu aldı. İmparator, kaygısını gizliyor, güvenli ve sevinçli görünüyordu. Düşmanları oyalamak ve horlamak için, Koş duvarları altında asker oyunları oynanmasını emretti. O gün eğlenceyle geçti; akşam yemeği saati geçince komutanları çadırına çağırdı ve geceleyin Dicle'yi geçmek istediğini onlara bildirdi. Şaşkına dönen generaller, saygı gereği, önce suskun hale geldiler. Saygıdeğer Salluste, yaşının ve deneyimlerinin verdiği hakka dayanarak düşüncesini söylemek için konuşmak istedi ve öbür generaller

de bu akıllı itirazları desteklediler. (949) Julianus'ün yanıtı çok kısa oldu. Pers'in fethedilmesi ve birliklerin güvenliği bu girişim gerekli kılmaktadadır, dedi. Düşmanın sayısı, azalmak şöyle dursun, yeni takviyelerle artırmaktadır; ırmağın yaygınlığı uzun süre böyle kalacak ve kıyıların yüksekliği azalmıyacaktır, diye ekledi. Hemen arkasından verilen işaret üzerine, en çok sabırsızlanan lejyonerler ırmağın kıyısında bulunan beş tekneye atlayıverdiler. Kürekler o denli hızlı çalıştırıldı ki, uzaklaşıp gözden kaybolmaları uzun sürmedi. Karşı kıyıda alevler göründü. Iranlıların, ilk gemileri ateşe verdiğini çok iyi anlayan imparator onların bu tehlikeli durumunu utku muştusu olarak yorumladı. «Arkadaşlarınız, düşman yakasında duruma egemen oldular, diye bağırdı. Görüyorsunuz, gerekli işareti veriyorlar, onların yiğitliğine yanıt verelim ve yardıma koşalım.» Tüm teknelelerin birlikte ve hızlı devinimi akıntının gücünü kesti ve donanmanın üç gemisi, alevleri söndürmek ve tehlikedeki Romalıları kurtarmak için doğu kıyısına vardı. Sarp ve yüksek bir kıyıya tırmanmak gerekiyordu. Beri yandan askerlerin üzerindeki silahların ağırlığı ve gecenin karanlığı güçlükleri daha da artırıyordu. Mızrak, taş ve alevli maddelerden oluşan bir yağmur saldırıları güç duruma sokuyordu. Çetin bir çekişmeden sonra utku sancağını tabyaların en üst noktasına diktiler. Julianus, hafif piyade birliğinin başında saldırıyı yönetmişti. (959) Durumlarının, düşmanınkine oranla daha elverişli olduğunu görünce savaşın planını düzenledi. Homeros'un kurallarına göre (951) cepheye ve geriye en güzüpek askerlerini yerleştirdi ve bütün borular saldırı buyruğunu duyurdu. Romalılar, savaş çığlıkları attıktan sonra bir savaş müziği temposuna ayak uydurarak ilerlediler, korkunç (Jevelin) mızraklarını attılar ve, barbarlarla göğüs göğüse çarpışmak, ok silahlarını kullanmalarına olanak vermem ekiçin kılıç elde, ileriye fırladılar. On iki saatten çok çarpışıldı. Sonunda, kerte kerte geriye çekilen Pers'lerin bu durumu bozgun biçiminde bir kaçışa dönüştü. Başlıca komutanları ve sürenasları bu bozgunda askerlerine sanki örnek olmuş-

lardı. Persler, Stesifon kapılarına dek sürüldüler: Romalı komutanlardan biri olan Viktor, yarasına karşın, tam olarak başarı sağlanamadığı takdirde tehlikeli durum ortya çıkabileceğini söyleyerek bu girişimden vazgeçilmesini istemeseydi Romalıların, korkudan titreyen (952) bu kente girmeleri hemen gerçekleşecekti. Romalıların verdiği bilgiye inanılırsa, bu savaşta onlar yalnız yetmişbeş kişi yitirmişler, barbarlar ise savaş alanında ikibin beşyüz, ve başka bir kaynaktan gelen bilgiye göre de altıbin en iyi askerlerini bırakmışlardı. Ele geçen ganimet Asyalıların ordugâhındaki zenginlik ve şatafattan beklenebilecek büyüklükte ve değerdeydi. Bunlar arasında çok sayıda altın ve gümüş, görkemli silahlar ve parıldayan gereçler, yataklar ve som gümüşten masalar bulunuyordu. İmparator, kendisinin Asya hazinelerinden daha çok beğendiği göğüs, duvar ve gemi madalyalarını askerlere dağıttı. Savaş tanrısına gösterişli bir törenle kurban sundu. Ama kurbanların bağırsakları kötü yorumların habercisi oldu. Tarihçiler, iki anlama gelen işaretlerin, artık bu gönencin sona ermekte olduğunu gösteriyordu, demek saflığında bulunmuşlardır. (953) Savaşın daha ertesi günü Jovienler, Herkülcüler ve ordunun hemen hemne üçte ikisini oluşturan güçler Dicleyi kazasız geçtiler. (954) Stesifon halkı duvarların üstünden kent dolaylarındaki yakıp yıkılmaları gözlerken, Julianus bakışlarını Kuzey'e çevirmişti: Yenerek kentin kapılarına değin geldiğine göre, yardımcıları olan Sebastianus ile Prokopus'ün de varıp kendisine katılmakta gecikmeyeceklerini umuyordu. Umudu, Romalılara yardımcı güç olarak verdiği birliklerin kaçmalarına göz yuman, belki de onların böyle yapmalarını emreden Armenia kralının hıyaneti, ve, planlarının oluşması ve uygulanması konusunda generallerinin gösterdiği anlayışsızlık yüzünden boşa çıktı. (955) Bu önemli tabyaya ulaşmaktan umudunu kesince bir savaş kurulu topladı. Herkesin serbestçe düşüncesini söylemesi üzerine, Stesifon kuşatmasının olanaksız ve tehlikeli bir harekât olacağına ilişkin düşüncelerini ileri süren generallerin kanısını onayladı. Julianus'ün öncelle-

rince üç kez kuşatılmış ve alınmış olan bir kentin, altmış bin Romalı'dan oluşan ve, bir filonun, erzak, kuşatma araçları ve savaş gereçlerinin bol sayıda kendilerine eşlik ettiği, deneyimli, yiğit bir başbuğun komuta ettiği bir ordu'ca alınamaz halde olması için o zamana değin tahkimat konusunda ne gibi ileri aşamalara gelinmiş olduğunu anlayabilmek kolay değildir. Buna karşılık, Julianus'un utku sevgisi ve tehlikeyi hor görmesi nedeniyle zayıf ya da düşsel engellerin onun gözünü korkutamayacağı da bir gerçekti. (956) Stesifon kuşatmasını yapmaya korktuğu sırada kendisine sunulan elverişli bir barış önerisini hor görerek ve tiksinerek geri çevirdi. Uzun süreden beri, Konstansius'ün yavaşlığına alışmış ve onun ardılınca gösterileri canlı ateşlikten şaşkına dönmüş olan Şapur, Hind ve İskit surlarına dek tüm eyaletlerinin satraplarına, birliklerini toplamalarını ve zaman yitirmeden hükümdarlarının yardımına koşmalarını emretmişti. Hazırlanma konusunda ivecenlik göstermediler. Ve bu hükümdar. Âsur'un saldırıya uğradığını, saraylarının yıkıldığını, Dicle geçidini koruyan en seçkin birliklerinin kılıçtan geçirildiğini öğrendiği zaman elinde henüz bir ordu bulunmuyordu. Krallığın ağırbaşlı gösterişi bozuldu. Kral, yere oturarak yemek yemeye başladı ve saçlarının karma karışıklığı ruhundaki sıkıntı ve kaygıyı belirtmiş oluyordu. Belki de krallığının yarısını, geri kalanını güvenliği için verme önerisini geri çevirmezdi. Yine belki bir barış antlaşmasında kendini Romalı fatihin sâdık ve söz dinler müttefiki olarak ilân etmekten hoşnutluk duyardı. Seçkin ve onun güvenini kazanmış bir devlet adamını özel bir iş bahanesiyle gönderdi. Bu Persli devlet adamı Hormisdas'ın ayaklarına kapanarak imparatorun görmesine izin verilmesi için ona yalvardı.Sâsâni prensi gururunu ya da insanlığını, belki de kendi vatanı için duyduğu sevginin etkisiyle veya görevi gereği olarak, Pers'in mutsuzluklarını sona erdirebilecek ve Roma'nın onurunu koruyabilecek bir esenlik önlemi için aracılığı benimsedi. Darius'ün önerilerini hep geri çevirmiş olan İskender'i anımsayan kahramanın bükülmez kararlılığı şaşkın-

lıkla karşılandı. Güvenli ve onurlu bir barış umudunun askerlerdeki gayreti gevşeteceğini bilen Julianus, Pers kralının temsilcisini geri göndermesi ve, duyulursa birtakım tehlikeli durumlara neden olabilecek elçinin gelişini birliklerden gizlemesini kesinlikle buyurdu. (957)

Julianus'ün onuru ve çıkarı, Stesifon'un ele geçirilmez duvarları önünde zaman yitirmesine izin vermiyordu. Kenti savunan barbarlar, her ovaya çağırışında, değerini göstermek istiyorsa büyük kralın ordusunu arayabileceğini- pek akıllıca- söyleyerek yanıt veriyorlardı. Bu yanıt onu yaralamıştı. Öğütten yararlandı. Fırat ve Dicle kıyılarından yürüyüşü sürdürmek yerine İskender'in ataklığına öykünmeye ve, Asya imparatorluğu konusunda son sözün söyleneceği bir savaşa rakibini zorluyacağı zamana değin iç eyaletlere sızmaya karar verdi. Onun yüce gönüllüğü, yurdunu kurtarmak için tehlike dolu, gizli ve utanç verici bir rol oynamayı üstlenen soylu bir Persli tarafından alkışlandı ve hıyanet yolunda kullanıldı. (958) Bu Persli, Julianus'ün karargâhına kendisine bağlı askerlerle gelmişti. Görünüşe göre doğru olan bir öyküyü dile getirmiş ve uğradığı haksızlıkları anlatmıştı. Şâpur'un kıyıcılığını, halkın hoşnutsuzluğunu, krallığın zayıf durumunu abartarak sayıp dökmüş, Romalılara tutak (rehine) ve Kılavuz olarak hizmet etme isteğini sunmuştu. Hormisdas'in akıllılığı ve deneyimi, doğurabilecek tüm kuşkuları ortadan kaldırmıştı. Temiz yürekli imparator, ihtiyatlılığını yalanlayan ve güvenliğini tehlikeye sokan, bu içinden pazarlıklı hâin'i kabul etmek için çok çabuk karar vermişti. Beşyüz millik yolculuk yapmış ve hazineler dolusu para ile bunca askere mal olmuş gemileri bir saat içerisinde yok etti ve, yalnız, arabalarla taşınarak ve gerektiğinde ırmakları geçerken köprü görevi yapmak üzere, oniki veya ençok yirmi iki küçük tekneyi elde tutmakla yetindi. Yiyecek olarak da sâdece yirmi günlük yedek ayrıldı. Anbarların geride kalanı ve Dicle'de bağlı binyüz gemi ateşe verildi. Aziz Gregorius'le aziz Augistinus, tanrısal adaletin buyruğunu kendi eliyle yerine getiren (din döneği)'yle alay et-

mektedirler. Askerlik bilgisi alanında cılız ölçüdeki yetkileri, filonun yandığını görmüş ve askerlerin mırıltısını beğenmemezlik edememiş bir savaşçının çok dingin bir yargısına dayanmaktan ileri gidememektedir. (959) Bu kararı haklı gösterecek, üstünkörü ya da oldukça sağlam nedenler bulunabilecektir. Fırat, Bâbil'den yukarı kesiminde hiçbir zaman gemiciliğe elverişli olmamıştır. Dicle de, Opis'ten yukarısı için aynı durumdadır. (960) Opis, Romalıların karargâhına pek uzak değildi, ve Julianus, doğal ve yapay çağlayanların birçok noktada geçişi engellediği hızlı bir (961) ırmağın akışına karşı büyük bir filoyu boşyere yürütmeye kalkışmaktan vazgeçecekti. (962) Yelkenlerin ve küreklerin gücü buna yetmezdi. Gemileri yedekte çekmek gerekirdi. Bu ağır iş için yirmibin askeri çalıştırmak lâzımdı. Romalılar ırmak boyunca yürüyüşlerini sürdürecek olsalardı, başkomutanlarının dehâsına ve ününe değer ölçüde hiçbir şey yapamadan, yalnızca Avrupa'ya dönmeyi umacak ve düşüneceklerdi. Bunun tersi düşünülecek olsa, Pers krallığının içerlerine doğru girildikte, Stesifon'un kapılarından fırlayıp çıkacak çok sayıda düşman askerleri bu değerli anbarları ve gemileeri ganimet olarak yağma edebileceklerdi. Julianus'ün orduları utkuyu kazanmış olsalardı, geri çekilme umudunu yok ederek onlara yalnız yenmek ya da ölmek seçeneğini bırakan bir kahramanın önlemini ve gözüpekliğini hayranlıkla dile getirecektik. (963)

Bizim bugünkü orduların harekâtını geciktiren topçu ve araba kollarının tıkanmalara neden olan yürüyüşü gibi konuları Romalılar bilmiyorlardı. (964) Ama, hangi yüzyılda olursa olsun, altmışbin kişilik ordunun beslenme işi, ihtiyatlı bir komutanın en başta gelen görevi olmuştur. Julianus Dicle'den gidiş geliş için yararlanmayı sürdürebilseydi, Âsur'da ele geçirdiği yerleri elinde tutabilseydi, yılın belirli mevsiminde Fırat'ın taşarak toprakları sele boğduğu (965), milyonlarca sivri sinek ve zararlının tehlikeli ortam yarattığı bir sırada düzenli olarak o yerlere de büyük yardımlar yetiştirmesi olanak dışı kalacaktı. (966) Memleketin içi daha elverişliydi. Dicle ile Medya dağları

arasında bulunan kesimde çok sayıda köy ve kent vardı; her yandaki verimli topraklar toprak ürünlerinin bereketli olmasını sağlıyordu. Julianus, yenen bir komutanın, korkutma ve açgözlülükten çok en iyi inandırma araçları olan kılıç ve altınla bol sayıda yiyecek elde edebileceğini hiç kuşkusuz biliyordu. Bu hoş görüntü, birliklerin ilerlemesiyle ortadan kalkıyordu. Askerlerin geldiği anlaşılınca halk köyleri bırakıyor, kale içerisindeki kentlere sığınıyordu. Hayvanlarını birlikte götürüyorlar, çayırları ve buğday tarlalarını ateşe veriyorlardı. Askerlerin yürüyüşünü engelleyen yaygınların sonunda, imparator yalnızca yakılıp yıkılmış ve duman tüten toprakları görüyordu. Umutsuzluğun neden olduğu bu önlem etkiliydi, ve, bağımsızlığını, paranın üstünde tutmasını bilen bir halkın duygusallığından, ya da belki, genel güvenlik önlemlerini alırken vatandaşların çıkarlarını ikinci plâna iten bir mutlak devlet yönetiminin tutumundan kaynaklanıyordu. Perslerin davranış ve söz dinleyişleri bu uğurda Şâpur'un buyruklarına yardımcı oldu ve Julianus'ün eline pek az yiyecek geçti. Artık onun için yapılacak iş, hızlı ve düzenli bir yürüyüşle, zengin ve az savaşkan olan Ekbatan ile Sus kentlerinin kapılarına dayanmaktan başka bir şey olamazdı. (967) Ama yolları bilmiyordu, kılavızlar da onu aldattığından bu son umar da yok oldu. Birlikleri günlerce Bağdat'ın doğusunda oyalanıp durdular. Kaçak Persli, Romalıları böylece tuzağa düşürdükten sonra, korkarak kaçtı. Onun emrinde olan askerler, işkenceye sokuldular ve fesat hareketinin gizini açıkladılar. Uzun süre Julianus'ün gönlünü okşayan Hirkani (Hyrcanie) ve Hindistan fetihleriyle ilgili sözler artık ona sıkıntı veriyordu. Tedbirsizliğinin mutsuzluğa yol açtığını sezinleyerek, ordusunun ve utkularının güvenliği üzerine tanrılardan ve insanlardan elverişli yanıtlar almayı araştırdı ama olumlu bir sonuç elde edemedi. Sonunda, uygulanabilir tek çareyi benimsedi. Roma'nın egemenliğini tanıyan ve bereketli bir eyalet olan Korduen'e gitmek üzere Dicle kıyılarını izlemeye karar verdi. Cesaretleri kırılmış birliklere çekilme buyruğu verildiği zaman,

Pers tahtını devireceklerine iyice inanarak Şaboras'ı geride bıraktıklarından beri yetmiş gün geçmişti. (968)

Ordu, memleket içinde ilerledikçe çeşitli pers süvari kollarınca saldırıya uğruyordu. Bunlar, kimi zaman ayrı müfrezeler biçiminde ortaya çıkıyor, başka zamanlarda da birleşik kıtalar halinde, Roma ordusunun gerilerine saldırıyorlardı. Bu Pers birliklerini çok büyük güçler destekliyordu. Dicle'ye doğru dönüş sırasında ovanın üzerinde bir toz bulutunun yükeldiği görüldü. Ivencenlikle ve kazasız belâsız geri çekilmekten başka şey düşünmeyen Romalılar, bir yaban eşeği sürüsünün ya da kendilerine dost bir Arap oymağının bu tozu çıkardığını inanmaya çalıştılar. Durdular, çadırlarını kurdular, mevzilerini güçlendirdiler, tan yeri ağarırken bir Pers ordusunun kendilerini kuşattığını anladılar. Barbarların öncülerinden başka birşey olmayan bu kuvveti kısa bir süre sonra, çok ünlü Meranes'in komutasındaki büyük bir ordu izledi. Kralın iki oğlu ile başlıca satraplar da onunla birlikte bulunuyorlardı. Şâpur'un başında bulunduğu, geri kalan ve sayısı abartılan ordu da yavaş yavaş ilerliyordu. Yürüyüş düzeninde uzun bir dizi biçiminde bulunan Romalılar, toparlanmak ve bölünmek zorunda kaldılar, ;ünkü arazinin durumu öyle gerektiriyordu, ki bu da düşmana avantaj sağlıyabilecekti. Persler, çeşitli noktalardan, öfkeyle saldırdılar. Romalılar, bütün saldırıları sert biçimde püskürttüler. Bu Maronga savaşında, Şapur, satraplarından ve, onun gözünde onlar denli önemli olan fillerinden büyük bölümünü yitirdi. Julianus de başarı kazanabilmek için, aşağı yukarı düşmanınki kadar insan yitirmişti. Çok sayıda seçkin subaylar ölmüş ya da yaralanmıştı. Teklikelerin içerisinde, birliklerinin savaş yeteneğini destekleyen ve yöneten imparator kendini ortaya atarak gözüpeklik örneği oldu. Romalıların güçlerini ve güvenliklerini sağlayan saldırı ve savunma silahlarının ağırlığı, düşmanı uzun süre izlemeye olanak vermiyordu. Doğu'nun süvarileri ise, dört nala kalktıkları zamanda bile mızraklarını ve oklarını her yöne atmayı başarıyorlardı. (969) Hele kaçış sırasında bu halle-

riyle daha da etkili oluyorlardı. Romalılar bakımından zaman yitimi, onarılmaz bir haldi. Galya ve Cermanya'nın soğuk iklimine alışık olan kıdemli lejyonlar (veteranlar) Âsur yazının yakıcı sıcaklığıyla bunalmış durumdaydılar. Sürekli yürüyüşler ve savaşlar, güçlerini tüketiyordu. Hareket halindeki bir düşman önünde yapılacak tehlikeli bir geri çekilme yürüyüşlerini ağırlaştırıyordu. Her geçen gün, her saat, ordudaki yiyeceğin değerini artırıyordu. (970) Bir erin bile beğenmeyeceği yiyecekle yetinen Julianus, maiyetindekilere verilen ve tribunus'lerle generallerden arttırabildiği yiyecekleri birliklere dağıtıyordu. Ne var ki bu zayıf yardım, genel sıkıntının daha iyi anlaşılmasına yarayordu. Roma imparatorluğu sınırlarına varmadan önce hepsinin açlıktan ya da barbarların kılıcı altında yok olup gidecekleri düşüncesi akıllarını karma karışık ediyordu. (971)

Julianus içinde bulunduğu dayanılmaz sıkıntılara karşı savaşım verdiği o günlerde bile, gecenin sessiz saatlerinde bilimsel incelemelere ve derin düşüncelere dalabiliyordu. Biraz deliksiz uyku uyumak için gözlerini kapayınca korkunç sıkıntılardan bunalıyordu. Başını imparatorluk meleğinin ölüm çiçekleriyle bezendiğini sanmış olduğunu düşünmek herhalde yanlış bir tasarlama olmaz. Bu görüntüden rahatsız olan hükümdar, yatağından kalktı, açık havada gezmek isteyerek dışarı çıktı. Havada ateşten bir göktaşı gördü. Bu ateş gökyüzünde enine doğru giderek o anda sönüp yitti. Julianus savaş tanrısının korkunç yüzünü seçtiğini söylemişti. (972) Topladığı Toskanyalı kâhinler, bir ağızdan, savaşı bırakmamalıdır, diye konuştular. (973) Ama akıl ve zorunluluk onu boş inançlara doğru itti ve şafak sökerken borular saldırı buyruğunu duyurdu. Ordu, Pers'lerin denetimi altında bulunan tepelerle dolu bir arazi üzerinde ilerledi. Julianus, ustalıkla ve deneyimli bir generalin dikkatiyle öncülerin başında bulunuyordu. Gelen haberlere göre düşman artçılara yüklenmekteydi. Sıcaktan üzerindeki zırhı çıkardı ve bir askerin elinden kalkanını alarak atını savaş alanına sürdü. Kolların arasından dört nala geçerken sol kanadın orta-

sına bir saldırı oldu, süvariler ve fillerin coşkunluğuyla bu kesim ezildi. Ama, oklarını süvarilerin sırtına ve fillerin bacaklarına ustaca atarak isabet ettiren hafif piyadenin bu hareketi korkunç savaşçı ve hayvan topluluğunu bozguna uğratmakta gecikmedi. Barbarlar kaçmaya başladılar. Tehlikeli yerde sürekli olarak duran Julianus, ses ve işaretlerle birliklerini güçlendiriyor, Persler'i izlemeye çağırıyordu. Dost ve düşman kuvvetleri yüzünden dağılmış ve sıkışmış durumda olan muhafızları, zırhsız olduğunu ve üzerinde dolaşan tehlikeden kaçmasını yüksek sesle, hükümdarlarına anımsattılar. (974) Süvariler kaçışa başladıkları anda mızrak ve ok yağmuru yağdırdılar ve bir uzun mızrak, imparatorun kolunu sıyırdıktan sonra kaburgalarının arasından girdi ve karaciğerin aşağı kesiminde saplanıp kaldı. Julianus, bu öldürücü demiri böğründen çekip çıkarmayı denedi, ama çeliğin keskin yüzü parmaklarını kesti, kendinden geçmiş halde, atından düştü. Hemen yardıma koştular, savaşın içinden alarak yukarıdaki bir çadıra getirdiler. Bu korkunç haber bütün saflara yayıldı. Romalıların uğradığı acı onlara yenilmez bir değer kazandırdı ve öcalma duygusuyla ruhlarını doldurdu. İki ordu, sabahın ilk ışıklarına dek öfkeyle savaştılar. Persler, sol kanat üzerinde yengiyi sağladılar. Genel kurmay başkanlığı görevini yapmakta olan Anatolius bu sırada öldürüldü, praefeetus salluste ise ölümün eşiğinden döndü. Gündüz olunca durum, barbarların aleyhine döndü. Persler savaş alanını terk ettiler. Ölüler arasında Meranes ve Nohordates (975) gibi iki komutanla, elli soylu ya da satrap ve çok sayıda en yiğit Pers askerleri bulunuyordu. Julianus daha sonra da yaşamış olsaydı Romalıların bu başarısı kesin bir utkunun meyvelerini almak için yeterli olabilecekti.

Kan kaybının neden olduğu baygınlıktan sonra yeniden kendine gelen Julianus'ün söylediği ilk sözler onun değerini de açıklamış oluyordu. Atını ve silahlarını sordu, yeniden savaşanların arasına karışmak istiyordu. Bu ağır istek onu büsbütün halsiz bıraktı. Yarasını inceleyen cerrahlar, çok yakın bir

ölümün belirtilerini saptadılar. Son anlarını bir kahramanın ve akıllı insanın dinginliği içerisinde geçirdi. Bu felâketli seferde onunla birlikte bulunan filozoflar, çadırını Sokrat'ın hapishanesine benzettiler, görevleri gereği, bağlılıkları ya da ilginç bulmaları nedeniyle orada bulunanlar onun son sözlerini acı dolu bir saygıyla dinlediler: (976) «Dostlarım, arkadaşlarım, doğa bana emanet olarak verdiğini geri istemektedir. Borcundan kurtulan kimsenin sevinciyle onu doğa'ya geri veriyorum. Benim durumumda olanlar için acı ve azap duyulduğunu sanan kimseler gibi değil. Ruhun vücutla olan bağlarından kurtulunca mutlu olacağını ve varlığımızın en soylu kesiminin, kendisini aşağılatan ve kötü durumlara sokan kesiminden kurtarılmasına ağlamak değil sevinmek gerektiğini bana felsefe öğretmiştir. Yine öyle sanıyorum ki, tanrılar iyi insanlara, erdemlerini taçlandırmak için en büyük bir ödül olarak, çoğu zaman ölümü göndermişlerdir. (977) Ben de onu bir bağış olarak kabulleniyorum. Beni yok edebilecek güçlüklerden ve hiç şüphesiz bana yakışmıyacak eylemlerden korumak istiyorlar. Gözden düşmüş olduğum zamanlarda saraydan uzak, herkesten ayrı kaldığım hallerde, ve yüce iktidara yükseltildiğim andan beri suç işlemeden yaşadığım için, vicdan azabı çekmeden ölüyorum. Elimde tuttuğum iktidara, tanrısal iktidarın bir bölümü olarak baktım. Benim gözetimime emanet edilmiş halkları tatlılıkla yöneterek ve savaşı ancak geçerli nedenler bulunduğu zaman ona girişerek bu tanrısal emaneti temiz ve lekesiz biçimde korudum. Başaramadımsa, elimde olmayan nedenlerdendir ve tanrıların takdiri böyle olmasındandır. Her âdil devlet yönetiminin biricik ereği uyruklarının mutluluğunu sağlamak olduğuna inanarak, adetlerin ve yasaların bozulmasından kaynaklanan keyfe göre iktidardan nefret ettim. Her zaman barışçıl görüşlere sahip olduğumu biliyorsunuz. Ne zaman ki vatan bana seslendi ve tehlikeleri önlememi emretti, ben de annenin saltık buyruklarını dinleyen bir evlat gibi, bu emri dinledim. Gözümü kırpmadan ona baktım ve seve seve tehlikenin karşısına dikildim. Çok zaman

oluyor ki, şiddetli bir ölümle yaşamımın sona ereceğini kâhinler bana önceden haber vermişlerdi, bunu sizden saklıyacak değilim. Sonsuz Tanrı'ya şükürler ederim ki, bir fesat hareketiyle, ya da uzun bir hastalığın acılarıyle veya bir zâlimin kıyıcılığıyla ölmekten beni esirgedi. Onun lutuflarına hamdü senâlar ediyorum ki, beni utkulu bir savaşın içerisinde şanlı bir ölümle bu dünyadan aldı. Yaşadığı yamanda ölümü istemek ile ölmek üzere bulunulduğu zaman yaşamayı arzulamak aynı derecede korkaklığı gösterir. Gücüm tükeniyor; artık sizlerle konuşamıyacağım. Bir imparator seçme işine gelince, size kimi seçeceğinizi söylemek niyetinde değilim. Benim önerim uygunsuz olabilir ve, tarafınızdan tutulmazsa, hoşa gitmiş olur. Ama, bir vatandaş olarak, değerli bir ardılın seçilmesini dilerim.»

Bu konuşmadan sonra, özel varlığını kapsayan askersel bir vasiyetname hazırlattı. (978) Bundan sonra, Anatolnuis'ü niçin görmediğini sordu. Salluste, onun Pers okları altında can verdiğini söyledi. İmparator, içerisinde dostça kelimeler bulunan birtakım anlaşılmaz sözlerle üzüntüsünü bildirmek istedi ve, acılarını belli eden dostlarına da, kısa bir süre içerisinde gökyüzüyle ve yıldızlarla beraber olacak bir hükümdarın ölümünü zayıflık belirtisi olan göz yaşlarıyle aşağılaştırmamaları için yalvardı. (979) O zaman herkes sustu, ve Julianus, filozof Priskus ve Maksimus ile ruhun yapısı üzerine bir metafizik söyleşide bulundu. Bu tartışma için harcadığı çaba yaşam süresini birkaç saat daha kısaltmış oldu. Yarası yine açıldı, çok kanama oldu. Damarlarda meydana gelen şişmeler solumayı engelledi. Soğuk su istedi ve içip bitirdikten sonra son nefesini, acı çekmeden, verdi. Vakit gece yarısıydı. İşte, hükümdarlık arkadaşı Konstansius'ün ölümünden beri yirmi ay saltanat sürdükten sonra bu olağanüstü adam, otuz iki yaşında böyle öldü. Yaşamının son dakikalarında, kendisinin egemen tutkuları olan erdem ve şan sevgisini, belki biraz da gösterişle sergilemişti. (980)

Bir ardılın uygun ve akıllı seçimiyle, geleceğe ilişkin niyetlerini gerçekleştirmeyi savsaklayan Julianus, hıristiyanlığın ka-

zançlı çıkmasına ve imparatorluktaki karışıklıkların artmasına, bir bakıma, yardımcı oldu. Konstansius Klor (Constance Chlore) krallık soyunun sonuncu kişisiydi. Romalılar arasında en değerlisine erguvanı kuşatmak istediği doğruysa, seçimdeki zorluk, iktidar çekememezliği, nankörlük görmekten korkusu sağlığın, gençliğin ve kazanılan ünün verdiği kendini beğenme gibi nedenler, bu kararını engellemiş oldu. Beklenmedik ölümü imparatorluğu Dioklesianus'ün seçiminden, demek ki seksen yıldan beri düşmemiş olduğu sıkıntılı ve tehlikeli bir durumda bıraktı. Asillik ayrımlarını hemen hemen unutmuş olan bir devlet yönetiminde soylu olmak bir üstünlük sağlamıyordu. Yüksekten atmaların kazandırdığı avantajlar geçici ve arızi olabiliyordu. Boş tahta geçmek isteyenler yalnızca kişisel değerliliklerine ya da halkın sevgi ve güvenine dayanabiliyorlardı. Ne var ki, o sırada yiyecekten yoksun ve her yanından barbarlarca kuşatılmış bulunan Roma birlikleri seçim sorununu uzatmadı. O kaygı ve sıkıntı içinde, vasiyet biçimindeki buyruğuna uyularak, Julianus'ün cesedi tahnit edildi. Lejyonların komutanları ile suvari ve piyade birliklerinin subayları çağrılarak generallerin de katılmasıyla bir askersel senato kuruldu. Gece yarısına değin üç dört saat süreyle entrikalı görüşmeler yapıldı ve sıra imparator seçimine gelince mecliste hizipcilik baş gösterdi. Viktor ile Arintaeus, Konstansius'ün sarayında görmüş oldukları savaşçıları biraraya getirdiler. Julianus'ün dostları, iki Galyalı komutan olan Dagalaifus ile Nevitta'ya bağlandılar. Karakterleri ve çıkarları, devlet yönetimi üzerine düşündükleri kural ve sistemleri, ve belki de dinsel ilkeleri bakımından birbirinin zıttı bu iki grupun anlaşmazlığından felâketli sonuçlar meydana gelebilecek diye korkuluyordu. Salluste'nin saygıdeğer erdemleri aradaki ayrılığı kaldırabilecek ve oyları biraraya getirebilecek tek umut olabilirdi. İyi niyetle ve alçak gönüllülükle, yaşının ve rahatsızlıklarının tacı taşıyacak gücü kendisine vermediğini ileri sürmeseydi bu saygın prefe hemen o anda Julianus'ün ardılı olarak ilân edilirdi. Onun reddedişinden şaşıran ve sıkılan ge-

neraller, alt rütbede bir subay'ca (981) ileri sürülen esenlikli bir öneriyi benimser gibi oldular. Bu öneriye göre generaller, imparator olmadan da, orduyu içinde bulunduğu korkulu durumdan kurtarmak için her çareye başvurmalı, ve, Mezopotamya sınırlarına varma mutluluğunu elde edince, yasaya göre bir hükümdarın seçimini olgunlukla ve sağduyu'yla yapmalıdırlar Tartışmalar sürdüğü bir sırada az sayıda seslerden (imparator ve augustus Jovianus) adının selâmlandığı duyuldu. Jovianus, *Primus*, ya da *Primicerius*'idi. (982) Bu gürültülü seslenmeler, çadırın çevresindeki muhafızlarca da yinelendi ve, birkaç dakika içerisinde, en uzaktaki birliklere dek yayıldı. Bu yükselişinden şaşıran Jovianus ivencenlikle imparatorluk giysisini kuşandı ve, daha dün lutuf ve korumalarını rica ettiği generallerin bağlılık andını kabul etti. Bu yükselişini büyük ölçüde, uzun hizmetlerinin bir ödülü olarak edindiği görkemli bir emeklilik yaşamı sürmekte olan babası kont Varonianus'ün hatırına borçluydu. Bu kontun oğlu, içinde bulunduğu koşuldan sıyrılmayı ummadığı için kendini şaraba ve kadınlara vermiş, iyi bir hıristiyan (983) ve askerdi. İnsanların hayranlığını ve gıptasını çeken bu parlak nitelikler hiç dikkate alınmasa bile, hoş yüzü, neşeli huyu ve ruhundaki canlılık, arkadaşlarını kendisine bağlamaktaydı. Her iki yandaki generaller, karşılıklı tertip ve düzenlerin sonucu olmaktan uzak bulunan ve ordunun da onayladığı bir seçime sevinerek katıldılar. Bu beklenmedik başarının kıvancı yeni imparatorun, aynı günde bir yaşamın ve saltanatın sona ermesini görmekten duyduğu haklı korkuyla ılımlı hale geldi. Zorunluğun ivedi sesine hemen uyuldu, ve öncelinin ölümünden birkaç saat sonra verdiği ilk emirler, Romalıları kurtarabilecek tek çare olan yürüyüşü sürdürmek içindi. (984)

Kurtuluş sırasında düşmanın gösterdiği sevinç, korkusunun derecesini gösteren en gerçek işarettir. Bir asker kaçağının, Julianus'ün öldüğüyle ilgili olarak getirdiği haber, cesareti kırılmış bulunan Pers hükümdarına ansızın bir zafer güvencesi gibi

geldi. Belki de ölümsüzlerden (935) oluşan onbin kişilik krallık süvari birliğine Romalıları kovalama buyruğunu verdi. Öbür kuvvetleriyle de düşmanın gerisini vurmaya girişti. Roma artçıları bozuldu. Filler, Dioklesianus ile taht arkadaşının emrinde onca yiğitlik göstermiş olan ünlü lejyonları ayakları altında ezdiler. Askerlerini durdurmak isteyen üç tribunus canlarını yitirdiler. Ama Romalıların inatçı yiğitliği savaşı dengesine koydu. Pers'ler püskürtüldüler. Büyük sayıda asker ve fil kaybına uğradılar. Ordu, uzun bir yaz günü sabahtan akşama değin yürüyüp savaştıktan sonra, Dicle kıyısında, Stesifon'un yaklaşık yüz mil yukarısında bulunan Samara'ya vardı. (986) Ertesi gün Barbarlar, Jovianus'ün yürüyüşünü yıpratmak yerine, derin bir koyakta konaklamış bulunan ordugâhına saldırdılar. Tepelerden, Persliler yorgun lejyonerleri ok yağmuruna tuttular. Komutanlık çadırının kapısından içeri dalmaya kalkışan bir süvari müfrezesi, nasıl başladığı anlaşılamayan bir savaşımdan sonra kılıçtan geçirilerek yok edildi. Irmağın dik engelleri Karş'daki ordugâhı o gece korudu. Ve, Roma ordusu Julianus'ün ölümünden dört gün sonra, düşman tarafından durmadan örselenmiş olmakla birlikte Dura kentine yakın bir yerde çadırlarını kurdu. (987) Romalılar Dicle'yi hep solunda tutuyordu. Yiyecek stoklarının hemen hemen sonuna geldiği görülüyordu. İmparatorluk sınırlarına varmak için pek az bir yolları kaldığına inanan askerler, yeni imparatora ırmağı geçmeye denemeyi yalvararak önerdiler. En akıllı subaylarının da desteğiyle Jovinaus onların bu atak tasarılarına karşı çıkmak istedi. Onlara anlattı ki, hızlı ve derin bir ırmağın akışını durduracak gücümüz ve ataklığımız olsa bile bu, karşı kıyıyı ellerinde bulunduran barbarlara çıplak ve savunmasız bir halde teslim olma demektir. Sonunda, usandırıcı gürültülerine dayanamıyarak, çocukluklarından beri Ren'in ve Tuna'nın sularına alışık olan beş yüz Galyalı ve Cermen'e bu geçişi denemeleri için izin verdi. Gecenin karanlığında sesizce Dicle'yi yüzerek geçtiler. Kötü savunmalı bir düşman müfrezesine baskın yaptılar ve şafak sökerken ba-

imparator, mühendisleriyle görüşmeyi kabul etti. Mühendisler, koyun, öküz ve keçi derilerinden yüzen bir köprü yapacaklarını, şarılarının simgesi olarak bayrak diktiler. Bu deneme üzerine bunu toprak ve çalıyla örteceklerini söylediler. (988) Bu çalışma için boşuna iki gün harcandı. Yiyecekleri kalmamış olan lejyonlar, imparatorluk ordusunun çoğalan sıkıntısı oranında sayısı ve hırsı da artan barbar ordusunun mevzi aldığı karşı kıyıya umutsuzlukla baktılar. (989)

Bu çok kötü durumda ortalığa yayılan barış sözleri Romalıların umudunu yeniden canlandırdı. Şapur artık övünüp böbürlenmeyi bırakmıştı. Çarpışmaların sonunda, bağlılık ve değerlilikleriyle kendini gösteren soylularının, yiğit askerlerinin ve fillerden büyük bir bölümünün yok olduğunu görmüştü. Bu kral deneyimliydi, imparatorluğun bitmek tükenmek bilmez zenginliğini ve gücünü harekete geçirerek Julianus'ün ardılı eliyle öç almaya kalkışmaları için onları umutsuzluk halindeyken kızdırmamak gerektiğine inanıyordu. Yanında bir satrap olduğu halde Surenas imparatorun karargâhına geldi (990) ve Romalıların tutsak durumdaki ordusu için efendisinin lutfunu elde etmek üzere ne gibi koşullar isteyeceklerini sordu. Romalıların cesareti esenlik umutlarına dönüştü. Konsey'in kanısı ve askerlerin çığlıkları Jovianus'u barış görüşmelerine yöneltti. Prefe Salluste ve general Arintaeus, niyetlerini öğrenmek üzere, hemen büyük kralın yanına gönderildiler. Kurnaz Persli, çeşitli bahanelerle işi sallantıya bıraktı. Birtakım güçlüklerden söz etti, aydınlatmalar istedi, çareler gösterdi, söz verdiği noktaya yeniden döndü ve yeni savlar ileri sürdü. Bu düzmece manevralar dört günün yok olmasına neden oldu. Amacı, Romalılarda kalan son yiyecek maddelerinin de tam anlamıyla tüketilmesiydi. Jovianus, atak bir çıkar yola başvurma yeteneğini gösterebilseydi büyük bir ivecenlikle yoluna devam edecekti. Anlaşma görüşmeleri Perslerin saldırısını erteleyecek, dördüncü günün sonunda, ancak yüz mil kadar uzaklıkta bolluk içerisindeki Korduene eyaletine, sağlık ve esenlik içerisinde varmış olabileceklerdi. (991) Bu ka-

rarsız hükümdar, düşmanın tuzaklarından kurtulmak yerine, kaderini tevekkülle bekledi ve, reddetme gücüne sahip olmadığı utanç verici koşulları kabul etti. Şapur'un büyük babasınca Romalılar'a bırakılmış olan ve Dicle'nin ötesindeki beş eyalet Pers kralına geri verildi. Bu arada, üç kez yapılan şiddetli kuşatmaya karşı yiğitçe savunmalar yapmış olan önemli Nizip kenti de Şâpur'a verildi. Persler, Mezopotamya'nın müstahkem yerlerinden biri olan Maure kalesini ve Singara'yı da elde ettiler. uBradaki halkın, taşınabilir mallarını da alıp gitmelerine izin verilmiş olması bir iyilik olarak nitelendirildi. Ancak, Romalılar'ın Armenia kralını ve krallığını artık terkemeleri istendi. İki ulus, otuz yıllık bir barış anlaşması imzaladılar. Antlaşma, gösterişli and içmeler ve dinsel törenlerle kutlandı. Her iki yandan da, seçkin kimselerden tutak (rehine)'lar alınıp verildi. (992)

Antakya sofisti, kahramanının asâsını hıristiyanlık öğretilisi bir hükümdarın zayıf elinde görmekten hoşnutsuzluğa kapıldı ve, Roma imparatorluğundan bu denli küçük bir şey almakla yetinen Şâpur'un ılımlılığına hayran kalmış göründü. Onun görüşüne göre, isteklerini Fırat'a dek genişletseydi, hiç kuşkusuz bu istekleri geriye çevrilmeyecekti; hattâ, Oronte, Sidnus, Sangarius, ve Trakya Bosforus'ü bile Pers krallığı sınırları içerisine girsin, diye bir sav ileri sürülseydi, diyor Libanius, Jovianus'ün dalkavukları bu çekingen imparatoru razı etmeye çalışacaklar ve geri kalan eyaletlerin geniş iktidar ve görkemlilik (993) duygularını doyurmaya yeteceğine onu inandıracaklardı. Kızgınlıkla kaleme alınmış bu düşünceyi bir yana bıraksak bile Jovianus'ün kişisel tutkusuyla bu denli aşağılatıcı bir anlaşmayı kabul ettiğini söyleyebiliriz. Değerliliğinden çok talihinin yardımıyle tahta yükselmiş bulunan yalın bir kimse, Mezopotamya ordusunun komutanı Prokope'nin niyetlerine engel olmak için, Pers kralının elinden kurtulup serbest kalmaya can atıyordu ve, lejyonlarla, ordu içerisinde aceleyle yapılan seçimden şu sırada haberi olmayan eyaletlere bilgi vermek ve saltanat yönetimini pekiştirmek istiyordu. (994) Yine o ırmağın do-

laylarında ve Dura'dan (995) pek uzak olmayan bir yerde, kendi yurtlarından binikiyüz mil uzakta bulunan onbin Yunanlı, başsız, rehbersiz ve yiyeceksiz bir durumda utku kazanmış bir müstebit hükümdarın hıncına terk edilmişti. Roma ordusuyla Yunanların küçük ordusu arasındaki tutum ve başarı ayrılığı, konum ve görev anlayışından çok bir karakter sorunundan ileri gelmekteydi. Bir bireyin gizli kararlarına ve kişisel görüşlerine bağlı kalmak yerine, utku aşkı, özgürlük kıvancı ve ölüme meyokuma gibi duygularla dolu olan yurttaşların bulunduğu halk meclisinin yüce heyecanından esinlenmişlerdir. Silahlarının ve disiplinlerinin verdiği üstünlüğe güvendikleri için buyruk altına girme düşüncesinden nefret etmişler ve teslim olmayı reddetmişlerdi. Sabırla, cesaretle ve yetenekle tüm engellerin üstesinden geldiler. Onbinlerin saygıyla anılmaya değer geri çekilişi Pers krallığının zayıflığını göstermektedir. (996)

Utanç verici ödünlerinin karşılığı olarak Jovianus belki de kendi ordusu için yiyecek gönderilmesini istedi ve Dicle'yi Perslerin yapmış olduğu köprüyle geçmeye izin verilmesini onlardan diledi. (997) Jovianus'ün ileri sürdüğü bu dileğini Doğu'nun kendini beğenmiş kralı dinlemek bile istemedi. Memleketine saldırmaya gelmiş olan bu insanları bağışlamış olmakla yeteri kadar acıma gösterdiğine inanmıştı. Romalıların yürüyüşü boyunca Sarrasin'ler artçılara baskınlarda bulunmuşlardı. Şapur'un komutanları ve birlikleri çarpışmaları kesme yoluna gitmemişler, fakat ırmağı geçmek üzere uygun yeri araması için imparatora izin vermişlerdi. Daha önce yakılan filodan-yanmadan kalmış küçük teknelerden yararlanılarak önce imparator ve yakınları, sonra da, uzun gidiş gelişlerle ordunun büyük bölümü taşındı. Kişisel güvenliliklerinden kaygı duyan ve düşman elindeki kıyıda terkedilmekten korkan kimi askerler, sıralarını beklemeden atlarının çektiği ağaç kütükleri ya da deriden tulumlar üzerinde geçmeyi denediler. Bu girişimleri az çok başarılı oldu. Birçoğu da sularda boğuldu; akıntıya kapılanlar da korkunç Araplar için kolay birer av oldu. Dicle'yi geçerken ordunun uğ-

radığı kayıp, savaşın yapıldığı gündekinden daha az olmadı. Romalılar, batı sahiline geçtikten sonra artık hırpalanmadılar. Ne var ki, Mezopotamya ovalarındaki ikiyüz millik bir yürüyüş, açlık ve susuzluğun son kerteye varan sıkıntılarını onlara tattırdı. Yetmiş millik bir yürüyüş boyunca ne bir ot, ne bir damla su, ne de tek bir insana rastlamadan kum çölünü geçmek zorunda kaldılar. Ordudaki kimi insanlarda un olduğu öğrenilince, yirmi lira yerine on altın lira ödeniyordu. (998) Yük hayvanlar, yenmek için kesiliyordu. Şuraya buraya atılmış silahlar ve teçhizât görülüyordu. Giysileri yırtılmış, bet benizleri solmuş, bitik haldeki askerlerin neler çektiği hallerinden belli oluyordu. Ur kalesine küçük ölçüde bir yiyecek konvoyu geldi. Bu yardım, aynı zamanda Sebastianus ile Procope'nin bağlılıklarını da tanıtlamış oluyordu. İmparator, Mezopotamya ordusunun komutanlarını Tilsafata'da (999) kabul etti. Bu dört başı mâmur birlikler Julianus'ü Pers topraklarında izlemişler ve Nizip surları altında dinlenmeye çekilmişlerdi. Jovianus'ün habercileri, ballandıra ballandıra, onun seçilişini, anlaşmanın imzalanışını ve dönmkte olduğunu bildirmişlerdi. Yeni hükümdar, çıkarları ya da eğilimleri bakımından iyilikçilerinin yararına çalışacaklarına güvendiği subaylara yetki tanıyarak Avrupa'daki orduların ve eyaletlerin söz dinlemelerini sağlamak üzere en etkin önlemleri almıştı. (1000)

Julianus'ün dostları, seferinin başarılı olacağına güvenle kehanette bulunmuşlardı. Doğu'dan elde edilecek ganimetlerle (tanrılar tapınakları)'nın zenginleştirileceğini umuyorlardı. Pers, haraç ödeyen bir eyalet olacak, Roma yasaları ve magistralarınca yönetilecekti. Barbarlar, fâtihlerinin giysilerini, dilini ve geleneklerini benimseyerek, Ekbatan ve Süze gençliği Yunan öğretmenlerin eğitimi altında retorik sanatını öğrenecekti. (1001) İmparator o denli erken işe girişmişti ki imparatorlukla haberleşmesi kesilmişti. Dicle'ye geçtiği anda bile uzaklara gideceği yeri ve alınyazısını öğrenmiş değillerdi. Düşlerinde bir takım imgesel utkular kurarken onun hazin ölüm haberini öğrendiler

ama, bütün bütün yadsımamakla birlikte şüpheli durumlarını sürdürlüler. (1002) Jovianus'ün habercileriyse barışın zorunlu olduğu ve en ussal yolun bu olduğu kanısını yaydılar. Daha güçlü ve içtenlikli olan fısıltı gazetesi de imparatorun utançlı durumunu ve aşağılatıcı anlaşmanın koşullarını her yana iletti. Julianus'ün değersiz ardılı tarafından Galerius'ün fethettiği beş eyaletin terkedildiğini ve, Doğu eyaletleri için kale hizmeti gören Nizip kentinin barbarlara verilmiş olduğunu öğrenen halk şaşkınlık,acı, nefret ve korku içerisinde kaldı. (1003) Herkes, devletin güvenliği için zararlı olabilecek noktaya gelmeden tartışmasını yapıyor ve imparatorun, takınmış olduğu korkak tutuma son vererek anlaşmayı hiçe sayacak bir davranış içerisine gireceğini umuyordu. Eğilmez Roma senatosu tutsak ordularına kuvvet yoluyla eşitsiz koşulları kabul ettirmeyi her zaman reddetmişti. Ulusun onurunu korumak gerektiği zamanlarda suçlu komutanı barbarlara teslim etmek gerekmişse Jovianus'ün uyruklarından çoğu, eskilerin verdiği örneği bir umar olarak seve seve benimseyebilecekti. (1004).

Anayasal olarak otoritesine birtakım sınır taşları konulmuş olmakla birlikte imparator, devlet güçlerinin, mutlak efendisi durumundaydı, ve kendisini barış antlaşması imzalamaya zorlamış olan güdüler, onun koşullarını da yerine getirmesini gerektiriyordu. Birkaç eyaleti vererek imparatorluğu ayakta tutmayı can ve gönülden diliyor, tutku ve korkularını din ve onur maskesi altında gizliyordu. Halkın saygılı yalvarmalarına karşın, zaman ve düşünce bakımlarından Nizip sarayında kalmayı uygun bulmadı. Onun gelişinin ertesi gününde Bineses adındaki Pers elçisi oraya geldi, iç kalenin duvarına büyük kralın sancağını dikti ve kral adına, sürgün ya da kölelik olan zâlim seçeneği bildirdi. O felâketli dakikaya dek hükümdarlarının korumasına güvenmiş olan kentin başlıca hemşerileri Jovianus'ün ayaklarına kapandılar, Nizip kalesi önünde arka arkaya üç kez uğradığı bozgun nedeniyle öfke içinde bulunan bir zâlimin kızgın öcüne kendilerini bırakmamasını ve ona teslim etmemesini

yalvararak istediler. Henüz ellerinde silahları vardı ve gözleri pekti. Kendisine hizmet etmelerine iznini istediler. Bağımsızlıklarını sağladıktan sonra yeniden gelerek Roma uyruğu olmak için ricada bulunacaklarını söylediler. İleri sürdükleri nedenler, güzel konuşmaları ve göz yaşları karşılığında hiç bir şey elde edemediler. Jovianus içilen antlardan dolayı övgülerini bildirdi ve kendisine istemediği halde sunulan bir altın taçtan da sonuç alınamayınca, halk natiplerinden biri olan Silvanus: «İmparator, tüm ülkemizdeki kentlerden böyle taçlar alabilirdiniz!» diye gücenmiş sesle haykırdı. Hükümdarlık alışkanlıklarına başlıyalı henüz birkaç hafta olmuş bulunan Jovianus (1005) bu sözlerdeki çekinmezlik ve gerçekçilik karşısında donup kaldı. Halkın, hoşnutsuzluğu Pers kralının buyruğu altına girme korkusundan ileri geldiğini görerek, üç gün içerisinde kentten çıkmalarını, bir buyrultu'yla ilân etti. Ammien, anlaşıldığına göre halkın düştüğü umutsuzluktan çok etkilenmiş ve bu durumu, canlı bir biçimde anlatmıştır. (1006) Kahraman gençler, şanla savundukları kaleleri terkettiler. Kadınlar, oğullarının ya da kocalarının mezarları önünde son kez ağlıyorlardı. Bu mezarlar, barbarlarca tecevüze uğrayacaktı. Yaşlılar, çocukluğunun mutlu günlerini geçirdiği evinin eşiğini ve kapısını öpüyordu. Korkuya kapılmış insan yığınları büyük yolları doldurmaktaydı. Genel acı ve yas arasında sınıf ayrılıkları cins ve yaş farklılığı kalmıyordu. Herkes, taşıyabileceği şeyleri götürmeye çalışıyordu. Yeterli sayıda at ve araba bulunmadığından, varlıklarının büyük kısmını bırakmak zorunda kalıyorlardı. Öyle görünüyor ki, Jovianus'ün anlayışsızlığı ve duygusuzluğu bu mutsuz insanların çektiklerini daha da ağırlaştırmıştı. Bununla birlikte, bu zavallılar, yeni kurulan Amida (Diyarbakır)'nın bir semtine yerleştirildiler. Büyük bir koloninin geriye kalanlarıyla bu kent kısa sürede eski görkemini yeniden koruyacak ve Mezopotamya'nın merkezi olacaktı. (1007) İmparator, Singara'nın ve Maure kalesinin boşaltılması, Dicle'nin öbür yanındaki beş eyaletin de geri verilmesi için buyruklar gönderdi. Bu utanç ve-

rici anlaşmaya, haklı olarak, Roma imparatorluğunun gerileyiş ve çöküşünde unutulmaz bir dönem olarak bakılmıştır. Jovianus'ün öncelleri kimi zaman, uzak ve yararsız eyaletlerden vazgeçmişlerdir. Ama, Roma'nın kuruluşundan beri, bu kentin koruyucusu tanrı *Terminus*, cumhuriyeti savunurken, galip bir düşmanın kılıcı önünde hiçbir zaman gerilememiştir. (1008)

Jovianus bu anlaşmayı uygulayınca halkın sesi yükselmiş, belki de ona karşı gelmeler bile başlamış olduğundan uğradığı onursuzluk sahnesinden uzaklaşarak, yakınlarıyla birlikte Antakya'ya, eğlencelere katılmaya gitti. (1009) Hıristiyan bağnazlığının telkinlerine kapılmayarak, insanlığın ve minnet duygusunun göterdiği biçimde Juluianus'e karşı son görevlerini yerine getirdi. (1010) İmparatorun ölümüne candan üzülen Prokope'ye cenaze işini yükleme bahanesiyle onu ordu komutanlığından aldı. Cenaze Nizip'ten Tarsus'a götürüldü. Alay, ağır yürüyüşle bu yolu onbeş günde aldı. Doğu Kentlerinden geçerken, birbirinin zıddı olan dinsel topluluklar onu acıma hıçkırıklarıyle ya da küfürler savurarak karşılıyorlardı. Putperestler, yeniden yaşama kavuşturduğu inancın tanrıları arasına kahraman Julianus'ü koayrlarken hıristiyanlar onun ruhunu cehennemlik olarak niteliyorlardı. (1011) Kimileri paganizmin yıkıldığına ağlıyor, kimileri de kilisenin tansıksal kurtuluşunu kutluyorlardı. Hıristiyanlar tanrısal adalet kılıcının uzun süreden beri Julianus'ün suçlu başı üzerinde asılı durduğunu ve şimdi yerine gelen bu öcün alındığını alkışlarla anlatıyorlardı. Savlarına göre, zâlim, son nefesini verdiği anda ölümü, Mısır, Suriye ve Kapadokya azizlerine mâlum olmuştu. (1012) Bir Perslinin attığı mızrakla yaşamını yitirmiş olduğunu kabul etmek yerine patavatsızlıklarını ileri götürerek, onu öldürmek gibi bir başarının fâni ya da ölümsüz bir inanç savunucusunca yerine getirildiğini ileri sürüyorlardı. (1013) Hasımlarının kıskançlığı ya da saflığı çok dense bir bildiriyi benimsedi. (1014) Bunlar, gizlice ya da güven vererek anlattılar ki, kilisenin ileri gelenleri, yakınlarından bir katilin harekete geçmesini tertiplemişler ve onu yönlendirmişler-

dir. (1015) Julianus'ün ölümünden onaltı ay sonra, Libanius'çe imparator Teodosius'e söylenilen açık bir söylevde bu ilham şiddetle dile getirildi. Antakya sofisti olaylardan söz etmemekte, kuvvetli nedenler ileri sürmekte, yalnızca dostunun anısını dile getirmekle yüce gönüllülüğünü göstermektedir. (1016)

Eski bir geleneğe göre, Romalıların cenaze ve zafer alaylarında övgülerin yanında yergi ve gülünçlüğe de yer veriliyordu. Yaşamakta olanlarla ölülerin onurunu gösteren bu parlak törenin ortasında, kutlananın yetkinsizlikleri de herkese açıklanıyordu. (1017) Julianus'ün gömülmesinde de bu duruma rastlandı. Onun, tiyatrodan tiksindiğini anımsayan güldürücüler, hıristiyanların alkışları arasında, bu imparatorun kusurlarını ve tuhaflıklarını, abartarak sahnelediler. Karakterindeki tutarsızlıklar ve tutumundaki gariplikler alay ve güldürü alanına geniş ölçüde konu oldu. (1018) Olağanüstü yeteneklerini kullanırken, kimi zaman erguvanın değerini de küçültmüştü. İskender, Diyojen'e dönüşmüştü, filozof ise bir putperest râhibi oldu. Aşırı olarak kendini gösterme merakı erdemlerini gölgeliyordu. Boş inançları büyük bir imparatorluğun barışını ve güvenliğini sarsmıştı. Birbirini tutmaz atılganlıkları, güzel sanatlarda ve gösteriş için olsa bile hoşgörüyle karşılanabilecek düzenlilikte değildi. Kilikya'daki Tarsus'da toprağa verildi. Ama serin ve berrak Cydnus (Kilikya İçel) kıyısında onun adına kurulan görkemli mezar (1019), anısına bağlı ve saygılı dostlarına hoş gelmiyordu. Filozof, Platon öğretilisinin, haklı olarak, Akademinin korulukları arasında yatmasını görmek isterdi. (1020) Savaşçı ise, Julianus'ün Mars alanında, Roma'nın değerini simgeleyen eski anıtlar arasında ve Sezar'ın mezarı yanında yatmasını, bütün gücüyle haykırırdı. (1021)

Hükümdarların ölümü üzerine bu denli istek ve düşünce belirlenmesine pek az rastlanır.

BÖLÜM XXV

Jovianus'ün Yönetimi ve Ölümü- Valentinianus'ün Seçilmesi- Kardeşi Valensius'ü de Tahta Ortak etmesi- Doğu ve Batı İmparatorluklarının son Bölünümü- Prokope'nin Başkaldırması- Asker ve Sivil Yönetim- Almanya, Britanya (bugünkü İngiltere), Afrika, Doğu, Tuna- Valentinianus'ün Ölümü- Gratianus ve Valentinianus adındaki iki oğlunun Batı İmparatorluğunda Yerine geçmeleri.

Julianus'ün ölümü sırasında imparatorluğun kamusal sorunları kararsızlık içersinde ve tehlikeli bir durumda kalmıştı. Jovianus, untanç verici olmakla birlikte belki zorunlu bir anlaşma yaparak Roma ordusunu esenliğe çıkarmış (1022), barışın ilk günlerini devlete ve kiliseye dinginlik getirmeye ayırmıştı. Ayrı inançta olanların hıncını yumuşatmaktan uzak olan öncelinin tutumu, korku ve umut seçenekleriyle dinsel kavgaların şiddetini bütün bütün alevlendirmişti. Birinci din uzun ve sürekli bir varlık üzerine, öbürüyse hükümdarın lutfuna dayanarak ayakta duruyorlardı. Şurası bir gerçek ki, hıristiyanlar İncil'in gerçek ruhunu ve kilise anlayışının da putperestlere geçtiğini unutuyorlardı. Gayretkeşlik ve öcalma konusunda kaza-

nılan körü körüne öfke, bireylerdeki tüm doğadan gelen duyguları yok etmişti. Yasalar yozlaştırılıyor ve bozuluyordu. Doğu eyaletlerinde kanlar akıyor ve imparatorluk, en korkunç düşmanlıkları kendi yurttaşlarından görüyordu.

Hıristiyan inancının ilkeleri ve uygulamalarıyla yetişmiş olan Jovianus, Nizip'te Antakya'ya giderken haçlı bayrağı lejyonların başında dalgalandırdı. Koastantinus'ün Labarum'u, halklara yeni imparatorun dinsel duygularını bildirmiş oldu. Jovianus, tahta çıkar çıkmaz tüm eyaletlerin valilerine bir genelge gönderdi. Bu genelgede İncil'in gerçeklerini dile getiriyor ve hıristiyan dininin yasal olarak kuruluşunu belirtiyordu. Julianus'ün tuzağa düşürücü buyrukları yürürlükten kaldırılıyor, kilisenin bağışıklıkları yeniden oluşturuluyor ve genişletiliyordu. Jovianus, kamusal zekâtlardan bir bölümünün kesilmiş olmasını zorunlu kılan hal ve koşullar için çok üzüldüğünü bildirmekteydi. (1023) Hıristiyanlar, bir ağızdan, Julianus'ün dindar ardılını övüyorlardı. Ama henüz hükümdarın, geleneksel inancın temel kuralı olarak, hangi konsili seçeceğini bilmiyorlardı. Baskı altında askıya alınmış bulunan dinsel kavgaların yeni bir kızgınlıkla alevlenip canlandığı görüldü. Karşı yanlardaki piskoposlar, câhil bir askerin ilk izlenimlerin etkisi altında kalacağını ve kendi uğraşlarının onun durumuna bağlı olacağını bilerek Edes ya da Antakya sarayına koştular. Doğu eyaletlerinin yolları *hornoousien, Ariusçü, Yarı Ariusçü* ve *Eunomienler'le* kaplıydı ve bunların hepsi öne geçmek istiyorlardı. Sarayın her yanında bağırıp çağırarak rahatsızlık veriyorlar ve metafizik kanıtların yanında sövüp saymalarla da imparatoru şaşkına çeviriyorlardı. (1024) Jovianus, onlara birlik ve yardımseverlik öneriyordu. Onun ılımlılığı, dikkafalı papazlarca ilgisizliğinin kanıtı olarak değerlendiriliyordu. Kısa bir süre sonra anladılar ki Jovianus, o sıralarda yetmiş yaşında olan büyük Atanas'ın (1025) göksel erdemlerine karşı gösterdiği derin saygı nedeniyle İznik inancına bağlıdır. Bu gözüpek inanç savunucusu, kendisine zulmedenin öldüğünü öğrenir öğrenmez, saklandığı yerden,

çıkmıştı. Halkın alkışları arasında yeniden arşöveklik makamına oturmuş, Jovianus'ün çağrısını kabul etmiş ya da bunu öğrenmişti. Atanas'ın saygı esinleyen yüzü, soğukkanlı cesareti ve inancı ona ün kazandırmıştı. (1026) Hıristiyan imparatorun güveninden ve inancından emin olduktan sonra, olağan akıllılığı ve kararlılığıyle on yıl yönetmiş olduğu İskenderiye piskoposluk görevine utkulu bir tutumla döndü. (1027) Antakya'dan ayrılmadan önce, uzun ve dingin bir saltanatın, kendi ortodoks inanışının bir ödülü olacağını Jovianus'e söyledi. Bu öngörüşü ters olayları nedeniyle gerçekleşmese de, minnet duygusuyle ileri sürdüğü bu isteği kendisini avutacak bir anı olarak kalacaktı. (1028)

Jovianus, sayı ve çaba bakımından en çok yandaşı bulunan bir güçlü mezhebin dinsel kanılarını tutmak ihtiyatlılığını ya da mutluluğunu gösterdi. (1029) Onun saltanatı sırasında hıristiyanlık uzun ve sürekli bir zafer kazandı, putperestlik ise, Julianus'ün desteğinden yoksun kaldığı andan başlıyarak silinip gitti. Kentlerin çoğundaki tapınakların hemen tümü kapandı veya kendi haline bırakıldı. Geçici bir başarıyı kötüye kullanmış olan filozoflar, uzun sakallarını kesmenin ve tapınmalarını gizli tutmanın durumun gereklerine uygun olacağını düşündüler. Hıristiyanlar, geçen hükümdar zamanında acı çektikleri kötü hareketleri bağışlamaya ya da onların öcünü almaya koyuldular. (1030) Ama Jovianus, putperestlere karşı olan terörü dağıttı, sihirbazlık sanatını yasaklayan ve tüm uyrukların eski dinin inanç ve törenlerini özgürce yapmalarını tanıyan akıllıca bir buyrultu yayınladı. Yeni imparatora saygısını sunmak üzere Roma senatosunca gönderilen sözen (hatip), bu hoşgörü yasasının anısını sakladı. Bu buyruktu, yargılamayı tanrısal doğanın en güzel niteliklerinden biri olarak göstermekte ve, boş inancın bile, çaresiz kaldığı anlarda yardıma çağırmaktedir. Duyguların bağımsızlığını, vicdanın serbestliğini istiyor ve, boşinancın bile, çaresiz kaldığı anlarda yardıma çağırmaktan gocunmadığı felsefesel hoşgörünün de hatırını saymayı, uz-

dilli bir deyişle, anımsatıyor. Haklı olarak diyor ki, her iki din de, talihlerinin değişiklikler gösterdiği zamanlarda, Jupiter tapınağından çıkıp hıristiyan âyinlerine katılan, yüzleri kızarmayan ve hükümdara kötü dalkavukluklar eden yeni dindarlarca onursuzlandırılmıştır. (1031)

Yedi ay boyunca, Antakya'ya varan Roma birlikleri binbeşyüz millik yolda, savaşın her kahrına, açlığın ve yakıcı sıcak iklimin acılarına ve ıztıraplarına uğramışlardı. Gördükleri hizmetrelere, yorgunluklarına ve kışın yaklaşmakta olmasına karşın sabırsız Jovianus, insanlara ve atlara ancak altı haftalık dinlenme tanıdı. İmparator. Antakyalıların acı ve patavatsız alaylarından çok rahatsız oluyordu. (1032) Saraya el koymak ve Avrupa'da kendine bir rakibin ortaya çıkmasını önlemek üzere ivedi olarak Konstantinopolis'e varmak istiyordu. Kısa bir süre sonra, Trakya Bosforus'ünden Atlantik Okyanusu'na değin hükümdarlığının herkesçe tanındığını öğrenmekle bu kaygısı yatıştı. Mezopotamya'daki ordugâhlndan gönderdiği ilk mektuplarıyla Galya ve İlliry askersel komutanlığını Frank ulusunun yiğit ve sâdık subayı Malarik ile, Nizip savunmasında kendini göstermiş olan kayınbabası kont Lusilianus'e vermişti. Malarik, kendi yetenekleri üstünde gördüğü bir işi kabul etmemiş, Lusilianus ise, Batavya kohortlarının beklenmedik bir ayaklanması sırasında Reims'de öldürülmüştü. (1033) Ama, süvari kuvvetleri başkomutanı olan Jovinus'ün soğukkanlı ihtiyatlılığı karışıklığı yatıştırdı ve askerlerin sallantıda olan bağlılıklarını yeniden güçlendirdi. İmparatorun kuşkularını ve kendisini gözden düşürmek korkusundaki niyetlerini Jovinus bildiği halde gösterdiği davranış övgüye lâyıktır. Askerler, sevinç çığlıklarıyla Jovianus'e bağlılık andı içtiler ve Batı ordularının (1034) temsilcileri yeni hükümdarlarını, Toros'lardan Kapadokya'daki Tyana (Kilise hisar) kentine inerken seâmladılar. Tyana'dan Galatya eyaletinin merkezi Ancyre (Ankara)'ya geçildi ve Jovianus, o sırada henüz çocuk yaşta olan oğluna konsulus sanını ve konsulüslük süslemelerini verdi. (1035) İznik ile Ankara arasında, tam

orta yerde bulunan ve adı pek bilinmeyen Dadastana kasabası, imparatorun yolculuğunda ve yaşamında son durak oldu. Belki de fazlaca yiyip içtiği bir akşam sofrasından sonra uyumaya gitti ve, ertesi sabah yatağında ölü olarak bulundu. Bu ölümün nedeni üzerine çeşitli düşünceler ileri sürüldü. Kimileri, içtiği şarabın miktarı yüzünden, kimisi de, gün boyunca yemiş olduğu çok sayıdaki mantarın cinsinden meydana gelen sindirim bozukluğundan olabileceğini söylediler. Bir başka düşünceye göre de uyku sırasında kömür gazından ve yeni sıvanmış duvarlardan gelen kokudan soluksuz kalmış olabilirdi. (1036) Zehirlenme ve öldürme kuşkuları (1037) saltanatı ve kişiliği ölümünden sonra hemen unutulan bir hükümdar için ne denli gerekiyorsa öylesine bir araştırmayla geçiştirildi. Cenazesi İstanbul (Konstantinapolis)'a götürülerek, öncellerinin kabirleri yanında gömüldü. Kont Lusilianus'ün kızı olan karısı Karitona, bu kederli alayla yolda karşılaştı. O ana değin babasının acı ölümüne ağlamakta ve haşmetli kocasının sevgisiyle gözyaşlarını dindireceğini ummaktaydı. Acısına ve üzüntüsüne ana özentisi de eklenmişti. İmparatorun ölümünden altı ay önce, çocuk olmakla birlikte, fildişi sandalyeye oturmuş olan oğlu konsulüslüğün anlamsız süslemeleriyle *nobilissumus* (saray soyluluğu) sanını elde etmişti. Bu genç prensin talihi, onu algılayabilecek yaşa erişemeden, söndü, büyük babası gibi Varronianus adını taşıdı. Onaltı yaşındayken bir gözünü yitirerek zâten cezalandırılmıştı ve mutsuz annesi saltanat sürmekte olan hükümdarın kaygılarını tatmin için oğlunu kendisinden alıp öldürecekler diye tir tir titriyordu. (1038)

Jovianus'ün ölümünden sonra taht, on gün sahipsiz kaldı. (1039) Bakanlar ve komutanlar sürekli olarak toplantı yapıyorlar ve kendilerine verilmiş olan işlevleri yerine getiriyorlardı. Genel düzeni bozmadan yürüttüler ve, seçimin yapılması gerekken Bitinya'daki İznik'e orduyu esenlikle getirdiler. (1040)

Gösterişli bir toplantıda sivil ve asker yüksek görevliler, ikinci kez olarak tâc'ı, oybirliğiyle Salluste'ye önerdiler, ama o,

bunu yine geri çevirmek yüceliğini gösterdi. O zaman, babanın erdemlerine duyulan saygı dolayısıyle, oğlunun seçilmesini önerdiler. Buna karşı da praefectus, iyi bir vatandaşın kararlılığıyla, kendisinin çok yaşlı, oğlunun da yeterince deneyimi bulunması nedeniyle, devlet yönetiminin ağır yükünü taşıyamıyacaklarını bildirdi. Birçok isteklinin adı ileri sürüldüyse de hiç biri kabule değer görülmedi. Salluste'nin oyuna tüm oylar katılarak yiğit bir subay olan Valentinianus'ün adı üzerinde birleşildi. Valentinanus, Pannonya'daki Cibali'de doğumuş olan ve az rastlanır yetenekleri, olağanüstü gücüyle Afrika ve Britanya komutanlıklarında karanlık bir dönem bulunduktan sonra, çok şüpheli büyük bir servetle emekliye ayrılmış bulunan kont Gratianus'ün oğluydu. (1041) Bununla birlikte, Gratianus'ün sosyal duruum ve hizmetleri oğlunun yükselmesinde yardımcı olmuş ve tüm asker arkadaşları üzerindeki yetenek ve üstünlüklerini göstermesine olanak sağlamıştır. Valentinianus uzun boyluydu, güzel yüzü ve soylu hâli ona hoş bir görünüm veriyordu. Bakışlarındaki ateş, ruhundaki yiğitliği yansıtıyordu. Bu bakışlar düşmanlarında korku, dostlarında hayranlık uyandırıyordu. Valentinianus'ün gözüpekliği, babasından kalıtım yoluyla geçen beden ve yaratılış gücüyle destekleniyordu. Huy bakımından dürüst ve babacandı, hem kendinin, hem de herkesin hakkını ve erdemlerini koruyan davranışlara sahipti. Ordu içerisinde, silah şakırtıları arasında yetişmiş, edebiyatla uğraşmaya pek vakti olmamıştı. Yunancayı ve uzdüllilik kurallarını bilmiyordu. Hiç bir etkenin bozamadığı cesareti, düşüncesini her zaman açık kesin bir biçimde belirtme kolaylığını ona sağlıyordu. Valentinianus yalnız askerlik disiplini yasalarını incelemişti. Kısa sürede, yorulmak bilmez çalışkanlığı ve bükülmez kararlılığıyla kendini göstermiş, kendi örneğiyle askerlerden de aynı nitelikleri istemişti. Julianus zamanında, bu imparatorun dinine karşı açıktan açığa gösterdiği nefret nedeniyle imparatorun kızgınlığına hedef olmuştu. (1042) Sonraki gidişatının incelenmesinden anlaşılıyor ki, onun bu patavatsız-

lığı, hıristiyan olarak duyduğu dinsel bağlılıktan çok askerlik alışkanlığının etkisiyle meydana gelmiştir. Julianus onu bağışlamış, değerini beğendiği bu kimsenin hizmetinden yararlanmayı sürdürmüştür. (1043) Valentinianus'ün Ren kıyılarında kazanmış olduğu ün, Pers savaşının değişik aşamalarında daha da katmerlendi. Önemli bir görevi süratle ve başarıyla yerine getirmesi Jovianus'ün de takdirlerini ve ikinci muhafız komutanlığını kazanmasını sağladı. Antakya'dan orduyla hareket eden Valentinianus, kendisini bekleyen ve hiçbir girişimde bulunmadığı halde gerçekleşen talihinden habersiz olarak Ankara'daki ordugâha vardı. Yaşamının kırk üçüncü yılında, suçsuz ve entrikasız olarak, imparatorluk tahtına çağrıldı. Ordunun kabuliyle onanmamış olsaydı yüksek aşamalı görevlilerin ve komutanların isteği pek değer taşıyamazdı. Bu gibi toplantılarda oluşan hizipleşmeler ve fesat gruplaşmalarına çok zaman tanık olmuş bulunan saygıdeğer Salluste, yapılacak taç giyme töreninde askerlerin- hangi düşüncede olurlarsa olsunlar- katılmasını, önerdi. Eski boş inançlar gereği, bu denli sıkışık zamanda bile, tören bir gün ertelendi, çünkü saptanmış olan tarih, artık yıl (sene-i kebise)'in yirmi dokuz şubatına rastlıyordu. (1044) Uygun zaman saptanınca, Valentinianus kürsüye çıktı. Toplantıda bulunanlar bu denli ussal bir seçimden dolayı alkışlarıyla sevinçlerini belirttiler. İmparator, kendisini çevreleyen tüm ordunun alkışları arasında tacı aldı. Eliyle, askerlere bir söylev vereceğini anlatmak istediği sırada, her yandan bir mırıltı yükseldi. Birden, zorlayıcı sözler duyuldu ve yeni hükümdardan bir taht arkadaşı ataması istendi. Valentinianus'ün soğukkanlı yiğitliği herkesi suskunluğa uğrattı ve onlara aşağıdaki konuşmayı yaptı: «Arkadaşlar, biraz önceye değin sizler, beni imparatorluğun başına geçirmemek gücüne sahiptiniz. Yaşamımı incelediniz ve tahta lâyık olduğuma karar verdiniz. Roma dünyasının çıkarı ve güvenliğiyle bundan böyle ben uğraşacağım. Bu işin zayıf bir ölümlünün ne denli gücü üzerinde olduğunu bilmezlikten gelmiyorum. Aklımın sınırlarını biliyo-

rum ve yaşamımın da şüpheli olduğunun farkındayım. Bana yönelttiğiniz bir taht arkadaşı isteğiniz benim de niyetime uygun düşmektedir. Ancak, ilerde doğabilecek uyuşmazlıkları düşünerek, benim yapmamla mümkün olacak görüşmeler sonucunda içtenlikli bir arkadaş bulmam gerekmektedir. Birliklerinize gidin, dinlenip rahatlayın. Yeni bir imparatorun tahta çıkışında gelenek olan ulufeyi bekleyin.» (1045). Şaşkınlık, korku ve hoşnutluk içerisinde kalan askerler, efendilerinin sözünü dinlediler, ve Valentinianus, lejyon kartalları, süvarilerin sancakları ve tüm ordunun bayrakları eşliğinde imparatorluk sarayına doğru yürüyüşe geçti. Yeni imparator, askerlerden gelecek patavatsız bir girişimi önlemenin ne denli önemli olduğunu bildiğinden komutanları topladı. Gerçek duygularını Valentinianus'e bildirmekle görevlendirilmiş olan Dagalifus, soylu bir açıklıkla ona şunları söyledi: «Hükümdar, ailenizin çıkarını her şeyden yeğ tutarsanız seçiminizi kardeşiniz üzerinde yapmalısınız. Ama, kamu çıkarını ön plana alırsanız. Romalılar arasında en değerlisini aramanız gerekir. (1046)» İmparator, boyun eğmek istemediği bir düşünceden memnun kalmadığını belli etmemek için İznikten, Nikomedya'ya, oradan da İstanbul (Konstantinopolis)'a gitti. (1047) Bu başkentin varoşlarından birinde, tahta çıkışından otuz gün sonra, kardeşi Valensius'e augustus sanını verdi. En atak vatandaşlar bile onun bu istencine saygıyla boyun eğdiler. Aksini yapmış olsalardı, yaşamlarını yitireceklerini ve Romalılara en küçük bir yarar sağlayamıyacaklarını biliyorlardı. Valensius otuz altı yaşındaydı. Ne sivil ne de askerlik hizmetlerinde yeneteği denenmemişti; kişisel karakteri büyük umutlar uyandıracak nitelikte değildi. Ama onda Valentinianus'ün beğendiği bir yan vardı, ve bu yan imparatorluğun iç barışını sürdürmesine yardımcı olacaktı, iyilikcisine karşı duyduğu minnet ve bağlılık her zaman aynı kaldı. Valensius, yaşamının tüm hal ve koşullarında, kardeşinin üstünlüğünü ve gücünü uysallıkla benimsedi. (1048)

Eyaletleri paylaşmadan önce Valentinianus, imparatorlu-

gün yönetiminde reform yapmak istedi. Hangi sınıf halktan olursa olsun, Julianus döneminde baskı altında kalmış ya da zarar görmüş yurttaşları, şikâyetlerini açıkça bildirmeye çağırdı. Genel bir suskunluk Salluste'nin erdemine (1049) duyulan saygıyı ve bu praefectus'ün tertemiz kişiliğinin yetkinliğini tanıtlamış oldu. Valentinianus, onun, görevlerinden çekilme kararını kabul etmedi ve pek saygılı ağırlama ve dostluklar göstererek kendisini sarayda alıkoydu. Şu var ki, son imparatorun gözdeleri arasında, birçoğu onun saflığını ya da boş inançlarını kötüye kullanmışlardı; bu nedenle ne lutuf ne de adalet bekliyorlardı. (1050) Saray görevlilerinin ve eyalet yöneticilerinin büyük çoğunluğu işlerinden alındı. Valentinianus, değerleriyle kendini göstermiş olan subayları suçluların dışında tutmasını bildi. Öyle görünüyor ki, gayretkeşlik ve hınç alma haykırmalarına karşın, bu reform akıl yolu ve ılımlılık içerisinde yapıldı. (1051) Yeni saltanatın getirdiği şenlik ve gevşeklik, iki imparatorun da birden ve şüpheli rahatsızlığıyla geçici olarak kesintiye uğradı. Sağlıklarına kavuşunca, ilkbaharın başlangıcında İstanbul'dan ayrıldılar ve, Naissus (Niş)'e üç mil uzaklıktaki Mediana şatosu ve sarayında imparatorluğun paylaşılmasını törenle ona erdirdiler. (1052) Valentinianus, aşağı Tuna'dan Pers sınırlarına dek yayılan Doğu Praefektus'luğunu kardeşine bıraktı; Yunanistan'ın sonundan Kaledonya'ya, ve Kaledonya duvarından Atlas dağının eteğine dek İllirya, İtalya ve Galya'nın savaşkan praefektus'lüklerini de kendisinde alıkoydu. Eyalet yönetimi yine eski kurallarına uygun olarak kaldı. Ne var ki iki saray ve iki konsey, ministr'lerin ve komutanların da katmerleştirilmesini zorunlu kılıyordu. Dağıtımda değerliliğe ve özel durumlara dikkat ve özen gösterildi; yedi süvari ve piyade kuvvetleri komutanlığı kuruldu. Bu önemli iş huzur içerisinde sona erdirildiği zaman Valentinianus ile Valensius, son kez kucaklaştılar. Batı imparatoru oturma merkezi olarak Milano'yu seçti, Doğu hükümdarı ise, dilini bile bilmediği elli eyaletin yöne-

timini yüklenmiş olarak İstanbul (Konstantinopolis)'a hareket etti. (1053)

Doğu'daki dinginlik, bir ayaklanma ile bozulmakta gecikmedi, ve Valensius'ün iktidarı, Julianus'le hısımlıktan gayri değeri olmayan bir rakibin atak girişimiyle tehdit altında kaldı. (1054) Prokope, tanınmamış bir tribunuslük ve notariuslükten hızlı bir tempoyla Mezopotamya ordusu komutanlığına getirilmişti ve herkes ona, kalıtçısız (mirasçısız) bir hükümdarın ardık olacak diye bakıyordu. Dostları, daha doğrusu düşmanları, Julianus'ün Karhes'teki Ay tapınağında ona gizlice erguvanı giydirdiği haberini yayıyorlardı. (1055) Jovianus'ün kıskançlığını zararsız hale getirmek için uysal ve söz dinler bir tutum takındı. Karşı koymadan askersel komutanlığını bıraktıktan sonra, annesi ve ailesiyle birlikte Kapadokya'da sâhibi bulunduğu büyük topraklarında çiftçilik yapmaya gitti. Bir asker grupunun başında gelen bir subay, onun canla başla çalışmasını hâlince bozdu. Bu subay ve askerler mutsuz Prokope'yi ailesinden koparark ömür boyu hapse konulması ya da aşağılatıcı yöntemlerle öldürülmesiyle, Valentinianus ve Valensius tarafından görevlendirilmişlerdi. Zihin çevikliğiyle, kısa bir sürede ona birtakım olanaklar sağladı.İmparatorluğun buyruğuna en küçük bir direnç göstermeden, ailesini kucaklamak ve avutmak üzere birkaç dakikalık izin istedi. Karınlarını doyurup bol bol şarap içirttiği nübetçiler sızdığı için kaçarak Karadeniz kıyısına gitti, oradan Bosforus eyaletine geçti. Bu uzak eyalette birkaç ayı, sıkıntılar içerisinde geçirdi. Barbarların, adını öğrenmelerinden ve tanrı misafiri olarak kabul etmekten vazgeçmelerinden korkuyordu. Bir sabırsızlık ve umutsuzluk anında, İstanbul'a giden bir ticaret gemisine bindi. Kendisini, uyrukları arasında huzur içerisinde yaşatmak istemedikleri için, tahtı ele geçirenlerle savaşmak üzere atak bir tasarı oluşturdu. Zaman zaman adını, giysilerini ve kaldığı yerleri değiştirerek (1056) Bitinya köylerinde kaçak olarak dolaştıktan sonra, her tehlikeyi göze alarak başkente girmeye ve, biri senatör, öbürü hadım olan

iki dostunun bağlılığına güvenmeye karar verdi. Bu dostları devlet işlerinin bozuk gittiği ve genel bir hoşnutsuzluk olduğu konusunda birtakım umutlar vermişlerdi. Valensius tarafından Doğu praefektus'lüğünden alınan Salluste'nin akıl ve adaleti anılıyor ve bu haller üzüntü yaratıyordu. İmparatorun kabalığından, insanlıktan yoksun oluşundan nefretle söz ediliyordu. Halk, imparator Aurelianus zamanından beri tahsil edilmeden kalmış vergi kalıntılarını eksiksizce isteyen imparator Valensius'ün kayın babası, aç gözlü patrisyen ve ministr Petronius'ün etkisinden korkuyordu. Tüm hal ve koşullar gaspedici adayının niyetlerini kolaylaştırıyordu. Valensius, Perslerin hazırlıkları ve düşmanca davranışları yüzünden Suriye'de kalmıştı. Tuna'dan Fırat'a değin her yandan askerler yürüyorlardı; başkent boğazdan geçen askerlerle dolup boşalıyordu. Hükümete karşı fesat düzenleyiciler, büyük ödüllendirmeler için söz vererek iki Galya kohortunu kendilerine bağladılar. Julianus için bu askerlerin duyduğu saygı ve sevgi, onun zulüm gören yakınının haklarını savunmalarına razı olmalarını kolaylaştırdı. Şafak sökerken Anastas banyolarının yanında savaş düzenine girdiler. Prokope, hükümdardan çok bir palyaçoya yakışacak kılıkta erguvan giysisiyle, İstanbul'un göbeğinde sanki mezardan çıkmış gibi göründü. Onu karşılamaya hazırlanmış olan askerler, titreyen hükümdarlarını sevinç çığlıkları ve bağlılık antlarıyla selâmladılar. Sayıları, dolaylardaki köylerden toplanan güçlü köylülerin katılmasıyla arttı. Prokope, bunların koruyuculuğunda, sırasıyla, mahkemeye, senato'ya ve imparator sarayına götürüldü. Bu gürültülü saltanatın ilk anlarında kent halkının tasalı suskunluğu, gaspediciyi şaşırttı ve korkuya düşürdü. Halk bu ayaklanmanın nedenini bilmiyordu, belki de olaydan korku duyuyordu. Prokope'nin askersel gücü, kendisine karşı çıkacak herşeyden üstündü. Yönetimden memnun olmayanlar ona katılıyordu; yoksullar umuda kapılmışlar, zenginler, genel bir yağma korkusuyla sinmişlerdi. Çabuk kanan kalabalık, isyancıların bildirdiği çıkar vaadlerine kendisini kaptırmıştı. Magistra-

lar yakalandı; cezaevleri ve kışlaların kapıları kırıldı. Kentin kapıları ve liman ele geçirildi. Birkaç saat içerisinde Prokope, imparatorluk merkezinde, saltık olmakla birlikte geçici bir egemenlik sağladı. Gaspedici, ummadığı bir başarıdan gözüpek olarak yararlandı. Kendi çıkarlarına en elverişli haberleri çevresine yaydırttı. Halkı kandırmak için, en uzak diyarlardan imgesel elçilerin geldiğini bildirirken Trakya kentlerine ve aşağı Tuna'nın kalelerine getirilmiş bulunan ordu birlikleri de yavaş yavaş bu başkaldırıya sürükleniyorlardı. Got hükümdarları Konstantinopolis hükümdarına binlerce askerden oluşan büyük bir yardım sağladılar. Got komutanları Bosforus'ü geçtiler, çaba harcamadan, Asya ve Bitinya'nın zengin ve savunmasız eyaletlerine boyun eğdirdiler. Yiğitçe bir savunmadan sonra Cisik kenti ve adası da onlara teslim oldu. Ünlü Jovianus ve Herkülien lejyonları, dağıtmak emrini aldıkları gaspedicinin savını benimsediler. Veteranların yeni ayaklanmalara katılmalarıyla Prokope'nin ordusu, girişiminin ereğine uygun bir sayıya ulaşmıştı. Değerli ve akıllı genç bir prens olan Hormisdas'ın oğlu (1057) Doğu'nun meşru hükumdarlarına karşı ve Prokope'den yana olduğunu ilân etti. Gaspedici, eski prokonsulus sanı ve gücüyle onu donattı. Konstansius'ün dul eşi Faustina, Prokope'yle evlendi, kendini ve kızını ona emanet etti. Bu yüce evlilik, ayaklananların görünümüne parlaklık verdi ve halkın gözünde saygın duruma gelmelreini sağladı. Beş yaşlarında olan prenses Konstansia, bir tahtırevan içinde orduyu izleyordu. Üvey babası, onu kucağına alıp asker safları arasında dolaşıyor, bu görünüş, askerlerin coşkunluğunu daha da körükliyordu. (1058) Konstantinus soyunun şanlı saltanatlarını anımsıyorlar ve bu soyun sevgili torununu kanlarının son damlasına dek savunacaklarına ant içiyorlardı. (1059)

Valentinianus, Doğu imparatorluğunda olup bitenler üzerine belirsiz birtakım haberler almış ve kaygılanmıştı. Cermenlerin saldırısı, ona ayrılmış bulunan toprakların güvenliğiyle uğraşmasını zorunlu kılmıştı. Düşmanlar tüm iletişim ve ulaşım

yollarını ele geçirmişlerdi ve, Valensius'ün yenilerek öldüğü, Prokope'nin de tüm Doğu eyaletlerinin tek egemeni olduğu haberlerini ustalıkla yayıyorlardı. Valensius ölmemişti. Kayseri (Cesaree)'deyken başkaldırma haberini almış, taç ve can korkusuyla umutsuzluğa kapılmış, gaspediciye barış görüşmesi önermiş ve, erguvan ile imparatorluktan vazgeçmek niyetinde olduğunu dile getirmekten utanmamıştı. Bakanlarının kararlılığı ve generallerinin yetenekliliği bu ürkek hükümdarı- kendisinin hiçbir çabası olmadan -kurtardı. Dingin bir sırada salluste, sızıltıya meydan vermeden, görevinden ayrılmıştı. Genel güvenlik bozulunca, onu yeniden kurmak gibi soylu bir görev anlayışıyla yardıma koştu. Valensius, ona Doğu prefektürlüğünü vererek halkı sevindirdi ve sarsılan güveni pekiştirdi. Prokope yandaşları, emirlerine girmiş olan eyaletlere ve güçlü ordulara egemen gibi görünüyorlardı. Ne var ki, sivil ve asker yüksek dereceli görevlilerin çoğunluğu başkaldırma gürültüleri arasından çekilmişlerdi, ya da gaspediceyi pusuya düşürme zamanını kolluyorlardı. Lupicinus, Suriye lejyonlarıyle Valensius'e yardıma koşmaktaydı. Güçlülük, değerlilik ve yakışıklılık bakımlarından, tüm yaşıtındaki yiğitlerden üstün olan Arinteus, komuta ettiği küçük birlikle kalabalık bir başkaldıranlar birliğine saldırdı. Onların arasında daha önce kendi emrinde bulunmuş askerleri görünce, sahte komutanlarını yakalayıp kendisine teslim etmeleri için gök gürültüsünü andırır bir sesle haykırdı. İşte, onun dehâsını yansıtan bu sözünü askerler, hiç duraksamadan dinleyip yerine getirdiler. (1060) Büyük Konstantinus'ün saygıdeğer kıdemli askeri (Veteran) ve eski konsulus Arbetinus, yalvarmalara dayanamadı, dingin emeklilik yaşamını bırakarak bir ordunun komutanlığını kabul etti. Savaşın en kızıştığı bir sırada, zırhlı başlığını çıkardı, saygı değer yüzünü ve ak saçlarını göstererek, Prokope'nin askerlerini evlatlarını ve arkadaşlarım diye selâmladı. Aşağılık bir gaspedicinin suçunu uzun süre paylaşmamaya, kendilerini onura ve utkulara ulaştırmış yaşlı komutanla birleşmeye çağırdı. Bu öğütlerle ve su-

baylarının gösterdiği örneklerle etkilenen askerler Tiyatır ormanlarında ve dağlarında dolaştıktan sonra, gözleri korkan (1061) ve Narkosia savaşlarında Prokope'yi bıraktılar. Frikya arkadaşlarınca ihanete uğratılarak imparatorluk ordugâhına getirildi ve oracıkta hemen başı kesildi. Prokope, böylece, yenik düşen gaspedicilerin sonundan kurtulamadı. Ama, adalet bahaneleri altında yenicisinin yaptığı korkunç kıyımlar, bütün yüreklerde nefret ve acı duygularının doğmasına neden oldu. (1062)

Gerçekten, istibdatın ve başkaldırmanın sonları hep böyledir. Valensius ve Valentinianus'ün, saltanatları boyunca büyücülük suçu üzerine yaptıkları araştırmalara Tanrı'nın kızmasına ya (1063) da insanlardaki ahlak bozukluguna bir işaret olarak bakıldı. (1064) Bir zamanlar tüm dinsel kanılar siteminde benimsenmiş olan büyücülüğün Avrupa'nın aydın ülkelerince aşağılık ve kötü bir boş inanç olarak görülüp atılmış olmasını yüz yılımız hesabına büyük bir başarı olarak görebiliriz. (1065) Roma imparatorluğunu oluşturan tüm uluslar ve mezhepler, saflıkla ve korkuyla bu iblisçe (1066) mârifetin yıldızların devinimini durdurabileceğine, insanların aklını karıştırabileceğine inanıyorlardı. Tüm halklar, büyülerin ve tılsımların gücünden, yaşama son veren ya da onu geri veren otlardan ve törenlerden, ruhun tutkularını alevlendirmekten, yaratılmış yapıtları kırıp atmaktan, şeytanlardan gelecekle ilgili bilgi almaktan çok korkuyorlardı. Göğe, yere ve cehennemlere egemen olan bu yüce gücün, yoksulluk ve karanlıklar içerisinde ömür sürdüren gezgin yaşlı falcı kadınlarca kullanılmasında hiçbir çelişki göremiyorlardı. (1067) Roma yasaları ve kamuoyu, büyücülüğü suç sayıyordu. Ne var ki, insan kalbinin en coşkun tutkularını gidermek istenince, yasaklara ve cezalara karşın büyüye başvuruluyordu. (1068) İmgesel bir neden, çoğu zaman en kötü etkileri meydana getirir. Bağlılık ilişkilerini bozmak veya tutku umudu uyandırmak için bir fesat hareketinin başarıya ulaşacağı ve imparatorun öleceği bildiriliyordu. Büyücülüğe karşı ya-

salarla cezalandırılan teşebbüs suçu kutsal varlıklara karşı işlenen suçlar ve ihanet suçlarıyle daha da ağırlaştırılmış oluyordu. (1069) Bu gereksiz terörler toplum barışını ve vatandaş huzurunu bozuyordu. Bir mum resminde doğal olarak bulunan alev görüntüsü, bununla simgelenmek istenilenin yüzü olarak yorumlanıyor ve çok tehlikeli olabiliyordu. (1070) Doğaüstü bir etkisi olduğu varsayılan otların haşlanmasından çok etkili zehirlerin elde edilip kullanılmasına geçildi. İnsanların ahmaklığı en canavarca suçların işlenmesinde maske ve araç olarak kullanıldı. Valensius'ün ve Valentinianus'ün temsilcileri, Jurnalcıların davranışlarına değer verince, eskiden Konstantinus'ün ölüm cezasına çarptırdığı suçları şimdi birer ihbar olarak değerlendirmek durumuyla karşı karşıya kaldılar. (1071) İhanetle büyücülüğün, zehirlemenin ve eş aldatmacılığının bu tehlikeli karışımı o denli suçluluk ve suçsuzluk niteliğini bir arada kapsıyordu ki, yargıçların sert mi davrandığı ya da görevlerini kötüye mi kullandıkları anlaşılamıyordu. Yargıçlar şunu iyice farkettiler ki, mahkemelerinden çıkacak ölüm cezalı karar sayısına göre, imparatorluk sarayı, kendilerinin bilgi ve usları üzerinde bir kanıya varacaktır. Nefret ederek de olsa, daha önce yalancı tanık olarak saptadıkları kimselerin tanıklıklarını kabul ve, işkenceyle alınmış itiraflarına dayanarak, en değerli vatandaşları, yok yere mahkûm ediyorlardı. İhbarcılar, her gün yeni suçlama jurnalleri düzenliyorlar, bu düzenlerinin asılsız olduğu anlaşılsa bile cezalandırılmıyorlardı. Buna karşılık, mutsuz kurban, gerçek ya da sözde suç ortaklarının kimler olduğunu bildirse de, bu alçaklığı karşılığında, pek seyrek hallerde, canını bağışlatabiliyordu. İtalya'nın ve Asya'nın en uzak köşelerinden yaşlılar ve çocuklar, zincire vurularak, Roma ve Antakya mahkemelerine sürüklenerek getiriliyorlardı. Senatörler, saygıdeğer hanımefendiler ve filozoflar en aşağılatıcı işkenceler ve eziyetler içerisinde son nefeslerini veriyorlardı. Cezaevlerini beklemekle görevlendirilmiş askerler, nefret ve acıma duygularını da belirterek, oraya yığılan vatandaşların kaçmalarına engel olamadık-

larını söylüyorlardı. Para cezaları ve zoralımlar en varlıklı ailelerin yıkılmasına neden oluyordu. En günahsız vatandaşlar bile, canları için titreşiyorlardı. Bu bakımdan daha bir kanıya varmak için eski bir yazarın, abartmalı olarak ileri sürdüğü şu savı aktaralım: Sürülenler, hapiste yatanlar ve kaçaklar, tüm halkın en güçlü bölümünü oluşturuyorlardı. (1072)

İlk sezarlar'ın öçlerine kurban ettikleri ünlü ve günahsız vatandaşların ölümünü Tacitus betimeldiği zaman bu tarihçinin uzdilliği ya da ölenlerin değerliliği acıma, terör ve hayranlık duygularımızı harekete getirmişti. Ammianus ise sıkıcı denecek ölçüde ve dayanılmız bir gerçekçilikle kanlı tabloları çizmiştir. Biz, kölelikle özgürlüğün, büyüklükle yoksulluğun bir arada bulunduğu zıtlıklarla ilgilenmeyip gözlerimizi Roma'da ve Antakya'da iki imparatorun saltanatlarını onursuzlaştıran çok sayıdaki öldürmelere çevireceğiz. (1073) Valensius pısırıktı (1074), Valentinianus ise öfkeli ve sertti. (1075) Valensius, kişisel güvenliği uğruna her şeyi fedâ etmeyi başta gelen devlet yönetimi ilkesi olarak sayıyordu. Halk sınıfından birisiyken, müstebit hükümdarın elini titreyerek perdi. Tahta çıkınca, ruhunu içerisinde yok ettiği terör aracıyla halkların baş eğmelerini istiyordu. Valensius'ün gözdeleri, çapul'la ve zoralımla, servetler elde ediyorlardı, çünkü Valensius'ün hasisliği nedeniyle ondan bir şey alamıyorlardı. (1076) İhanet halinde şüphelerin kanıt yerine geçeceğine, niyetin o kimseyi suçlu kılacağına ve bu niyetin eylem gibi cezalandırılacağına, yaşamda kalması hükümdarın huzurunu bozacak nitelikte olan her vatandaşın öldürülmesi gerekeceğine onu inandırmak için bütün uzdilliklerini kullanıyordu. Valentinianus çok zaman aldatılıyor ve güveni kötüye kullanılıyordu. İhbarcıların getirdiği haber tehlikeli olup da imparatoru korkutacak cinsten ise, nefret gülümsemesi bunları sustururdu. Onun adalete bağlılığını övüyorlardı. Ama Valentinianus adalet erdemini uygularken, acımayı zayıflık, acımasızlığı ise gerekli sayıyordu. Eskiden, mesleğinde gözü yükseklerdeyken akranlarıyla giriştiği savaşımda ona hiç haksızlık edilmedi,

gelişi güzel hakarete uğramadı. İhtiyatsızlığından dolayı kınanıyor, gözüpekliğinden ötürü alkışlanıyordu. En kendini beğenmiş, tam birer asker olan komutanlar bile korku nedir bilmeyen bir subayda hınç ateşini tutuşturmaktan çekiniyorlardı. Ne yazık ki dünya tatına çıkınca artık kişisel gücün korkutmasına gerek olmayan bir yerde bulunduğunu unuttu. Usun ve yüce gönüllüğün sesine kulak vereceği yerde kendisi için onursuzluk verici şiddet davranışlarına kapılıyor, öfkesine kurban ettiği güçsüzleri eziyordu. Özel çevresinde ve tüm imparatorluk yönetiminde hafif bir yanılgı, imgesel bir küçük düşürücü harekette bulunma, canlıca bir yanıt, kazarâ bir unutma ya da elde olmadan meydana gelen bir gecikme hemen ölüm cezasıyle cezalandırılıyordu. Batı imparatoru şu tümceleri dilinden düşürmüyordu: «Kafası kesilsin, canlı canlı yakılsın; sopa ile can versin (1077)». En yakın gözdeleri bile anladılar ki bu kanlı buyrukları atlatmak ya da uygulamalarını geciktirmek söz dinlemezlik cezasını ve sakladıkları suça ortak sayılma sonucunu vermektedir. Bu kıyıcı hareketlerini yineleye yineleye Valentinianus, acıma duygusuna ve vicdan azabına karşı ruhunu nasırlaştırdı. İşkenceden dolayı ölüm sırasındaki can çekişmeleri yabanıl bir keyifle izliyordu. Yalnız kendi tabiatına benzeyen hizmetkârlar onun lutuflarını elde edebiliyorlardı. Maksiminus, Roma'da en ünlü vatandaşların kanını döktü. İmparator, ödül olarak ona Galya prefektürlüğünü verdi. Maksiminus'ün imparatorun kalbinden kazandığı yer sırası üçüncü oluyordu: ilk *İnnosense* öbürüyse *Mika aurea* adlarıyla tanınmış yırtıcı ve çok büyük iki ayı idi. (1078) Valentinianus onların kafesini yatak odasının yakınına koydurmuştu ve, bu hayvanlara teslim ettiği mahkûmların çırpınan organlarını parçalayıp yemelerini görmekten keyiflenmekteydi. Romalıların imparatoru onların bakımı ve terbiye edilişinde hazır bulunuyordu. Uzun hizmetlerden sonra, *İnnosense* özgürlüğünü elde etti, sonra da, saygıyla, eskiden yakalandığı ormana götürülüp serbest bırakıldı. (1079)

Valensius'ün terörleri ve Valentinianus'ün öfkeleri yumuşak

duyguların egemen olmasına fırsat tanıdıkları zaman, imparatorluğun zâlimleri, vatanın babaları niteliğini kazanıyorlardı. Bu hallerde Batı imparatoru, hemen göz ucuyla kendi ya da kamu çıkarlarını görebiliyor ve onun üzerinde özenle çaba harcıyordu. Kardeşinin iyi ve kötü davranışlarına öykünen Doğu imparatoru da kendini zaman zaman akıllı ve erdemli salluste'nin yol göstericiliğine bırakıyordu. Bu iki hükümdar, erguvanın içerisinde bile özel yaşamlarının dürüstlüğünü ve yalınlığını sürdürüyorlardı. Vatandaşlar, onların saraydaki yaşamlarından ne huzursuzluk duyuyor, ne de yüz kızartacak haberler alıyordu. Yavaş yavaş Konstansius zamanındaki kötülükleri iyileştirdiler, ve Julianus ile ardılının koydukları sistemi yetkinleştirerek ileriki kuşaklara, kendi karakterleri ve yönetimleriyle ilgili kanı sağlayabilecek bir yasama düzeni kurdular. *İnnosense*'nin efendisinden uyruklarının yararına hareketler ummak kolay değildi. Ama Valentinianus yeni doğmuş çocukların terkedilmesini suç sayarak yasakladı. (1080) ve Roma'nın ondört mahallesine ondört bilgin hekim koydu ve bunlara aylık bağlayarak birtakım ayrıcalıklar da tanıdı. Bilgisiz bir askerin sağduyusu, gençliğin eğitimini kolaylaştırmanın ve savsaklanmaya başlanan bilim öğreniminin zorunluğunu kavradı. Valentinianus bir genel okul kurdu, gerekli araç ve gereç için hiçbir harcamayı esirgemedi. (1081) Tüm eyaletlerin başkentlerinde gramer'le uzdil kurallarının Yunanca ve Latince olarak okutulmasını istedi. Bulundukları kentlerin büyüklükleri oranında çeşitli okullar için o ölçüde binalar ve ayrıcalıklar tanınmakla birlikte Roma ve İstanbul akademileri, kendi kuruluşlarına haklı olarak bir üstünlük istediler. Valentinianus'ün buyrultularından kimi bölümler, yeni düzenlemelerle yavaş yavaş yetkinleşen Konstantinopolis okulu üzerine bir kanı edinmemize yardımcı olmaktadır. Bu okulda, çeşitli öğretim konuları için otuzbir profesör bulunuyordu: Biri felsefe için, ikisi hukuk, beş sofist ve on dilci Yunanca, üç sözen ve on dilci Latince için, ayrıca tüm klasik yazarların temiz ve doğru kopyalarını çıkararak genel kitaplıklara ka-

zandıran- o zamanki adlandırmayla- Skrib (hattat) ya da antika uzmanları vardı. Öğrencilere uygulanan kurallar, bugünkü üniversitelerimizde uygulananların taslağı olmaları bakımından ilginçtir. Her öğrenciden, doğduğu eyalet magistrasından alacağı bir belge isteniyordu. Adı, mesleği, konutu (ikametgâhı) tam olarak resmi kayıtlara geçiriliyordu. Okula yazılmış gençlerin, bayramlarda ve tiyatrolarda zaman yitirmemeleri konusunda çok titiz davranılıyordu. Öğrenimlerinin son sınırı yirmi yaş olarak saptanmıştı. Kentin valisi, öğrenciler üzerinde otoritesini kullanabiliyordu. Haylazlarla tembelleri cezalandırmak ve okuldan çıkarmak yetkisine sahipti. Ayrıca, her yıl, ofisler genel başkanına, öğrencilerin hal ve davranışlarıyla yetenekleri üzerine rapor veriyordu. Bu raporlarla, bunların ilerde kamu hizmetlerinde yararlı olup olmıyacakları saptanıyordu Valentinianus, halkın hukukunu savunmak, şikâyetlerini mahkemeler önüne ve gerektiğinde saraya dek götürmek üzere, tribunus ya da avukat olarak hizmet edecek biçimde yine halkça seçilen altmış iki *savunucu*'luk kurarak huzuru sağladı. (1082) Yaşamlarının büyük bölümünde ortahalli bir gelirin gerektirdiği tasarruflu geçirmeye alışmış olan iki imparator da devlet maliyesini dikkatle yönetiyorlardı. Ne var ki, iki imparatorluğun yönetimi dikkatle incelenince gelirlerin toplanması ve harcanmasında bir ayrım görülmektedir. Valensius'ün kanısına göre bir hükümdarın eli açık olursa, bu hal, uyruklardan gelecek sıkıştırınalara yol açar. Onların, içinde bulundukları mutluluğu gelecekteki büyüklüklerine feda etmedi. Son kırk yıl içerisinde zâten yavaş yavaş iki katına çıkmış olan vergileri yeniden artırmak şöyle dursun, Doğu'daki resim ve harçların dörtte birini- daha saltanatının ilk yıllarında- kaldırdı. (1083) Valentinianus'ün, halka ilişkin güçlüklere karşı pek duyarlığı yoktu ve onları rahatlatmayı kendine dert edinmemekteydi. Onun reformları, vergi idaresindeki kimi kötü tutumlar üzerinde uygulandı. Onun kanısına göre, kamu hizmetleri için lüks sayılabilecek gelirlerin buradan kesilerek devletin savunmasına ve geliştirilme-

sine ayrılması gerekirdi. Valensiusn uyrukları elde ettikleri çıkarlar nedeniyle onun hoş görüşüne alkış tutarlarken, Valentinianus'ün daha güçlü ama daha az parlak olan değeri ancak daha sonraki kuşaklarca övgüyle karşılanacaktır. (1084)

Dinsel tartışmaların ve hizipleşmelerin kızışmış olduğu bir yüzyılda gösterdiği sabırlı yansızlık nedeniyle Valentinianus'ün karakterini övgüyle anmak gerekir. Sağlıklı düşünce düzeni, okumakla aydınlanmış ya da bozulmuş değildi. Tanrıbilimsel tartışmaların ince sorunlarını saygılı bir ilgisizlikle her zaman reddetmişti. Dünya devletinin işleri tüm çalışma gücünü alıyor ve tukularını gideriyordu. Kendisinin de bir kilise öğretilisi olduğunu anımsıyor ve papazların hükümdarı olduğunu hiç aklından çıkarmıyordu. Hıristiyanlık üzerine duygularını bir «dinden dönen»in saltanatı sırasında dile getirmişti. Tüm uyruklarına aynı ayrıcalığı tanıyordu. Halk, içten pazarlığı olmayan sert bir hükümdarca tanınmış genel bir hoşgörüden kaygısız olarak yararlanabiliyordu. (1085) Yasasının koruyuculuğu Yahudileri, putatapanları ve hıristiyan adı altındaki tüm değişik mezhepleri kapsıyor, tümünü keyfi işlemlere, saldırılara karşı güvenlik içerisinde tutuyordu. Valentinianus tüm inançları serbest bırakıyor, yalnız, din maskesi altında kusur ve karışıklık saklayan suç devrinimlerini yasaklıyordu. Büyücülük sıkı biçimde kovuşturuluyor, ağır cezalara çarptırılıyordu. Yalnız, özel bir ayrımla imparator, senato'ca onaylanmış, Toskana kuş falcılarınca uygulanan eski «gelecekten haber verme» (kâhinlik) yöntemine izin vermişti. Buna karşılık, en aklı başında putataparların da rızasıyle geceleri kurban kesmeleri yasaklanmıştı. Akai (Achaie) prokonsulus'ü Proetextatus'ün eğer yoksun bırakırlarsa yaşamın kendileri için dayanılmaz bir şey olacağını ileri sürmesi üzerine Yunanlıların Eleusis'in gizlerini kutlamalarına ses çıkarılmadı. Felsefenin ileri sürdüğü sava göre bağnazlığın eski ve barbar ilkelerini ancak onun (felsefesinin) tatlı sesi ve iyilikçi eli söküp atmaya yeteneklidir. Bununla birlikte Valentinianus yönetiminin akıllı ve kararlı tutumu, dinsel hi-

zipleşmelerin karşılıklı suçlamalarını durdurmaya zorlayarak bunların sertliğini azalttı ve davranışlarını yumuşatmasını başardı.

Dinsel tartışmaların bütün sertliğiyle egemen olduğu alandan bu hoşgörü koruyuculuğu, ne yazık ki uzak kalmıştı. Batı hıristiyanları Rimini konsili'nin tuzaklarından kurtulunca geleneksel (ortodoks) kilisenin içerisinde dinginliğe kavuştular. Milano ve sirmium'da hâlâ yaşamakta olan Arius'çülerin zayıf kalıntıları, hınçtan çok tiksinti yaratıyordu. Euxinus'den Tebaid'e dek Doğu eyaletlerindeki düşman gruplaşmalar daha dengeleşmiş durumda bulunuyorlardı. Barışı ve dinginliği sürdürebilecek olan bu dengelilik dinsel savaşın korkularını hep ayakta tutmaktan başka şeye yaramıyordu. Kişişler ve piskoposlar kendi savlarını sövüp saymalarla destekliyorlar, bu sövüp saymalar çok zaman şiddet devinimlerine dönüşüyordu. Atanas, İskenderiye'yi yönetmeyi sürdürüyordu. Arius'çü piskoposlar Antakya'da ve İstanbul'daki postlarını elde tutuyorlar, her boşalan piskoposluk makamı için halk ayaklanmaları oluyordu. Elli dokuz Makedonyalı, yarı Arius'çu piskoposun anlaşmaya varması *Homoousien*'leri güçlendirmişti. Ama Kutsal Ruh (Ruhül Kudüs)'un tanrısallığını kabullenme konusundaki gizli nefretleri bu güçlenmenin başarısını gölgeliyordu. Saltanatının ilk yıllarında, kardeşinin yansız tutumuna öykünerek Valensius'ün yayımladığı bildiri. Ariusçülük için önemli bir utku olmuştu. Iki imparator da, vaftiz edilmemiş birer hıristiyan adayı olmakla yetiniyorlardı. Ama dindar Valensius, Gotlara karşı bir savaşın tehlikelerine vucudünü atmadan önce fitiz töreninin yapılmasını istedi. Doğal olarak, imparatorluk kentinin piskoposu Eudoksuis'e başvurdu. (1086) Halk dinine aykırı bir tanrıbilim ilkelerinde bilgisiz hükümdarı eğittiyse haşmetli öğretilisinin yanılgısından tek sorumlu bu yüksek aşamalı papazdır. Ama, Valensius'ün seçimini meydana getiren güdüler her ne idiyseler de, uyruklarının büyük bir bölümü için daha az kötü olmadı, *Homoousien*'lerin ve Arius'çülerin başları, kendi din an-

layışlarına engel olunmakla büyük bir hakarete ve zalimce bir haksızlığa uğratıldıklarına inandılar. Bu kesin girişimden sonra, erdemliliğini ya da yansızlık ününü sürdürmesi Valensius için güçleşti. Konstansius gibi dinin derinliklerine inmeyi istemiyordu. Eudoksius inak (dogma)'larını saygılı bir rahatlıkla benimseyerek vicdanını kilise kılavuzlarına körü körüne teslim etti, otoritesinin gücünü, Atanasçı mezhep sapkınlarının katolik kilisesine bağlayıp onunla birleştirme yolunda kullandı. İmparator onların düşüncesizliklerine önce acıdı. Direnmeleri yavaş yavaş öfkesini ateşledi ve kendisinin sevmediği mezheplere diş bilemeye başladı. (1087) Güçsüz Valensius, kendisiyle içli dışlı olanların yönetimine kapılmış gidiyordu. Bir istibdat sarayında bir vatandaşın sürgün ya da hapis cezasına çarptırılması elde edilmesi çok kolay işlerdendir. Homoousien'lerin şefleri çok zaman bu cezalara çarptırıldılar. Halk, belki de bir kaza sonucu, bindikleri gemide çıkan yangında ölen İstanbul'lu seksen papazın uğradığı felâketi imparator'un ve Ariusçü görevlilerin önceden tertiplemiş olduğunu sanarak onları suçladı. Her karşı çıkışta, katolikler hem kendilerinin hem de hasımlarının cezasını çekiyorlardı. Bütün seçimlerde Arius'çü adaylar yeğleniyordu. Halkın çoğunluğu buna cephe alınca sivil magistra imdada yetişiyor, gerektiğinde asker gücünden yararlanıyordu. Atanas'ın düşmanları, yaşamının son yıllarında ona acı çektirmeyi denediler. Bu saygıdeğer büyük papazın geçici yalnızlık yeri olarak babasının mezarının bulunduğu yere, beşinci sürgünü uygun görüldü. Ama kalabalık bir halk kitlesinin silaha sarılması valiyi sindirdi. Arşövek, kırkyedi yıllık bir saltanattan sonra şanlı yaşamını dinginlik içerisinde sona erdirme özgürlüğünü elde etti. Atanas'in ölümü Mısır'da kıyımın işareti oldu. Valensius'ün putatapar temsilcisi, kuvvet zoruyla, değersiz Lucius'ü İskenderiye arşövekliği makamına oturttu, egemen durumdaki mezhebin kazanmasını öbür hıristiyanların kanlarıyle ve kıyımla sağladı. Hıristiyanlar, Yahudilerle putataparla-(Payen)'ın inançlarına gösterilen hoşgörüden acı acı yakınıyor-

lar ve onu hıristiyanlara yayılmış en aşağılatıcı kıyım ve Doğu' nun dinsiz zâliminin en büyük suçu olarak görüyorlardı. (1088)

Ortodoks grubu, utkuya ulaşmasından sonra, Valensius'ün anısı üzerine ağır bir zulüm lekesini sürdürdü. Kaynağı zayıf ve korkak bir ruh olan kusurları ve erdemleriyle bu hükümdarın inançlarına gösterilen hoşgörüden acı acı yakınıyorde düşünülebilir ki onun kilise mensubu olan temsilcileri aldıkları buyrukların dışına çıkmışlar ve efendilerinin maksadını aşmışlardır. Olaylar, hasımlarının ağır söz saldırıları ve yalın kanağanlıklarıyle çok abartılmıştır. (1089) I. Valentinianus'ün taht ortağının adına eyaletlerde işlenen kişisel sert işlemleri onaylar gibi görünen suskunluğu, bu işlemlerin genel bir nitelik kazanmış olmasından ve tüm dinler için gösterilen hoşgörü düzenini bozmamış bulunmasından ileri gelmekteydi. Büyük kardeşin şaşmaz yansızlığına övgülerde bulunan aklı başında tarihçi, Valentinianus'ün kesimindeki dinginlikle karşıtlık gösterecek olan Doğu'daki zulüm olaylarından, doğallıkla, söz etmemektedir. (1090) II. Uzaklarda kalmış bir zamanın sisler içerisindeki ilişkilerini değerlendirebilmek kolay değilse de, Atanas'ın ölümünden sonra Teslişçilerin kendilerine lider olarak seçtikleri Kayseri arşöveki uzdilli Basilius ile aralarındaki yakınlık gözönünde tutulursa Valensius'ün karakteri ya da hiç olmazsa tutumu üzerine oldukça sağlıklı bir yargıya varılabilir. (1091) Bu konuşulan işin tarihi, Basilius'ün dostları ve hayranlarınca yazılmıştır. Bununla birlikte retorik ve tanrısal süslemeler çıkarıldıktan sonra arşövekin kararlılığına hayranlık duyan Arius'çü müstebidin beklenmedik hoşgörüsüne şaşıp kalınır. Şiddete baş vurarak tüm Kapadokya eyaletini ayaklandırmasından korkuyordu. (1092) Durumunun saygınlığını ve kanılarının doğruluğunu bükülmez bir gururla ileri süren arşövek, vicdanının özgürlüğünü ve arşövekliğini gürültüsüzce sürdürdü. İmparator katedraldeki kutsal hizmetine dinsel bağlılıkla yardımcı oldu, sürgün cezası verecek yerde Basilius'ün yakın bir zamanda Kayseri dolayında kurduğu hastane için büyük bir bağışta bulundu.

(1093) III. Teodosius'ün Ariusçülere karşı çıkardığı yasaya benzer bir yasanın Valensius tarafından Atanas öğretililerine karşı yayımlanmış olmasıyla ilgili bir bilgi edinemedim. Çok sert yakınmalara yol açan buyrultunun da pek kınanacak yanı yok gibi görünmektedir. İmparator, uyruklarından çok sayıda kimsenin kendilerini tembelliğe kaptırarak, dine bağlılık bahânesiyle Mısır keşişlerine katıldıklarını görmüştü. Doğu kontunu, bunları çölden çekip getirmekle ve bu toplum kaçaklarını dünya nimtelerine döndürmek, insan ve vatandaş olarak ödevlerini yerine getirmelerine zorlamakla görevlendirmişti. (1094) Valensius'ün yüksek görevlileri genç ve güçlü keşişleri askere alma yetkisini kendilerinde gördüklerinden bu ceza yasasının kapsamını genişlettiler. Piyade ve süvarilerden oluşan üçbin kişilik bir birlik İskenderiye'den beşbin (târik-i dünya) keşişin çekilip yayıldığı Nitria çölüne doğru yürüyüşe geçti. (1095) Arius'çü papazlar askerlere kılavuzluk ediyordu; tarihin bize bildirmesine göre hükümdarın buyruklarına direnç göstermek isteyen manastırlarda büyük ölçüde kan döküldü. (1096)

İmparator Valentinianus sert düzenlemelerin ilk örneğini verdi ve bu düzenlemeler aracılığıyla yeni zamanların yasa koyucuları da papazsınıfının gönencini ve cimriliğini, sınırlandırdılar. Kent kiliselerinde, Roma piskoposu Damasius'e (1097) seslenen bir buyrultu açıklandı. Hükümdar bununla kişilere ve kilise mensuplarına, dul kadınlarla erdenler (bâkireler)'i sık sık görmeye gitmemelerini söylüyorlar, sivil magistraları, söz dinlemeyenlerin bildirilmesiyle görevlendiriyordu. Kilise yöneticisi artık, cemaat bireylerinden bağış, vasiyet ya da kalıtım yoluyla para veya mal alma özgürlüğüne sâhip olamıyacaktı. Bu buyrultuya aykırı olarak düzenlenmiş her vasiyetnâme hükümsüz sayılacaktı. Yasa dışı bağışlar hazine yararına zoralıma uğratılıyordu. Sonraki bir düzenleme râhibeleri ve piskoposları da kapsar gibidir. Kilise örgütüne bağlı her kişi vasiyet yoluyla bağış alamaz duruma sokuldu; yalnızca genel anlamda, kalıtım yoluyla miras hakkına sahip olabilecekleri belirtildi. Uyruklarının mut-

luluk ve erdeminin koruyucusu olarak Valentinianus, kendini duyurmaya başlayan karışıklığa bir umar olmak üzere bu önlemleri almıştı. İmparatorluğun başkentinde soylu ve zengin ailelerin kızları çok büyük ölçüde ve bağımsız olarak, kalıtım yoluyla varlık elde ediyorlardı. Bu yeni ve dine bağlı hıristiyanların büyük bir bölümü dinin öğretisine dinginlikle ve inanarak değil, heyecanla ve tutkuyla, belki de moda gereği, dört elle sarılmışlardı. Gösteriş ve süsleme isteklerinden vazgeçiyorlardı. Namuslu olmak isteği, onları karı koca yaşamının tadından vazgeçirtiyordu. Günah işlemekten korkan vicdanlarını yönetmek, boş kalan bir kalbin sıcak kaygısını dindirmek için gerçek ya da yapay ermişlikte bir kilise mensubunu seçiyorlardı. Ama, çok hafifçe tanıdıkları sınırsız güven, daha parlak bir ortamda manastıra özgü ayrıcalıklardan yararlanmak amacıyla Doğu'nun uzak köşelerinden kopup gelen içtenlikli ya da sahteci kimselerce çoğunlukla kötüye kullanılmaktaydı. Dünya eğlencelerinden vazgeçerek çok daha değerli çıkarlar elde ediyorlardı. Belki de genç ve güzel olan bir kadının derin bir biçimde bağlanması, bolluk ve güzellik içerisinde hazırlanmış bir sofra, ve bir senatör ailesinin insanları, köleler ve azatlılar bu değerli çıkarlardan kimileriydi. Romalı hanımefendiler, düşüncesiz zekâtlar ve çok masraflı haçlarla pek büyük servetlerini savurup yok ettiler. Mânevi kızının vasiyetnamesinde kurnaz papaz, servetinin bir bölümünü ve kimi kez tamamını yoksulların gözetim görevlisi ve imdada koşucu olarak sahtekâr bir yumuşaklıkla kiliseye ayırtmaya cesaret edebiliyordu. Kalıtçıları soymak için kilise mensuplarının yaptıkları bu kazançlı ve utanç verici iş, boş inançlı bir yüzyılda nefreti körükledi. En saygıdeğer Lâtin piskoposlarından ikisi Valentinianus'çe çıkarılan buyrultunun haklı ve zorunlu olduğunu kabul ettiler, hıristiyan papazlarının, ancak komiklere, soytarılara ve putperest râhiplerine yakışacak bir ayrıcalığı yitirmeyi hak ettiklerini söylemekten çekinmediler. Ne var ki, yasa koyucunun önlemleri ve gücü, kişisel çıkarın ustalığı karşısında pek seyrek hallerde başarı sağlayabilir.

(1098) Hiyeronimus ve Ambrosius, bir yasaya, güçsüz de olsa esenleyici de olsa sabırla uyarlık gösterebilirlerdi. Kilise mensupları para kazanmaları konusunda adım atamaz hale gelince kilisenin şan ve ününü daha saygıdeğer bir mârifetle çoğaltmaya çalışabilirler ve böylece açgözlülüklerini vatanseverlik ve dindarlık maskesi altında saklayabilirlerdi. (1099)

Papazların açgözlülüğünü cezalandıran Valelntinianus yasasını kamuya bildirmek için zorlanan Roma piskoposu Damasius, çok şüpheli olan değeri ve karakterini iyi diye tanıtan bilgin Hiyeronimus'ü kendi safına çekme ustalığını ve mutluluğunu gösterdi. (1100) Roma kilisesinin şatafatlı kusurları. Ammien'ce ilginç ve ayrıntılı olarak şöyle anlatılmaktadır: «Vali Juventius, eyaletlerini bolluk ve dinginlik içerisinde yaşatıyordu. Ama, kurduğu yönetimin dinginliği, çok sayıda akılsız insanların kanlı ayaklanmasıyle kısa sürede bozuldu. Damasus ve Ursinus, piskoposluk orun (makam)'u için öfkeyle çekiştiler, davranışlarındaki şiddet, insan tutkusunun olağan ölçüsünü aştı. Bağnaz yandaşları silaha sarıldılar, hasımlarını acımasızca kılıçtan geçirdiler. Bunları ne yatıştırabilen ne de önleyebilen vali dış mahallelere sığındı. İnatçı bir savaşımdan sonra Damasus yanlıları tam bir utku kazandılar. Ertesi günü, hıristiyanların cemaat toplantısı yaptıkları Sisinius (1101) adlı büyük kilisede yüz otuz yedi ceset bulundu. (1102) Genel heyecan uzun süre yatışmadı. Başkentin göz kamaştırıcı parlaklığı gözümün önüne gelince bu denli değerli bir ele geçirme'nin tutkulu insanların isteklerini alevlendirdiğine ve bu işi nasıl bir heyecanla sürdürdüklerine hiç şaşmıyorum. Kazanan taraf, Romalı hanımefendilerin eli açıklığı sayesinde zengin olacağına güvenmekteydi. (1103) Şunu da iyi biliyordu ki, zarif bir gösterişle süslenecek, görkemli bir araba içerisinde Roma sokaklarında gururla dolaşacak, sofrası, incelik ve bolluk bakımından imparatorunkinden bile üstün olacaktı. (1104). Bu büyük papazlar, *diyor namuslu putperest,* kent içerisinde böyle gösterişler yapacakları yerde, gönülsüz görünüşlü ve, ruhlarının temizliğini yansıtan

mütevâzi bakışlı kimi eyalet piskoposlarının alçak gönüllülüğünü ve gösterişsizliğini benimsemiş olsalardı çok daha temiz bir mutluluğa ermiş olurlar, hem Tanrıyı hoşnut ederler, hem de gerçek hayranlarının saygısını kazanırlardı. (1105) Ursinus ve Damasus'ün din sapkınlığı birincinin sürgüne gönderilmesiyle son buldu. Ve praefektus Praetekstatus'ün akıllılığı sayesinde dinginlik yeniden kuruldu. (1106) Praetekstatus derin bilgi ve zevk sahibiydi, kibar bir putperest filozoftu. Damasus'e içerisinde kınama saklı bir takılmada bulundu, kendisini hıristiyan yapmasını, şu koşulla ki, piskoposluktan ayrılarak bu orunu ona vermeye razı olmasını istedi. Praefektus'ün hıristiyanlığı bu karşılıkla satın almak istediği şüphelidir. (1107) Dördüncü yüzyıldaki papaların bu zenginlik ve şatafat tablosu çok dikkat çekicidir, çünkü bir balıkçı olan havâri ile, egemenlik gücü Napoli'den Po ırmağına dek uzanan krallık benzeri durum arasındaki ilintisizliği sergilemektedir.

Komutanların ve ordunun oylarıyle imparatorluk asâsı Valentinianus'e teslim edildiği zaman seçicileri bu karara vardıran güdü onun parlak ünü, askerlik bilgisi, eski disiplinin biçimi ve özüne bağlılığı ve deneyimiydi. Kamu işlerinin durumu, askerlerin ikinci bir imparator isteğini haklı kılmaktaydı. Valentinianus, en yetenekli ve en gayretli insanın bile birbirlerinden çok uzak ve geniş sınır boylarına yapılacak saldırıları püskürtmek için yeterli olamıyacağını biliyordu. Julianus'ün ölümüyle onun adının saldığı korkudan kurtulan barbarlarla Doğu, Kuzey ve Güney'deki uluslar yağma ve istilâ umutlarına kapıldılar. Her zaman yıpratıcı olan akınları büyük boyutlara ulaşıyordu. Valentinianus'ün on iki yıllık saltanatı süresince sert kararlılığı, kendi bölgesini korudu ve onun etkisiyle zayıf Valensius'ün tutumu da yönlendirilmiş oldu Belki kronolojik yöntem iki imparatorun da karşı karşıya kaldıkları ayrı biçimdeki güçlükleri daha canlı olarak ortaya koyabilecektir. Ne var ki, okuyucunun dikkati de çok zaman, birbiriyle ilgisiz konuların ve olayların değişikliği yüzünden dağılabilecektir. I Almanya,

II Britanya veya İngiltere, III Afrika, IV Doğu ve V Tuna olan beş büyük savaş sahnesi, Valensius ile Valentinianus'ün saltanatları sırasında imparatorluğun askersel durumu üzerine doğru bir düşünce vermiş olacaktır.

I. Büyük saray Nâzırı (1108) Ursacius, yeni bir imparatorun tahta çıkması halinde ister gelenek, ister bir antlaşma gereği olarak almaya hakları olduğuna inandıkları armağanları isteyen Almanların elçilerine, yersiz bir tasarruf düşüncesiyle, bunda kısıntılar yaparak, hakaret etmişti. Ulusal diye nitelendirdikleri bir hakaretten duydukları hoşnutsuzluğu gizlemediler ve bundan kendi vatandaşlarına bilgi verdiler. Hakaret kuşkusu, şeflerin öfkeci ruhunu alevlendirdi ve savaşkan gençlik silah başına koştu. Valentinianus Alpleri geçmeden önce Galya köyleri alevler içinde kaldı. General Dagalaifus onlara kavuşmaya erişemeden önce Almanlar tutsakları ve yağma mallarını, kendi ormanlarında güvenlik içerisinde tuttular. Ertesi yılın başlarında ulusun tüm asker güçleri toplandılar ve kışın en şiddetli soğukları sürdüğü sırada Ren'i geçtiler. İki Roma kontu bozguna uğradı ve ağır yaralandılar. Herkulus'lerin ve Batavyalıların sancakları Almanların eline geçti; bunları, utkularının simgesi olarak, çığlıklar ve sövgülerle her yanda dolaştırdılar. Sancaklar geri alındıysa da Batavyalıların utancı sürüyordu. Valentinianus, askerlerinin, düşmanlarca kötü duruma düşürülmeden önce komutanlarından korkmayı öğrenmiş olmalarının gerekliliğine inandı. Birliklerini topladı. Batavyalılar, çevrelerinin bastan başa imparatorluk ordusuyla sarılmış olduğunu büyük korkuyla gördüler. İmparator, kürsüye çıktı ve korkakları ölümle cezalandırmak küçüklüğünü göstermeden bu utanç verici bozgunun başlıca sorumluları olan subayların üzerine zamanla silinmez bir aşağılık lekesi sürdü. Batavyalıların rütbeleri ve sanları geri alındı, silahları çıkarıldı, en bayağı bir esir tüccarına tutsak olarak satılmalarına karar verildi. Bu korkunç karar karşısında suçlular, yerlere kapanarak hükümdarlarının nefretinden vazgeçmesi için uğraştılar, bir sınama daha yapmalarına izin

vermek lutfunda bulunursa Romalı adına değer olduklarını göstermeye söz verdiler. Valentinianus istemeye istemeye râzı olmuş gibi davrandı. Batavyalılar, onurlarını Almanların kanıyla yıkamaya ant içerek kılıçlarını geri aldılar (1109) Dagalaifus komutanlığı kabul etmedi. Belki de fazlaca titiz davranarak bu seferin güçlülüğünü ileri süren bu usta general, savaşın sonundan önce, rakibi Jovinus'ün bütün güçlükleri yenerek barbarların dağınık kuvvetleri üzerinde kesin bir üstünlük sağladığını görmüş ve büyük bir iç yıkılışına uğramıştı. Piyadeden, süvariden ve hafif birliklerden oluşan ileri disiplinli bir ordunun başında Jovinus, Metz toprakları üzerinde Scarpona'da hızla (1110) yürüyüşe geçti, orada, silahbaşı etmelerine olanak vermeden kuvvetli bir Alman tümenini yakaladı, askerlerini tehlikesizce yengi kazanmaları umuduyla saldırttı Başka bir tümen de, dolaylarındaki tüm ülkeleri yakıp yıktıktan sonra, Mozel kıyılarında dinlenmeye çekilmişti. Arazinin durumunu dikkatle inceleyen Jovinus, bir ormandan da yararlanarak, Cermenlerin gevşek güvenliklerini seçip göreceği yere dek gizlice ilerledi. Kimisi koca vucutlarıyla ırmakta yıkanıyor, kimisi de uzun kumral saçlarını tarıyor, ya da zavallı vatandaşlardan zorla aldıkları nefis şarapları dolu kupalarla içiyordu. Ansızın Romalıların boru sesleri duyuldu, lejyonlar Cermenlerin üzerine atıldılar. Baskın, şaşkınlık yarattı, şaşkınlık ise bozguna ve büyük korkuya neden oldu. Yiğit savaşçılardan çoğu, savunmaya bile zaman bulamadan düşmanın kılıcı ve okları altında can verdi. Kaçabilenler Şampany'daki Şalon kenti yakınında Katalonien ovalarında üçüncü ve ana orduya sığındılar. Bütün müfrezeler geriye çağrıldı. Arkadaşlarının başına gelen felâketi duyan ve toparlanan barbar komutanları, Valentinianus'ün yengili kuvvetleriyle genel ve kesin bir savaş için hazırlığa giriştiler. Bu çetin ve kanlı savaş, zaman zaman karşılıklı yengi ve yenilgilerle bütün bir gün sürdü. Romalılar bin iki yüz kişi yitirdiler ve sonunda savaşı kazandılar. Almanlar harp alanında altı bin ölü bıraktılar ve on dört bin askeri de ağır yaralandı. Kahraman

Jovinus, bu büyük ordunun geri kalanını Ren kıyılarına dek kovaladıktan sonra Paris'e geldi, hükümdarının beğeni ve kutlamasını kazandı, ertesi yıl için de konsulus saygınlığını elde etti (1111) Romalılar, esir bir krala yaptıkları yakışıksız davranışla, kazanmış oldukları utkuya leke sürmüş oldular. Komutanın haberi olmadan onu bir işkence çarmıhına astılar. Bu utanç verici hareketten sonra, Vadomair'in oğlu, zayıf ve hastalıklı, ama atılgan ve yaman bir kral olan Vitikab'ı soğukkanlılıkla öldürdüler. Katil bir uşak Romalıları bu suçu işlemeleri için kışkırttı (1112). Adalet ve insanlık kurallarını bu denli hiçe saymak, içlerinde duydukları gizli korkuyla zayıflığı ve imparatorluğun gerileyişini de açığa vurmuş oluyordu. Kılıcın gücüne güven duyulduğu sürece hançer kullanmaya pek seyrek olarak başvurulur.

Almanlar, talihlerinin ters gitmiş olmasından utanç duymuş görünürlerken Valentinianus'ün gururu da, yukarı Almanya'nın başlıca kentlerinden olan Mogantiakum ya da Mayens baskınında yıkıntıya uğradı. Hıristiyanlar bayramlarından birini kutlarlarken, yetenekli ve gözüpek komutan Rando, ansızın Ren'i geçti, her türlü savunma önlemlerinden yoksun olan kente girdi, kadın ve erkek olmak üzere çok sayıda kimseyi tutsak ederek götürdü. Valentinianus, bu kez ulusal kapsamda kanlı bir öc almaya karar verdi. Kont Sebastianus, İtalya ve İllirya birlikleriyle, olasılıkla Retya yönünden Almanya'ya girme buyruğunu aldı. İmparatorda, oğlu Gratianus'le birlikte, iki kanadını Jovinus'le Severus'ün komutasında Batı'nın süvari ve piyade kuvvetlerinin oluşturduğu güçlü bir ordunun başında Ren'i geçti. Köylerinin yıkılmasına karşı koyacak durumda bulunmayan Almanlar, çağımızda Virtemberg dukalığı olan yerde, ele geçirilmesi olanaksız bir dağın doruğunda ordugâhlarını kurdular ve gözü pek olarak Romalıların saldırısını beklediler. Valentinianus her zamanki cesaretli araştırmalarıyle askerlerini oraya ulaştıracak savunmasız bir keçi yolu bulduysa da bunu tehlikeli gördü. Bir bölüm barbar askeri pusudan çıktı, imparator, sert

ve kaygan bir yamaçtan, atının üzerinde bütün hızıyla kaçmak zorunda kaldı, zırhını, altın ve değerli taşlarla bezenmiş zırhlı başlığını taşıyan askeri arkada bıraktı. Saldırı işareti üzerine Romalılar Solisinium dağını kuşattılar ve üç yönden dağa çıktılar. Yaklaştıkça çabalarını artıyor ve düşmanı korkutacak nâralar atıyorlardı. Tüm kuvvetlerinin toplanmasıyle yaylayı ele geçirince, barbarları, kont Sebastianus'ün, çekiliş yollarını kesmek için kuvvetleriyle beklediği kuzey yönünden aşağı inmeye zorladılar. Bu parlak utkudan sonra Valentinianus, Trev'deki kış karargâhına döndü, halkın gösterdiği sevinci, görkemli zafer oyunları tertipleterek ödüllendirdi. (1113) Ama akıllı hükümdar, Almanya'nın fethine kalkışmak yerine, Kuzey'in uzak bölgelerinden koşarak gelen gözüpek kalabalıkların durmadan yığılıp büyük kuvvetler oluşturduğu bir düşmana karşı tüm dikkatini Galya sınırlarının savunmasına yöneltti. (1114) Ren kaynaklarından Okyanus'a dek bu ırmak boyunca, imparator, müstahkem noktalar ve kuleler yaptırdı. Yeni tahkimat yöntemleri ve yeni silahlar oluşturdu. Bir çok Romalı başkaldıranlar ve genç barbarlar sıkı disiplin altına sokularak askerlik uygulamalarında bilgi sahibi kılındı. Barbarlardan kiminin pek sert olmayan gösterilerine, bir bölümünün de silahla karşı koymalarına karşın Valentinianus Ren tahkimatını tamamladı, böylece, saltanatının son dokuz yılında Galya'da huzuru sağlamış oldu. (1115) Dioklesianus'ün ustalıklı kurallarını benimsemiş olan imparator, Alman halklarının geçimsizliklerini kışkırtıyor, birbirlerinden kopmalarını sağlamaya çalışıyordu. Dördüncü yüzyılın ortalarında, Vandalların soyundan gelme, kalabalık, göçer Burginyonlar (1116) olasılıkla Lüzas ve Turinge'nin bulunduğu yerlerde, Elbe'nin iki kıyısını ellerinde bulunduruyorlardı. Zayıf oymaklarından yavaş yavaş güçlü bir krallık doğdu ve bu günkü zengin eyalete sahip oldu. Sivil devlet yönetimiyle dinsel kuruluşun zıtlığı eski Brurginyonların geleneklerinde dikkate değer bir özellik göstermektedir. Kral ya da komutan *Hendinos* adı altında tanınıyor, büyük papazları ise *Sinistus* adını taşıyor-

du. Büyük papazın kişiliği kutsaldı, saygınlığı ise sürekliydi. Kral yalnızca geçici bir otoriteye sahipti. Olaylar kötü bir akış gösterirse onun cesaretsizliğine veriliyor, ve tahttan indiriliyordu. Uyruklarının haksızlığı, papazlara bağlı olması gereken (1117) toprağın verimliliğinden ve mevsimlerin düzensiz gitmesinden bile (1118) onu sorumlu tutmaya dek ileri gidiyordu. Almanlar ve Burginyonlar, kimi tuzlu bataklıkların iyeliği üzerinde sık sık anlaşmazlığa düşüyorlardı. İkinciler, imparatorun gizli ricaları ve cömerce armağanlarıyle isteklerinden kolayca vaz geçtiler. Drusus kalelerinin korunması için görevlendirilmiş Roma askerlerinin soyundan olduklarıyla ilgili öyküsel kökenlilik safca ve kolayca her iki tarafça da benimsendi. Bu düşünce karşılıklı olarak çıkarlarına uygun düşüyordu. Seksen bin kişiden oluşan bir Burginyon ordusu Ren kıyılarında görünmekte gecikmedi. Valentinianus'ün söz verdiği yardımı ve paraları sabırsızlıkla beklediklerini bildirdiler. İmparatorun özür dilemeleri ve sonuçsuz önel istemeleri yüzünden geri çekilmek zorunda kaldılar. Ren müstahkem mevkileri ve garnizonları Galya sınırlarını onların haklı hınçlarına karşı korudu. Tutsaklarının öldürülmesi Burginyonlarla Almanların kalıtsal kinlerini azdırmaktan başka bir şeye yaramadı. Birtakım hal ve koşulları gözönünde tutarak, akıllı Valentinianus'ün tutumu kolaylıkla açıklanabilir. Amacı, olasılıkla Almanları ezmek değil yıldırmaktı. Çünkü bu iki ulustan birinin ya da öbürünün yok edilmesi, ikisinin birbirine karşı çıkarılmasıyla sağlanan dengeyi bozacaktı. Alman hükümdarları arasında, bir Romalı adı taşıyan Makrianus yüksek ölçüde siyasal ve askersel yeteneklere sahipti ve Valentinianus'ün değer verdiği ve de kaygılandığı tek kimse oydu. İmparator, çevik ve seçkin birliklerden oluşan bir ordunun başında Ren'i geçti,, askerlerinin sabırsızlığı onun tüm önlemlerini bozmamış olsaydı Makrianus'ün eline düşmüş olacaktı. Bu Alman hükümdarı o günden sonra imparatorla özel görüşme onurunu kazandı, elde ettiği lutuflar ölümüne dek onu Romalıların en sadık dostu yaptı. (1120)

Valentinianus'ün tahkimâtı kıtanın içerisini savunuyordu. Ama Galya'nın deniz kıyıları ile İngiltere kıyıları Sakson'ların sürekli kırıp geçirmelerine açıktı. Büyük ilgi duymamız gereken bu ad Tacitus'ün dikkatinden kaçmıştı. Ptoleme (Batlamyus)'nin haritalarında görüldüğüne göre bu ulus yalnız Sembrik (Cimbrique) yarımadasının dar boğazını ve Elbe ırmağının denize döküldüğü yere yakın üç küçük adayı elinde bulundurmaktaydı. (1121) Bugünkü adıyla Slesvik dukalığı, ya da belki Holstein dukalığı olan bu dar toprak parçası, Okyanus'a açılan, dilleriyle İngiltere'yi kaplayan, ayrıca yasaları ve kolonileriyle de buralara yayılarak uzun süre Şarlamany (Charlemagne)'in ordularına karşı kuzeyin özgürlüğünü savunan bitip tükenmek bilmez Sakson kalabalıklarını beslemeye yetemezdi. (1122) Bu güçlüğün kolaylıkla çözümü, en küçük savaş ya da ittifak olaylarıyla birbirine karışmış bulunan Almanya oymaklarının belirsiz gelenek ve kuruluş yapılarındaki benzerlikte görülmektedir. Gerçek saksonların durumu balıkçılık ve korsanlık gibi tehlikeli uğraşlarda bulunmaya onları heveslendirdi ve ilk girişimlerinden elde ettikleri başarılı sonuçla, dağların ve ormanların hüzün verici ıssızlığında yaşamaktan hoşlanmayan yurttaşlarından en yiğitlerinin de bu yolda ilerlemeler göstermesini doğal olarak özendirdi. Her gelgit olayı, koca Okyanus'u seyretmeye ve kendisinin bilmediği bir dünyanın zenginliklerini paylaşmaya özlem duyan gözüpek savaşçılarla dolu sandal filolarını Elbe üzerinden denize indirebilirdi. Bununla birlikte olasıdır ki, Baltık denizi kıyıları boyunda oturan uluslar Saksonlar'a ellerinden gelen yardımı yapıyorlardı. Bunların silahları ve gemileri, gemicilik bilgileri ve deniz savaşlarında deneyimleri vardı. Herkül birliklerini kuzeye geçirmekteki zorluk, yılın birçok ayında denizin buzlarla kaplı olmasından ileri geliyor, atılganlıklarını ve uğraşlarını büyük bir gölün sınırları içerisinde alıkoyuyordu. Gemilerinin başarıyla Elbe'nin ağzından dışarı çıkması küçük Slevik kıstak (berzah)'ından geçerek açık denize atılma hevesine kapılmalarını kamçıladı. Aynı bayrak al-

tında savaşan korsanlar ve serüvencilerden oluşan çeşitli gruplar, önceleri haydutluk, daha sonra da devlet yönetimiyle düzenlenmiş bir toplum içerisinde birleştiler. Evlenmeler ve hısımlıklar yoluyla oluşan birlik önce bir askersel konfederasyon ve yavaş yavaş bir ulus'a dönüştü. Onlarla ittifak yapmak isteyen komşu oymaklar Saksonların adını ve yasalarını kabul ettiler. Çürültülmesi olanaksız kanıtlara dayanmasaydık, Sakson korsanların gemiler içerisinde Almanya denizinde, Manş'da ve Biskay körfezinde dolaştıklarının betimlenmesini yaparken okuyucularımızı aldattığımızı ileri sürerek kuşku uyandırılmak istenecekti. Altları düz büyük gemilerinin omurgası ince ağaçtan yapılıyordu. Ama, gemilerin yan kaplamaları ve suyla değinmesi olan bölümleri sorgun ağaçından kaplanıyordu. (1123) Uzun ve ağır deniz yolculuklarında çok büyük tehlikelerle karşı karşıya kaldılar, Galya ve Britanya kıyılarında uğradıkları batmalarda çok sayıda insan ve tekne yitirdiler. Ne var ki, bu gözüpek korsanlar, karada olduğu gibi denizde de tehlikeye meydan okuyorlardı. Girişimlerinin çoğalmasıyla akılları da aydınlanmaya başladı. En geri tayfaları bile kürek çekmesini, yelken açmasını ve gemiyi kullanmasını öğrenmişti. Saksonlar, filolarını gizleyen ve düşmanlarının filosunu darmadağın eden fırtınanın yaklaşmasından yararlanıyorlardı. (1124) Batı'nın kıyı eyaletleri üzerine kesin bilgi edindikleri zaman korsanlıklarını oralarda da yaygınlaştırdılar, ve artık en uzak yerler bile saldırıdan korkmaz durumunu yitirmiş oldu. Gemileri o denli az su çekiyordu ki, büyük ırmaklarda seksen, belki de yüz mil yolculuk yapabiliyorlardı. Bu tekneler çok hafifti ve bir ırmaktan öbürüne arabalar üzerinde taşınabiliyorlardı. Sen ve Ren'in ağızlarından giren korsanlar, Ron'un hızlı akıntısından yararlanarak Akdeniz'e dek inebiliyorlardı. Valentinianus'ün saltanatı sırasında Saksonlar, Galyanın kıyı eyaletlerini yakıp yıktılar. Armorik denilen kıyı kesimini savunmakla görevli olan asker kont, buyruğundaki kuvvetleri ve savaş gücünü saldırganlarınkinden az gördüğü için, piyade kuvvetleri komutanı Se-

veraus'ten yardım istedi. Saksonlar, Takviyeli Roma kuvvetleri karşısında yenilgiye uğrayıp, ganimetlerini de bırakarak çekildiler ve, zarar görmeden gitmeleri koşuluyla en güzel gençlerinden bir bölümünü, imparatorluk ordusunda hizmet görmek için bıraktılar. (1125) Romalı komutan en alçakça ihaneti tasarladığından, bu uzlaşma koşulunu tartışmadan kabul etti. Derin bir koyağa gizlice mevzilendirilmiş olan piyadelerin coşkunluğu pusuyu boşa çıkardı. Savaş gürültüsünü duyarak alarma geçen zırhlı bir birlik arkadaşlarının yardımına ve Saksonlara yüklenmeye yetişmeseydi Romalılar belki de kendi kalleşliklerinin kurbanı olacaklardı. Tutsaklardan bir bölümü, amfiteatr'da yok olmak için ayrılmış olmaları nedeniyle bu seferki öldürülmeden sağ olarak çıkarıldılar. Sözen (hatip) Simmakue, bu mutsuzlardan yirmi dokuzunun ölümü, kendi elleriyle boğdukları halde, yırtıcı yurttaşlarının keyfini azalttığını ve bundan üzüldüğünü söylemekten utanç duymamaktadır. Bununla birlikte aydın ve uygar Roma vatandaşları, Saksonlardan tutsak olanların onda birinin tanrılarına sungu olarak kurban edildiklerini ve bundan kendilerine uğur geleceğini duydukları zaman büyük korkuya kapılıyorlardı. (1126)

II. Bilimlerin ve felsefenin ışığı, atalarımızın övüncünü pohpohlayan ve kanağanlıklarına hoşgelen, Mısırlıların ve Truvalıların, İskandinavların ve İspanyolların masalımsı kolonilerini yavaş yavaş belleklerden silmiş gibidir. (1127) İçinde bulunduğumuz yüzyılda artık herkes bilmektedir ki, Büyük Britanya ve Irlanda adalarına Galya'dan birbiri ardınca gelen halklar yerleşmişlerdir. Kent kıyısından Kaithnesse ve Ulster'in en sonuna dek, dilde, geleneklerde ve dinsel inançlarda Kelt kökeninin izleri açık ve seçik olarak görülmektedir. Kimi Breton oymaklarının özel karakteri, doğal olarak yerel ve rastlantı ürünü nedenlerin etkisine verilebilir. (1128) Romalılar, eyaletlerini uygarlaştırılmış ve dingin bir kölelik diyarı durumuna indirgediler. Yalnız Kaledonya yabanıl bir özgürlük hakkını sürdürdü. Konstantinus'ün saltanatından beri talihleri çok değişiklik gös-

teren iki büyük oymak -Pikte'ler ve İskoçlar- bu memleketin kuzey kesimini kendi aralarında paylaştılar. (1129) Yengi kazanan İskoçlar, daha sonra, rakipleri Pikteslerin gücünü- anılardan silinecek ölçüde- yok ettiler. Yüzlerce yıl bağımsız bir krallık olarak yaşadıktan sonra, eşit ve istençli bir İngiliz adının onuruna katıldılar. Doğanın eli Pikte'ler ile İskoçların ayrılığını açık ve seçik kılmıştı. Birinciler ovalarda çiftçilik yapıyor, ikinciler ise dağlarda yaşıyorlardı. Kaledonya'nın doğu kıyısı, büyük çabaları gerektirmeden bereketli ürün verebilen geniş ve verimli bir ova olarak nitelenebilir. «Gruitnich» ya de «tahılla beslenen» sıfatı, etobur dağlıların nefretini, belki de imrenmesini dile getiriyordu. Toprağın ekilip biçilmesi, iyelik (mülkiyet)' lerin de kesinlikle ayrılması ve yerleşik bir yaşamın doğması sonuncunu verdi. Bununla birlikte, haydutluk ve savaş Pikte'lerin en gözde tutkularıydı ve Romalılar, onların savaşçılarını çırıl çıplak ve çarpıcı renklerle vücutlarını kaplamış resimlerden seçiyorlardı. Kaledonya'nın batı kesimi, çiftçi için pek az elverişli ve hayvancılık için çok verimli dik dağ ve tepelerden oluşmuştu. Dağlıların bütün uğraşları avcılık ve çobanlıktı. Pek seyrek olarak bir yerde sürekli oturduklarından onlara, Kelt dilinde gezer ve göçer anlamına gelen *Scots* adı verilmiştir. Çorak bir toprakta oturanlar ek yiyeceklerini denizde aramak zorunda kalmışlardır. Yurtlarındaki göller ve koylar balık bakımından çok zengindir. Yavaş yavaş ağlarını Okyanus'a da atmaya başladılar. İskoçya'nın batı kıyısı boyunca serpilmiş olan Hebrid adaları ilgilerini çekti ve ussal kavrayışlarını artırdı. Yavaş yavaş fırtına sırasında da gemilerini kullanma ve yıldızların durumundan yararlanarak geceleri de sefere çıkma becerisini kazandılar. Kaledonya'nın batısındaki iki uç, büyük bir adanın kıyısına yaklaşır. Bu adanın olağanüstü bitkileri nedeniyle ona yeşil anlamına gelen *Green* denilmiştir ve küçük bir değişiklikle *Erin*, ya da *Jerne* ve *Ireland* olarak bu adı sürdürmüştür. Olasıdır ki, çok eski bir zamanda, aç kalmış İskoçyalılardan oluşan kimi insanlar verimli Ulster ovalarına inmişler ve, Roma lej-

yonlarına karşı savaşı göze alan bu kuzeyliler az sayıda zararsız yabancıların yerleşmiş bulunduğu bu adada birçok yeri ellerine geçirmişlerdir. Her ne olmuşsa olmuş, Roma imparatorluğunun çöküşü sırasında *Kaledonya, Irlanda* ve *Man* adası İskoçyalıların yerleştiği yerler halindeydi ve, çoğu zaman askersel seferlere katılan oymaklar birbirlerinden, karşılıklı olarak, yararlanıyorlardı. Uzun süre ortak bir kökenden geldikleri kanısını taşıdılar. (Saint)'ler adasının misyonerleri olup Britanya'nın kuzeyinde hıristiyanlığı yayan papazlar, Irlandalıların hem yurttaşları, hem gerçek ataları ve hem de tinsel (mânevî) babaları olduklarını İskoçyalılara anlatmış ve onları buna inandırmışlardır. Bu pek de açık olmayan bilgi geleneği, sekizinci yüzyılın karanlığı üzerine biraz ışık tutmuş olan saygıdeğer Bede'de de sürmüştür. Yapıntı (faraziye) ayrıcalığını kötüye kullanan insan türleri keşişler ve Kelt ozanları bu zayıf temel üzerine masallar uydurdular. İskoç ulusu, yanlış anlaşılmış bir övünmeyle Irlandalı kökenini benimsedi ve düşsel bir sürü öyküsünü yansıtan tarih (!) Boetius'ün tüm imgelemelerini ve Buchanan'ın klasik zarifliğini süslemeye yaradı. (1130)

Konstantinus'ün ölümünden altı yıl sonra Pikte'lerin ve İskoçların uğursuz akınları, oğullarından en küçüğü olan ve Batı imparatorluğunu yürüten Konstansus'ün oraya gitmesini gerektirmişti. Konstansus İngiltere'ye gitti. Doğal çevre üzerindeki zaferini, daha açık bir deyişle, Boulogne'dan Sandwiç limanına dek dingin bir denizden geçişini kutlamaktan başka birşey yapmayan savunucusunun sözleriyle başarılarının önemi hakkında bir yargıya varabiliriz. (1131) Konstansius'ün hadımlarınca yürütülen kokuşmuş devlet yönetimi, dış savaşlarla ve içerdeki bölünmelerle boğulmuş bir eyaletin yıkımını büsbütün ağır bir duruma soktu. Julianus'ün erdemleri onu geçici olarak rahatlatmıştı. Uzaklaşması ve ölümü kısa süre sonra, onun sağladığı bu rahatlığın da bozulmasına neden olmuştu. Komutanlar cezalı vergiler kesiyor, bunları askerlerin harcına karşılık tutuyorlardı. Askerlik hizmetinden bağışıklıklar açık olarak ve halkın

önünde satılıyordu. Ne aylık, ne tayın bedeli (ve tayın) almayan askerler, büyük sayılar halinde birliklerden kaçıyorlardı ve büyük yollar hırsız yataklarına dönüşmüştü. (1132) İyi yurttaşların baskıya uğraması, suçluların cezasız kalması, ada içerisinde hoşnutsuzluğa ve başkaldırma duygusuna yol açıyordu. Her tutkulu uyruk, her çaresiz sürgün, Britanya'daki zayıf ve nefret duyulan yönetimi kolaylıkla devirebilirdi. Romalıların kendini beğenmişliğinden ve gücünden tiksinen kuzeyin gözüpek oymakları, kendi aralarındaki geçimsizlikleri bir yana bıraktılar. Deniz ve kara haydutları olan Pikte'ler, İskoçlar ve Saksonlar, öfkeli saldırı ve kıyımlarını Antoninus duvarından Kent'in deniz kıyısına dek hızla yaydılar. Zengin ve verimli Britanya eyaleti (1133) bu barbarların ne ticaret yoluyla ne de kendi bilgi ve emekleriyle elde edemiyecekleri her türlü süs ve öbür gereksinim mallarından bolluk içerisinde yararlanıyordu. İnsanlar arasındaki sürekli geçimsizlikleri kötü bulurken, sanırım ki, ganimet elde etme tutkusunun yalnızca bir memleketi ele geçirmekle övünmek nedeninden daha akla yakın bir güdü olduğunu kabulde zorunluk vardır. Konstantinus'ün yaşadığı yüzyıldan Plantagenets'in zamanına dek, yoksul ve atak Kaledonyalıların başlıca uğraş olarak yaptıkları iş haydutluktu. Yüce gönüllü insanlığıyla Ossianların şarkılarını esinleyen aynı halk barışçıl erdemlerden ve savaş yasalarından yabanıl bir biçimdeki bilgisizliğiyle onursuz durumda kalıyordu. Pikte'ler ve İskoçlar (1134) güneydeki komşularının dinginliğini uzun süre bozdular, belki bu durum o komşularca biraz abartılmış oldu. Ve, onların savaşkan oymaklarından biri olan Attakot'lar, önceleri Valentinianus'e düşman, sonra da onun emrinde asker olmuşlardı. Bunların insan etiyle beslendikleri ileri sürülmüştür. Ormanda av ararken, çoban onlara sürüdeki hayvanlardan daha çekici geliyordu. Kendilerine iyi bir şölen hazırlamak için erkeklerin ve kadınların en etli yerlerini seçiyorlar ve korkunç yemeklerini bununla hazırlıyorlardı. (1136) Ticaret ve kültür kenti olan Glaskov dolaylarında bir yamyam ırkı gerçekten ya-

şamışsa İskoçya tarihinde yabanıl yaşam ile uygar yaşamın en aşırı uçlarını da bulabiliriz demektir. Bu düşünceler, şu güney yarım küresindeki Yeni Zelanda'nın gelecek yüzyıllarda bir *Hume* yetiştirebileceğini umduracak kadar bizi geniş ufuklara götürmektedir.

Deniz geçidini aşarak kaçabilenler Valentinianus'e telaşlı ve ürküntülü haberler getiriyorlardı. İmparator, bu eyaletteki iki komutanının barbarlarca baskına uğratıldığını ve öldürüldüğünü öğrendi. Domestikler kontu (Comes domesticus) Severus'ü oraya gönderdiyse de ivedilikle geri çağırdı. Jovinus'ün uyarıları da tehlikenin genişliği üzerine Treves sarayına bilgi vermiş olmaktan ileri gidemedi. Uzun görüşmelerden sonra Valentinianus Britanya'yı korumak, gerekirse baştan başa bir disipline sokma göreviyle yiğit Teodosius'ü gönderdi. O yüzyılın tarihçileri, yeni bir imparatorlar soyunun başlangıcını oluşturan bu komutanın başarılarını övmüşlerdir. Onun nitelikleri bu övgülere değerdi. Britanya seferine atanmış olması haberi, eyalet ve ordu için utkunun mutlu işareti sayıldı. Gemilerle hareket için uygun bir zamanı kolladı, Jovianus'le Viktorların Herküllerinden ve Batavyalılarından oluşan çok sayıda veteranla birlikte, olaysız olarak İngiltere'ye çıktı. Sandwich'ten Londra'ya yürüyüşünde Teodosius çok sayıda barbar çetesine meydan okudu, birçok tutsağı özgürlüğe kavuşturdu, ve ganimetlerden küçük bir bölümünü askerlerine dağıttıktan sonra geri kalanını yasal iye (mâlik)'lerine geri vererek yüce gönüllüğünün ününü sağladı. Kurtuluşlarından umutlarını kesmeye başlayan Londralılar ona kapılarını açtılar. Teodosius, Treves sarayından gönderilen bir asker ve sivil mağistralardan oluşan yardımı alınca Britanya'yı korkutma gibi güç bir işi akıl ve disiplin yoluyla çözümledi. Başıboş gezen askerler kıtalarına geri çağrıldı. Genel bir bağışlanma ile, terör ortadan kaldırıldı. Kendisi örnek olan general asker disiplininin sıkı ve sert düzenini sabırla yeniden kurdu. Karada ve denizde her şeyi yakıp yıkan çeşitli kümeler halindeki barbar birliklerinin dağılmış olması parlak ut-

kular kazanma olanağını ona vermedi. Ama yetenekli komutan sonuç alıcı iki savaş harekâtı sırasında bu yeteneklerinin üstünlüğünü ortaya serdi, aldığı önlemler ve gösterdiği çaba ile tüm eyaleti düşman barbarların elinden kurtardı. Hızla onarılan kaleler, kentlere eski güvenliklerini ve erinçlerini geri getirdi. Teodosuis'ün kararlı eli Kaledonyalıları adanın kuzey ucuna sürdü ve adını Valentia koyduğu yeni bir eyalet kurarak Valentinianus'ün ününü sonsuzlaştırdı. (1137) Ozanlar ve savunucular, doğru gibi bir görünüşte, pektanınmayan Tul (Thule) bölgelerinin barbar kanlarıyla boyandığını, Okyanus'un kuzeyinde dalgaların Roma gemicilerinin kürekleriyle beyaz köpükler içerisinde kaldığını ve Tecdosius'ün Orkad dolaylarında Sakson korsanlarına karşı bir deniz zaferi kazandığını dile getirmişlerdir. (1138) sabırlı bir çalışmadan sonra parlak ve lekesiz bir ünle eyaletten ayrıldı. Hayran olduğu değerini kıskanacak durumda olmayan Valentinianus onu süvari orduları komutanlığına yükselterek hizmetlerini ödüllendirdi. Bu sanı alan Britanya'nın kurtarıcısı, Afrika ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilmeden önce Yukarı Tuna'da Alman ordularına meydan okudu.

III. Kendisi adına hareket eden temsilcilerinin suçlarını cezalandırmayı kabul etmeyen hükümdar, halkın sözünde o suçlu görevlilerin suç ortağı sayılır. Kont Romanus uzun süre Afrika'da ordu komutanlığı yapmıştı; yetenekleri görevi için yetersiz sayılmazdı. Ama, davranışlarına her zaman egemen olan iğrenç derecedeki cimrilik, onu, eyaletinde bir düşman, çöldeki barbarlar içinse koruyucu niteliğine sokmuştu. Uzun süreden beri Tripoli (Trablus) (1139) adı altında bir konfederasyon oluşturan gelişmiş Oea, Leptis ve Sabrata kentleri, ilk kez kapılarını kapayarak bir saldırıya karşı önlem almak zorunda kaldılar. Getüli yabanılları baskın yaptılar ve bu kentlerin en saygıdeğer hemşerilerinden birçoğunu öldürdüler. Köyleri ve kentlerin dış mahallelerini yağma ettiler, ziyan amacıyla bağları ve meyva ağaçlarını söktüler. Acılara uğrayan halk Romanus'ten yalvararak yardım istediler. Ama anladılar ki, valileri de barbarlar-

dan ne daha az kıyıcı, ne de daha az açgözlü değildi. Düşmanların üzerine yürümeden önce Romanus, Trabluslulardan, dörtbin deve ile, bulmaları olanaksız ölçüde para istedi. Bu istem, onların isteklerinin reddi demekti ve düpedüz devlet yönetiminde bir kepazeliği simgeliyordu. Her yıl yapıldığı gibi o yıl da yapılan üç kent meclisinin toplantısında üç temsilci seçtiler, Valentinianus'e her yıl gönderilmesi gelenek haline gelmiş olan som altından bir anı ile düşmandan ve valilerinin aşağılık tutumundan nasıl acı çektiklerini bildiren yakınmalarını sunmakla bunları görevlendirdiler. İmparator gereği gibi aydınlatılmış olursa vereceği sert kararın suçlu Romanus'ün başını yiyeceğinden şüphe yoktu. Ne var ki, çok zamandan beri altın'ın etkisini deneyimle bildiği için, baş mabeyinci Renius'ü parayla elde etti. Remigius, birtakım düzenlerle imparatorluk konseyini aldattı ve Tripolililerin beklediklerini de boşa çıkardı. Yeni bir barbar akını yakınmalarını yenileme konusunda onları zorunlu kıldı. Treves sarayı, Afrika'nın durumunu ve Romanus'ün tutumunu incelemek üzere Palladius'ü gönderdi. Ama vali, gönderilen komiseri kolayca elde etti. Birlikte getirmiş olduğu ve birliklere ödenmesi gerekli büyük paranın bir bölümü alçaklığının ödülü olmuştu. Bu eylemden dolayı suçlandığı zaman Romanus'ün günahsızlığına tanık olduğunu ve Tripolililerin yalan ve alçakça suçlamalarından başka birşey olmadığını bildirdi. Palladius, hükümdarın temsilcilerine karşı bir fesat hareketinin elebaşılarını saptamak ve cezalandırmak için özel bir görevle Treves'den Afrika'ya gitti. Edindiği bilgiye göre Beptis halkı sekiz gündür kuşatılmış bir halde kalmışlar, temsilcilerinin tutumunu kınamış ve onları reddetmişlerdi. Valentinianus, eyaletin uğradığı mutsuzlukları acı acı anlatma cesaretini göstermiş olan Tripoli konseyi başkanını haksız yere ölüm cezasına çarptırdı ve onun suç ortakları diye nitelendirilen bölge halkından ileri gelen dört kişiyi de aynı suçlamayla cezalandırdı. Ayrıca iki kişinin de, imparator buyruğuyla dilleri kesildi. Romanus verdiği sıkıntılarla halkın dayanma gücünü çileden çıkarması üzerine Maure Fir-

mus'ün ayaklanmasına katılmalarına dek komutanlığını sürdürdü. (1140)

Babası Nebal, Romalıların yasasını benimsemiş olan en güçlü Mağrip hükümdarlarından biriydi. Ölürken karılarından ve cariyelerinden doğmuş çok kalabalık evlatlar bırakmıştı ve zengin kalıtı üzerinde büyük bir çekişme meydana gelmişti. Oğullarından biri olan Zamma, bir kavga sırasında, kardeşi Firmus tarafından öldürüldü. Bu öldürmenin öcünü kovuşturan Romanus'ün gösterdiği çaba ancak onun açgözlülüğüne ve kişisel nefret duygusuna verilebilirdi. Ama davranışı doğruydu ve elindeki güç onu idam ettirme olanağını kendisine veriyordu. Firimus, başını celladın baltası altına koyarak, ya da halka ve kılıcına güvenerek imparatorluk konseyinin kararına meydan okumak yollarından ikincisini seçti ve memleketinin kurtarıcısı olarak ilân olundu. (1141) Afrikalılar, boyun eğmiş bir eyalette Romanus'ün korkunç olduğunu anlayınca zalim, genel bir nefret konusu oldu. Firmus Tanca (Cesare)'yı yakıp kül etti. böylece öbür kentlere, kendisine karşı gelmenin tehlikeli olduğunu haber verdi. Nümidya ve Moritanya eyaletlerine buyruk veriyordu. Bir aralık, bir mağrip kralı mı yoksa bir Roma imparatoru gibi mi taç giyeceği üzerinde duraksadı. Ama Afrikalılar kısa sürede anladılar ki, bu densiz girişimleri hem kendi güçlerinin hem de başlarındaki insanın yeteneğinin üstündeydi. Ron'un ağzında ulaştırma gemileri bir komutan beklerken büyük Teodosüs İgilgilis ya da Gigeri (Afrika kıyısında)'de, veteranlardan oluşan bir kuvvetle Afrika'ya çıktı. Adının saldığı dehşet karşısında ürkek Firmus'ün tüm umutları yitip bitti. Her ne denli kendisine askerler ve hazineler kalıt olarak kalmışsa da, aynı ülkede ve buna benzer bir olayda Jugurta'nın kullanmış olduğu düzenlere başvurdu. Gaspedici, önce Roma generalinin sertliğini sahte bir başeğme ile hafifletmeyi, Roma birliklerinin gözünü boyamayı, Afrika'nın bağımsız aşiretlerini kendine bağlayarak savaşın alanını uzatmayı ve kaçmasını kolaylaştırmayı denedi. Teodosius, önceli Metellus'ün tutumuna öy-

kündü ve başarıya ulaştı. Firmus, yalvaran bir tutumla densiz davranışı için bağışlanmasını ve alçak gönüllülükle imparatorun acımasını istemeye gelince Valentinianus'ün temsilcisi onu dostça karşıladı, çekilip gitmesine engel olmadı. Ne var ki, pişmanlık getirdiğine kesin kanıtlar göstermesini istedi ve Mağripli hükümdarın tuzak niteliğindeki davranışları Romalıların askersel harekâtını bir an için bile yavaşlatmadı. Teodosius, uyanıklığı sayesinde bu fesat tertibini ortaya çıkardı, gizlice dürtüklediği halkın nefretini tatmin etti. Geleneğe göre, Firmus'ün fesat hareketi ortaklarından bir bölüm üaskerlerin öfkesine teslim edildi, öbürlerinin iki elleri kesildi, korku ve dehşet esinlemeleri için sergilendiler. Getüli'nin geniş ovalarının ve Atlas dağının birçok koyağının ortasında Firmus'ün kaçmasını engellemek olanaksızdı. Gaspedici, hasmının sabrını tüketip onu bıktırabilseydi, daha mutlu bir ayaklanmayı beklemek üzere bir sığınağın güvenliği ve ıssızlığı içerisinde saklanabilirdi. Ama Teodosius'ün süreklilik duygusu hiç aldanmıyordu. Ayaklananın ölümü ve onun suçunu paylaşan tüm Afrika aşiretlerinin cezalandırılmasıyla savaşı sona erdirme konusundaki kararını hiç gevşetmeden uyguladı. Pek seyrek durumlarda üçbin beşyüz kişiyi aşan küçük bir birliğin başındaki Romalı komutan ülkenin merkezine doğru ilerledi, dikkat ile gözüpekliği birlikte tutarak kimi zaman, yirmibin kişilik Mağrip ordularını püskürttü. Saldırılarındaki ateşlilik bunları korkudan titretiyor ve geri çekilmelerinde gösterdikleri ustalık Afrikalıların hesaplarını altüst ediyordu. Bilmedikleri askerlik sanatı tüm planlarını bozuyordu. Sonunda, uygarlaşmış bir ulusun Komutanındaki üstünlüğü kabul etmek zorunda kaldılar. Teodosius, İsaflense kralı İgmazen'in geniş topraklarına girdiği zaman kendini beğenmiş yabanıl, tiksinen bir bakışla ona adını ve seferinin ne amaçla yapıldığını sordu. Teodosus mağrur ve hor görücü bir tavırla şöyle yanıtladı: «Ben, evrenin hükümdarı Valentinianus'ün generaliyim, Adı sanı belli bir haydutu yakalayıp cezalandırmak için beni buraya gönderdi. Onu bana hemen teslim et ve, benim yenil-

mez hükümdarımın buyruğuna boyun eğmezsen, senin ve halkının çok kısa bir sürede yok olacağınızdan hiç kuşku duyma» Igmazen, tehdidin yerine getirilmesi için düşmanın yeterince kuvvetli olduğunu anlayınca kaçağın teslimi karşılığında barışı elde etmeye râzı oldu. Firmus'ü güven altında tutmak için konulan nöbetçiler onun kaçma umudunu yok ettiler. Ama Mağripli isyancı, sarhoşluk yüzünden ölüm korkusunu unutunca Romalıların aşağılandırıcı davranışından kurtulmasını bildi ve geceleyin kendini boğarak öldürdü. İgmazen'in Romalı komutana verebileceği tek sungu, onun cesedinden başka birşey değildi. Ceset bir devenin üzerine konuldu ve Teodosius, utkulu birliklerini Sitifi'ye götürdü. Burada, ordusunun öbür askerlerince sevinç, bağlılık ve alkış sesleriyle karşılandı. (1142)

Romanus'ün kötülükleri Afrikayı kaybettirmiş, Teodosius'ün erdemleriyle onu Romalılar'a yeniden kazandırmıştır. İmparatorluk sarayının bu iki generale karşı takındığı tutum da, merakı giderecek nitelikte olmakla birlikte ders de alınacak bir özellik taşımaktadır. Teodosius Afrika'ya gelince kont Romanus'ün yetkisini geçici olarak kaldırdı. Savaşın sonuna değin gözetim altında ve kibarca bir denetim içerisinde tutuldu. Suçluluğunu gösteren, aksi savunulamaz en kesin kanıtlar vardı, halk onun adaletin pençesine teslim edilmesini sabırsızlıkla bekliyordu. Ne çâre ki Mellobaudes'in güçlü koruyuculuğu, yargıçların işini engelleyecek araçları onu sağladı. Kendine elverişli tanıkları bulma için süreler alması, suçluluğunu yalanlar ve dolanlarla örtmeye çalışması da bu koruma yüzünden ona birtakım olanaklar kazandırdı. Aşağı yukarı, bu sırada, hizmetleri ve ünü kendisini şüpheli bir kimse haline soktuğu gibi çirkin bir bahâneyle Britanya'nın ve Afrika'nın kurtarıcısının başı Kartaca'da alçakça kesildi. Valentinianus artık yaşamıyordu. Teodosius'ün öldürülmesi ve Romanus'ün cezalandırılmaması, Valentinianus'ün iki oğlunun deneyimsizliğini kötüye kullanan bakanların marifeti olarak kabul edilebilir. (1143)

Ammien, Teodosius'ün Afrika'da, başarılarını coğrafya ve-

rilerine dayanarak betimleme yoluna gitmiş olsaydı, onun yürüyüş ve başarıları üzerine tüm ayrıntılı bilgileri edinerek tatmin edilmiş olacaktık. Ama Afrika'nın bilinmeyen oymaklarının bıktırcasına sayılıp dökülmesi bunların Mağriplerin siyah ırkından olduğunu, Nümidya ve Moritanya'nın arkalarındaki, -Arapların hurmaların ve çekirgelerin vatanı dedikleri ülkede oturduklarını (1144) Romalıların bu yerlere tarla tarımını ve uygarca alışkanlıkları soktukça bunların da aynı ölçüde azaldığını öğrenmemizden başka bilgi vermiş olmamaktadır. Mağriplilerin sınırından daha ötede büyük güney çölü, Nijerya kıyılarına değin üçyüz elli fersahtan daha geniş olarak yayılan. Afrika büyük yarımadasını çok yanlış tanıyan eskiler çok zaman sandılar ki bu yakıcı sıcak bölge insanların yaşamasına elverişli değildir. (1145) Ve sonra, düşsel buluşlarla buralarda canavarlar ve masal hayvanlarının (1146), mitolojik yaratıkların (1147) yarı insan yarı at biçimindeki imgesel canlıların (1148) ve turna kuşlarıyla savaşan insan cinsindeki cücelerin bulunduğunu savunmuşlardı. (1149) Kartacalılar, ekvatorla kesilmiş olan memleketin iki yanında, yalnız renk bakımından olağan insanlardan ayrılan ulusların barındığını bilselerdi korkudan titrerlerdi. Ve Romalılar Kuzey barbarlarının yakıp yıkmalarını desteklemeye Güney'de oturanların da katılmasından korkuya düşmüş olabilirlerdi. Afrikalıların çok özgün bir zekâsı olduğuna ilişkin bilgi olsaydı bu gereksiz terörler de ortadan kalkacaktı. Benim kanıma göre, zencilerin hareketsizliği ne erdemlerine ne de korkaklıklarına yorulmamalıdır. Tüm insanlar gibi onlar da tutkularına ve isteklerine kapılırlar ve komşu oymaklar, kendi aralarında savaşıp dururlar. (1150) Ama kaba bilgisizlikleri yüzünden saldırı ve savunma silahlarında gerekli yetkinlikleri yapamamışlardır. Yine öyle görünüyor ki, bir fetih ve devlet yönetimi plan ve programı da yapmak yeteneğinden yoksundurlar. Ilıman iklimdeki uluslar, kendi aydın yeteneklerini bunların geriliklerinden yararlanarak, kıyım denecek biçimde, kötüye kullanmaktadırlar. Her yıl Gine kıyısından altmış bin zenci gemi-

lerle alınıp götürülmekte ve bunlar artık geriye dönememektedirler. Zincire vurularak yaptırılan bu sürekli göçler, iki yüzyıl boyunca tüm dünyayı dize getirecek ordular sayınca çoğalmış, bu haliyle Avrupa'nın suçluluğunu ve Afrika'nın zavallılığını meydana koymuştur. (1151)

IV. Romalılar, Jovianus'ün ordusuna kurtulma olanağı veren aşağılatıcı Antlaşmaya bağlılıklarını sürdürdüler. Armenia ve İberia'nın ittifakından vaz geçmeleri bu iki krallığı Pers hükümdarının pençesine açık duruma sokmuştu. (1152) Şâpur, zırhlı süvariler, okçular ve ücretli piyadelerden oluşan çok büyük bir ordunun başında olarak Armenia'ya girdi. Bu hükümdar, görüşmelerle askersel harekâtı iç içe yürütmek alışkanlığındaydı, sözünden dönmenin ve kalleşliğin hükümdarlarca yürütülecek politikanın en değerli bir aracı olduğuna inanıyordu. Armenia kralının dikkatli ve ılımlı tutumunu över gibi göründü, Çabuk kanan Tirane, sahte dostluk gösterilerine aldanarak kişiliğini ve canını, ikili oynayan düşmanına teslim etti. Parlak bir şenlik içerisinde, Arascides'in kanına saygı simgesi olarak, Tirane gümüş zincirle sımsıkı sarıldı. Ekbatan'da bir kulede unutulmaya terkedilerek birkaç zaman inleyip acı çektikten sonra ya kendi eliyle, ya da bir cellat aracılığıyla yaşamına son verildi. Armenia krallığı bir Pers eyaleti oldu. Buranın yönetimini değerli ibr satrapla gözde hadımlarından birisi arasında bölüştüren Sâpur, zaman yitirmeksizin İberia'lı savaşkanların üzerine yürüdü. Üstün kuvvetleri, İberia'da, imparatorların korumasında saltanat süren Sauromaces'i kovup attılar. Roma'nın yüceliğine kara sürmek için, krallar kralı aşağılık Aspakûras'a taç giydirdi. Bütün Armenia içinde yalnız Artogeras kenti (1153) Şâpur'un askerine karşı koymayı göze alabildi. Bu kalede depolanmış olan hazine Persli'nin açgözlülüğünü dürtüklüyordu. Ne var ki, Armenia kralının mutsuz dul karısı Olimpias halkın acımasını sağlıyor, vatandaşlarının ve askerlerin değerlerine devinim vermeye çalışıyordu. Persliler, Artogeras surlarından çıkan ve saldıran kuvvetlerce baskına uğratıldı ve püs-

kürtüldüler. Ama Şâpur'un birlikleri durmadan yenileniyor ve büyüyordu. Gücü azalan garnizon cesaretini yitiriyordu. Bir saldırı sonunda kale düştü. Yenen, kenti kılıçla ve ateşle yıktıktan sonra, mutlu zamanlarda Konstantinus'ün oğulyla evlenmeye ayrılmış bulunan (1154) bir kraliçeyi alıp götürdü. Şâpur iki krallığı kolayca yenmiş oldu. Ama çok geçmeden gördü ki, kin ve öç duyguları yurttaşların yüreğinde kaldığı zaman kazanılan zafer hiçbir vakit güvenli bir sonuca bağlanamamaktadır. Atanan satraplar, halkın güvenini kazanma fırsatını buldular ve onların Perslilere karşı yatışmaz kinlerini gördüler. Ermeniler ve İberyen'lar hıristiyanlığı kabul etmelerinden beri hıristiyanları yüce yaratıklar ve büyücüleri de düşman olarak görürlerdi. Boş inançlı halklar üzerinde kilisenin etkisi Romalılar için hep elverişli yönde olmuştu. Konstantinus'ün ardıllarıyle Artakserkses'in ardılları arasında bu iki devletin her ikisine de sınırı bulunan ara eyaletlerin ele geçirilmesi için, savaşlar yapıldıkça dinsel düşüncelerde imparatorluk tezine kesin avantaj sağlayan eğilimler belirmiştir. Kalabalık bir nüfus Tirane'nin oğlu Para'yı Armenia'nın meşru hükümdarı ve beşyüz yıllık bir soyun taht üzerinde sağladığı hakların kalıtçısı olarak saydı. İberienlerin oybirliğiyle benimsedikleri iki rakip hükümdar, eyaletleri eşit biçimde paylaştılar. Şâpur'ün seçmesiyle tahta geçen Aspaküras, Pers kralında tutak (rehine) olarak bulunan çocuklarının, ittifaktan açıkça vazgeçmesini engelleyen tek düşüncesi olduğunu söyledi. Antlaşma koşullarının yok olmasıyla Doğu' da tehlikeli bir savaşın patlak vermesinden korkan Valensius, Romalıların tarafını tutan Armenia ve İberia'daki yandaşlarına yardım konusunda çok ağır ve titiz davrandı. On iki lejyon Sauromaces'in otoritesini Kirüs kıyılarında kurdular. Arinteus de Fırat boylarını savundu. Kont Traianus ve Alman kralı Vadomair'in komutasındaki büyük bir ordu Armenia sınırında ordugâhını kurdu. Ama, savaşı başlatacak devrimlerden kaçınarak antlaşmayı bozmamaları için bunlara kesin buyruk verilmişti. Romalı komutanın buyruğu dinlemesi o denli özenli oldu ki, kar-

şıdan ok yağmuruna tutulduğu halde geri çekildi ve meşru bir yengiyle öcünü alabilmek için Perslilerin saldırıya geçmesini bekledi. Bu savaş belirtileri görüşmelerle sona erdi. Romalılarla Persliler birbirlerini tutkululuklar ve kalleşlikle suçladılar. Antlaşmanın kapalı deyimlerle kaleme alınmış olduğu görüldüğünden, yapılırken hazır bulunmuş olan komutanlara başvurulmasına zorunluk duyuldu. (1155) Pek az zaman sonra Roma imparatorluğunun temellerini sarsan Hunların ve Gotlar'ın büyük akınları Asya eyaletlerini Şâpur'un saldırılarına uğratmaya elverişli hale soktu. Bununla birlikte, bu hükümdarın yaşlılığı, belki hastalıklı ve güçsüz hali, daha ılımlı yolları izlemeye onu zorladı. Yetmiş yıl süren bir saltanattan sonra, 380 yılında öldü ve sarayındaki tüm düzen de değişti. Persliler iç karışıklıklarla ve Karamanya sınırlarındaki savaşla uğraşıp durdular. (1156) Eski kınamaların anısı, barışın getirdiği iyilikler karşısında silinip gitti. Armenia ve İberia krallıkları yeniden yansızlıklarını aldılar, iki imparatorluğun da karşılıklı ve dolaylı (zimnî) onaylarını elde etmiş oldular. Teodosius'ün ilk saltanat yıllarında bir Pers elçisi İstanbul'a geldi, geçen son saltanatın şiddetli tutumunu benimsemediklerini, bir dostluk ve de saygı simgesi olarak, değerli taşlardan, ipek kumaşlardan ve Hint fillerinden oluşan armağanlar getirdiğini söyleyerek bunları sundu. (1157)

Para'nın serüvenleri, Valensius zamanındaki Doğu olaylarının genel tablosunda en göze çarpan bir özellik taşımaktadır. Bu genç hükümdar, annesi olimpias'ın tertipleriyle, Artogeras'ı kuşatmış olan kalabalık Pers askerleri arasından kaçabilmiş ve Doğu imparatoruna, yardım etmesi için yalvarmıştı. Çekingen Valensius, sırasıyla, onu destekledi, çağırdı, yerleştirdi ve sonunda hâinliğine kurban etti. Valensius'ün temsilcileri, koruduğu Para, taht sahibi olmadığı ve kral sanını taşımadığı sürece Şâpur'un kötülüğüne uğramayacağını ona bildirerek- kendisini inandırdılar. Ermenilerin umutları, doğu hükümdarının bu iyilikçiliğiyle yeniden canlandı. Ama kısa sürede, gösterdikleri dikkatsizlik yüzünden pişmanlık duydular. Pers hü-

kümdarı tehditler savururdu, Para bunlara güven duymadı. En küçük bir kuşku duyunca kendine en bağlı adamlarının yaşamına son verdiriyor, babasının katili ve memleketinin düşmanıyla gizlice çirkin haberleşmelerde bulunuyordu. Ortak çıkarlar üzerine imparatorla görüşmelerde bulunmak bahânesiyle, adamlarıyla birlikte silah elde dağa çıkmış olan Para'ya, aşağı inmek ve alın yazısıyla canını kalleş bir sarayın korumasına teslim etmek konusunda güvence verildi. Eyaletlerin yöneticileri, geçtiği yollarda onu karşıladılar, Kilikya'daki Tarsus'a dek kendisine büyük saygı gösterdiler. Tarus'ta, çeşitli bahanelerle yürüyüşünü durduttular. Tüm devinimleri çok büyük saygıyla gözleniyordu. Sonunda anladı ki Romalıların tutuklusuydu. Korkusunu ve nefretini özenle belli etmeyerek kaçmaya hazırlandı, süvarilerden oluşan üçyüz adamının eşliğinde hareket etti. Kapısının önünde bekleyen nöbetçi subay Kilikya komutanına durumu bildirdi ve, kentin dış mahallesinde ona yetişerek girişiminin gereksiz yere tehlike doğurabileceğini saygıyla, söyledi. Peşinden bir lejyon gönderildi. Ne var ki, lejyon bu hafif süvari birliğine bir şey yapamazdı. Nitekim bu süvarilerin yağdırdığı oklar yüzünden lejyon askerleri Tarsus kalesine döndüler. İki gün iki gecelik yürüyüşten sonra Para ve Ermenileri Fırat kıyısına vardılar. Yüzerek geçmeleri yüzünden vakit kaybettiler, arkadaşlarından kimilerini de yitirdiler. Tüm birlikler alarma geçirildi, üç millik bir ara ile ayrı bulunan iki yol, bir kont ve bir tribunus'ün komutasındaki bin okçudan oluşan birlikçe kapatıldı. Bir yolcu, rastgele gördüğü Para'ya tehlikeyi ve kaçabileceği yerleri bildirmemiş olsaydı, onun teslim olmaktan başka yapabileceği bir şey kalmıyacaktı. Ermeniler, küçük bir ormana giren çetin bir keçiyoluna daldılar. Büyük yol üzerinde onların gelişini bekleyen kont iletribunus, utanç içerisinde saraya döndüler, Para'nın büyücülük yaparak, kendini ve atlılarını göstermeden geçip gittiğine inandıklarını söylediler. Para kendi krallığına varınca Romalıların dostu ve müttefiki olduğunda hiçbir değişiklik olmamış gibi davrandı. Ama Valensius'ün konseyinde onun

ölümü için gizlice karara varıldı. Bu kalleşliğin uygulanması kişiyle Kont Trjanus görevlendirildi. Trajanus, bu öldürme işini denk getirmek için çabuk kanan bu hükümdarın güvenini kazanma yollarını aradı. Para, Doğu'nun tüm gösteriş ve çekiciliğiyle hazırlanmış bir şölene çağrıldı. Şarabın etkisiyle kendinden geçen çağrılılar, salonu inleten asker müziğiyle eğlenirlerken kont Trajanus ortadan yitti. Bir elinde kılıçla salona döndü ve kılıçtan geçirme işaretini verdi. Güçlü kuvvetli bir barbar, Armenia kralının üzerine atladı. Para, eline geçirebildiği bir kılıçla kendini gözüpeklikle savunduysa da dayanamayarak düştü ve öldü. Roma komutanının yemek masası bir çağrılının ve müttefikin kanıyla boyandı. İşte Romalıların yönetimindeki zayıf ve tiksinç kurallar böyleydi. Bir politik çıkarın gerçekleşmesi uğruna ulusların yasalarını ve konukseverlik hukukunu insanlık dışı devinimlerle yıkabiliyorlardı. (1158)

V. Otuz yıllık bir barış dönemi boyunca Romalılar sınırlarını güçlendirdiler, Gotlar da fetihlerini genişlettiler. Ostrogotların kralı ve Amali ırkının en soylusu olan (1159) büyük Hermanrik'in utkuları, vatandaşlarının coşkusuyla, İskender'in başarılarıyla karşılaştırılmıştır; şu inanılmaz ve acayip ayrımla ki, Gotik kahramanının askersel dehası gençlik gücüyle desteklenmek yerine yaşamının seksen yaşından yüzon yaşına dek süren bölümünde parlaklığını göstermiştir. Bağımsız oymaklar Ostrogotlar'in kralını, iyilikle veya zorla Got ulusunun hükümdarı olarak tanıdılar. Vizigot ve Tervingienlerin şefleri kral sanlarından vazgeçerek daha alçak gönüllü bir ad olan Yargıç'lıkla yetindiler. Bu yargıçlar arasında, Atanarik, Fritigern ve Alavivus, kişisel değerleri ve Roma eyaletlerine yakın yerleri bakımından en ünlüleriydi. Bu iç utkular Hermanrik'in askersel gücünü artırıyor, tutkusunun görüş açılarını genişletiyordu. Kendi ülkesinin kuzeyindeki ülkeleri ele geçirdi. Adları ve sınırları tam olarak bilinmeyen oniki ulus onun orduları karşısında savaşmaktan vazgeçtiler. (1160) Meotis gölünün yakınındaki bataklık topraklarda oturan Herule'ler, kuvvetleri ve çeviklikleriyle

ün yapmışlardı ve Romalılar barbarlara karşı onların hafif piyadelerinden yararlanıyorlardı. Ama yorulmak nedir bilmez Gotlar, sonunda Herule'leri de yok ettiler. Kanlı geçen ve kralların da çarpışmalarda öldüğü bir savaştan sonra bu savaşçı oymaktan geride kalanlar Hermanrik'in ordusuna katıldılar. Hermanrik, ordularını, sayı olarak kalabalık, fakat savaşa pek yatkın olmayan Venede'lerin üzerine yürüttü. Venede'ler, bugünkü Polonya'nın geniş ovalarında yaşıyorlardı. Gotlar da sayı bakımından onlardan aşağı kalmıyorlardı. Utkuyu elde etmeleri savaş yöntemlerini iyi bilmeleri ve disiplinli olmalarından ileri geliyordu. Hermanrik Venedeler'e boyun eğdirdikten sonra, hiçbir dirence rastlamadan, eski bir halk olan ve Estonya (1461) eyaleti olarak sürekli bir ad takılan Estiyen'lerin sınırlarına dek ilerledi. Baltık denizinden pek uzakta olmayan bu halklar çiftçilikle uğraşıyorlar, amber ticareti yapıyorlar ve özellikle tanrıların anasına tapıyorlardı. Demir azlığı nedeniyle Estonyalı savaşçılar ağaçtan lobutlarla savaşmak zorunda kalıyorlardı. Hermanrik onları köleleştirmeyi değerleri için değil de, bir önlem kaygısıyla amaçlıyordu. Tuna'dan Baltık'a dek yayılan topraklar Gotlar'ın ilk yerleşme alanlarıyla ilk ele geçirdikleri yerleri kapsıyordu. Almanya'nın ve İskit illerinin büyük bir kesiminde, bir fatihin gücü, kimi zaman da bir zâlimin kıyıcılığıyla egemenliğini sürdürüyordu. Kahramanlarının anısını her zaman canlı tutabilmek ve yüceltmek için yeteneksiz olan birçok insanı komutası altında tutuyordu. Hermanrik adı hemen hemen unutulmuş gibidir. Başarıları gereği gibi bilinmektedir ve Romalılar, onun, Kuzey'deki özgürlüğü ve imparatorluk erincini bozan tutkusunun kazandığı başarıları bilmezlikten gelmişlerdir. (1162)

Gotlar, babadan evlada geçen bir ilgiyle Konstantinus soyuna bağlıydılar ve bu ailenin gücü ve eli açıklığı onlara çok şeyler kazandırmıştı. Antlaşmaların ruhuna saygı gösteriyorlardı. Kimi adamlarınca Roma sınırlarına zaman zaman yapılan yerel saldırılardan dolayı, barbar gençlerinin dizginsizliğini bağışla-

malarını istiyor, özür diliyorlardı. Halkın seçimiyle tahta çıkan iki -ne idüğü belirsiz -hükümdara karşı duydukları hoşnutsuzluk, tutkularını uyandırdı ve ulusun tüm güçlerini birleştirerek imparatorluğa saldırma isteğini tasarlamalarına neden oldu. (1163) Bu hava içerisinde Prokope'nin yanını tutmaya ve Romalılar arasındaki geçimsizlikleri körüklemeye başladılar. Antlaşma'da yalnız onbin yardımcı bulundurulabileceği hükme bağlanmış olduğu halde Vizigotların ateşli şefleri otuzbin kişilik bir ordu toplayarak Tuna'yı geçtiler. (1164) Yenilmez değerlerinin, imparatorluğun alınyazısını kesin biçimde çizeceğine güvenerek yürüyüşe geçtiler. Trakya tarlaları, bir efendinin kendini beğenmişliğini ve bir düşmanın öfkesini sergileyen barbarlarla kaplandı. Ne var ki, tutkularını yatıştırmak için başvurdukları ahlaksızlık, ilerlemelerini köstekliyordu. Prokope'nin bozguna uğrayıp öldüğünü öğrenmeden önce, askersel konumlarla, otoritenin, rakibinin elinden çıkmış olduğunu anlamışlardı. Valensius ile komutanlarının akıllıca kurdukları gözetleme ve tahkimat zinciri onların yürüyüşünü durdurdu, geri çekilme yollarını kesti ve yiyeceklerine el koydu. Barbarların yırtıcılığı açlığa karşı dayanamadı. Kendilerine yiyecek veren ve hepsini zincire vuran yenen'in ayaklarına silahlarını bıraktılar. Valensius, bu tutsak kalabalığını Doğu'nun tüm kentlerine dağıttı. Onların yabanıl davranışlarına alışan eyalet halkları, adı uzun zamandan beri terör konusu olmuş bulunan bu korkulu düşmanlarına karşı kuvvetlerini denemiş oldular. İskitlerin kralı bu ulusal yitimden dolayı çok acı duydu ve öfkelendi. Elçileri Valensius sarayında, Gotlarla Romalılar arasında uzun zamandan beri süregelen eski ve geçerli bir ittifakın hiçe sayılmış olmasından dolayı sert bir biçimde yakınmada bulundular. Julianus'ün hısımı ve ardılının yardımına koşmaktan gayrı birşey yapmadıklarını, böylece de görevlerini yerine getirdiklerini söyleyerek tutsak edilen yurttaşlarının derhal geri verilmesini istediler. Savunma araçlarından biri acâyip bir türdendi. Disiplinsiz askerlerinden bir bölümünün başında imparatorluk topraklarına giren ve

buraları yakıp yıkan generallerinin elçi olduklarının ve dolayısıyle elçilik ayrıcalıklarından yararlanmaları grektiğinin kabulünü istediler. Bu saçma sapan isteklerin geri çevrildiği, Doğu imparatorunun haklı üzüntülerini kesin olduğu denli ılımlı bir biçimde onların bilgisine sunan süvari kuvvetleri başkomutanı Viktor'ca (1165) tebliği edildi. Görüşmeler kesildi. Valentinianus'ün sert öğütleri, imparatorluk saygınlığına yapılmış saldırının öcünü alma konusunda, ürkek kardeşini yüreklendirdi. (1166)

O yüzyıldaki bir tarihçi, imparatorluğun gerileyişi ve çöküşünün ilk belirtileri olarak sonraki kuşakların dikkatini çekmemiş olan Gotlar'ın (1166/1) genel olayları yanında onların yaptığı bu savaşın önemini ve parlaklığını dile getirmektedir. Yılların ağırlığı altında bunalan hükümdar, kendi İskit ve Almanya askerlirini Tuna kıyılarına ya da Konstantinopolis kapılarına göndereceği yerde, zayıf eliyle büyük bir imparatorluğun dizginlerini tutan bir düşmana karşı savunma savaşının başarısını ve tehlikesini yiğit Atanarik'in omuzlarına yükledi. Tuna üzerinde gemilerden bir köprü meydana getirdi. Valensiu'ün orada görünmei birliklerin coşkusunu artırdı. İmparator savaş sanatı üzerindeki bilgisizliğini, kişisel değeriyle, suvari ve piyade kuvvetleri komutanları olan Viktor ile Arinteus'ün akıllı öğütlerine kulak vererek gidermesini bildi. Bu komutanlar savaş harekâtını ustalıkla yönettilerse de Vizigotları, dağlarda ellerinde bulundurdukları mevzilerden atamadılar. Yakıp yıktıkları ovalarda yiyecek sıkıntısına düşen Romalılar, kışın yaklaşması üzerine Tuna'nın beri yakasına geçtiler. Bu ırmağın sularını olağanüstü kabartan sürekli yağmurlar, kendiliğinden silahları bırakma (ateşkes) durumu yarattı ve Valensius'ü, ertesi yaz boyunca da Marsianapolis'deki ordugâhta beklemek zorunda bıraktı. Savaşın üçüncü yılı Romalılar için yararlı, Gotlar için ise kötü sonuçlar getirdi. Ticaretin kesilmesi, barbarları lüks eşyadan yoksun bırakıyordu. Halbuki bu maddelere çoktan beri alışmışlardı. Yurtlarının büyük bir bölümünün uğradığı zarar açlık tehlike-

sine de yol açıyordu. Atanarik savaşa karar verdi ve bunu göze aldı ama, yenilgiye uğradı. Her Got başı için büyük ödül verileceği yolunda yenen komutanların aldığı kıyıcı karar bozgunu ve kovalamayı çok kanlı bir aşamaya soktu. Barbarların başeğmesi Valensius'ü ve konseyini yatıştırdı. İmparator, genel görüşmelerde ilk kez yer alan Konstantinopolis senatosunun uzdilli ve dalkavukça uyarılarını hoş karşılayarak dinledi. Savaşı başarıyla yönetmiş olan komutanlar Viktor ve Arinteus barışın koşullarını da düzenlemekle görevlendirildiler. Gotların, eskiden yararlandıkları ticaret serbestliği, Tuna üzerinde bulunan iki kentle sınırlandırıldı. Şefleri, uzağı görememiş olmalarının cezasını, imparatordan almakta oldukları para yardımının ve aylıkların kesilmesiyle çektiler. Yalnız Atanarik için kabul edilen elverişli ayrıcalık Vizigotların yargıcına -onursallıktan çok yararlı oldu. Bu sırada, anlaşıldığına göre, Atanarik, hükümdarının buyruklarını beklemeden kişisel çıkarını düşünerek Valensius'ün elçileri ona bir görüşme önerince kendisinin ve ulusunun saygınlığını gözönünde bulundurdu. Yeminini bozmadan imparatorluk topraklarına ayak basamıyacağını ileri sürerek bu öneriyi geri çevirdi. Belki de Romalıların yaptığı son kalleşçe davranışlar, andını dinsel bir gerek gibi göstermesine neden olmuştu. Buluşma yeri olarak, iki ulusu ayıran Tuna ırmağı seçildi. Doğu imparatoru ve Vizigotların yargıcı yanlarında sayıca eşit silahlılarla birlikte büyük bir gemi içerisinde ırmağın ortasına dek ilerlediler. Antlaşmayı onaylayıp tutak (rehine)'ları da aldıktan sonra Valensius, büyük sevinç gösterileriyle İstanbul'a döndü ve Gotlar, Kuzeydeki buzlu iklimlerden inen İskit'lerin onları yurtlarından kovarak Roma eyaletlerine sürüp atmasına dek süren yaklaşık altı yıl dinginlik ve erinç içerisinde kaldılar. (1167)

Aşağı Tuna'nın yönetimini kardeşine bırakan Batı imparatoru Retia ve İllirya eyaletlerinin savunmasını kendinde tutmuştu. Valentinianus'ün etkin politikası, sınır boylarını durmadan yeni tahkimatlarla güven altına alma biçiminde sürüyordu.

Ama bu politikanın kötüye kullanılması barbarların haklı hıncına neden oldu. Kuade' (Quade)'ler, yapımına başlanmış olan kalenin kendi toprakları üzerine rastladığını ileri sürdüler, ve İllirya başkomutanı Ekiutius'ün, imparatorun bu konuda haberi olmasına değin yapının durdurulmasına râzı olduğunu haklı ve ılımlı bir biçimde yakınarak bildirdiler. Prefe, daha doğrusu Galya'nın diktatörü olan Maksiminus rakibine vurmasının ve kendi oğlunu ileri sürmenin tam zamanı olduğunu düşündü. Coşkun huylu Valentinianus, kendisine karşı konulmasına çok güç katlanırdı. Gözdesinin sözüne uyarak, oğlu Marcellinus, Valeria'nın yönetimi ve yapı işinin yürütülmesiyle görevlendirilirse babarların bir daha uluorta uyarılarıyla kendisini rahatsız etmeyeceklerine inandı. Romalılar da Almanlar da, hızlı yükselmesini, değerindeki üstünlüğün bir ödülü ve kanıtı olarak gören genç veliahdın kendini beğenmişliğinden rahatsız oldular. Bununla birlikte, Kuade'ler kralı Gabinius'ün alçak gönüllü dileğini dikkate alacakmış gibi göründü. Bu yumuşak görünüşün altında canavarca bir hayinlik yatıyordu. Kanağan hükümdar, Marcellinus'ün kötü niyetli çağrısını kabul etti. Aynı cinayetlerin tekdüze ve usandırıcı öyküsünü dile getirmek zor olmaktadır. Aynı yıl içinde iki Roma komutanının, kendi önlerinde ve yemek masalarında, kalleşçe yüzlerine gülünerek, insanlık dışı bir tutumla öldürülmelerini anlatmak üzüntü vermektedir. Para ve Gabinüs aynı sonla yaşamlarını yitirdiler. Ne var ki gururlu Almanlar bunu ,aşağılık Ermenilerin ilgisizliğiyle karşılamadılar. Kuade'ler, Markus Aurelius zamanındaki, Roma kapılarına dek terör salmış olan büyük güçlerini yitirmişlerdi, ama ne değerlerinden, ne de askerlerinden birşey eksilmiş değildi. Nefretleri gözüpekliklerini yeniden canlandırdı ve Sarmatlar, onların gerekli süvari açığını kapattı. Kaatil Marcellinus, cinayetini işlemek için, önlemsizlik ve dikkatsizlikle, Firmus ayaklanması nedeniyle, veteranlardan en yiğitlerinin uzaklarda bulunduğu bir zamanı seçmişti. Hemen hemen savrunmasız durumda kalan eyalet barbarların öcalmasına açık halde bulunuyordu. Tam hasat zamanı Pannonia'ya

girdiler, tahkimatı yerle bir ettiler, taşıyıp götüremedikleri her şeyi acımadan yaktılar. İmparator Konstansius'ün kızı ve büyük Konstantinus'ün torunu prenses Konstansia onların saldırısından zorlukla kurtulup kaçabildi. Mutsuz Prokope'nin günahsız koruyucusu olan bu prensesin Batı imparatorunun kalıcısı (vârisi) ile evlenmesi düşünülmüştü. Gösterişli ve silahsız bileliği (maiyeti)'yle birlikte dingin eyaletten geçiyordu. Eyaletin yöneticisi Messala'nın yerinde çabasıyla prenses tehlikeyi atlattı. Messala, Konstansia'nın yemek için durduğu köyün barbarlarca sarıldığını duyunca genel yönetici onu kendi aralarına aldı, çok hızlı bir gidişle yirmi altı millik yolculuktan sonra Sirmium kapılarına vardı. Bu çekiliş, Kuade'ler ve Sarmatlar onu yakalamak için halkın ve magistraların iç yıkılışından yararlanabilselerdi daha az güvenli olacaktı. Ama onların ağır davranmaları pretorien praefetus'ü Probus'e, vatandaşlarının yürek gücünü tazelemek ve gözüpek atılımlarını sağlamak için zaman kazandırdı. Tahkimatı onarmaya kalkıştı, asker gücünü bir okçu taburuyla artırdı. Sirmium surları önünde duraklayan barbarlar, silahlarını, hükümdarlarını haksız yere öldürmekle suçladıkları sınır komutanına yönelttiler. Ekiutius'ün emrinde yalnız iki lejyon vardı. Bunlar da Moesia ve Pannonia veteranlarından oluşuyordu. Sınıfsal üstünlük savlarıyla aralarında çekişmeye başladılar; bu da yenilgilerine neden oldu. Birleşmelerine olanak vermeden sarmatlar, sırasıyla saldırdılar ve büyük bir kırıma uğrattılar. Bu başarı, o dolaylardaki oymakların da saldırı isteklerini dürtükledi. Dük ve komutan genç Teodosius, ünlü babasına ve kendini bekleyen yüksek geleceğe yakışır olduğunu gösterircesine barbarları bozguna uğratmasaydı Mesia eyaleti hiç kuşkusuz yitirilmiş olacaktı (1168).

O sırada Treves'de bulunan, ve İllirya'da meydana gelen kötü olaylardan çok üzülerek barbarlara şiddetle öfkelenen Valentinianus, öcalma tasarısını uygulamaya koyabilmek için, sabırsızlıkla ilkbaharı bekliyordu. Tüm Galya kuvvetlerinin başında Mozel kıyılarından yola çıktı, kendisini görmeye gelen Sarmatların elçile-

rine, konuşmadan önce o yerlerdeki yıkımı incelemek istediğini bildirdi. Sirmium'a gelince prefe Probus'ün yönetiminden büyük bir mutlulukla söz eden İllirya eyaletlerinin temsilcilerini kabul etti (1169). Minnet ve bağlılık duygularını işitmekten kolları kabaran Valentinianus, kinik filozof olan Epir temsilcisine, gerçekten eyaletin isteğiyle mi gönderilmiş olduğunu sordu. Doğru sözlü İfikles, gözyaşları ve hıçkırıklar arasında: «Buraya, mutsuz bir halkın isteğine aykırı olarak geldim» diye yanıtladı (1170). İmparator üzgün bri sessizliğe daldı. Yüksek görevlilerin cezasız kalması, hükümdara dokunmadan halkı ezebilecekleri konusunda onları sanki özendirmiş oluyordu. Şu halde yapılacak sıkı bir araştırma ve soruşturma genel hoşnutsuzluğu yatıştırabilecekti ve Gabinius'ü öldürenin cezalandırılması tek başına barbarların güvenini ve Roma adının onurunu yeniden sağlayabilirdi. Ama velihat prens, kusurunu açıkça dile getirecek denli ruh büyüklüğüne sahip değildi. O da bu kusuru barbarlarda arama yoluna gitti, yatışma bilmez öcünü, düşmanlarının yıkıma uğratılmış kentlerinden ve kanlarından almaya koyuldu. Bu düşmanların daha önce verdiği örnek ona bu tür davranışlarda bulunma olanağı veriyordu. (1171) İşte Romalıların disiplini ve barbarların iç yıkılışı böyle oldu ve Valentinianus, askerleri arasında hiçbir yitikliğe uğramaksızın yeniden Tuna'nın öbür yakasına geçti, ikinci bir savaşta Kuade'lerin yıkılmaları işini bitirmeye karar verdiğinden, birliklerini, kışı geçirmek üzere, Presburg yakınında, Tuna üzerinde bulunan Macaristan'ın başkenti Bregetio'da topladı. Mevsimin sert geçmekte olması savaş korkularını uzaklaştırdıkça Kuade'ler, imparatorun öfkesini sözdinler görünerek hafifletmeyi sınadılar. Ekiutius'ün ricaları üzerine imparator, konsey'de onların elçilerini kabul etti. Alçak gönülle tahtın ayaklarına kapandılar ve, krallarının öldürülmesinden sözetmeye kalkışmaksızın, son saldırı deviniminin ulusça tiksinilen ve benimsenmeyen kötü kişilerce işlenmiş bir suç olduğunu söylediler. İmparatorun yanıtı onlara pek az acınma ve bağışlama umudu verdi. Valentinianus, yaratılışındaki coşkun-

luğa kapılarak alçaklıklarını, namkörlüklerini ve halddini bilmezliklerini yüzlerine vurdu. Sesi, devinimleri ve bakışları ruhundaki şiddetin durumunu yansıtmaktaydı. Kendini aşırı öfkeye kaptırmış ve gerilim durumuna girmiş olduğu sırada göğsünde bir damar koptu ve hükümdar, hizmetkârlarının kolları arasına yığılıp kaldı. Adamları, çevresini kapatarak durumu gizlemeye çalıştılar. Birkaç saniyelik şiddetli acıdan sonra son nefesini verdi, ama çevresindeki komutanlara ve bakanlara düşündüklerini bildirmeksizin ruhunu öylece tutar gibi durdu. Valentinianus öldüğü zaman elli dört yaşındaydı ve oniki yıla yakın saltanat sürmüştü. (1172)

Bir kilise mensubu yazar, Valentinianus'ün çok eşli olduğunu, vurguluyarak, söylüyor. (1173) Anlatışına göre, imparatoriçe Severa, İtalya valilerinden birinin kızı olan güzel Justina'yı yanına alarak özel yaşamına sokmuş ve onun çekiciliğine fena halde vurulmuş; o denli ki banyoda genç kızın güzelliklerini seyretmeye doyamazmış... Bir gün, yanılarak, imparatora onu övücü sözler söyleyince Valentinianus bu kıza sahip olmak istemiş ve bir buyrultu çıkararak, tüm uyruklarına, hükümdarları gibi, ikinci bir kadın alma izni vermiş. Ne var ki, tarihin ve usun gücüne dayanarak kesinlikle söyleyebiliriz ki, Valentinianus, Justina ile evlenmeden önce, Kilise'ce yasaklandığı halde Roma yasalarının izin vermesinden yararlanarak, Severa'dan boşanmıştı. Severa, Batı imparatorluğuna ardıllık için tüm hakları kendisinde toplamış görünen Gratianus'ün annesiydi. Silah arkadaşlarınca seçilmiş bir imparatorun, dokuz yaşından beri augustus sanını taşıyan oğlu, erguvanın ve tacın doğal adayı olacaktı; bu durum Galya ordularının alkışlarıyla onanmıştı. (1174) Bu törenden sonra yapılan tüm kamusal işlemlerde Gratianus'ün adı Valentinianus ve Valensius'ten sonra gelmekteydi, ve, Konstantinus'ün kız torunuyle evlenmesiyle de Flavius hânedanınca üç imparatorluk kuşağıyla, dinsel yolla ve halkların derin saygısıyla kazanılmış tüm hakları biraraya getirmiş oluyordu. Babasının ölümünde genç prens onyedi yaşına basmak-

taydı ve erdemleri, daha o zaman bile halkın ve askerlerin elverişli umutlarını halklı çıkarmaktaydı. Gratianus, kaygusuz bir halde Treves sarayında bulunurken, babası, ondan yüzlerce mil uzakta, Bregio'daki orduğâhta can çekişmekteydi. İmparatorun kişiliği yüzünden uzun süreden beri ortada görülmeyen tutku ve fesat devinimleri, imparatorluk konseyinde Valentinianus'ün ölümü üzerine-yeniden canlandı. İtalya ve İllirya kuvvetlerine komuta eden Ekiutius ve Mellabaudes, bir çocuk adına saltanat sürme isteiğni tutkulu bir davranışla- ileri sürdüler. Dış ve iç düşmanların umutlarını atak ve kesin bir girişimle boşa çıkarmak gerektiğini söyleyerek, yasal hükümdarlarının hukukunu savunabilecek güçte olan Galyalı şefleri ve birlikleri uzaklaştırmak için etkin bir bahâne bulmuş oldular. Bregeio'dan yüz mil uzaktaki sarayda kalmış olan imparatoriçe Justina, imparatorun ikinci oğluyla birlikte, ordugâha gelmesi için saygıyla çağrıldı. Valentinianus'ün ölümünden altı gün sonra, aynı adda ve dört yaşındaki bu küçük prens, annesinin kolları arasında lejyonların karşısında göründü ve, askersel alkış gürültüleriyle, törenle taç giydi. Gratianus ılımlı bir dikkat göstererek iç savaş çıkmasına meydan vermedi, ordunun seçimini onaylayıp Justina'nın oğlunu rakip olarak değil, bir kardeş olarak gördüğünü söyledi. İmparatoriçe'nin oğluyla birlikte, dinginlik içerisinde bir İtalya eyaleti olan Milano'da oturmasını uygun buldu, kendisinin de, Alpler'in ötesindeki eyaletlerin çetin işleriyle uğraşacağını açıkladı. Gratianus, bu fesat hareketinin düzenleyicilerine karşı duyduğu hıncı, onları cezalandırabileceği ya da tehlikesizce uzaklaştırabileceği zamana dek gizledi. Pek genç taht ortağına her zaman aynı sıcak sevgiyi göstermekle birlikte, yavaş yavaş Batı imparatorluğunun yönetiminde bir imparatorun otoritesiyle bir vasinin davranışını birbirine karıştıran duruma düştü. Roma dünyasının yönetimi Valensius ve iki yeğeninin birleşik adlarıyla yürütülüyordu. Ama, büyük kardeşinin rütbesini- ardıllık yoluyla- kazanan zayıf Doğu imparatoru, Batı'nın devlet yönteminde en küçük bir etkiye bile sahip olamadı. (1175)

BÖLÜM XXVI

Kırsal Ulusların Töre ve Gelenekleri — Hunların Çin'den Avrupa'ya Yürüyüşleri — Gotların Bozgun'a Uğrayışı — ve Tuna'yı Geçişleri — Gotlar Savaşı — Valensius'ün Yenilgisi ve Ölümü — Gratianus'ün Teodosius'ü Doğu İmparatorluğu Tahtına Çıkarışı — Karakteri ve Başarıları — Gotların Barışı ve Yerleşmesi.

Valentinianus ile Valensius'ün ikinci saltanat yıllarındaki temmuz ayının yirmi birinci gününün sabahında, Roma imparatorluğunun kapladığı hemen tüm topraklarda şiddetli ve yıkıcı bir deprem oldu. Deprem denizleri de etkiledi. Akdeniz üzerindeki kıyılar kurudu. Büyük sayıda balık karaya vurdu. Sayısız gemi çamurların içinde kaldı ve, dünyanın kurulusundan beri gün yüzü görmemiş olan deniz içindeki dağlar ve koyaklar ortaya çıktı. (1176) Ne var ki, gitgel olayının yayılma aşamasında büyük bir coşkunluk ve karşı koyulmaz bir güçle saldıran sular Sicilya, Dalmaçya, Yunanistan ve Mısır kıyılarında korkunç felaketlere neden oldular. Kocaman gemiler evlerin çatılarına fırladılar ve de kıyıdan iki mil içeriye sürüklendiler. Binalar, içindeki insanlarla birlikte dalgalarca yutulup yok oldular. İskenderiye kenti, elli bin hemşerisinin canına mal olan bu taşkının anısını, her yıl yinelediği anma törenleriyle yaşatmayı sürdürdü. Memleketten memlekete öyküsü aktarılan ve her aktarılışta abartılan bu büyük yıkım Romalıları şaşkınlık ve korku içersinde bıraktı. Eskiden Filistin ve Bitiniadaki kentleri yerle bir etmiş olan deplemleri anımsıyor, bunu da daha

korkunç mutsuzlukların kötü habercisi olarak yorumluyorlardı. Kendini beğenmişlikleri, dünyanın sonuna işaret olan felaketlerle imparatorluklarının sonunu bildirenleri birbirinden ayırdetmelerine olanak vermiyordu. (1177) O zamanlarda tüm olağanüstü olaylar, doğrudan doğruya tanrısal istencin bir sonucu gibi yorumlanıyordu. Bütün doğa olguları, görünmez bağlarla insan ruhunun ahlaksal ve fizik ötesi kavramlarına bağlı bulunuyordu. En derin tanrıbilimciler, peşin yargılarının tümüyle ilgili olarak, depremin nedeninin mezhep sapkınlığına karşı gösterilen hoşgörü, ve, su baskınının ise günahların ve dinsizliğin kaçınılmaz sonucu olduğuna inanıyorlardı. Bu yüce kurguların olasılığı üzerinde tartışmaya girişmeksizin şu kadarını söylemekle yetineceğiz ki, insanlardaki tutkular yine insanlık için, doğadaki karışıklık ve sarsıntılardan daha kötü sonuçlar doğurmaktadır. (1178) Depremin, kasırganın, su baskını ya da yanardağın lav fışkırtmasının yıkıcı ve yakıcı etkileri, askerlik sanatının uygulanmasıyle boş zamanlarını hoş geçiren ya da uyruklarının gözü pekliğini kullanan Avrupa hükümdarlarının dikkatli davranması belki de insanlıklarıyla zamanımızda oldukça yumuşatılmış olan savaşın neden olduğu kırıcılık ve kıyımlara oranla çok önemsiz kalır. Modern Avrupa yasaları ve gelenekleri yenik askerin canını ve özgürlüğünü korumaktadır. Yumuşak başlı vatandaş, savaşın kötülüklerinden zarar gördüğü konusunda, pek seyrek olarak yakınmada bulunmaktadır. Valensius'un saltanatı zamanı olarak saptayabileceğimiz imparatorluğun çöküşünü simgelendiren uğursuzluk döneminde tüm yurttaşların güvenliği saldırıya uğramış bulunuyordu. Birçok yüzyıldan beri ilerlemiş ve yetkinleşmiş olan sanatlar ve çalışmalar Almanya ve İskit barbarlarının kıyıcı ellerinde yok olup gidiyordu. Hunların akını Gotları Batı eyaletlerine sürdü. Kırk yıldan az bir zamanda Tuna'dan Atlas Okyanusuna değin tüm yerleri ele geçirdiler ve bu başarılarıyla daha yabanıl göçebelerin akınlarını kolaylaştırdılar. Kuzey'in çok geniş ve uzak ülkeleri (1180) bu büyük sarsıntının ana nedenini içeriyordu. İskit-

ler (1179) ve Tatarlar'ın kırsal yaşamını incelemekle, bu kötü sonuçlar doğuran göçlerin gizli nedeni üzerine de ışık tutulmuş olacaktır.

Bir Avrupalı'nın, bir Çinli'nin töreleriyle düşüncelerini o denli ayrımlı ve karışık biçimde değişikliğe uğratan ussal davranış ve kötüye kullanış konusunda uygarlaşmış ulusların karakterlerinde ayrılıklar görülebilir. Ne var ki içgüdüsel işlem ussalınkine oranla daha güvenli ve daha yalındır. Bir dört ayaklının isteklerini anlamak bir filozofun kanıtlarını anlamaktan daha kolaydır. Yaban göçebeleri ne denli hayvansal yaşama yakın olsalar da, bireyin karakteri her zaman aynıdır ve tüm bireylerinkileriyle orantısını sürdürür. Âdetlerdeki durağanlık, yeti (meleke)'lerdeki yetkinsizliğin bir sonucudur. Benzer bir duruma düşmüş olan bütün insanlar benzer gereksinimleri, benzer istekleri ve benzer beğenileri duyarlar. Çok uygarlaşmış bir toplumsal yaşamda büyük sayıda ahlaksal nedenlerce durdurulan ya da yıkılan beslenme veya iklimin etkisi barbarların ususal karakterinin oluşmasına, güçlü bir biçimde sürüdrülmesine yardımcı olmaktadır. Bütün yüzyıllarda İskit'lerin ya da Tatarların çok geniş ovaları, tembel yaradılışı yüzünden bir yere bağlı kalıp oturmayı istemediğinden ve kaygılı ruhu nedeniyle buraları sürüp ekmediğinden göçebe çoban ve avcı oymaklarına konak yeri oluyordu. Yüzyıllardır İskitlerle Tatarlar gözüpekliklerivle ve hızlı savaşkanlıklarıyla ün yapmışlardı. Kuzey çobanları birçok kez Asya'daki tahtları devirmiş ve utkulu orduları Avrupa'nın en verimli, en savaşçı ülkelerine terör havasını yaymışlardı (1181). Birçoğunda olduğu gibi bu fırsatla da tarihçi hoş bir imgeden vazgeçme zorunda kalır, barış ve günahsızlık nitelikleriyle bezenmiş çoban geleneklerinin savaş yaşamının alışkanlığına daha doğal olarak uyarlık gösterdiğini belirtmeyi yeğler. Bu gözleme dayanarak, çoban ve savaşçı ulusların yaşamında üç noktayı inceleyeceğim: I. Yiyecekleri, II. Konaklamaları, III. Uğraşları. Yeni zamanların deneyimi eskilerin (1182) öykülerini doğrulamıştır. Volga, Seringa ve Boristen kı-

yıları bize aynı törelerin ve aynı alışkanlıkların tek biçimdeki görünüşünü yansıtmaktadır. (1183)

I. Uygar ulusların başlıca besini olan buğday ve de pirinç ancak çiftçilerin sürekli çalışmaları sonucunda elde edilirler. İki dönence arasında bulunan mutlu yabanıl ve ilkel topluluklar doğanın sağladığı bol olanaklardan kolayca yararlanabilmektedirler. Kuzey iklimlerinde bulunan çoban bir ulus yalnız hayvanlarına bağlıdır. Hayvansal ya da bitkisel besinin insan karakteri üzerinde hangi noktaya dek etki yapabileceği konusunda karar vermeyi tıp mesleğinin yetkili mensuplarına bırakıyorum. Genellikle kıyıcılık etoburluğun bir sonucu gibi görülüyorsa da bunun bir boş inanç olarak alınmadan incelenmesi gerekir. (1184) Bununla birlikte, acıma duygusunun görenekle ve evcil hayvana kıyma alışkanlığıyla yavaş yavaş zayıfladığı gerçekse, bir Tatar çobanının çadırında, Avrupa inceliğinin açığa çıkarmadığı kötü maddelerin en beğenisiz bir yalınlıkla herkesin görmesine açık bir biçimde sergilendiği gözlemlenebilmektedir. Onlar, elleriyle besledikleri sığırları ve koyunları yine o elleriyle boğazlamaktadırlar ve bu öldüren kişi, sofrasında, daha dün onun sözünü dinleyen ve beslenmesine özen gösterdiği hayvanların kanlı parçalarını, hiç de heyecan duymadan görüp yiyebilmektedir. Askerlik alanında, özellikle kalabalık bir ordunun yürüyüşünde askerler için, tüm öbür besin maddelerinden önce et bulundurmanın en doğru bir önlem olduğu anlaşılmaktadır. Tahıl türünden olan besin maddeleri bozulma tehlikesiyle karşı karşıya bulunur. Taşıması ağırdır ve çok büyük ambarları gerektirir. Halbuki Tatar ordularının beraberinde gelen hayvan sürüleri her gün, yeterince taze süt ve et sağlamış olurlar. Ekilmemiş topraklarda ot çok çabuk ve pek bol olarak yetişir. Hayvanların otlayamayacağı derecede çorak topraklar o denli çok değildir. Bundan başka, zorunlu hallerde Tatarlar çok az besinle de yetinebilirler. Kendilerinin kestiği hayvanların eti gibi hastalanarak ölen hayvanların da etini yerler. Her zaman için Avrupa ve Asya'nın uygarlaşmış uluslarınca yasaklanmış at etini

onlar yeğlikle yerler. Bu değişik beğeni, askersel girişim ve hareketlerinde kolaylık sağlar. En ivecen ve en uzaklara yaptıkları akınlarda her İskit atlısı yedeğinde ikinci bir at daha götürür. Bununla ya yürüyüşünün hızını kesmeden sürdürebilir, ya da açlığını giderir. Orduda ot ve saman kıtlığı olunca, hayvanlarının büyük bir bölümünü keserler, etleri ateşte tütsüleyerek ya da güneşte kurutarak saklarlar. Bir zorunlu yürüyüş gerektiğinde komanya olarak, topaklar halinde peynir yaparlar ve yoğurt hazırlarlar, tüm sefer boyunca bu peyniri yemek ve yoğurdu sulandırıp ayran olarak içmek suretiyle sabırlı ve güçlü askerlerinin yaşamlarını sürdürürlerdi. Bir stoacının onamına ve kesişin imrenmesine değer olan bu aşırı perhize gık demeden dayanırlar, olanak elverdiğinde tüm oburluklarıyla yemeye saldırırlardı. Daha elverişli iklimlerde yapılmış şaraplar onlara verilebilecek en güzel armağandı. Bununla birlikte, kısrak sütünden yaptıkları çok sarhoş edici bir içkileri de vardır. Eski ve yeni dünyanın yabanılları av hayvanları gibi, zaman zaman bolluk ve kıtlık dönemleri geçirirler ve buna alışmış mideleri, aşırı beslenmeyle açlık arasında- sakıncalı sonuçlar yaratmayan- sıkıntı çekerler.

II. Kırsal ve savaşkanlık yalınlığının egemen olduğu zamanlarda çiftçi askerlerden oluşan bir halk, sürüp ektiği ülkenin geniş yüzeyine dağıldığından, kendi ülkesini savunmak ve komşu ülkelere saldırmak amacıyla, örneğin Yunanistan'da ve İtalya'da genç kuşağı asker ocağında toplamak için belirli bir zamana gereksinme olmuştur. Sanat ve ticarette meydana gelen ilerlemeler, çok sayıda insanı aynı kentte toplamaktadır. Ama bu hemşeriler asker değildir. Kentsel toplumu yetkinleştiren sanatlar askerlik ruhunu yok eder. İskitler kırsal âdetler yalınlığını ve aydın ilerlemenin kolaylıklarını biraraya getirmiş gibidir. Aynı oymağın bireyleri sürekli olarak toplu durumda bulunurlar. Hepsi bir kampta toplanmıştır ve çobanların doğal gözüpekliği karşılıklı yardımlaşma ve yarışma ile devinim kazanır. Tatarların evleri, söbe biçiminde soğuk ve pek de temiz olmayan

çadırlardan başka birşey değildir ve kadınlarla kız-erkek tüm çocukları bunun içinde- ayrımsız birlikte yatarlar. Zenginler, saray gibi binalar yerine, gerektiğinde, büyük arabaların üzerinde ve yirmi otuz mandanın çektiği orta büyüklükteki kulubelerde yaşarlar. Gündüzleri yakın alanlarda otlayan hayvanları, akşamleyin, göçebe çadırlarının koruyucu bölümlerine çekilirler. Hayvanlarla insanların bu sürekli beraberliğinde tehlikeli bir karışıklığa meydan verilmemesi zorunluğu, askerlik kuruluşunun ilk koşulları olan düzenlilik ve uyanıklık içerisinde bulunulmasını gerektirmiştir. Bir kamp yerinin dolaylarındaki otlak, hayvanlar için yetersiz duruma gelince oymak, daha doğrusu çobanlar ordusu yeni otlaklara doğru yürüyüşe geçer, böylece kırsal yaşamın olağan uğraşları içerisinde savaşın en önemli harekâtı üzerine bilgi edinmiş olur. Mevsimlerdeki değişmeler toprakların da seçimini düzenler. Yazın Tatarlar kuzeye doğru ilerlerler ve çadırlarını bir ırmağın kıyısında ya da bir derenin yakınında kurarlar. Kışın güneye dönerler ve çadırlarını, Sibirya'nın buzlu bölgelerinden gelen sert rüzgarlara karşı korumak için dağın arkasına kurarlar. Bu gelenekler, göçebe oymaklarda fetih ve göç ruhunu uyandırmaya çok elverişlidir. Onların herhangi bir toprağa bağlılıkları o denli zayıftır ki, en küçük bir olay oradan uzaklaşmaları için yeterli olur. O topraklar, Tatarlar için bir ülke değildir, onlar için vatan göçebe çadırlarının kurulu olduğu yerdir. Ailesi, arkadaşları ve tüm varlıkları buradadır. En uzun yürüyüşlerinde, en sevdiği şeyler, en değerli ve en aziz varlıklar gözünün önündedir. Vurgun yapabilme isteği, haksızlığa uğrama korkusu ya da bu yolda hıncı bulunması, köleliğe dayanamaması İskit oymaklarının, bolluğa kavuşacağını ve zulme uğramıyacağını umduğu, kendince bilinmeyen ülkelere doğru gitmesinin etkenleri olmuştur. Kuzeydeki devrimler çoğunlukla Güneye tutsaklık getirmiştir. Ulusların bu çatışmalarında yenenler ve yenilenleri, sırasıyla Çin sınırlarından Almanya'ya dek kovalıyan ve kovalananları oluşturmuşlardır. (1186) Kimi zaman inanılması zor bir hızla yapılan bu büyük göçler

iklimin yapısıyle kolaylaştırılmıştır. Tataristandaki soğukların çok sert olduğu bilinmektedir ve kuşkusuz ılıman bir iklimde bu tür soğuklar yoktur. Bu soğukların nedeni, özellikle Doğu kesimde, deniz düzeyinden yarım milden çok yüksek düzlüklerden dolayıdır ve de toprak, büyük ölçüde güherçilelidir (1187). Sularını Karadeniz'e ve Hazar denizine veren geniş ve hızlı akan ırmaklar kışın, derinliğine donmaktadırlar. Topraklar karla kaplanır, göç eden oymaklar da arabaları, aileleri ve hayvan sürüleriyle birlikte, bu büyük ovanın güvenli ve tekdüze yüzeyinden tehlikesizce geçerler.

III. Tarımsal ve zanaatsal yaşam biçimlerine bakarak çoban yaşamı, özellikle Tatar ırkının başlıca çoban oymakları için değişiktir, çünkü onlar, hayvanlarını tutsaklarına baktırırlar, kendileri bu aşağılık gözetimle pek seyrek hallerde ilgilenirler. Bunun nedeni boş zamanlarında tatlı eğlencelere dalmak değil, sert ve kanlı avcılık için zaman kazanmaktır. Tataristan ovaları, av ve savaş için kolay eğitilebilen çok çeşitte at yetiştirmeye elverişlidir. İskitler, her zaman en yetkin süvariler olarak tanınmışlardır. Atlarının üzerinde rahat ve güven içersindedirler; denildiğine göre yemeklerini at üzerinde yerler ve inmeye gerek duymaksızın onun üzerinde uyurlar. Çok uzun mızrak ve yayları vardır ve okları, pek seyrek olarak hedeflerini şaşar. Yokluklarında üreme olanağını bulan tavşan, keçi, karaca, geyik, alageyik, ren geyiği ve gazal gibi ürkek hayvanları avlamak için bu silahlardan yararlanılar. Av yorgunlukları insanların ve atların sabrını sürekli olarak ayakta tutar ve elde edilen av bolluğu Tatar oymaklarının yiyeceğine ve süslenmesine yardımcı olur. İskit avcıları, bu zararsız hayvanları yoketmek uğrunda kazandıkları başarılarla yetinmezler. Özellikle, kendisini kovalayanların üzerine öcalmak üzere gelen yaban domuzuna saldırırlar. Ayının öfkesini dürtüklerler ve ormanlarda uyumuş kaplanı kızdırırlar. Tehlike olan her yerde başarı elde edilebilir. Ustalık ve gözüpeklik kanıtı edinme fırsatı veren av alışkanlığı savaş imgesi ve akılcı olarak düşünülmelidir. Tatar hükümdar-

larının cesaret göstererek kendilerini tanıttıkları genel av seferleri çok sayıdaki süvarileri için de öğretici birer uygulama niteliğini taşımaktadır. Toplu bir halde bulunan hayvanların çevresinde fersahlarca genişlikte bir çember oluştururlar ve ağır ağır ilerleyerek çemberi daraltırlar; attıkları oklarla, kuşatılan hayvanları öldürürler. Çok zaman günlerce süren bu kovalamada atlılar dağlara tırmanmak, ırmakları yüzerek geçmek ve yürüyüşün düzenini bozmadan derin koyakları bir baştan öbür başa kesmek zorundadır. Sağında ve solundaki askerlerin devinimine göre bakışlarını ve adımlarını uzak bir noktaya yöneltmek, aralıkları korumak, koşuyu durdurmak ya da hızlandırma alışkanlığını kazanırlar. Komutanlarının işaretlerini kaçırmamayı ve yinelemeyi de hiç savsamazlar. Bu uygulamada şefler, askerlik sanatının en önemli dersi olan arazinin durumunu çabucak belirlemek, uzaklığı ve zamanı kestirebilme yetisini kazanırlar. Savaş sırasında bunlardan başka gerekli olan tek şey, düşmana karşı aynı sabır ve aynı degeri gösterebilmek, aynı kurnazlığı ve aynı disiplini kullanabilmektir. Av partisi eğlenceleri bir imparatorluğun ele geçirilmesinde bir başlangıç oluşturabilir. (1188)

Eski Cermenlerin siyasal toplumu bağımsız savaşçıların istençli bir ittifakından başka bir şey değildir. Modern adlandırmayla göçebe diye tanımlanan İskit oymakları, birçok yüz yıldan beri nüfusları artmış olan tek aileden geliyorlardı. Tatarların en yoksulları ve en bilgisizleri soylarını katıksız biçimde sürdürmektedirler. Az veya çok sayıda mal iyeliğiyle meydana gelmiş olan sınıf ayrımına karşın, bir birlerini, oymaklarının kurucusundan gelmiş olmakla sayarlar. Tutsaklarından en yiğitlerini evlat edinme olarak sürdürdükleri gelenek, bu ailenin olağanüstü artışını imgesel olarak görenlerin kanısını haklı çıkarmaktadır. Zaman ve kanı bakımından ileri sürülmüş yararlı bir öngörüş gerçeğin etkisini gözler önüne serebilir. Barbarlar, ailelerinin şefine bilerek ve isteyerek uyuyorlar ve onun sözünü dinliyorlardı. Çobanlık dünyasının ilk zamanlarında, zamanı-

mızda konulan (mursa) adından yararlanırsak, her mursa, ayrı bir ailenin bağımsız şefi olarak davranıyor ve özel topraklarının sınırları yavaş yavaş, güçlülükte üstünlük ya da karşılıklı kabullenmeyle saptanıyordu. Çeşitli nedenlerin etkisi göçebe oymaklarının, yüksek bir başkanın komutası altında ulusal bir topluluk olarak birleşmelerinde yardımcı oldu. Birliğin sonucu olan güçlülük, dolaylarındaki oymakları etkiledi ve onlar üzerinde yasasını uygulamaya başladı. Zayıf olan yardım bekliyor, güçlü ise komuta etmeye can atıyordu. Utkunun yararlarından yeniklerin de yararlanması üzerinde anlaşma sağlanınca en yigit şefleri genel konfederasyonun çok büyük sancağı altına, tüm adamlarıyla birlikte, girdiler. Tatar hükümdarlarından en değerlisi ve en güçlüsü ordunun komutasını eline aldı. Akranlarının alkışları arasında tahta çıktı ve, kuzey Asya dilinde krallığın saltık (mutlak) gücünü anlatan *han* sanını aldı. Monarşinin kurucusundan gelenler uzun zaman tartışmasız bir kalıtım hakkını sürdürmüşlerdir. Bugün de Kırım'dan Çin seddine dek saltanat sürmekte olan hanlar doğrudan ünlü Cengiz soyundan gelmektedirler. (1189) Tatar hükümdarının basta gelen görevi, uyruklarını kişisel olarak savaşa götürmek olduğundan bir evladın hukukuna çoğunlukla saltık saygı gösterilmemiş, kral soyundan gelen, değeri ve deneyimiyle kendini tanıtmış olan bir prens, öncekinin kılıcını ve asâsını alabilmiştir. Oymaklara, düzenli olarak iki değişik ve ayrı vergi salınır. Biri, ulusal kralın saygınlığını, öbürü oymağın kendi şefini ayakta tutmak için alınır. Bu vergilerden herbiri her uyruğun varlığının ondabirine karşılık oluşturur ve onun payına düşen ganimetlerin de aynı orandaki bölümü bu vergiye ödenir. Bir Tatar hükümdarı, uyruklarının varlıklarından onda birine hak kazanır. Çok sayıdaki hayvanları da büyük ölçüde artış gösterdiğinden, pek de şatafata düşkün olunmayan sarayının giderlerine, gözlerini ödüllendirmeye, ve armağanlar vererek göz boyamak yoluyla, herzaman kuvvetle elde edemeyeceği söz dinlerliği böylece elde etmeye yetiyordu. Hanları gibi, öldürmeye ve haydutluğa alış-

mış olan Tatarlar'ın töreleri, kimi özel zulüm olgularını bağışlatabilir. Ne var ki bir despotun keyfi iktidarına İskit çöllerinde hiçbir zaman tanık olunmamıştır. *Han*'ın doğrudan yargılama yetkisi, kendi oymağı'nca kayıt ve koşul altına alınmış ve ayrıcalıkları eski bir kuruluş olan ulusal konsey'ce ılımlaştırılmıştır. Kurultay, (1190) ya da Tatarlar'ın Diyet meclisleri, ilkbaharda ve güzün geniş bir ovanın ortasında düzenli olarak toplanırdı. *mursa*'ları atlı olarak ve tüm savaşçılarıyla birlikte hazır bulunurlardı. Silahlanmış bir halkın kuvvetlerini karşısında gören tutkulu hükümdar bu halkın eğilimini de bilmesi gerekirdi. Tatarların siyasal kuruluşlarında federal bir devlet yönetiminin ilkeleri görülmektedir. Ama bu gürültücü halkların sürüp giden anlaşmazlığı kimi zaman müstebit bir iktidar kurulmasıyla sona ermiştir. Oymaklarca desteklenmiş ve çok sayıda bağımsız krallarca tutulmuş olan utkulu önder, fetihlerini Avrupa'ya ve Asya'ya yayabilmiştir. Kuzey'in çobanları, kendilerini sanata, yasalara ve kentlerde oturma sıkıntısına alıştırmışlardır. Süs ve şatafat, özgürlüğü zincire vurmuş ve yavaş yavaş tahtın temellerini sarsmıştır. (1191)

Bilgisiz ve sık sık göçlere kapılan bir ulusta olayların anısı uzun zaman belleklerde yaşayamaz. Zamanımızdaki Tatarlar, atalarının fetihlerini bilmemektedirler (1192). İskitlerin güneydeki uygarlaşmış uluslardan Yunanlılar, Çinliler ve Perslerle olan ilişkilerinden tarih bilgimizi derinleştirmiş olduk. Karadeniz'de gemileriyle seferler yapan ve kıyılarda koloniler kuran Yunanlılar zamanla, Tunadan ve Trakya sınırlarından sonsuz bir kış diyarı olan Palus Meoticus (Azak denizi)'ne ve, ozanların (evrenin ucu) olarak saydıkları Kafkasya'ya dek uzanan İskit ellerini bu şöyle böyle tanımış oldular. Yunanlılar kırsal yaşayışlar erdemlerini körükörüne bir inanışla kutluladılar. (1193) Histaspe'nin oğlu Darius'ün (1194) büyük askersel gücünü yıkan barbarların (1195) sayısından ve değerinden haklı olarak korkuya kapıldılar. Pers kralları fetihlerini Tuna'ya ve Avrupa'daki İskit topraklarına dek genişletmişlerdi. Doğu eya-

letleri, Hazar denizine doğru akan iki geniş ırmak olan Oksus ve Jaksarte'nin ötesindeki ovalarda barbarların akınlarına açık bulunuyordu. İran ile Turan'ın uzun ve anılmaya değer çekişmesi bugün bile tarihe ve romanlara konu olmaktadır. Rüstem ve İsfendiyar adlı ünlü, belki'de masaldan başka bir şey olmayan kimseler, ülkelerini Kuzey'in (1196) Afrasiyaplarına karşı savundular ve aynı barbarların saptedilemez cesareti, aynı topraklar üzerinde Kirus'un ve İskenderin zafer kazanmış ordularına karşı koydular. (1197) Yunanlıların ve Persler'in gözünde İskit elinin gerçek yüzeyi doğuda İmmaüs ya da Kaf dağlarıyle sınırlandırılmıştı ve Asya'nın erişilemez ucu üzerine çok gülünç ve çok masalımsı düşüncelere sahip bulunuyorlardı. Ne var ki, bu erişilmez ülkeler (1198) bir göreneğe göre, kırk yüzyıla dayanan (1199) ve, doğrucu çağdaş tarihçilerin tanıklığıyla ikibin yıllık bir soy zincirini konıtlayan güçlü ve uygar bir ulusun yaşadığı yerlerdir. Çin kronolojik tarihleri, kurnazca politikasıyle Kuzey barbarlarının gözüpek atılımlarına her zaman karşı koyabilmiş olan büyük bir imparatorluğun kimi zaman da düşmanı ve de fatihi olup, İskitler ya da Tatarlar diye anılan göçebe oymakların durumunu ve geçirdikleri evrimi anlatmakta ve aydınlığa kavuşturmaktadırlar. (1201) Tuna'nın denize döküldüğü yerden Japon denizine dek uzanan İskitleri yüzon derecelik boylamı kaplar ve bin yediyüz fersahlık bir genişliği yansıtır. Bu pek büyük toprakların enlemini belirlemek o denli kolay değildir. Ama, Çin denizi'nde kırkıncı dereceden başlayarak kuzeye doğru üçyüz otuz fersah ilerleyebiliriz. O noktada Sibirya'nın çok aşırı soğuğu bizi donduracaktır. Bu kötü iklimde, bir Tatar göçebe kampının canlı yaşamı yerine topraktan, daha doğrusu toprağı örten kar katmanından Tongusların ve Samoyetlerin yer altındaki barınaklarının dumanı tüter. Ren geyikleri ve iri köpekler onlara öküzlerin ve atların hizmetini görüyordu, ve cihan fâtihi olan bu insanlar, zamanla, silah sesi duyunca titreyen cılız ve çirkin yabanıllar haline dönüştü. (1202)

Valensius'ün saltanatı sırasında Roma imparatorulğunu kor-

kutan Hunlar, daha önce de uzun yıllar Çin imparatorluğuna korku salmış bulunuyorlardı. (1203) Eskiden, belki de kökeninden biri Çin seddinin kuzeyinde çorak ve kısır büyük toprakları ellerinde bulunduruyorlardı. Bugün bu ülkede, yaklaşık ikiyüz bin aileden oluşan ve çobanlıkla geçinen kırkdokuz Mongu oymağı bulunmaktadır. (1204) Hunlar, sınırlarını genişlettiler ve Tanju adıyla tanınan şefleri, çok büyük bir imparatorluğun fâtihleri ve hükümdarları oldular. Doğu'da, onların ordularını ancak ve yalnız Okyanus durdurabildi. Birbirinden uzakta ve Amur ile Kore yarımadasının ucu arasındaki ülkelerde bulunan oymaklar, ister istemez utkulu Hunların sancağını izlediler. İrtis burnuyla İmaüs arasına rastlayan Batı yakasında daha geniş bir ülke ve çok kalabalık düşmanlar buldular. Tanju'nun komutanlarından biri, bir tek harekâtta yirmi altı ulusu boyunduruğu altına aldı. Tatarlar arasında harf kullanmakla seçkin bir yer kazanmış bulunan Uygurlar (1205) bağımlıları (varsal) halinde bulunuyorlardı. Olayların garip bir ilintisiyle, bu göçebe oymaklardan birinin kaçması utkulu Partlara Suriye'nin ele geçirilmesini anımsattı (1206). Kuzeyde Okyanus, Hunların devinimini sınırlıyordu. Kendilerine karşı çıkabilecek düşman bulunmaksızın, böbürlenmelerine engel olacak tanık çıkamaksızın Sibirya'nın donmuş bölgelerini fethetmek üzere gerçek ya da düşsel olarak Kuzey Okyanusu saptadılar. Kıyısında vatansever Sovu'nun çoban ve sürgün yaşamını sürdürdüğü (1207) bu denizin adı büyük bir olasılıkla Baykal olarak düşünülebilir. Baykal, (1208) göl denilmesinin doğru olamayacağı yaklaşık üçyüz mil uzunluğunda ve bugün, uzun Angara, Tonguska ve Yenice ile Kuzey denizine bağlı çok büyük bir su haznesidir. Bu denli çok sayıda uzak ulusların boyunduruk altına alınması Tanju'nun gururunu okşayabilirdi. Ne var ki. Hunların yiğitliğini ancak Güney imparatorluğu'nun zenginliğini ve şatafatını elde etmek doyurabilirdi. Hıristiyan tarihinden üçyüz yıl önce, onların akınlarına karşı Çin'in sınırlarını savunmak için binbeşyüz

mil uzunluğundaki duvar yapılmıştı. (1209) Dünya Haritasında çok büyük bir yer tutan bu görkemli duvar hiçbir zaman barışsever bir ulusun işine yaramadı. Tanju, oklarını ve atlarını kullanmaktaki ustalıklarıyle korkunç bir kuvvet oluşturan, iklimin sertliğine dayanmakta şaşılası sabır gösteren ve inanılmaz hızla ilerleyen üçyüzbin atlının başında, hiç duraksamadan selleri, uçurumları, en sarp dağları, en derin ırmakları geçiyordu. Tanju kuvvetleri ülke yüzeyinin her yanına yayıldı ve çabuk devinimli gözüpeklikleri karşısında Çinlilerin ağır ve düzenli taktikleri dayanamayıp çözüldü. Tahtta bulunduğu sırada kendi çabasıyle yetişmeye çalışmış derme çatma bir asker olan (1210) imparator Kaoti, Çin iç savaşlarında hizmet etmiş kıdemli askerlerden oluşmuş birliklerle Hunların üzerine yürüdü. Ama barbarlar onu her yanından çevirdiler ve, yedi gün süren bir kuşatmadan sonra hiçbir yerden yardım gelmeyeceğine inanan Çin hükümdarı, aşağılatıcı bir teslim anlaşmasıyle canını kurtardı. Barışçıl işlerle uğraşan ve saraylarının tatlı yaşamına kendilerini kaptırmış olan ardılları, çok sürekli bir utancın tutsağı oldular. Askerlerine ve yurt kalelerine karşı tüm güvenlerini yitirdiler. Her yandan gelen seslerden Hunların yaklaştığını sanan Çinli askerler, demir başlıklarını ve zırhlarını takınmış halde uyuyorlar, yiğitliklerini ve gözüpekliklerini yararsız işlerde ve yürüyüşlerde kullanıyorlardı. (1211) Bu nedenle, iğreti dinginliklerini elde edebilmek için, her yıl para ve ipekli kumaşlar vermeyi üstlenmişlerdi. Gerçek bir haraç niteliğini gizlemek için bir armağan ve Sungu adında verilen vergiler için bulunmuş bu çare çok küçük düşürücüydü ve bu küçük düşürücü yol Roma ve Çin imparatorlarınca benimsenmişti. Ne var ki bunların ödediği haraç, doğal ve insansal duyguları ayağa kaldıracak ölçüde daha da utanç vericiydi. Doğan çocukların zayıf ve güçsüz doğmasına neden olan yabanıl yaşamın yorgunlukları, kadın- erkek sayısında belirgin bir orantısızlık yaratmaktaydı. Tatarlar, genellikle çirkin ve, denebilir ki, biçimsizdirler. Tüm ev ve aile işlerinin yükümü kadınlarına bırakırlar ve *güzel biçim-*

lere karşı bir eğilim duyarlar. Çinliler en güzel kızlarından belirli bir sayıda her yıl Hunlara vermek zorunda bulunuyorlar, (1212) ve imparatorluk ailesinin gerçek ya da edinilmiş kızlarıyle kendini beğenmiş Tanjular'ın evlenmesi dolayısıyle aradaki barış havasını sürdürebiliyorlardı. Bir Çin prensesi bu üzgün kurbanların kara bahtını dizeler halinde betimledi. Bu betimlemesinde sürekli bir sürgüne mahküm edilmiş olmaktan duyduğu acıyı dokunaklı bir biçimde dile getirmekte, bir barbarın yatağını paylaşmaktan, ekşi süt içmek, çiğ et yemekten ve sarayın çadırdan başka bir şey olmadığından yakınmaktadır. İçli şiir ya da romansını, küçük bir kuş olup, gece gündüz özlemini çektiği aziz vatanına uçarak bu zulümden kurtulma dileğiyle bitirmektedir. (1213)

Kuzey'in göçebe oymakları Çin'i iki kez fethetmişlerdi. Hunların kuvvetleri Mongulların ve Mançularınkinden aşağı değildi, onların tutku ve isteği aynı başarıları kazanmıştı. Güçlü Hanlar soyunun beşinci imparatoru olan Vouti'nin (1214) orduları ve politikası onların gururunu yere çaldı ve ilerlemelerini durdurdu. Elli dört yıl süren uzun saltanatı boyunca (İ. Ö. 141) güney eyaletlerdeki barbarlar Çin yasalarının buyruğu altında kaldılar. Çinli'lerin törelerini benimsediler, ve büyük Kian ırmağında sona eren eski imparatorluk sınırları Kanton limanına dek genişledi. Bir savunma savaşıyla yetinmek yerine, komutanlar Hun ülkesinin kalbine doğru ilerlediler. Bu çok geniş çöller, birliklerin beslenmesi için hiçbir kaynak ve olanağa sahip bulunmuyordu. Oraya, yeterli ölçüde yiyecek getirebilmek güçtü. Vouti'nin orduları yorgunluk denli kıtlıktan da büyük sıkıntılara uğradılar. Yüz kırk bin kişiyle savaşa girmiş olan Çinli generaller, dönüşte imparatorlarına ancak otuz bin asker getirebildiler. Ancak, bu yitikler, parlak ve kesin başarılarla ödünlenmiş bulunuyordu. Disiplinlerinin, savaş arabalarının ve yardımcı, Tatarların sağladığı üstünlükten yararlanmışlardı. Tanju'nun ordugâhı, dağınık ve uykulu bir haldeyken basılmıştı. Hun kralı,

düşman safları arasında, kendine yiğitçe bir yol açtı, ama savaş alanında onbeş bin askerinin ölüsünü bıraktı. Öncesi ve sonrasında birçok kanlı çarpışmaların sürdüğü bu büyük utku, Vouti'nin, Hunlar'a başeğmiş ulusları onlardan ayırmak için kullandığı ustalıklı politikadan da az ölçüde Tanjuların gücünü yok etmekte etkili olmuştur. Bu uluslar, Çin imparatorunun ordularından korkarak, ya da bu imparatorun sözlerine kanarak Tanju'nun boyunduruğunu reddetmişlerdir. (İ.Ö.79): Kimisi kendilerini imparatorluğun müttefiki ya da bağımlısı saymışlar hepsi de Hunların en amansız düşmanı kesilmişlerdir. Böylece bu barbar halk kendi öz kuvvetleriyle başbaşa kalınca büyüklüğü silindi ve nüfusu, Çin imparatorluğunun ancak bir kentinin halkını oluşturacak sayıya düştü. (1215) Kendisine bağlı olanların ayrılması ve iç savaşın yorgunlukları Tanju'yu kendi isteğiyle bağımsız hükümdar sanından vazgeçmeye zorladı. İsa'dan önce 51 yılında, o sırada devlet merkezi olan Sigan'a gelmesi kabul edildi. Askerler, yüksek görevliler ve imparatorca kendisine, aşağılık durumunu ve Çinlilerin övüncünü belli etmemek amacıyle, saygı gösterildi. (1216) Görkemli bir saray ona ayrıldı. İmparator ailesinin tüm prenslerinin başında bir yere konuldu. Ne var ki, imparatorun önünde saygıyla diz çöktü ve kendi adına olduğu gibi ardılları adına da sürekli bağlılık andı içti, Vouti'den, yeni bağımlılık simgesini taşıyan bir mühür aldı. Bu utanç verici başeğmeden sonra Tanju, zaman zaman bağlılık yeminini bir yana itti, elverişli bulduğu vakit haydutluk eylemlerine girişti. Bununla birlikte, Hun hükümdarlığı yavaş yavaş çöktü, sonunda, iç çekişmeler bu barbarları ayrı ve birbirine düşman iki ulus haline getirdir.. Hükümdarlardan biri, kırk, elli aileden oluşan sekiz oymakla güneye doğru çekildi (İ Ö. 48). Tanju sanıyla, Çin eyaletlerinin sonunda bir ülkeye sahip oldu. İmparatorluk için gösterdiği sürekli bağlılık, zayıflığı ve eski müttefiklerinden öcalma isteğiyle birlikte sürüp gitti. Bu ayrılık zamanından başlıyarak kuzey Hunları, yabancı ve yerli düşmanlarca saldırıya uğrayıncaya dek, elli yıl boyunca sessiz ve uyuşuk kal-

dılar. Yüce bir dağda dikilmiş bir sütun (1217) Çin ordularının, barbar ülkesinde yengiyle yediyüz mil ilerlemiş olduğunu sonraki kuşaklara öğretmiş bulunmaktadır. Doğu Tatarlarının oymağı olan Siyenpi'ler (1218), atalarına yapılan haksızlığın öcünü Hunlardan aldılar. Binüç yüz yıllık bir saltanattan sonra Tanjuların gücü, İ. S. 93'de tamamiyle yıkıldı. (1219)

Yenik ve dağınık duruma düşen Hunlar, çeşitli hallere uğradılar. (1220) En yoksullardan ve gözüpek olmayanlardan yüzbin kadarı anavatanlarında kaldılar, adlarından vazgeçtiler ve utkulu Siyenpi ulusuyla karıştılar. Elli sekiz göçebe oymağı, ya da yaklaşık ikiyüz bin kişi güneye çekildiler, kendilerine Şansı eyaletiyle Ortous topraklarının sınırlarını koruma görevi veren Çin imparatorunun koruyuculuğunu yeğlediler. Hunların en güçlü ve en savaşkan oymakları ise düşlerinde atalarının gözüpekliğini saklayıp yaşattılar. Gözlerini Batı'ya çevirdiler ve kalıtımsal şeflerinin yönetiminde, Siyenpilerin öfkesine ve Çin'in sert yasalarına karşı kesin olarak korunabilecekleri bir ülke aramaya karar verdiler. (1221) Hep birlikte İmmaüs dağlarını aştılar, Çin sınırlarından uzaklaştılar ve, bu büyük sürgünlerden iki kalabalık grup, biri Amu Derya'ya, öbürü Volga'ya doğru yürüyüşe geçtiler. Birincileri, Hazer Denizinin doğu kıyısında Semerkand'ın geniş ve verimli ovalarında yerleştiler ve orada kalarak Eutalite ve Neftalite sanlarıyle birlikte Hun adını sürdürdüler. Ilıman iklimde (1222) ve Yunan sanatlarının kimi izlerini hâlâ saklayan bu ülkede töreleri ve de yüz çizgileri bile yavaş yavaş yumuşadı. (1223) Renklerindeki değişiklik üzerine aldıkları isme göre, beyaz Hunlar, kısa sürede çoban yaşamını bıraktılar. Karizm (Carizme) adıyle geçici bir görkem kazanan Gorgo onların devlet merkezi oldu. Kralları, konutunu orada kurdu ve yumuşak başlı bir halkın barışçıl hükümdarı oldu. Semerkantlıların meydana getirdiği mallar onların süs eşyalarını sağlıyordu, ama Hunlar yine de, bir hükümdarın ya da zengin bir vatandaşın ölümünde gömüldüğü mezara, sağlığında iyi-

liğini görmüş kimselerden yirmisini de canlı canlı gömmek gibi çok kötü geleneklerini sürdürüyorlardı. (1224)

Pers sınırlarının yakınlığı, çoğu zaman Hunları, kanlı savaşlara uğratıyordu. Ama, barış zamanında antlaşmalara, sırasında da insanlık kurallarına saygı gösteriyorlardı. Peros ya da Firuz'a karşı elde ettikleri anmaya değer utku barbarların değeri denli ılımlılığı için de onurlu bir olgudur. Vatandaşları olan ikinci bölüm Hunlar kuzey batıya doğru ilerlemişler ve birçok engelle karşılaştıktan sonra daha bir elverişli iklimde karar kılmışlardı. Zorunluk, Çin ipeklilerini Sibirya'nın kürkleriyle değiştirmelerine neden olmuştu. Uygar yaşam üzerindeki yetersiz bilgileri büsbütün yok oldu ve doğal yırtıcılıklarına, yakınlarda yaşayan ve haklı olarak yabanıl çöl hayvanlarına benzetilen oymakların yırtıcılıklarını da eklediler. Dik başlı gururları, kısa sürede, Tanjuluğun kalıtımsal niteliğine son verdi. Her oymağın kendi mursalarınca yönetilmesi yanında, bunların kurduğu gürültülü konsey de ulusun işleriyle uğraşıyordu. Büyük Hungarya (1225) adı onüçüncü yüzyıla değin Volga'nın doğu kıyılarındaki topraklara deniyordu. Kışın hayvanlarıyle birlikte bu ırmağın ağzına doğru iniyorlar ve yazın yürüyüşlerini Saratof'a belki de Kama ırmağının koyarına (su kavuşağına) dek uzatıyorlardı. Yüz yıl Rusya'nın koruyuculuğunda kalan ve sonra da Çin sınırındaki eski yurtlarına dönen kara Kalmuk'ların yeni sınırları böyleydi. (1226) Birleşik halde ellibin aileden oluşan bu göçebe Tatarların gidiş gelişleri Hunların eski göçleri üzerine ışık tutmaktadır. (1227)

Hunların Çin dolaylarından yittiklerinden Roma sınırlarında görünmelerine değin geçen zaman içersindeki bilinmeyen boşluğu aydınlatmak olanaksızdır. Ne olursa olsun, ussal olarak inanılabilir ki, Avrupa'ya dek onları sürenler, ana vatanlarından sürüp çıkarmış olan aynı düşmanlardan başkası değildi. Amansız düşmanları olan ve, doğudan batıya bin fersahtan çok yayılmış bulunan Siyenpi'ler, onları, saldıkları koryuyla yavaş yavaş uzaklaştırmış olsalar gerektir. İskit oymaklarının kaçışı, topraklarını daraltarak Hunların kuvvetini çoğaltmış oldu.

Barbarların adları ve bu çeşitli göçebe oymaklarının az tanınmış olması, kafasını yormadan okuyucunun kulağını rahatsız edecektir. Ama, Kuzey Hunlarının Üçüncü yüzyıl boyunca Çinlilerin yönetimi altına giren Güney'deki saltanat soyunun çökmesiyle büyük ölçüde artan sayılarını, savaşçıların özgür ve kaçak soydaşlarının yollarını izlemiş olduklarını ve düştükleri mutsuz'luk içersindeki ortak düşlerinde gönençlerini bozarak birbirlerinden ayıran sevgisizliği bir yana bırakmış olmalarını görüp dile getirmekten de kendimi alamıyacağım (1229) Hunlar, hayvanları, kadınları, çocukları, kendilerine bağlı öbür kimseler ve müttefikleriyle birlikte Volga'nın batı yakasına geçtiler ve, İskit çöllerinin büyük bölümünü ellerinde tutan göçebe Alen'lerin toprakları üzerinde korkusuzca ilerlediler. Alenler, Don ile Volga arasındaki ovalarda çadırlarını kuruyorlardı. Ama adları ve töreleri, saldırdıkları her yere yayılıyordu. Agatirse ve Gelon oymakları, kendilerine bağlı halklardandı. Kuzeye doğru ilerlemişler ve insan eti yemekle suçlandırılan aç yabanılların bulunduğu Sibirya'nın buzlu bölgelerine ulaşmışlardı. Güneyde ise, Pers ve Hind sınırlarına dek akınlarını genişletiyorlardı. Cermenlerle Sarmat ırkının karışımı Alen'lerin tipinde biraz değişiklik yapmıştı. Daha az esmerdiler ve saçları, Tatarlarda çok az rastlanan kumrala çalıktı. Hunlara bakarak daha az biçimsiz ve daha az yabanıl olan Alenler özgürlük değer ve sevgisini hiçbir şeyle değişmiyorlar ve tutsaklığı reddediyorlardı. Yağmayı ve savaşmayı insanlığın onuru ve kutluluğu olarak görüyorlardı. Dinsel inançlarının tek simgesi yere saplanmış çıplak bir pala idi. Atlarını düşmanlarının kafataslarıyle süslüyorlar ve, yaşlılık hastalıklarını çekmeyi sabırla bekleyenleri ya da uzun bir hastalığın acılarına dayananları kınıyorlardı. (1230) Don kıyılarında Hunlarla Alenler, eşit bir değerde savaştılar, ama, başarı değişik oldu. Hunlar kazandı. Alenler'in kralı yaşamını yitirdi ve ulusun geri kalanı kaçtı ya da boyunduruk altına girdi. (1231) Sürgüne uğrayanlardan bir bölümü, Karadenizle Hazar Denizi arasındaki Kafkas dağlarına sığındı, orada adlarını ve bağımsızlıklarını sürdürdüler. Başka bir koloni de, daha korku-

suzca Batık denizine dek ilerledi ve Almanya'nın kuzey oymaklarına katılarak. Roma imparatorluğu'nun bırakıt (tereke)'ları olan Galya'yı ve İspanya'yı paylaştı. Son olarak da, Alenlerin en kalabalık bölümü, yenenleriyle onurlu ve yararlı bir ittifakı benimsedi. Yendikleri düşmanlarının değerini iyi ölçen Hunlar, onların kuvvetleriyle birleşerek Got imparatorluğu'na saldırmak üzere ilerlediler.

Devleti Baltık denizinden Karadenize dek yayılan büyük Hermanrik, utkularının ve parlak ününün meyvalarını almaya başladığı yaşamının şu son günlerinde, pek uygarlaşmış olmayan kendi uyruklarının bile hiç haksız sayılmayarak barbar diye adlandırabilecekleri tanınmamış bir düşman kalabalığının yaklaşmakta olduğu haberiyle alarma geçmek zorunda kaldı.. (1232) Hunların çok sayıda oluşları, devinimlerindeki çabukluk ve kıyıcılıkları, köylerini alevler ve tarlalarını kanlar içerisinde gören Gotları dehşete uğrattı. Bu korku nedenlerine, Hunların keskin haykırışları, yabanıl davranışları ve biçimsiz görünüşlerinin de etkileri eklendi. İskit yabanıllarıyla karşılaştırıldılar, iki ayak üzerinde yürüyebilen dört ayaklılara benzetildiler, (1233) ilk çağlarda köprüleri süslemek içi nyapılan ve Termes denilen heykelleri anımsattıklarını söylediler. Omuzlarının genişliği, burunlarının basıklığı ve yüzlerine iyice gömülmüş siyah küçük gözleriyle öbür insan soylarından ayrılıyorlardı. Sakalsız olduklarından ne gençliğin güzellik ve özellikleri, ne de yaşlılığın saygınlığı yüzlerinde yansımıyordu. (1234) Onların biçimlerine ve yüzlerine bakarak bir köken yakıştırılmak isteniyordu. Denildiğine göre, İskit büyücüleri, işledikleri suçlar dolayısıyle insan toplumu dışına atılmışlar ve cehennem zebânileriyle çiftleşerek bu korkunç yaratıkları dünyaya getirmişlerdir. Bu ürkütücü ve zırva masal Gotların kanağan kinciliğince benimsendi ve duydukları terörü daha da artırdı. Onların kanısına göre, büyücülerin ve şeytanların çocukları da, kötü atalarının doğaüstü güç ve fenalıklarının bir bölümüne, kalıtım yoluyle, herhalde sahip bulunmaktadırlar. Hermanrik, düşmanlarına karşı, krallığının tüm güçlerini biraraya getirmeye çalışıyordu, ama kısa

sürede gördü ki, eziyet gördükleri için öfkelenen bağımlı oymakları, gelecek saldırıya karşı koymaktan çok onu desteklemeye eğilimli durumdaydılar. Rokzolanların (1235) şeflerinden biri, daha önce Hermanrik'in buyruğundan kaçıp gitmişti. Kıyıcı zâlim hükümdar onun günahsız karısını kollarından ve bacaklarından bağlatarak parçalatmış ve böylece öcünü almıştı. Bu mutsuz kadının erkek kardeşleri, öcalma fırsatını ele geçirince, bir bıçak darbesiyle, kocamış hükümdarı tehlikeli biçimde yaraladılar. Yaralı halde bulunması savaş harekâtını geciktiriyordu ve ulusal yönetim, ayrılıklar ve çekememezlikler yüzünden düzensiz hale geliyordu. Umutsuzluk yüzünden olduğu söylenen ölümü üzerine devlet yönetimi Vitimer (Withimer)'in eline geçti ve, ücretli İskit askerlerinden bir grubun pek de güvenilemeyen yardımıyla, bir süre Hunlara ve Alenlere karşı dayanmayı başardı. Kesin sonuçlu bir savaşta yenik düştü ve can verdi. Ostrogotlar, alınyazılarına uydular, Amali soyu, bundan böyle Atila'nın uyrukları arasına katıldılar. Denenmiş bağlılıkları ve değerleri olan Alate ve Safraks'ın çabasıyla kral Viterik, çocukken kurtarıldı. Dikkatli bir yürüyüşle, bağımsız Ostrogotlardan geride kalanları, bugün Osmanlılarla Rusya imparatorluğunu ayıran Danaste ile Niester kıyılarına getirdiler. Krallığın savunmasından çok kendi güvenliğini düşünen Atanarik, ünlü yabancılara karşı savunma yapmak üzere Niester kıyısında ordugâhını kurmuştu ve saldırıda bulunmanın gereğine inanmıyordu. Hunların her zamanki çabuklukları, ganimetler ve tutsaklar nedeniyle gecikmişti. Ne var ki, bozguna uğratamadıkları Atamarik'in ordusunu yine de şaşırttılar. Kalabalık bir süvari birliği, elverişli bir yerinden ırmağı geçti; ay ışığında Vizigotlar hâkimini kuşattı ve sonra da saldırıya geçti. Vizigotlar gözüpeklikle ve uslarını kullanarak tepelere çekildiler. Komutan, yeni bir savunma savaşı planını hazırlamıştı. Prut ile Tuna ırmakları arasındaki dağlarda kurmaya başladığı hatlar, bugün Valaşi (1236) adıyla bilinen geniş ve verimli ülkeyi kurtaracaktı. Ama yurttaşlarının ürkek sabırsızlığı onun umudunu boşa çıkardı, tasarladıklarını uygulamaya koymasını engelledi. Barbar İskitlerin

hızlı kovalamalarından kendilerini koruyacak olan tek engelin Tuna olduğuna inanan tüm ulus, Fritigern'in ve Alavivus'ün (1237) komutaları altında, bu büyük ırmağın kıyısına doğru ilerledi, ve Doğu Roma imparatorundan sığınma izni istedi. Antlaşmayı bozmakla kınanmasından korkan Atanarik kesinlikle Roma topraklarına girmek istemedi. Kendisine bağlı bir grupla Transilvanya'nın geçilmez ormanıyla korunan dağlık Kaukaland ülkesine girdi (1238).

Gotlarla olan savaşını utku ve başarı görüntüsüyle sona erdirdikten sonra Valensius, Asya eyaletlerinden geçmiş ve Suriye'nin başkentinde konaklamaya karar vermişti. Antakya'da kaldığı beş yılı, (1239) açıktan açığa olmamakla birlikte, Pers hükümdarının neler yapmakta olduğunu gözlemelmek, Arapların ve İsaurienlerin akınlarını püskürtmek (1240), uzdillik ve us'a göre daha dayanılmaz kanıtlarla Ariusçu tanrıbilim'e zafer kazandırmak ve suçlularla günahsızların tümünü yıkarak ürkek ve kuşkucu ruhunu dinginleştirmekle geçirdi. Ama imparatorun dikkati, Tuna'nın savunmasıyla görevli sivil ve asker yüksek devlet adamlarının ona verdikleri önemli haber üzerinde toplandı. Kendisine verilen bilgiye göre Kuzey, imparatorluk sınırlarında tehlike yartacak nitelikte bir fırtınayla çalkanıyordu. Yine bu bilgiye göre, biçimsiz ve gözüpek yabanıllardan oluşan Hun soyundan insanlar saldırarak Gotları, geniş ülkelerinden çıkarıp kovmuşlardı. Kaçan Gotlar, Tuna kıyısına gelmişler, fersahlarca uzunluk'ta bir alana yayılarak imparatorun acımasını istiyorlar ve bunun için yalvarıyorlardı. Trakya'nın boş topraklarını ekmelerine izin verilecek olursa bu iyiliği hiç unutmayacaklarını, imparatorluk yasalarına titizlikle uyacaklarını bildiriyorlardı. Bu istekler, mutsuz yurttaşlarının alınyazısını etkileyecek bir yanıtı Valensius'ten sabırsızlıkla bekleyen Gotlar'ın elçilerince de doğrulandı. Valentinianus geçen yılın sonunda ölmüştü. Onun aklı ve otoritesi artık Doğu imparatorunun yönetimine yön vermiyordu. Gotların durumu. Valensius'ün kararında her hangi bir önele olarak tanımayacak denli sıkışık ol-

duğundan, zaman kazanmayı ve her yana çekilebilecek yanıtlar vermeyi geçerli ihtiyatlılık çabası olarak gören zayıf ve ürkek ruhlu kimselerin başvuracağı en elverişli olanaktan yoksun bulunuyordu. İnsanlarda tutku ve çıkarcılık duyguları sürdükçe, eskiden görüşülüp tartışılmış barış ve savaş sorunları her zaman yine yeni görüşmelere konu olacaktır. Avrupa'nın en yetenekli devlet adamı, açlık ve umutsuzluk içerisinde kalarak uygar bir ulusun topraklarında yerleşmek için yalvaran barbarları kabul ya da reddetmekte bir çıkar ya da tehlike olabileceğini hiç bir zaman düşünmez. Ama, kamu güvenliğiyle sıkı sıkıya bağlı böyle bir önerinin incelenmesi Valensius'ün imparatorluk kurulunda huzursuzluğa ve bölünmeye yol açtı. Ne ki, kısa bir süre sonra, hükümdarlarının kendini beğenmişliğini, gevşekliğini ve açgözlülüğünü okşayan duyguyu hepsi de benimsedi. Prefe ya da general sanıyla onurlandırılmış köleler, böyle ulusça meydana gelen bir göç olayının doğuracağı tehlikenin, sınırlarda rastlantı sonucu kabullenilen kolonilerden büsbütün ayrı bir şey olduğunu ya önemsemiyorlar, ya da gizli tutmayı yeğliyorlardı. Ancak, kederin, birçok savaşçıyı Valensius'ün tahtını savunmak üzere dünyanın öbür ucundan buraya getirmesini sevinçle karşılıyorlardı. Ayrıca, bu gözüpek savaşçılar yüzünden, eyalet halklarının askerlikten bağışıklık için ödedikleri çok büyük paralar bundan böyle imparatorluk hazinesinde kalmış olacaktı. İmparatorluk sarayı Gotların isteğini kabul etti ve hizmet önerilerini benimsedi. Trakya diyosezinin sivil ve asker yüksek görevlilerine hemen buyruk verilerek, ilerde uygun bir yurt edinmeleri için yapılacak araştırmaya dek barbarların geçişini ve geçim gereçlerini sağlayacak hazırlıklara başlanması istendi. İmparator, Romalıların ancak zorunlu hallerde uyabilecekleri, Gotların ise içerisine düştükleri bu pek kötü durumda kabulden başka yapacakları bir şey olmayan iki ağır koşul ileri sürdü. Buna göre, Tuna'yı geçmeden önce, tüm silahlarını teslim edecekler, eğitim bakımından uygarlaşmış Asya eyaletlerine dağı-

tılmak ve ana babalarının Roma'ya bağlılığına tutak (rehine) olmak için çocuklarını da vereceklerdi.

Ağır ve kuşkulu geçen görüşmeler sırasında sabırsızlanan Gotlar, korumasını istedikleri devletin izni olmaksızın Tuna'yı geçmeye kalkıştılar. İrmak boyunca mevzilenmiş müfrezeler onların her devinimini gözetliyordu ve ilk girişenleri hemen öldürdüler. Valensius'ün korkakça aldığı kararlar yüzünden yiğit subaylar kendi canlarını zor kurtardılar. Sonunda Gotlar denilen ulusun tümüne Tuna'yı geçmeleri için imparatorluk izni verildi (1241) Bu iş o denli çabuk ve kolay gerçekleşmedi. Sürekli yağmurlar, ırmağı, o yerlerde bir mil kadar (1242) genişletmişti. Çok sayıda Got, geçerken boğulup ölmüştü. Gemiler, sandallar gece gündüz bir yakadan öbür yakaya geçiyor ve Valensius'ün subayları, bu ulusun son insanına dek tümünü imparatorluk topraklarına taşıma konusunda titiz ve düzenli biçimde çalışıyorlardı. Göçmenlerin tam bir listesini yapmaya çalışıldı. Ne var ki bu işle görevlendirilenler hiç de uygulamaya elverişli olmayan liste tutmaktan vazgeçtiler (1243). O yüzyılın en belli başlı tarihçisinin kesin olarak dediğine göre, Gotların çok kalabalık nüfus sayısına bakarak, eskilerin masal sanılan Dârâ (Darius) ve Keyhüsrev ordularına inanılabilecektir. Olası görülebilecek bir hesapla Gotların savaşçı sayısını ikiyüz bin olarak saptayabiliriz. Bu sayıya o oranda kadın, çocuk ve tutsakları da ekleyerek, göç edenlerin tutarını- her yaş ve cinsten- bir milyon kişi olarak bulmak olasıdır. Tüm çocuklar, hiç değilse ileri gelenlerin çocukları hiç vakit geçirmeden, belirlenen yerlere yetiştirilmek ve eğitilmek üzere gönderildi. Kentlerden geçerken bu çok sayıda tutak (rehine)'nin, varlıklı ve gözalıcı giysileri, sağlıklı ve savaşkan vücutları, eyaletler halkında şaşkınlık ve gıpta uyandırıyordu. Barbarlar için en utanç verici, Romalılar içinse en önemli anlaşma maddesi atlatıldı. Onurlarının ve güvenliklerinin korunması ancak silahlarına yeniden sahip olmalarıyla olası bulunduğuna inanan Gotlar, karılarının ve kızlarının bu işlerle görevli Roma subaylarıyla- fuhuş yapmalarına silahlarını geri almak koşuluyla- razı oldular. Bu görevli-

ler, hayvansal duygularını gidermek için görev onurunu ve kamu güvenini fedâ etmiş oldular. Kimisi açgözlülükte daha da ileri gidip alçakça hoşgörülerinin bedeli olarak, para, mücevher, hayvan ya da köleleri alıyorlardı. (1244) Gotlar, silahları ellerinde olduğu halde gemilere bindiler, ırmağın öbür yakasında toplanmış duruma gelince Aşağı Mesya ovasını ve tepelerini kaplayan bu insanların korkutucu görünümü sanki imparatorluğu yıkacakmış gibi bir duygu uyandırıyordu. Krallarını kurtarmış olan Ostrogot şefleri safraks ve Alate, kısa bir süre sonra Tuna'nın kuzey kıyısında ortaya çıktılar, hemen Valensius'a elçilerini göndererek Vizigotlara yaptığı gibi aynı koşullarla kendilerini de kabul etmesini rica ettiler. Ne var ki, imparatorun bu isteği geri çevirmesi, konseyinin pişmanlığını, korku ve kaygılarını da açıklamış oluyordu.

Yersiz yurtsuz ve perişan durumda kalmış bir barbar ulusu en kesin, en ussal önlemleri almak isterdi. Bir milyon kişilik yeni uyruk nüfusunu yalnızca beslemek yeterli değildi, etkin bir öngörüyle davranmak ve en küçük bir olayın büyük sonuçlar doğurmamasını sağlamak gerekirdi. Korku ya da hor görmeyle Gotların başkaldırmasını ve nefretini uyandırmak tehlikeli olabilirdi ve devletin esenliği, Valensius'ün komutanlarınca gösterilecek dikkat ve barbarlığa bağlıydı. Bu güç hal ve koşullarda Maksinus ve Supicinus Trakya'da askersel yönetimi sürdürüyor- Maksinus ve Jupicinus Trakya'da askersel yönetimi sürdürüyorlardı. Kişisel çıkarları uğruna en küçük fırsatı kaçırmayan satılık ruhları kamu yararıyla pek az ilgileniyor ve yetersizlikleri, suçluluk dolu yönetimlerinin zararlı sonuçlarını görebilmelerini engelliyordu İmparatorun buyruklarına uymak ve barbarların haklı isteklerini benimsemek yerine, onların gereksinmelerinden kendileri için yeni bir gelir sağladılar ve, yararlandıkları çok kötü bir vergi aracılığıyle en yaşamsal ve zorunlu besin maddelerini çok aşırı fiyatlarla sattılar. Pazarlar köpek ve başka ölmüş hayvan etleriyle doluydu. Bir okka ekmek almak isteyen bir Got, beslemekten âciz kaldığı bir kölenin sâhibi olmaktan vazgeçerek onu fedâ ediyor, çok az bir eti satınalabilmek üzere

on gümüş lira ödemek zorunda kalıyordu. (1245). Yararlanacakları başka araçları kalmayınca, ekmek bulabilmek için kız ve oğlan, tüm çocuklarını satışa çıkaran Gotlar, özgürlüklerine bağlı olmakla birlikte çocuklarının bağımsızken açlıktan öleceklerı yerde kölelikle beslenmelerini yeğlemeyi ilke olarak benimsediler. İyilikçilerin zulmü, bu zülme uğrayan iyilik görmüş olanlardan hâlâ minnet ve teşekkür beklendiği zaman, bu minnetin anlamı kalmayacağı için nefret doğurur. Öfkelenen barbarlar, o zamana dek çektiklerini yalnızca mırıldanarak geçiştirmişlerdi. Ama artık, Romalıların, her tür gereksinim maddesinin bol olduğu bir eyalette kendilerini açlığın en ağır biçimlerine katlanmaya çarptırmalarına karşı yüksek sesle sızlanmaya başladılar. Baskı altındaki Gotlar, öcalmak için olanağa sahiptiler, bu da, zâlimlerin açgözlüğüne borçlu olarak saklama fırsatını buldukları silahlarıydı. Duygularını gizlemeye pek alışkın olmayan bir halkın hoşnutsuzluk haykırışları direnişin ilk belirtilerini açığa vurdu ve Maksimus ile Lupicinus'ün ürkek ve suçlu ruhlarına büyük korku saldı. Genel bir ussal programın yerine geçici hiyleli önlemler koymuş olan bu aşağılık yöneticiler, Gotları imparatorluk sınırlarından uzaklaştırmaya ve eyaletlerin içerilerine dağıtmaya kalkıştılar. Yaptıkları kötülükler nedeniyle barbarlardan saygı ve söz dinleme bekleyemiyeceklerini anladıklarından, açıkça başkaldırmaya girişmelerinden önce uzaklaştırılmalarını zorlamak ve çabuklaştırmak amacıyla askeri birlikleri acele topladılar. Ne var ki yalnızca Vizigotların hıncıyla uğraşan Valensius'ün komutanları Tuna'nın geçişiini yasak halde tutan gemileri ve tahkimatı silahsızlandırmak aymazlığında bulunmuşlardı. Safraks ile Alate o günleri Hunların izlemesinden kurtulmak için en elverişli zaman bildiler. Toprakladıkları gemiler ve sandallarla Ostrogot şefleri, genç kralların ve ordularını, hiçbir engelle karşılaşmadan karşı yakaya geçirerek imparatorluk toprakları üzerinde çadırlarını kurdular. (1246)

Alavivus ile Fritigern, hâkimler adı altında, savaş ve barış zamanlarında Vizigotları yönetiyorlardı. Soyluklarından aldık-

ları güç, uluslarının serbestçe benimsemesiyle de onanmış bulunuyordu. Barış zamanında güçleri de, hiyararşi bakımından durumları gibi eşitti. Ne var ki, aç kalan soydaşları silaha başvurmayı kararlaştırınca Fritigern'in askersel yetenekleri ona üstünlük sağladı. Vizigotların coşkunluğunu, baskı yapanların kötülükleri, karşı koymayı kamuoyunda haklı gösterebilecek aşamaya dek, ortaya çıkartmadı. Önemli çıkarları da bu inceliğe kurban etmek istemediğinden gizlice Ostrogotların dostluğunu elde etme yoluna gitti. Bir yandan Romalı komutanların buyruklarına gözükapalı uyuyor görünürken, öbür yandan ordusunu ağır ağır, Tuna'ya yetmiş mil uzaklıktaki ve Aşağı- Mesyanın merkezi olan Marsianopolis'e dek ilerletmiş bulunuyordu. İşte tam burada, genel bir ayaklanmayla ayrılık ve hâyinlik ateşleri ortalığı sardı. Lupicinus Got şeflerini büyük bir şölene çağırmıştı. Kendi askerleri, sarayın kapısında mevzi'e girmişlerdi. Ama kentin kapıları sıkı sıkıya kontrol altındaydı. Barbarlar, Roma imparatorluğunun müttefiki ve uyrukları olarak yararlanacaklarına inandıkları bolluktan hiçbir şekilde nasiplerini alamıyorlardı. Tüm yakarmaları horlanarak ve acı alaylara alınarak geri çevrilmişti, ama sabırları tükenince, kentliler, askerler ve Gotlar birbirlerine girdiler. Ağızla başlayan sataşmalar vuruşmaya dönüştü ve bir rastlantı sonucu düşünülmeden çekilen kılıç ilk kanın akmasına neden oldu, bu da uzun ve yıkıcı bir savaşın yomsuz işaretini oluşturdu. Gürültü ve karışıklık arasında Lupicinus, gizli bir haberle öğrendi ki, kendi askerlerinden birçoğu silahlarını ve yaşamlarını yitirmişlerdi. Şenliğin verdiği coşkuyla Roma komutanı, öç alınması için Fritigern ile Alatirus'un muhafız askerlerinin öldürülmesini buyurdu. Yakınma haykırışları ve iniltiler Fritigern'e tehlikeyi duyurmuş oldular. Kendisine bu denli kıyıcı bir harekette bulunan bir anlık düşünme olanağı verirse yok olacağını anlayan Fritigern, bir kahramana yaraşır dingin bir gözüpeklikle «öyle görünüyor ki iki ulus arasında bir çekişme başlamış» dedi, yumuşak bir sesle Romalılara «...Arkası gelmemesi için hemen yatıştırmalıdır, onun için de benim görünmem gereklidir, oraya gidiyorum» diye seslendi. Bu

sözlerden sonra Fritigern ve beraberindekiler kılıçlarını çektiler, sarayın avlularını, ve kentin kapılarına dek yolları dolduran kalabalık arasından kendilerine yol açtılar, orada çabucak atlarına binerek Romalılardan uzaklaştılar. Ordugâha gelince askerler onları sevinç alkışlarıyla karşıladılar. Hemen savaş kararı alındı, vakit yitirmeksizin harekete geçildi. Atalarından beri süren geleneğe uyarak ulusal sancağı çektiler; barbarların boru sesi kesin ve hüzünlü yansımalarla uzaktan uzağa duyuldu. (1247) Haklı olarak öfkelenmiş korkunç bir düşmanı elinden kaçıran zayıf karakterli ve suçlu Lupicinus bu sıkışık zamanda toplayabildiği kuvvetlerin başında Gotlar'ın üzerine yürüyüşe geçti. Barbarlar onu Marcianopolis'in dokuz mil ötesinde bekliyorlardı. Bu gibi hallerde komutanın yetenekleri düşmanın silahlarından ve disiplinden daha etkili rol oynayabilirdi. Fritigern'in askerlik yeteneği Gotların değerini o denli ustalıkla yönlendirdi ki, sıkı ve coşkulu bir saldırıyla Roma leiyonlarını yarıp geçti. Lupicinus silahlarını, sancaklarını, tribunus'larını ve yiğit askerlerini bırakıp kaçtı. Bu askerlerin yararsız gözüpeklikleri komutanlarının alçakça kaçmasını kolaylaştırmaktan başka işe yaramadı. «Bu mutlu gün barbarların acılarına ve Romalıların güvenliğine son vermiş oldu. Artık o günden sonra, kendilerini yabancı gibi görmeyen Gotlar yurttaşlık ve fatihlik haklarından yararlanmaya başladılar. Toprakları ellerinde bulunduranlar üzerinde bağımsız bir güç kullandılar ve Tuna sınırındaki eyaletlerde mutlak bir egemenlik kurdular.» İşte, soydaşlarının utkusunu kutlayan bir Got tarihçisinin (1248) deyişleri böyledir. Ne var ki barbarların yönetimi bir haydutluk uygulamasından başka birşey değildi. Valensius'ün temsilcileri Gotları, yaşama ve insanlık haklarından yoksun kılmışlardı. Bu öfkelenmiş ulus, kendilerine yapılan haksızlığın öcünü kıyıcı ve kırıcı biçimlerde imparatorluğun insanlarından aldılar. Lupicinus'ün işlediği suçların cezasını, Trakya'nın barış içersinde yaşayan halkı, köylerinin yakılmasıyla, kılıçtan geçirilmekle ve tutsak edilmekle ödediler. Gotların kazandığı utku kısa zamanda her yana yayıldı. Romalılara korkulu günler geçirten bu olaylar karşısında İmparatorluk kon-

seyi, düşüncesizce tutumuyla Fritigern'in gücünü ve eyaletteki yakılıp yıkılmayı daha da artırmış oldu. Büyük göçten biraz önce, Süeride ile Kolias'ın yönetimindeki bir Got kolonisi imparatorluğun korunmasına ve hizmetine alınmış ve Adrianopalis kalesi önünde ordugâhlarını kurmuşlardı. (1249) Valensius'ün temsilcileriyle onları Çanakkale'den geçirmek ve soydaşlarından uzaklaştırmak istiyorlardı. Böylece bu soydaşlar Fritigern'in bayrağı altında toplanarak başkaldırma hareketine katılmayacaklardı. Saygılı bir sözdinlemeyle aldıkları hareket emrine bakarak onların bağlılıklarına inanılabilirdi. Yalnız iki günlük önel istediler ve yol için komanyaya gereksinimlerini bildirdiler. Ama kırsal alandaki evinde kimi karışıklıklara neden olmalarından öfkelenen Adrianopolis (Edirne) birinci magistrası onların bu isteğini sert bir biçimde geri çevirdi. Ve vatandaşlarla zanaatkârları silahlandırarak, gerektiğinde zora başvuracağını söyledi, hemen gitmelerini buyurdu. Şaşkınlığa düşen barbarlar ses çıkarmadılar, birkaç zaman ayak takımından insanların düşmanca hareketlerinden ve sayıp sövmelerinden acı çektiler. Ama, sabırları taşınca bu çerden çöpten güruhun üzerine saldırdılar. Serseri topluluğu da dağılıp kaçtılar. Barbarlar, yalın kılıç onları kovalayıp biçtiler ve taşımaya değer olmayan zengin zırh takımlarını (1250) ganimet olarak aldılar. Yakınma ve hınçlarındaki uyarlık onları, utkulu Vizigotlarla birleştirdi. Kolias'ın ve Süeride'nin askerleri büyük Fritigern'i bekliyorlardı. Onun buyruğuna girdiler, Edirne kuşatmasında değerlerini tanıtladılar. Ne var ki, garnizonun savunması, düzenli bir müstahkem noktayı ele geçirebilmek için yalnızca gözüpekliğin yeterli olmadığını barbarlara öğretti. Gotlar'ın komutanı yanılgısını itiraf etti, kuşatmayı kaldırdı, müstahkem mevkilerle barış içinde olduğunu açıkladı, (1251) bu utancın öcünü dolaylardaki köylerden aldı. Sopa altında ve insanlıktan yoksun efendiler hesabına Trakya'da altın madeni çıkarmada çalışan işçiler Fritigern'e katıldılar, ona büyük yardım sağladılar. (1253) Bu yeni yoldaşlar, barbarları gizli keçi yollarından, halkın yiyeceklerini ve hayvanlarını sakladıkları yerlere götürdüler. Bu kılavuzların

yardımıyle her tarafa girebiliyorlardı. Dayanma olanaksızlaşıyordu. Kaçmak, gerçekleşebilecek bir çâre olmaktan çıkmıştı; suçsuz günahsız söz dinlemek için gösterilecek sabır da pek seyrek olarak, utkulu barbarların acımasını çekebiliyordu. Bu yağma ve çapul sırasında, kötü zamanlarında satmış oldukları çocuklardan birçoğunu buldular ve geri aldılar. Bu çocukları yeniden görünce sevinç ve insancıl duyguları harekete geçecek yerde kinleri ve öfkeleri daha da arttı. Çocuklar, efendilerinin ahlâksızlık ve kıyıcılığından yakınarak ne denli acı çektiklerini anlattılar; bunun üzerine ana - babaları da, ayni davranışları Romalı kız ve oğlan çocukları üzerinde uyguladılar. (1254)

Düşman bir ulusu imparatorluğun içerisine sokmakla Valensius ve devlet büyükleri büyük bir ihtiyatsızlıkta bulunmuşlardı. Bununla birlikte Vizigotlar, yine de, eski kusurlarını bağışlatarak ve daha adaletli bir gelecek belirtilerek söz dinlemeye çağrılabilirlerdi. Bu ölçülü ve ılımlı politika, Doğu hükümdarının ürkek karakterine uygun düşerdi. Ama, bu tek fırsatta Valensius kabadayılığı yeğ buldu ve bu gereksiz gösteriş imparatorun kendisi için de, uyrukları için de yalnızca felâket getirdi. Valensius, başkaldırmayı bastırmak için ordusunun Antakya'dan Konstantinopolis'e götürülmesi kararını açıkladı. Bu hareketin güçlüklerinden çok korktuğu için, tüm Batı kuvvetlerini elinde bulunduran yeğeni imparator Gratianus'den yardım istedi. Armenia'yı savunan kıdemli askerler ivedi olarak çağırıldı. Bu önemli sınır Şâpur'un insâfına terk edildi ve Gotlar'a karşı yapılacak savaşın yönetimi, Valensius'ün yokluğunda temsilcileri olan Trajanus ve Profuturus adındaki iki komutana verildi. Saray kontu Rikomer, Trakya'ya geldiklerinde kendi sancaklarıyle orduya katılan yardımcılarla onları karşıladı. Bu yardımcı kuvvetler, asker kaçakları nedeniyle çok zayıf kalmış Galya lejyonlarından oluşuyordu. Tedbirli olmaktan çok kendini beğenme duygusuyle hareket eden bir savaş kurulunda barbarların Tuna'nın altı tane ağzından en güneyinde bulunanın dolaylarındaki büyük otlaklarda kurdukları ordugâhlarda

aranarak saldırıya geçilmesine karar verildi. (1255) Ordugâh, arabalarla, çevrelenmişti ve bu çok geniş çember içerisinde, yaşamlarını sürdürüyor, eyaletten aldıkları ganimetlerden yararlanıyorlardı. (1256) Aşırı biçimdeki eğlenceleri arasında uyanık Fritigern, düşmanlarının devinimlerini inceliyor, niyetlerini anlamaya çalışıyordu. Romalılar'ın sayısında durmadan artış görüyordu. Hayvanların otu ve samanı kıtlaşınca ordugâhı başka yere götürmek gerektiği zaman Romalılar'ın arkadan saldırıya geçeceklerinden hiç kuşku duymadığı için, ülkeyi kasıp kavuran tüm akıncı müfrezelerini geri çağırdı. Işıldayan meşaleleri görür görmez (1257) ivecenlikle komutanlarının işaretini anlayıp bu buyruğa uydular. Ordugâh çok sayıda savaşçıyla dolup taştı. Sabırsızca savaşa girme çığlıklarıyla gösteriler yaptılar ve gözü pek komutanlar, askerleri överek onları daha da coşturdular. Gece yaklaşıyordu; her iki ordu da tan yeri ağarınca birbirine yüklenmek için hazırlanıyorlardı. Borular savaş sesini verince Gotlar, birbirlerine bağlılık yemini ettiler. İki ordu da devinime geçince ova Gotlar'ın haykırışları ve atalarının utkularını dile getiren marşlarıyla çınladı. Romalılar da askersel çığlıklarının tempolu yinelemeleriyle onları yanıtladılar. Fritigern, el çabukluğuyla yakın bir tepeyi ele geçirdi. Şafakla başlayan göğüs göğüse savaş ancak geceleyin sona erdi. İki ordu da aynı başarıyı ve savaşkanlığı göstermişti. Armenia lejyonları ünlerine uygun varlık gösterdilerse de sayıca üstün kuvvetler karşısında ezildiler. Barbarlar Romalıların sol kanadını kırdılar ve ovayı ölü ve yaralılarla doldurdular. Bu yenilgi başka bir yönden başarılarla ödünlenmişti. Gece, öldürmelere son verip iki ordu da ordugâhlarına çekilince ellerine ne bir savaş kazanmış olma, ne de bir yengi onuru geçmemiş olduğunu gördüler. Tüm sayıların daha az olması gözönünde tutulunca Romalıların yitiği daha acı verici oranda olduğu anlaşılıyordu. Ne var ki, barbarlar da, belki hiç beklemedikleri bir dayatmayla karşılaştıkları için çok korkmuşlar, yedi gün boyunca ordugâhlarından dışarıya çıkmamışlardı. Koşullar elverdiği ölçüde belli baş-

lı subaylardan ölenlerin gömülmesine çalışıldı. Erlerin cesetleri savaş alanında öylece kaldı ve o yüzyıllarda, bu türlü korkunç ve çirkin şölenlerden sık sık yararlanan yabanıl kuşlara yem oldular. Çok yıllar sonra, ovayı hâlâ kaplamakta olan iskeletler, Ammien'in gözleri önünde Salice savaşının korkunç anıtı olarak serilmiş duruyordu. (1258)

Bu yomsuz günün sonucu açıkça belirmeyen olayı Gotlar'ın ilerlemesini durdurdu. İmparatorluğun komutanları savaşı bu tempoda sürdürürlerse büyük felâkete uğrayacaklarını anladıklarından barbarları aç bırakmanın daha ussal bir yol olacağını düşündüler ve onları Tuna ile İskit çölleri ve Hemus dağları arasına sıkıştırarak, yiyecek gereksiniminin kuvvetlerini ve cesaretlerini tüketmesine dek öylece tutmayı planladılar. Bu girişim ustalıkla ve başarıyla yürütüldü. Barbarlar ülkenin tüm ürününü ve kendi ambarlarındaki stoku tüketmişlerdi. Romalılar'ın tahkimatı ilerliyor, süvari başkomutanı Saturninus'un özenli çalışmalarıyla iyi sonuçlar alınıyordu. Ama korkutucu bir haber bu çalışmaların kesilmesine neden oldu. Yeni bir barbar gürûhunun Tuna'yı geçtiği ve Fritigern'e yardım etmek ya da ona öykünmek için ilerlediği öğrenildi. Saturninus, haklı olarak kuşatılmaktan ve tanımadığı bir ulusun askerlerince ezilmekten korktuğundan, Vizigotların ordugâhını çevirme işini bıraktı. Kuşatılmaktan kurtulan barbarlar, Tuna'dan Çanakkale boğazına dek yayılan yüz millik verimli toprakları basarak karınlarını doyurdular ve öçlerini aldılar. (1259) Düşmanın çemberi içinde kalan Fritigern, müttefikleri olan barbarlarla haberleşmeyi başarmıştı. Onun yağmaya karşı duyduğu istek ve Romalılara hıncı, elçilerinin uzdiline yardımcı olmuştu. Safraks ve Alate'ye, genç kralın vasileri olarak bağlılık gösteren ulusun tümüyle birliğini sağlamlaştırdı. Birbirleriyle yarışma halinde olan oymaklar, ortak çıkarlar uğruna, eski kızgınlıklarını bir yana bıraktılar ve aynı sancak altında toplandılar. Öyle anlaşılıyor ki, Ostrogotların şefleri, Vizigotların komutanını - bilinen değerliliği ve üstünlüğü nedeniyle - kendilerinin

de komutanı olarak tanıdılar. Fritigern, Taifalelerin de yardımını sağladı. Bunların askerlikteki ünleri geleneklerindeki aşağılıkla lekelenmişti. Bu ulusun dünyaya gelen her oğlan çocuğu oymağın savaşçılarından birine dostluk bağlarıyla ve doğanın bile başkaldıracağı bir buyruk dinlemeyle bağlanıyordu. Bu utanç verici kölelikten ancak, büyük bir ayı ya da bir yaban domuzu vurarak erkekliğini tanıttıktan sonra kurtulabiliyordu. (1260) Gotlar, kendi ülkelerinden kovdukları düşmanların arasından da çok sayıda yardımcı sağladılar. Düzen eksiklikleri ve ellerindeki alanların çok geniş olması Hunların ve Alenlerin ilerlemelerini geciktiriyor ve aralarında karışıklığa neden oluyordu. Fritigern'in verdiği sözlerle gözleri kamaşan çok sayıda göçebe oymağı sancaklarını birleştirdiler. Valentinianus'ün ardılından nefret eden Sarmatlar genel karışıklıktan yararlandılar ve bu karışıklığı daha da artırdılar. Almanlar'ın Galya'da yaptıkları bir saldırı, Batı imparatorunun dikkatini o yana çekti ve kuvvetlerini ikiye bölmüş oldu. (1261)

Yabancıların orduya alınması ve imparatorluk sarayına dek sokulmasının sakıncası bu olaylarda bütün çarpıcılığıyle kendini gösterdi. Gratianus'ün muhafız askerlerinden biri Almanlar arasında dünyaya gelmişti. Bu Almanlar, Konstans gölünün öbür yanında oturan Lentienses oymağındandılar. Birtakım aile işleri için izin almak zorunda kalmış, yakınlarına ve dostlarına yaptığı kısa ziyaret sırasında ona sorular sorulmuştu. Genç adam bir saray mensubu olarak imparatorun niyetlerinden ve devlet gizlerinden haberliymiş gibi bir tavır takınmıştı. Gratianus'ün Galya'daki ve Batı'daki tüm asker birliklerini amcası Valensius'ün yardımına göndermeyi kararlaştırdığını onlara söyleyerek, bir saldırı için en uygun zamanın gelip çattığını açıkladı. Almanlar da bundan yararlanmayı kararlaştırdılar. Şubat ayında donmuş olan Ren ırmağını geçen kimi birlikler çok ciddi bir savaşın öncüleri oldular. Yakma, belki de fethetmek umudu tüm ihtiyatlılık ve ulusal inanç düşüncelerinin önüne geçti. Her ormandan, her kentten atak serüvenci kümeleri

çıkıyordu. Kırkbin kişilik olduğu sanılan büyük Alman ordusu, imparatorluk sarayındaki gözdelerin aşağılık dalkavukluklarıyla - ve yenildiklerinden sonra - altmış bin olarak gösterildi. Pannonia'ya gitmek üzere yola çıkmış bulunan lejyonlar Galya'nın savunulması amacıyla - ivedilikle - geri çağırıldılar. Nanienus ve Mellobaudes ordunun komutasını paylaştılar. Genç imparator birincinin aklına ve deneyimine saygı duyduysa da saray kontu ve Franklar'ın kralı nitelikleriyle bağdaşması mümkün olmadığı halde bunları birleştiren çalışma arkadaşının askerlik bilgisi ve öğütlerini daha çok benimsiyordu. Almanların kralı olan Priarius, birtakım kendini beğenmiş savaşçıların yönetimine teslim olmuştu. Şeflerinin coşkunluğuyla harekete geçen iki ordu, birbirlerini aradılar, gördüler. Alsas ovalarındaki Argentaria ya da Kolmar (1252) kentin yakınında karşılıklı saldırıya geçtiler. Romalıların disiplini, bilgili manevraları, korkunç okları ve mızraklarıyle utkunun onurunu hak ettiler. Almanlar uzun süre savaş alanındaki yerlerini korudular ve acımasızca kılıçtan geçirildiler. Yaklaşık beş bin barbar, ormanlara ve dağlara kaçarak ölümden kurtuldular. Savaş alanında şanlı bir biçimde ölen Priarius, mutsuz bir savaştan ötürü kınayan halkın eleştirilerinden böylece kurtulmuş oldu. Galya'nın barışını ve Roma ordularının utkusunu sağlayan bu savaştan sonra imparator, doğu seferi için yola çıktı. Ama, Almanların sınırına yakın bir yere gelince imparator soldan Ren'i geçti ve onların oturma merkezlerine doğru ilerledi. Barbarlar, ülkelerinin girişinde yiğitçe fakat başarısız savunma yaptılar. Yavaş yavaş dağdan dağa geri çekildiler ve Romalılar, hiç gevşetmeden, onları son sığınaklarına dek kovaladılar. İmparator barbarların başeğme isteklerini kabul etti. Bir pişmanlık tutağı (rehini) olarak değil, tehlikede olduklarının belgesi olarak, gençleri arasından çok sayıda güçlü askerleri seçtirdi ve bunları, soydaşlarının ilerdeki tutumlarının garantisi niteliğiyle gözaltına aldırttı. Almanların çok kez kafa tutmalarını ve sözlerinde durmadıklarını denemiş olan Romalılar yeniden aldıkları bu önlemle-

rin de sürekli olmayacağını bilmekle birlikte hiç değilse genç hükümdar, başında bulunduğu saltanatın onurunu ve güvencini sergileyen bu fırsattan güç kazanmıştı. Lejyonlar dağlara tırmanıp barbarların tahkimatını aşınca genç Gratianus'ün değeri çok yüceldi. Muhafızlarından birçoğu hükümdarlarının yanında delinmiş ve kırılmış zırhları taşıdılar. On dokuz yaşında, Valentinianus'ün oğlu siyasal ve askersel yeteneklerine herkesi hayran bırakıyordu. Ordusu Gotlar'ın bozguna uğramasını Almanlar üzerindeki yengisinin gerçek bir muştucusu olarak görüyorlardı. (1263)

Gratianus uyruklarından haklı alkışlar alırken, sonunda Antakya'dan, saray mensupları ve ordusuyla birlikte ayrılan Valensius, Konstantinopolis'de genel felâketlerin sorumlusu olarak karşılandı. Bu başkente gelişinin henüz onuncu günüydü ki, kendisinin, ülke içerisine çağırmış olduğu barbarların üzerine yürümek için baskı görmeye başladı. Her zaman bol keseden yiğitlik taslayan vatandaşlar, bağırıp çağırarak, kendilerine silah verilmesini istediler, imparatorun, ya da ordusunun hiç yardımı olmadan, eyaletlerini yakıp yıkan haydutlardan temizleyebileceklerini bildirdiler. (1264) Bilgisiz bir toplumun şaşkın gururu imparatorluğun çöküşünü çabuklaştırdı. Yurttaşların kınamaları Valensius'ün de gururunu yaraladı ve komutanlarının başarısı, Fritigern'in çabalarıyle Edirne dolaylarında biraraya gelmiş bulunan Gotları kolayca yenebileceği konusunda kendisine güven verdi. Yiğit Frigerit Taifales'lerde yolu kesmişti. Bu barbarların kralı savaş alanında ölüp kalmıştı. Tutsak olan ordusu İtalya'da, ıssız Parma ve Modena topraklarını sürme işinde çalıştırılıyordu. (1265) İmparatorluk hizmetine yeni alınmış ve piyade kuvvetleri başkomutanlığına yükseltilmiş olan Sebastianus'ün başarıları (1266) hem kendisi, hem de imparatorluk için çok yararlıydı. Her lejyondan üç yüz adam seçme iznini alarak, Valensius'ün saltanatı sırasında hemen hemen unutulmuş silah talimi ve disiplin eğitiminden geçirtti. Yiğit ve uyanık Sebastianus, ordugâhlarında Gotlar'dan oluşan kalaba-

lık bir birlikle, Edirne kentini ve yanındaki ovayı kaplayan çok sayıda ganimeti baskınla ele geçirdi. Generalin kendi girişimleriyle elde ettiği başarıların tatlı haberi imparatorun sarayında telaş ve kıskançlık yarattı. Gotlar'la bir savaşın gerektirdiği ihtiyatlılığı takınmak isteğinde bulunduğu zaman onun değeri övüldü ama bu konudaki düşünceleri benimsenmedi. Sarayındaki hadımların dalkavukça telkinleriyle gözleri görmez olmuş Valensius, kendisine güvenli ve kolay olacağı söylenen bir utkunun onurunu kazanmak için hemen harekete geçti. Çok sayıda kıdemli lejyoner de ordusuna katıldı. Konstantinopolis'ten Adrianopolas'e (Edirne) dek yürüyüşü sırasında, barbarların ara geçitleri ele geçirme, orduyu durdurma ve konvoylara el koyma gibi tasarılar hazırladıklarını öğrendi. Valensius, ordugâhını Adrianopolis kalesinde kurdu, tahkimatı güçlendirdi, Romalıların düzenlemesine göre hendek ve toprak tabya yaptırdı, imparator ile imparatorluğun alınyazısını kararlaştırması gereken savaş meclisini topladı. Sarmatlar arasında dünyaya gelmiş ve deneyimi coşkunluğunu ılımlaştırmış olan Viktor, ussal yolu savundu, uygun zamanın beklenmesini ve seçilmesini öğütledi. Sebastianus ise, yumuşak ve gönül alıcı davranarak, savaşın eğilimlerine uygunluk gösterdi, alınması olası tüm önlemlerin, yenilmez hükümdarlarının görkemine oranla çok daha önemsiz olduğunu belirtti. Fritigern'in düzenleri ve Batı imparatorunun ihtiyatlı düşünceleri Valensius'ün yıkılmasını hızlandırdı. Barbarların komutanı, savaş harekâtına görüşmeleri karıştırmanın yararını çok iyi biliyordu. Bir hıristiyan papazını barış elçisi olarak gönderdi. Amacı, mümkünse, düşmanlarının savaş meclisi içerisindeki düşüncelerinde ayrılışmayı sağlamaktı. Elçi, Got ulusunun şikâyetçi olduğu zulüm ve kötülüklerin gerçek ve dokunaklı bir özetini yaptı ve Fritigern adına şuna inanca verdi ki, soydaşlarına Trakya'nın ekilmemiş bölgelerinde dingin bir yerleşme olanağı sağlanır ve yeteri sayıda tahıl ve hayvan verilmesi uygun görülürse silahlarını bırakacaklar ve imparatorluğun savunmasından başka bir dü-

şünce taşımıyacaklardı. Gizlice şunları da ekledi ki, öfkeli barbarlar bu koşulları belki de güçlükle benimseyeceklerdi ama Fritigern, imparatorluk ordusunun böyle yakın bir durumda olması yüzünden onlara bunu kabul ettirebileceği konusunda söz veremiyecekti. Yine hemen o sırada Kont Rikomer de Batı'dan geldi, Almanların bozguna uğradıkları ve boyun eğdikleri haberini getirdi. Yeğeninin, veteranların ve zafer kazanmış Galya lejyonlarının başında hızla ilerlediğini Valensius'e anlattı, iki orduyla iki imparatorun birbirlerine katılmasıyle yenginin güven altına alınacağı zamana değin her türlü rastgele girişimden kaçınılmasını Gratianus adına ondan rica etti. Ne var ki kıskançlık ve kendini beğenme kuruntuları Doğu hükümdarının gözünü sanki kör ediyordu. Bu önerinin ussallığını hor görerek ve herhangi bir yardımın kendisi için küçültücü bir davranış olacağını düşünerek belki de şansız şöhretsiz geçen kendi saltanatıyle yeni türeyen yeğeni yeni hükümdarın ününü karşılaştırıyor ve utanç duyuyordu. Bu yomsuz düşüncelere kendini kaptıran Valensius silaha sarıldı, yeğeni gelmeden önce, onurunun yalnız kendisine ait olacağı bir başarıyı elde etmek için ivecenlikle ileri atıldı.

Romalıların tarihinde en uğursuz günlerden biri olması gereken ağustos ayının dokuzuncu günü (1267), kuvvetli bir korunma düzeni kurup eşyalarını ve askerlik hazinesini bu düzene teslim ettikten sonra oniki mil ötedeki Gotlar'a saldırmak üzere Adrianapolis'ten yola çıktı. (1268) Bir hesap yanlışlığı ya da o yerler üzerine yeterli bilgi sahibi olunmadığı için, sağ kanadı oluşturan süvari kuvvetleri düşmanın görüş alanına girdi, halbuki sol kanat henüz çok uzaklarda bulunuyordu. Askerler, yazın en sıcak zamanlarından biri olan o gün yürüyüşlerini hızlandırdılar, böylece savaş hattı geç ve düzensiz bir biçimde kurulabildi. Gotların atlıları savaş alanının dolaylarında dolanıyorlardı, Fritigern de, olağan düzenlerine başvurmayı sürdürüyordu. Çok sayıda subayı barış isteği laflarıyla gönderdi. Önerilerde bulundu, tutak (rehine) lar istedi ve, hızlı bir yürü-

yüşten sonra, Romalıları aç, susuz ve dayanılmaz bir güneş altında tutarak saldırılarını birkaç saat geciktirdi. İmparator Gotlar'ın ordugâhına bir elçi göndermeye râzı oldu, bu tehlikeli görevi üstlenme yiğitliğini gösteren tek kimse olarak Rikomer alkışlandı. İmparatorluk muhafız kuvvetleri komutanı olan Rikomer - Gotlar'a gitmek üzere yola çıktığı sırada - savaş için uyarı borusu çalınarak, geri dönmesi kendisine bildirildi. Okçular birliğine komuta eden Bakulius İberianus, düşüncesizce saldırıya geçmişti. Düzensiz biçimde başlattığı bu saldırı utanç verici bir bozguna dönüşmüş, birlikteki askerler kaçmışlar ve çok zarara neden olmuşlardı. O sırada, Safraks ve Alate'nin hızlı süvarileri, yandaki dağlardan kasırga gibi ovaya indiler, ilerlediler ve barbarların dayanılmaz saldırısını tuttular. Adrianopolis savaşı olayı az sözle betimlenebilecek bir tarih sayfasıdır ve Romalılarla imparatorlukları için felâket getirmiştir. Roma süvarileri aşağılık bir bozgunla kaçmış, piyadeler ortada kalmış ve kılıçtan geçirilmişlerdi. Bir ovada üstün sayıda süvari kuvvetlerince kuşatılan piyadenin kurtarılması, çok az bir olasılıkla ve büyük taktik ve bilgi isteyen manevralarla gerçekleşebilir. Düşman askerleriyle kuşatılmış olan Valensius'ün birlikleri, saflarını genişletmesi olanaksız bulunan dar bir alanda yığılmış durumdaydı ve o koşullar altında yalnız kılıçlarını ve mızraklarını kullanabilirlerdi. Karışıklık, insan kıyımı ve umutsuzluk ortasında muhafızlarınca yalnız bırakılmış olan imparator - söylendiğine göre - bir kargıyla yaralanmış, bulundukları yeri inatla bırakmayan mızrakçıların ve mattiyer denilen uzun mızraklı askerlerin arasına girerek kendini güvence altına almak istemişti. Onun tehlikede olduğunu gören sâdık generalleri Viktor ve Trajanus, imparator kurtulmazsa her şeyin yok olacağını yüksek sesle haykırdılar. Askerler ona yardım için koştular. Ama, ne yaşayanlar ne de ölüler arasında imparatorlarını değil yalnızca koparak her yana savrulmuş kol, bacak ve kanlar içerisindeki cesetlerden oluşan yığından başka birşey bulamadılar. Zâten tarihçilerin anlattıklarına inanılacak olursa bu ara-

malarından olumlu sonuç almaları olası değildi. Valensius'ün adamları onu yakınlardaki bir kulübeye taşımışlar, yarasını sarmaya ve güvenliğini sağlamaya çalışmışlardı. Ama bir düşman müfrezesi, az sonra bu küçük sığınağı kuşattı. Kapıyı zorladılar. Direnmeden ve kulübenin çatısından atılan birkaç oktan öfkelenen barbarlar, kulübeyi ateşe verdiler ve Valensius, adamlarıyla birlikte, alevler arasında yitip gitti. Pencereden atlıyarak kurtulan genç bir Romalı, düşünmeden işledikleri kıyımla ölümüne neden oldukları kimsenin niteliğini Gotlara bildirdi. Çok sayıda seçkin subay Edirne savaşında yok oldu. Bu savaşın yitirilmesi Cannes bozgununa eşitti ve arkasından gelen bozgunlar daha büyük felaketlere dönüştüler. (1269) Ölüler arasında süvari ve piyade kuvvetlerinin başkomutanları, iki büyük saray adamı ve otuz beş tribunus de bulunuyordu. Genel yıkımın baş sorumlusu olan Sebastianus de kurbanlar arasındaydı. Üçte bire inen Roma ordusu, gece karanlığının bastırmasını, dağılmış olan askerlerin kaçışını sağlaması bakımından bir nimet bildi. Viktor'un ve Rikomer'in geri çekilişi de ancak bu fırsatta gerçekleşti, ki yalnız bunlar biraz cesaret göstermişler ve disiplini elden bırakmamışlardı. (1270) Romalıların düşüncesine yeni korku ve acının etkisi henüz sürerken o yüzyılın en ünlü sözenleri, yenik bir ordu ve tahtına bir yabancı tarafından el konulan, halkın da tiksindiği bir imparator için söylevler (duâlar) yakıyorlardı. Libanius şöyle demekteydi: «Felâketlerimizi imparatorun ihtiyatsızlığına ya da ordularımızın disiplinsizlik ve korkaklığına veren nice eleştirmenimiz var. Benim kanıma göre bu orduların geçmişteki utkularının anısına olan saygıyı yitirmemelidir. Ölürken gösterdikleri cesarete saygı duymaktayım. Kendi kanları ve barbarlarınkiyle suladıkları savaş alanına saygı duymaktayım. Yağmurlar bu onurlu izleri sildi, ama komutanların, subayların ve yiğit erlerin kemikleri kalıcı bir anıt niteliğindedir. İmparatorun kendisi de ilk saflarda can verdi. Onu düşmanın saldırısından uzaklaştırmak için getirilen hızlı atlar boşunaydı, öcalmak ve imparatorluğu

kurtarmak için yaşamasını isteyenlerin yalvarmaları da boşunaydı. Bunca yiğit savaşçıdan, bunca sadık uyruktan sonra yaşamını sürdürmek istemediğini söyledi ve cesetlerden oluşan bir yığının üzerine onurlu bir ölümle düştü. Barbarlığın yengisini Roma askerlerinin saldığı teröre, zayıflıklarına ve ihtiyatsızlıklarına vermeyelim. Komutanlar da, erler de atalarının tüm değerliliklerine sahiptiler. Onlar da atalarının askersel disiplininde ve bilgisindeki düzeyde bulunuyorlardı. Utku sevgisi, soylu gözüpekliklerini canlı tutuyordu. Düşmanın kılıcına ve alevlerine karşı koyarlarken yakıcı güneşin ışınlarına ve kavurucu bir susuzluğun dehşetine karşı da savaş veriyorlardı. Sonunda, onurlu bir ölümü aşağılık bir kaçışa yeğ tuttular. Tanrıların hoşnutsuzluğu ve gücenmesi mutsuzluklarımızın tek nedeni oldu ve barbarların mutluluğunu sağladı.» Tarihin yansızlık koşulu bu savununun bir bölümünü gerçek olarak benimseyemez, çünkü ne Valensius'ün karakteri, ne de savaşın hal ve durumu ele alınmadan birtakım kanılar ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, Antakya sözeninin uzdilliğini ve özellikle yüce gönüllüğünü de övmemek elden gelmez. (1271)

Bu unutulmaz yengi Gotların gururunu büyük ölçüde artırdı. Ama, Adrianopolis'de imparatorluk hazinesinin en zengin bölümünün kurtulmuş olduğunu üğrenince açgözlülükleri yeniden azdı. Çabalarının bu son ödülüne de kavuşmak için acele ettiler. Ne var ki, umutsuzlukla ve yaşamlarını kurtarmak için kenti elden çıkarmamak gerektiği düşüncesiyle harekete geçen yenik ordudan geri kalanlarca durduruldular. Adrianopolis'in surlarını ve tabyalarını mancınık v.b. araçlarla donatmışlardı. Çok büyük ağırlıkta taşları atıyorlar, gürültüyle ve atışlarındaki çabuklukla barbarları, uğrattıkları zarardan daha büyük korkuya uğratıyorlardı. Askerler ve yurttaşlar, saray hizmetkârları ortak amaç için birlikte çalıştılar. Barbarların saldırısını püskürttüler, tüm savaş kurnazlıklarını uyguladılar. Saatlerce süren bir savaştan sonra müstahkem kentler karşısında çabalarının yararsızlığını bir kez daha anlayan Gotlar çadırlarına

çekildiler. Zâten Fritigern de onları barış içerisinde bırakacağına ant içmişti. Ölümleri Romalı disiplinine yararlı olmaktan başka bir şeye yaramayan üçyüz asker kaçağının öldürülmesinden sonra Gotlar Edirne kuşatmasını kaldırdılar. Kargaşa ve savaş sahnesi büyük ve sessiz bir yalnızlığa dönüştü. İllirya ve Makedonya kentlerinde bir sığınak bulmak üzere kaçmış bulunanlar ormanlardan ve dağlardan çıkageldiler. Valensius'e bağlı olanlar da, ölümünü bilmediklerinden, imparatorlarını aradılar. Savaşı kazanan Gotlar, Konstantinopolis surlarının yanından geçtiler. Doğu başkentinin görkemli görünüşüne, surlarının yüksekliğine ve uzunluğuna, Kalelerin üzerinden bakan binlerce insana, ve denizle karanın oluşturduğu perspektife hayran kaldılar. İstanbul'un eşsiz güzelliklerini böylece gıptayla seyrettikleri sırada, Valensius'çe hizmetine alınmış olan Sarrasin (Arap)'lerden bir grup, (1272) kaleden çıkış yaptı. İskit süvarileri, Arap atlarının şaşkınlık veren hızı ve savaş yeteneği karşısında donup kaldılar. Atlıları, düzensiz saldırılar için çok yetenekliydi. Güney barbarlarının kırıcılığı Kuzey barbarlarını titretti. Hançer saplıyarak bir Got'u öldüren Arap, dudaklarını onun yarasına dayadı ve, hemen hemen çırılçıplak olan bu yabanıl, düşmanının kanını iştahla içti. (1273) Konstantinopolis'in zengin dış mahallelerini ve dolaylarını yağma eden Gotlar'ın ordusu, Trakya'yı Batı'da sınırlayan dağlara gitmek üzere Bosforus'ten yola koyuldu. Maurus'ün korkusu ya da savunmadaki yetersizliği yüzünden Suksi (Succi) geçidini ele geçiren, yenik ve dağılmış Doğu ordularından her hangi bir dayanma olasılığı bulunmayan Gotlar, verimli ve ekili bir memleketin, İtalya'ya ve Adriyatik kıyılarına dek yayılan topraklarını buyrukları altına aldılar. (1274)

Lejyonlarca yapılan haklı eylemleri soğukkanlılıkla ve kısaca anlatan Romalılar (1275), eyâletlerini barbarlar ele geçirdiği ve yağma ederek her şeyi yakıp yıktıkları zaman uğradıkları kötülükler için dert yanma ve uzdilli yakınma yoluna gitmezler. Bir tek kentin yıkıntılarını ayrıntılı olarak anlatan, ya

da tek bir kentte işlenmiş aşırı eylemleri bildiren bir öykü, insanların gelenekleri, karakterleri üzerine öğretici bir tablo sunacaktır. (1276) Ama, ne dediği pek anlaşılmaz terânelerin ve tumturaklı tekerlemelerin yinelenmesi, en sabırlı okuyucunun bile dikkatini yoracak ve dağıtacaktır. Aynı biçimdeki kınama, kafası dinsel duyarlılık ya da hınç ile yanan, tüm olayları ve bu olayların tüm hal ve koşullarını abartan veya biçimini değiştiren kilise ve kilise dışı yazarlar için yapılabilir. Sert huylu Hiyeronimus, Gotlar'ın, müttefikleri barbarlarla birlikte onun vatanı olan Pannonya'da ve Konstantinopolis'ten Jülyen Alplerinin eteklerine dek tüm eyaletlerde ırza geçmelerden, insan öldürmelerden, yangınlardan ve hepsinin üstünde, kiliseleri bozarak ahır haline sokmalarından ve azizlerin anı eşyalarına karşı yaptıklarından, haklı olarak acı acı yakınabilir. (1277) Ama aziz Hiyeronimus aşağıda gösterilen sözleriyle tarihin ve usun sınırlarını aşmaktadır: «...bu ıssız topraklarda yerle gökten başka birşey kalmamıştı. Kentlerin ve insanların yok edilmesinden sonra toprak, içine girilemez çalılar ve sık ormanlarla kaplandı, hayvanların, kuşların, ve de balıkların azlığı, peygamber Sofoni (Sophonie)'nin haber vermiş olduğu evrensel felâketi gerçekleştirmiş bulunuyordu.» Hiyeronimus bu sözleri Valensius'ün ölümünden - yaklaşık - yirmi yıl sonra söylemişti ve, barbarların durmadan gelip geçtikleri İllirya eyaletleri, on yüzyıllık yakılıp yıkılmalardan, yiyeceklerin yağmalanmasından sonra bile yine de yağmaya ve kırıp geçirmeye olanak sağlamaktadır. Pek büyük bir ülkenin ekilip biçilmeden ve insansız kalacağı düşünülse bile sonuçta doğanın öbür yaratıkları ve ürünleri için o denli kötü sonuçlar doğmayacaktır. İnsan aracılığıyla beslenen âciz hayvanlar, onun korumasından yoksun kalacakları için yok olacaklardır, ama ormanlarda insanın düşmanı ya da kurbanı olan yabanıl hayvanlar, sessiz yurtlarında dingin bir yaşam içerisinde çığalacaklardır. Hava'da ya da sularda yaşayan yaratıkların insanla olan ilişkileri daha azdır ve, obur bir turna balığının Tuna'daki balıklara saldığı zarar ve

terörün bir barbar ordusunun akınlarından doğacak zarardan daha çok olacağı düşünülebilir.

Avrupa anakarasındaki yıkım ve kıyımın ölçüsü ne olursa olsun, kısa süre sonra bunun dingin Asya'ya da yayılmasından haklı olarak korkulurdu. Gotlar'ın oğulları tüm Doğu kentlerine iyi bir plana göre dağıtılmıştı ve doğal yapılarındaki yabanıllığı silmek üzere kültür eğitimi özenle sürdürülmüştü. On iki yıl içerisinde sayıları çok büyük ölçüde artmıştı, ve Çanakkale'den öteye yerleştirilmiş olan ilk göçün çocukları, şimdiden erkekçe güç ve gözüpekliğe sahip bulunuyorlardı. (1278) Got savaşıyle ilgili haberleri onlardan gizlemeye olanak yoktu. Bu atak delikanlıcıklar hiçbir gizliliğe başvurmadıkları için, babalarının başarısını paylaşmak amacıyle sevinçlerini belirttiler. Imparatorluğun uğradığı mutsuzluklar, halkın kaygısını ve sıkıntılarını doğruluyordu. Bu kaygıların, Asya'daki Gotlar'ın, genel güvenliğe karşı gizli bir fesat hareketine kalkışmış olmalarından ileri geldiğine ilişkin kanıt olarak değerlendirildi. Valensius'ün ölümü Doğu'yu hükümdarsız bırakmıştı. Birliklerin komutanı Julius, yetenekleriyle ünlüydü. Tahtın boş olduğu zamanlarda ulusun temsilcisi olarak senatoyu kabul ettiğinden onunla görüşüp danışmanın gereğine inanmıştı. Kamu yararına daha uygun düşeceğine inandığı önlemleri alma yetkisini bu meclisten alınca başlıca yüksek dereceli asker ve sivil görevlileri toplantıya çağırdı ve onlarla, kanlı tasarısının başarıya ulaşması için gerekli sorunları gözden geçirdi. Hemen, belirli bir günde tüm genç Gotların toplanmasını emreden bir buyrultu yayınlandı. Bu buyrultuda, Got delikanlılarının bulundukları eyaletin merkezinde toplanmaları sırasında kendilerine toprak ve para dağıtılacağı biçiminde bir de haberden sözedildi. Bu tuzağa düşürücü umut gençlerin hıncını dinginleştirdi ve belki de tutkuku niyetlerini erteletmiş oldu. Belirlenen günde, bütün bu gençler meydanda ya da forumda özenle toplandılar. Romalı askerler, yolları ve sokakları tutmuşlardı; evlerin damları okçular ve sapancılarla örtülmüştü. Doğu'nun tüm kentlerinde,

aynı saatte genel kıyım işareti verildi. Julius'ün barbarca ihtiyatlılığı, belki birkaç ay sonra, bilinç ve ateşi Çanakkale kıyılarından Fırat'a getirecek olan bir iç düşmandan Asya eyaletlerini kurtarmış oldu. (1279) Kamu güvenliği için çok acele nitelikteki tehlike yürürlükteki yasaların çiğnenmesini hoş gösterebilir, ama, eğer varsa bile, böyle bir durumda, ya da herhangi bir durumda, adaletin ve insanlığın doğal haklarını bir yana bırakmayı buyuran tiksinç öğretiyi hiçbir vakit bilmeyeceğimi umuyorum.

İmparator Gratianus, önce halk arasına yayılmış haberlerden, sonra da Viktor ve Rikomer'den ayrıntılı olarak sabırsız taht arkadaşının savaşı ve yaşamını yitirdiğini ve Roma ordusunun üçte ikisinin de kendisiyle birlikte yok olduğunu öğrendiği zaman yürüyüşünde çok ilerlemiş bulunuyordu. Amcasının kör gururu kendisine pahalıya mal olmuşsa da Gratianus'ün insancıl ruhu bu olaydan acı duydu. Ne var ki, Valensius'ün temsil ettiği hükümdarlığın içerisine düşmüş olduğu tehlike'nin korkutucu etkisiyle acıma v.b. duyguları bir yana bıraktı. Gratianus, yardıma koşacak durumda değildi. Mutsuz taht arkadaşının öcünü almak için pek yeterli sayılmazdı. Bu yiğit ve alçakgönüllü hükümdar, sallanan bir dünyayı tek başına ayakta tutabileceğine güvenemiyordu. Cermanya barbarlarının Galya üzerine bir saldırısı başlayacak gibiydi ve genç imparator Batı'nın devlet yönetimiyle yeterince uğraşıp duruyordu. Bu felâketli bunalımda, Doğu'nun yönetimi ve Gotlarla savaşın sürdürülmesi, politika ve savaş bilimlerinde yetenekli bir hükümdarın yalnız bu sorunlarla uğraşmasını gerektiriyordu. Geniş yetkilerle donatılmış bir uyruk, uzaktaki iyilikçisine uzun süre bağlı kalmazdı ve imparatorluk konseyi, bir rakipten sakınmak için bir arkadaş edinme gibi ussal bir karara vardı. Gratianus, erguvanı erdemin ödülü olarak saymak istiyordu. Ama ondokuz yaşındayken, tahtın basamaklarında doğmuş bir hükümdar için, temsilcilerinin ve komutanların gerçek karakterleri üzerine kanı edinmiş olmak kolay değildir. Onların değerlerini ve eksik-

liklerini yansız bir elle tartmaya çalışıyor ve bir bölümünde çok ihtiyatsız güven bulurken öbürlerinde çok ihtiyatlı ve ürkek güvene rastlıyordu. Ama, her geçen zaman, Doğu'nun yeni seçilecek imparatorunun gücünü ve dayanaklarını şimdiden kısıtlamaya başladığından Gratianus bir seçim yapmak üzere harekete geçti ve, kendisinin henüz çocuk yaşındayken imparatorluk otoritesini kötüye kullanan yüksek devlet görevlilerinin yetkiyi kötüye kullanarak, üç yıl önce haksız bir ölüme çarptırdıkları bir babanın sürgündeki oğlu üzerinde karar kıldı. Katolik kilisesi tarihinde (1280) ünlü ve aziz bir adı bulunan büyük Teodosius, Trakya'dan sessizce ayrılıp en güvenli bir kent bilerek çekildiği Sirmium'dayken imparatorluk sarayına gelmesi için buyruk aldı. Valensius'ün ölümünden beş ay sonra Gratianus, toplanmış olan birliklere, ılımlı, belki de içtenlikli bir kabul etmeme direnci göstermiş olan taht arkadaşını ve efendilerini tanıttı. Alkışlar arasında, genel bir onayla erguvan, taç ve Augustus sanı kendisine verilmiş oldu. (1281) Bölüşmede, eskiden Valensius'çe yönetilen Trakya, Asya ve Mısır eyaletleri Teodorius'e verildi. Ancak, Got savaşıyle onun ilgilenmesi kararlaştırıldığından, İllirya eyaleti bölünmeye uğratıldı, büyük Daçya ve Makedonya diyosezleri Doğu imparatorluğuna bağlandı. (1282)

İmparatorluk tahtına Trajanus'ün erdemlerini ve Hadrianus'ün yeteneklerini getiren eyalet ya da kent (1283), gerileyişinin pek de mutlu olmayan zamanında seksen yıla yakın bir süreyle Roma imparatorluğu tahtını ellerinde bulunduran bir başka İspanyol ailesinin yurdu olmuştu. (1284) İmparatorun babası olan Teodosius'ün etkin dehâsı, onları, kendi kendini yönetme onurlarının karanlığından çıkarttı. Bu komutanın Afrika'da ve İngiltere'deki başarıları, Valentinianus döneminin en parlak evrelerinden birini oluştururlar. Ayni adı taşıyan oğlu, gençliğinde yetenekli hocaların yönetim ve gözetiminde çok yetkin bir eğitim gördü. Babasının sert disiplini ve tutumu altında da savaş sanatını öğrendi. (1285) Genç Teodosius, böyle bir eğiti-

ciyle, fırsat düşen tüm eyaletlerde başarı ve eğitim olanaklarından yararlandı. Vücut yapısını, değişik mevsimlerde ve değişik iklim koşullarında geçirdiği yaşam koşullarıyla dayanıklı hale getirdi, kara ve deniz savaşlarında ün kazandı, İskoçyalıların, Mağriplilerin ve Saksonların askerlik yöntem ve geleneklerini özenle inceledi. Kişisel değeri ve Afrika fâtihinin sağlık vermiş olması ona yüksek bir komutanlık verilmesini sağladı. Moesia dükalığı gibi seçkin bir görevde bir sarmat ordusuna meydan okudu, eyaleti kurtardı, askerlerin güvenini kazandı ve sarayın kıskançlığına uğradı. (1286) Babasının gözden düşmesi ve öldürülmesi tüm umutlarını yıktı, o kendi yurdunda yalnız yaşaması için izin almayı bir lutûf olarak benimsedi. İspanya'da yalın bir bireysel yaşama uygunluk göstermiş olması karakterindeki ılımlılığı ve sağlamlığı tanıtlamıştır. Yılın yarısını kentte, yarısını da kırsal alanda geçiriyor, bugün de koyunlarının güzel yünüyle ünlü ve verimli bir eyaletin ortasındaki (1287) Valladolid ve Segoria arasında bulunan önemsiz topraklarının gerektirdiği çalışmaları yapıyor ve toplumsal görevlerini de yerine getirmeyi ihmal etmiyordu. (1288) Kimsenin ilgi duyması sözkonusu olmayan çiftlik yöneticiliğinden - dört ay sonra - Doğu imparatorluğu tahtına geçti. Dünya tarihi, belki de bu denli temiz ve onurlu bir yükselişin ikinci bir örneğine tanıklık etmiş değildir. Hükümdarlık asâsını, kalıtım yoluyle ve olaysız biçimde babalarından devralan prensler, kişisel değerleri söz konusu olmaksızın, güvenli bir haktan yararlanmış olurlar. Krallıkta olsun, Cumhuriyette olsun, uyruklar, ancak değerlilikleri ve erdemleri yüzünden yüce güce sahip olabilirler. Ne var ki, bu gibiler çok seyrek olarak tutkudan soyutlanmışlardır ve başarıları bir fesat hareketinin suçuyla ya da bir iç savaşın saldığı korku havasıyle kirlenmiş ve lekelenmişlerdir. Tahtta bulunan hükümdara bir iktidar arkadaşı ya da ardıl atama yetkisi tanıyan devlet yönetimlerinde kişisel tutkuları bu seçimde kendisini, değersiz kimselere doğru yönelteblimektedir. Ama en şüpheci bir kıskançlık bile, uzak ve sessiz yalnızlığında Teodo-

sius için düzencilik kurmak, büyük istek duymuş olmak, ya da ihtiraslı bir politika umutları beslemek gibi suçlamalarda bulunamaz. Onun yetenekleri ve erdemleri derin bir izlenim bırakmamış olsaydı Kauşa'da sürgün yaşamı geçiren bir kimsenin adı çoktan unutulup giderdi. Gönençli zamanlarda onu kimse anımsamamıştı ama tehlike başgösterince değeri herkesçe dile getirilmeye başlandı. Vatan sevgisi ve Doğuda parçalanmaya yüz tutan imparatorluğu kurtaracak ondan başka kimse bulunmadığına inanan Gratianus'ün bu duyguları Teodosius'e karşı beslenen güvenin en belirgin nedenleriydi ve o da bu gereksinme karşısında babasının ölümünü ileri sürmeyecek denli yurtsever bir insandı. Teodosius otuz üç yaşında tahta çıktı. Soylu yüzüne ve gösterişli vücut yapısına hayran olan halk, tablolara ve madalyalara bakarak onu Trajanus'le karşılaştırırken, daha ince eleyip sık dokuyan gözlemciler onun yüreğinde ve ruhunda, Roma imparatorlarının en büyüğü ve en yetkininden daha değerli bir benzerlik buluyorlardı.

Zamanımızda bir tarihçinin bile bu denli duygularına ve birtakım tahminlere dayanmaksızın yapmayı zor göze alabileceği yansızlıkla içerisinde bulunduğu yüzyılın tarihini yazmış bir kılavuzdan yoksun kaldığım için en içtenlikli üzüntümü belirtmek isterim. Değerli yapıtını Valensius'ün yenilgisi ve ölümüyle sona erdiren Ammien Marcellinus saltanatın şanlı tarihini genç kuşağın güçlü uzdilliliğine bırakmaktadır. (1289) Ama o kuşak onun düşüncesini izlemedi ve gösterdiği örneğe öykünmedi. (1290) Teodosius'ün saltanatı üzerine yapılan araştırmada Zosime'nin bölük pörçük öykülerini, çok az tanınan tarihler ve broşür yazılarıyle, savunu (panegyrique)'ların ya da koşukların pek de güven olmayan anlatılarıyla ve, dinsel çabalarının kızışmasıyla çoğu zaman - din dışı ılımlılık ve içtenliğin erdemlerini bir yana atan kilise yazarlarının yan tutan bilgileriyle bütünlemek için uğraştık. Bu elverişsizlikleri gözönünde tutarak ve Roma imparatorluğunun gerileme ve yıkılmasının bir bölümünü kapsamayı sürdürecek kaynak noksanlığının bilin-

cinde olarak, bundan böyle vereceğimiz bilgilerde kuşku ve ihtiyatı elden bırakmayacağım. Şurasını güvenle söyleyebilirim ki, Teodosius, barbarlara karşı belirli ve kesin bir utku kazanarak Adrianopolis savaşının öcünü almış değildir, ve savunucuları (panegyristes)'nın suskunluğu o zamanların incelenmesi ve koşulların durumuyla doğrulanmaktadır. Çalışmalarla meydana gelmiş bulunan çok geniş bir imparatorluğun kuruluş yapısı ve yüzyılların sağladığı gönenç, bu büyük yıkımın yaygınlık alanı kafalardaki teröre kapılarak abartılmamış olsaydı tek bir günde uğranılan mutsuzluk olayı ile yıkılamazdı. Adrianopolis ovalarında can vermiş olan kırkbin Romalı ile Doğu'nun milyonlarca nüfusunun yaşadığı eyaletleri insansız kalmış değildi. Askerlerin yiğitliği insansal niteliklerin en olağanı ve en ucuzudur. Bozgundan sonra yaşamını sürdürmekte olan birlikler, disiplinsiz barbarlarla savaşmak üzere hemen toplanıp harekete geçirilebilecek durumdaydılar. Gotlar, yenik düşmanlarının atlarını ve silahlarını almış olsalar bile İspanya ve Kapadokya'daki hârâlar ve imparatorluğun otuzdört malzeme ambarı gereksinimleri karşılayacak hayvanlar ve gereçlerle doluydu ve dingin Asya'nın zenginlikleri savaş için yeterli tüm istekleri karşılayacak durumdaydı. Ne var ki, Edirne savaşı barbarların kendine güvenini artırmış, Romalıların ise cesaretini kırmıştı. Got şeflerinden biri, korkak Romalıları kılıçtan geçirmekten yorulduğunu - küçük gören bir tavırla - dile getiriyordu. Ama, önünde koyun sürüsü gibi kaçışan insanların yine de hazinelerini ve eyaletlerini elden çıkarmamak savında olduklarını bilemezdi. (1291) Romalılar Got adını duyunca titriyorlardı; nasıl ki, Gotlar da Hunlar'ın adını işitince aynı korkuya kapılıyorlardı. (1292) Teodosius, dağınık kuvvetlerini toplayarak bunları utkulu bir düşmana karşı harekete geçirecek olsaydı ordusunun duyduğu korku sona ermiş olacaktı, ama savaşın sonucu onun ihtiyatsızlığını mâzur göstermeye yetmeyecekti. Büyük Teodosius, bu sana lâyık olduğunu daha tehlikeli bir durumda tanıtladı ve sallantıda olan devletin özenli ve sâdık ko-

ruyucusu olduğunu ortaya koydu. Ordugâhını Makedonya'nın başkenti olan Selânik'te kurdu. (1293) Buradan barbarların durumunu gözlemliyebiliyordu ve kendisine bağlı komutanların devinimlerini İstanbul surlarından Adriyatik denizine dek yönetebiliyordu. Kentlerin tahkimatı ve garnizonları güçlendirildi. Birlikler, yavaş yavaş disiplin duygusuna ve güven ruhuna yeniden kavuştular. Dolayları talan eden barbar bölüklerine saldırmaları için Roma askerleri sık sık kale dışına çıkarılıyorlardı. Bu yapılırken sayıca ve yer bakımından üstünlüklerine özen gösteriliyor, çıkışlarda çoğunlukla başarılı sonuçlar alınıyordu. Böylece askerler, kısa sürede, yenilmez diye kanı besledikleri düşmanlarını yenme olanağının bulunduğuna deneyimle inandılar. Çeşitli garnizonlardaki birlikler bir araya gelerek küçük ordular oluşturdular. Aynı dikkat ve çalışma iyi hazırlanmış harekât planları için de gösterildi. Her geçen gün Romalıların gücünü ve moralini yükseltti. Askersel başarıların haberini ustalıkla yayan imparatorun tutumu barbarların gururunu söndürüyor ve Roma vatandaşlarının umudunu arttırıyordu. Bu sözlerin yerine, Teodosius'ün dört savaş boyunca uyguladığı planların ve etkinliklerin ayrıntılı öyküsünü okuyucuya sunabilseydik, hiç kuşkusuz askerlik mesleğinden olanlar onun dehâsına hayranlıklarını bildirmekten kendilerini alamayacaklardı. Daha önce de, akıllı Fabius, zamanı iyi kullanarak Cumhuriyeti kurtarmıştı. Sonraki kuşakların gözleri Scipion'un Zama ovasında elde ettiği parlak utkulara takılırken diktatörün Kampanya dağlarındaki akıllıca konaklamalarını ve yürüyüşlerini - çok haklı olarak - ne şansla ne de komutası altındaki askerlerle paylaştırılmasına gerek olmaksızın, doğrudan doğruya onun yeteneğine bağlı, sağlam ve başlıbaşına birer zafer olarak kabul etmiştir. Büyük Teodosius'ün değeri de böyle ortaya çıkmıştır. Uzun süren ve tehlikeli hastalığı dehasını zayıflatmamış ve devlet hizmetlerini görmek konusunda ona engel olamamıştır. (1294)

Roma eyaletlerinin kurtuluşu ve dinginliğe kavuşması (1295)

Teodosius'ün değerliliğinden çok onun gösterdiği dikkat ve ihtiyatlılığın bir sonucu meydana gelmiştir. Talih ona yardımcı olmuştur. İmparator, elverişli fırsatı yakalamasını ve ondan yararlanmasını bildi. Fritigern'in yüksek yönetici gücü barbarlar arasındaki birliği sürdürdükçe ve onların devinimlerini yönettikçe güçleri büyük bir imparatorluğu ele geçirmiş bir devlet varlığı gibi kalmıştı. Ünlü Alarik'in önceli ve ustası olan bu kahramanın ölümü, haylaz barbarların disiplinden ve buyruktan kurtulmalarını sağladı. Karakterlerindeki tüm tutkularının ve kararsızlıklarının akıntısına kendilerini kaptırdılar. Savaşı kazanmışların ordusu, düşmandan çok kendisi için zararlı bir biçimde, düzensiz yabanıl hırsız çeteleri olarak bölüntüye uğradı. Alıp götüremedikleri, ya da nasıl kullanılacağını bilemedikleri her şeyi kırıp döküyor ve gözleri hiçbir şeyi görmez hale geldiğinden, beslenmeleri için başlıca kaynak olacak ekinleri yakıyorlardı. Ayrılık ruhu, onları bağımsız oymaklar halinde birbirinden uzaklaştırdı. Daha önce de, kendi istekleriyle birleşmişlerdi. Bu birlik uzun sürmedi. Hunlar'la Alen'ler, ellerine geçen gönenci gereği gibi kullanarak yararlanamadıkları için Gotların kaçışını kınıyorlardı. Ostrogotlarla Vizigotların eski kıskançlıkları yeniden depreşti ve her iki yanın şefleri, eskiden Tuna'nın öbür yanında bulundukları sırada karşılıklı olarak yaptıkları kötülükleri anımsadılar. Kişisel hınçları arttıkça Romalı adına karşı duydukları kızgınlık da azaldı. Teodosius'ün subayları, bu kızgın yanları, armağanlar ve sözvermelerle elde ederek çekilip gitmelerini ya da onlardan yararlanmayı başardılar. Amal'ların kırallık soyundan gelen Modar'ın elde edilmesiyle Romalılar gözüpek ve kendilerine bağlı bir yandaş kazandılar. Onu general yaparak güvenlik kuvvetlerinin başına geçirdiler. Gotların bu ünlü kaçağı, kendi soydaşlarından oluşan ve yiyip içerek sarhoş olmuş ve uyuya kalmış bir orduya baskın yaptı. Büyük bir bölümünü kılıçtan geçirdikten sonra, barbarlardan aldığı dört bin arabaya yüklediği ganimeti de getirerek imparatorluk ordugâhına döndü. (1296) Yetenekli bir poli-

tika ile ayni amaç için çeşitli araçlar başarıyle kullanılabilir. Gotların bölünmesiyle başlamış bulunan imparatorluğun kurtuluşu yine onların birleşmesiyle tamamlandı. Hiç yan tutmaksızın Gotların başarılarını uzaktan gözlemlemiş olan Atanarik, Kauba ormanlarındaki sessiz ve olaysız yerleşmesini bırakmak zorunda kaldı. Tuna'nın beri yakasına geçmekte duraksamadı. Başıboşluğun kötülüklerini şimdiden duymaya başlayan Fritigern'in uyruklarından büyük bir bölümü, soyluluğuna saygı duydukları kendi uluslarından bir yargıcı kral olarak sevinçle tanıdılar. Ne var ki, yaşlılık Atanarik'in savaşım gücünü azaltmıştı. Askerlerini savaşa ve utkulara sürmek yerine, elverişli bir antlaşma önerisine kulak vermeyi daha yararlı buldu. Yeni müttefikinin değerini ve gücünü bilen Teodosius, onu karşılamak üzere İstanbul'dan oldukça uzaklara gitti ve imparatorluk başkentinde ona dostça ve imparator görkemiyle kabul gösterdi. Barbar hükümdarı gözüne ilişen her şeyi dikkatle inceliyor ve şaşırdığını şöyle dile getiriyordu! «İnanmak istemediğim şeyleri gözlerimle gördüm. Bu hayret verici başkentin görkemini seyretmeye doyamıyorum.» Gerçekten, kentin konumuna, surlarının güçlülüğüne, kamusal yapıların güzelliğine, her ulusun gemileriyle dolup taşan limanın büyüklüğüne, askerlerin silah ve disiplinlerine hayran olmaktan kendini alamıyordu. «Bir Roma imparatoru, diye Atanarik ekliyor, yeryüzünde bir tanrıdır. Ona saldırmaya kalkışacak kendini bilmez bir ölümlü (fâni) kendi mezarını kendisi kazmış olacaktır.» (1297) Got kralı bu parlak kabulden uzun süre yararlanamadı. Ulusunun nitelikleri arasında ılımlılık ve tokgözlülük bulunmadığından hastalığının, imparatorca verilen zengin ve bolluk içerisindeki şölenlerde yediği yemeklerden ileri gelmiş olacağı düşünülebilir. Teodosius ise, müttefikinin ölümüyle, çok yaşayarak dostça hizmet etmiş olsaydı bile yine de yapamıyacağı denli ondan yararlanmasını bilmişti. Doğu başkentinde Atanarik için görkemli bir cenaze töreni düzenlendi. Anısına büyük bir anıt dikildi ve, bahşişler, armağanlar ve Teodosius'ün - yapmacık da olsa - gösterdiği

üzüntü ve acı ile kazanılan Got ordusu Roma imparatorunun buyruğu altına girdi. (1298) Çok büyük sayıdaki Vizigot ordusunun başeğmesi esenlikli etki yaptı, usun, gücün ve hayranlığın oluşturduğu sonuç her gün daha geniş alanlara yayılmaya başladı. Bağımsız şefler, gün geçtikçe imparatorun öç alması halinde yalnız ve yardımsız kalacakları korkusuyla ayrı ayrı antlaşmalar yapmak için harekete geçtiler. Gotların antlaşma yoluyla teslim oluşları, Valensius'ün bozguna uğrayışı ve ölümünden dört yıl, bir ay ve yirmi beş gün sonra tamamlanmış oldu. (1299)

Safraks ve Alate'nin istençleriyle yaptıkları geri çekilme sonunda Tuna eyaletleri Gruntungien'lerden ya da Ostrogot'lardan kurtulmuş oluyordu. Bu iki şefin kaygılı ve şamatacı karakterleri, kendilerini başka yerlerde yengi ve haydutluk serüvenleri aramaya yöneltti. Yıkıcı ve yakıcı yürüyüşleri Batı'ya dönük oldu. Ne var ki bu yolculukları üzerine çok az ve de pek gerçek sayılamayacak bilgiye sahip bulunuyoruz. Ostrogotlar, çok sayıda Cermen oymağını Galya eyaletlerinin içerlerine dek sürdüler: Kısa sürede imparator Gratianus ile antlaşma imzaladılar ve bu antlaşmayı bozdular, Kuzey'de bilinmeyen bölgelere doğru ilerlediler, dört yıllık bir aradan sonra, daha kalabalık kuvvetlerle aşağı Tuna kıyılarına yeniden geldiler. Ordularını en kıyıcı İskit ve Cermenlerden oluşturmuşlardı. Askerler, ya da hiç değilse imparatorluğun tarihçileri, eski düşmanlarının adını ve tutumunu anlayamamışlardı. (1300) Trakya sınırındaki deniz ve kara kuvvetlerine komuta eden general, lejyonların ve gemilerin görünüşü karşısında barbarların ırmağı geçmeyi kışa değin erteleyeceklerini düşündü. Onların arasına gönderdiği casusların ustalığıyle Ostrogotları tuzağa düşürdü. Bu casuslar, barbarları öyle inandırdılar ki, gecenin karanlığında uykuya dalmış bulunan Roma ordusunu bir baskınla bozguna uğratabilirlerdi. Bu çabuk kanan kalabalık, üçbin sandala ivecenlikle doluştular. (1301) En yiğit Ostrogotlar önde gidiyorlardı. Amaçlarını gerçekleştirmek için en karanlık geceyi

seçmişlerdi. Irmak ve ordugâhtaki muhafızların derin bir uykuda olduklarının inancı içerisinde Tuna'nın güney kıyısına yaklaşıyorlardı. Ama beklenmedik bir engel yollarını kesmişti. Birbirine sıkı ve sağlam olarak sarılmış üç katlı gemi zinciri, ırmak içerisinde iki buçuk mil uzunluğunda geçilmez bir alan meydana getirmişti. Ostrogotlar, geçidi açmak için uğraştıkları sırada, sağ kanatları, ırmağın yukarısından kürek ve akıntının yardımıyla hızla inen kadırgalardan oluşmuş bir filonun karşı konulmaz saldırısı karşısında ezilip yok oldu. Bu savaş gemilerinin büyüklüğü ve hızı barbarların hafif sandallarını parçalıyarak sulara gömdü, ve kişisel savaşçılıkları burada kendilerine bir yarar sağlamadı. Ostrogotların kralı ya da komutanı olan Alate, sulara gömülerek, belki de Romalıların kılıcı altında, askerlerinin en yiğitleriyle birlikte yitip gitti. Bu mutsuz filonun son bölümü, sandallara binmiş olduğu kıyıya dönebilecekti, ama ortalığa egemen olan terör ve düzensizlik onlarda toparlanma gücü ve düşünebilme yeteneği bırakmamıştı. Yenenlerin acımasına sığınarak kayıtsız koşulsuz teslim oldular. Her zaman olduğu gibi, bu elverişli durumda da Teodosius çağındaki yazarların tutkularını ve peşin yazgılarını uzlaştırmak kolay olmayacaktır. Onun saltanatındaki tüm eylem ve uğraşları kınamaktan, ya da değiştirip başka kalıplara sokmaktan hoşlananlar (1302), imparatorun gemilerle gelerek orada görünmesinden önce komutan Pronotus'ün barbarları bozguna uğratmış olduğunu ileri sürmektedirler. Honorius sarayında babanın ve oğulun utkusunu kutlayan gönül alıcı ozan, bu utkunun tüm onurunu Teodosius'ün gözüpekliğine bağlamakta ve savaş sırasında Ostrogotların kralını öldürdüğünü bile söylemektedir. (1303) Tarihsel gerçek, belki de bu iki karşıt anlatı'nın ortasında bulunabilecektir. Gotların yerleşmesini saptayan Antlaşmanın özü onların ayrıcalıklı durumlarını sağlamış ve yükümlülüklerini de belirtmiştir, Teodosius ile ardıllarının tarihini de aydınlatabilecektir. Ne var ki, bu belgenin ancak ruhu ya da özü çok eksikli olarak zamanımıza ulaşabilmiştir. (1304)

Savaşın ve terörün sonucunda barbarların sürüp işleyebilecekleri topraklar ekilmeden kalmıştı. Trakya'ya kalabalık bir Vizigot kolonisi yerleştirildi. Ostrogotlardan geride kalmış olanlar da Frikya ile Lidya'ya gönderildi. Her birine hayvan ve tohumluk dağıtılarak, belirli yıllar için vergiden bağışık tutuldular. Barbarlar, ayrı ayrı eyaletlere serpiştirilmiş olsalardı imparatorluk sarayının kalleşçe politikasına kurban gidebileceklerdi. Onlar, yerleşmeleri için ayrılan bölgelerdeki tüm köylerin ve yargı örgütünün kendi egemenliklerine verilmesini istediler. Geleneklerini ve dillerini sürdürdüler, saltık (mutlak) devlet yönetimi içerisinde özel yönetimlerinin bağımsızlığını sağladılar, alt aşmadaki davalarda yasaların ve Romalı yargıçların yetkisine bağlı olmadan imparatorun yüksek erkini tanıdılar. Şefleri, barış zamanında olduğu gibi savaşta da oymaklarına komuta etmekteydi. Ama bunların krallık saygınlığı kaldırıldı. İmparator, dilediği gibi komutanları atayabilir ve görevden alabilirdi. Doğu imparatorluğunun savunması için kırkbin Got'dan kurulu bir orduyu elinde bulunduruyordu. *Foederati* ya da müttefikler adı verilen bu atak birlikler altın kolyeleri, çok yüksek aylıkları ve birtakım büyük ayrıcalıklarıyle seçkin bir sınıf oluşturuyorlardı. Ulusal gözüpekliklerini silah kullanmasını öğrenmek ve disiplin ruhunu kazanmak yoluyla ayarlayıp geliştirdiler. Barbarların şüpheli kuvvetleri imparatorluğu korurken ya da onun için tehlike oluştururken Romalıların ruhunda askerlik dehâsının son kıvılcımları sönmekteydi. (1305) Teodosius, zorunluk kaygısıyle koyduğu barış koşullarının Got ulusuna karşı duyduğu dostluğun içtenlikli bir sonucu olduğuna müttefiklerini inandırma ustalığını gösterdi. (1306) Ne var ki, bu küçültücü ve tehlikeli ödünleri açıktan açığa kınayan halkın yakınmalarına bir yanıt vermiş oluyordu. (1307) Yüksek görevliler savaşın kötülüklerini çok etkili biçimde ona anlatmışlar, barış koşullarının geri gelmesiyle bolluğun ve halk güvenliğinin de sağlandığını ona abartarak bildirmişlerdi. Teodosius'ü savunanlar, görünüşte gerçek olan, yurtlarını yitirmiş bu bü-

yük sayıdaki savaşçı oymakların halkını bir yandan içerisine düştükleri umutsuzluğu, öbür yandan, askere alınmalar nedeniyle toprakları sürecek insanı kalmamış bulunan eyaletleri gözönünde bulundurarak yok etmeye kalkışmanın olanaksız olduğunu ileri sürüyorlardı. Barbarlar yırtıcı ve korkutucu tutumlarını sürdürüyorlardı. Ama geçmişten edinilen deneyim, zamanla sözdinleme, beceri ve bilgi sahibi olabilecekleri yolunda umut veriyordu. Görenekleri eğitimin ve hıristiyan dininin etkisiyle yumuşayacaktı. Böylece ileriki kuşakları, yavaş yavaş, Roma halkının büyük bir bölümüyle kaynaşmış olacaktı. (1308)

Ulusal görünüşlü bu kanıtlamalara ve düşsel umutlanmalara karşın Gotların Romalılara duydukları hıncı uzun süre yitirmeyeceklerini ve belki de kısa bir zaman sonra Roma imparatorluğunu ele geçireceklerini sezmek zor birşey değildi. Tüm elverişli durumlarda hiç karşılık görmeksizin sataştıkları Romalı vatandaşlarına ve yöre insanlarına en büyük horlayıcı davranıştan geri kalmıyorlardı. (1309) Teodosius, ordularının başarısını barbarların değerliliğine borçluydu. Ne var ki, imparatorun da birçok kez başına geldiği için bildiği gibi hizmetlerine gereksinme duyulduğu sırada orduyu bırakıp giden kalleş bir ulusun yardımına da güvenilemezdi. Maksimus'ün baş kaldırması boyunca çok sayıda asker kaçağı Got, Makedonya bataklıklarına çekildi, her yanı yakıp yıktı ve gözüpek hükümdarı bu uyanan ayaklanma ateşini söndürmek için harekete geçmek zorunda bıraktılar. (1310) Halktaki bozgun ve kötümserlik havası o denli canlıydı ki, bu rastlantı ayaklanmaya bile geniş ve önceden tasarlanmış bir programın parçası olarak bakılıyordu. Gotların barış antlaşmasını bir tuzak kurmak için imzalamış olduklarına ve şeflerinin, Romalılarla varılan anlaşmadaki tüm sözlerinin ve yükümlülüklerinin geçersiz olduğu konusunda - içlerinden - and içtiklerine, her elverişli durumda yağmaya, ülkeyi ele geçirmeye ve öc almaya kalkışacaklarına inanılıyordu. Bununla birlikte barbarların hepsi iyiliği tanımazlık eden takımından değildi ve bu şeflerden birçoğu imparatorlu-

ğun, ya da en azından imparatorun buyruğunda kalmak bağlılığını göstermişlerdi. Tüm Got ulusu, toplantılarında, vermiş oldukları and'a bağlı kalıp kalmamayı tartışan iki bölüme ayrılır hale gelmişti. Kendilerini Roma'nın ve barışın savunucusu olarak gören Gotlar, soydaşları arasında çelebiliğiyle, duygularındaki inceliğiyle ve uygar yaşamın barışçıl erdemleriyle tanınmış genç ve yiğit Fravitta'yı şef olarak benimsemişlerdi. Kalleş Priulf ise en kalabalık bölümün başında bulunuyordu. Silâh arkadaşlarının tutkularını körüklüyor ve onların bağımsız olmalarını özendirip destekliyordu. Bir bayram günü Teodosius'ün sofrasına çağrılı olarak gelmiş bulunan ve içtikleri şarapla kafaları iyice dönen iki şef, imparatora göstermeleri gerekli saygıyı unuttular ve sakınmadan, tartışmalarını ve hınçlarının konusunu açığa vurdular. Bu denli olağanüstü bir çekişmeden üzülerek etkilenen Teodosius, şaşkınlığını, korkularını ve kızgınlığını belli etmeden bu kavgalı gürültülü toplantıyı dağıtıverdi. Yarışmacı (rakip)'sının saygısızlığından etkilenen ve öfkelenen Fravitta, onun bir iç savaş çıkarabileceğini düşünerek, büyük bir gözüpeklilikle Priulf'un peşinden koştu, kılıcını çekerek ona sapladı ve öldürerek yere serdi. İki şefin yandaşları silahlarına sarıldılar. İmparatorluk muhafızları yardıma koşmamış olsalardı, imparatora bağlı olan Fravitta yaşamını yitirmiş olacaktı. (1311) İşte Roma imparatorunun sarayını ve sofrasını kirletip lekeleyen kızgınlıklar ve kanlı olaylar böyle oluşabiliyordu. Gotların kafa tutmalarını önleyebilmek için Teodosius'ün kesin tutumu ve ılımlılığı gerekli olduğundan genel güvenlik de bir tek adamın varlığına ve yeteneğine bağlı kalmış oluyordu. (1312)

BÖLÜM XXVII

Gratianus'ün Ölümü — Ariusçülüğün Yıkılması — Maksimus'e Karşı Birinci İç Savaş — Teodosius'ün Ira (Karakter)'sı, Yönetimi ve Çilesi — İkinci Valentinianus'ün Ölümü — Eugenius'e Karşı İkinci İç Savaş — Teodosius'ün Ölümü.

Henüz yirmi yaşını doldurmadığı bir sırada bile Gratianus en ünlü hükümdarların eriştiği bir üne kavuşmuş bulunuyordu. Yumuşak huyu ve iyiliği onu dostlarının çok sevdiği bir kimse yapmıştı. Halk bu gönül alıcı insanı seviyordu. Onun eli açıklığından yararlanan yazıncı (edebiyatçı)'lar beğenisini ve diluzluğunu övüyorlardı. Askerler, değerine ve süel yeteneklerine alkış tutuyor, kilise de Gratianus'ün dindarlığını, erdemlerinin birincisi ve en parlağı olarak görüyordu. Kolmar (Colmar) utkusu Batı'yı çok büyük bir düşman akınından kurtarmıştı. Doğu eyaletleri de, Teodosius'ün tüm değerliliğini onu tahta çıkarana mal ediyordu. Gratianus bu anılmaya değer sevgi havası içerisinde ancak dört ya da beş yıl yaşayabildi. Ama bu havayı yitirdikten sonra da bir süre yaşadı. Ayaklanmanın kurbanı olduğu zaman Roma dünyasının büyük ölçüde saygı ve güvenini çoktan yitirmiş bulunuyordu.

Davranışları ve ıra (karakter)'sındaki değişiklik ne dalkavukların tutumlarından, ne de tutkularındaki aşırılıktan ileri

gelmiştir. Çünkü genç hükümdar bu gibi şeylere kendini kaptıracak bir yaratılışta değildi. Gratianus'ün yaşamı üzerinde yapılacak derince bir araştırma, belki de halkın umutlarını boşa çıkaran nedeni bulmamızı sağlıyabilecektir. Deneyimle ve feleğin çemberinden geçerek kazanılan değerler yerine ondaki bilgiler çocukluktaki eğitiminin erken oluşmuş meyvalarıydı. Babasının sevecen özentisi, ondan bulunmadığını sandığı yetenekleri kazanması uğrunda gösterilmişti. Tüm bilim ve sanat dallarında en uzman öğretmen ve yetiştiriciler genç Gratianus'ün ruhunu ve maddesel varlığını oluşturmak ve geliştirmekte yardımcı olmuşlardı. (1313) Yumuşak ve uysal ırasıyla bu uzmanların verdikleri tüm kuralları çok kolaylıkla benimsemişti. İlerlemelerinin öyküsü ballandırılarak yayılıyor ve tutkusu olmayışı erken gelişen ussal yeteneğinin gücüne veriliyordu. Yavaş yavaş devlet bakanları düzeyine yükselmiş olan eğitimcileri (1314) öğretimiyle yükümlü oldukları çocuğun üzerindeki etkilerini herkesin gözünden saklıyorlardı. Gizli yardımlarla genç hükümdar yaşamının ve saltanatının her hal ve koşulunda, dikkatli ve kararlı hareket eder görünebilmişti. Onların verdiği öğrenim de pek derin etkili olmuş değildi. Gratianus'ün tutumunu bunca beceriyle yöneten usta eğitimcileri onun tasasız ruhuna, bir kahramanın mutluluğuna ve de varlığına bile gerekli onuru sağlayacak etkinlik ilkesini aşılayamadılar. Zamanla ya da olaylar yüzünden bu güvenli danışmanlar saraydan uzaklaşınca İmparator, yavaş yavaş kendi yapısal yetenek ve becerisinin düzeyine indi. Devlet yönetiminin dizginlerini, ellerine geçirmeye can atanların tutkulu isteklerine bıraktı ve boş zamanlarını en değersiz ve anlamsız şeylerle harcadı. İyiye karşı saygısızlık etmeden değerini yadsımak olanaksız olan aşağılık yardımcıları, sarayın içinde ve eyaletlerde para karşılığında kayırmalar ve haksızlıklar dağıtıyorlardı. (1315) Azizler ve piskoposlar (1316) kanağan Gratianus'ün vicdanına yön veriyorlardı. Tanrısal yasayı çiğneyenlerin, savsaklıyanların ve bilmeyenlerin ölüm cezasına çarptırılmasını hükme bağlayan bir

buyrultu bile çıkarttılar. (1317) Hükümdarın gençliğinde uğraştığı alıştırma (talim)'lar içerisinde at, ok ve mızrak devinimleri özellikle ilgisini çekmişti. Ne var ki, bir asker için gerekli olan bu yetileri av için boş yere harcamıştı. Çok geniş ağaçlıklı alanların çevresi duvarlarla çevrilmiş ve her çeşit yabanıl hayvan bol sayıda bu av parklarına konulmuştu. Devlet görevlerini ve saygınlığını savsaklayan Gratianus gücünü ve yeteneklerini her gün av yolunda harcayıp tüketiyordu. En yalın bir kölesinin bile başa çıkabileceği bir beceride kendini üstün göstererek övünen imparatorun bu davranışı izleyicilere Neron'un ve Kommodus'ün yaptıklarını anımsatıyordu. Ne var ki Gratianus onların çirkin kusurlarını işlemiyor ve elini hayvan kanından başkasıyle kirletmiyordu. (1318)

Uyruklarının gözünden Gratianus'ü düşüren tutumu, birtakım onura saldırışlarla ordunun hıncını oluşturmamış olsaydı, saltanatının dinginliğinde bir bozulmaya neden olmayacaktı. Akıllı danışman ve eğiticilerince kendisine yol gösterildiği sürece askerlerinin dostu ve öğrencisi olduğunu yineleyip duruyordu. Ordugâhta onlarla saatlerce konuşuyor, sağlıklarıyla, gereksinmeleriyle, ödüllendirilmeleriyle ve her türlü çıkarlarıyla ilgilenir görünüyordu. Ama Gratianus, kendini tüm coşkuyla avlanmaya kaptırınca ancak keyfine uygun gelenlerle konuşmayı yeğledi. Sarayın iç hizmetleri için bir Alen (Alains) grubunu görevlendirdi. Bunlar, eskiden geniş İskit ovalarında gösterdikleri ustalık ve beceriyi, daha dar çerçevede olan imparatorluk parklarında da gösterdiler. Gratianus, gözde koruyucularının yeteneklerine ve göreneklerine karşı hayranlık duyuyor, kendisinin güvenliğini yalnız onlara emanet ediyordu. Sanki halkın duygularına meydan okuyormuş gibi, büyük bir ok yayı ve bir sadak takınmış, kürklü bir giysi kuşanmış İskit biçiminde görünüyordu. Kendi ülkesinin giyinişini ve göreneklerini bırakmış gibi ortaya çıkan bir Roma hükümdarı Romalı askerleri öfke ve tiksintiyle deliye döndürüyordu. (1319) İmparatorluk ordularının büyük bölümünü oluşturan Cermenler bile bir-

kaç yıldır avara yürüyüşlerini Volga'dan Sen ırmağına dek sürdüren Kuzeyli yabancıların gülünç hallerinden tiksinti duyuyor gibiydiler. Batı garnizonlarında ve ordugâhlarda birtakım kötü mırıltılar işitilmeye başlandı. Kayıtsız Gratianus daha başlangıcında bu söylentileri durdurmayı savsakladığından korkunun etkisi saygı ve bağlılık eksikliğinin yerini tutamadı. Ne var ki, yerleşmiş bir devlet yönetimi kolay kolay devrilmez. Kökleşmiş gelenek ve görenekler, yasaların gücü, din ve Konstantinus'çe kurulmuş sivil ve askersel güçler arasındaki denge Gratianus'ün tahtını koruyordu. Büyük Britanya ayaklanmasını doğuran nedenleri bilmek pek önemli değildir. Çoğu zaman karışıklığın kaynağı bir rastlantıdan başka bir şey olmaz. Ayaklanmanın tohumları, hiçbir yerde daha zalimi ve gaspedicisi bulunmayan bir ülkeye düştü. (1320) Bu adanın lejyonları uzun süreden beri kendini beğenmişlikleriyle ün salmış bulunuyorlardı. (1321) Maksimus'ün adı gürültülü biçimde dillere destan oldu. Askerler ve eyalet halkı aynı adı yineliyorlardı. Kader henüz sanını saptamamış olduğu için imparator ya da başkaldıran, diye anılacak bu kimse İspanyol'du; Teodosius'ün memleketlisi, silah arkadaşı ve yarışçısı (rakibi) 'ydi, onun imparator oluşunu kıskançlıkla, hınç duyarak karşılamıştı. Yaşamındaki olaylar yüzünden yıllardan beri Britanya'da bulunmak zorunda kalmıştı. Caernavonshire'li zengin bir senyörün kızıyla evlenmiş olmasını mutlu bir olay saymak gerekir. (1322) Bu adadaki sosyal durumu haklı olarak bir sürgün'ün ve soyu sopu bilinmeyen bir kimsenin durumu olarak görülmüştür. Maksimus'ün bir görevi vardıysa bile bu, kuşkusuz bir valilik ya da bir komutanlık değildi. (1323) Becerikliliği ve de doğruluğu, çağının tüm yazarlarınca kabul edilmekte ve Teodosius'ün bu yenik düşmanına böyle nitelikler kondurulması istenmeyeceğine göre, bu kabul ile değerinin gerçekten tartışılamaz olduğu tanıtlanmış bulunmaktadır. Hükümdarının tutum ve yönetimini beğenmemesinde Maksimus'ün içerisindeki kıskançlık duygusu etken olabileceği gibi, doğrudan doğruya askerler arasındaki fısıltı ve

mırıltılar da neden olmuş bulunabilir. Kargaşa sırasında, alçak gönüllülükle, belki de öyle görünerek taht'a çıkmayı istemedi. Öyle anlaşılıyor ki, istemediği halde tehlikeli bir sungu olan imparatorluk erguvanını benimsemeyi protesto etmesine karşın yeni Sezar (Caesar) olarak ilân edilmesi kimsede şaşkınlık yaratmadı. (1324)

Ne var ki, imparatorluğun geri çevrilmesi de daha az tehlikeli değildi. Maksimus, hükümdarına göstermesi gerekli bağlılığı bozunca yalnız Britanya'yı elinde bulundurmakla yetinseydi ne saltanat sürme, ne de canını koruma umut ve olanağını bulamazdı. Gözü pek olarak ve akıllıca davranarak Gratianus'e haber vermeyi kararlaştırdı. Ada'nın tüm gençleri, kitleler halinde onun buyruğu altına girdiler. Galya'ya, öyle bir ordu ve donanma gönderdi ki, bunlardan, uzun süre ulusun büyük bir bölümünün göçü gibi sözedildi. (1325) Paris'teki sessiz ve dertsiz yaşamında imparator başkaldıranların yaklaşmakta olduğu haberi üzerine telâşa kapıldı. Ayılara ve Arslanlara karşı attığı mızraklar artık düşmanlarına karşı daha işe yarar biçimde kullanılmış olacaktı. Ama davranışlarındaki zayıflık yürekliliğinin ve umudunun olmadığını gösteriyordu. Bu yüzden uyruklarından ve bağlaşık (müttefik)'larından gelebilecek yardımdan da yoksun kalmasına neden oluyordu. Maksimus'a geçidi kapamaları şöyle dursun, Galya orduları onu sevinç alkışları ve bağlılık gösterileriyle karşıladılar. Ordudan kaçmalar halkı yeniden imparatora karşı duruma getirdi. Doğrudan doğruya sarayın hizmetinde kullanılmış olan birlikler Gratianus'ün buyruğundan çıktılar ve Paris dolaylarına yayıldılar. İmparator, üç yüz atlıdan oluşan küçük bir kuvvetle Liyon'a kaçtı. Barınak bulmayı, hiç değilse geçebilmeyi umduğu yol üzerindeki kentler, kapılarını kapatarak düşkünlere yardım etmeyeceklerini ona anlatmış oldular. Liyon eyaletinin kalleş valisince aldatılmamış olsaydı kardeşinin bulunduğu yere gidecek, İtalya'nın ve Doğu'nun tüm kuvvetlerini alarak dönebilecekti. Kanağan Gratianus şüpheli bağlılık gösterilerine inandı ve yetersiz ola-

bilecek bir yardım sözüne de kandı. Maksimus'ün süvari komutanı Andragatius'ün gelişi onu yanılgısından çekip aldı. Bu atılgan subay, gaspçının buyruklarını ya da niyetlerini - hiç içi sızlamadan - uyguladı. Gratianus akşam yemeğinden çıkarken cana kıyıcının eline verildi. Kardeşi Valentinianus'ün hiç değilse ölüsünü alabilmek için yaptığı girişimler sonuçsuz kaldı. (1326) İmparatorun ölümünü, yaşamının sonuna dek ikili bir ün sürdürmüş ve böylece karanlık bir entrika siyasası gütmüş ve Gratianus'ün komutanlarından biri olan Franklar'ın kralı Mellobaudes'in öldürülmesi izledi. (1327) Bu öldürmeler kamu dinginliği için gerekli olabilirdi. Ne var ki, otoritesi tüm Batı eyaletlerince tanınmış olan mutlu gaspedici, rastlantıyla yaşamlarını yitirenler dışında, kazandığı utku yüzünden hiç kimsenin canına zarar gelmesine neden olmamıştı. (1328)

Bu olaylar o denli çabuk gelişip sona erdi ki, Teodosius, iyilikçisinin kaçtığını ve öldüğünü, yardıma koşmaya olanak bulamadan önce öğrenmiş oldu. İmparator henüz yapmacık belki de yalancıktan acıya daldığı sırada Maksimus'un baş mabeyincisinin geldiğini haber aldı. Genellikle bir hadımın bulunması gelenek haline gelen bu göreve saygıdeğer bir yaşlı kimsenin getirilmiş olması Konstantinopolis'de, gaspedici için olumlu ve ılımlı bir özlenim yarattı. Elçi, efendisinin tutumunu haklı göstermek ya da günahsız olarak nitelemek yolunu tuttu, Gratianus'ün ölümünün buyruğu ve isteği dışında, askerlerin öfkesi sonucunda gerçekleştiğini bildirdi. Bununla birlikte, kesin ve dingin bir dille ekledi ki, Maksimus, Teodosius'e barış ve savaş'tan birini seçmesini önermektedir. Efendisi her ne denli, bir Romalı ve uyruklarının babası olarak askersel güçlerini ortak savunma için kullanmayı yeğlemekteyse de, Teodosius barış ve dostluk önerilerini geri çevirecek olursa kesin sonuçlu bir savaşta imparatorluk kozu üzerine oynamaya da hazır bulunmaktaydı. Maksimus ivedi ve açık bir yanıt istiyordu. Bu koşullar altında, Teodosius'ün kendini ve halkın bekleyişini doyuracak bir davranışta bulunması güçtü. Gratianus'e duyduğu iyilik bil-

me ve onur duygusunun sesi öç almasını buyuruyordu. Başındaki tâcı onun kayra (lutuf)'sına borçluydu, ve Teodoslus'ün sabrı, yeni hizmetlerden çok eski kavga ve sataşmalara karşı daha duyarlı olduğu biçimde yorumlanabilir ve bir adam öldürücünün dostu olmak demek onun suçunu paylaşmak anlamında görülebilirdi. Maksimus'ün cezasız kalması adalet kurallarını ve toplum yararlarını da zedeleyebilirdi. Bir gaspedicinin başarıya ulaşması devlet yönetim yapısının yıkılması ve imparatorluğun yeniden geçen yüzyıldaki büyük kargaşalık ve kıyımlar içerisine sürüklenmesi demek olurdu. Ne var ki, yurttaşların yönetilmesini sürekli bir denge içerisinde düzende tutması gereken onursal ve iyilik bilici duygular, bir hükümdarın gönlünde kimi zaman vazgeçilmesi zorunlu hale gelebilir ve bunların yerine birtakım yüksek görevler geçebilir. Türesel (adaletli) ve insancıl kurallar, birçok günahsızın yitimine kaçınılmaz biçimde neden olacaksa bir suçlunun cezasız bırakılmasını hoş karşılayabilirler. Gratianus'ün canına kıyan suçlu tahtı ele geçirmişti ve imparatorluğun en savaşkan eyaletlerini buyruğu altında tutmaktaydı. Doğu, Gotlar'la yapılan savaşlardaki bozgunlar ve denebilir ki başarılarla bile tükenmiş ve bitkin düşmüştü. Kesin ya da sonucu belirsiz bir savaşta Roma dünyasının elde bulunan tüm artık kuvvetlerinin de böylece yok olarak, yenenin kuzey barbarlarına yem olması işten bile değildi. Bu ağırlıklı düşünceler Teodosius'e hıncını gizlemeyi ve Maksimus'le bağlaşma yoluna gitmeyi benimsetti. Şu koşulla ki, yeni imparator Alpler'in öbür yanındaki eyaletlerle yetinecek, Gratianus'ün kardeşi İtalya, Afrika ve Batı İllirya'daki hükümdarlığını sürdürecekti. Antlaşmaya, ölen imparatorun anısı ve yasaları için onurlandırıcı birtakım kayıtlar da konuldu. (1329) Geleneğe göre, üç yüce taht ortağının portreleri halkın saygı gösterilerine sunuldu. Bu gösterişli uzlaşma sırasında Teodosius'ün öcalma ve kalleşlik tasarılarını sürdürdüğünü düşünmek doğru olmasa gerektir. (1330)

Gratianus'ün Romalı birliklere karşı duyduğu tiksinti onla-

rın hınç ve öfkesini doğurmuş, o da bunun kurbanı olmuştu. Onun hıristiyan kilisesine karşı duyduğu derin saygı, yüzyıllar boyunca yerde ve gökte onurlar dağıtma ayrıcalığının kendisinde olduğunu ileri süren bu güçlü sınıfın övgülerinde ödülünü aldı. (1331) Kilisenin bilgesi olan Milano arşöveki, Gratianus'ü kilisenin evlâdı olarak nitelemiş ve ona Cennet'de seçkin bir yer ayırmıştır. Ortodoks piskoposlar onun ölümü ve bıraktığı kapatılmaz boşluk için yanıp durdular. Bununla birlikte Gratianus'ün Doğu imparatorluk asâsını, yumuşak inancı ve sıcak çabası daha geniş bir ekelik (dehâ) ve daha güçlü bir ırayla (karakter) desteklenen bir hükümdara bırakmış olduğunu görerek avundular. Kilisenin iyilikçileri arasında Teodosius'ün ünlü Konstantinus'ünkiyle yarışır aşamaya ulaşmıştı. Konstantinus haç'ın bayrağını yüceltmişse, ardılı da Arius'çu mezhep sapkınlığını ortadan kaldırmış ve tüm Roma dünyasında putlara tapma inancının kökünü kazımıştır. Hıristiyan bir aileden dünyaya gelmiş olmakla birlikte, yüzyılın kurallarına ya da göreneklerine göre hıristiyanlığa giriş bakımından Teodosius, tahta çıkışının ikinci yılı sonunda uğradığı tehlikeli hastalığa değin vaftizini ertelemişti. Teslis'in doğru yolundaki (ortodoks) inanışa göre yapılan ilk imparator vaftizi ona yapıldı. Gotlar'la savaşa girişmeden önce, Selânik ortodoks piskoposu Akolius (Acholius)'ün vaftizini kabul etti. (1332) İmparator, vaftizin verdiği dinsel duyguların etkisinde bulunduğu sırada, inancının kurallarını yansıtan ve uyruklarının dinini saptayan bir buyrultu yayımladı: «yarlıgamamız (bağışlayıcılığımız) ve ılımlılığımızla yönetilen tüm halkların, özenle korunmuş ve bugün Şam pontifiyle, havari kutsallığında bir piskopos olan İskenderiye Piyetrüs'ünce sürdürülen ve Aziz Piyetrus (Saint - Pierre) ce Romalılara öğretilen dini titiz bir biçimde benimsemeleri en içten isteğimizdir. *Havârilerin disiplinine ve İncil'in öğretisine uygun olarak, eşit bir ululuk ve inançlı bir teslis içerisinde yalnızca Baba, oğul ve Kutsal Ruh'dan oluşan tek tanrısallığa inanmamız gerekmekte-*

dir. Bu öğretiye inananların katolik hıristiyan adını almalarına izin veriyoruz. Tüm bunun dışında kalanları kör ve akılsız saydığımızdan onları din sapkını denilen kötü adla damgalıyor ve bundan böyle toplantılarını yapacakları yerler için saygın kilise adını kullanmalarını yasaklıyoruz. Tanrı'nın cezalandırmasından ayrı olarak, göksel esin'in yönlendirdiği devlet gücümüzün de onlara vereceği cezaları beklemelidirler.» (1333) Bir askerin inancı genellikle araştırmadan çok öğretimle elde edilmiş bir sonuçtur. İmparator, gelenekselliğin sınırları içerisinde sıkışıp kaldığına göre, dinsel kanıları, Ariusçülerin ussal görüntülü yazıları, çekici kanıtları ya da iki anlama çekilebilir simgeleriyle hiçbir zaman sarsıntıya uğramadı. Yalnız bir kez, İstanbul yakınlarında sessiz bir yerde oturan bilgin ve uzdilli Eunomius ile buluşup görüşmek isteğinde bulundu. Ne var ki imparatoriçe Flaksille'nin yalvarıp yakarmaları bu tehlikeli buluşmayı önlemiş oldu. İmparatoriçe, Teodosius'ün esenliği üzerinde büyük titizlik gösteriyordu. İmparator, yalın kat bir kanıtlama karşısında kendi düşüncesinde - artık geri dönmez bir biçimde - karar kıldı. Büyük oğlu Arkadius'e erguvan giydirilerek augustus sanı verilmişti. İki prens, görkemli bir taht üzerinde oturmuşlar, uyruklarının saygılarını kabul ediyorlardı. İkonium piskoposu Amfilokius hükümdarlara yaklaştı ve, bir hükümdara gösterilmesi gereken saygı ile Teodosius'ü selâmladıktan sonra, sanki halktan birinin çocuğuyla konuşuyormuş gibi, Arkadius'le teklifsizce görüşmeye koyuldu. Bu saygısızlıktan öfkelenen hükümdar, piskoposun dışarı atılmasını buyurdu. Muhafızlar onu kapıya doğru itelerlerken, usta tanrıbilimci, yüksek sesle bağırarak tasarısını uygulama olanağını kaçırmadı: «Ey imparator! işte, oğulun tanrısal ve eşit ululuğunu tanımak istemeyerek babaya tapıyormuş gibi yapan dinsiz insanlara böyle davranılır.» İmparator İkonium piskoposunu sevgiyle kucakladı ve bu özlü örnekle kendisine vermiş olduğu dersi hiçbir zaman unutmadı. (1334)

Konstantinopolis, Ariusçülüğün başlıca merkezi durumun-

daydı. Roma ve İskenderiye okulları, kırk yıl süren bir dönemde, Doğu merkezini yöneten hükümdarların ve piskoposlarının inancını sürekli olarak reddetmişlerdi. Çok sayıda hıristiyan kanına bulanmış olan Makedonya başpiskoposluğu orunu (makamı) Eudoksius ve Domofilus'çe tutulmuştur. Piskoposlukları, imparatorluğun tüm eyaletlerindeki kusurlu ya da yanılgılı düşüncelere kapısını açık tutuyorlardı. Dinsel tartışmanın sıcak ve coşkulu havası başkentin gürültülü ortamında boş zamanlar için bir uğraş konusu oluyordu. Uyanık ve akıllı bir gözlemcinin bu ağzı kalabalık insanları betimlemesini beğeniyle okuyabilir ve ona inanabiliriz: «Bu kent, diyor, her biri derin tanrıbilimci olan köleler ve zanaatçılarla doludur ve dükkânlarda, yollarda vaaz edip dururlar. Bir adama para bozması için ricada bulunsanız size Oğul'u Baba'dan ayıran şeyin ne olduğunu öğretmeye kalkacaktır. Bir başkasından ekmeğin fiyatını sorun; size Oğul'un Baba'dan aşağı olduğu yanıtını verecektir. Banyonun hazır olup olmadığını öğrenmek istediğinizde, Oğul'un hiçten yaratıldığı size söylenecektir.» (1335) Değişik adlarla çağrılan tüm mezhep sapkınları İstanbul (Konstantinopolis) Ariusçülerinin korumasında, erinç içerisinde yaşıyorlardı. Ariusçüler, ne oldukları iyice bilinmeyen bu mezheplerdeki insanların gönüllerini kazanmaya çalışıyor ve, İznik konsili yanlılarına karşı kazandıkları utkuyu en sert davranışlarla kötüye kullanıyorlardı. Konstansius ve Valensius'ün saltanatları sırasında *Homoousien*'lerin zayıf artıkları, dinlerinin genel ve özel ibadet törenlerini yerine getirebilmekten yoksun bulunuyorlardı. Bu durumda çobansız olarak dağlarda kalmış ve kurtların saldırısına açık bir sürüyü andırıyorlardı. (1336) Baskı karşısında kendilerini yenilgiye bırakmak şöyle dursun, Valensius'ün ölümüyle ele geçirdikleri ilk serbestlikle, bir piskoposun yönetiminde düzenli bir papazlar topluluğu kurdular. Her ikisi de Kapadokya'da dünyaya gelmiş olan Bazilius ile Nazianzeli Gregorius (1337) tüm çağdaşları arasında, geleneksel din inancıyla dinsel olmayan uzdilliği birleştirmekte seçkin bir yer almışlar-

dır. (1338) Kimi zaman kendilerince, kimi zaman da herkesçe eski Yunanlıların en ünlülerine benzetilen bu sözenler (Orateur) en sağlam dostluk bağlarıyle birbirlerine bağlı görünüyorlardı. Ayni ateşlilikle, Atina okullarında öğretim gördüler. Eşit dinsel bağlılıkla, birlikte Pontus'deki yalnızlığa (inziva'ya) çekildiler. Bazilus ile Gregorius'ün ruhları her türlü zorlu istek ve kıskançlık davranışına kalkışmaz nitelikte görünüyordu. Ne var ki, (1339) Bazilus'ün Kayseri başpiskoposluğuna yükselmesi, huyundaki kendini beğenmişliği herkesin, denebilir ki kendisinin bile gözleri önüne sermiş oldu. Dostuna tanıdığı ilk kayırma, kıyıcı bir saldırı olarak anlaşıldı, belki de böylece önerildi. Nazianze'nin üstün yeteneklerini yararlı ve gösterişli bir görev orununda kullanmak yerine, kendine bağlı elli piskoposluk içerisinde, susuz, ağaçsız, toplum yaşamı bulunmayan, üç büyük yolun kavuşağında, yük arabalarının gürültüsü eksik olmayan Sasime (1340) köyüne onu atadı. Greguvar bu aşağılatıcı sürgüne acı duyarak boyun eğdi ve Sasime piskoposu oldu. Ne var ki bu korkunç (izdivaç)'ı sürdüremeyeceğini (resmen) bildirdi. Sonunda, doğduğu kent olan (1341) Nazianze'nin kilisesini yönetmeyi kabul etti. Babası da kırkbeş yıldan çok süreyle burada piskoposluk yapmıştı. Ama, kendisinin daha başka bir sahnede, başka izleyiciler önünde görülmesi gerekliliğine inanıyordu. Bu nedenle İstanbul ortodoks birliğinin onur verici çağrısını benimsedi. Başkente gelişinde dindar ve iyiliksever bir hısımı onu evinde konuk etti. Evin en büyük odası dinsel toplantı ve törenlere ayrıldı ve İznik inancının dirildiğini anlatmak amacıyle Anastazi (Anastasie) adı verildi. Bu özel meclis daha sonra görkemli bir kiliseye dönüştü ve ertesi yüzyılın kanaganlığı, (1342) Tanrı'nın anasının ya da hiç değilse onun korumasının varlığını tanıtlayan tansıklara ve görüntülere kolaylıkla inandı. Anastazi kürsürü Gregorius'ün çalışmalarına ve ün kazanmasına sahne oldu ve, iki yıl içerisinde, bir misyonerin başarılarını ve başarısızlıklarını oluşturan tüm olayları yaşadı. (1343) Onun bu girişimlerinden öfkelenen Ariusçü-

ler Gregorius'ü, üç Tanrı'yı eşit ve ayrı olarak göstermekle suçladılar ve halkı toplayıp Atanas'çı sapkınların törenlerini basmaya kışkırttılar. «Sadaka bulamayan dilenciler, teke sakallı ve keçi bacaklı gibi birtakım keşişler, Tezabel'den daha şirret kadınlardan oluşan bir güruh, karma karışık bir halde Ayasofya katedralinden çıktılar.» Anastazi'nin kapılarını kırdılar, taş ve sopalarla ortalığı kırıp geçirdiler. Bu kargaşada bir adam öldüğü için Gregorius, ertesi gün yargıç önüne çıkarıldı. Mahkemece bu adamın İsâ adına herkese sevgi ve saygı aşılamış olduğu kanısına varıldı. Dış düşmanların korkusundan kurtulan Nazianzeli Greguvar (1344) kilisesinin iç anlaşmazlıklarla değersizlendiğini görerek acı çekti. Maksimus adında ve kinik fizolof hırkası giymiş bir yabancı Gregorius'ün güvenini kazandıysa da bu güveni kötüye kullandı. Kimi piskoposlarla gizli ilişkiler kurdu, el altından tertipler kurarak, koruyucusunun ayağını kaydırmaya ve Konstantinopolis piskoposluğunu ele geçirmeye çalıştı. Bütün bu davranışlar Gregorius'ü bütün bütün yalnızlığa itebilirdi, ama hergün, kendisine bağlananların sayısı artıyordu. Sevinerek görüyordu ki, (1345) uzdilliğinden etkilenmiş olan dinleyicilerinden büyük bir bölümü, ibadetlerinin ve dinsel ilkelerinin düzensizliğini anlıyarak eski kanılarından ayrılıyorlardı. (1346)

Teodosius'ün vaftiz edilmesi ve yayımladığı buyrultu Konstantinopolis'teki katoliklerin güvenini artırdı ve onun verdiği tatlı sözlerin etkisi ve sonucu sabırsızlıkla beklenmeye başlandı. Umutları gerçekleşmekte gecikmedi. İmparator savaş harekâtını bitirince, utku kazanmış ordusunun başında başkente döndü. Varışının ertesi gününde Damofilus'ü çağırttı, Arius'çu piskoposa şu iki seçeneği gösterdi: ya İznik inancını benimsemeliydi, ya da piskoposluk sarayını, Ayasofya katedralini ve İstanbul'un tüm kiliselerini ortodoks papazlarına hemen bırakmalıydı. Damofilus, sağlam bir ıra (karakter) göstererek, hiç düşünmeden, sürgünü ve yoksulluğu (1347), seçti. Onun ayrılışından sonra kentin temizlenme töreni yapıldı. Ariusçü'ler, az

sayıda inananlardan kurulu bir din topluluğu, dolduramıyacakları denli çok kiliseyi ele geçirdiği halde, öbür vatandaşlar dinsel görevlerini yerine getirmekten yoksun bırakıldılar, diye yakınmaya ve sızlanmaya başladılar. Teodosius, katı davrandı. Katolik inancında olanları koruyan melekler yalnızca inancın gözlerine göründüklerinden, bu göksel melek birliklerine din dışından da bir destek sağlıyarak, Romalı askerlerden kurulu kalabalık bir muhafız birliğini gönderip Ayasofya kilisesini ele geçirtti. Gregorius, gurur duymaya kapılan biri olsaydı, imparator onu yollardan utkulu ve gösterişli bir biçimde geçirterek, kendi eliyle Konstantinopolis katedralinin başpiskoposluk tahtına oturtması dolayısıyle büyük bir sevinç ve doyum duymuş olurdu. Henüz insanlığın tüm zayıflıklarından kendini kurtarmamış olan bu aziz, bu kutsal ocağa girişini bir kurdun çoban ocağına girişine benzetti ve bundan acı duydu. Canının güvenliği ancak kendisini çevreleyen askerlerin kılıç şakırtılarına bağlıydı ve çok sayıda halkın ilenmesine uğruyordu. Yollar, pencereler ve damlara dek evler her yaştan kadın ve erkeklerle doluydu. Her yandan şaşkınlık, öfke ve umutsuzluk haykırışları yükseliyordu. Gregorius, bunları gördükten sonra, Doğu başkentinin, barbar ordusunca baskına uğramış gibi kötü bir görünüm aldığını söylemiştir. (1348) Yaklaşık altı hafta sonra Teodosius, İznik öğretisini benimsemeyen piskopos ve kilise mensuplarının, imparatorluğunun tüm kiliselerinden atılacağını bildirdi. Bu işle, temsilcisi Sapor'u, yeterli yetkiyle donatarak görevlendirdi ve çok sayıda askeri de onun buyruğuna vererek (1349) o denli bilinçle ve ılımlılıkla uygulamaya geçildi ki, imparatorun dini hiçbir karışıklığa ve kan dökülmesine meydan verilmeksizin Doğu'nun bütün eyaletlerinde yerleşmiş oldu. Ariusçülerin yazdıkları saklanabilmiş olsaydı (1350) Teodosius zamanında kilise işkencelerinin içler acısı durumunu hiç kuşkusuz öğrenebilecektik ve bu kiliselerdeki papazların çektiği acılar belki de yansız okurların üzülmesine yol açabilecekti. Şurası da önemlidir ki, karşı koyma olmayınca şiddet davranışı

da ileri gitmemiş olabilir ve Ariusçüler, ortodoks yanlılarının Konsansius ve Valensius dönemlerinde gösteremedikleri yumuşaklığı gösterebilmişlerdir. İki düşman mezhep, aynı doğal ve dinsel ilkeleri, aynı tutumu ve aynı tinsel ira (karekter) yı benimsemiş gibidir. Ne var ki, ruhbilimsel kanılarında, ortodoks yanlısına çaba ve güven üstünlüğü vermeye eğilimli bir ayrım görülebilir. Okulda ve kilisede her ikisi de İsâ'nın yüceliğini dile getiriyor ve ona tapıyorlardı. İnsanlar, Tanrı'da kendi duygularını ve tutkularını görme ve bulma eğiliminde olduklarından, Tanrı'nın oğlu'ndaki yetkinlikleri kısıtlamaktan çok abartmak konusunda daha ölçülü ve daha saygılı görünmek gerekirdi. Atanas'ın öğretilisi hiç kuşkusuz Tanrı'nın kayra (lutuf)'sını kazanmış olmakla övünüyordu. Arius'ün öğretilisi ise, dünyanın yargıcı ve kurtarıcısını yücelterek bağışlanmaz bir günah işleme korkusuyla belki de acı çekiyordu. Ariusçülüğün temel kuralları, kişinin iç âlemine ve soyut imgelemesine doyum sağlayabilirdi. İnancı ve tapınma biçimi daha canlı ve daha geniş kapsamlı olan İznik öğretisi, dinsel coşkunun egemen olduğu bir çağda yeğ tutulma şansına sahip bulunmaktaydı.

Ortodoks papaz topluluğunun ussal ve gerçek düşünceyle davranış gösterdiğine inanan imparator, başkente yüzelli yüksek aşamalı din adamını çağırarak bir sinod topladı. Bunlar, daha önce İznik konsilince kurulmuş olan tanrıbilimsel düzenlemeyi, büyük bir güçlüğe uğramaksızın tamamladılar. Dördüncü yüzyılın sert tartışmaları başlıca, Tanrı'nın Oğlu'nun yapısı üzerineydi ve Teslis'in ikinci kişiliğiyle ilgili olarak benimsenmiş çeşitli düşünceler doğallıkla ve örnekseme yoluyla üçüncüye de yaygınlaştırılmıştı. (1351) Bununla birlikte Ariusçülüğün başarı kazanmış hasımları, kimi kilise bilginlerinin ikili anlama gelen sözlerini açıklama konusunda katoliklerin inancını doğrulamak ve Makedonyalılardaki bir mezhebin inancını Oğul'un Baba ile özdeksel varlığını kabul ederek üçüncü bir Tanrı'nın da varlığını söylemekten korktukları anlamını çıkardıkları biçiminde yorumladılar. Son ve oybirliğiyle alınan ka-

rarda Kutsal - Ruh'un da Tanrı olduğu dile getirildi. Bu gizemli öğreti tüm hıristiyan uluslarca ve bunların tüm kiliselerince kabul edildi. Bu ulusların ve kiliselerin saygılı minnetleri, genel konsillerden sonra - Teodosius'ün düzenlemesiyle - piskoposlar birliği meclisini oluşturdu. (1352) Onların dinsel gerçek üzerine bilgileri, gelenek yoluyla korunabilir ya da kendilerine esinlenebilir. Ama tarihin dikkatli olması gereken dili, İstanbul piskoposlarının kişisel otoritesine büyük ölçüde güven duyup bağlanamaz. Papazların havâri temizlik ve titizliğinden - utanç verici biçimde - ayrıldıkları bir çağda en değersizler ve en bozulmuşlar piskopos meclislerini etkiler durumda bulunuyorlardı. Birçok karşıt çıkarın ve değişik ırânın mayalanması ve çatışması, yüksek aşamalı papazların tutkularını ateşliyordu ve başlıca tutkuları da altın ve dinsel tartışmaydı. Teodosius'ün dine bağlılığını alkışlayan çok sayıda piskopos, bir çok kez simge ve kanı değiştirmişlerdi; devletle kilisenin geçirdikleri kimi evrimlerde hükümdarın dinsel inancı onların duyunç (vicdan)'ında düzenleyici bir etken oluyordu. İmparator etkisini kullanmadığı zamanlarda gürültülü sinod kin, hınç ve öc dalgalanmaları içinde çalkanıp duruyordu. İstanbul konsili'nin toplantılarını sürdürdüğü sırada Melese'nin ölümü Antakya din sapkınlığına son vermek için iyi bir fırsat yarattı. Yarışmacısı (rakibi) Paulinus'e (-, ki çok yaşlıydı) piskoposluk orununu ölünceye dek tutması için izin verildi. Paulinus'ün inancı ve erdemleri kusursuzdu. Batı kiliseleri ise, İsâ'nın dünyaya gelmesi ve ölümüyle ün kazanmış, Doğu'nun saygınlığına karşı koymak yerine ivedi bir biçimde yapılan bu papaz atamasını bir anlaşmazlık konusu olarak sürdürmeyi yeğlediler. (1353) Bu denli düzensiz ve haksız davranışlar konsil'in en aklı başındakilerce kusurlu sayıldı. Bunlar çekildiler; savaşım alanına egemen olarak kalan gürültücü çoğunluk yaban arılarına ya da saksaganlara, turnaların veya kazların sürü halinde uçuşuna benzetilebilirdi. (1354)

Kilise sinodlarının bu portresinin bir putperestin ya da soysuzlaşmış bir mezhep sapkınının yan tutucu yapıtı olduğundan

kuşku duyulabilecektir. Ne var ki bu öğretici dersi ileriki kuşaklara iletmiş olan doğru sözlü tarihçinin adı bağnazlığın ve boş inancın güçsüz mırıltılarını susturacak niteliktedir. İçerisinde yaşadığı yüzyılın en inançlı ve en uzdilli piskoposu ve, Ariusçülüğün canını sıkan, geleneksel (ortodoks) inancın ise temel direği sayılan bir kimseydi. Kilise onu, bir aziz gibi tanıyıp saymakta ve dinbilimcilerinin en aydını olarak tutmaktaydı. İstanbul konsilinde seçkin bir yer elde etti ve, Melese'nin ölümünden sonra başkanlık görevini yürüttü. Kısacası, bu kimse Nazianzeli Gregorius'tü. Aşağılatıcı davranışlara uğramasına karşın tanıklığındaki doğruculuğa hiç zarar verdirmemiş olması (1355) konsildeki tartışmaları yönetirken gösterdiği olgunluğu yansıtmaktadır. Konsildeki oybirliğiyle verilen oylar, İstanbul piskoposunun halktan aldığı ve imparatorun onayladığı hakları doğrulamış oluyordu. Ama, kısa bir süre sonunda Gregorius, çekemezliğin kurbanı oldu. Büyük bir istekle ondan yana olan Doğu piskoposları, Antakya'da olan işler için gösterdiği ılımlılıktan öfkelendiler ve onu Mısırlıların fesat tertiplerine karşı yüzüstü bıraktılar. Bu fesatçılar, Gregorius'ün seçimini geçersiz sayıyorlardı. Bunlar, bir piskoposluk orunundan öbürüne geçmeyi yasaklayan bir konsil kuralına dayanıyorlardı. Gregorius'ün kendini beğenmişliği ya da alçakgönüllülüğü, onun cimriliğine ya da tutkusuna verilebilecek bir karşı durum almasına neden oldu. Kendi çalışmalarıyla meydana gelmiş ve restore edilmiş bir kilisenin yönetimini herkesin önünde bıraktı. Konsil, onun, çekilişini kabul etti ve imparator da, başpapazın önceden kestiremediği bir kolaylıkla bunu benimsedi. Başarısının meyvalarını toplamayı umduğu bir sırada senatör Nektarius başpiskoposluğunu ele geçirdi ve kutsal şarap-ekmek âyini, rastlantı olarak bağdaştırıcı bir karakteri saygın bir yüzle birleştiren yeni başpiskopos'a vaftiz töreni yapılması için geciktirilmek zorunda kalındı. (1356) Hükümdarın ve yüksek aşamalı papazların bu üzücü nankörlük deneyiminden sonra Nazianzeli Gregorius, Kapadokya'daki sessiz yaşamına gürültüsüzce çekildi, yaşa-

mının arta kalan yaklaşık sekiz yılını şiir ve inanç yapıtları meydana getirerek geçirdi. Adı, aziz sanıyla onurlandırıldı. Ruhunun duyarlılığı ve usundaki incelik bile adının sevgiyle anılmasına yeterliydi. (1357)

Teodosius, Ariusçülerin saltanatını yıkmakla ve Konstansius ile Valensius'ün katoliklere çektirdikleri acının öcünü almakla yetinmedi. İmparator, mezhep sapkınlarını göklerin ve yeryüzünün her iki gücüne karşı da başkaldırmış olanlar niteliğinde görüyordu. Konstantinopolis konsili'nin kararnameleri inancın temel kurallarını saptamıştı, ve Teodosius'ün duyunç (vicdan)'unu yöneten kilise adamları yapacağı etkili kıyıcılık araçları konusunda ona kılavuzluk ediyorlardı. Onbeş yıl içinde, mezhep sapkınlarına karşı en azından onbeş sert buyrultu çıkardı, özellikle Teslis öğretisini reddedenler bu buyrultuların konusunu oluşturuyordu. (1358) Onları her kaynaktan ve her türlü umuttan yoksun bırakmak için imparator, kendisi, aymazlıkla onların işine gelir bir buyrultu çıkarır, ya da emir niteliğinde herhangi bir yönetimsel davranışta bulunursa yargıçların bunu hükümsüz (keen lem yekün) saymalarını bildirdi:

I. Piskopos ve papaz sanını küstahça kullanmaya yeltenen mezhep sapkını vâizler, ortodoks papazlarına cömertçe tanınan ayrıcalıklardan yoksun bırakılmakla kalmamış, öğretilerini vaaz yoluyla yaymaya ya da köksüz mezheplerini uygulamaya kalkıştıkları takdirde sürgün ve zoralım cezalarına da çarptırılacakları duyurulmuştur. Kim ki bir mezhep sapkını papazın kilise aşamasını sağlar, kolaylaştırır ve bu törende hazır bulunursa on altın lira (yaklaşık dört yüz sterling ya da dokuzbin frank) para cezası ödemek zorunda kalacaktı. Bunun sonucunda umulan, çobanlar ortadan çekilince sürülerin de ağıllara (kiliselere) kendiliğinden dönecekleriydi.

II. Mezhep şapkınlarının, kendi inanç ve duyunçlarına göre, Tanrı'nın ya da İsâ'nın dinini kutlamak amacıyla yapacakları her toplantının önlenmesi yoluna gidildi. Kentlerde, ya da kırsal alanda, açık ve gizli olarak geceleri, gündüzleri yaptık-

ları küçük toplantılar da Teodosius'ün buyrultularıyla yasaklandı ve bu iş için yararlanılan binalarla topraklar imparatorluk hazinesine geçirilmek üzere zoralıma uğratıldı.

III. Mezhep sapkınlarının yanılgısı, en şiddetli cezaya çarptırılması gereken bir dikkafalılıktan doğuyor, diye düşünülüyordu. Kilisenin aforozu ayrıca bir sivil aforozla da güçlendirildi. Buna göre, aforoz edilen sapkınlar özel bir aşağılık damgasıyle lekeleniyorlar ve yargıcın verdiği bu kararla, ayak takımının bunlara saldırısı isteklendiriliyor, hiç değilse hoş görülüyordu. Sapkınlar, tüm saygın ve kazançlı işlerden uzaklaştırıldılar ve Teodosius, *Oğul*'un yapısını *Baba*'nın yapısından ayrı gören Eunomien'lerin vasiyet etme ve vasiyet yoluyla mal ve hak edinme olanaklarından yoksun kalmalarını buyurdu. Manikeen (Manichéen)'lerin sapkın düşüncesi o denli ağır suç sayıldı ki bu, ancak suçlunun ölümüyle cezalandırılabilirdi. Paskalya şenliğinin tarihini değiştirmek ve başka bir zamanda kutlamak gibi kendini bilmezlikte bulunan *audien* ya da kuartodesiman (quartodéciman)'lar da ölüm cezasına çarptırılacak ölçüde suçlu sayıldı. (1359) Tüm yurttaşlar açıkça suçlamada bulunabilirlerdi. Ama, haklı olarak iğrenç bir ad halini alan engizisyon kurumu, Teodosius zamanında oluşturuldu. Ancak, bu ceza yasalarının, pek seyrek ve zorunlu durumlarda uygulandığını ve, dindar hükümdarın, insanları cezalandırmaktan çok yola getirmeye ve korkutmaya niyetli olduğunu düşünmek ve buna inanmak doğru olur. (1360)

Kilise azizlerince türesel ve dine uygun bulunarak övülen işkence kuramı Teodosius'çe oluşturuldu. Ne var ki bütün kapsamıyla uygulanması ve dinsel kanıları için uyruklarının kanını döken hıristiyan imparatorlardan birinci olması ona değil, taht ortağı ve yarışmacısı (rakibi) Maksimus'e düştü. İspanya eyaletlerinin dinginliğini bozan yeni sapkınlık mezhebi Prissilianist'lerin davası Bordo sinod'undan, üst yargı yeri olan Trev imparatorluk kardinaller meclisine getirildi. (1361) Pretorium praefectus'ün kararıyle yedi kişi işkence ve ölüm cezalarına

çarptırılmıştır. Önce, soyluluğu, zenginliği, uzdilliği ve derin bilgisiyle tanınmış olan ve İspanya'da Avila piskoposu bulunan Prissilianus (1362) ölüm cezasına çarptırıldı. (1363) İki rahip ile iki de papaz çömezi, şanlı bir şehit olarak gördükleri piskopos'a - işkencede - eşlik ettiler. Kanlı ceza, eskilerin en ünlüleriyle boy ölçüşen ünlü ozan Latronianus'ün ve, sözen Delfidus'ün dul karısı, Bordo'nun soylu hanımefendilerinden Eukroçya'nın çarpıldıkları işkencelerle sona erdi. (1364) Prissilianus'ün düşüncelerini benimsemiş olan iki piskopos da sürgüne gönderildi ve adları bilinmeyen iki suçlu ise, pişmanlık duydukları için, bağışlandılar. (1365) Yapılan suçlamalar yüzünden işkenceye çarptırılanlar korku ve acı altında alınan itiraflara inanabilmek doğruysa, Prissilianusçülerin sapkınlığı her türlü sihirbazlığa, ahlaksızlığa ve inançsızlığa dayanıyordu. (1366) Tinsel râhibelerinin eşliğinde her yeri dolaşan Prissilianus, tarikat kardeşi papazlar topluluğunda çırılçıplak olarak vaaz vermekle suçlandı ve, Eukroçya'nın kızıyla suçlu ilişkilerinin meyvalarını çirkin ve cezalandırılması gereken araçlarla ortadan kaldırdığı ileri sürüldü. Ne var ki, derin ya da yansız bir inceleme, Prissilianusçülerin doğa yasalarını çiğnediklerini, ancak bunu, isteyerek ve gelişi güzel değil yaşamlarındaki sertlik ve katılığın etkisiyle yaptıklarını ortaya koyacaktır. Karı - koca yatağının beraberliğini suç sayıyorlardı, ki bunun sonucu aileler içerisindeki düzeni bozan birtakım aykırılıklar kendini gösterdi. Hayvan etine karşı tam bir perhiz emri veriyorlar, ya da öğütlüyorlardı. Sürekli ibâdetleri, oruçları ve Paskalya arifesi hazırlıkları arın ve sıkı bir sofuca bağlılık davranışını gerektiriyordu. Gnostiklerin ve Manikeenlerin düzeninde Tanrı'nın Oğlu'nun kişiliğiyle ve ruhun yapısıyle ilgili kanılarını işlemişlerdi. Bu gülünç felsefe, İspanya'dan Mısır'a aktarılmıştı ve Batılıların kaba ruhlarına biraz uyuyordu. Prissilianus'ün adları bilinmeyen öğretilileri, acı çektiler, sıkıntılar içinde kaldılar, yavaş yavaş yitip gittiler. Halk ve papazlar onun temel kurallarını reddettiler. Ama ölümü, uzun ve sert tartışmalara yol açtı. Kimileri onun

hakkında verilen kararı doğru buluyor, alkışlıyordu; kimileriyse bu kararı töresel olmayan kıyıcı bir nitelikte görüyorlardı. Hoşgörü savını bu fırsatta da savunan iki azizi, Milano piskoposu (1367) Ambrosius ile Tur (Tours) (1368) piskoposu Martinus'ü burada beğeniyle dile getiriyoruz. Treve'de öldürülen mutsuzlara acıdılar, onları mahkûm eden piskoposlarla her türlü ilişkilerini kestiler. Her ne denli Martinus, sonradan bu yüce gönüllü davranıştan vazgeçtiyse de nedenleri geçerliydi ve kefareti örnek oluşturdu. Tours ve Milano piskoposları, hiç duraksamadan, sapkınların sonsuza dek cehennemde kalacaklarını söyleyip duruyorlardı. Ne var ki, ölenlerin kanlı görüntüleri bu saygıdeğer yüksek aşamalı papazlara çok kötü geliyordu. Dinbilimin temel kuralları (akîdeleri) doğal duyguları ruhlarından silemiyordu ve, Prissilianus ile inananlarına karşı uygulanan yöntemlerin utanç verici düzensizliği insanlıklarını harekete geçirmişti. Sivil ve kilise mensubu yargıçlar, bağlı oldukları yargılama kural ve yöntemlerinin sınırları dışında güçlerini kullanmışlardı. Gerçekte kilise yargılamasına giren bir dava, sivil (lâyık) yargıca verilmiş, o da davayı görerek kesin karara varmıştı. Piskoposlar, bu yargılamada suçlayıcı rolü oynayarak onursuzlaşmışlardı. (1369) Din sapkınlarının öldürülmeleri için kışkırtmalarda bulunan ve onlara yapılan işkencelerde tanıklık eden İtakius'ün kıyıcılığı halkta tiksinti uyandırdı ve bu bozuk ahlaklı piskoposun günahları onun ileri sürdüğü savların da aşağılık olduğunu ortaya koydu. Prissilianus'ün ölümünden sonra işkence uygulanması, çeşitli işlevlerini kilise ve sivil yargı kurumlarına bölüştüren (sanctus officium) adı altında daha düzenli bir biçime girdi. Papaz, kurbanını yargıca teslim eder, yargıç uygulayıcının eline verir ve kilisenin, suçludaki tinsel kıyayı (cürmü) gösteren acımasız kararı sanki bir bağışlama ve yarlıgama (şefaat) belgesine büründürülür.

Teodosius dönemini ünlü kılan kilise adamları arasında (1370) Nazianzeli Gregorius, kürsü vaaz ve dersleri alanındaki yeteneğiyle seçkin bir yer tutmuştur. İnsanların kanısına

annesi kraliçe Justina'ya kaldı. Justina gözüpekliği ve güzelliğiyle ün salmıştı. Şu var ki, ortodoks bir halkın içerisinde, ne yazık ki Arius'ün sapkın öğretisini sürdürüyordu. Bir Roma imparatorunun, kendi dinini serbestçe yerine getirme hakkına sahip bulunduğuna inanan Justina, alçakgönüllü bir istekte bulunarak, Milano'nun içinde, ya da dış bölümlerinden birinde bir tek kilisenin ayrılmasını Ambrosius'a bildirdi. Ne var ki, dindar arşövek, başka ilkelere göre davranışlarını yönlendiriyordu. (1373) Dünya yüzündeki sarayların hükümdara ayrılmış olduğuna inanıyordu. Kiliseleri ise Tanrı'nın evi olarak görüyor, kendisini de havârilerin ardılı, ve dolayısıyle, piskoposluk yetki alanı içerisindeki yerlerde tek din yetkilisi sayıyordu. Hıristiyanlığın tinsel ayrıcalıklarından yalnız gerçek inananların yararlanması gerekirdi, ve başpapaz, kendi tanrıbilimsel kanılarını, dinin ve gerçeğin temelli şaşmaz kuralı olarak görüyordu. Şeytana uyanlarla her türlü toplantıyı ve görüşmeyi reddetti, dine saygısızlıkta bulunmaktansa acı çekerek şehit olmayı yeğleyeceğini bildirdi. Kendisine karşı bir saldırı olarak nitelendirdiği bu red yanıtından öfkelenen Justina, imparatorluk otoritesini kullanmaya karar verdi. İbadetini serbestçe yapmayı istediği Paskalya'dan birkaç gün önce arşövekin imparatorluk konseyine gelmesini buyurdu. Ambrosius bu çağrıya saygıyle uydu. Kendi istemediği halde halk da onu izledi, ve söylenerek sarayın kapılarını tuttu. Valentinianus'ün yüksek görevlilerini korku aldı. Arşövek'e bir sürgün kararı vermek yerine, hükümdarı koruması için otoritesini ortaya koymasını ve başkentte dinginliği geri getirmesini ondan rica ettiler. Ne var ki, Ambrosius'e verilen ve onun da vatandaşlara aktardığı sözler kalleş sarayca, kısa bir süre sonra çiğnendi ve bağnazlığın bütün düzensizlikleri, hıristiyanlığın ibadete ayırdığı altı gün boyunca hüküm sürdü. Saray yetkilileri, imparatorun ve ana imparatoriçenin gelişi için önce Portianus kilisesini, daha sonra da yeni bazilikayı hazırladılar ve geleneksel biçimde süslediler. Ayak takımının saldırılarından korumak için güçlü bir muhafız birliği

göre tansıklar yaratması, Martinus'ün papazlık erdemlerine büyük renk katmıştır. Ne var ki, gözüpek Ambrasius'ün gücü ve becerisi ona, haklı olarak, piskoposluk tâcını kazandırmıştır. (1371) Soylu Romalılardan gelen bir ailedendi. Babası, seçkin bir görev olan Galya pretorium prefektusü olmuştu. Oğlu, parlak bir eğitim görmüş, olağan yükselme aşamalarıyla Liguriya konuluslüğü'ne yükselmiş ve Milano'da yerleşmiştir. Ambrasius otuz dört yaşına geldiği halde vaftiz edilmemişti. Bu durumdayken herkesi şaşırtan bir atama kararıyle, eyalet valiliğinden başpiskoposluğa geçirildi. Tarihin bildirdiğine göre, hiçbir tertip ve entrikaya başvurmadan, halkın oybirliğiyle bu oruna seçildi. Alkışların arkası o denli sürüp gitti ki, Ambrosius, konu bakımından kilise işlerinin yabancısı olmasına karşın piskoposluğu kabul etmek zorunda kaldı. Ama kafasının güçlü ve yetenekli çalışması, kısa zamanda kilise işlerini büyük başarıyla görmesini sağladı. Dünya nimet ve gösterişlerinden seve seve sıyrılarak, kilisenin yararına imparatorların duyuncunu (vicdanını) yönetmeye ve imparatorluğun yönetimini denetlemeye başladı. Gratianus, onu babası gibi seviyor ve sayıyordu. Ambrosius, bu genç hükümdarın öğrenmesi için teslis inancı üzerine bir yapıt meydana getirdi. Gratianus'ün trajik ölümünden sonra, kendi oğlu Valentiniaus'ün güvenliği için titremekte olan imparatoriçe Justina onu, iki kez, arka arkaya Trev sarayına elçi olarak gönderdi. Ambrosius, politikada ve kilise işlerinde gösterdiğine eşit bir anlayış ve usla çalışarak Maksimus'un tutkulu tasarılarını erteletmek ve İtalya'daki barışı sürdürmek başarısını elde etti. (1372) Ambrosius, yaşamını ve yeteneklerini kilisenin hizmetine adamıştı. Zenginliğe karşı tiksinti duyduğundan kişisel varlığını terketmiş ve Kutsal gümüş takımını, kölelerin azat edilmesi karşılığı olarak satmıştı. Milano halkı ve papazları, hükümdarlarından bir kayra (lutuf) istemeden ve onların gözünden düşmekten korkmaksızın dostluğunu sürdüren başpiskoposlarını çok seviyorlardı.

İtalya yönetimi ve genç hükümdarın vasiliği, doğal olarak

de bulundurmak gerekiyordu. Sokaklarda görünmeyi göze alan Ariusçü papazların canları tehlikedeydi. Ambrosius, kendine düşman olanları öfkeli kalabalığın elinden kurtarma insanlığını ve mertliğini gösterdi.

Halkın hırçınlığını yatıştırmaya uğraşmakla birlikte, vaazlarının ruhları etkileyici şiddeti, Milano halkının başkaldırma eğilimlerini de kamçılıyordu. İmparatorun annesini Havva'nın, Eyub'ün karısının, İzabel'in ve Herodatus'ün kişilikleriyle karşılaştırmak gibi densizliklerde bulunuyordu. Arius'çüler için ayrılmış bir kilise istemeyi, putperestlik zamanlarında hıristiyanların uğradıkları en kıyıcı işkencelerden biriymiş gibi gösteriyordu. Sarayın dikkatli ve sakınır tutumu, korktuğu biçimde yorumlanıyordu. Esnaf ve zanaatkâr topluluklarına ikiyüz altın liralık para cezası konuldu. İmparator adına, tüm subayların ve adalet görevlilerinin, başkentteki karışıklıklar yatışıncaya dek evlerinden çıkmamaları buyuruldu. Valentinianus'ün yüksek görevlileri, halkın önünde, Milano'nun en saygıdeğer hemşerilerinin Arşövek'e bağlı olduklarını söylemek yanılgısında bulundular. Hükümdarının istencine karşı alçak gönüllülük göstererek, yurtta yeniden barışı kurması için ona yalvardılar. Ambrosius, gösterişsiz ve saygılı terimlerle olmakla birlikte, bir iç savaç ilânı gibi sayılabilecek sözlerle yanıt verdi. Şöyle diyordu. «İmparator, alınyazısını ve canını güvence içinde görebilir; şu koşulla ki, İsâ'nın kilisesine hiç bir zaman kötülükte bulunmayacaktır; piskoposluğun saygınlığına zarar getirmeyecektir. Aksi halde, şeytanın fesatlarına kapıldığı sürece her türlü azâbı çekecek ve, kendisine bağlı sürüsünün gözleri önünde mihrapların basamaklarında ölmeyi yeğ tutacaktır. Halkın öfkesini dürtüklemeye kalkarsa bu insanları ancak Tanrı yatıştırabilir. Yeniden başlamaya hazır gibi görünen karışıklığın ve kanlı sahnelerin yinelenmemesi için yüce varlığa yalvarmalıdır. Tüm İtalya'yı acıya boğabilecek güzel bir kentin yıkılıp gitmesinden sonra yaşayabileceğini herhalde ummamalıdır.» (1375) Justina'nın aşırı sofuluğu, kiliseyle ve Milano halkıyle karşı karşıya

kaldıkları bu anlaşmazlıkta, saray muhafızlarının etkin bağlılıklarına güvenebilseydi, oğlunun imparatorluğunu tehlikeye düşürebilecekti. Çatışmanın konusu olan basiliği ele geçirmek üzere kalabalık bir Got birliği yürüyüşe geçirilmişti. Barbar görenekleriyle Arius'çü ilkeleri kişiliklerinde birleştirmiş olan yabancı ücretli askerlerin en kanlı sonuçlar doğuracak buyruklarını da, gözlerini kırpmadan yerine getirecekleri sanılıyordu. Arşövek onları kilisenin kapısında bekliyordu. Onlara afaroz kararı korkusunu vererek, bir baba ve öğretici tutumuyla, Romalıların konuksever korumalarını elde etmek için yakardıkları Tanrı'nın evini mi ele geçirmek istediklerini sordu. Gotlar; şaşkınlık ve saygı duyguları içerisinde, birkaç saatlik önel tanıdılar. Bu süre içinde imparatoriçenin en aklı başında danışmanları, Milano'daki katoliklerin tüm kiliselerini rahat bırakmasını ve öc alma tasarılarını, elverişli koşulların gerçekleşeceği zamana ertelemesini ondan istediler. Valentinianus'ün annesi Ambrosius'ün bu utkusunu hiçbir zaman bağışlıyamadı, genç imparator da, kendisini, haddini bilmez bir papazın boyunduruğuna sokan hizmetlilerinin gösterdiği alçaklıktan sert sözlerle yakındı. Justina'nın isteklerine karşın, Milano sarayına bağlı olan tüm eyaletlerde uygulanmak üzere bir hoşgörü buyrultusu yayımlandı. Rimini konsilinin benimsediği inancı sürdürenler, ibadetlerini serbestçe yapma olanağını elde ettiler ve imparator, bu düzenlemeyi engelleyecek olanların, kamu düzenini bozanlar için olduğu gibi ölüm cezasına çarptırılacaklarını bildirdi. (1378) Milano arşövekinin ırasına (karakterine) ve kullandığı deyimlerin açıklığına göre, kendisini izleyen Ariusçü görevlilere ve yargıçlara, kanlı ve zâlimce yasa dediği bir buyrultuya karşı gelmekle suçlama fırsatı ve kanıtı vermiş oluyordu. Valentinianus'ün imparatorluk konseyi Ambrosius için çok ılımlı bir sürgün kararı aldı. Buna göre, sürgün yerinin ve birlikte götüreceği yoldaşlarının sayısını kendisi seçecekti. Kilise'nin karşı karşıya kaldığı tehlike, hükümdara edilgen biçimde boyun eğmeyi buyuran azizlerin kuralını baş papaza unuttur-

du. Bu sürgün kararına uymayı reddetti. Halk da bu reddini oybirliğiyle alkışladı. (1377) Vatandaşlar nöbetleşerek arşövekleri ni korudular. Katedralin piskoposluk sarayı kapılarını sağlam bir biçimde kapattılar. Kuşatmaya gelen birlikler bu müstahkem yere karşı saldırıya geçmenin başarısız kalabileceğinden korktular. Ambrosius'ün eli açıklığı yüzünden geçimlerini sağlama olanağı bulan yoksullar alayı bu durumu, sevgilerini ve minnetlerini tanıtlamak için fırsat bildiler. Yandaşlarının uzun ve sıkıcı gece nöbetlerinde sabırları tükenmesin diye arşövek, Milano kilisesinde sürekli olarak ve yüksek sesle ilâhi okutturuyordu. Kilise içerisinde kuşatılmış durumdayken bir düş gördü. Buna göre, üç yüz yıl önce buraya Gervais ve Protais adlı iki şehit'in cesetleri gömülmüştü. (1378) Hemen, kilisenin döşeme taşlarının altında başları gövdelerinden ayrılmış iki ölü bulundu ve çok kanlı oldukları belliydi. (1379) Bu kutsal kalıntılar büyük bir saygıyla halkın dinsel hayranlığına sunuldu ve bu mutlu buluşun sonuçları Ambrosius'ün tasarılarına destek sağladı. Şehitlerin kemikleri, kanları ve giysileri bile bir esenlik erdemi olarak nitelendirildi ve, etkinliklerinden birşey yitirmeksizin en uzak konu ve nesnelei de etkileyebileceklerine inanıldı. Bir körün gözünün olağanüstü açılması (1380) ve cinlere karıştığı söylenen tutkunların bunlardan kurtuluşu arşövek'in tinsel güç ve yeteneklerine bağlılığı artıyordu. Bu tanıklar Ambrosius'ün kendisince olduğu gibi, sekreteri Paulinus, ve, o sıralarda Milano'da retorik dersleri veren öğretilisi, ünlü Augustinus'ce de doğrulanmıştır. Çağımızın felsefesi, hiç kuşkusuz, arşövekin çabaları ve entrikalarıyla oluşmuş bu maskaralıklarla alay eden Justina'nın ve Arius'çu sarayın inançsızlığını onaylıyacaktır. (1381) Her ne olursa olsun, bunların halk üzerindeki etkisi hızlı ve önüne geçilmez nitelikte oldu. Güçsüz hükümdar, istemediği halde, göklerin gözdesi karşısında pes etti. Yeryüzünün güçleri de Ambrosius'dan yana birleştiler. Teodosius'ün yarar sağlamayan öğüdü de bağlılık ve dostlukla benimsendi, ve Galya'nın gaspçısı tutkularının amacını dinsel ça-

ba maskesi altında saklamayı sürdürdü. (1382)

Maksimus, bugün Avrupa'nın en gelişmiş üç krallığını kapsayan geniş ülkeleri elinde bulundurmakla yetinmiş olsaydı yaşamının sonuna dek dinginlik içerisinde saltanat sürebilecekti. Ne var ki, utku aşkı, ya da tehlike korkusu taşımayan askersel güçlerinin görünüşü ona fetih tasarıları esinledi ve başlangıçta elde ettiği başarıları hemen yıkılmaya dönüştü. Almanya'daki ulusların en yırtıcılarından oluşan kalabalık bir barbar ordusunu elinde tutabilmek için Galya'yı, İspanya'yı ve İngiltere'yi eziyordu. Bu orduyla İtalya'yı ele geçirmeye ve, katolik uyruklarınca tiksinti duyulan, henüz çocuk yaştaki bir hükümdarın tacını da almaya hazırlanıyordu. Alplerin geçidini çatışmadan ele geçirmek için Valentinianus'ün elçisi Domninus'e iki yüzlü bir karşılama gösterdi ve Pannonia savaşında efendisine yardımcı olması için çok sayıda birliklerden oluşan bir ordu önerdi. Ambrosius, dostluk gösterileri arasında tuzağı sezinlemişti. (1383) Ama Domninus, Trevi sarayının göz boyacılıklarına aldanmış ve kanmıştı. Milano konseyi de tehlike kuşkusuna yer vermemiş, gözüpeklikten çok korkunun etkisiyle körükörüne bir güven göstermişti. Elçi, yardım birliklerini yürüyüşe geçirtti ve bu askerler, hiçbir güçlükle karşılaşmaksızın Alp kalelerine girdiler. Ne var ki, kalleş Maksimus de, ordusunun geri kalanıyla arkadan onları izledi. Yürüyüşe geçtiğini bildirecek haberlerin sızmaması için tüm önlemleri aldığından, ancak silahlar üzerinde yansıyan güneş ışığından ve süvarilerin at mallarından yükselen toz bulutundan düşmanın Milano kapılarında olduğu anlaşılabildi. İşler bu aşamaya gelince Justina ve oğlu'nun, kendi tedbirsizliklerinden ve Maksimus'ün kalleşliğinden başka kimseye suç yüklemeleri söz konusu olamazdı. Cermenler'den oluşan bir orduya karşı çıkabilmek için ne zamanları vardı, ne de bunu göze alabilirlerdi. Kendilerini sevmeyen insanlarla dolu başkent pek güvenli bir yer sayılamazdı. Kaçmak, onlar için tek umardı ve Akuile'ye sığınmaktan başka yapacakları bir şey yoktu. Maksimus, ırasındaki bozukluğu giz-

lemeye bile gerek görmüyordu ve Gratianus'ün kardeşi de ağabeyinin başına gelenlerin kendisinde de yineleneceğinden korkabilirdi. Gaspedici, zafer alayıyla Milano'ya girdi. Milano arşöveki her ne denli onunla ilişki kurmayı reddettiyse de, yurttaşlara başeğmelerinin gerekliliği ve karşı koymanın tehlikesi üzerine vaazlar vererek, dolaylı biçimde Maksimus'ün silahlarına yardımcı olmuştu. (1384) Mutsuz Justina, esenlikle Akuile'ye varabildi. Bu kentin tahkimatı ona yetersiz göründü. Bir kuşatılmadan korktu ve, Batı'nın tüm eyaletlerinde gücü ve erdemleri dilden dile dolaşan büyük Teodosius'ün korumasını istemeye karar verdi. İmparatorluk ailesini götürmek üzere gizlice bir gemi hazırlattı, İstirya'da küçük bir limandan gemiye binildi, Adriyatik ve İyonya denizi geçilerek Peloponez burnu geride bırakıldı, ve böylece uzun bir deniz yolculuğundan sonra Selânik limanına esenlikle girildi. Valentinianus'ün tüm uyrukları, tahtı bırakmakla ilgisini kesen hükümdardan ayrılmış oldular. Küçük İtalya kenti Emone'nin karşı koyması dışında Maksimus, hiç kılıca davranmadan tüm Batı imparatorluğunu ele geçirmiş oldu.

Teodosius, yüce sığınanlarını Konstantinopolis'e çağıracak yerde, kendisinin duyduğu gizli bir gerekle, Selânik'de tutmayı kararlaştırdı. Bu, onlardan hoşlanmadığı, ya da kendilerine ilgi göstermediği için değildi. Nitekim, sarayına ve senato'ya mensup bir toplulukla, onlarla buluşmak üzere, Selânik'e gitti. İlgisinin ve bağlılığının hiç sarsıntıya uğramadan sürdüğünü onlara bildiren Teodosius, imparatoriçeye, mezhep sapkınlığının kimi zaman bu dünyada da cezalandırıldığını, İznik inancını benimsediğini açıklaması halinde oğlunun yeniden tahtına oturmasını kolaylaştırmış olacağını ve dünya nimetleriyle göksel kayra (lutuf) lara kavuşacağını saygı ve sevgiyle anlattı. İmparator, barış ya da savaş seçeneklerinden birinin kararlaştırılması için sorunu konseye getirdi. Türe ve onur, Gratianus'ün ölümünden sonra çok zorunlu bir hal almıştı. Teodosius'e imparatorluk vermiş olan bir imparatorluk ailesine yapmış olduğu kö-

tülüklere Maksimus yeni saldırılar eklemişti. Ne antlaşmalar, ne and içmeler onun tutkularını durduramıyordu. Barışı korumak şöyle dursun, kalleş bir gaspçının tutkulu amaçları önlenemezse Doğu da onun saldırısına açık kalmış olacaktı. Asker ve yurttaş olarak kısa süreden beri Romalılaştırılmış olsalar da, barbarlar kendi budun (kavim)'larının yırtıcılığından bir bölümünü koruyorlardı. Onların bu değerlerini savaşta harcıyarak, hem sayıları azaltılmış olacak, hem de birçok karışıklık ve düzensizliklere neden oldukları eyaletler dinginliğe kavuşacaktı. Konseyin çoğunluğunca onaylanan bu düşünce düzenlerine karşın Teodosius, yeniden anlaşmaya varılması olası bulunmayan bir neden için silaha sarılmakta ikircimlik gösteriyordu. Kuşkusuz onun yüce ruhu, çok çekmiş halk için ve kendi çocuklarının bile güvenliği için kaygı duymaktaydı. Tek bir adamın kuşkusu imparatorluğun alınyazısını sallantıda bırakırken prenses Galla'nın çekiciliği, kardeşi Valentinianus'den yana Teodosius'ü etkiliyordu. (1385) Bir kahraman, güzelin döktüğü gözyaşlarına karşı koyamaz. Teodosius'ün de kalbi gençlik ve duru güzelliğin etkilerinden kendini kurtaramadı. İmparatoriçe Justina onun bu tutkusundan ustaca yararlanmayı bildi ve evliliğin gerçekleşmesi iç savaşın güvencesi ve habercisi oldu. Aşk için gösterdiği zayıflığı büyük bir adam için silinmez bir leke olarak gören duygusuz eleştirmenler, hele bu büyük adam dindar bir imparatorsa, Zosime'nin bu olay için yazdıklarını benimsemezler. Halbuki ben, açık yürekle söyleyeyim ki, bu dünyanın baştan başa kanlı yaşamı içerisinde, korkunç olmayan ve insan yaşamı için daha tatlı duyguların izlerini görmek istiyorum. Tutkulu ve kanlı bunca utku kazanmışlar gürûhunda, silahlarını aşkın elinden alan kahramanı sevgi ve saygıyle anıyorum. Pers kralı bir bağlaşma (ittifak) anlaşmasıyle güvene alındı. Barbarlar, sınırlara saygılı olmayı, ya da saydıkları bir hükümdarın sancağı altına girmeyi kabul ettiler. Savaş hazırlıkları, Teodosius'ün imparatorluk alanına giren Fırat'tan Adriyatik denizine dek tüm ülkelerde büyük bir çabayla yürütüldü. Düzenlemeler-

deki ustalık Doğu'nun gücünü artırıyordu ve bu durum Maksimus'ün dikkatini çekiyordu. Arbogaste gibi yiğit bir komutanın yönettiği seçkin birliklerin Tuna boyunca yürüyüşe geçmesinden ve Galya'nın göbeğine giden yol üzerinde Retya'ya girmesinden korkmakta hakkı vardı. Yunanistan ve Epir limanlarında güçlü bir filo oluşturuldu. Amaç, bir deniz savaşı sonunda açılacak yoldan Valentinianus ile annesini İtalya'ya göndermek, vakit geçirmeden onları, imparatorluğun ve dinin baş yeri olan Roma kentine ulaştırmaktı. Bu plan uygulanmaya konduğu sırada Teodosius de, çok sayıda ve disiplinli askerden kurulu bir ordunun başında değersiz yarışmacısıyle karşılaşmak için ilerlemekteydi. Maksimus ise, Emone kuşatmasından sonra, Pannonya'nın bir kenti olup Sava'nın geniş ve hızlı akışıyla iyice korunan Sisçiya dolaylarında ordugâhını kurmuştu.

Magnensius'ün uzun süren dayanışını ve birbiri ardınca başvurduğu girişimleri anımsayan kıdemli lejyonerler hiç kuşkusuz iki ya da üç kanlı savaş yapacaklarını düşünerek hazırlıklı bulunuyorlardı. Ne var ki, onun gibi Batı tahtını gaspetmiş olan Maksimus'e karşı başlatılmış harekât iki ayda tamamlandı. (1386) Doğu imparatorunun ekeliği (dehâsı), bu alınyazısını belirleyici bunalımda ne gözüpeklik ne de herhangi bir yetenek gösterememiş olan Maksimus'e doğal olarak üstün gelecekti. Çok sayıda süvarisi bulunması Teodosius'ün ustalığına ayrıca yardımcı oldu. Hunlarla Alen'ler ve onlara öykünen Gotlar, at üzerinde savaşan okçu birlikleri oluşturmuşlardı ve çevik devinim yetenekleriyle Galyalıların ve Cermenlerin saflarını kırıyorlardı. Çok sıcak yaz gününde uzun bir yürüyüşten sonra, köpük içerisindeki atları üzerinde Sava ırmağına atılarak, düşmanın bulunduğu kıyıya geçtiler, burada savunma yapan kuvvetlere saldırarak onları kaçmak zorunda bıraktılar. Gaspedicinin kardeşi Marcellinus, ordusunun umudu ve son başvuracağı güç olarak gördüğü seçkin kohortlarla kaçanların yardımına koştu. Gecenin yaklaşmasıyle kesilmiş olan savaş, gün ağarırken yeniden başladı, ve inatçı bir savunmadan son-

ra Maksimus'ün en yiğit askerleri, silahlarını imparatorun ayaklarının önüne bıraktılar. Emone'de oturanların alkışlarını dinlemekle vakit yitirmeyen Teodosius, önünde, kapıldığı büyük korkunun çabukluğuyla kaçan gaspedicinin öldürülmesi ya da yakalanmasıyle savaşı bitirmek üzere yürüyüşünü sürdürdü. Jülyen Alpleri'nin doruğundan öyle çabuk geçti ki ayni gün Akuile'ye vardı. Burada, her yandan kuşatılan Maksimus kale kapılarını kapamak için ancak vakit bulabildi. Ama bu kapılar, yenici bir düşmanın gücüne uzun süre dayanamazdı. Halkın ve askerlerin ilgisizliği, hoşnutsuzluğu ve umutsuzluğu Maksimus'ün yıkılışını hızlandırdı. Tahtından zorla indirilerek imparatorluk nişan ve süslemeleri söküldü ve Akuile'den yaklaşık üç mil ötedeki Teodosius'ün karargâhına getirildi. İmparator, bu mutsuz insana kötü davranmadı; tersine, durumuna acımış göründü. Kişisel düşmanı olmamış bulunan, ancak tiksinti duyduğu Maksimus'ü bağışlayabilecekti. Anlattığımız kötülükler duyarlığımızı artırmakla birlikte Teodosius, yarışmacısının yerlere yatarak ayaklarına kapanmasını görmek istemiyordu. Ne var ki Gratianus'ün öldürülmesi ve türeye karşı saygı, istenç dışı acıma duygusuna son verdi. Teodosius, Maksimus'ü askerlerin öcalmasına bıraktı. Onlar da alıp götürdüler ve kafasını kestiler. Gaspedici'nin oğlu Viktor, babasının buyruğuyla augustus sanını almıştı. O da Arbogaste'nin emri, belki de eliyle öldürüldü. Teodosius'ün tüm önlemleri başarıyla taçlanmış oldu. Çok daha güç ve kanlı olacağını sandığı iç savaş böylece sona erince imparator, Milano'daki sarayında, eyaletlerdeki düzeni yeniden kurma işleriyle uğraştı ve, ilkbar başlarında, Konstantinus ve Konstansius'ün yaptıkları gibi, Roma kentine zafer alayı ile girdi. (1387)

Suskunluğunu tehlikesizce tutabilen sözen tiksinmeden ve güçlüğe uğramadan Teodosius'ü övebilir. (1388) İleriki kuşaktan haklı olarak övülmeye değer bulacaklardır. (1389) Yasalarının ussallığı ve ordularının başarısı, onun uyguladığı devlet yönetimine karşı kendi uyruklarının ve düşmanlarının bile say-

lar, hiç kuşku yok ki, bu hükümdarı, ırası (karakteri) bakımından gısını çekiyordu. O, hükümdar saraylarında pek az rastlanan aile yaşamının erdemlerini seviyor ve uyguluyordu. Teodosius kanık (kanaatkâr) ve sili (namuslu) idi. Sofranın keyfini, aşırıya kaçmadan, çıkarıyordu. Kadına karşı tutkular onu görevlerinden alıkoyamıyordu. İmparator yüceliğinin şatafatlı sanlarıyla donanmış olduğu halde, karısına bağlı koca ve hoşgörülü babalar için kullanılan sevecen diye adlandırılmasını istiyordu. En gerçek saygıya değer olan amcasını ikinci bir baba gibi sevip kolluyordu. Teodosius, erkek ve kız kardeşinin çocuklarını kendi öz çocukları gibi benimsedi, ve en uzak kısımlarına bile ilgisini esirgemedi. Bu arada, candan dostlarını da, tahta çıkmadan önce tanıdığı açık yürekli kimseler arasından seçmişti. Soylu ruhu, taht ve tacın giçici seçeneklerinden tiksinti duyuyordu; davranışları, kötülükleri unutup yalnızca iyilikleri anımsamayı bildiğini tanıtlamıştı. İlişkide bulunmak durumunda olduğu uyruklarıyle görüşmesinde onların yaşlarına, toplumsal sınıflarına ve yaratılışlara göre uyum sağlıyor, gönül okşayıcı tutumunu elden bırakmıyordu. Hareketlerindeki incelik ruhunun saf ve temiz yansımasıydı. Teodosius, erdemli kimselerin doğruluğuna saygı duyuyor, yararlı her yeteneği el açıklığıyla ödüllendiriyordu. Çok amansız bir kinle ezdiği mezhep sapkınları bir yana bırakılırsa denebilir ki, onun etkin iyiliği tüm insanlar için yaygın nitelikteydi. Büyük bir imparatorluğun yönetimi, bir ölümlünün zamanını ve tüm yeteneklerini kullanmasını gerektirecek önemdedir. Bununla birlikte, bir bilgin ününü kazanmak için can atmamış olan bu çalışkan hükümdar, boş kaldığı zamanlarda öğretici yapıtları okuyordu. Tarih, en gözde inceleme konusuydu. Roma tarihleri, onbir yüzyıllık uzun bir süre içerisinde gönencin ve insan yaşamının değişken ve çarpıcı tablolarını gözler önüne seriyor, insanların ve özgürlüğün baş cezaları olmuş Kinna (Cinna), Marius ve Silla'nın kıyıcılıkları karşısında dehşetle haykırıyordu. Geçmiş olayların nedenleri üzerine yansız kanıları, onun tutumunu düzenlemesi için

fırsat oluşturuyordu. Kendi geleceği düşünmüyor, servetini geçici imparatorluk olanaklarıyle sağlama ve çoğaltına yoluna gitmiyordu. Onun için en mutlu anlar ılımlılığın egemen olduğu zamanlardı. İç savaşın tehlikeleri ve başarılarından sonra gösterdiği yarlıgamalar (bağışlamalar) nedeniyle herkesi kendine hayran bıraktı. Utkunun ilk karışıklıkları içerisinde, gaspedicinin muhafızlığını yapan Mores'lerden bir bölümü öldürülmüştü. Geriye kalan en suçluları da, yargılanmak üzere Mahkemeye teslim etti. Ne var ki, imparator, suçluları cezalandırmaktan çok suçsuzları kurtarmak için ilgi gösterdi. Topraklarının kendilerine geri verileceğine inanarak mutlu olan Batı'nın mutsuz vatandaşları, yitirdiklerine eşit değerde para alınca şaşırıp kaldılar. İmparator, Maksimus'ün kızlarıyla annelerinin geçim sorunlarını ve eğitim giderlerini bol bol karşıladı. (1390) Bunca erdem, eski Brutus yeniden dünyaya gelse krallığa karşı duyduğu tiksinti duygusundan vazgeçerek bunu Teodosius'ün ayaklarına bırakırdı, diye büyük heyecanla düşüncesini belirten sözen Pacatus'e, bir ölçüde hak verdirebilir. (1391)

Bununla birlikte, Cumhuriyetin kurucusunun keskin gözü, zorbalık yönetimi için duyduğu yeni beğeniyi ortadan kaldıracak nitelikte iki temel eksikliğin de farkına varacaktı. Teodosius'ün tasasızlığı, (1392) çoğu zaman erdemlerinin işlerliğini zayıflatıyor, kimi zaman kendini öfkeye kaptırıyordu. (1393) Önemli bir konuyu ele aldığı zaman, gözüpekliği en büyük atılımları başaracak bir güç kazanıyorsa da bir girişimin başarıyla sona ermesini izleyen zamanlarda kahraman, utangaç bir ilgisiz haline giriyordu. Zamanını uyrukları için kullanma gereğini unutarak, gösterişli bir sarayın içerisinde, saf ve günahsız ama birtakım havaî eğlencelere kendini kaptırıyordu. Teodosius, yaratılış bakımından sabırsız ve öfkeli bir insandı. Hiç kimseyi karşısında çekemiyordu; çok az kimse ona dert anlatmayı göze alabiliyordu. Hükümdar, zayıf ve güçlü yanlarının da tehlikelerinden korkuyordu. Tutkularının coşkusunu yenmek, hiç değilse azaltmak için durmadan çalışıyordu. Çabalarıyla kazan-

dığı başarı yarlıgamasının değerini artırıyordu. Her zaman bir savaşımı gerektiren zor erdemin hep başarıya ulaşması beklenemez. Akıllı ve bağışlayıcı bir hükümdarın saltanatı, olsa olsa Neron'a ve Domitianus'e yakıştırılabilecek bir kıyıcılık eylemiyle lekelenmiş oldu. Teodosius'ün Antakya halkına tanıdığı bağışlamayı ileriki kuşaklara seve seve ulaştıran tarihçisi, üç yıldan daha az bir süre sonra Selanik halkını kılıçtan geçirmesini acı duyarak anlatma durumunda kalmıştı.

Antakya halkının kaygılı ırası (karakteri) ne kendi durumundan, ne de imparatorlarının yönetiminden memnundu. Teodosius'ün Arius'çü uyrukları kiliselerinin yitirilmesinden yakınıyorlardı. Antakya arşöveklik orunu için üç piskopos, çekişiyordu. İstekleri konusunda verilen karar, bitkin hale gelen iki tarikat papaz topluluğunun yakınmalarına yol açtı. Gotlara karşı savaşın gereksinmeleri ve barışın neden olduğu kaçınılmaz harcamalar imparatoru vergileri yükseltmek zorunda bırakmıştı. Avrupa'da meydana gelen mutsuzluklardan acı çekmemiş olan Asya eyaletleri onların yükünü azaltma önlemlerine tiksinerek katılıyorlardı. Saltanatının onuncu yılı yaklaşıyordu. Gelenek olmuş bayram dolayısıyla askerlere ödüller dağıtılıyor ve önceleri bağış biçiminde halktan toplanan bu ödül karşılıkları uzun süreden beri vergi haline dönüşmüş bulunuyordu. Bununla ilgili buyrultular Antakyalıları korku ve telâş içerisine soktu. Majistra'nın mahkeme binası, acındırıcı ve saygılı sözlerle kötülüklerin düzeltilmesini yalvararak isteyen bir kalabalıkça sarıldı. Yakınmaları ağır suç olarak değerlendiren komiserlerin büyüklük satmaları halkın öfkesini gittikçe azdırdı. Yergiler ve sövmeler her yandan duyulmaya başladı. Önce yüksek görevlilere yöneltilen bu yergi ve sövgüler yavaş yavaş imparatora yöneldi. Onları yatıştırmak için alınan önlemlerin zayıflığı yüzünden artan öfkeleri, kentin en güzel alanlarında genel saygıyla selâmlanmaları için konulmuş imparatorluk ailesinin portreleri üzerinde kendini gösterdi. Teodosius'ün, babasının, eşi Flaççila'nın ve oğulları Arkadius ile Honorius'ün hey-

kelleri kırıldı, sokaklarda sürüklenerek dolaştırıldı. Bir okçu birliğinin olay yerine gelmesiyle karışıklık hemen sona erdi ve Antakyalılar, yaptıkları yanlışlığın ne denli büyük olduğu ve cezasının da ağırlığı üzerinde düşünme fırsatı buldular. (1394) Eyaletin yöneticisi, ayaklanmanın tüm ayrıntılarını bir raporla saraya bildirdi. Tirtir titreyen Antakyalılar da, piskoposları Flavianus'ü suçlarının itirafını ve duydukları pişmanlığı hükümdara sunmakla görevlendirdiler. Yanına arkadaş olarak da, olasılıkla Libanius'ün öğretilisi ve dostu Hilaire'i kattılar. Bu uzsözlü senatör, aklıyla, üzücü olayda yurdu için büyük ölçüde yardımcı oldu. (1395) Antakya ile İstanbul arasındaki uzaklık sekizyüz mildi. İmparatorluk posta arabalarının hızlılığına karşın suçlu kent, gelecek yanıtın ürkütücü kuşkusu içerisinde acı çekti. Büyük korkular arasında kulaklarına geliyordu ki, heykellerine, özellikle sevgili karısının heykeline karşı işlenmiş saldırılardan dolayı fena halde öfkelenen imparator, yaş, ve kadın - erkek ayrımı gözetmeksizin tüm kentin taranarak halkın kılıçtan geçirilmesini buyurmuşmuş... (1396) bunu işitenlerden bir bölümü Suriye dağlarına ve en yakın çöllere kaçmıştı. Böylece, yirmi dört günlük kaygıyla bekleyişten sonra, saray muhafız ordusu komutanları Hellebikus ile Sezarius imparatorun buyruklarını ve Antakya için kararını açıkladılar. Bu kendini beğenmiş başşehir, derece düşürülmesine uğratılıyor, adını ve kentsel haklarını yitiriyordu. Doğu'nun bu koca merkezinden toprakları, ayrıcalıkları ve gelirleri alınıyor, aşağılatıcı köy adı verilerek Laodiçe'ye bağlanıyordu. (1397) Hamamlar, sirkus ve tiyatrolar kapatıldı. Eğlencelerden ve bolluktan yoksun kalmaları için, her yıl yapılan tohum dağıtımı da kesildi. Ayrıca, heykelleri kırıp devirenlerle bunların eylemelrine engel olmayanlar için Teodosius'ün temsilcilerince dava açıldı. Hellebikus ile Sezarikus, Forum'da, askerlerle çevrilmiş kürsülerinde oturuyorlardı. Soyluluk ve zenginlik bakımlarından en seçkin Antakyalılar'ın zincire vurulmuş oldukları görüldü. Bunlara işkence yapıldı. İki yargıç, kendi yetkilerine dayanarak, suçluların çarptı-

rıldıkları cezaları bildirdiler. Evleri satıldı; eşleri ve çocukları büyük zenginlikten yoksulluğun kucağına düştüler. Halk, Doğu'nun vâizi, uzdilli Kristosmos'un evren türesinin çarpıcı bir tablosu olarak nitelendirdiği bir günlük büyük yıkımın daha kanlı ölüm cezalarıyle sona ereceğini umuyordu. (1398) Teodosius'ün temsilcileri, görevlendirildikleri işi istemeyerek yerine getiriyorlardı. Halkın çektiği acı onların gözlerini yaşarttı ve dağlardan inen *târik-i dünya* papazlarla keşişlerin yakarmalarını saygıyla dinlediler. (1399) Hellebiküs ile Sezarius, kararların uygulamasını ertelemeye râzı oldular. Biri Antakya'da kaldı, öbürü de, en hızlı araçlarla oradan ayrılarak, imparatorun bağışlamasını yalvarmak üzere İstanbul'a gitti. Teodosius'ün öfkesi yatışmıştı bile. Halkın temsilcileri, piskopos ve sözen, elverişli bir görüşme olanağı bulmuşlardı. İmparatorun sözleri, kibir ve güçlülüğün tehdidinden çok incinmiş gönülden gelen yakınmalardan başka birşey olmadı. Antakya halkı, suçlarının bağışlanmasını elde ettiler. Cezaevlerinin kapıları açıldı: aşağılık bir ölümü bekleyen senatörler yeniden evlerine döndüler ve servetlerine kavuştular. Doğu'nun merkezi eski gösterişini ve tüm ayrıcalıklarını kazandı. Meslekdaşları için bağışlanmaları dileğinde bulunmuş olmalarından dolayı Teodosius. Konstantinopolis senatosuna övgülerini belirtti. Hilaire'nin uzdilliğini - onu Filistin valisi yaparak ödüllendirdi, Antakya piskoposuna, ayrılışı sırasında takdir ve teşekkürlerini bildirdi. Teodosius, gösterdiği bu bağışlamalar karşılığında bin tane heykelin yapıldığını gördü, ve türe (adalet) hükümdarların en kutsal göreviyse iyiliğin de en tatlı beğeni olduğunu anladı. (1400)

Selânik ayaklanması ise daha utanç verici bir nedene bağlanmaktadır ve sonuçları da daha felaketli olmuştur. İllirya eyaletlerinin başşehri olan bu büyük kent, çok güçlü bir tahkimat ve kalabalık bir garnizonla Gotların yakıp yıkmalarına karşı korunmuştu. Bu garnizonun komutanı Botherik'in köleleri arasında genç bir oğlan vardı, ve güzelliği sirkus arabacılarından birinin uygunsuz isteklerini dürtüklemişti. Botherik, bu ken-

dini bilmez hayvanlığını cezalandırmak üzere onu cezaevine koydurmuş, sirkteki oyunlarda halkın sevdiği arabacıyı göremeyen izleyicilerin, serbest bırakılması için çığlıklarla yaptığı istek, komutanca reddedilmişti. Bu konuda yapılan hafif tartışmalar halkın hıncına neden olmuş, İtalya savaşında birçok birliği kullanılmış ve asker kaçakları yüzünden zayıflamış olan garnizon kendi generalini halkın öfkesinden kurtaramamıştı. Botherik ve başlıca subaylar halkın saldırısıyle öldürüldüler. Vücutları parçalanarak aşağılandırıcı bir biçimde sokaklarda sürüklendiler. Haber, o sırada Milano'da bulunan imparatora kısa sürede ulaştırıldı. En ılımlı yargıç bile bu ayaklanmanın suçlularını en ağır cezalara çarptıracaktı ve Botherik'in değeri Teodosius'ün nefretini, doğal olarak, artırabilecekti. Türe yolunun ağır işleyişini bekleyecek sabrı kalmamış olan hükümdar, temsilcisinin öldürülmesine karşı öcünü tüm suçluların kılıçtan geçirilmesiyle almaya karar verdi. Bununla birlikte ruhu, bağışlamayla öcalma arasında dalgalanmasını sürdürüyordu. Piskoposların çabasıyla genel bir bağışlamaya söz verecek duruma gelmişti. Ne var ki, bakanlarından biri olan Ruffinus onun öfkesini kışkırttı. Kanlı buyruklarını gönderdikten sonra imparator pişman oldu ama, korkunç sonuçları önlemek için artık çok geç kalınmıştı. Bir Roma kentinin cezalandırılması barbarların gözü dönmüş kızgınlığına bırakılmış oldu ve uygulamada her türlü düzene başvuruldu. İmparatorun adından yararlanılarak Selanikliler sirk oyunlarına çağrıldı. Bu oyunları izlemeye düşkün olan halkın usuna ne korku ne de kuşku geldi. Tüm halk çağrıya uyup gelince, Sirkus'ü gizlice kuşatmış olan askerler genel öldürme buyruğu aldılar. Yerli, yabancı, yaşlı ve kadın erkek, ya da suçlu veya suçsuz ayrımı gözetmeksizin girişilen kıyım üç saat sürdü. En ılımlı tahmine göre yedibin, kimilerine göreyse onbeş bin kişi Botherik'in ruhu için kurban edildi. Belki ayaklanma sırasında Selânik'de bulunmamış olan yabancı bir tüccar suçlu sayılamıyacağı halde iki oğlundan birinin canını kurtarmak için kendi canını ve tüm servetini vermeyi önerdi. Bu

mutsuz baba, önerisinin bekleyiş acısı içerisindeyken barbarlar, onu tek evlâdının acısıyla bırakmayıp her ikisini de öldürdüler. Kıyıcılar, eylemlerindeki insan-dışılığı için imparatorun öcünü neden olarak gösteriyorlardı. Onların dediğine göre onun hıncı daha şiddetlyidi ve kesilecek başların sayısı kendilerine bildirilmişti, bunların her biri ona gösterilecekti. Çoğu zaman Selânik'de uzun konaklamalar yapan bir hükümdarın böyle bir buyruğu hiç kuşkusuz daha da zâlimce görülüyordu. Bu mutsuz kentin yolları, evleri, halkının giyinişinden davranışlarına varıncaya dek hiçbir şeyi Teodosius'e yabancı değildi ve kılıçtan geçirttiği halkın hayali gözlerinin önünde canlanmış olmalıydı. (1401)

İmparatorun ortodoks kilisesine karşı saygı duyarak bağlı olması, tüm piskoposluk erdemlerini kendinde toplamış olan Ambrosius'ü de sevmesini ve ona hayranlık duymasını kolaylaştırmıştı. Teodosius'ün yüksek aşamalı görevlileri ve dostları da hükümdarlarının örneğine öykünüyorlardı. Teodosius, konseyinde geçen her görüşmeden arşövekin haberi olduğunun şaşarak farkına varıyordu. Başpapaz, sivil yönetimin tüm karar ve eylemlerinin Tanrısal ya da dinsel orunların yüceliğini ilgilendirdiğine inanmaktaydı. Pers sınırındaki küçük Kallinikum kentinin keşişleri ya da ayak takımı, bağnazlıkları ya da piskoposlarının kışkırtmasıyle Valentinianus'ün Konventükülünü ve Yahudilerin sinagogunu ateşe vermişlerdi. Yargıç, ayaklandırıcı yüksek papazı yakılanların yeniden yapılmasına ya da zararı ödemeye mahkûm etmiş, imparator da bu ılımlı kararı onaylamıştı. Milano arşöveki bu onamaya katılmadı. (1402) Yazdığı mektupta, imparator sanki sünnet olmuş ve vaftizinden vazgeçmiş gibi bunların davranışlarını değerlendirdi diye acı bir dille düşüncesini bildirdi. Ambrossius bu işte, Yahudiliğe karşı bir hoşgörüde bulunulduğunu, katolikliğe ise işkence yapıldığını düşünüyor, şehit aşamasına yükseldiği için Kallinikum piskoposuna gıpta ettiğini ve Teodosius'ün bu karar ile ününe ve esenliğine gölge düşürdüğünü, dini bütün bir kimse olarak bildir-

me korkusuzluğunu da gösteriyordu. Bu özel uyarı, istediği etkiyi yapmayınca, arşövek, vaaz kürsüsünden (1403) imparatorun tahtına seslendi ve, Kallinikum piskoposu ile keşişlerinin suçsuzluğunu Teodosius'ün açıkça bildirmesine değin (1404) Mihrapta kurban edilmeleri yasakladı. Teodosius, kararını geri almakta içtenlikliydi (1405) ve, Milano'da kaldığı sürece, Ambrosius ile yaptıkı sık sık görüşmelerde ve dostça söyleşilerde ona bağlılığı artmıştı.

Ambrosius Selânik toptan kıyımını öğrenince ruhu dehşet ve nefretle dolup taştı. Acısıyla başbaşa kalmak ve Teodosius'ün yüzünü görmemek için kırsal alana çekildi. Ama, işlenen suçun bir çeşit onanması anlamına gelebilecek ürkek bir suskunluğu doğru bulmayarak imparatora bir mektup yazdı. Bu mektubunda kötülüğün büyüklüğünü betimleyerek bu günahı ancak tövbe ve gözyaşlarıyla itiraf ederek silebileceğini ona bildirdi. Sert davranmanın yanında ihtiyatlılığı da elden bırakmayan Ambrossius imparatoru açıkça afaroz etmek yerine, (1406) kendisine vahyolunduğu üzere, Teodosius'ün önünde ya da, onun adına kilise (oblation) âyini yapılmayacağını buyurmakla yetindi. Ona, kendini ibadete vermesini, ve günahsız bir halkın kanına bulanmış kirli ellerini kilisedeki kutsal ekmek ve şaraba sürmemesini öğütledi. Arşövekin kınamalarıyla derinden etkilenen ve kendi duyunç (vicdan) azâbıyla da acı çeken imparator bu sert kıyıcılığının onarılmaz sonuçlarının neler olacağını titreyerek gözlemliyordu. Ağır suçu üzerinde bir süre acı duyduktan sonra, her zamanki gibi, Milano katedralinde dinsel görevlerini yerine getirmeye gitti. Gözü pek arşövek, hükümdarı kemer altında durduttu, ve gökten inmiş bir tanrısal görevlinin sesini ve konuşmasını canlandırarak, pişmanlığın bir genel kıyım suçunun kefareti ve herşeye kaadir bir Tanrı'nın türesini yatıştırmak için yeterli olmadığını ona bildirdi. Teodosius, alçak gönüllülükle ona, kendisi adam öldürmekten dolayı günaha girmişse, Tanrı'nın ölümlü sevgilisi Davut da yalnız adam öldürmekten değil, ayrıca zinâdan da suçluydu, diye karşılık verdi. Yü-

rekli arşövek onu «Siz Davut'a, işlediği kıya (cinayet) siyle öykündünüz, ona pişmanlığınızla da öykününüz» diye yanıtladı. Teodosius, kendisine zorunlu kılınan koşulları saygıyla benimsedi. Onun açıkça giriştiği tövbe davranışı kilise için en onurlandırıcı olaylardan biri olarak nitelendirildi. Dördüncü yüzyılda yerleşmiş kilise düzeninin en ılımlı kurallarına göre, adam öldürme suçu yirmi yıl süreyle cezalandırılmayı gerektiriyordu. (1407) En uzun insan yaşamının bile Selânik halkından birçok kimsenin öldürülmesi karşılığında çekilmesi gereken cezaya yetmeyeceğine göre öldüren'in yaşam boyu kutsal âyinlerin dışında bırakılması gerekirdi. Ne var ki arşövek, dinsel siyasanın kurallarını izleyerek ünlü bir bağışlanma isteyene biraz hoşgörüde bulundu. Buna göre hükümdar taçın verdiği üstünlükten vazgeçecek ve halkın ilgisi yatışınca tövbenin süresi kısalmış olacaktı. Teodosius bu süre içerisinde yakaran bir dindar rolünü oynayacaktı. Romalıların imparatoru kiliseye sâde ve tüm hükümdarlık giysi ve takılarından sıyrılmış olarak gelecek, Milano katedralinin ortasında iç çekişler ve gözyaşlarıyla günahlarının bağışlanması için dualar edecekti. (1408) Bu tinsel tedavide Ambrosius tatlılık ve sertlik karışımı bir yöntem kullandı. Yaklaşık sekiz aylık bir önelden sonra Teodosius inananlar âyinine katılmaya başladı. Yargı kararlarının otuz gün ertelenmesini buyuran buyrultuya da onun pişmanlığının esenleştirici ürünü olarak bakmalıdır. (1409) Sonraki kuşaklar arşövekin sağlam dinsel tutumunu alkışladılar. Teodosius örneği, insan türesinin yetişemediği yerde, mutlak bir hükümdarı yasalara ve gözle görülmeyen bir yargıcın temsilcilerine saygılı olmaya zorlayan ilkelerin yararını göstermektedir. Monteskiyö diyor ki, «dini seven ve ondan korkan bir hükümdar, dalkavukluk edenin ya da yatıştıranın eline kendini teslim eden bir aslandır (1410)». Bu çok güçlü hayvanın kuvveti, onun üzerinde tehlikeli bir otorite kurmuş olan kimsenin yönetimine göre yönlenir. Hükümdarın duyuncunu (vicdanını) yöneten papaz, kendi eğilimine ya da amacına göre onun kanlı tutkularını daha

da tutuşturacağı gibi durdurmayı da başarabilir. Ambrossius, sırasıyla insanlık savını sonra da işkence nedenini sert biçimde ve başarıyla etkisiz duruma koydu.

Galya yı ele geçirenin yenilgisi ve ölümü üzerine Teodosius, tüm Roma dünyası'nın mutlak efendisi oldu. Doğu eyaletlerinde Gratianus'ün seçimiyle, Batı eyaletleri üzerindeyse yengi ve fetih hakkı ile saltanat sürmekteydi. Teodosius, üç yıl kaldığı İtalya'da yasaların üstünlüğünü yeniden kurmak ve Maksimus'ün yönetimiyle Valentinianus'ün erginlikten önceki dönemirde alıp yürümüş kötülükleri düzeltmekle uğraştı. Devlet işlemleri Valentinianus adıyla yürütülüyordu. Ama genç yaşta oluşu ve inancındaki belirsizlik yüzünden ona dini bütün bir vasi bulmak gerekiyordu. Teodosius, dedikodulara kulak asmış olsa ya da politikanın ve kişisel çıkarının sesini dinleseydi onu devlet yönetiminden alır, savaşa bile gerek kalmaksızın tahtından indiriverirdi. Bu çekici fırsatta onun davranışındaki yüce gönüllülük en amansız düşmanlarının bile alkışlarını almasına neden oldu. Valentinianus'ü yeniden Milano'daki tahta oturttu, ne o sırada ne de ilerisi için hiçbir koşul ileri sürmeksizin, Maksimus'ça elinden alınmış tüm eyaletleri ona geri verdi. Bunlara ek olarak da, gaspediciye karşı ordularıyla kazandığı Alpler'in öbür yanındaki tüm ülkeleri de görkemli bir armağan olarak ona bağladı. (1411) İyilikçisinin öcünü almış olmaktan ve Batı'yı zulmün elinden kurtarmaktan dolayı mutluluk duyan imparator, sessizce kendi yönetim bölgesine döndü ve hemen herzamanki gevşek tutumunu takındı. Onun yükselen saygınlığını beğenen sonraki kuşaklar, utkuyu erdem yolunda kullanmasını da alkışlamalıdırlar.

İmparatoriçe Justina, İtalya'ya döndüklerinden sonra uzun süre yaşamadı ve savaşı kazanan Teodosius artık onun Valentinianus'ü yönetmesine izin vermedi. (1412) Ortodoks eğitimi, Justina'nın ona, örnek olarak ve ders biçiminde verdirmiş olduğu Arius sapkınlığı ilkelerini kısa sürede silip attı. İznik inancı için Valentinianus'de uyanan bağlılık, Ambrossius'ün kişiliği-

ne ve karakterine duyduğu saygı Batı'nın genç imparatorunu en ileri katoliklerden biri haline getiriyordu. (1413) Namusu, tok gözlülüğü, eğlencelerden hoşlanmayışı, işlere kendini verişi, iki kız kardeşi için gösterdiği sevecenliği herkesin beğenisini kazanıyordu. Bu kardeşlerinin hatırı için en önemsiz uyruklarına bile herhangi bir adaletsizlik yapılmasına meydan vermiyordu. Ne var ki, bu denli sevilmeye değer erdemler bile alçakların gizli tertiplerine engel olamamıştı: Genç Valentinianus henüz yirminci yaşını doldurmadan hayinliğin kurbanı oldu ve imparatorluk yeniden iç savaşın korkunçluklarına sürüklendi. Frank budun (kavim)'undan yiğit bir asker olan Arbogaste (1414) Gratianus'ün hizmetinde ikinci sırayı tutuyordu ve, Maksimus'ün bozguna uğratılmasında Teodosius'ün emrinde, askersel bilgisi ve yetenekleriyle yardımcı olmuştu. Utkudan sonra, imparator onu Galya orduları başkomutanlığına atamıştı. Gerçek değeri ve görünüşteki bağlılığı ile hükümdarın ve halkın güvenini kazanmıştı. Askerlere, eliaçıklığıyle kendini sevdirmişti. Ona devletin temel direklerinden biri gibi bakılırken kurnaz ve düzenci barbar, gizliden gizliye Batı tahtına çıkma ya da onu devirme tasarılarını geliştiriyordu. Soydaşları olan Franklar ordudaki tüm önemli yerleri tutmaktaydılar. Arbogaste'nin korudukları, sivil devlet yönetimindeki tüm onurlara ve hizmetlere atanmış bulunuyorlardı. Gizli fesat hareketiyle genç imparatorun kendisine bağlı insanları ondan uzaklaşıyor, Valentinianus, otoritesiz ve yetkisiz bir (taçlı) durumuna düşüyordu. (1415) Gösterdiği sabırsızlık, delikanlılığın verdiği ataklığa, ya da saltanat sürmeye kendinde hak ve değer gören bir hükümdarın tutkusuna yorulabilir. Milano arşövekinin gizlice arabulucu rolü oynamasını sağladı, Doğu imparatoruna yüzkızartıcı durumu üzerine bilgi verdi. Valentinianus, Teodosius'a gönderdiği haberde, hemen yardım etmeyecek olursa sarayından, daha doğrusu hapis yerinden kaçacak düşmanlarının arasında tedbirsizlikle saptandığı konaklamak için Galya'ya gitmek zorunda kalacağını bildirdi. Bu uzak ve şüpheli yardımı beklerken Valen-

tinianus hergün Arbogaste'nin yeni bir düşmanlığına uğruyordu. Her türlü gücünden yoksun kalmış olan Batı imparatoru, güçlü bir yarışmacısıyla hesaplaşmaya karar verdi. Tahtına oturmuş halde Arbogaste'yi kabul etti. General, saygılı bir görünüşle yaklaşınca Valentinianus, tüm görevlerinden yoksun bırakıldığını bildiren bir kâğıdı ona verdi. Gözü pek Arbogaste, meydan okuyucu bir soğukkanlılıkla «benim gücüm bir hükümdarın kayra (lutuf)'sına ve onun gözünden düşmesine bağlı değildir» diye yanıtladı ve tiksinerek kâğıdı yere attı. Öfkeden deliye dönen Valentinianus, muhafızlarından birinin kılıcını aldı ve, düşmanına ya da kendine saplamasına güçlükle engel olundu. Zayıf durumunu olduğu denli öfkesini de gösteren bu olağanüstü çekişmeden birkaç gün sonra zavallı Valentinianus, odasında boğulmuş olarak bulundu. Arbogaste, suçlu görünmekten sıyrılmak için önlemler aldı ve hükümdarın, içerisine düştüğü umutsuzluğun sonucu olduğuna herkesi inandırmak istedi. (1416) İmparatorun cenazesi olağan bir törenle Milano mezarlığına götürüldü; arşövek dinsel konuşmasını yaparak günahlarının bağışlanması için dua etti ve erdemlerini övdü. (1517) Hiç kuşkusuz Ambrossius bu olayda - insanlık göstermesi yüzünden - tanrıbilimsel düzeninin dışına çıkmış ve, Valentinias'ün iki kız kardeşinin acılarını yatıştırmak için, inançlı hükümdarın vaftizini yaptırmamış olmakla birlikte doğruca sonsuz mutluluklar ülkesi olan cennete kabul edileceğini söylemiştir. (1518)

Arbogaste, tutkulu amaçlarının başarıya ulaşmak için gerekli önlemleri titizlikle almıştı. Yurtseverlik ve bağlılık gibi duygulardan habersiz olan eyaletler halkları, bir Frank'ın imparatorluk tahtına oturtmayı uygun göreceği adı sanı bilinmeyen efendiyi kadere boyun eğmiş bir sessizlik içerisinde bekliyorlardı. Kimi peşin soyluluk savındaki yargılar Arbogaste'nin tahta çıkmasına karşı gibi olduğundan, sağlam düşünceli barbar tanınmamış bir Romalı adıyla saltanat sürmeye râzı oldu. Kendi

yazmanlığından yöneticiliğe geçirmiş olduğu retorik öğretmeni Eugenius'e erguvanı kuşattı. (1519) Kont, devlet ve özel işlerinde Eugenius'ün çalışmasından ve yeteneğinden her zaman memnun kalmıştı. Halk, onun derin bilgisine, uzdilliğine ve görenek-lerindeki inceliğe hayrandı. Tahta çıkarken bu işe istemeyerek rázı olması da erdemli ve alçakgönüllü olduğunu göstermişti. Yeni hükümdarın elçileri Teodosius'ün sarayına gitmek üzere hemen yola çıktılar ve, acılı bir tavır takınarak, imparator Valentinianus'ün kutsuz ölümünü haber verdiler. Arbogaste'nin adından söz etmeyerek, halkların ve Batı ordularının oybirliğiyle taht'a çıkardıkları saygıdeğer bir vatandaşı yasal bir görevdeş olarak kabul etmesini Doğu hükümdarından yalvararak istediler. (1520) Teodosius, bir barbarın kalleşliğiyle bunca çalışmalarının ve utkusunun sonuçlarını bir anda yıkılmış görünce, haklı olarak öfkelendi. Sevgili eşinin gözyaşları onun kardeşinin öcünü almasını ve taht'ın onurunu bir kez daha kurtarmasını zorunlu kılıyordu. (1521) Bu ikinci Batı savaşı güç ve tehlikeli göründüğünden, Eugenius'ün elçilerini görkemli armağanlarla ve kapalı bir yanıtla uğurladı, iki yıl boyunca iç savaş hazırlıklarıyla uğraştı. Dindar imparator kesin bir karara varmadan önce, Tanrı'nın istencini öğrenmek istiyordu. Hıristiyanlığın ilerlemesiyle Delf ve Dodone vahiyleri susmak zorunda bırakıldığından, o zamanın kanısına göre, tanrısıklara ve gelecek üzerine bilgi verme yeteneğine sahip Mısırlı bir keşişe danıştı. İmparatorun gözde hadımı Eutrope, gemiye binip İskenderiye'ye gitti, oradan da, Nil yoluyla, uzak Teb eyaletinde Likopolis ya da Loups kentine vardı. (1522) Bu kentin dolaylarında aziz Jan (1523) bir tepenin doruğunda bir hücre yapmış, elli yıldan çok bir sürede ne kapısını açmış, ne bir kadın yüzü görmüş, ne de insan eliyle pişirilmiş ya da hazırlanmış bir besin maddesi tatmıştı. Haftanın beş gününde dua ediyor ve iç âlemini dinlemeye koyuluyordu. Cumartesi ve Pazar günleriyse, küçük penceresini açıyor ve dünyanın her yanından koşup gelen yakaranlar kalabalığını dinliyordu. Teodosius'ün hadımı, saygıyla yak-

laştı, ona iç savaşla ilgili soruları yöneltti ve imparatorun cesaretini artıracak biçimde, kanlı olmakla birlikte kesin bir yengiyi müjdeleyen vahyi öğrenerek döndü. (1524) Bu önceden verilen habere dayanarak, dikkat ve ölçünün gerektirdiği tüm önlemler alındı. İki yüksek aşamalı komutan, Stilikon ile Timasius Roma leyonlarını toparladılar ve harekâta hazır duruma getirdiler. Çok büyük barbar birlikleri kendi komutanlarının buyruğu altında yürüyüşe geçmişlerdi. İberliler, Araplar ve Gotlar birbirlerini aynı bayraklar altında görerek şaşırıyorlardı. Roma'nın ve imparatorluğun yıkılmsaı yolunda kullandığı askerlik bilgi ve yeteneklerini ünlü Alarik bu harekât sırasında edindi. (1425)

Batı imparatoru, hiç değilse onun generali Arbogaste, saldırılarını gerektiği zaman sınırlayıp gerektiğinde artıran, sıklaştırıp seyrekleştiren bir düşmana karşı savunma çizgisini geniş tutmanın ne denli tehlikeli olduğunu Maksimus'ün kapıldığı yanılgılardan ve uğradığı bozgundan öğrenmişti. (1426) Arbogaiste, ordularını İtalya sınırına yerleştirdi. Teodosius'ün birlikleri Jülyen Alplerinin eteklerine dek Pannonya eyaletlerini, hiçbir karşı koymaya rastlamaksızın ele geçirdiler. Dağlar arasındaki kimi geçitler de sanki korunmaya alınmış gibi, düşmanın tutmasına ve böylece onun kuvvetlerini bölmeye olanak sağlama amacıyle gevşek bir istilâya uğratılmıştı. Teodosius, dağlardan indi ve, Galyalılarla Cermenlerin ordugâhlarının Akuile surlarından Frigidus (1427) ya da soğuk ırmak (1428) kıyılarına dek tüm ovayı kaplamış olduğunu görerek şaşırdı. Alpler ve Adriyatik arasında sıkışmış bir sahnede askerlik oyunlarını ustalıkla gösterebilmek gerekiyordu. Mağrur Arbogaste bağışlanmasını istemeye yanaşmıyordu. İşlediği suç tüm anlaşma umudunu ortadan kaldırmıştı. Teodosius ise yenmek ve Valentinianus'ün öcünü almak için sabırsızlanıyordu. Gücünü kesebilecek doğal ve yapay engellerin etkisinde kalmadan imparator, düşman birlikleri üzerine saldırı buyruğunu verdi. Gotlara onurlu tehlike görevini vermekle kanlı günün bu savaşçıların sayısını ve ken-

dini beğenmişliğini azaltmasını da istiyordu. Bu yardımcılardan onbini ve onlara komuta eden Bakurius savaş alanında yaşamlarını yitirdiler. Ama değerlilikleri zaferle taçlanmadı. Galyalılar sıkı durdu ve gecenin bastırması Romalıların gürültülü kaçışını ya da çekilişini kolaylaştırdı. Dağlara çekilen Teodosius, umutsuz anlarında her türlü ün, zenginlik ve yaşam korkusunu hiçe saymasını bilen ruhsal gücü dışında yiyecek ve öbür gereksinmelerinden yoksun (1429) bir halde sıkıntılı bir gece geçirdi. Eugenius'ün birlikleri sevinç ve küstahlık bağrışları arasında ordugâhlarına dönerlerken, tedbirli Arbogaste, kalabalık bir birlikle, düşmanın artçılarını kesmek için dağ geçitlerini tuttu. Tanyeri ağarırken Teodosius, durumun kötülüğünü gördü. Ama bu birlik, imparatora haber göndererek ondan yana geçmek istediklerini bildirdiler. Bunlar Arbogaste'ye karşı işledikleri kalleşlik karşılığında imparatordan ödül istiyorlardı. Teodosius, hiç duraksamadan bu istekleri kabul etti. O sırada bulunamayanlar için de kendi tabletleri üzerine bunları yazdı. Böyle bir destekleme askerlerin cesaretini artırdı. Askerlerince terkedilen bir gaspçıyı ele geçirmek üzere onun ordugâhına gidildi. Baskın sırasında, doğudan gelen ve çok zaman Alpleri kasıp kavuran bir fırtına koptu. (1430) Teodosius'ün ordusu, durumu bakımından fırtınanın şiddetine karşı korunmalı haldeydi; uçuşan tozlardan gözlerini açamayan Galyalılar, ne silahlarını kullanabiliyor ne de kargılarını fırlatabiliyorlardı. Boş inanç, Galyalıların bozgununu tamamladı. Dindar düşmanlarının yardımcısı gibi savaşa katılmışa benzeyen görünmez güçlerin karşısında savaşı bıraktılar. İmparatorun yengisi kesin oldu, ve iki yarışmacısının sonları yalnızca ölüm biçimlerinde değişiklik gösterdi. Uzdil uzmanı (retorikçi) Eugenius, alçakgönüllülükle tahtından indi ve bağışlaması için yalvarmak üzere Teodosius'ün ayaklarına kapandıysa da Askerler onun kafasını kestiler. Arbogaste ise savaşı yitirdikten sonra, savaş sırasında bir komutan ve bir asker niteliğiyle görevini yapmış olarak, birkaç gün boyunca dağlarda dolaştı. Yapacak başka bir iş kalmadığı-

nı ve kaçışın olanaksızlığını anlayınca gözü pek barbar, eski Romalıların yaptığına öyküdü ve kendi kılıcıyla canına kıydı. Roma dünyasının yazgısı İtalya'nın bir köşesinde belirlendi. Valentinianus soyunun yasal ardılı Milano arşövekini tanıdı ve Batı eyaletlerinin bağlılığını kabullendi. Bu eyaletlerin hepsi başkaldırmada suç ortağıydılar. Yalnız gözüpek Ambrossius gaspçının isteklerine ve başarılarına karşı çıkmış ve, başkaları için tehlikeli sonuç verebilecek bir davranışla Eugenius'le görüşme isteklerini ve onun verdiği armağanları geri çevirmişti. Karşılaşmamak için Milano'dan ayrılmıştı; çekeceğini de, keramet göstererek önceden bilmiş ve imalı sözlerle haber vermişti. Dinin etkisiyle halkın ona bağlılığını bildiren Ambrossius'ün bu değerli davranışını Teodosius beğeniyle karşılamıştı. İmparatorun bağışlamalarının, arşövekçe yapılan arabuluculukla gerçekleştiği söylenmiştir. (1431)

Eugenius'ün yenilgiye uğramasından ve ölmesinden sonra Roma dünyasının halkları sevinç duyarak Teodosius'ün yönetimi altına girdiler. O güne dek gösterdiği tutum, saltanatının bundan sonrası için de umut dolu günlere işaret sayılıyordu. Elliyi aşmamış olan yaşı daha uzun yıllar mutlu devlet hizmlerine olanak sağlıyabilecekti. Bu yengiden dört ay sonra gelen ölüm, yeni yetişen kuşak için çok kötü bir mutsuzluk olarak nitelendirildi. Bolluk ve şatafat içerisinde devinimsiz bir yaşam Teodosius'ü vücutça dayanıksız duruma soktu. (1432) Yol ve savaş yorgunluklarına dayanamadı. Vücudün çeşitli noktalarında su toplamalarının verdiği acı ağrılar imparatorun yaşama gücünün sona ermekte olduğunu gösteriyordu. Kamuoyu, belki de kamu yararı, imparatorluğun iki hükümdar arasında bölüştürülmesini doğru bulmaktaydı. Şimdiden augustus sanını almış bulunan Arkadius (Arcadius) ve Honorius, Roma ve Konstantinopolis tahtlarına geçirildiler. Teodosius, iç savaşın onuruna ve tehlikelerine çocuklarını karıştırmamıştı. (1433) İmparator, yarışmacılarını yenilgiye uğratınca, ikinci oğlu Honorius, utkunun meyvasından yararlanmaya ve Batı'nın asâ'sını, son nefesini

vermekte olan babasının elinden almaya geldi. Honorius'ün Milano'ya gelişi görkemli sirk oyunlarıyla kutlandı ve Teodosius genel şenliği daha da artırmak amacıyla şenliğe katılmak istedi. Sabahki oyunlarda hazır bulunmak için harcadığı çaba, son kalan gücünün de tükenmesine neden oldu. Honorius, ondan sonraki saatlerde babasının yerine şenlikleri izledi ve imparator o gece son nefesini verdi. İç savaşın doğurduğu hınçlar, onun için duyulan acının genel nitelik almasına engel olamadı. Yenik düşmüş barbarlar, saygılı davrandığı kilise onu övmekte yarışa girdiler ve herbiri, kendi görüş açılarından üstün buldukları erdemlerini dile getirdiler. Zayıf ve bölünmüş bir devlet yönetiminin tehlikeleri Romalıları çok korkutuyordu ve Arkadius ile Honorius'ün saltanatlarında oluşan kötülükler büyük Teodosius'ün yeri doldurulmaz kaybını anımsatıyordu.

Bu imparatorun erdemlerini olduğu gibi yansıtmaya çalıştığımız tablonun yanında, alışkanlık halindeki tasasızlık ve, Roma hükümdarlarının en büyüğünün ününe sürdüğü silinmez zulüm lekesi gibi kusurlarını da saklamadık. Onun anısını küçük düşürmek için çırpınan bir tarihçi kusurlarını ve bu kusurların zararlı sonuçlarını abarttı. İleri sürdüğü sava göre, her katmandan Romalılar, hükümdarlarının kadınsı davranışlarına öykündüler; kendilerini her türlü kötü alışkanlıklara kaptırdılar. Her türlü yol yöntem kurallarını ve görev gereklerini günahkâr istekleri uğrunda hiçe sayan bozukluğu durdurmak için devlet güvenlik kuvvetleri yetersiz kalıyordu. (1434) Toplum değişiklikleri üzerinde doğru ve aydınlık bir görüş saptayabilen gözlemcilerin sayısı çok azdır. Bireylerden oluşan bir topluluğun körükörüne ve kaprisli tutkularına tek düzenli bir yön veren gizli etkinliğin ne olduğunu anlayanların sayısı da çok değildir. Teodosius'ün hükümdarlığı zamanında Romalıların şatafatları ve alışkanlıklarının Konstantinus ya da Augustus zamanlarındakinden daha utanç verici ve bozuk olduğu doğruysa bu değişikliğin ulusal zenginlikteki artıştan ileri geldiği savunulamaz. Uzun süreden beri oluşan yitikler ve kargaşalar bilgi ve

yeteneği durdurmuş ve halkın geçim kolaylığını azaltmıştı. Aşırı harcamaları, bir çeşit tasasızlık ve umutsuzluktan doğan bir davranıştı. Zamanlarını yaşıyorlar, geleceği düşünmekten korkuyorlardı. Varlıklarının üzerindeki iğreti sahiplikleri Teodosius'ün uyruklarını kaygılandırıyor, masraf ve yoğun çalışma isteyen, çok sonra birtakım yararlar sağlayabilecek verimli girişimlerden alıkoyuyordu. Yağma v.b. gibi acı örnekler her an barbarlara yem olabilecek varlığın gerisini düşünmemeye onları zorluyordu. Bir batına kargaşasında insanların kapıldıkları saçma sapan savurganlık, yakın bir gelecekte uğranılacak felâketi bekleyen halkın kendini kaptırdığı har vurup harman savurma halini açıklıyabilir.

Kentler, sarayın kadınsı süs ve şatafatını benimsediler. Bu hal lejyonların arasında bile yaygınlaştı. Romalıların eski disiplininin ilkelerini özenle incelemiş bulunan bir süel (askerî) yazar bozulmanın hangi dönemde olduğunu belirliyor. Vegetius, Roma'nın kuruluşundan Gratianus'ün saltanatına değin Roma piyadesinin zırhlı giysiyle örtülü olduklarını, askerlerde disiplin ve talim zorunluluğu yitince, bunların bu ağır yorgunluklara dayanacak halden çıktıklarını söylemektedir. Çok seyrek taşımalarına karşın lejyonlar zırhlı giysinin dayanılmaz ağırlığından yakınıyorlardı. Gitgide zırhlı başlık ve cebelerini bırakmak iznini elde ettiler. Atalarının ağır silahları, kısa kılıç ve kocaman mızrakları dünyayı titretiyordu. Bütün bu silahlar yavaş yavaş Roma askerinin elinde görülmez oldu. Kalkanla yayın birlikte kullanılmasını bağdaştırmak olanaksız hâle gelince, açık alanda ok yağmuru altında kalbura dönüyorlar ya da umarı kaçmakta buluyorlardı. Çoğunlukla ikinci umarı yeğler hale gelmişlerdi. Hunlar'ın, Gotlar'ın ve Alenler'in süvarileri için savunma zırhının yararı onlarca anlaşıldı ve kullanılmaya başlandı. Askerleri mızrak atmada üstünlük sağlayınca, titreyen ve hemen hemen çıplak durumda kalan lejyonerlerin göğüsleri barbar oklarıyle delik deşik oluyordu. Orduların yitirilmesi, kentlerin yıkılması ve Romalı adının onursuzlaşması yüzünden

Gratianus'ün ardıllarınca, piyadeye zırhlı başlık ve giysiyi yeniden kullandırmak çabası içine girildi. Umutsuzluğa düşen askerler hem kendi, hem de vatan savunmasını savsakladılar ve onların korkakça gevşeklikleri imparatorluğun yıkılmasında dolaylı bir neden oldu. (1435)

İKİNCİ CİLDİN SONU

Dipnotları

1) Polybe, I. IV, s. 423, baskı - Casaubon - Trakya'da oturan yabanıl'arın akınları Bizanslıların zaman zaman rahatını kaçırdığını ve topraklarını azalttığını söylemektedir.

2) Neptün'ün oğlu diye adlandırılan denizci Byzas, hıristiyan tarihinden 656 yıl önce Byzance (Bizans) kentini kurdu. Arkadaşları Argos ve Megare kökenliydiler. Bizans, daha sonra İspartalı general Pausanias'ça yeniden kurularak güçlendirildi (Bk. Scaliger, **Animadvers ad Euseb.**, s. 81); Ducane, Constantinopolis, I. I, kısım. I, bö. 15, 16.) Bizanslıların Filip'e, Galyalı'lara ve Bitnia krallarına karşı yaptıkları savaşlara gelince, bunun için ancak imparatorluk kentinin büyüklüğünü övmeye ve varsayımlara olanak vermezden önce yaşamış yazarlara güvenilebilir.

3) Bosfor, çok ayrıntılı biçimde, Domitianus zamanında yaşamış Bizanslı Demys (Hudson Geograph'nin., cilt 3) ve onaltıncı yüzyıl gezginlerinden Gilles ya da Gyllius tarafından betimlenmiştir. Tournefort (Mektup XV) Gyllius'ün geniş bilgisinden yararlanmış ve yaptığı dikkat çekmeleri de ona eklemiştir.

4) Le Clerc (Bibliotheque Universelle, Cilt I, s. 148) harpilerin cekirgeden başka bir şey olmadıklarını ve başka türlü bir sanıya yer verilmemesini düşünmektedir. Siriyak ve Fenike dilinde bu zararlıların adı, gürültülü uçuşları, kötü kokuları, neden oldukları zararlar ve kuzey rüzgârının onları denize sürükleyişi onun bu kanısını çok olası kılmaktadır.

5) Amycus, Asya'da eski şato'arla yeni şatolar arasında Laurus insana denilen yerde oturuyordu. Fine ise, Avrupa'da Mauromole ya da Karadeniz köyünün yakınında oturuyordu. (Bk. Gyllius, de Bosphorus, I. II, bö. XXIII. Tournefort, Mektup XV.).

6) Çok sayıda ve dalgalarla örtülen kayalar bu tür sözlere neden olu-

yorlardı. Bugün de ayni yerde iki küçük ada görülmektedir: Kıyıların her birinde birer tane vardır. Avrupa yakasında olanı Pompe kolonu belirler.

7) Eskiler bunu yüzyirmi stad ya da onbeş Roma mili olarak hesaplıyorlardı. Onlar yeni hisarlardan başlayarak ölçüyorlardı. Ve, boğazı Kadıköy'e dek uzatıyorlardı.

8) Ducas, H stoire, bö. XXXIV; Leunclavius, **Hist. Turcia Musulmanica**, l. XV, s. 577. Yunan imparatorluğu sırasında bu hisarlar devlet hapishanesi olarak kullanılıyor ve bunlara **unutulma kuleleri** ya da **Lethe** diye korku salıcı adlar veriliyordu.

9) Darius iki mermer sütun üzerine Yunan ve Âsur harfleriyle, kendilerine yasalar verdiği halkların adlarını ve buyruğundaki deniz ve kara güçlerinin geniş bir tablosunu oyarak yazdırmıştı. Bizanslılar sonradan bu sütunları kente taşıdılar, ve koruyucu tanrıların sunaklarında kullandılar. (Herodot, l. IV, bö. 87.)

10) **Namque artissimo inter Europam Asiamque divortio Byzantium in extremâ Europâ posuêre Grocci, quibus, Pythium Apollinem Corsilentibus ubi conderent urbem, redditum oraculum est, quoererent sedem coecorum terris adversam. Eâ ambage, chalse donli monstrabantur, quod priores illuc advecti, proevisâ locorum utilitate pejora legissent. (Tacitus, Annales, XII, 62.).**

11) Strabon, l. X, s. 492. Bu geyik boynuzunun dallarından bir çoğu şimdi kırılmıştır, ya da, mecazlı konuşmayı bir yana bırakırsak, küçük körfezlerden çoğu dolmuştur. (Bk. Gyllius, **de Bosphoro Thracio**, l. I, bö. 5).

12) **Procopius, de AEdificiis**, l. I, bö. 5. Zamanımızdaki gezginler de onun betimlemelerini doğrulamaktadırlar. (Bk. Thévenot. kısım **I. I**, bö. 15; Tournefort, Mektup XII; Niebuhr, Arabistan Gezisi, s. 22)

13) Bk. Ducange, C. P., l. I, kısım, I, bö. 16, ve Villehardouim'in gözlemleri s. 289. Zincir, modern Köşk'ün yanındaki yerden, yâni Akropolisten Galata kulesine dek uzatılıyor, aralıklarla ağaç direkler üzerine oturtularak destekleniyordu.

14) Thévenot (Voyages au Levant, Kısım I, I. I, bö. 14) yalnız yüzyirmi beş bin Yunanlı olduğunu söylüyor. (Belon (Observations, l. II, bö. 1) Propondit'i (Marmara) çok güzel betimlemektedir. Ne var ki, onu başından sonuna, gemiyle geçmek için bir gün bir gece gerek'idir, demekle yetinmektedir. Sandys (Gezi'er, s. 21) bu denizin uzunluğu ve genişliği için yüz elli stad (1 stad = 250 adım) diye bir ölçü vermekteyse de bu, akıllı gezginin kitabında bir baskı yanlışlığından ileri gelmiş olsa gerektir.

15) B. d'Anville'in Inscriptions'lar Akademisi Anıları'nda Çanakkale üzerine yaptığı takdire değer bilimsel araştırmaya bakınız (Cilt XXVIII, s. 318-346). Ayrıca, bu usta coğrafyacı, eski çağ yazarlarının da kendisi gibi kesin olması için yeni ve belki de imgesel ölçüleri tasarlamayı sevmektedir. Karadeniz'in Bosforus'un v.b. betimlenmesinde Herodot'ün kullandığı (stad)'ların (I. IV, bö. 85) hepsi aynı türdendi herhalde. Buna göre, B. d'Anville'in hesaplarıyle onunkiler ya da gerçek arasında bir uyum olasılığı yok gibi görünmektedir.

16) Cestus ile Abydos arası otuz stad idi. Bay Mahudel, Hero ile Leandr'ın masalının gerçekliğine olasılık görmüyor. Ama Bay La Nauze, koşuklara ve madalyalara dayanarak doğruluğuna inanıyor (Bk. Académie des Inseriptions, Cilt VII; Histoire, s. 74; Anılar, s. 240.).

17) Yapıtının bu yerinde kendi ünü ve memleketinin adı için güzel bir anıt diken Herodot'ün yedinci kitabına bakınız. Kserkses'in ordusunun sayısı için yapılan tahminin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki, Pers'lerin övünmeleri, ve sonra da Yunanlı'ların kendilerini övmeleri ordudaki asker sayısını ve yengiyi abartmalarıyla ilgili olmuştur. Bir istilâ hareketinde, saldırıya geçenlerin sayısının, bu saldırının yapıldığı ülkede yaşayan nüfustan fazla olabileceğini şüpheyle karşılarım.

18) Wood's Observations on Homer'e bakınız, s. 320. Genellikle halkın, bir eleştirmen ve de bir gezgin olarak kendisinden beklediğini bulamadığı bir yazardan bu gözlemi almaktan zevk duydum. Çanakkale kıyılarını dolaşmıştı. Strabon'u okumuştu, ve Romalıların yollarını arayıp saptaması gerekiyordu. Nasıl olur da, birbirinden bin altıyüz mil uzaklıkta olan iki kenti, **Alexandria Troas** ile Ilium'u birbirine karıştırabilmiştir? (Gözlemler, s. 340-341).

19) Demetrius de Scepsis, Homerus kataloğunun otuz satırı üzerine altmış kitap yazdı. Strabon'un onüçüncü kitabı, merakımızı gidermeye yeter nitelikte dir.

20) Strabon, I. XIII, s. 595. Homeros (V. İlyada, IX, 220) gemilerin kumsala çekilişlerini ve Aias ile Aşil'in konaklama durumlarını çok açık olarak betimlemektedir.

21) Zosime, I. II, s. 105; Sozomene, I. II, bö. 3; Theophanes, s. 18; Nicephoras Callistus, I. VII, s. 48; Zonaras, cilt II, I. XIII, s. 6. Zosime yeni kenti Ilium ile İskenderiye arasında gösteriyor; bu da çevresinin genişliğiyle açıklanabilir. Cedrenus (s. 283) İstanbul'un kuruluşundan önce imparatorluk merkezinin Selânik'te kurulmasının istendiğini savunuyor. Zonaras ise

Sardik başkent yapılacaktı diyor. İkisi de, az bir olasılıkla bir mûcize imparatoru durdurmazsa, Kalsedonya (Kadıköy) lıların kör gibi yanlışlığının işlenmiş olacağını düşünmüşlerdir.

22) **Poock's, Description of the East,** cilt II, kısım II, s. 127. Yedi tepeyi gösteren planı açık ve doğrudur. Bu gezginin, bu konudaki tatmin edıciliğine öbür konularda az rastlanır.

23) Bk. Belon, Gözlemler (Observations), bö. 72-76. Ton türünden olan palamut, bu balıklar içerisinde olanların en ünlüsüydü. Polybe, Strabon ve Tacitus, balık avcılığı gelirinin Konstantinopolis için başlıca gelir olduğunu söylemektedirler.

24) Bk. Busbequius'un uzdilli betimlemesi. **epist. I,** s. 64. **Est in Europâ, habet in conspectu Asiam, AEgyptum, Africamque à dextrâ: Quae tametsi contiguae non sunt, maris tamen navigandique Commoditate, veluti Junguntur. A sinistrâ vero, pontus est Euxinus,** vb.

25) **Datur hoec venia antiquitati, ut miscendo humana divinis primordia urbium augustiora faciat.** (Tite - Live, Pröem.)

26) Yasalardan birinde şöyle deniyor: **Pro commoditate urbis quam oeterno nomine, Jubente Deo, donavimus.** (Codex Theodos., l. XIII, başlık 5, leg. 7.).

27) Theophanes, Cedrenus ve İskenderiye günlüğü yazarı gibi Yunanlılar kapalı ve üstünkörü biçimde bir dil kullanmışlardır. Bu görüntü üzerine daha çok ayrıntı bulmak istenirse Latin yazarlara başvurmak gerekir: örneğin Guillaume de Malmesbury. (Bk. Ducange, C. P. l. I, s. 24, 25).

28) Bk. Plutark, in Romul., Cilt I, s. 49, Bryan baskısı. Öbür törenler arasında bir yerin oyularak büyük bir çukur açılması vardı. Göç edenlerden her biri, doğduğu yerden getirdiği bir avuç toprağı oraya boşaltıyor ve böylece de yeni yurdunu benimsemiş oluyordu.

29) Philostorgius, l. II, bö. 9. Bu olay, pek de güvenilir olmayan bir yazardan alınmıştır. Ne var ki, Konstantinius'ün karakterine uygundur ve olasıdır.

30) Inscription'lar Akademisi Anıları'nda (Cilt XXXV, s. 747-758) İstanbul'un alanı üzerine Bay d'Anville'in bilimsel araştırmasına bakınız. Banburi'nin Imperium Orientale'ine sokulmuş plan ona en yetkini olarak gelmektedir. Ne var ki çok akla uygun gözlemlerin sonucu olarak, saçma sapan ölçek orantısı yerine kentin çevresini 9500 yerine 7800 Fransa tuvazı olarak saptıyor.

31) Codinus. **Antiquitat - Const.** s. 12. Saint Antoine kilisesi'ni Liman

köşesinin sınırı olarak göstermektedir. Ducange da (I. IV, bö. 6) bundan söz etmektedir, ama ben onun nerede bulunduğunu anlamak için boşuna çaba harcadım.

32) Yeni Teodosius surları 413 yılında yapıldı. 447 yılında bir depremle yıkıldı ve üç ay içerisinde vali Sirus (Cyrus)'ün çabasıyle yeniden inşa olundu. **Blachernae**'ler varoşu, Heraklius'ün saltanatı sırasında kent içerisine alındı. (Ducange, Constantinopolis, I. I, bö. 10, 11.)

33) La **Notitia** bu ölçüyü 14075 ayak olarak hesaplıyor. Buradaki (ayak) hesabını, Bay d'Anville'in çok ussal olarak saptadığı orantıyla Yunan ayak ölçüsü diye anlamak daha akla uygun olur. Yüzseksen ayağı, yetmiş sekiz haşemit kude (Cudeé hashémite) olarak denkleştiriyor, ki çeşitli yazarlar bunu Ayasofya'nın yüksekliği saymaktadırlar. Bu Kude'lerden herbiri yirmi beş Fransa pırmağına eşittir.

34) Şaşmaz ve Özenli Thévenot (I. I, bö. 15), Saray köşkü'nden Yedikule'ye dek, üçgenin kenarlarından ikisini bir saat kırkbeş dakkada dolaştı. On ya da on iki millik bir çember uzunluğu veren bu kesin tanıklığı D'Anville güvenle ve özenle inceleyip benimsemiştir. Tornefort'un (Mektup XI), Üsküdarı da içerisine almadan yaptığı otuz dört ya da otuz millik saçma hesap, onun doğruluğu ve olağan aklı ile çelişki yaratmaktadır.

35) **Sycoe** ya da incirler, onüçüncü mahalleyi oluşturuyordu ve Justinianus orasını çok güzelleştirdi. O tarihten başlayarak ona **Pera** ve Galata adı verildi. Birincinin kelime kaynağı açık ve seçik olmakla birlikte ikincisininki bilinmemektedir. (Ducange, Constantinopolis, I. I, bö. 22, ve Gyllius de Bysant., I. IV, bö. 10.)

36) Bu, yedi stad'dan, ya da altıyüz atılmış ve kimi zaman yalnızca altıyüz Fransa tuvazı eden çağımız Yunan mili'ne dönüştürülmüş yüzon bir stad'ın hesabıdır. (Bk. d'Aniule, Yol ölçüleri, s. 53).

37) Eski metinlerdeki abartmalar bir yana atılır ve ölçüler arasındaki uyumlar özenle yapılırsa Bâbil ve Teb'in yüzeylerini bildiren kitaplara göre, bu ünlü kentlerin çemberi yirmi beş ya da otuz millidir. Çok geniş, ama inanılmaz da değildir. (İnscriptions Akademisi derlemesinde d'Anville'in Anılan'yle Mısır'ın Betimleme'sini karşılaştırınız. Cilt XXVIII, s. 235/Description de l'Egypte, s. 201, 202.).

38) Konstantinopol'is ile Paris ellibir Fransa tuvazından oluşan eşit karelere bölünürlerse birincisi sekizyüz elli, ikincisi ise binyüz altmış kare etmiş olacaklardır.

39) Altıyüz (Centenaire) ya da altmış bin altın sterlin, diyor Codinus

(Antiquit - Const., s. 11); bu hor görülesi yazar, daha temiz bir kaynaktan almamış olsaydı bu tür hesap yapmayı bilemeyecekti.

40) Karadeniz ormanlarıyle Marmara adasının mermer ocakları üzerine Tournefort'un onaltıncı mektubunu inceleyiniz. (Bk. Strabon, I. XIII, s. 588.) Bu ocaklar, görkemli Çizik (Cyzique) yapılarında da kullanılmıştı.

41) Teodosius kodeksine bakınız, I. III, tit. 4, leg. I. Bu yasa 334 tarihlidir; Hukuksal alanı Afrika'ya dek uzanan İtalya valisine yöneltilmiştir. Tüm başlık üzerine Godefroid'nin bilimsel bildirisi incelenmeye değer bir belgedir.

42) **Constantinopolis dedicatur, pene omnium urbium muditate.** Hieronym. - Chroni., s. 181. (Bk. Codinus, s. 8, 9.) **Antiquitées de Constantinople, I. III (apud Banduri, Imp. Orient.**, Cilt I, s. 41), Roma'yı, Sicilya'yı, Antakya'yı, Atina'yı ve öbür birçok kentleri işaret ediyor. Yunanistan'ın ve Küçük Asya eyaletlerinin *en zengin ganimetleri verdiklerine inanmak gerekiyor.*

43) Hist. Compend., s. 369. Homerus'ün heykelini, daha doğrusu büstünü çok tatlı olarak anlatıyor. Açıkça anlaşıldığına göre çok mutlu bir çağın üslûbuna öykünmektedir.

44) Zosime, I. II, s. 106; Chroniq. Alexandrin., Vel Paschal, s. 284; Ducange, Constantinopolis, I. I, bö. 24. Bu yazarlardan ikincisi Konstantinus'ün Forum'uyle **Augusteum'u** ya da Saray avlusunu karıştırmışa benzemektedir. Hangisinin birine ya da öbürüne ait olduğunun ayırdedildiğinden emin değilim.

45) Bu sütuna en güzel betimlemeyi Pococke yapmaktadır. (Description of the East, cilt II, kısım II, s. 131.) Ne var ki, dedikleri bir çok noktada karışık ve az *doyurucudur.*

46) Ducange, Constantinopolis, I. I, bö. XXIV, s. 76, ve Not'ları ad Alexiad., s. 382. Konstantinus'ün ve Apollon'un heykeli Aleksi Komnen'in saltanatı sırasında yıkıldı.

47) Tournefort (Mektup XII) Atmeydanı'nın dörtyüz adım uzunluğunda olduğunu söylüyor. Bununla, herbiri beş geometrik ayak demek istiyorsa bu, üçyüz tuvaz uzunluk eder ki, Roma'nın büyük sirkinden yaklaşık kırk tuvaz daha büyük anlamına gelir. (Bk. d'Anvil'e, *Yol ölçüleri*, s. 33.).

48) Burada birçok tanıklıklar vardır. Bk. Banduri ad Antiquit. Constantinople, s. 668. Gillius de Bysance, I. II, bö. 13. 1º saçayağının ve sütunun tanrıya adanışı ve Delf tapınağına ayrılışı Herodot ve Pausanias'la tanıtlanabilir. 2º Putatapan Zosime, kilise tarihçileri olan Eusebe, Sokrat ve Sozomene ile ters düşmemektedir ve hepsi Delf tapınağına verilmiş olan kutsal

süslemelerin, imparatorun buyruğuyle Konstantinopolis'e taşındığında birleşmektedirler. Zosime, özellikle yılanları hipodromun sütunu biçiminde gösteriyor. 3º Buon del Monte'den Pococke'e dek, İstanbul'u incelemiş olan tüm Avrupalı gezginler, hepsi onu aynı yerde ve aynı tarzda anlatıyorlar. Onların betimlemesindeki bir ayrılık Türkler tarafından yapılmış bir zarardan ileri gelmiştir. İkinci Mehmet savaş baltasını oraya da uzattı ve yılanlardan birinin alt çenesini kırdı (Thevenot, I. I, bö. 17.).

49) Latince **Cochloea** adı Yunanlılarca benimsenmiştir ve Bizans tarihinde ona çok rastlanır. (Ducange, Constantinopolis, I. II, bö. I, s. 104.)

50) Üç topografik nokta sarayın durumunu belli etmektedir: 1º hipodrom ya da **Atmeydanı** ile ulaşımı sağlayan merdiven; 2º Beyaz mermerden yapılmış bir rampadan rahatça sarayın bahçelerine çıkılan - Marmara'da yapılmış bir küçük köprü; 3º Kenarlarından biri sarayın ön kısmıyle, öbürüyse Ayasofya kilisesiyle çevrilen çok geniş Augusteum avlusu.

51) Zeuxippus, Jupiter'in sıfatlarından biriydi ve bu hamamlar eski Bizans'tan kalmaydı. Ducange, onların gerçek durumunu belirlemenin ne denli güç olduğunu sezemedi. Tarihçiler onları Ayasofya ve sarayla birleştirmeye çalışırlar. Ama Banduri'nin verdiği orijinal planda bu hamamlar, limanın yanında ve kentin öbür kıyısında bulunmaktadır. Güzellikleri hakkında bk. Chron. Pascal., s. 285, ve Gyllius, de Byzant., I. II, bö. 7. Christodorus (Antiquit. Constant. I. VII) bu heykellerin herbiri için dizeler halinde yazıtlar yaptı. Yeteneği gibi doğumuyle de Tebliydi.

52) **Notitia**'ya bakınız. Roma'da ise yalnız 1780 büyük ev vardı. **Domus** herhalde çok güzel yapı anlamına geliyordu. Yazarlar Konstantinopolis'de **Insuloe**'ler vardı dememektedirler. Eski başkentte 424, yenisindeyse 322 yol bulunmaktaydı.

53) Luitprand, **Legatio ad imp. Nicephorum,** s. 153. Zamanımız Yunanlıları, garip bir tarzda, İstanbul'un eski yapıtlarını yanlış anlatmaya kalkıştılar. Türk ve Arap yazarlarının yanlışlıkları hoş görülebilir. Ama Yunanlılar, kendi dillerinde yazılı olarak korunmuş yapıtları okuyup anlıyabildikleri halde, gerçeği bir yana bırakıp varsayımı yeğ tutmuşlar ve tarihin tanıklığından belirsiz birtakım söylentileri üstün göstermeye çalışmışlardır. Buna şaşmamak olası değildir. Kodinus'ün tek bir sayfası bile oniki tane yanlışı kapsamaktadır: Severus'le Nigerius'ün anlaşması, çocuklarının evlenmesi, Bizans'ın Makedonyalılarca kuşatılması, Severus'ü yeniden Roma'ya getirten Galyalıların saldırısı, ölümünden Konstantinopolis'in kuruluşu'na dek geçen altmış yıl, v.b.

54) Montesqieu, Romalıların Büyüklüğü ve Gerileyişi, bö. 17.

55) Themist. Orat. 3, s. 40; Baskı Hardouin. Sozomenes, I. II, bö. 3; Zosime, I. 2, s. 107; Anonym. Valesian., s. 715. Codin'e inanmak gerekirse (s. 10) Konstantinus, senatörler için, tıpkı Roma'daki sarayları gibi, evler yaptırdı ve onlara böylece hoş sürprizler hazırladı. İyi hoş ama Kodin (Codin)'in bu masalı yalnızca varsayımlarla ve tutarsızlıklarla doludur.

56) Bu çözüm biçimini değiştiren Genç Teodosius'ün yasası bu imparatorun Novellus'ünde - Theodosius Kodeksi'nin sonunda - bulunmaktadır. Cilt 6, Novellüs 12. Bay de Tillemont (İmparatorlar Tarihi, Cilt 4, s. 371) bu mülklerin özü üzerinde kınamayla durmaktadır: Can sıkıcı olarak belirlenen bir koşul, imparatorca verilen bu mülkler üzerine değil de özel iyelikler üzerine konulmuş olsaydı minnetle kabul edilirdi.

57) Gyllius de Byzance, I. I, bö. 3, İstanbul nüfusunun artışı ve binalarının çoğalışıyle ilgili olarak Zosime'den, Eunapius'ten, Sozomene'den ve Agathias'tan pasajlar alıp toplamıştır. Sidonius Apollinaris (in Panegyriq - Anthom. Cilt 6, s. 290, Baskı Sirmond) denizde yapılan dalgakıranları betimlemektedir. Bu dalgakıranalr, suda sertleşip katılaşan ünlü pouzzolane ile yapılıyordu.

58) Sozomene, I. II, bö. 3; Philostorg, I. II, bö. 9; **Codin - Antiquitat. Constant.**, s. 8. Sokrat'ın bir pasajı (I. II, bö. 13) imparatorun kente her gün sekiz miriyad (myriade) verdiğini (Valois) ile kabul ediyorki, **modii** olarak buğday diye çevrilebilir ya da hükümdarın dağıttırdığı ekmek sayısı için de kullanılabilir.

59) Teodosius kodeksine bakınız, I. XIII ve XIV; ve Justinianus kodeksi, Baskı 12., cilt 2, s. 648, baskı Genevre - Claudianus'ün **de Bello Gildonico** (46-64 dizeler) adlı koşuğundaki Roma'nın güzel yakınmasına da bakınız:

Cum subiit par Roma mihi, divisaque sumsit
AEquales aurora togas; AEgyptia rura
In partem cessêre novam.

60) Justinianus kodeksi Konstantinopolis'in semtlerinden sözetmekte ve genç Teodosius'ün Notitia'sı betimlenmektedir. Ne var ki son dört tanesi Konstantinus surları dışında kalmaktadır. Bu nedenle kentin bu bölünmesi kurucunun eseri midir, bu bilinmemektedir.

61) Senatum Constituit secundi ordinis. Claros vocavit. **(Anonym. Valesius**, s. 715). Eski Roma'nın senatörleri hâlâ **Clarissimi** diye çağrılıyorlardı. Bk. Ammien - Marcellinus üzerine Valois'nin ilginç bir notu (XXII, 9). Julianus'ün onbirinci mektubuna göre, senatörlük görevi bir onurlanmadan

çok bir yük olarak kabul ediliyordu. Ne var ki, râhip Bletterle (Jovien'in Yaşamı, cilt 2, s. 371) bu mektubun Konstantinopolis'le ilgisi olamıyacağını gösterdi. Bysanthe ya da Rhoedestus (bugünkü Rhodosto) Trakya'nın küçük bir deniz kentiydi. (Bk. **Stephan - Byrant de Urbibus**, s. 225, ve Cellarius, Geog. cilt I, s. 849.).

62) Kodeks Teodosianus, I. XIV, 13. Godefroy'nın bilimsel eleştirisi uzun ve karışıktır ve, tüm imparatorluğa site (cité) hukuku vrei dikten sonra bunun **Jus italicum** olabildiği rahatça söylenemez.

63) Julien (**Orat.** I, s. 8) diyor ki, Constantinopolis Roma'ya karşı aşağıda, ama öbür bütün kentlerin üstündeydi. Bilgin eleştirmeni (Spanheim, s. 75 ve 76) bu deyimleri çeşitli yaklaşımlarla çağdaş yazarların kanılarıyle doğruluyor. Zosime de, Sokrat ve Sozomene gibi, imparatorluğun Teodosius'ün iki oğlu arasında bölüşülmesinden sonra eski başkent'le yenisi için kurulan yetkin **eşitlik** döneminde yaşamıştır.

64) Kodinus (Codinus) (**Antiquitat.**, s. 8) Konstantinopolis'in temellerinin 5837'nci dünya yılı'nda (İ. S. 329) 26 Eylül'de atıldığını ve 11 Mayıs 5838 (İ. S. 330)'da tamamlandığını savunuyor. Bu tarihleri ilginç dönemlere bağlıyor; ne var ki kendi kendine çelişkiye düşüyor. Bu yazarın bilimsel gücü zayıftır ve ileri sürdüğü «ara zaman» yetersiz görünmektedir. Julianus, bu işler için on yıllık süreden söz ediyor (**Orat.** I, s. 8); Spanheim onun doğruluğunu tanıtlamaya çabalıyor (s. 69-75), bunun için de Themistius'ün iki pasajından yararlanıyor. (**Orat.** IV, s. 58) ve aynı biçimde Philostorgius'den de... (I. II, bö. 9). Bu hesaba göre, temeller 324'de atılmış ve 334'de kullanıma açılmıştır. Yeni zaman eleştirmenleri bu tarihler üzerinde anlaşmış değildirler, ve Tillemont (İmparatorlar Tarihi, Cilt 4, s. 619-625) çok güzel bir biçimde değişik kanıları tartışmaktadır.

65) Themistius, **Orat.** III, s. 47; Zosime, I. II, s. 108. Konstantin de yasalarından birinde, sabırsızlığını kabul etmektedir. (Kodeks Teodosius, I. XV, başlık 1).

66) Cedrenus ve Zonaras, öngörüşlüden çok dindar olduklarından, zamanlarına göre düşünerek, Constantinopolis'in **Tanrı'nın anası** olan **Meryem Ana**'ya adandığını ısrarla belirtmektedirler.

67) İskender'ye kroniği (s. 285) bu olağanüstü törenin en eski ve en tam bir betimlemesini vermektedir. Putataparlığın havasından gocunmuş ve bir hıristiyan hükümdara yakıştıramayan Tilbemont ve Konstantinus'ün öbür dostları buna şüpheyle bakabilirlerdi, ama ondan hiç söz etmeden geçmeleri doğru değildi.

68) Sozomene, I. II, bö. 2; Ducange, C. P., I. I, bö. 6. **Velut ipsius Romae filiam;** bu aziz Augustinus'ün deyimidir, de **Civit - Dei**, I. V, bö. 15.

69) Eutrope, I. X, bö. 8; Julien, **Orat.**, I. s. 8; Ducange, C. P., I. I. bö. 5. Konstantinopolis adı Konstantinus'ün madalyalarında bulunmaktadır.

70) Usta Fontenelle (Ölülerin dialoğu, XII) insan tutkusunun övünmesiyle alay ediyor, ve (Türklerin Yunanca üç sözcükten oluşturdukları İslambol adının Konstantin'in ölmez adının yerine geçemediğini söylüyor. İlk ad hâlâ kullanılmaktadır: 1º Avrupa Uluslarınca; 2º Yeni zaman Yunanlılarınca; 3º Afrika ve Asya'da yaptıkları fetih hareketleriyle oralara da yazılarını yayan Araplar'ca (Bk. d'Herbelot, Bibliothèque Orientale, s. 275); 4º Çok bilgili Türkler ve, genel buyruklarında imparatorca (Padişah'ça olacak). (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Kantemir, s. 51.).

71) Teodosius kodeksi A. D. 438'de çıkarıldı. Bk. Godefroy'nin Prolegomenes'leri, bö. I, s. 185.

72) Pancirole, bilimsel eleştirisinde özenle çalışmıştır ve **Notitia**'nın Teodosius kodeksiyle aynı tarihi taşıdığını söylemektedir. Ne var ki kanıtları, ya da daha doğrusu görünüşe göre sanıları sonsuz kertede zayıftır. Bana kalırsa bu yararlı yapıtı, imparatorluğun en son bölünmesiyle (İ. S. 395) Galya'nın barbarlarca son ve kesin istilası (İ. S. 47) dönemine yerleştirmelidir. Bk. Avrupa'nın eski halklarının Tarihi, cilt 7, s. 40.

73) **Scilicet externoe superbioe sueto, non inerat notitia nostri** (belki de **nostroe**), **apud quos vis imperii valet, inania trans mittuntur.** (Tacitus, Annales XV, 31.). Çiçeron'un, Pline'nin ve Symmaque'nin mektupları özgürlüğün ve sâdeliğin biçemi (üslup) nin kölelik ve koyu nezaket biçeminden ne denli ayrımlı olduğunu göstermektedir.

74) İmparator Gratianus, **Tanrısal peder** olarak Valentinianus tarafından yayınlanmış olan öncelik hakkı üzerine bir yasayı onayladıktan sonra şöyle sürdürüyor: **Si quis igitur indebitum sibi locum usurpaverit,** nulla se ignoratione defendat, sitque planè sacrilegii reus, qui divina proecepta neglexerit. (Kodeks Teodosius, I. VI, başlık 5, yasa 2.).

75) Kodeks Teodosius'ün sonundaki Notitiâ dignitatum'a bakınız, cilt 6, s. 316.

76) **Pancirolus ad notitiam utriusque imperii**, s. 39. Ne var ki açıklamaları bir anlam taşımamaktadır ve insan resmiyete görevlerin amblemlerini yeterince ayırdedememektedir.

77) Clarissimus, senatörün olağan ve yasal ünvanıdır. Pandectes'lerde Antoninus'lerin saltanatına kadar uzanmaktadır.

78) Pancirole, s. 12. 17. Senatör ünvanını kazanmamış çok sayıda kimseye verilen **perfectissimus** ve **egregius** denilen alt kademedeki iki ünvanı ayrıca göstermedim.

79) Kodeks Teodosius, I. VI, cilt 6. Öncelik hakkı kuralları imparatorlarca en titiz bir gerçekçilikle kullanıldı ve eleştirmenlerce de uzun uzun aydınlatmalara uğratıldı.

80) Kodeks Teodosius, I. VI, başlık 22.

81) Ausone **(in gratiarum actione),** Mamertin'in (Panegyr. Vet., IV, 16, 19) daha çok özgürlükle geliştirdiği ve iyi niyetle ele aldığı bu tiksinç konu üzerine aşağılık bir tutumla gidiyor.

82) **Cum de consulibus in annum creandis solus mecum volutarem ... te consulem et designavi et declaravi, et priorem nuncupavi.** Bunlar, imparator Gratianus'ün lalası ozan Ausone'ye yazdığı mektuptan birkaç tümcedir.

83) Immanesque .... dentes
Qui secti ferro in tabulas auroque micantes
Inseripti rutilum, celato consule, nomen,
Per proceres et vulgus eant.

Claud., in 2 Cons. Stilicon. 456.

Montfaucon bu tablet ya da diptik (dyptique)'lerden çok sayıda figür vermiştir. (Bk. Açıklamalı İlçağ'a Ek, cilt 3, s. 220).

84) Consule lactatur post plurima saecula viso
Pallanteus apex: agnoscunt rostra curules
Auditas quondam proavis: desuetaque cingit
Regius auratis fora fascibus nipia Lictor.

Claudianus, in IV. Cons., Honorii, 643.

Cerus'ün saltanatından Honorius'ün altıncı Consulüslüğüne dek, yüz yirmi yıllık süre boyunca imparatorlar Ocak ayının birinci günü hep Roma'dan uzakta kalmışlardır. (Bk. Tillemont'un kronolojisi, cilt 4 ve 5.).

85) Bk. Cludianus, in Cons. Prob. ve Olybr., 178 v.b., ve In IV Cons. Honorii, 585, v.b.; son pasajda, imparatorluk süslemeleriyle konsulus'lerinkini ayırmak kolay değildir. Ausone Gratianus'ün eli açıklığı sâyesinde, imparator Konstansius figürü işlenmiş bir **vestis palmata** ya da tören giysisi elde etti.

86)

Cernis et armorum proceres legumque potentes:
Patricios sumunt habitus; et more Gabino
Discolor incedit legio, posltisque parumper

Bellorum signis, sequitur vexilla quirini.
Lictori cedunt aquitae, ridetque togatus
Miles, et in mediis effulget curia castris.

Claudianus in IV Cons. Honorii, 5.

Strictasque procul radiare secures.

In Cons. Prol. 229.

87) Bk. Valerius ad Amm. Marc., I. XXII, bö. 7.

88) Auspice mox laeto sonuit clamore tribunal,
Te fastos ineunte quater; solemnia ludit.
Omnia libertas: deductum vindice morem
Lex servat, famulusque jugo laxatus herili
Ducitur, et grato remeat securior ictu.

Claudianus, in VI Cons. Honorii, 611.

89) Celebrant quidem solemnes istos dies, omnes utique, urbes quae sub legibus agunt; et Roma de more, et Constantinopolis de imitatione, et Antiochia pro luxu, et discincta Carthago, et domus fluminis Alexandria, sed Trevirl principis beneficio.»

Auson., in grat. actione.

90) Claudianus (in Cons. Mall. Theodori, 279-331) yeni konsulus'ün verdiği çeşitli sirk, tiyatro ve Amfiteatr oyunlarını imgeleme yoluyle ve canlılık'a betimlemektedir. Gladyatörler'in kanlı boğuşmaları o zamanlar yasaklanmıştı.

91) Precopius, **in Hist. arcana**, bö. 26.

92) **In consulatu honos sine labore suscipitur** (Mamertin'in Panegyr. Vat. XI, 2). Konsulus'lük için oluşan bu abartılmış düşünce Konstans'us'ün servil mahkemesinde Julianus tarafından söylenmiş (3, s. 107) bir söylevden alınmıştır. Bk. Bletterie râhibi (Inscription'ler Akademisi Anıları, cilt 24, s. 289.) eski anayasal düzeninin izlerinden yürümekten hoşlandığı için, kimi zaman böyle verimli imgelemeler bulup çıkarır.

93) Oniki levha yasası patric'us'lerle p'ebeius'lerin evlenmesini yasakliyordu, ve insan yapısındaki değişmez eğilimin yasadan sonra bile yaşamını sürdürdüğünü göstermektedir. Bk. Tite- Live'de (I. IV, 1-6) eski ailelerin gururu ve trib'nus Canuleius tarafından konsulus'e karşı şikâyet edilen adamın saygınlığı.

94) Salluste'nin (in bello Jug.), soyluların kend'ni beyenmişl'ği ve hatta konsüllük onurlarıyla, yardımcısı olan Marius'ün bilinmeyen değerine uygun düşebileceği düşüncesini pek de benimseyemeyen erdemli Metel.us hak-

kında çizdiği tabloya bakınız (bö. 64). İki yüz yıl önce, Metellüs'ün soyu da Romalı plebeius'lere karışıyordu ve, Caecilius adı, bu mağrur soyluların kökenini bir ordu bakkalından aldığını gösteriyordu.

95) 800'üncü Roma yılında, yalnız eski patricius'lerden değil, Caesar ve Augustus'un yarattıkları patricius'lerden bile çok küçük sayıda aile kalmıştı (Taticus, Annales XI, 25). AEmilius adlı patricius ailesinin bir kolu olan Scaurus ailesi o denli düşmüş bir durumda bulunuyordu ki baba, kömür ticareti yaptıktan sonra, oğluna, ancak on köle ve üçyüz sterlin değerinden biraz daha az para bırakabilmişti. (Valerius Maksimus, I. IV, bö. 4, No. 11. Aurelius Victor, **in Scauro**). Oğulun değeri bu aileye biraz parlaklık getirdi.

96) Tacitus, Annales XI, 25; Dion Cassius, t. 52, s. 693. İmparator Vespasianus'ce patricius yapılan Agrikola, nitelikleriyle bu eski sınıfa onur kazandırdı. Ama ataları şövalyeler sınıfındaydılar.

97) Bu yitiş hemen hemen olanaksız bulunacaktı, eğer, Casaubon'un Aurelius Victor'a dedirttiği gibi (ad suet in Coes., bö. 42. Bk. Hist. Augs., s. 203, ve Casaubon, commentaire 220), Vespasianus bir günde bin aileyi patricius yapmasaydı; bu saçma sayı senatör'erin tümünün toplamını aşmaktadır. Erguvan şerit takma izni bulunan Roma şövalyelerinin tümümü...

98) Zosime, I. II, s. 118, ve Godefroy, ed **Cod. Theodos.**, I. VI, başlık 6, 99) Zosime, I. II, s. 109, 110. Ne mutlu bize ki, praefectus praetorio'ların yetki ve eyalet bölünümünü gösteren ayrıntılı bilgilere sahip bulunuyoruz. Bu kılavuz elimizde olmasaydı Kodeks'in çok sayıda ayrıntısı ve **Notitia**'nın ince açıklamaları arasında güçlüklere uğrayacaktık.

100) Konstantinus'ün bir yasasına bakınız. **A praefectis autem proetorio provocare non sinimus.** Kodeks Justinianus, I. VII, başlık 62, Leg. 19. Konstantinus döneminin hukukçusu olan Charisius (Heinecc. Hist. Juris Romani, s. 349), bu yasayı hukuk biliminin temel bir ilkesi olarak görüyor ve praefectus'leri eski diktatörlerin süvari hocalarına benzetiyor. (Pandect., I. I, başlık 11).

101) İmparatorluğun artık tükenmeye yüz tuttuğu sıralarda Justinianus Afrika'ya praefectus praetorio atadığı zaman ona ücret olarak yüz altın lira bağlamıştı (Kodeks Justinianus, I. I. başlık 21, Yasa I.)

102) İmparatorluğun öbür saygınlıklarında olduğu gibi bunda da Pancirole'nin ve Godefroy'nin geniş kapsamlı bilimsel araştırmalarına başvurmak gerekir. Çünkü onlar, yasalardan ve tarihten aldıkları bilgileri dikkatle toplamışlar, doğrulukla ve düzenle sıralamışlardır. Din bilgini Holwel (**History**

of the World, cilt 2, s. 24-77), yazarlara göre, Roma imparatorluğu ile ilgili çok net bir eser yazmıştır.

103) Tacitus, Annales, VI, 11; Eusebe, **in chron.**, s. 155; Dion Cassius, Mecenas'in söylevleri üzerinde (I. VII., s. 675), Kentin prefesinin, onun zamanındaki, ayrıcalıklarını betimliyor.

104) Messala'nın değeri o sıralarda ününün de üstündeydi. Gençliğinin ilk yıllarında Çiçeron tarafından Brutus'ün dostluğuna önerildi. Filip alanlarında yitinceye dek cumhuriyetin sancağını izledi. Sonra da, fatihlerin en alçakgönüllü saygınlığını kabul etti ve Augustus'un sarayında her zaman karakterinin ve özgürlük aşkının soyluluğunu gösterdi. Ünü Akuiten'in fethiyle tanıtlanmış oldu. Sözen (hatip) olarak Çiçeron'la boy ölçüştü. Bütün sanatları destekledi ve tüm dehâ insanlarının koruyucusu oldu. Akşamlarını, yemek masasında Horacius'le felsefe konuşmaları yaparak geçiriyor. Delia ile Tibullus'ün arasına oturuyor ve, genç Ovidius'ün göstermeye başladığı şiirsel yeteneği isteklendirerek boş zamanlarını tatlılıkla sürdürüyordu.

105 **Incivilem esse potostatem contestans,** diyor Eusebe'nin çevirmeni. Tacitus, aynı düşünceyi bir başka türlü belirtiyor: **Quasi nescius exercendi.**

106) Bk. Lipsius, **Excursus** D. **Aol. I, lib. Tacitus, Annales.**

107) **Heinecii Element. Juris civilis secund ordinem Pandect.**, cilt I, s. 70. Spanheim'e de bakınız, **de Usu numismatum**, cilt 2, Bilimsel araştırma X, s. 119 - Yıl 450, Macianus, bir yasayla üç vatandaşın her yıl Konstantinopolis praetor'u - senato'nun beğenisi ve rızasıyle seçileceğini bildirdi. (Justinianus kodeksi, I. I, başlık 39, leg. 2.)

108) **Quidquid igitur intra urbem admittatur, ad. P. U. videtur pertinere; sed et si quid intra centes'mum milliarium.** Ulpianus in Pandect., I. I. başlık 3, No. 1. Sonra da praefectus'ün çeşitli işlevlerini betimlemeye koyu'uyor; Justinianus kodeksi (I. I. başlık 39, leg. 3) ona kent'n tüm kentin magistratüs'lerinin üstlerinde olduğunu ve onlara komuta ettiğini belirtmektedir, **sine injuria ac detrimento honoris alieni.**

109) Olağan kılavuzlarımızdan başka, Felix Cantelorius, de Proefecto urb's adıyle özel bir eser yazdı. Teodosius kodeksinin ondördüncü kitabında Roma ve İstanbul polisi üzerine birçok ilginç ayrıntı bulunmaktadır.

110) Eunapius, Asya prokonsulü'nün praefecus'e bağımlı olmadığını savunmaktadır. Bu iddiayı bazı değişikliklerle benimsetmek gerekir. Praefectus vekilinin temyiz olarak davaya bakmadığı, yani prokonsulus'ün ona bağlı olmadığı doğrudur. (Pancirolus, s. 61).

111) İtalya'da, ayrıca **Roma ilbayı** da bulunuyordu. Bunun yasa uygula-

ma alanının Roma'dan yüz mil uzağa kadar mı, ya da kentin güneyindeki on eyaleti mi içine aldığını saptamak için çok tartışılmıştır.

112) Afrika prokonsülü'nün dört elemanı vardı, ve hazine ya da eyalet bunlara büyük ücretler ödüyordu. (Bk. Pancirol, s. 26, ve Justinianus Kodeksi, I XII, başlık 56, 57.).

113) Ünlü Ulpianus'ün yapıtlarını kapsayan derleme, prokonsul'ün görevi üzerine on kitaplık bir yapıt oluşturmaktadır. Buna göre prokonsul'ün görevleri de, birçok ana noktalarda, eyalet valisininkilerle aynıdır.

114) Prezidanlar ve konsülerler iki onsluk para cezası yükleyebilirlerdi; praefectus nâipleri üç; prokonsul'ler, Doğu kontu ve Mısır praefectus'ü altı ons... (Bk. Heinec. Jur. civil, cilt I, s. 75; Pandect., I. XIVIII, 19, No. 8; Kodeks Justinianus, I. I, başlık 54, leg. 4-6.).

115) **Ut mulli patrioe Sue administratio, sine speciali principis permittatur.** (Kodeks Justinionus, I.I. başlık 41). İmparator Markus (Marcus), Kasius ayaklanmasından sonra, bu yasayı —ilk olarak— çıkardı. (Dion Cassius, LXXII.) Bu düzenlemeye aynı şiddet ve etkinlikte Çinde de rastlanmaktadır.

116) Pandect., I. XXIII, başlık, 2, No. 38, 57, 63.

117) **Im jure continetur, ne quis in administratione constitutus aliquit** (Kodeks Teodosius, I. VIII, başlık 15, leg. I.) Bu genel yasa hükmü, Konstantinius'den Justinianus'e dek çıkarılan buyrultularla da yinelenip güçlendirildi. (Bk. başlığın gerisi) Bu yasaklardan, magistratus'ün en küçük memurlarını bile kapsayan, yalnızca giysiler ve yiyecek malları hariç bırakılmıştı.

118) **Cessent rapaces jam nunc officialium manus; cessent, inquam, nam, si moniti non cessaverint, gladüs proecidentur,** v.b. (Kodeks Teodosius, I.I, başlık 7, leg. I). Zenon, tüm yönetcilere emir vererek görevlerinin sona ermesini izleyen elli gün daha, suçlamaları yanıtlamak üzere, aynı yerde kalmalarını istedi. (Kodeks Justinianus, I. II, başlık 49,I I.).

119) **Summâ igitur ope et alacri studio has leges nostras accipite; et vosmetipsos sic euriditos ostendite, us spes vos pulcherrima foveat; teto legitime opere perfecto, posse etiam rempublicani nostram in partibus ejus vobis credentis gubernari - (Justinianus, in Proem. Institutionem.)**

120) Doğu'da Roma dilini ve hukukunu sürdürmüş olan Brytus okulunun parlaklığı, görünüşe göre, üçüncü yüzyıldan altıncı yüzyılın ortalarına dek sürmüştür. (Heinec., **Jur - Rom. Hist.**, s. 351-356.)

121) Daha önce, Pertinaks'ın sivil ve askerî görevlerde sırasıyla kazandığı aşamaları göstermiştim. Şimdi de, Mallius Thedore'a, aşama aşama

verilen sivil onurlardan söz edeceğim: 1° Pracfectus praetorio mahkemesinde yaptığı savunmalarla kendini gösterdi. 2° prezidan ya da konsuler sıfatiyle Afrika eyaletlerinden birini yönetti ve bir tunç heykele lâyık görüldü. 3° Makedonya pracfectus naipliği ya da yardımcılığına atandı. 4° Meclis idare âmirliği. 5° (sacre largesse)'ler kontluğu. 6° Galyalılar'ın pracfectus praetorio'su. 7° Birkaç yıllık - belki de gözden düşme halinden meydana gelen - uzaklaşma sırasında Malius, (ki, eleştirmenler ozan Malius'le karıştırıyorlar, bk. Fabricius, Bibliotheque Latine, **baskı Ernesti**, cilt I, bö. 18, s. 50) Yunan felsefesini inceledi; bunun üzerine 397 yılında İtalya pracfectus praetorio'su olarak seçildi. 8° Batı konsülü olarak atandığı zaman - yıl 399 - bu büyük görevde bulunuyordu. Yıllık Roma tarihleri (fastes) onun adını, meslekdaşı —hadım ağası— Eutropius'ün alçaklığı nedeniyle anmaktadırlar. 9° Yıl 408'de Mallius ikinci kez İtalya poraefectus'lüğüne atandı. Çıkarına düşkün Claudianus, Panegerik'inde, bir ara Mallius Theodore'un değerinden söz edlyor ve iyi bir rastlantıyle Symmaque'nin ve aziz Augustin'in yakın dostu oluyor. (Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt 5, s. 1110-1114.).

122) Mamertius, in **Panegyr-Vet-**, XI, 20; Austerius, **apud Photium**, s. 1500.

123) Zamanındaki yasa adamlarının tutumunu betimleyen Ammien'in pasajı (I. XXX, bö. 4) ilginçtir. Kamu anlayışı, sahte söz söyleme sanatı ve zorbalığa dek tırmanan taşlamadan oluşan acayip bir harman sergilemektedir. Godefroy (Prolegomen. ad Cad. **Theodocius**, bö. I, s. 185) aynı şikâyetleri dile getiriyor ve olmuş olayları aktarıyor. Dördüncü yüzyılda yasa kitapları, çok sayıda develerin taşıyabileceği yük haline gelmişti. (Eunapius, **in Vit-Edesi**, s. 72).

124) Agricola'nın yaşamı, ve özellikle 20 ve 21'inci bölümler, buna güzel bir örnektir - Britanya liyötönanı, Çiçeron'un Kilikya poroksulü olarak senato ve halk adına kullandığı iktidarı kullanmıştı.

125) Fransız monarşisini, Augustus'ün ve Konstantinus'ün kuruluşlarını incelemiş olan, rahip Dubos (cilt I, s. 41-100, baskı 1742) şu kanıya varıyor ki, Otton, ayaklanmadan önce öldürülmüş olsaydı Korbulo (Corbulo) gibi o da mâsum sayılacaktı.

126) Zosime, I. II, s. 110 - Konstantin'in saltanatı sona ermeden önce, **Magistri militum**'ların sayısı dörde ulaşmıştı. (Bk. Valesius, ad Amnian-, I-XVI, bö. 7).

127) Tarih ve kodeksler çoğu kez asker kont ve düklerinden söz edi-

yorlarsa da onların sayısı ve görev alanlarıyle ilgili olarak doğru bilgi edinmek istenirse **Notitia**'ya başvurmak gerekir. Genellikle kontların kurum, sınıf ve ayrıcalıkları için bk. Kodeks Teodosius, I-VI, başlık 12-20 (Godefroy'nın bilimsel eleştirileriyle birlikte.)

128) Zosime, I. II, s. 3 - Tarihçiler yasalar ve **Notilia** bu iki Roma asker sınıfları üzerine pek yetersiz biçimde bilgi vermektedirler. Bununla birlikte **Paratitlon**, ya da Teodosius kodeksi'nin, I. VII, baş. 1, leg. 18; I. VIII, baş 1, leg. 10 de **Re militari**'nin yedinci kitabından Godefroy'un aldığı özet incelenebilir.

129) **Ferox erat in suos miles et rapax, ignavus vero in hostes et fractus.** (Ammian., I. XXII, bö. 4). Ammianus'e göre, bunlar kuştüyü yataklardan ve mermer evlerden hoşlanıyorlardı ve içmek için kullandıkları kupalar, kılıçlarından daha ağırdı.

130) Kodeks Teodosius, I. VII, başlık 11, leg. I, başlık 12, leg. 1. (Bk. Holwell, **History of the World**, cilt 2, s. 19). Bu bilgin, ve pek tanınmamış tarihçi, Konstantin'in karakterini ve politikasını doğru göstermeye çalışıyor.

131) Ammian, I. XIX, bö. 2. İki Galya lejyonundan umutsuz çıkışlar, büyük bir yangına sıkılan çok az su izleniml yarattı, diyor (bö. 5).

132) Pancirolus, ad Notitiam, s. 96. Akademi Anıları (Académie des Inscriptions, cilt 25, s. 481.)

133) **Romana acies unius prope formae erat et hominum et armorum genere. Regia acies, varia magis multis gentibus dissimilitudine armorum auxiliorumque erat.** (Tite - Live, I. XXXVII, bö. 39, 40.) Flaminius, bir savaştan önce, Antiochus'ün ordusu için yaptığını, ucuz eti süsleyip püslüyerek çeşitlendiren bir aşçının özen ve çabasına benzetmişti (Bk. Plutark'da Flaminius'ün yaşam öyküsü.).

134) Agathias, I. 5, s. 157, baskı, Louvre.

135) Valentinianus (Kodeks Teodosius, I. VII, başlık 13, leg. 3), askerin boyunu beş ayak yedi parmak olarak saptıyor ki, beş ayak dört parmak ve yarı - ölçü uzunluğunda İngiliz ölçüsü eder (İngiliz ayağı Fransız ayağına göre daha küçüktür.) Bir zamanlar beş ayak on parmaktı, ve en güzel vücutlar altı ayaktı. **Sed tunc erat amplior multitudo et pluros sequebantur militam armatam.** (Vegetius, **de Remilitari**, I. I, b. 5.).

136) Kodeks Teodosius'ün yedinci kitabındaki **Veteranis ve Filiis Veteranorum** adlı iki bölüme bakınız. İstenilen askerlik yaşı on altı ile yirmi beş arasında değişiyordu. Veteranların oğulları bir atla görünürlerse süvari olma

hakkını kazanıyorlardı. İki at getirirlerse kendilerine önemli ayrıcalıklar tanınıyordu.

137) Kodeks Teodosius, I. VII, başlık 13, leg. 7. Tarihçi Sokrat'a göre (Bk. Godefroy, ad loc), imparator Valens, kimi zaman kurra askeri için seksen altın istiyordu. Sonraki yasa, kölelerin **interoptimus lectissimorum militum turmas** kabul edilmeyeceklerini çok kapalı biçimde hükme bağlamaktadır.

138) İki oğlunu da sakat yapan bir Romalı şövalyenin kendisi ve malı mülkü, Augustus'ün buyruğuyle - açık artırma yoluyle - satıldı (Suetone, **In Aug.**, bö. 27). Bu usta gaspedicinin ılımlaştırması, zamanın düşüncesinin, gösterdiği sertliği haklı çıkardığını tanıtlamaktadır. Ammien, kadınsı İtalyanları iri yarı Galyalılarla bir tutmuyor (I. XV, bö. 12). Bununla birlikte, onbeş yıl sonra, Valentinianus, Galya praefectus'üne uygulamak üzere çıkardığı bir yasada, askerden kaçan bu alçakları diri diri yakmak gereğine inanmıştı (Kodeks Teodosius, I. VII, başlık 13, leg. 5). İllirya'daki sayılar o denli çoktu ki, eyalet asker toplayamamaktan yakınıyordu (Id. Leg. 10).

139) Onlara **Murci** denliyordu. **Murcidus** sözcüğü **Plaute** ve Festus tarafından tenbel ve aşağılık bir kimse için kullanılmıştı. Ve bu kimse, Arnobe ve aziz Augistin'e göre, doğrudan doğruya tanrıça **Murcia**'nın koruması altında bulunmaktaydı. Ortaçağ Latin yazarları, bu garip alçaklığın bicimine uygun olarak, **Mutilare**'nin eşanlamlısı olan **Murcare** sözcüğünü ileri sürdüler (Bk. Lindenbrogius ve Valesius, **ad Ammian. Marcellin.**, I. XV, bö. 12)

140) **Malarichus, adhibitis Francis, quorum eâ temprestate in iralatio multitudo florebat, erectius jam loquebatur tumultuabaturque** - (Ammien Marcellin, I. XV, bö. 5.)

141) **Barbaros omnium primus ad usque fasces auxerat et trabes consulares.** (I. XX, bö. 10), Eusebe (**in vitâ Constantini**, I, I, vc. 7) ve Aurelius Victor bu savı doğrular gibidirler; ne var ki, Kostantin zamanına ilişkin tarihlerde - demek ki otuz iki yıllık sürede - bir tek barbarın adına rastlamadım. Şuna inanıyorum ki, bu hükümdar, barbarlara konsullük görevinden çok dış görünüşüy'e ilgili süsleme ve şatafatını verdi.

142) Kodeks Teodosius, I. VI, başlık 8.

143) İlk imparatorların savaşçı nitelikleri için yapılmış bir istiâre ile saray yöneticilerine Ordugâh kontu deniliyordu **(Comes Castrensis)**. Cossidore, hükümdara, kendisinin ve imparatorluğun kazanacağı ün için, gelen yabancı elçilerin bolluk içerisinde ve görkemli bir yemek masası bulmaları gerektiğini aşılamıştı. **(Variar.** I. VI, epist. 9.)

144) Gutherius (**de Officiis domus Augustoe**, I. II, bö. 20, l. 3) Ofisler-başı'nın işlevlerini ve ona bağlı **scrinia**'lar kuruluş düzenini çok güzel açıklamış bulunmaktadır. Ne var ki, bir takım ne idüği belirsiz kaynaklar göstererek, Konstantin'in saltanatından önce tarihin yazmadığı bir magistratus'ün kökenini Antoninler ya da Neron dönemine dek çıkarmaya - boşyere - çabalamaktadır.

145) Tacitus (Aunales, XI, 22), Cumhuriyetin kuruluşundan altmış dört yıl sonra ilk kestörlerin halkça seçildiğini söylüyor. Ancak, bu dönemden çok zaman önce konsullerin her yıl krallarca atandığına da inanmaktadır. Öbür yazarlar ilk çağ hakkında bu karanlık noktaya karşı çıkmaktadırlar.

146) Tacitus (**İbid.**) yirmiden çok kestör hiçbir zaman olmadı, demek ister gibidir. Dion (I. XI. III, s. 374) ise, diktatör Caesar'in bir kez kırk sayısına çıkardıysa da bunu çok büyük ölçüdeki hizmet borcunun kolaylıkla ödenmesini sağlamak için yaptığını kabul ettirmek istiyor. Ama pretorların sayısı sonraki saltanatlar zamanında var olmuştu.

147) Sueton, **in August.**, bö. 65, ve, Torrent., **ad loc.**; Dion Cassius, s. 355.

148) Otuz beş yaşında bu göreve getirilen kestörlerin gençliği ve deneyimsizliği (Lips., **Excurs ad.** Tacit., I. III, D.) hazinenin yönetimini onlar almaya Augustus'ü zorunlu bıraktı. Klaudius yeniden bu görevi onlara verdi. Neron ise tamamıyle kaldırdı (Tacitus, Annales, XXII, 29; Sueton. **in Aug.**, bö. 36; **in Claud.**, bö. 24; Dion, s. 696, 361, v.b.; Pline, **epist.**, X, 20, ve **alibi**). İmparatorluk eyaletlerinde **procurator**'lar ya da, daha sonraları denildiği gibi, **nasyonal'ler**, kestörlerin yerini daha yararlı biçimde tutmuş oldular (Dion Cassius, s. 707; Tacitus, **in vit. Agric.**, bö. 15; Hist. Aug., s. 130); ne var ki, Marcus Aurelius'ün saltanatına dek, senato eyaletlerinde birçok kestör bulunmaktadır. (Bk. Hist. Aug., s. 64'de Gruter'in yapıtları, Plinie'nin mektupları ve kesin bir olay.). Ulpianus'ün bize bildirdiğine göre (Pandect., I. I, başlık 13) Severus'lerin yönetimi sırasında, kestörlükler eyaletlerde kaldırıldı ve, izleyen karışıklıklar arasında kestörlerin yıllık ya da üç yıllık seçimleri de durmuş oldu.

149) **Cim patris nomine et epistolas ipse dictaret, et edicta conscriberet etiam quoestoris vice.** (Suetone, in tit., bö. 6). Bu ofis, İmparatorluğun veliahdi kimi zaman onu kullandığı için, yeni bir renk kazandı. Trajanus, ayni işi kestörü ve kuzeni Adrien'e verdi (Bk. Dodwell, **Proelection** - **Camden**, X, XI, s. 362, 394.).

150) ..... Terris edicta daturus;

Supplicibus responsa; - oracula regis
Eloquio crevere tuo; nec dignius unquam
Majestas meminit sese Romana locutam.

Claudianus, **in Consulat. Mall. Theodos.**, 33. (Bk. Symmaque, **Epist.**, X, 17; ve Cassiodore, **Variar.**, V, 5).

151) (Comte des largesses).

152) Kodeks Teodosius, I. VI, başlık 30; Kodeks Justinianus, I. XII, başlık 24.

153) **Notitia**'nın Doğu'yla ilgili bölümü iki hazine kontunun görev alanları bakımından çok yetersizdir. Londra'da bir hazine kasası ve Winchester'de bir **gyneceum** ya da bir imalathane olduğu gözlemlenebilmektedir. Bununla birlikte, İngiltere'de bir para imalathanesi (Darphane) ya da bir devlet deposu veya (tersane) kurulması uygun görülmedi. Yalnız Galya'da uç para imalâthanesi ve sekiz devlet ambarı vardı.

154) Kodeks Teodosius, I. VI, başlık 30, yasa 2, ve Godefroy, ad. loc.

155) Strabon, Coğrafya, I. XII, s. 809. Pontus'deki öbür Komana tapınağı, Kapadokya'daki tapınağa bağlıydı, I. XII, s. 825. Başkan Brosses (Bk. Sa'luste, c.lt. 2, s. 21) her iki Komana tapınağında kutsanan tanrıçanın Beltis olduğunu, bunun Doğu Venus'ü sayıldığını, ve her halde savaş tanrıçasından ayrı olacağını söylemektedir.

156) Kodeks Teodosius, I. X, başlık 6, **de Grege dominico.** Godefroy, Kapadokya atlarıyle ilgili eski zaman bilgilerinin tümünü toplamıştır. En güzel ırklardan biri olan Pelmatiyen, bir başkaldırma yüzünden müsadere edildi. Onun bulunduğu yerler, İstanbul'dan Antakya'ya giden büyük yolun yakınındaki Thyana (Kilise hisar)dan yaklaşık onaltı mil uzaklıktaydı.

157) Justinianus (novell., 30) Kapadokya kontluğu eyaletini, **kutsal** odaya başkanlık eden gözde hadım ağasının doğrudan buyruğu altına koydu.

158) Kodeks Teodosius, I. VI, başlık 30, yasa 4, v.b.

159) Panclrolus, s. 102-136. Bu asker uşaklarının heybet'li görünüşleri Corippus'un Latince koşuğunda betimlenmiştir (**de laudibus Justiniani**, I. III, 157-179-s. 419, 420, «ek», Bizans Tarihi, Rom. 1777).

160) Ammien Marcellin, bonca yıl hizmetten sonra muhafızlık elde etti. Bu saygıdeğer askerlerden ilk on tanesi **c'arissimi** sanını taşırlardı.

161) Xenophon, Cyropédie, I. VIII; Brisson, de Regno Persico, I. I. No. 190, s. 264. İmparatorlar, Pers'ten gelen bu ıstılahları keyiflenerek benimsediler.

162) Bk. **agentes in rebus**, Ammien, I. XV, bö. 3, I. XVI, bö. 5; I. XXII,

bö. 7; Valois'nin ilginç Not'larıyle - Kodeks Teodosius., I. VI, baş. 27, 28, 29. Godefroy tarafından, bilimsel araştırmasında toplanmış olanların içerisinde en dikkate değeri, Julien'in ölümü üzerine Libanius'ün söylediği söylevdedir.

163) Les Pandectes (I. XLVIII, baş. 18) işkence üzerine en ünlü hukukçuların kanılarını belirtiyor. Hepsi bunun yalnız köleler'e uygulanmasını söylüyorlar. Ulpianus de itiraf ediyor ki **res est fragilis et periculosa et quoe veritatem fallat.**

164) Pison fesat hareketi sırasında yalnız Epicharis (libertina muller) işkenceye uğratıldı. Öbür fesatçılar **intacti torment's** oldular. Daha hafif bir örnek bulup eklemek yararsız olacağı gibi daha şiddetlisini de bulmak güç olacaktır. (Tacitus, Annales, XV, 57.).

165) Dicendum . . . . . de institutis Atheniensium, Rhodiorum, doctissimorum hominum, apud quos etiam (id quod acerbissium est) liberi, civesque torquentur (Çiçeron, Partitions oratoires, bö. 34.) Philotas'ın tarihi Makedonyalıların da işkenceyi kullandığını bildiriyor. (Diod. de Sicile, I. XVII, s. 604 - Quinte - Cure, I. V, bö. 11.).

166) Heineccius (Elementa Juris civilis, kısım 7, s. 81) bu istisnaların tablosunu yapmıştır.

167) Akıl adamı olan Ulpianus'un bu tanımlaması Aleksander Severus'den çok Karakalla'nın zamanında kabul edilmiş görünmektedir. (Bk. Teodosius ve Justinianus kodeksleri, **ad legem juliam majestatis.**)

168) Arcadius Charisius'ün hiyanet halinde işkencenin bütün dünyada kullanılmasının haklı olduğunu iddiaya cüret eden ilk hukukçu olduğu Padecte'lerde yazılmıştır. Ne var ki, Konstantin'in ardıllarınca çıkarılan çeşitli yasalar, Ammien'in de dehşetle kabul ettiği gibi bu zulüm kuralını daha da güçlendirmiştir. (I. XIX, bö. 12). (Bk. Kodeks Teodosius, I. IX, başlık 35. **In majestatis crimine omnibus oequa est conditio.**)

169) Montesquieu, Esprit des Lois, I. XIII, bö. 12.

170) Bay Hume (Denemeler, cilt I, s. 389) bu nokta üzerine az gerçek nitelikte gözlemlerde bulunuyor.

171) Roma sarayı, günümüzde de, kökeni Konstans'ın ya da Konstantin'in saltanatına uzanan indictio dönemlerini kullanmaktadır. Ama haklı olarak yılbaşını ocak ayının biri diye kabul etmiştir. (Bk. tarihleri gerçekleştirme sanatı, s. 11, ve Açıklamalı Diplomasi Sözlüğü, cilt 2, s. 25, Benedikten'lere borçlu olduğumuz iki doğru eserdir.)

172) Teodosius Kodeksi'nin onbirinci kitabının ilk yirmi sekiz başlığı

önemli vergiler konusunda ayrıntılı yönetmeliklerle doludur. Ne var ki bunlar, bugün edinemediğimiz daha net biçimde, imparatorlukta kabul edilmiş bir takım temel ilkeleri varsaymaktadırlar.

173) **Decurio**'lar üzerine başlıklar Kodeks Teodossius'ün tüm başlıklarının en yaygınıdır (I. XII, baş. 1). Kapsadığı yasaların sayısı yüzdoksan ikiden az değildir ve bütün bu yasalar vatandaşların bu yararlı sınıfının görev ve ayrıcalıklarını tanımlama amacını gütmektedir.

174) **Habemus enim et hominum numerum qui delati sunt, et agrum modum - Eumenius, in Panegyr - Vet.**, VIII, 6. (Bk. Kodeks Teodosius., I. XIII, baş. 10 ve 11, Godefroy'nin bilimsel araştırmasıyle).

175) **Si quis sacrilega vitam falce succiderit, aut feracium ramorum foetus hebetaverit, quod declinet fidem censuum, et mentiatur callide paupertatis ingenium, mox detectus, capitale subibit exitium, et bona ejus in fisci jura migrabunt.** (Kodeks Teodosius, I. XIII, baş. 11, yasa I.) Bu öznel yoruma neden olabilecek hale getirildiyse de, ingizisyonların ve cezanın orantısızlığının sertliğini oldukça açık olarak ortaya sermektedir.

176) Pline'nin şaşması duracaktı. Equidem miror P. R. victis gentibus argentum semper imperitasse, non aurum. (Histoire Naturelle, XXIII, 15.)

177) Buğday isteyecekleri ya da satın alacakları zaman magistratus'lerin yetkilerini kötüye kullanmalarına engel olmak için birtakım önlemler alındı. (Bk. Kodeks Teodosius, I. XI, baş. 2, ed. **Cod Justiniam.**, I. X. baş 27, yasa 1, 2, 3). Çiçeron'un Verres'e karşı söylevlerini okuyacak kadar aydın olanlar **(33 de frumento)**, tanelerin ağırlık, fiyat ve nitelikleriyle ilgili olarak çeşitli biçimlerde yetkinin kötüye kullanılmasını görebilirler. Ve, bütün durumlarda okumasını bilmeyen bir yöneticinin açgözlülüğü halkın cehaletinin ve eski örneğin yerini tutuyordu.

178) Kodeks Teodosius, I. XI, baş. 28, yasa 2. (imparator Honorius tarafından, babası Teodosius'ün ölümünden iki ay sonra yayımlanmıştır.) Yasada 528.042 Roma arpanından söz edilmektedir, ki bu İngiliz ölçüsüne indirgedim **Jugerum** 28.800 ayak kare ediyordu.

179) Godefroy (Kodeks Teodosius, cilt 6, s. 11) baş vergisi biçimine sokma üzerine ileri sürdüğü görüşlerinde derin bilgisini ve doğru görüşünü sergilemektedir. Ne var ki, **Caput**'ü bir mülkiyet bölümü ya da ölçüsü olarak açıklarken, çok saltık bir biçimde şahıs vergisi düşüncesini dışarda bırakıyor.

180) **Quid profuerit (Jullanus) anhelantibus extrema penuria Gallis, hinc maxime claret, quod primitus eas partes et Ingressus, pro capitibus**

singulis tributi nomine vicenos quinos aureos reperit flagitari; discedens vero septenos tantum munera universa complentes. (Ammien, I. XVI, bö. 5.)

181) Konstantinus ile ardılları zamanındaki para değeri söz konusuysa Bay Greaves'in Denarius üzerine çok yetkin araştırmasına başvurulabilir. Bu araştırmada aşağıdaki ilkelerin kanıtları bulunacaktır: 1° Eski ve yeni Roma lirası, (tartı birimi olarak) Truva ağırlığındaki 5,256 çekirdek, aynı ağırlıktan 5,760 çekirdek tutan İngiliz lirasından onikide bir daha az altın kapsamamaktadır; 2° eskiden kırksekiz aurei'ye bölünmüş olan altın lira daha küçük olan yetmiş iki bozukluğa ayrılıyordu; 3° bu aurei'lerden beşi bir gümüş liraya eşitti ve böylece altın lira, Roma ağırlığıyle dört gümüş lira sekiz ons'la, ya da İngiliz ağırlığına göre onüç lirayla değiştirilebiliyordu; 4° İngiliz ağırlığıyle gümüş lira altmış iki şiling verebiliyordu. Bu bilgilere göre büyük tutarları hesaplamak ve bu yolla ons'un rayicini onbir şilinden biraz fazla olarak tesbit etmek ve kullanılan Roma altın lirasının kırk sterlin değerinde olduğunu saptamak olasıdır.

182) Geryones nos esse puta, monstrumque tributum,
Hic capita, ut vivam, tu mihi tolle Tria

(Sidonius Apollinaris, carm., XIII.)

Peder Syrmond'un ününe bakarak daha doyurucu bir bilgi bulabileceğimi umuyordum. **Suo** ve **Suorum** sözcükleri eleştirili açıklamayı yapanın sıkıntısını göstermektedir.

183) Kodeks Teodosius, I. V, baş. 9, 10 ve 11; Kodeks Justinianus, I. XI, baş. 63. **Coloni appellantur qui conditionem debent genitali solo, propter agriculturam sub dominio possessorum.** (Augustinus, **de Civ. Dei**, I. X, bö. 1.).

184) Burgony (Bourgogne)'daki Autun (**Augustodunum**'ün eski adalet alanı bitişik Nevers (**Noviodunum**) topraklarını da kapsıyordu (Bk. d'Anville, eski Galya için kısa tanıtma yazısı, s. 491). Autun yönetim bölgesi bugün 610, Nevers ise 160 paruvadan oluşur. Aynı Burgony eyaletinin 476 paruvası üzerinde onbir yıllık kayıtlardan yapılan röleveye göre - 1'den 25'e ılımlı bir orantıyle hesaplanmış - (Bk. Messance, nüfus üzerine araştırmalar, s. 142) her paruvasta ortalama 656 kişi bulunduğu kanısını bize vermektedir. Bu sayı, Nevers ve Autun paruvaslarının sayısı olan 770'le çarpılırsa, bir zamanlar AEduen'lerin oturduğu ülke yüzeyinde 505.120 sayısı bulunacaktır.

185) Châlons (Cabillonum) ve Mâcon (Matisco) yönetim bölgelerinin nüfusu ise, birincisi 200, ikincisi 260 paruvas o'duğuna göre 301.750 kişi olması gerekir. Akla uygun gelen nedenlerle bu hesap yapılabilmektedir.

1º Châlons ve Mâcon, kesin olarak AEduens'lerin ilk yönetim bölgelerinde bulunmaktaydı. (Bk. d'Anville, Kısa notlar, s. 187-443); 2º Galya **Notitia** ve **civitates** olarak değil, **Castra** olarak gösteriyor; 3º iki piskoposluğa ancak beşinci ve altıncı yüzyılda dönüştüler. Bununla birlikte Eumenius'ün bir pasajı (**Panegyr. vet.** VIII, 7) AEduens'lerin bölge alanını, Konstantinus döneminde Saône kıyıları boyunca yaymak istediğiniz zaman sizi zorla durdurmaktadır.

186) Eumenius, **in Panegyr. vet.**, VIII, 11.

187) Râhip Dubos, Fransa Krallığı'nın Eleştirmeli Tarihi, cilt 1, s. 121.

188) Bk. Kodeks Teodosius, I. XIII, baş. ve ve 4.

189) Zosime, I. II, s. 115. Zosime'nin kınamasındaki tutku ve önsezi, bilgin Holwell'in (**History of the World**, cilt 2, s. 20) Konstantinus'ün anısı için yaptığı savunma çabası denli oldukça hararetlidir.

190) Kodeks Teodosius, I. XI, baş. 7, yasa 3.

191) Bk. Lipsius, **de Magnitudine romana**, I. II, bö. 9. Tarragon İspanyası imparator Claudius'e yediyüz lior ağırlığında bir taç, ve Galya da aynı hükümdara, dokuzyüz ağırlığında bir başka taç sundu. Lipsius'ün akla yatkın düzeltmesine ben de uydum.

192) Kodeks Teodossius, I. XII, baş. 13. Senatörler **aurum coronarium**'dan bağışık tutulmuşlarsa da, onlardan istenilen **auri oblatio**'nun ondan hiçbir farkı yoktu.

193) Büyük Teodossius, oğluna verdiği değerli öğütlerde (Claudianus, **in quartum Consulatum Honorii**, 214, v.b.) bir Roma hükümdarını bir Parte kralından ayrı tutuyor. Birinciye değerlilik gerektiğini, öbürü için soylu'uğun yeterli olduğunu söylüyor.

194) Eusebe'nin kötü diye ve Zosime'nin iyi diye söylediklerine inanılırsa aldanmış olunmaz. (Fleury, Kilise Tarihi, cilt III, s. 233). Eusebe ve Zosime dalkavuk'uğun ve sövüp saymacılığın doruklarında bulunan iki ters uçlardır. Dinsel çabası karekteri ya da durumu ile ilintilaşan yazarlarda bulunan ortalama nüanslar bunlarda yoktur.

195) Konstantinus'ün erdemleri, onun ailesi tükendikten sonra yazmış olan Eutrope ve Genç Victor adlı ve iyi niyetli iki (hıristiyan olmayan) yazarca da doğrulanmaktadır. Zosime ve imparator Julianus onun kişisel cesaretini ve askersel başarılarını tanıyorlardı.

196) Bk. Eutrope, X, 6. **In primo imperii tempore optimis principibus, ultimo mediis comparandus.** Paeanius'ün eski Yunanca nüshası (Havercamp baskısı, s. 697) Eutrope'nin **vix mediis** dediğine ve müstensihlerin bu tek

hecelî hakaret sözünü metin dışı bıraktıklarına beni inandırmaktadır. Aurelius Victor o sıralarda çok yinelenen ve bizim bilmediğimiz bir atasözü ile düşüncesini - genel olarak - açıklıyor: TRACHALA **decem annis proestantissimus; duodecim sequentibus** LATRO; **decem novissimis** PUPİLLUS, **ob immodicas profusiones.**

197) Julianus, **Orat. I.** s. 8. (Bu dalkavukça söylev Konstantinus'ün oğlu'nun önünde söylendi) ve Caesar'lar, s. 335; Zosime, s. 114, 115. İstanbul'un v.b.'nin görkemli yapıları, bunları yaptıranın itirazı olanaksız savurganlığının bir kanıtı olarak gösterilebilir.

198) Yansız Ammien'e, tam güvenimiz vardır. **Proximorum fauces aperuit primus omnium Constantinus** (I. XVI, bö. 8). Eusebe de bu kötü davranışları belirtiyor **(Vit. Constantinus,** I. IV, bö. 29, 54) ve tek tük imparatorluk yasaları bunun çâresini - zayıf bir biçimde - gösteriyor. (Bk. Notlar, geçen bölümdeki, kitabın 370 ve 371 inci sayfaları).

199) Julianus, (Caesar'lar)'da amcasının gülünçlüğünü örtmeye çalışıyor. Kendi başına şüpheli sayılan tanıklığı bilgin Spanheim'ce, madalyalara göre, doğrulanmaktadır. (Bk. Bilimsel eleştiri, s. 156, 299, 357, 459). Eusebe (**Orat.**, bö. 3) Konstantinus'ün böyle giyinişini halk için yaptığını söyleyerek bu budalalığı haklı göstermek istemektedir. Bu gerekçe kabul görürse en gülünç kertedeki kendini beğenmiş kimsenin de ileri sürebileceği bir özür bulunabilecektir.

200) Zosime ve Zonaras, bu kadını (Minervina'yı) Konstantinus'ün nikâhsız karısı gibi gösteriyorlar. Ama Ducange, savunularından birinin kesin ifadeli bir pasajında bu kadını meşru ve onurlu olarak anmaktadır: **Ab ipso fine pueritioe, te matrimonii legibus dedistl.**

201) Ducange (Familioe Byzantinoe, s. 44) Zonaras'tan sonra ona Konstantinus adını veriyor. Bunun doğru olduğu düşünülemez, çünkü büyük kardeşleri bu adı taşımaktaydı. Annibalianus Pascal'ın Kroniğinde vardır ve Tillemont de bu adı kullanmaktadır. (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 527).

202) Jerom, **in Chron.** Laktans'in yoksulluğu, ondaki bilginin yararsızlığını ya da koruyucusunun duygusuzluğunu göstermektedir. Bk. Tillemont (Kilise Anıları, cilt I, s. 205; Lardner's credibility of the Gospel History, kısım II, cilt 7, s. 66.)

203) Eusebe, Kilise Tarihi, I. X, bö. 9; Eutrope (X, 6) onu **Egregium virum**, diye adlandırıyor ve Julianus (Orat. I) iç savaş boyunca Krispus'ün başarılarına açıkça atıflarda bulunuyor. (Bk. Spanheim, Bilimsel eleştiri, s. 92).

204) Idatius ile Paskal Kroniğini karşılaştırınız (I. XIV, bö. 5). Kons-

tans'ın Caesar yapıldığı yıl her iki kronolojl yazarınca da çok doğru olarak saptanmış görünmektedir. Ama sarayında yaşayan tarihçi yıldönümü **günü**'nü unutmazlık edemezdi. Yeni Caesar'ın Galya eyaletleri komutanlığına seçilmesi sorununa gelince, bk. Julien, **Orat.** I, s. 12; Godefroy, **Chronol - Legum,** s. 26, ve Blondet, Kilisenin üstünlüğü, s. 1183.

205) Kodeks Teodosius, I. IX, baş. 4. Godefroy, bu yasanın gizli güdülerini şüpheli görmektedir (Bilimsel eleştiri, cilt III, s. 9).

206) Ducange, Fam. Byzant., s. 28; Tillemont, cilt IV, s. 610.

207) Bu ozanın adı Porphyrius Optatianus'dü. Çağın beğenisine göre düz akrostiş biçiminde yazılmış bu dilekçe Scaliger (ad Eusele., s. 250), Tillemont (cilt IV, s. 607), ve Fabricius (Bibliothèque latine, I. IV, bö. 1), tarafından da benimsendi.

208) Zosime, I. II, s. 103; Godefroy, **Chron Leg.**, s. 28.

209) Yargılama usul yasalarına uyulmaksızın. İşte, olasılıkla çok, doğrucu Suidas'ın gayretli ifadesi böyle. Daha sonraki saltanat zamanında yazmış olan büyük kardeş Victor, daha ihtiyatlı davranıyor: **Natu grandior incertum qua causa, patris judicio, occidusset.** Daha sonraki yazarlar incelenirse, örneğin Eutrope, genç Victor, Orose, Jérôme, Zosime, Philostorgius ve Grégoire de Tours, bilgi edinme araçları azaldıkça güvenleri artmaktadır; tarih araştırmalarında bu tür durumlarla sık sık karşılaşılmaktadır.

210) Ammien (I. XIV, bö. 2) genel bir anlamı olan **peremptum** deyimini kullanmaktadır. Codin (s. 34) genç prensin idam edildiğini söylemektedir. Sidonius Appollinasis ise (**epist** V. 8) bir soğuk zehirden söz ediyor, belki de bu tür bir ölüm Fausta'nın sıcak su banyosunun aksi bir tezi diye yakıştırıyor.

211) **Sororis filium, commodoe indolis juvenem**. (Eutrope, X, 6.) Krispus'ün imparator Licinius'ün kızı Helena ile evlendiği ve 322'de prensenslerin mutlu kurtuluşu sırasında Konstantinus'ün genel bir af tanıdığı düşünülemez mi? Bk. Ducange, (Famil. Byzant., s. 47), ve çevirmenleri çok yoran Kodeks Teodosslus (I. IX, baş. 37) yasa. (Godefroy, cilt III, s. 267).

212) Konstantinus'ün yaşamı'na, özellikle I. II, bö. 19, 20, İkiyüz elli yıl sonra Evagirus, Eusebe'nin sessiz kalmış olmasından, olayın gerçekliğine karşı boş bir kanıtlar sürmüştü.

213) Büyük Petro'nun Tarihi, Voltaire, Kısım II, bö. 10.

214) Bu heykelin Konstantinus'ce dikildiğini ve sonra da Arien'ler tarafından kaldırıldığını tanıtlamak üzere Codinus - ansızın - iki tanık yaratı-

yor (s. 34). (Hippolyte ile genç Herodot'u), ve onların hiçbir zaman olmamış yazılarına sövüp sayarak meydan okuyor.

215) Zosime'ye, I. II, s. 103, ye çağdaş bir yazar gibi bakılabilir. Eskilerin eksik bıraktığı küçük birtakım bilgileri, çağımız yazarları onun karanlık bıraktığı ve eksik anlattığı olayları aydınlatmıştır.

216) Philostorgius, I. II, bö. 4. Zosime (I. II, s. 104, 116) iki kadının ölümünü Konstantinus'e yüklemektedir: biri masum Fausta, öbürü de üç ardılının anneleri olan, nikâh dışı bir karısıdır. Jérome'a, Krispus'ün ölümüyle Fausta'nınki arasında üç ya da dört yıl geçmiştir. Büyük Victor, tedbirli davranarak susmayı yeğlemektedir.

217) Fausta öldürülmüşse, sarayın içinde bu işin tamamlandığına inanmak doğru olur. Hatip Krisostomos birtakım hayaller kurmakta ve imparatoriçeyi ıssız bir dağa bırakılmış ve orada yabanıl hayvanlara parçalattırılmış olarak anlatmaktadır.

218) Julien (**Orat. I**) onu Krispus'ün annesi gibi göstermektedir. Fausta bu anneliği evlat edinme suretiyle almış olabilir. Hiç değilse ona öldürücü bir düşman gözüyle bakılmıyordu. Julien, Fausta'nın servetini, Pers kraliçesi Parisatis'inkiyle kıyaslamaktadır. Bir Romalı doğal olarak onu ikinci Agrippina olarak karşılaştıracaktır.

«Ve ben ki, taht üzerinde, atalarımı izledim;
«Ben, kızı, eşi, kız kardeşi ve anasıyım efendilerinizin.»

219) Monod. **in Constantin., Jun.**, bö. 4, **ed. calcem Eutrope,** baskı Havercamp. Hatip, onu kraliçelerin en azizesi ve en dindarı olarak gösteriyor.

220) Interfecit numerosos amicos (Eutrope, XV, 6).

221) Saturni aurea saecula quis requirat?
Sunt haec gemmea, sed neroniana.
(Sidon Apollinar., I. 8.)

Ne denli gariptir ki bu dizeler bir taşlama yazarına ya da umutları kırılmış bir vatansevere değil de, imparatorun başbakanı ve gözdesi Ablaviaus'e aittir, deniliyordu. Dikkat edilirse görülecektir ki, boş inanç olduğu kadar insanlık da Roma halkının ilenmelerini (beddua) dile getiriyordu. (Zosime, I. II, s. 105).

222) Eusebe, **Orat-in Constantinus,** bö. 3. Bu tarihler, hatibi doğrulayacak nitelikte ve doğrudur.

223) Zosime, I. II, s. 117. Konstantinus'ün öncüleri döneminde **Nobilissimus** sözcüğü anlamı kapalı bir sıfattı; daha çok yasal ve belirli bir ünvandan ibaretti.

224) **Adstruunt numml veteres ac singulares.** Spanheim, **de Usu nu-**

mismatum, dissertat. XII, cilt 2, s. 357. Ammien, bu Romalıların kralından söz etmektedir (I, XIV, bö. 1, ve Valois, **ad loc.**). Valois'nin bir bölümü kral-lar kralı diye anıyor; Pascal Kroniği (Pnra) sözcüğünü kullanıyor ki Latince bir tanımlama karşılığıdır.

225) Julien (**Orat**. I, s. 11; **Orat. II**, s. 53) savaş manevralarında onun gösterdiği yeteneği uzun uzun övmektedir; ve Ammien de (I. XXI, bö. 16) ona katılmaktadır.

226) Eusebe, **in Vit - Constantini**, I. IV, bö. 51; Julien, Orat. I, s. 11-16, (Spanheim'in bilimsel eleştirisiyle); Libanius, **Orat. III**, s. 109. Konstans, is-tekle okuyordu; Ama imgeleme gücünün ağırlığı edebiyat alanında, hattâ güzel konuşma (retorik) dalında bile başarı göstermesini engelledi.

227) Ensebe, (I. IV. bö. 51, 52), Konstantin'in gücünü ve şanını yü-celtmek istemekte ve Roma imparatorluğunu, kendi malını bölüştürmek is-teyen bir vatandaş gibi böldüğünü söylemektedir. Eutrope'den iki Victor' lardan ve Valois bölümünden, eyaletler için kurduğu bölüştürme için bilgi alınabilir.

228) Kıbrıs ayaklanmasının başı olan Calocerus, Dalmatius'ün kuvvtle-rinceyakalandı ve Tarsus (Tars)'da, meydanda diri diri yakıldı. Bk. büyük Vic-tor, Jérôme Kroniği ve Théophan ile Cedrenus'çe aktarılmış belirsiz ge'e-nekler.

229) Cellarius, Avrupa ve Asya Sarmatya'sı üzerine eskilerin düşün-celerini toplamıştır. Bay d'Anirlle de, bu yetkin yazar her zaman nitelendi-ren bilgi ve doğrulukla bu bilgileri, çağdaş coğrafyaya uygulamıştır.

230) Ammien, I. XVII, bö. 12. Sarmatlar, (erkek) atların gürültülü ve yatıştırılmaz hırslarına neden olabilecek olayları önlemek için atlarını kesi-yorlardı.

231) Pausanias, I. I, s. 50, baskı Khun. Bilgi toplamaya candan meraklı olan bu gezgin, Atina'daki Esculope tapınağında saklanan bir Sarmat zırhını özenle incelemiştir.

232) Aspicis et mitti sub aduncо toxica ferro,

Et telum causas mortis habere duas. (Ordius, ex Ponto, I. V. epist. VII, V. 7). Amerikalılar üzerine Araştırmalar da, cilt 11, s. 236-271, zehirli oklarla ilgili çok ilginç bir bilimsel incelemeye bakınız. Zehir, genellikle bit-kilerden alınmaktaydı. İskitlerin kullandığı ise viper yılanından alınarak in-san kanıyle karıştırılmış bir zehirdi. İki dünyada (eski ve yeni) yayılmış olan zehirli silah kullanımı, yabanıl bir oymağın disiplinli bir düşman karşısında başarı sağlamasına olanak vermemiştir.

233) Ovidius'ün, sürgünde geçirdiği ilk yedi süresince yazdığı dizeler halindeki dokuz kitaplık Mektuplar'ı, yalnızca incelik ve şiirsel bakımdan değil, bunun dışında da değer taşımaktadır. Bu mektuplar, az rastlanan koşullar içerisindeki bir insanın kalbinden bir tablo'yu sunuyor ve, tüm Romalılar arasında yalnızca Ovidius'un yazma fırsatını bulduğu ilginç gözlemlerini de kapsıyor. Barbarların tarihi üzerine ışık tutan her şey, araştırmaları çok gerçekçi olan Buot Kontu tarafından toplanmıştır. (Avrupa halklarının eski Tarihi, cilt IV, bö. 36, s. 186-317.).

235) Jozik Sarmatları Patissus ya da Tibiscus kıyılarında yerleşmiş'erdi. Pline Tabiat Tarihi'ni yazdığı zaman durum böyleydi (Bk. Kitap IV., bö. 25). Altmış ya da yetmiş yıl öncesine rastlayan Strabon ve Ovidius'ün zamanında, Karadeniz kıyısı boyunca, Get'lerin ülkesinin öbür yanında bulunuyorlardı.

236) **Principes Sarmatorum Jazygum penes quos civitatis règimen ... Plebem quoque et vim equitum quâ solâ valent, offerebant.** (Tacitus, Tarih III, 5.) Vitelius ile Vespraslanus arasındaki iç savaşta görülen durumdan söz ediyor.

237) Sarmatlara yasalar veren bir Vandal kralı varsayımı Konstantinus'ün tarihini yazan Latin ve Yunan yazarlarıyle Got olan Jornandes'i bağdaştırmak için zorunlu görünmektedir. Dikkati çekici bir noktadır ki, Gotların egemenliği altındaki İspanya'da yaşayan İsidor, Gotların düşmanı olarak Vandal'ları değil, fakat Sarmat'ları gösteriyor. (Bakınız, Grotius'de onun Kronliği, s. 709).

238) Hiçbir kuruntuya kapılmaksızın Konstantin Porphyrogénète'in tanıklığından ve Chersonnit'lerle savaş ve görüşmelerden yararlanmış olduğum için kendimi haklı buluyorum. Bunun onuncu yüzyıldaki Grek olduğunu ve eski olaylar üzerine anlattıklarının karmakarışık ve masalımsı şeyler olduğunu biliyorum. Ama anlatış tarzı bu olayda tutarlı ve olası görünmekte ve bir İmparatorun öbür tarihçilerin aramadıkları gizli anıtlarla danışmalarda bulunabilmesini anlamak güç olmamaktadır. Cherson'un tutumu ve tarihine gelince, Peyssonnel'e bakınız - Tuna kıyılarında oturmuş barbar halklar, bö. 16, s. 84-90.

239) Gotlarla Sarmatlar arasındaki savaşlar o denli gerçeğe uymaz ve öyle boşluklar bırakarak anlatılmıştır ki, birbirlerine dayanan, birbirini düzelten ve aydınlatan yazarları karşılaştırarak adlarını aşağıda göstermek zorunda kaldım. Aynı zahmeti gösterecek olanlar benim anlatımı eleştirmek

hakkına sahip olacaklardır. (Bk. Ammien, I. XVII, bö. 12; Anonim Valois, s. 715; Eutrope, X, 7; Sextus Rufus, **de Provincils**, bö. 26; Julien, Orat. I, s. 9, ve Spanheim'in bilimsel eleştirisi, s. 94; Jérôme, **in chron; Eusebe, in vit. Constantinus, I.** IV, bö. 6; Socrate, I. I. bö. 18; Sozomene, **I.I.** bö. 8; Zosime, I. II, s. 108; Jorandes, de **Rebus Geticis**, bö. 22; I sidor, **in Chron.** s. 709; **in Hist - Gothorum Grottii;** Konstantin Prfirogenet, **de Administratione Imperii,** bö. 53, s. 208, baskı Meursius.

240) Eusebe (**in vit. Constantin.**, I. IV, bö. 50) bu Hintliler için üç noktayı belirtiyor: 1° bunlar doğu Okyanusu kıyılarından geliyorlardı, ki Çin ve Doğu Hindistan (Bangladeş) kıyıları olarak alınabilir, 2° Konstantinus'e değerli taşlar ve tanınmayan hayvanlar sunmuşlardır.; 3° Kral'arının, Konstantin'in yüce görkemini simgelemek üzere heykeller diktiklerini söylemişlerdir.

241) **Funus relatum in urbem sui nominis, quod sane P.R. oegerrime tulit** - (Aurelius Victor.). Konstantinus, kendisi için Aziz-Havâriler kilisesinde görkemli bir mezar hazırlatmıştı (Eusebe, I.IV, bö. 60.) Konstantinus'ün hastalığı, ölümü ve cenaze töreni üzerine yazılmış tek ve yetkin bilgi Eusebe'nin yazdığı Konstantinus'ün Yaşamı adlı eserin dördüncü cildinde bulunmaktadır.

242) Eusebe, (I. IV, bö. 6) öyküsünü birlikler'in bu bağlılık hareketini aktarmakla tamamlıyor, onu izleyen öldürmeleri anlatmaktan özenle çekiniyor.

243) Eutroplus (X, 9) Dalmatius'ün, birkaç sözcükle, yararlı bir portresini anlatmıştır. **Dalmatius Caesar prosperrimâ indole, neque patruo ab similis, haud multo post, oppressus est factione militari. Jérôme** ve İskenderiye Kroniği, Caesar'ın 18 ya da 24 eylül A.D. 337'de başlayan üçüncü Caesar yılını göstermektedirler; bu uzun bekleyişin dört aydan çok sürdüğünü doğruluyor.

244) Bu garip olayı Filostorgius'a göre anlattım (I. II, bö. 16). Ne var ki, Konstantinus ve yandaşları böyle bir bahaneyi her zaman reddetmişlerdir. Athanase (cilt I. s. 856), akrabalarının güvenini korumak üzere Konstans'ın yemin ettiğinden söz etmektedir.

245) **Conjugia Sobrinarum diu ignorata, tempore addto prerebuisse** - (Tacitus, Tarih (Annales) XII, 6 ve Lipsius, **ad loc.**) Eski yaşamın yürürlükten kalkmış olması ve yüzyıllık âdet, kuzenler arasında evlenmeyi yakılar arasında bir çeşit zinâ sayan Romalıların boş inançlarını yok etmeye yet-

memiştir - (August-, **de Civitate Dei**, XV, 6); boş inançların ve hincın yan tutarı hale soktuğu Julien, bu evlenmeleri aşağılatıcı sözlerle nitelendiriyor. (Orat. VII, s. 228). Kilise hukuku da bu yasağı canlandırıp destekledi ama Avrupa medeni kanunlarına böyle bir hüküm koyduramadı. (Bk. bu evlenmeler üzerine, **Taylor's civil Law**, s, 331; Bronuer., **de jure Connub.**, I. II, bö. 12; Hericourt, Kilise yasaları, Kısım III, bö. 5; Fleury, Kilise hukuku Müesseseleri, cilt I, s. 334, Paris, 1767; ve Fra Paolo, **Istoria del Concilio Trident-**, I-VIII-).

246) Julien **(Ad. S.P. -Q- Athen-, s. 270)**, bu genel kıyım içerisinde yaşamını kaybetmemiş olduğu için kuzeni Konstans'ı kınamaktadır. Çok değişik nedenlerle Konstans'a düşmanlık duyan Athanase (Cilt I, s. 856), bu savı doğruluyor. Zosime de bu suçlamada onlara katılıyor - Ama Eutrope ve iki Victor'lar, şöyle diyorlar: **«Sinente potius quam jubente.»** ... **«Incertum quo suasore,»** ... **«Vi militume.»**

247) Eusebe, **In Vit. Constantinus**, I. IV, bö. 69. Zosime, I. II, s. 117; (Idat-**in Chron**- Bk. Tillemont'un ikl notu; İmparatorluklar Tarihi, cilt IV, s. 1086-1091.) İskenderiye Kroniği yalnızca büyük kardeşin İstanbul'daki saltanatından söz etmektedir.

248) Altıncı yüzyılda yaşayan Agathias bu olayı anlatmaktadır (IV,s. 135, baskı Louvre). Agathias bu bilgileri, tercüman sergius'ün Pers'teki elçiliği sırasında elde ettiği ve çevirisini yaptığı Pers Kroniğinden almıştır. Shikard (Tarih, s. 116) ve Herbelot (Doğu Kitaplığı, s. 763) Şâpur'un annesinin de taç giydiğinden söz etmektedirler.

249) D'Herbelot, Doğu Kitaplığı, s. 764.

250) Bu konuda kenara atılacak bir değer olmayan Sextus Rufus (bö. 26) Pers'lerin boş yere barış istediklerini ve Konstantinus'ün, onlara karşı yürüyüşe geçmeye hazırlandığını söylüyor. Daha ağırlıklı olan Eusebe'nin tanıklığı, anlaşmanın imzalanmasına değil de ön görüşmelerde bulunulduğuna inanmamızı gerektirmektedir. (Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 420.)

251) Julien, **Orat**-I, s. 20.

252) Julien, Orat. I. s. 20, 21; Moïse de Chorène, I. II, bö. 89, I. III, bö. . 9, s. 226 - 240 - Zamanın sözmeninin kapalı sözcükleri ve ulusal tarihçinin ayrıntılı öyküsü arasında göze çarpan uyum sözmenin kısa ve anlatmalı pasajlarına ışık tutmakta ve tarihçinin ayrıntılarına ağırlık verdirmektedir. Moïse'in lehine olarak, kısa bir süre önce, alt hizmetlerde sivil görev

yapanların listesinde Antiochus adının bulunduğuna dikkati çekmek gerekir. (Bk. Godefroy, Kodeks Teodosius, cilt. VI, s. 350.)

253) Ammien (XIV, 4) Arabistan'dan Nil çavlanlarına dek yayılan alanlarda bulunan bu hırsız arapların avara yaşamlarını canlı bir biçimde betimlemektedir. Jérôme'nin çok hoş olarak anlattığı Malküs'ün serüvenleri, bu hırsızların Bere ile Urfa (Edes) arasındaki büyük yolu geçilmez hale soktuğu kanısını uyandırıyor. (Bk. Jérôme, cilt I, s. 256).

254) Eutrope (XIV, 4) savaşla ilgili olarak bize genel bir düşünce vermektedir: **A Persis enim multa et gravia perpessus, soepex captisappidis, obessis urbibus, coesis mercitibus, nullumque ei contra Saporem prosperum proelium fuit, nisi quod apud Singaram**, v.b. Bu yansız sav Ammien'in, Rufus'ün ve Jérôme'nin kimi sözleriyle de doğrulanmıştır. Julien'in ilk iki söylevi ve Libanus'un üçüncüsü çok dalkavukça bir tablo sunmaktadırlar. Konstansius'ün ölümünden sonra bu iki sözmenin geri alınışı ve imparatorun karakterlerini aşağılattı, ama gerçeği de ortaya çıkarmış oldu. Spanheim, Julien'in ilk söylevi üzerine ilişkin bilimsel incelemesinde allâmelik savurganlığında bulundu. (Bk. Tillement'un aklı başında gözlemleri, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 656).

255) **Acerrimâ nocturnâ concertatione pugnatum est, nostrorum copiis ingenti strage confossis** - (Ammien, XVIII, 5. Eutrope X, 10, ve S. Rufus, bö. 27).

256) Libaniaus, **Orat-III**, s. 133; Julien, **Orat I**, s. 24, Spanheim'in bilimsel eleştirisi, s. 179.

257) Bk. Julien, **Orat. I**, s. 27; **Orat-II**, s. 62, v.b. ile Spanheim'in bilimsel eleştirisi, s. 188-202 (bu yazar Nisibis kuşatmalarının ayrıntılarını ve tarihlerini saptamaktadır.). Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 668, 671, 674) de bu kuşatmaların tarihlerini incelemektedir. Zosime (I. III, s. 151) ve İskenderiye Kroniği, s. 290, bu çeşitli noktalar üzerine birtakım olayları ekliyorlar.

258) Salluste, Fragment LXXXIV, baskı Brosses, ve Plutark **in Lucull.**, cilt III, s. 184-Nisibis'de bugün yalnız yüzelli ev vardır. Bataklık topraklarında pirinç yetisir, Musul'a ve Dicle'ye dek uzanan verimli çayırları kent ve köy ozenleriyle kaplıdır. (Bk. Niebuhr, Geziler, cilt II, s. 300-309).

259) Urfa piskoposu Teodoret'in aziz Jak'a yorduğu mucizeler hiç değilse ülkesinin savunması gibi değerli bir neden için oluştu. Kale duvarlarında bir Roma imparatorunun figürü gibi göründü, Ve milyonlarca sivrisinek sevk edip filleri sokturdu ve böylece Yeni Sennaşerib'in ordusunu bozguna uğrattı.

260) Julien, **Orat., I,** s. 27. Her ne kadar Niebuhr (cilt II, s. 307) Migdonius'ü büyük göstermekte ve üzerinde oniki kemerli bir köprü vardı, demekteyse de bu küçük çayı büyük bir ırmakla karşılaştırmayı imgelemek kolay değildir. Migdonius'ün yatağında yapılan çok büyük çalışmalarda karanlık ve anlaşılmaz birtakım ayrıntılar vardır.

261) Massagetlerin saldırısını anlatan Zonaras'tır (cilt II, I, XIII, s. II). Ammien'in tarihi de, belli belirsiz olarak bu olayı da bir araya sıkıştırmış bulunmaktadır.

262) Tarihçiler, bu iç savaşın nedenlerini ve etkilerini birçok sıkıntılı ve çelişkili sözlerle anlatmaktadırlar. Ben, ilke olarak Zonaras'ı ve genç Viktor'u esas aldım. La **Monocle (Ad calcem Eutrop.,** baskı Havercamp) Konstantinus'ün ölümünde söylenmiş olanları almak daha bilgi sağlayıcı olabilirdi ama, tedbir ve kötü zevk, sözeri anlaşılmaz tumturaklılığa sürüklemiştir.

263) **Quarum (gentium) obsides pretio quaesitos pueros venustiores, quod cultius habucrat, libidine hujusmodi arsisse pro certo habetur.** Konstans'ın aşağılık zevkleri herkesçe bilinecek ölçüde yaygın olmasaydı, kardeşinin saltanatı sırasında büyük bir görevde bulunan büyük Viktor, bu denli pozitif bir deyişte bulunmazdı.

264) Julien. **Orat. I,** ve II; Zosime, I. III, s. 134; Victor. **In Epitome.** Magnence'ın Galya'da Constance Chlore tarafından yerleştirilmiş barbarlar arasında dünyaya geldiğine inanmak için nedenler vardır. (Bk. onun tarihi, s. 144.) Onun tutumu, bize, Fransız kökenli olup yabancı gözdeleri kurtarmak üzere silahlandığını İngiltere halkının alt tabakasına anlatmayı başaran Leicester kontu olan ünlü vatansever Simon de Montfort'u anımsatmaktadır.

265) Bu eski kent Illiberis adı altında gelişmişti (Pomponius Mela, II, 5); Konstantinus onu onarıp büyülttü ve annesinin adını verdi. Helena (bugün hâlâ Elna) bir piskoposluk merkezi oldu. Uzun süre sonra piskoposluk, Roussillon'un başkenti olan Perolgnan'a taşındı. (Bk. d'Anville, Notice de l'ancienne Gaule, s. 380; Longucrue, Description de la France, s. 223, ve Marca Hispanica, I. I, bö. 2)

266) Zosime, I. II. s. 119, 120; Zonaras, cilt II, I. XIII, s. 13, ve kısaltıcılar.

267) Eutrope (X, 10) çok ılımlı biçimde ve belki de iki Viktor'lardan en doğrucusu olarak Vetranion'un portresini çizmektedir. Vetranion basit bir ailenin çocuğuydu, Mesi'nin yabanıl kantonlarında dünyaya gelmişti. Yetiş-

tirilmesi o denli ihmal edilmişti ki, okumayı ancak askere alındıktan sonra öğrenebilmişti.

268) Vetranion'ün belirsiz ve değişken tutumu Julien'in birinci söylev'inde yazılmış ve, Konstantina'nın durumunu ve tutumunu tartışan Spanheim tarafından, doğru olarak, ortaya konmuştur.

269) Bk. Pierre le Patricien, **Excerpta Legationum**, s. 27.

270) Zonaras, cilt II, l. XIII, s. 16. Çağımız Sofya ilinin yakınındaki Sardik'in konumu, Jérôme'un, Sokrat'ın ve Sozomenen'ın gösterdikleri yerde Naissus ve Sirmium'un buluşup görüştükleri yer o'arak işaretlenmesi daha uygun görünmektedir.

271) Bk. Julien Ilk iki Söylevi, özellikle s. 31; ve Zosime, l. II, s. 122. Tarihçinin açık anlatışı, sözen'in yaygın ve kapalı betimlemeleri'ni aydınlatmaktadır.

272) Genç Viktor, Vetranion'un sürgün yaşamını **Voluptarium otium** diye tumturaklı bir biçimde betimliyor. Sokrat (l. II, bö. 28) İmparatorla yazışıp haberleştiğini söylüyor. Anlattığına göre Vetranion gerçekten **prope ad stultam simplicissimus**, 'di.

273) **Eum Constantius... facundioe vi dejectum imperio in privatum otium removit.** Quoe gloria, post natum imperium, soli processit elequio, clementdque, v. b. Aurelius Viktor, Julien ve Themistius (**Orot**. III ve IV) bu başarıyı tüm özdilliliklerıyle canlı bir biçimde anlatmaktadırlar.

274) Busbeque (s. 112) Türkler'le hıristiyanlar arasında meydana gelen savaşlarda çöle dönüşen bu ovalardan geçmiştir. Ona karşın yine de doğanın yeniden fışkırdığını hayranlıkla anlatmaktadır. Ekinler o denli boy atmaktadır ki, tepeleme yüklü bir araba bunların arasında gözden kaybolmaktadır. (Harris Kolleksiyon'unda - cilt II, s. 762, v. b. - Browne'un Gezi'er'ine de bakınız.)

275) Zosime savaşı ve görüşmeleri uzun uzun anlatıyor (l. II, s. 123-130); askerlik ve po'itika üzerine güvenli bilgiler vermediği için onun anlattıklarını özenle incelemek ve ihti'yatla kabul etmek gerekmektedir.

276) Kuleler arasında ve büyük ağaç ayaklar üzerine oturtulan bu dikkate değer köprü, ordularının Macaristan'da ilerleyişini kolaylaştırmak için Sultan Süleyman tarafından 1566'da yaptırılmıştır. (Bk. Browne'in Gezileri, ve Busching'in Coğrafyası, cilt 2, s. 90.)

277) Julien (**Orat. I**, s. 36) bu durumu, ve sonraki hareketleri az sayıda sözcükle de olsa, açıkça betimlemektedir.

278) Sulpicius Severus, l. II, s. 405. İmparator, gününü savaşın kaza-

nılacağını önceden haber veren ve bu nedenle Konstans'us'ün güvenini kazanan Mursa piskoposu (arien) Valensius ile dua ederek geçirdi. Bay de Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt 4, s. 1110) haklı olarak Justinien'in, Mursa savaşında Konstansius'ün kişisel değerliliği üzerine h'ç söz etmeyişine dikkati çekmektedir. Dalkavukluğun suskunluğu kimi zaman en o'umlu tanıklığa bedeldir.

279) Julien, **Orat. I**, s. 36, 37; ve **Orat. II**, s. 59, 60; Zonaras, cilt 2, l. XIII, s. 17; Zosime, l. II, s. 130-133. Bu yazarlardan sonuncusu, ayni anda üç ok atabilen Menelas okçusunun ustalığına övgüler düzmektedir. Askerlik bilg'sinde câhil olduğundan Konstansius'ün yengis'nde bunun avantaj olduğunu sanmaktadır.

280) Zonaras diyor ki, Konstansius'ün seksenbin kişilik ordusundan otuzbin asker ve Magnensius'ün otuzaltı bin kişilik ordusundan ise yirmi dört bin asker ölmüştür. An'atısındaki öbür ayrıntılar da olası ve aslına uygundur. Ama yazar ya da teks'rciler, müstebitin b'rliklerindeki sayı üzerinde yanılmış olmalılardır. Magnensius, Batı'daki tüm Romalıları ve barbarları toplamıştı ve, yüzbinden aşağı olması mümkün olmayan korkunç bir ordu oluşturmuştu. (Julien, **Orat. I**, s. 24, 35.)

281) **Ingentes R. I. vires eâ dimicatione consumptoe sunt, ad quoelibet bella externa idoneoe, quoe multum triumphorum possent, securistatisque conferre** (Eutrope, X, 13) Genç Viktor da aynı biçimde an'atıyor.

282) Bu noktada Zosime ve Zonaras'ın yanlış olmayan tanıklıklarını Julien'in dalkavukça savlarına yeğ tutmalıdır. Magnens'us, genç Viktor'un anlatışına bakılırsa, garip b'r yaradılıştaydı: **Sermonis acer, animi tumidi, et immodice timidus; artifex tenax ad occultandam audacioe specie formidinem.** Ne var kl Mursa savaşındaki tutumu doğanın etk'siyle mi yoksa sanatın mı? Ben ikincisini benimseyeceğim.

283) Julien, **Orat. I**, s. 38, 39. Bununla birlikte, Söylevler'de olduğu gibi (II, s. 97) senato'nun, halkın ve İta'ya'daki askerlerin imparatordan yana olduklarını da sezinlemiyor değildi.

284) Büyük Viktor, Roma'nın mutsuz durumunu dokunaklı terimlerle betimlemektedir: **«Cujus stoklldum ingenium adeo P. R. patribusque exitio fuit, uti passim domus, foroe, vioe, templaque, ouore cadaveribusque opplerentur bustorum modo.»** Athanase (cilt I, s. 677) birçok ünlü k'msenin kurban oluşlarına yanmaktadır; ve Julien (Orat., II, s. 58). Konstantinus soyunun amansız düşmanı Marcellinus'ün kıyıcılığını l'enerek anmaktadır.

285) Zosime, l. II, s. 133; Viktor, **In Epitome**. Konstansius'ün savunu-

cu (Panegyristes)'ları, olağan iyi niyetleriyle, bu bozgundan söz etmeyi unutmuşlardır.

286) Zonaras, cilt II, I. XIII, s. 17. Julien, iki Discour'unun da birçok yerinde, Konstans'in başkaldıranlar için gösterdiği bağışlamalar üzerinde duruyor.

287) Zosime, I. II, s. 133; Julien, **Orat. I**, s. 40; II, s. 74.

288) Ammien, XV, 6; Zosime, I. II, s. 113. Zâlimin umutsuzluk içerisindeki kıyımlarına sövüp sayan Julien (**Orat. I**, s. 40) onun gerekli gördüğü ya da kötü alışkanlığının etkisiyle çıkardığı ezici buyrultulardan söz etmektedir. İmparatorluk mallarını satın almaları için halka baskı yapıldı. Bunlar, bir ihtilâlde, hayınlık suçu olarak tanımlanabilecek türden belirsiz ve tehlikeli mallardı.

289) Magnensius'ün madalyaları, iki augustusların ve Caesar'ın şanlarını kutlamaktadır. Caesar, Desiderius adındaki öbür kardeşiydi. (Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 577).

290) Julien, **Orat. I**, s. 40; II, s. 74; ve Spanheim, s. 263. Bu sonuncunun bilimsel eleştirisi, iç savaş hareketleri üzerine ışık tutmaktadır. **Mons Seleuci**, Vapineum ya da Gap'dan birkaç mil uzakta, Kottiyen Alplerinde Dofine adlı bir kentti. (Bk. Anville, Galya üzerine kısa tanıtma yazısı, s. 464; ve Longuerue, Fransa'nın betimlenmesi, s. 327.)

291) Zosime, I. II, s. 134; Libanius, **Orat. X**, s. 268, 269. Sonuncusu Konstanius'ün bu politikasını ve zâlim kişiliğini şiddetli bir biçimde suçlamaktadır.

292) Julianus, **Orat. I**, s. 40; Zosime, I. II, s. 134; Sokrat, I. II, bö. 32; Sozomene, I. IV, bö. 7. Genç Viktor zâlimin ölümünü şöyle betimliyor: **Transfosso latere, ut erat vasti corporis, vulnere naribusque ex ore cruorem effundens, expiravit.** Zonaras'a inanabilirsek, Magnensius, son nefesini vermeden önce, kendi eliyle *annesini* ve kardeşi Desiderius'ü de öldürme zevkini tattı.

293) Julien (Orat. I. s. 58, 59), Marcellinus'ün, işlediği suçlardan kendini cezalandırma yoluna gittiğini, Drava ırmağında boğulduğunu, ya da intikam şeytanlarının onu savaş alanından alarak sonsuz acılara uğrayacağı yere götürmüş olacaklarını söylemekten çekinmişe benzemektedir.

294) Ammien, XIV, 5; XXI, 16.

295) Ammien (I. XIV, bö. 6) hadımlaştırmak için yapılan bu kötü ameliyatın, İsa'nın doğumundan bindokuzyüz yıl önce Semiramis'in saltanatı sırasında uygulandığı savını ileri sürmektedir. Hadımlık âdeti, çok eski zaman-

larda Asya'da ve Mısır'da da kullanılmıştır. Musa yasası'nda bundan söz edilmektedir. (Deuteronome, XXIII, 1). (Bk. Goguet, Yasaların Kökeni, v.b., Kısım, I, I. 1, bö. 3.) .

296) Eunuchum porro dikit velle te;
Quia solae utuntur his reginae.

(**Terence**, Eunich., perde I, sahne 2)

bu komedi Meandre tarafından çevrilmiştir, ve özgününün İskender'in çoğu fetihlerinden biraz sonra yazılmış olması gerektir.

297) Miles spadonibus
Servire rugoris potest.

(Horace, Carmen, V, 9; ve Dacier, ad loc.)

Spado sözcüğüyle Romalılar, bu tür sakatlar için korku ve nefretlerini kuvvetle belirtiyorlardı. Hadım (Eunuque) adı Yunanlılarca, yavaş yavaş değerlenerek benimsendi. Kulağı çok tırmalamıyordu ve çok karanlık bir anlamı simgeliyordu.

298) Bunun için Klaudius'ün azatlısı ve hadımı olan Poside'yi anmak yeterlidir. İmparator, askerliğin en saygın ve değerli ödüllerini ona vermekle bu ödüllerin şerefine leke sürmüştü. (Bk. Suetone, **in Claudio**, bö. 28). Poside, servetinin büyük bölümünü yapılar için harcamıştır.

Ut spoda vincebat Capitolia nostra
Posides. **Juvenal, Sat.** XIV

299) **Castrari mares vetuit**. Suetone, **in Domitiano**, bö. 7. (Bk. Dion Cassius, I. LXVII, s. 1107; I. LXVIII, s. 1119.)

300) Histoire Augustine'de bir pasaj vardır (s. 137); bunda Lampridius, hadımların istibdadına bir sınır koymalarından dolayı Aleksander Severus ile Konstantinus'ü överken, öbür saltanatlar sırasında bunların neden olduğu kötülüklere de yanmaktadır. **Huc accedit quod eunuchos nec in consiliis, ne in ministeriis habuit, qui soli principes perdunt, dum ex more gentium aut regum Persarum volunt vivere; qui a populo etiam amicissimum semovent; claudentes principem suum, et agentes ante omnia, ne quid sciat.**

301) Ksenofon (Cyropoedia, I. VIII, s. 440), Keyhüsrev (Cyrus)'ün kendini koruma görevini hadımlara vermesini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Ayni operasyon hayvanlara uygulandığı zaman, onları daha uysal kılmakta, buna karşılık güçlerini, hattâ cesaretlerini azaltmamaktadır. Buna dikkat eden Cyrus, insan türünden ayrı olarak bir kırma tür yetiştirilecek olsa bunun, efendisine ayrılmaz bağlarla bağlı olabileceğini de imgelemiştir. Ne var ki, uzun bir deneyim Keyhüsrev (Cyrus)'ün düşüncesini doğrulamamıştır. Ye-

tenekleri, değerleri ve bağlılıklarıyle kendini göstermiş olan, seyrek de olsa, hadım örnekleri bulunabilir. Ama Pers, Hind ve Çin tarihlerinin genel olarak incelenmesinde, hadımların güç kazandığı dönemlerin, o hükümdar soyunun gerileme ve çökmesine işaret oluşturduğu görülmektedir.

302) Bk. Ammien - Marcellin, l. XXI, bö. 16; l. XXII, bö. 4. Bu yansız tarihin bütün aktardıkları Mamertin'in, Libanius'ün ve de Julien'in, Konstansius sarayındaki yolsuzluklarla ilgili olarak söyledikleri ağır sözleri doğrular niteliktedirler.

303) Aurelius Viktor, eyalet valilerinin ve generallerin seçiminde gösterilen ihmalden dolayı hükümdarını kınıyor ve, kralın kişiliğine olduğu kadar onun temsilcilerine de çatmanın, zayıf bir saltanat döneminde, çok gözüpek bir gözlemle öyküsünü tamamlıyor:

«Uti vero absolvam brevi, ut imperatore ipso clarius ita apparitorum plerisque magis atrox nihil.»

304) **Apud quem (si verè dici debeat) multum Constantius potiut**. (Ammien, l. XVIII, bö. 4).

305) Greguvar de Naziane (**Orat. III**, s. 90) hayatını kurtardığı için Aretuse piskoposu Mark'a karşı gösterdiği nankörlük nedeniyle Apostat'ı kınamaktadır. Her ne kadar daha az saygın bir otoriteden de olsa (Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 916) Julien'in bir kilise mihrabında saklandığını öğrenmiş bulunuyoruz.

306) Julianus'ün eğitimine ve serüvenlerine ilişkin en gerçek tarih kendisi tarafından yazılan ve senato ile Atina halkına hitab eden bir mektupta bildirilmiştir. Putatapanlar bakımından Libanius (**Orat. parentalis**), hıristiyanlar bakımından Sokrat (l. III, bö. 1), çok ilginç çeşitli durumları bize iletttiler.

307) Gallus'ün Caesar'lığa yükselmesiyle ilgili olarak Idatius, Zosime ve iki Viktor'lara bakınız. Philostorgius'e göre (l. IV, bö. 1), ariyen piskopos olan Theophile'e ki, bu resmi bağlantının bir tür tanığı olmuş bulunmuştur, bakınız. Bu karakterini kararlı bir biçimde sürdürmüştür. Ne var ki Tillement (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 1120) bir sapığın bu denli büyük erdemlere sahip olabileceğine inanmamaktadır.

308) Julianus, önce öğreniminl Konstantipolis'de sürdürme özgürlüğünü elde etti. Ne var ki, kazandığı ün kısa sürede Konstansius'ün kıskançlığını dürtükledi ve genç prense İyonya ve Bitnya'nın daha az göze batan bölgelerine çekilmesi salık verildi.

309) Bk. Jullen, ad. S.P.Q.A., s. 271; Jerôme **in Chron.**; Aurellus Vic-

tor.; Eutrope, X, 14. Gallus'ün ölümünden yaklaşık onbeş yıl sonra, artık onun karakterini övmek ya da kınamak için bir güdü kalmadığı bir zamanda Eutrope'nin yazdığı kısa eserden şu parçaları kelimesi kelimesine buraya aktarıyorum: **«Multis incivilibus gestis Gallus caesar... vir naturâ ferox, et ad tyrannidem pronior, si suo jure imperare licuisset.»**

310) **Megoera quidem mortalis, inflammatrix sovientis assidua, humani cruoris avida, v.b.** (Ammien Marcellinus, I. XIV, bö. 1.) Ammien'in içtenliği, olayları ya da karakterliği değişik gösterme gibi bir haksızlık yapmasını engeller. Ne var ki saslemelere karşı duyduğu zevk kimi zaman sert ve az doğal deyimler kullanmasına da neden olmaktadır.

311) Bu günahsız insanlardan birinin adı Clemantius (İskenderiyeli) idi. Bütün suçu, kayınvaldesinin arzularını yerine getirmek istememesiydi ve aşka meydan okuyarak canına kıyılmasını istemişti. (Ammien, I. XIV, bö. 1.).

312) Bk. Ammien (I. XIV, bö. 2, s. 7) Gallus'ün zulümleriyle ilgili olarak geniş ayrıntılara girmektedir. Kardeşi Julianus (s. 272) kendisine karşı bir fesat hareketinden gizlice haber aldığını yavaş yavaş kafasına sokmaktadır; Zosime, fesat hareketine katılan kimselerin adını vermektedir (I. II, s. 135): yüksek sınıftan bir ministr, servet yapmak isteyen iki bayağı ajan.

313) Zonaras, I. XIII, cilt II, s. 17, 18. Katiller, lejyonerlerin çoğunu kandırmışlardı. Ama niyetleri, sığındıkları bir kulubedeki yaşlı bir kadın tarafından öğrenildi ve haber verildi.

314) Ammien'in metninde şunları görüyoruz: **asper quidem, sed ad lenitatem propensior;** bu da birbirine zıt ve gülünç bir tümce oluşturmaktadır. Eski bir el yazmasının yardımıyle Valerius bu yanlışlardan ilkini düzeltti. Biz de **vafer** sözcüğünün onun yerine konulmasıyle, bir ışık yakalayabiliyoruz. **Lenitatem'i levitatem**'le değiştirme yürekliliğini gösterirsek, bu tek harfin değiştirilmesi bütün pasajı aydınlatır ve anlamlı hale sokar.

315) Şurada burada gerçek olmayan birtakım kitap ve pasajlara başvurmak yerine, Ammien'in tarihini izlemeyi yeğ tutarak onun ondördüncü kitabının yedinci ve dokuzuncu bölümlerini esas almayı doğru bulmaktayız. Gallus lehinde biraz yanlı olsa da Filostorgius de bir kenara atılmamalıdır.

316) Konstantina, küçük bir Bitnla kenti olan **Coenum Gallicanum**'da bir sıtma nöbeti sırasında öldü.

317) Karargâhları Adrianople (Edirne)'de bulunan Teb lejyonları, Gallus'a bir temsilci göndererek kendisinin tarafına geçmek istediklerini bildirdiler (Ammien, I. XIV, bö. 11). **Notitia** (fragman 6, 20, 38, baskı Labb.) üç Teb lejyonundan sözediyor. Aşağılık bir olayı batırmak için Bay Voltaire'-

in gösterdiği çaba, her ne denli ün kazanmışsa da, en küçük bir gerçek belgeye dayanmadan, Roma orduları içerisinde Teb'li bir lejyonun varlığını inkâr etmek gibi bir duruma düşmesine neden olmuştur. (Bk. Voltaire'in yapıtları, cilt XV, s. 414, dördüncü baskı).

318) Gallus'ün yolculuğu ve ölümüyle ilgili tam öykü için Ammien'e bakınız (I. XIX, bö. 11). Julianus, kardeşinin yargılanmadan idam edilmiş olmasından yakınmaktadır. Düşmanlarına karşı onun işlediği kıyıcı öcalmaları haklı göstermeye, hiç değilse mâzur göstermeye çalışmaktadır. Ama erguvandan yoksun kılınmış olmasının haklı olduğunu kabul etmiş gibidir.

319) Filostorgius, I. IV. bö. 1; Zonaras, I. XIII, cilt II, s. 19. Ama birincisi bir arlyen müstebitinin lehinde yan tutmaktaydı, ve öbürü, eski yazılarda bulduğu herşeyi ayırd etmeden kopya ediyordu (?).

320) Bk. Ammien - Marcellinus (I. XV, bö. 1, 3, 8). Julianus de, Atinalılara yazdığı mektupta içinde bulunduğu tehlike ve duygular üzerine çarpıcı bir tablo çizmektedir. Bununla birlikte, biraz kapalı deyişlerle, mutsuzluğunun tam bir yıl sürdüğünü ve acı çektiğini söylerken biraz abartıyor gibidir. Bunu da gerçekle bağdaştırmak olanaksızdır.

321) Julianus, Konstantinus soyunun suçlarını ve mutsuzluk'arını, istiareli, imgeli ve şükürlü bir öykü içerisinde betimlemektedir. Bu betimleme yedinci duanın sonunda bulunmaktadır. Bletteri râhibi'nce oradan çıkarılmış ve çevrilmiştir (Jovren'in yaşamı, cilt 2, s. 385 - 408).

322) Babası ve erkek kardeşi de konsulus olan soylu bir ailenin kızı olarak Makedonya'nın Selânik kentinde doğmuştu. 352 yılında, bir fesat hareketi sırasında imparator'a evlenmişti. Yolları birbirinden ayrı olan tüm tarihçiler bu kadının değeri üzerinde birleşmektedirler. (Bk. Tillemont'un topladığı tanıklıklar, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 750 - 754).

323) Libanius ve Grégoire de Naziance, Julianus'ü kahramanların başı ya da zâlimlerin en kötüsü olarak göstermek için uzdillerinin bütün oyun ve gücüyle çaba harcadılar. Gregoire, Atina'da onun okul arkadaşıydı ve ona yüklediği kusurlar birtakım vücutsal yetersizliklere ve tavırlarındaki gariplikler ile konuşma biçimine ilişkin olanlardı. Ne var ki, Julianus'ün o zamanlarda kilisenin ve imparatorluğun başına gelecekleri gördüğünü de söylemekten -Grégoire- geri kalmamıştır. (Grégoire de Naziance, Orat. IV, s. 121, 122).

324) **Succumbere tot necessitatibus, tamque crebris unum se quod numquam fecerat aperte demonstrans.** (Ammien, I. XV, bö. 8). Kendi deyişleriyle gözdelerin dalkavukça bilgilerini de aktarıyor.

325) **Tantum a temperatis moribus Juliani differens fratris, quantum inter Vespasiani filios fuit, Domitianum et Titum.** (Ammien, I. XXV, bö. 11.). İki kardeşin deneyim ve eğitimleri o denli büyük benzeyiş göstermesine karşın karakterlerindeki ayrılığa çok belirgin örnek oluşturmaktadır.

326) Ammien, I. XV, bö. 8; Zosime, I. III, s. 137, 138.

327) Julien, ed S.P.Q.A., 275, 276; Libanius, **Orat.** X, s. 268. Julianus, tanrıların, görüntüler ve yormalarla istençlerini kabul ettirmelerine meydan vermedi. Dindarlığı onlara karşı koymasını yasakladı.

328) Julianus de (s. 274), alaylı bir türde, kendisine herşeyin tehlikeli, hiç değilse yabancı göründüğü yeni bir âleme girince bu kalıp değişikliğinin türlü evrelerini gözleri yerde ve sıkılgan tavırlarla nasıl geçirdiğini anlatmaktadır.

329) Bk. Ammien - Marcellinus, I. XV, bö. 8; Zosime, I. III, s. 139; Aurelius Victor; Genç Viktor, **In Epitom.**; Eutrope, X. 14.

330) **Militares omnes horrendo fragore scuta genibus illidentes, quod est prosperitatis indicium plenum; nam contra cum hastis clypei feriuntur, iroe documentum est et doloris.** Ammien, ince bir ayırımla ekliyor: **Eumque, ut potiori reverentiâ servaretur nec supra modum laudabunt, nec infra quam decebat.**

331) Burada, Homeros'ün kullandığı ve çoğunlukla ölümü anlatmaya yarayan erguvan sözcüğü belirsiz bir anlam taşımaktaysa da Julianus bunu korkularına ve çok korktuğu tehlikelere uygulamaktaydı.

332) Yeni durumunun tehlikesini çok duygulandırıcı biçimde anlatıyor (s. 277). Yemek masası o denli şatafatlı ve bolluk içerisinde hazırlanıyordu ki, genç filozof bunu tiksinerek geri çeviriyordu. **Quum legeret libellum assidue, quem Constantinus ut privignum ad studia mittens, manu sua consoripserat, proelicenter disponens quid in convivio caesaris impendi deberet, Phasianum, et vulvam et sumen exigi vetuit et inferri.** (Ammien - Marcellin, I. XVI, bö. 5).

333) Helenâ'nın babası olan Konstantinus'ün o tarihten yaklaşık onsekiz yıl önce ve çok ilerlemiş bir yaşta öldüğünü anımsayacak olursak, kızı evlenirken, bâkire idiyse de pek genç değildi. Evlenince bir oğlan çocuk dünyaya getirdiyse de bu çocuk hemen öldü. **Quod obstetrix, corrupta mercede, mox natum, proesecto plus quàm convenerat umbilico, recovit.** Helena İmparator'la imparatoriçeye Roma yolculuklarında eşlik etti, ve sonuncu, ... **quoesitum venenum bibere per fraudem illexit, ut quotescunque concepisset, immaturum abjiceret partum.** (Ammien, I. XVI, bö. 10.)

Hekimlerimiz böyle bir zehirin olup olmadığını bileceklerdir. Bana gelince, halk, doğal kaza ve musibetleri imparatorçe Eusebia'nın tertiplediği suç gibi göstermek yoluna gider, diye düşünmekteyim.

334) Ammien (XV, 5) Silvanus'ün tutumu ve sonundan yetkin biçimde bilgi edinmiştir. Ursinikus'ün tehlikeli girişiminde onu izleyenlerden biri de Ammien idi.

335) Konstansius'ün Roma'ya yaptığı gezinin özellikleriyle ilgili olarak Bk. Ammien (I. XVI, bö. 10). Biz yalnız şunu ekleyeceğiz ki Themistius, Konstantinopolis temsilcisi olarak seçildi ve bu tören dolayısiyle dördüncü söylev (ya da dua)'sını yazdı.

336) Pers'den kaçmış olan prens Horniusdas, Trajanus Forumu'na atıf yaparak, böyle bir at yaparsa ona benzer bir de ahır yapılması gerekeceğini imparatora hatırlatmıştı. Hormisdas'ın başka bir fıkrası da anlatılmaktadır. Hoşuna gitmediği tek şeyin, Roma'da da insanların başka yerlerdekiler gibi öldüklerini görmüş olmak, diyordu. Ammien'in metnini aynen alırsak (**placiusse** yerine **displicuisse**), bu takılmaya, Romalıların övünmesine karşı yapılmış bir taşlama olarak bakabiliriz. Öbür anlamı bir insandan kaçan'ın düşüncesinden başka bir şey olmıyacaktır.

337) Germanikus eski Teb anıtlarını görmeye gittiği zaman, râhiplerin en eskisi ona hiyerogliflerin anlamını açıklamıştı. (Tacitus, Annal, II, bö. 60). Ama olasıdır ki, alfabenin bulunuşundan önce bu keyfe bağlı ya da doğa ile ilgili işaretler Mısırlılar için harf görevi yapıyordu. (Bk. Warburton, Musa'nın Tanrısal Yasası, cilt III, s. 69, 243).

338) Bk. Pline, Doğa Tarihi, I. XXXVI, bö. 14, 15.

339) Ammien - Marcellin, I. XVII, bö. 4. Hiyeroglifflerin Yunanca yorumunu vermektedir, ve açıklayıcısı Lindenbrogius, obelisk (dikilitaş)'ın kısa tarihini kapsayan, Konstansius dönemini yirmi dize halinde buna Latinco bir yazıt eklemektedir.

340) Bk. **Donat. Roma antiqua**, I. III, bö. 14; I. IV, bö. 12, ve, her ne denli tanınmış değilse de, Bargaeus'ün, Graevius'ün dördüncü cildine sokulmuş olan dikilitaşlar üzerine bilimsel araştırması (Antiquités Romaines, s. 1897 - 1936). Bu bilimsel araştırma, dikilitaşı Saint - Jean de Latran'dan kaldıran papa Sixte Quintus'e ithaf edilmiştir.

341) Sarmatlar ve Kuadlerle yapılan savaşlar Ammien'ce anlatılmıştır (XVI, 10; XVII, 12, 13; XVI, 31.).

342) **Genti Sarmatarum magno decori considens apud eos regem dedit.**

(Aurelius Victor.) Konstansius'ün okuduğu tantanalı bir söylevde kendi başarılarını çok övünçle ve az gerçekle kutlamaktadır.

343) Ammien, XVI, 9.

344) Ammien (XVII, 5) bu yüksek perdeden konuşan mektubu aktarmıştır. (Oralson IV, s. 57, baskı Petav.)'de Themistius ipek zarftan sözetmektedir. Idatius ve Zonaras elçinin yolculuğunu anlatmakta ve Pierre le Patricien (**in Excerpt.** Legat., s. 28.) onun bağdaştırıcı tutumunu belirtmektedir.

345) Ammien, XVII, »; ve **Valesius, ad loc.** Sofist ya da filozof (O çağda bu iki ad eşanlamlıydı), Sofist, Kapadokyalı Eustache'dı, Jamblique'nin öğretilisi ve aziz Basile'nin dostuydu. Eunape (**in Vit. Edesii,** s. 44-47) filozof elçinin uzdilliliğindeki hoş inandırıcılıkları ve akıllılığı ile barbar kralı etkilediğini söylemektedir. (Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 828-1132).

346) Ammien, XVIII, 5, 6, 8. Antoninus'ün Roma generali karşısındaki yola yordama uygun tutumu onu çok elverişli bir günde ortaya çıkarmaktadır ve Ammien bile bu vatan hâininden saygıyle ve acımayla söz etmekten kendini alamamaktadır.

347) Bu küçük tarih olgusu, Ammien'ce aktarılmakla birlikte Heredotus'ün doğruluğunu ve Perslilerin gelenekleri'ni korumadaki sabırlarını tanıtlamaktadır. Bütün yüzyıllarda Persler, aşırılıklardan ve savurganlıktan kendilerini alamadılar ve Şiraz'ın günahları her zaman Muhammet'in yasalarına meydan okudu. (Brisson, de Regno Pers., I. II, s. 462-472); ve Chardin, Pers'de geziler, cilt III, s. 90.).

348) Ammien, I. XVIII, 6, 7, 8, 10.

349) Amida'nın betimlenmesi için Herbelot'ya bakınız (Doğu kitaplığı, s. 108); Şerafettin Ali'nin Timur-bek Tarihi, I. III, bö. 41; Ahmed Arabslades (?), cilt I, s. 331, bö. 43; Tavernier'nin Gezileri, cilt I, s. 301; Otter'in Gezileri, cilt II, s. 273; ve Niebuhr'ün Gezileri, cilt II, s. 324-328. Bu gezginlerden sonuncusu olan bilgin ve doğrucu Danimarkalı, kuşatma harekâtını aydınlatan bir Amida planını vermiştir.

350) Türkler'in Âmid ya da Kara Âmid diye adlandırdıkları Diyarbekir'de onaltı binden çok ev vardır. Üç tuğlu (queue) bir paşanın görev merkezidir. «Kara» adı, Diyarbakır surlarının çok eskiden yapıldığı özel taşların siyah renkli olmasından dolayıdır.

351) Amida kuşatma harekâtı Ammien tarafından büyük ayrıntılarıyla

betimlenmiştir (XIX, 1-9). Ammien, kentin içerisinde kalmış ve Pers saldırıları sırasında savunmaya katılmış ve çok güçlükle oradan kaçabilmiştir.

352) Arnavutlar çok tanınmış olduğu için fazla açıklamaya gerek yoktur. Seğestanlar, Horasan'ın güneyinde ve Hindistan'ın batısında, kendi adlarını taşıyan düz ve geniş bir ülkede oturuyorlardı. (Bk. **Geographia Nubiensis**, s. 133; d'Herbelot, Bibliothèque Orientale, s. 797.) Behram'ın övülen zaferiyle birlikte (cilt I, s. 410), Segestanlar, Pers'in müttefiki ve özgür bir ulus olarak sekseninci sırayı almışlardı. Vert'lerle Şyonit'lerin nerede yurt tuttuklarını bilmemekteyiz. Ben, bu iki ulusun, hiç değilse ikincisinin Hindistan ve Sitya sınırlarında bulunduklarını sanıyorum. (Bk. Ammien, XVI, 9.).

353) Ammien bu yılın kronolojisini, ne birbiriyle ne de tarihin akışıyle bağdaşmaz biçimde üç simgeyle göstermiştir. 1º Şâpur Mezopotamya'ya saldırdığı zaman buğdaylar olgun haldeydi: **«cum jam stipula flavente turgerent.»** Bu durumda, Halep kentinin iklimine göre, Nisan ya da Mayıs aylarını düşünemeyiz. (Bk. Ecriture üzerine Harmer'ın gözlemleri, V. I, s. 41; Shav'ın Gezileri, s. 335, baskı in 4º) 2º Şâpur'un ileri hareketi, Temmuz ve Ağustos aylarında meydana gelen Fırat'ın taşmasıyle durduruldu. (Pline, Historie naturelle, V, XXI; **Viaggi di Pietro della Valle**, cilt I, s. 696.) 3º Şapur Âmid'i yetmişüç günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirince sonbahar iyice ilerlemiş durumdaydı: **«Autumno proecipiti hadorumque improbo sidere exortoJ** Bu çarpıcı çelişkileri bağdaştırmak için Pers kralının bir önelini, tarihçinin kimi yanlışlıklarını ya da mevsimlerde olağanüstü bir düzensizliği meydana gelmiş olduğunu varsaymak gerekmektedir.

354) Ammien, (XX, 6, 7) bu kuşatmaların öyküsünü anlatmaktadır.

355) Virtha ve Tecrit'in tarihi hakkında Anville'e bakınız (Géographie ancienne, cilt II, s. 201). Bu kalenin Timur bey ya da Timurlenk tarafından alınması hakkında da Chereddin (I. III, bö. 33)'e bakınız. Persli yazar, Bağdat kervanlarını büyük hırsız çetelerinden kurtaran bu seferin değerini ve güçlüğünü abartmaktadır.

356) Ammien (XVIII, 5, 6; XIX, 3; XX, 2) bir askere uygun biçimde ve kendi generali söz konusu olduğu için Ursinkus'un değeri ve gözden düşmesinden söz etmektedir. Yansızlığından biraz şüphe edilebilir. Ama anlattıkları oldukça olasıdır.

357) Ammien (XX, 11). **Omisso vano incepto, hiematurus Antiochiae edit in Syriam oerumnosam, perpessus et ulcerum sed et atrocia, diuque deflenda.** Jacques Gronovius'ün koyduğu anlaşılmaz pasaj böyledir. Muelli-

finin yeni bir baskısında bu tek düzeltmenin yapılmaya değer olduğunu düşünmektedir. Bilgin Ernestus'ün (Lipsioe, 1773) yeni araştırmalarında yeni birtakım aydınlatmalar bulacağımı umuyordum.

358) Julianus'ün yapıtlarında (**Orat. ad. S.P.Q. Athen.** s. 277) Cermenler'in yakıp yıkmaları ve Galyalıların verdiği sıkıntılar dile getirilmektedir. (Ammien'de, XV, 11; Libanius, **Orat.** X; Zosime, I. III, s. 140; Sozomène, I. III, bö. 1.).

359) Ammien (XVI, 8). Bu ad Pline'nin Toksandri adından alınmışa benzemektedir ve ortaçağ tarihlerinde sık sık yinelenmektedir. Toksandri (Toxandrie) ormanlar ve bataklıklarla kaplı bir ülkeydi ve Tongr dolaylarından başlıyarak Vahal ve Ren'in birleştikleri yere dek yayılıyordu. (Bk. Vaesius, **Notit - Galliar.** s. 558)..

360) Klovis (Clovis)'in saltanatından önce Ren'in bu yakası üzerinde Frankların hiçbir zaman yerleşmemiş olduklarını ileri süren râhip Daniel'in aykırı düşüncesi, Frankların Toksandri'yi, Klovis'in tahta çıkmasından yüzotuz yıl öncesinden beri aralıksız ellerinde bulundurduklarını açık kanıtlar zinciriyle tanıtlamış olan Bay Biet'in çok bilgince ve sağduyulu reddiyle çürütülmüştür. Bay Biet'in bilimsel araştırması Soissons Akademisi'nce 1736'da ödüllendirilmiştir ve ünlü rakibinin Discours'una haklı bir üstünlük kazandırılmıştır. Bu rakip râhip Le Boeuf (öküz)'idi. Bir antikacı olan râhibin adı ne mutlu ki yetenek'erini de sanki dile getirmektedir.

361) Julianus'ün Galya'daki özel yaşantısı ve kendisine uyguladığı sert disiplin, Ammien'ce büyük övgülerle - ama Julianus'ün kendi kendisiyle alay ederek - betimlenmiştir. (Misopogon, s. 240). (? s. 427).

362) **Aderat latine eouque differenti sufficiens sermo.** (Ammien, XVI, 5.). Ne var ki, Yunanistan'daki okullarda yetişmiş olan Julianus, Romalıların diline hiçbir zaman yabancı ve ayrı bir dil diye bakmadı ve bu dilden her fırsatta yararlanması gerektiğinin farkındaydı.

363) Julianus'ün Galya praefectus'üğünü verdiği zaman bu çok değerli kimsenin hangi görevde bulunmakta olduğunu bilmiyoruz İmperatorun kıskançlığı Sallüste'yi rahat bırakmadı. Bugün elimizde bir söylev var, ukalâca yazılmış.. Bunda Julianus, ününü borçlu olduğunu itiraf ettiği çok değerli dostunu yitirmiş olmasından acı duymaktadır. (Bk. La Bletterie, Jovienus'ün Yaşam Öyküsü'nün başlangıç bölümü, s. 20.).

364) Ammien (XVI, 2, 3.).

365) Ammien (XVI, 7.) Libanius, daha çok Marsellus'ün sinel yeteneklerinden elverişli biçimde söz etmektedir (**Orat.** X, s. 272), ve Julianus, eğer

Marsellus hakkında sarayda başka sızlanma ve yakınmalar olmasaydı imparatorun bu komutanı o denli kolayca geri almazdı, demektedir. (s. 278).

366) **Severus, non discors, non arrogans, sed longâ militoe frugalitate compertus; et eum recte proecuntem secuturus, ut ductorem ırnorigerus miles.** (Ammien, XVI, 11; Zosime, I III, s. 140.).

367) Barbationus'ün Julianus'le orduları birleştirmesine ve bu generalin geri çekilmesine ilişkin bilgi için Bk. Ammien (XVI, 113, **Orat.**, s. 273).

368) Ammien (XVI, 12), kendine özgü abartmalı uzdilliğiyle Knodomar'ın tipini ve karakterini betimlemektedir: **Audax et fidens ingenti robore lacertorum, ubi ardor proelii sperabatur imnanis, equo spumante, sublimlor, erectus in jaculum formidandoe vastitatis, armorumque nitore conspicuus: antea stenuus et miles, et utilis proeter eroeteros ductor.... Dicentium coesarem superavit oeque marte congressus.**

369) Savaştan sonra Julianus, bu kaçakları kadın kılığına sokup bütün ordunun alaylı kahkahalarına tutturdu ve yeniden çok sıkı disiplini kurdu. Kaçan bu askerler, sonraki savaşta yanlışlarını ve onurlarını onardılar.

370) Julianus'ün kendisi de, değerli insanların alçak gönüllülüğü ile Strazburg savaşından söz etmektedir (ed. **S.P Q. Athen.** s. 279.).

Zosime bunu, İskender'in Darius'a karşı kazandığı utkuyla karşılaştırıyor. ama biz bu savaştaki hal ve kosullarda bir generalin süel dehâsını kanıtlayan ve ileriki kuşakların dikkatini çekebilecek nitelikte belirginlikler göremedik.

371) Ammien (XVI, 12). Libanius bu sayıyı ikibin daha çoğaltmaktadır (**Orat.** X. s. 274); ama, kahramanının utkusuna Zosime'nin fedâ ettiği altmış bin barbar yanında bu küçük ayrılık pek önemsiz kalmaktadır. (I. III, s. 141). Bu sâf ya da yan tutan tarihçi otuzbeş bin kisiden oluşan Alman ordusunu çok büyük savıda barbarları kansadığını savunmasaydı bu saçma sayı müstensihlerin (el yazmasıyle çoğaltıcılarının) bir sayısması olarak kabul edebilirdik Bu buluştan sonra bu gibi masallara güvenmiş olsaydık suçlu duruma düserdik.

372) Ammien, XVI, 12; Libanius, Orat X, s. 276

373) Libanius (Orat. III, s. 157) Frankların örf ve âdet'erl üzerine bilgi vermektedir.

374) Ammien, XVII, 2; Libanius Orat X, s. 278. Yunanlı sözcü Julianus'ün bir başarısını kötü yorumlıyarak, Frankları bin kişilik savaşçılar grubu olarak göstermektedir ve, kafası Peloponez savaşlarıyle dolu olduğundan, bunları Sfakteri adasında kuşatılan ve tutsak edilen Lasedemoniyen'lerle karşılastırmaktadır.

375) Julianus, **ed S.P.Q. Athen.**, s. 280; Libanius, Orat. X, s. 278. Liba-

nius'ün anlatışına göre, Imparator, Bletteri'ye göre (Julianus'ün yaşamı, s. 118) sâf bir yeğen olarak görüyor ve Valesius (ad Ammien., XVII, 2)'e göre ise gerçeği örtmek için bir şaşırtmaca gibi yorumluyor. Fransa tarihçisi Dom Bouquet (cilt I. s. 733), bir sözcüğü değiştirerek, pasajın anlamını bozma güçlüğünden kaçınmış olmaktadır.

376) Ammien, XVII, 8; Zosime, I. III. s. 146-150. Öyküsü, birçok masalımsı sözlerle belirsiz hale gelmiştir; ve Julianus (**ad S.P.Q.**).

377) Eunape (in Excerpt - Legationum, s. 15, 17) Zosime'nin özet halinde verdiği bu ilginç tarihi anlatmakta ve Yunan retorliğinin tumturaklı biçemiyle süslemektedir. Ne var ki Libanius'ün, Ammien'in ve Julianus'ün kendisinin bile bu konuda sessiz kalmaları bu öyküyü şüpheli kılmaktadır.

378) Julianus'ün dostu olan Libanius (**Orat.** IV, s. 178) kahramanının Galya'daki savaşlarının tarihini kaleme aldığını açıkça bildirmektedir. Ne var ki Zosime (I. III, s. 140) onunla ilişkisinin yalnızca Julianus'ün Oraison'larında ve Mektuplarında yaptığı incelemelerden ibaret olduğunu göstermekte gibidir. Atinalılara yöneltilen söylev, Cermenlere karşı yapılan savaşın gerçek bir öyküsünü içermektedir.

379) Bk. Ammien, XVII, 1, 10; XVIII 2; ve Zosime, I. III, s. 144; Julianus, **ad. S.P.Q. Athen.**, s. 280.

380) Ammien, XVIII, 2; Libanius, **Orat.** X, s. 279, 280. Bu yedi konaklama yerinden dördü bugünkü oldukça önemli Bingen, Andernah, Bonn ve Nuys kentlerindedir. Öbür üçü ise, bugün mevcut olmayan Tricesimae, Quadriburgium ve Castra Herculis ya Herakle'dir. Ama inanma olanağı vardır ki, Qudriburgium arazisi üzerinde Hollandalılar Schenck kalesini kurmuşlardır ve bunun adı da Boileau'nun duygulu kulağını çok rahatsız ediyordu. (Bk d'Anville, Eski Galya'yı tanıtma yazısı, s. 183; Boileau, Mektup IV ve notlar.).

381) Bu konuda Julianus'ün kendisine de inanabiliriz (**Orat. ad. S.P.R. Athen.**, s. 280). Bu seferler üzerine çok ayrıntılı bilgi vermektedir. Zosime, bu sayıya ikiyüz gemi daha eklemektedir. (I. III, s. 145). Herbiri yetmiş fıçı alabilen altıyüz kayığın kırk iki bin fıçı taşıyacaklarını hesaplıyabiliriz (Arbuthnot'un ağırlık ve ölçülerine bakınız, s. 237). Bu denli bir ihracat gücü olan bir memleket yüksek bir tarım derecesine erişmiş olmalıdır.

382) Birlikler Ren'i ikinci kez geçecekleri sırada ayaklanmışlardı. (Ammien. XVII, 9.).

383) Ammien. XVI, 5; XVIII, 1; Mamertius, **In Panegyr. Vet.**, XI. 4.

384) Ammien, XVII, 3; Julianus Epist. XV, Baskı Spanheim. Böyle bir

tutum Mamertius'ün övmesini haklı kılmaktadır. **Ita illi anni spatia divisa sunt, ut aut barbaros domitet, aut civibus jura restituat; perpetuum professus, aut contra hostem, aut contra vitia, certamen.**

385) Libanius, **Orat. Parental in Imper. Julian.,** bö. 38, **in Fabricii Graec. Bibliothec.,** cilt VII, s. 263, 264.

386) Bk. Julianus, **in Misopogon,** s. 340, 341. Paris'in eski durumu, eski Galya üzerine ontlarında Henri Valesius (**ad Ammian,** XX, 4), kardeşi Adrianus Valesius, ya da Valois ve Bay d'Anville'ce betimlenmistir. Ayrıca, Rahip Longuerue (Description de la France, cilt I, s. 12, 13); Bonami (Lesimémoires de l'Acordémie des Inscriptions, XV, s. 656-691).

387) Julianus, **in Misopogon,** s. 340. Lencet'a ya da Lutetia, dördüncü yüzyılda **Paris'i** adını alan (Cité)'nin eski adıydı.

388) Julianus, **in Misopogon.** s. 359, 360.

389) Lactance'ın Tanrısal Kuruluşlar'ının tarihi bilimsel biçimde tartışılmıştır. Birtakım güçlükler ve bunları giderecek çareler ileri sürülmüş ve bunun için, biri Dioclet anus zamanındaki işkence'er sırasında, öbürü de Licinius döneminin zulümleri zamanında yazılmış iki özgün yayım imgelenmiştir. (Bk Dufrénoi, Başlangıç, s. 5; Tillemont, Kilise Anıları, cilt VI, s. 465-470; Lardner, Probilités, kısım II, cilt VII, s. 78-86.). Bana gelince, Lactance'in institution'larını Galerius, Maksimus ve de Lisinius'ün hıristiyanlara işkence uyguladıkları dönemde, demek ki 306 yılı ile 311 arasındaki olaylara ayırmış olduğu kanısındayım.

390) Lactance, Divin. Institut. I. I, VII, 27. Bu pasajlardan ilki ve en önemlisi yirmi sekiz el yazmasında unutulmustur. Ama on dokuzda bulunmaktadır. Bu el yazmalarının sağlık derecelerini tartmaya kalkarsak, Fransa kralının kitaplığındaki dokuzyüz yılına ait bir el yazmasını gözönünde tutarak bunu ileri sürebiliriz. Ne var ki bu pasal, doğruluğu kabul edilen Bolonya el yazmasında bulunmamaktadır. Râhip Montfaucon bunun altıncı ya da yedinci yüzyılda yazıldığını sanmaktadır (**Diarium Italic,** s. 409). Isaeus dışında editörlerin çoğu bu yazmada Lactance'nin üslûbunu tanımışlardır. (Bk. Lactance, baskı Dufrénoi, cilt I, s. 596.)

391) Eusebe, **in Vit. Constant.,** I. I, bö. 27-32.

392) Zosime, I. II. s. 104.

393) Yeni dine giren için bu tören hep yapılırdı (Bk. Antiquités de Bingham, I X, bö. 1, s. 419; Dom Chardon, Histoire des Sacrenens cilt I, s. 62); ve Konstantinus, vaftizinden ve ölümünden önce ilk kez doğrudan doğruya buna tâbi tutuluyor. (Eusebe, **in Vit. Constantinus,** I. IV, bö. 61.)

Bu iki olayın birleştirilmesinden Valesius (**ad. loc. Eusebe**) bir sonuç çıkarıyor ama Tillemont bunu istemeye istemeye kabulleniyor (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 628), ve Mosheim bunu çok zayıf kanıtlarla çürütmeye çalışıyor, s. 968.

394) Eusebe, **in Vit. Constantinus, l. IV,** bö. 61, 62, 63. Konstantinus'ün Roma'daki vaftizinin öyküsü - ki ölümünden onüç yıl öncesine rastlar - sekizinci yüzyılda, **vasiyeti**'ne bir neden bulmak için düzenlenmiştir. Bugün artık Roma'da bile geçerli olmayan ve Kardinal Baronius'çe utanmadan ileri sürülen olay böylece oluşmuştur (Kilise tarihi, A.D. 324, No 43, 49), (Bk. Les Antiquités chrétiennes, cilt II, s. 232). Bu yapıt, 1741 yılında, dominiken bilgin Râhip Mamachi tarafından da onanmıştır.

395) Tedosius kodeksini kaleme alan yönetim görevlisi (questeur) efendisine - kayıtsızca - şöyle dedirtmektedir: Hominibus supradictoe religionis (l. XVI, l. II, leg. 1). (Yasal ve pek az'z katolik Inancı). (Bk. Eusebe, Kilise Tarihi, l. X).

396) Kodek Teodosius, l. II, Başlık VIII, leg. 1. Kodek Justinianus, l. III, Başlık XII, leg. 3. Konstantinus, **Efendimiz günü'nü dies Solis**, diye adlandırıyor. Bu ad, putatapar uyruklarının kulağını rahatsız etmeyebilirdi.

397) Kodeks Teodosius, l. XVI, Başlık X, leg. 1. Godefrol, bilimsel eleştirmen olarak, Konstantin'i mâzur göstermeye çalışmaktadır (cilt VI, s. 257); ama, daha gayretli olan Baronius (Kilise tarihi A.D. 321, No 18), onun tutumunu acı acı kınamaktadır.

398) Teodor (l. I, bö. 18)'un savına göre Helena oğlunu hıristiyan dini içerisinde yetiştirmiştir. Ne var ki, Eusebe'nin bu konudaki üstün bilgisine dayanarak (**in Vit. Constantinus, l. III,** bö. 47) diyebiliriz ki, Helena da hıristiyanlığı Konstantin'in bu işe el atmasından sonra öğrenmiştir.

399) Ducange ve Baudari'de Konstantinus'ün madalyalarına bakınız. Az sayıda kent para basma ayrıcalığına sahip olduğundan tüm madalyalar para biçiminde çıkıyordu ve bu da doğrudan doğruya imparatorluk emrine bağlıydı.

400) Savunucu (Ponegyrique) Eumene (VII, **inter Panegyr. Vet.**)'in İtalya savaşından birkaç ay önce söylenmiş olanlar Konstantinus'ün putperest inanışının ve Apol'on ya da güneş için duyduğu özel hayranlığın kanıtıdır. Jul'anus de buna yollama (atıf) yapmaktadır, Orat. VII, s. 28. (Bk. Spanheim'in Caesar'lar üzerine yaptığı bilimsel inceleme, s 317.).

401) Konstantinus, **Orat. ad Sanctos**, bö. 25; Yunanlı çeviricinin özgün Latince anlamında genişletme yaptığını tanıtlamak kolay olacaktır. İmpara-

tor, yaşlandığında Diocletianus zulmünü çok canlı bir dehşetle hatırlayabilecekti ve gençliğinde putataparlık inancında olduğu için bu dehşeti o zaman pek fazla duyamamıştı.

402) Bk. Eusebe, Kilise Tarihi, I. VIII, 13; I. IX, 9; ve Konstantinus'ün Yaşamı'nda, I. I, bö. 16, 17. Lactance, Divin - Inst., I. I, Caecilius, **de Mort. persecut.**, bö. 25.

403) Caecilius (de Mort. persecut., bö. 48) Latince asıl nüshayı izledi, ve Eusebe (Kilise Tarihi, I. X, bö. 5) geçici buyrultulara son veren bu sürekli buyrultunun Yunanca çevirisini yaptı.

404) Milano buyrultusundan yedi ya da sekiz ay sonra söylenmiş bir Konstantinus savunusu (panégyrique) (Bk. Gothofred., **Chronolog. Legum**, s. 7, ve Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 246), aşağıdaki dikkate değer sözlerden yararlanmaktadır: **«Summe serum sator, cuius tot nomina sunt quot linguas gentium esse voluisti, quem enim te ipse dici velis, scire non possumus.» (Paneg. Vet.** IX, 26.) Konstantinus'ün hıristiyan dinindeki ilerletmelerinden söz ederken Mosheim (s. 971, v.b.) başarılı, ince ve ayrıntılara girici bir tutum takınmaktadır.

405) Bk. Lactance'nin zarif betimlemesi (Divin - Instituit., V. 8). O denli açık ve evet yolludur ki bir peygamberin tartışmasına uymaz.

406) Hıristiyanların politik sistemleri Grotius'çe açıklanmıştır **(de jure belli et pacis**, I. 1, bö. 3, 4). Grotius cumhuriyetçiydi ve sürgündü; ama karakterindeki yumuşaklık, kurulu düzene uymasını sağlıyordu.

407) Tertullian. Apollog., bö. 32, 34, 35, 36. **Tamen nunquam Albinlani, nec Nigriani, vel Cassiani, inveniri potuerunt christiani. Ad Scapulam**, bö. 2. Bu sav kesinlikle doğruysa, bu yüzyılın hıristiyanlarını tüm sivil ve askersel hizmetlerin dışında bırakmaktadır ki bu da onları kendi yönetimlerinin hizmetinde çalışmaya zorlamış olmaktadır. (Bk. Moyle'un yapıtları, cilt II, s. 349.)

408) Bossuet (Protestan kiliselerinin değişiklikleri Tarihi, cilt III, s. 210-258; ve Bayle, cilt, s. 620.) Bayle'yi anıyorum, çünkü (Avis aux réfugiés)'nin gerçek yazarı odur. (Bk. Dict. crit. de Chauffepié, cilt I, kısım II. s. 145.)

406) Buchanan, direnme kuramını haklı gösteren reformcuların ilki, hiç değilse en ünlüsü olmuştur. (Bk. Dialogue, **de jure regni apud scotos.**, cilt II, s. 28-34, baskı. fol. Ruddiman.)

410) Lactance (Divin - Instit., I. I). Eusebe, Tarih adlı kitabındaki Yaşamı ve Söylevleri'nde, Konstantinus'ün imparatorluktaki tanrısal hakkını tanıtlamaya -durmadan- çalışmaktadır.

411) Lisinius'ün zulüm ve işkencesi olarak yalnızca Eusebe'den öğren-

diğimiz bilgi vardır. (Kilise Tarihi, l. X, bö. 8; **Konstantinus'ün Yaşamı**, l. I, bö. 49-56; I. II, bö. 1, 2); Aurelius Victor onun zulmünden genel olarak söz etmektedir.

412) Eusebe, **In Vit. Constantinus**, I. II, bö. 24, 42, 48, 60.

413) Geçen yüzyılın başında İngiltere'nin katolikleri, ulusun ancak otuzda birini oluşturuyorlardı ve Fransa'daki protestanlar bu krallıktaki halkın onbeşte biri oranındaydı. Böyle olmakla birlikte çok önemsiz görünen bu sayıdaki insanlar güçlerini ve cesaretlerini etkili bir biçimde açığa vurabiliyorlardı. (Bk. o sıralarda Brükse"de, Papa temsilcisi olan Bentivoglio - ki o zamandan sonra da kardinal'dir -'nun **İlişkiler'i - Relazione**, cilt II. s. 211-241.) Bentivoglio meraklıydı ve çok iyi haber kaynakları vardı, ama biraz yanlı'ydı.

414) Cermenlerin bu kayıtsızlığı, onların tüm oymaklarının din değiştirmeleri tarihinde görülmektedir. Konstantinus'ün leiyonları Cermenlerden oluşuyordu (Zosime, I. II, s. 86) ve babasının sarayı hıristiyanlarla doldurulmuştu. (Bk. Konstantinus'ün Yaşamı adlı Eusebe'nin yapıtı.)

415) **De his qui arma projiciunt in pace, placuit eos abstinere à communione (Concil - Arelat.** Canon III.) En bilgin eleştirmenler **Kilise barışı** anlamında bu sözcükleri kullanıyorlar (anlıyorlar).

416) Eusebe, Lisinius'e karşı yapılan iç savaşı hep bir din ya da haçlı seferi olarak nitelemektedir. Müstebit hükümdarın çağrısına bakarak kimi hıristiyan subaylar süel hizmete girdiler ve, Yunanlı Balsamon, Zonaras ve Alexis Aristene gibi çeviricilerin cahilce ve üstünkörü anlamı yerine bu konuya özel bir yorum getirilebilirse, bu subaylar Nice konsilinin kınamasına uğradılar (Nice Konsili'nin onikinci Kanon «canon»'u.). (Bk. Beveridge, **Pandect, ecclesiast. Groec**, s. 72; cilt II, s. 78. Annotation.)

417) **Nomen ipsum crucis absit non modo à corpore civium romanorum, sed etiam à cogitatione, oculis, auribus.** (Cic., pro Babirio, bö. 5.). Hıristiyanlık yazarları olan Justin, Minutius Felix, Tertullien, Jerôme ve Torinolu Maksimus uzun boylu araştırmalar ve başarılı buluşlarla doğanın kendisinde ya da insan eliyle yapılmış cisimlerde, örneğin ekvatorla meridyenin kesişmesinde, insan yüzünde, uçan kuşta, yüzen bir kimsede, gemi direğinde bir serende, sabanda ve bir sancakta haç biçimi bulunduğunu savunmuşlardır. (Bk. Lipsius, **de Gruce**, I. I, bö. 9.)

418) Bu yasaya Konstantinus'ün dindarlığının bir kanıtı olarak gören Aurelius Victor'a bakınız. Hıristiyanlık için bu denli onur verici bir buyruktu, dokuzuncu kitabın beşinci ve onsekizinci başlıklarının karşılaştırılmasın-

dan çıkmışa benzeyen dolaylı bir biçimde zikredilecek yerde Teodosius kodeksinde lâyık olduğu yeri almalıydı.

419) Eusebe, **in Vit. Constant.**, I.I., bö. 40. Bu heykel, hiç değilse haç ev yazıt Konstantinus'ün Roma'ya, Maksensius'un yenilgisinden hemen sonraki ikinci ya da üçüncü gelişinde yapılmış olabilir. Senatörlerin ve halkın duygusu böyle bir anıtı benimsemek için henüz oluşmuş değildi.

420) Agnoscas regina libens mea signa necesse est,
Im quibus effgies crucis aut gemmata refulget.
Aut Longis solido ex auro praefertur in hastis.
Ho signo invictus, transmissis Alpibus ultor
Serirtum soloit miserabile Constantinus
.. ..
Christus purpureum gemmantI textus in auro
Scripserat; ardebat summis orux addita cristis.
(Prudent. **in Symmachum**, I. II, 464-486)

421) Grégoire de Naziance'nin, Ambroise'nin ve Prudaus'in kullandıkları **Labarum** ya da **Laborum** sözcüğünün kökeni ve anlamı, Latince, Grekçe, İspanyolca ve Çeltik, tötonik, illirya, Ermeni v b. dillerine boş yere yapılan etimolojik araştırmalara karşın hâlâ anlaşılamamıştır. (Bk. Ducagne, **in Closs-Med. et Infim. cat-sub voce Labarum;** ve Godefroy **ad Cod. Theodos.**, cilt II, s. 143.)

422) Eusebe, in **Vit. Constantinus.**, I. I, 30. Baronius (Annal. eccclésiast. A. D. 21e, No. 26) haç'ın bir betimlemesini çizmiştir.

423) **Transversa X littera, summo capite circum flexo, christum in scutis notat.** Caecilius (de M. P., bö. 44). Cuper (ad M. P.'in edit. Lactant,. cilt II, s. 500), ve Baron. (A.D. 312, No. 25), hıristiyan âleminde çok moda haline gelen birçok marka örneklerini - eski anıtlara göre - çizdiler.

424) Eusebe, **in Vit. Constant.** I. II, bö. 7, 8, 9. Labarum'dan İta'ya seferinden önce varmış gibi söz etmektedir. Ne var ki anlatışı, labarum'un, on yıl sonra, Konstantinus'ün kendisini Lisinius'ün düşmanı ve kilisenin kurtarıcısı olarak ilân etmesi sırasında ortaya çıktığını göstermektedir.

425) Bk. Kodeks Teodosius, I. VI. başlık 25; Sozomen, I. I, bö. 2; Théopnan., **Chronoph.**, s. 11. Theophanes, Konstantinus'ten beş yüzyıl kadar sonra yaşamıştı. Çağdaş Yunanlılar savaş alanına imparatorluk ve hıristiyanlık sancağını dikecek durumda hic olmadılar.

426) L'abbe'du Volsin (s. 103, v b.) çeşitli madalyalardan söz etmekte ve Jeslut papazı Grainville'in bu konuda bir bilimsel eleştirisi olduğunu söylemektedir.

427) Tertullien, **de Coronâ**, bö. 3; Athanase, cilt I, s. 101. Jesu't bilgini **(Dogmata Theolog,** I. XV, bö. 9, 10) geçen yüzyılın protestan kanıtçılarını çok güçlüklere uğratan - haç'ın erdemleri üzerine birçok benzer pasaj toplamıştır.

428) Caecilius **(de M.P., bö. 44)**. Şurası gerçektir ki, bu tarihsel tumturaklı sözler, Doğu hükümdarı olan Lisinius'ün henüz Konstantinus'le dostluğunu sürdürdüğü ve hıristiyanlara iyi davranmakta olduğu sırada yazılmış ve yayımlanmıştır. Her aydın okuyucu kullanılan üslûbun Lorctance'ninkinden çok farklı ve ondan aşağı olduğunu anlamalıdır ve Clere ile Lardner'in de düşünceleri böyledir (Eski ve yeni Bibliothèque, cilt III, s. 438; İncil'in Gerçeği, v.b., Kısım II, cilt VII, s. 94). Lactance yanlıları bu kitapta üç başlık kanıtı buldular; bun'ar Donatus ve Caecilius adı altındaydılar (Bk. Rahlp Lestocq, cilt II, s. 46-60.) Bu kanıtlardan her biri zayıf ve eksiktir. Ama tümü birden büyük bir ağırlık kazanmaktadır. Ben çoğu zaman kendi düşüncemde kaldım ve Colbert M.S.'nin örneğini uslu uslu izledim.

4429) Caecilius, **de Mort. persec**, bö. 46. Voltaire, Konstantinus'ün başarılarını labarum'a bağlamayı ve bunun Lisinius'ün meleğine üstünlüğünü esas almış görünmektedir (Yapıtlar, cilt XIV, s. 307). Ne var ki, bu meleğin görünümü, tanıkları çoğaltmak için büyük çaba harcıyan Tillemont, Fleuri ve Pağı tarafından benimsenmiştir.

430) Bu çok bilinen örneklerden başka Tollius (Boileau'nun önsözü, Longin'in çevirisi) bir Antigone görüntüsünü daha keşfetti ve bu görüntü ile askerlerine şu sözlerin bulunduğu bir pentagon (güvenlik simgesi)'u okuduğunu söyledi: «Bununla utkuyu kazanacaksın!» Ne var ki bunun kaynağını bildirmemiş olduğu için Tollius'ün mâzur görülecek yanı yoktur. Edebî olduğu denli ahlak bakımından kınanmayacak halde değildir. (Bk. Chaaffepié, Dictionnaire oritique, cilt 4, s. 460). Diodore'nin, Plütark'ın, Justin'in v b.'nin suskunluğundan ve Antigone'nin süel savaş oyunlarından ondokuzunu toplamış olan (I. IV, bö. 6) bu görüntünün olmadığı anlaşılmaktadır.

431) **Instinctu Divinitatis, mentis magnitudine**. Her meraklı yolcu bugün de, Baronius, Gruter, v.b., v.b.'nce taklidi yapılmış olan Konstantin zafer anıtının yazıtını görebilir.

432) **Habeş profecto aliquid cum illa mente divina secretum; quoe delegata nostra Diis minoribus cura uni se tibi dignatur ostendere.** (Panegyr. **Vet.**, IX, 2.).

433) Bay Fréret (Memoires de l'Académie des Inscriptions, cilt IV, s. 411-437) eski zamanların tanıklarını birçoğunu fiziksel olaylar olarak

açıklamaktadır. İki yanca da gülünç duruma düşürülmüş olan Fabricius, Konstantinus'ün göksel haçını boşyere güneş lekeleri ya da çemberleri arasına yerleştirmeye çalışmaktadır. (Bibliothèque Groec., cilt VI, s. 8-29.).

434) Nazarius (**inter Panegyr.** Vet., X, 14, 15). Hiç ayrım gözetmeden Nazarius'ün putperest düşüncelerini benimsemiş olan çağımız yazarlarının adlarını anmakta yarar yoktur.

435) Kastor ve Polluks'ün görüntüleri, ve özellikle Makedonyalıların utkusunu bildirmek için, tarihçiler ve genel anıtlarla da dile getirilmiştir. (Bk. Çiçeron, **de Naturâ deorum**, I, 2, III, 5, 6; Florus, II, 12; Valère Maxime, I. 1, bö. 8, No. 1.) Bununla birlikte tanıkların en yenilerinin çoğu Tite-Live'ce unutulmuş ya da dolaylı olarak yadsınmıştır (XLV., V).

436) Eusebe, I. 1, bö. 28, 29, 30. Aynı Eusebe'nin Kilise Tarihi'nde bunlardan hiç söz etmemiş olması, herhalde kör olmayan tanık yanıtlarında derin bir izlenim yaratmıştır.

437) Konstantinus'ün öyküsüne göre haçı, Maksensius'ü izlediği sırada, Alpleri geçmeden önce görmüştür. Vatan gayretkeşliği yüzünden bu sahnenin Trèves'de, Besançon'da, v.b., v.b. birçok yerde meydana geldiği ileri sürülmüştür.

437/1) Dindar Tillemont (Kilise Anıları, cilt VII, s. 1317), veteran ve şehit Artemius'ün, Konstantinus'ün görüntüsünü kendi gözleriyle gördüğüne ilişkin savını - içini çekerek - reddetmektedir.

437/2) Gelasius Cysic., **in Act. Concl - Nicen.**, I. 1, bö. 4.

437/3) Görüntü yanlıları kilisenin ve Konstantinus'ün zaferini yazdıkları ciltlerle yapıtlarda kutlayan dördüncü ve beşinci yüzyıl râhiplerine bir tek tanıklık getirememişlerdir. Bu sayın kişiler, tanıklar için hiçbir antipati duymadıklarına göre, olsa olsa bunlar Eusebe tarafından Konstantinus hakkında yazılanları bilmiyorlardı; zaten bu şüphe Jérôme'nin bilgisizliğiyle de doğrulanmış olmaktadır.

437/4) Godefroy, 1643 yılında (**Not. ad Philostorgium**, I. 1, bö. 6, s. 16) kardinal Baronius ve Magdebourg santriatörlerince yasaklanan bir tanık hakkında şüpheleri sürme cesaretini gösterdi. O zamandan beri birçok protestan eleştirmenleri bu şüpheye ve güvensizliğe eğilim gösterdiler. Bay Chauffepié çok güçlü itirazlar ileri sürdü (Dictionnaire crit., cilt VI, s. 6-11); 1774 yılında, Sorbon bilim adamlarından râhip Voisin, bilginliği ve ılımlılığı pek övülebilecek gibi olmayan bir savunma yayınladı.

437/5) Konstantinus şöyle demiş olmalıydı:

«Putlara inancı devirdim

Yıkılan tapınaklarının enkazı üzerinde
Göğün Tanrısı'na çok buhurdan yaktım.
Ne var ki Onun yüce büyüklüğü için tüm çabalarım
Yalnızca kendi nefsim içindi.»

Bu koşuk keyifle okunmuş olabilir, ama yol yöntem, adının söylenmesini doğru bulmaz.

437/6) Bu gözde din adamı şüphesiz, yalnız bir piskoposluk işine bağlanmaktansa tüm kilisenin din adamlarıyle ilgili işlerini görmeyi yeğlemiş bulunan büyük Osius idi. Athanase (cilt I, s. 703) kısa da olsa veciz ve görkemli olarak onun karakterini anlatmaktadır. (Bk. Tillemont, Kilise Anıları, cilt VII, s. 524-561.) Osius, belki de haksız olarak, saraydan büyük bir servet edinerek çekilmiş olmakla suçlanmıştır.

437/7) Bk. Eusebe, **in Vit. Constant., passim**, ve Zosime, I. II, s. 104.

437/8) Laktans'in yasası gizemlilikten çok ahlaksa'dı. **«Erat pene rudis**, diyor sofu Bull, **disciplinoe christianoe, et in rhetoricâ mellus quàm in theologia versatus.»** (**Defensio Fidei Nicen.**, sect. 2, bö. 14).

437/9) Fabricius, olağan çalışkanlığıyle, Eusebe'nin İncil Hazırlığı'nda adı geçen üçyüz ya da dörtyüz yazarın bir listesini meydana getirmiştir. (Bk. Bibliot. Groec., I. V, bö. 4, cilt VI, s. 37-56.).

437/10) Bk. Constantinus, **Orat ad Sanctos**, bö. 19-20. Sibylle Erythrase tarafından tufandan sonra altıncı yüzyılda yazılmış ve Çiçeron'un Latince'ye çevirmiş olduğu gizemli bir akrostis üzerinde durmaktadır. Yunanca otuz dört dizenin ilk harfleri - bu şiirde - şu tanrıksal haberi vermektedir: **İsa, Allahın Oğlu, Dünyanın Kurtarıcısı**.

438) Virgilius'ü açıklarken imparator, Lâtince metnin kelimesi kelimesine anlamına sık sık ekler yapmaktadır. (Bk. Blondel, Sybilles, I. I, bö. 14, 15, 16.)

439) Pollion'un, Julie'nin, Dursus'un, Marcellus'ün büyük oğlu ve ikinci oğlunun çeşitli istekleri Virgilius'ün kronolojisi, tarihi ve sağduyusuyle bağdaşır gibi değildir.

440) Bk. Lowth, **in sacrâ poesi Hebroeorum Proelect.** XXI, s. 289-293. Dördüncü kır şiirinin incelenmesinde Londra'nın değerli piskoposu, ussal kararını körleştirmeden imgelemeye dayanan derin bilgi, zevk, yürek temizliği göstermiştir.

441) Halk inancıyle dinsel örgütün arasındaki ayrılık, **missa catechumenorum**, ve **missa fidelium**, ve sonuncunun üzerine sofuluğun ya da siyasanın attığı gizemli örtü Thiers tarafından ussal bir biçimde açıklanmış bu-

lunmaktadır. (Saint sacrement sergisi, I. I, bö. 8-12, s. 59-91). Ancak, bu konuda da olsa, pek doğal olarak müstensihlere güvenilemiyeceğinden bir protestan okuyu bilgin Bingham'a rahatça başvurabilir. (İlk çağ Eski zamanlar, I. X, bö. 5)

442) Bk. Eusebe (**In Vit. Constant.**, I. IV, bö. 15-32), ve Konstantinus'ün vaazları. İmparatorun inancı ve bağlılığı, öne alınan vaftizi gözönünde tutan Baronius'e bir kanıt sağlamıştır.

443) Zosime, I. II, s. 105.

444) Eusebe, in Vit. Constant., I. IV, bö. 15. 16.

445) Dom Chardon (Dinsel eylemler «Sacrements» Tarihi, cilt I, s. 3-405) ilk çağın vaftiz törenine ilişkin kuram ve uygulamasını pek uzun açıklamaktadır. (Dom Martenus, **de Ritibus ecclesioe antiquis**, *cilt I*; ve Bingham, Hıristiyan İlkçağları adlı yapıtının onuncu ve onbirinci kitabında.) Çağdaş kiliseleri kökü olarak eski gelenekten ayıran bir durum gözlemlenebilir. Vaftiz törenini, çocuklara uygulandığı zaman bile, hemen vaftizi pekleştirme ve ekmekle şarap âyinleri izliyordu.

446) Bu geciktirmeyi kınayan kilise papazları ölüm yatağındaki vaftizin etkinliğini de yadsımıyorlardı Krisostom (Chrysostôme)'un ustalıklı sözleri, vaftizlerini geciktiren hıristiyanların önemlerine karşı üç kanıt bulabildi: 1º erdemi sevmek ve uygulamak için ona bağlanırız; 2º ölüm bizi öyle bir ânda yakalar ki, vaftiz yaptırma zaman ve olanağını elde edemeyebiliriz; yaşamlarını dindar olarak ve erdemleri içerisinde geçirmiş olanlara göre ulaşabileceğimiz kat (mertebe) onların çok aşağısında kalacaktır. (Chryrostôme, **In Epist. ad Hebroe os, Hamil**. 13, apud Chardon, Sacremets'lar Tarihi, cilt I, s. 49). Sanırım ki, en zararlı kötüye kullanmaların kaynağı olsa da, bu vaftiz ertelemesi ne genel ve yerel konsillerce, ne de kilisenin doğrudan doğruya bir beyanıyle mahkûm edilmedi. Piskoposların gayretkeşlikleri çok daha önemsiz güdülerle harekete gelmiştir.

447) Zosime, I. II, s. 104. Bu sunturlu sahte'ik tüm kilise yazarlarının ona sövüp saymasına neden oldu ve bunu da hak ettl. Yalnız Kardinal Baronius (A.D. 324, No. 15-28), gerçeğe aykırı olanı aryanist Eusebe'ye karşı kullanma fırsatını buldu.

448) Eusebe, (I. IV, bö. 61, 62, 63) en büyük bir güvenle Konstantinus'ün selâmet ve sonsuz huzur ve mutluluğundan söz etmektedir.

449) Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 429. Yunanlılar, Ruslar ve, daha eski zamanlarda Latin'er bile, Konstantinus'ün adını azizler listesine koymakta çaba göstermişlerdir.

450) Yaşamının üçüncü ve dördüncü kitaplarına bakınız. «İsa dinini yürekten ya da yalnızca ağızdan zikretmekle her zaman ferahlık» duyduğunu söylemeyi âdet hâline getirmişti. (Kitap III, s. 58).

451) Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 374-616) putatapar Zosime'nin kimi payen savlarına karşı Konstantinopolis'in temizliğini zarif ve güçlü biçimde savunmuştur.

452) İki Hint'in siyasal ve felsefesel Tarihi'nin yazarı (cilt I, s. 9), hıristiyanlığı kabul eden tüm kölelere özgürlük verici nitelikteki bir yasası dolayısıyle Konstantinus'ü suçlamaktadır. Gerçekten, İmparator Yahudilere sünnet olmayı ve belki de hiçbir hıristiyan köleyi tutmayı yasaklayan bir yasa çıkarmıştır. (Bk. Eusebe, **in Vit. Constant.**, I. IV, bö. 27, ve Kodeks Teodoslus, I. XVI, baş. 9, Godefroy'nin bilimsel eleştirileriyle, cilt VI, s. 247.) Ama bu ayrı tutma yalnızca Yahudileri öngörüyordu ve hıristiyanlara ya da putperestlere bağlı köleler için - din değiştirmiş olsalar da - böyle bir özgürlük getirmiyordu. Râhip Raynal'in böyle bir yanılgıya nasıl düştüğünü anlıyamıyorum. Ayrıca, ilginç yapıtında dip not'arı ve kaynak yollamaları bulunmaması da bağışlanmaz bir eksikliktir.

453) Bk. **Acta Sancti Silvestri**; Kilise Tarihi; Nicéphor. Callist., I. VIII, bö. 34, ve **Baronium**; Kilise Yıllıkları, A.D. 324, No. 67, 74. Bu kaynaklar tam anlamiyle güvenilir değildir. Ne var ki, bilgin Howell (Dünya Tarihi, cilt III, s. 14) benimseme konusunda ikircikliğe düşmediğine göre hal ve koşulların varlığı olasılık kazanmaktadır.

454) Kilise yazarları, Konstantinus'ün saltanatı sırasında barbarların hıristiyanlığa geçişlerini kutladılar. (Bk. Sozom., I. II, bö. 6; ve Théodoret, I. I, bö. 23, 24.). Ne var ki, Eusebe'nin Latince çevirmeni Rufin, güvenilir bir kaynak olarak sayılmalıdır. Raporunu havâri Etyopi'nin arkadaşlarının birinden, ve İberia'lı prens Bacusius'ten aldı ki, bu Bacusius ayni zamanda İmparatorluk muhafız komutanlarından biriydi. Rahip Mamaşi (Mamachi), büyük ve eksikliklerle dolu yapıtının birinci ve ikinci ciltlerinde hıristiyanlığın genişlemesi üzerine çok ayrıntılı bir derleme sunmaktadır.

455) Eusebe'de **(in Vit. Constant.**, I. IV, bö. 9) Pers'li hıristiyan kardeşlerinin lehinde Konstantinus'ün ivedi ve ruhları etkileyici *mektubuna* bakınız.

456) Bk. Basnage, Yahudilerin Tarihi, cilt VII, s. 182; cilt VIII, s. 333; cilt IX, s. 810. Bu yazarın yorulmak bilmez çabası Yahudileri dünyanın öbür ucuna dek izledi.

457) Teofilus, henüz çocukken, hemşerileri olan Diva adası halkınca

tutu (rehine) olarak verilmişti. Romalılar onu bilim alanında ve hıristiyan dininde eğitime tâbi tutarak yetiştirmişlerdi. Başkenti Male ya da Diva olması gereken Maldiv'ler, Hint Okyanusunda 1900 belki de 2000 küçük adadan oluşan bir topluluktur. Eskiler Maldiv'leri iyi tanıyamamışlardır. Bunlar, dokuzuncu yüzyılda yaşamış ve seyahatnameleri Renaudot tarafından yayımlanmış iki müslüman gezginee betimlenmişlerdir. **(Geograph. nubiensis,** s. 30, 31; D'Herbelot, Bibliothèque Orientale, s. 704; Histoire générale des Voyages, cilt VIII.)

458) Philostorgius, I. III, bö. 4, 5, 6, bilgin Godefroy'nin Gözlemleriyle Tarihsel öykü hemen Cennet'iin Coğrafyasal durumu ve olağanüstü ejderhalar üzerine araştırmalara yer verir. v.b., v.b..

459) Bk. Osius'ün mektubu, **ap. Athanasium**, cilt I, s. 840. Oğula yapılmak zorunda kalınan genel uyarma, daha önce babasına gizlice anlatılmaya çalışmış olan sivil ve kilise yönetim ilkelerinin benzerlerini içeriyordu.

460) Bay «dela Bastie» (Yazıtlar Akademisi Anıları, cilt XV, s. 38-61. Augustus ile ardıllarının, Roma imparatorluğu yüce pontifliği ya da büyük papazlığının kutsal işlevlerinin tümünü kendilerinin yaptığını, açık bir biçimde tanıtlanmıştır.

461) Daha o zamandan Konstantinopolis kilisesinde tersine bir gelenek başlatılıyordu. Ama sert Amboise, kiliseden çekilmesi için Teodosius'e emir verdi ve bir hükümdar ile râhip arasındaki ayrımı ona anlatmış oldu. (Bk. Théodoset, I. V, bö. 18.)

462) İmparator Maksimus'ün sofrasında Tours piskoposu Martimus, imparatorun verdiği kadehi aldı ve imparatorun iznini almadan onu, birlikte getirdiği bir papaza aktardı. İmparatoriçe, sofrada Martinus'e hizamet etti. (Sulpice Severus, **in Vit. Sancti Martini**, bö. 23, ve Dia'ogue II, 7). Ne var ki, bu olağanüstü onurlandırmaların aziz sıfatından mı yoksa piskopos olduğu için mi yapıldığı bilinmemektedir. Bingham'in Antikiteler'inde ve Vales **(ad Theodorius)**'de piskoposlara tanınmış olan ayrıcalıklar bulunmaktadır. (Bk. Tripoli piskoposu Leonce'nin imparatoriçe'den istediği tören usulleri; Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 754; **Patres Apostol.**, cilt II, s. 179.

463) Plütark, Isis ve Osiris adlı yapıtında, Mısır krallarının, râhip olmadıkları zamanlarda, tahta çıkışından hemen sonra, ruhban sınıfına törenle alındığını bize bildirmektedir.

464) Eski yazarların özgün kataloğu, sayılarını saptamamaktadır ve Doğu kiliselerinin kısımsal listeleri görece çok çağdaştır. Charles de Sancto

Paolo, de Luc Holstenius ve Bingham sabırlı çabasıyle hemen tüm Roma İmparatorluğunu kapsayan Katolik kilisesinin piskoposluklarında dikkatle araştırma yapmıştır. Hıristiyanlığın İlk Çağlarının dokuzuncu kitabı kilise coğrafyasının çok doğru bir hartasıdır.

465) Kırsal piskoposluklar ya da **Chorepiscopi** konusunda - ki, bun'ar sinod'larda oy kullanıyor ve daha alt derecedeki buyrukları veriyorlardı. Bk. Thomassin (Kilise Disiplini, cilt III, s. 447, v.b.), ve Chardon (Dinsel Eylemler Tarihi, cilt I, s. 395, v.b.). Dördüncü yüzyıldan önce bunlardan söz edildiği duyulmamıştır. Yüksek dereceli papazların kıskançlığını çekmiş olan bu ikircil karakter, Doğu'da ve Batı'da, onuncu yüzyılın sonundan önce kaldırılmış oldu.

466) Thomassin (Kilise Disiplini, cilt II, I. II, bö. 1-8, s. 673-721) Doğu'da ve Batı'da ilk beşyüz yıl boyunca piskoposların seçilmesi konusunda uzun ve ayrıntılı bilgi vermektedir. Ne var ki, piskoposluk aristokrasisi lehinde çok (yanlı) görünmektedir. Bingham (I. IV, bö. 2) ılımlılık örneği vermektedir. Chardon ise (Dinsel törenler Tarihi, cilt IV, s. 108-128) çok açık ve çok anlatımlı (veciz)'dir.

467) **Incredibilis multitudo, non solum ex eo oppido (Tours), sed etiam ex vicinis urbibus ad suffragia ferenda convenerat,** etc. (Sulpice Severus, in Vit Martin., bö. 7.). Laodice konsili (Canon, 13) kargaşayı ve sokak toplantılarını yasaklamaktadır; Justinanus, seçim hakkını yalnızca soylulara tanımaktadır.

468) Sidonius Apollinaris'in mektupları (IV, 25; VII, 5-9) Galya kilisesindeki kimi kepazelikler'n ayrıntılarını vermektedir; ve Galya, Doğu eyaletlerine oranla daha az disiplin sarsılmasına ve daha az bozukluğa uğramıştı.

469) Kimi zaman, bir yasa aracılığıyle, ya da piskoposların ve halkın rızâsıyle bir anlaşma sağlanabiliyordu: Taraflardan biri üç aday seçiyor, öbür taraf ise bu üç adaydan birini yeğ'iyordu.

470) Thomassin'in sözünü ettiği tüm örnekler (Kilise Disiplini, I. II, I. II, bö. VI, s. 704-714) olağanüstü ya da daha çok baskı otoritesinin eylemleri gibi görünmektedir. İskenderiye piskoposu'nun atanması, daha düzenli bir tarzda doğrulanmış oldu. (Philostorgius, Kilise Tarihi, I. II), 11.)

471) İlk beş ya da altı yüzyıl süresince papazların bekârlığı bir disiplin konusuydu ve bilimsel tartışmalarla çok iyi bir incelemeye tâbi tutulmuştur. (Bk. Thomassin, Kilise Disiplini, cilt I, I. II, bö. 60; I. XI, s. 886-902; ve Bingham'in Antiquités'si, I. IV, bö. 5.) Bu bilimsel eleştirilerden her biri gerçeğin yarısını meydana çıkartıyor, öbür yarısı saklı kalıyor.

472) Diodore de Sicile, Mısırlılar, Keldâniler ve Hintlilerde râhip'liğin kalıtım yoluyle geçtiğine tanıklık ettiğini bildirmekte ve bunu tanıtlamaktadır. (I. I, s. 84; I. II, s. 142-153, baskı Wesseling.). Ammien, çok kalabalık bir aile oluşturan mûbit'lerden söz etmektedir: «**Per soecula multa ad proesens una cademque prosapia multitudo creata, deorum cultibus dedicata,** XXIII, 6.» Ausonius, druid'lerin ayrıcalıklarını kutluyor **(de Professorib. Burdigal., IV)**; Caesar'ın uyarısı ise (VI, 13) Kelt'lerin hiyerarşisinde seçime ve yükselmeye açık bir kapının bulunduğunu anlatmak istiyor gibidir.

473) Anıklık, papazlık verme ve kilise değiştirme v.b. konuları Thamassin (Kilise Disiplini, cilt II, s. 1-83) ve Bingham (Antiquités'nin dördüncü kitabın özellikle dört, altı ve yedinci bölümleri)'nde geniş biçimde tartışılmıştır. Jérôme'nin kardeşi Kıbrıs papazı yapıldığı zaman diyakozlar, herhangi bir protestonun bu töreni battal edeceğinden korkarak onun ağzını kapattılar.

474) Papaz sınıfının hıristiyan imparatorlardan elde ettiği bağışıklık belgesi Teodosius kodeksinin onaltıncı kitabında bulunmaktadır. Karşı ve protestanca düşünceleri kanıyı dengede tutan Godefroy tarafından oldukça iyi niyetle açıklanmıştır.

475) Justinianus, Novelles, Cilt III. Altmış papaz, yüz diyakoz, kırkı kadın papaz yardımcısı, yüzon ikinci günü papaz çömezi doksan diyakoz yardımcısı, yirmibeş ilâhici ve yüz kapıcı: Bu ılımlı sayı, imparatorca, borçlu bulunduğu bir kuruluş olan kiliseyi borçlarından kurtarmak için saptanmıştır.

476) **Universus clerus ecclesioe carthagineensis ... fere quingenti vel amplius; inter quos quam plurimi erant lectores infantuli.** (Victor Vitensis, de Persecut. Vandal., V, 9, s. 78, baskı Ruinart) Bu çok gelişmiş kuruluşun artığı Vandalların baskı yönetiminde bile yaşamını sürdürmüştür.

477) Bu yedi sınıfın sayısı Latin kilisesinde piskoposun saygınlık derecesine göre saptandı. Daha aşağı basamaktaki, ya da küçük sınıflar bugün gereksiz bir ad'a, yararsız sanlara dönüşmüştür.

478) Bk. Kodeks Teodosius, I. XVI, bşlık II, yasa 42, 4. Godefroy'nın bilimsel eleştirileri ve İskender'ye Kilise Tarihi, bu gürültü'ü başkentin huzurunu çok kez bozan bu sofu kuruluşların ne denli tehlikeli olduğunu göstermektedir.

479) Milano fermanı **(de M. P.,** bö. 48) toprak mülkiyetinin varlığını tanıyordu: **Ad jus corporis eorum, id est eccles'arum, non hominiom singulo-**

rum pertinentia. Yüksek orunun bu denli özgür beyanı, tüm mahkemelerce bir medenî hukuk kuralı olarak benimsenmiş olmalıdır.

480) **Habeat unusquisque licentiam sanctissimo catholicae (ecclesiae) venerabibique concilio dece dens bonorum quod optavt relinguere**. (Kodeks Teodosius, I. XVI, başlık II, yasa 4.) Bu yasa, Konstantinus'ün Doğu imparatoruyle bir savaşa girişmeyi tasarlamış olabileceği bir zamanda (A.D. 321) Roma'da yayımlanmıştır.

481) Eusebe (Kilise Tarihi, I. X, 6, **in Vit. Constant.**, I. IV, bö. 28). Sevinerek yayılıyor ve kahramanının eli açıklığından hayranlık duyuyor ve piskopos olarak da kişisel olarak gördüğü ve bulduğu fırsatları anımsıyor.

482) Eusebe, Kilise Tarihi, I. X, bö. II, 3, 4. Efendisinin keyfini inceleyen ve onu öven Kayseri (Casarée) piskoposu Kudüs kilisesi'nin merak çekici bir betimlemesini açıkça dile getirdi, (**In Vit. Constant.**, I. IV, bö. 46). Bugün mevcut değilse de, Konstantinus'ün Yaşamı adlı yapıtında (I. III, bö. 36) mimari'nin ve süslemelerin bir özetini vermiş bulunmaktadır. Konstantinopolis'teki Aziz-Havâriler kilisesi'nden de sözetmektedir (I. IV, bö. 5).

483) Bk. Justinianus, Novell, C XIII, 3. Ne patriklerin, ne de öbür yüksek aşamalı papaz'arın gelirlerinden sözetmemektedir. Bir piskoposluğun en yüksek geliri otuz altın lira, en aşağısı iki lira, gösterildiğine göre ortalaması aşağı yukarı onaltı lira edecektir. Ne var ki bütün bu değerlendirmeler gerçek değerin çok altında kalmaktadır.

484) Bk. Barenius (Kilise Tarihi «**Annales**» A.D. 324, No. 58, 65, 70, 71). Vatikan'dan çıkan tüm belgitler şüphelidir. Bununla birlikte bu sicil'er eski ve aslına uygun bir hava taşımaktadır. Eğer bunlar düzmece ve uydurma iseler bunun, papaların daha az mal mülkle yetindikleri ve henüz bir krallık kurma peşinde olmadıkları zamanda yapıldığı düşünülebilir.

485) Bk. Thomassin (Kilise'nin Disiplini, cilt III, I. II, bölüm XIII, XIV, XV, s. 689-706). Görünüşe göre kilise gelirinin yasal bölünümü Ambroise ve Chrysostomus zamanında henüz işlerlik kazanmamıştı. Simplicius ve Gelase, birbiri pesisıra beşinci yüzyıl sonunda Roma piskoposluğu yapmışlardır. Bunlar, ruhbanca olan mektuplarında, bölünmesinin İtalya'da âdet haline gelmiş bir yasa gibi olduğunu söylemektedir'er.

486) Kilise ayrıcalıklarının en gayretli koruyucusu olan Ambroise hiç mırıldanmadan arazi vergisini ödemekteydi. **Si tributum petit imperator, non negamus agri ecclesiae solvunt tributum; solvimus quae sunt Coesaris Coesari. et quae sunt Dei Deo: tributum Coesaris est, non negatur.**» Baronius bu vergiyi, bir yükümlülükten çok istence bağlı bir bağış biçiminde

göstermeye çalışıyor (Kilise Annal'leri, A. D. 387); ne var ki niyet, hiç değilse ifadeler daha safça olarak Thomassin tarafından açıklanmıştır (Kilise'nin Disiplini, I. III, I. I. bö. XXXIV, s. 268).

487) **In Ariminense synodo super ecclesiarum et clericorum privilegüs tractatu habito, usque eo dispositio progressa est, ut juga quoe viderentur ad ecclesiam pertinere a publica junctione cessarent inquietudine desistente: quod nostra videtur dudum sanctio repulsisse.** (Kodeks Teodosius, I. XVI, baş. II, yasa 15.) Rimini Sinod'u bu maddeyi getirmiş olsaydı çok değerli bir uygulama yolsuzca yapılan kimi sapıklıkları da mâzur gösterebilecekti.

488) Eusebe (in Vit. Constant., I. IV, bö. 27) ve Sozomene (I, bö. 9) Konstantinus'ün piskoposluk hukukunu genişlettiğini ve onayladığını savunmaktadırlar. Ne var ki, hiçbir zaman Teodosius kodeksine açıkça görmemiş olan ünlü fermanın yanlışlığı (Bk. cilt VI, s. 303) Godefroy'ca belirgin biçimde ortaya konmuştur. Şaşılacak şeydir ki, filozof olduğu denli hukukçu da olan Bay Montesquieu, Konstantinus'ün bu fermanından, en küçük bir şüphe göstermeksizin söz etmektedir (Esprit des Lois, I. XXIV, bö. 16).

489) Kilisenin yargılama sorunu tutku, önyargı ve kişisel çıkar yüzünden gölgelenmiştir. Elime geçen en yansız iki kitap, râhip Fleury'nin Kilise Yasası'nın Kurumları, ve, Gianone'nin Napoli Sivil Tarihi'dir. Vatanları, karakterleri denli ilim'lıklarında da yardımcı olmuştur. Fransız kilisesi mensubu olan Fleury, parlamentoların otoritesine saygı duyuyordu. İtalyan hukukçu Giannone de kilisenin gücünden korku duyuyordu. Burada belirtmeliyim ki, ileri sürdüğüm genel öneriler tek ve az güvenilir çok sayıda olayların sonucu olduğuna göre okuyucuyu bu konuyu aydınlatan çağımız yazarlarına başvurmaya yöneltmek ya da onu yoracak ve canını sıkacak şekilde bu kitaba birçok not eklemek zorunda kalacaktım.

490/1) Tillemont, Rufin'de, Konstantinus'ün duygularını ve deyişlerini toplamıştır. (Kilise Anıları, cilt III, s. 740-750).

490/2) Bk. Kodeks Teodosius, I. 45, baş. VI, yasa 4. Frà - Paolo'nun yapıtlarında (cilt IV, s. 192 v b.) tapınakların kökeni, hukuku, sınırları ve güveni kötüye kullanmaları üzerine yetkin bilgiler bulunmaktadır. Su noktaya pek ince bir biçimde dikkati çekiyor ki, eski Yunanistan'da onbeş ya da esiles veya tapınak bulunduğu halde bugün bu sayı yalnızca İtalya'nın bir tek kentindeki kiliselere eşittir.

490/3) Günah çıkarma töreni hukuku, konsil kararlarıyle oluşturulan kurallarla - sürekli olarak - yetkinleştirildi. Bununla birlikte yine de yalnız

piskoposların kararına bakan çok durumlar vardı. Roma pretorlarında olduğu gibi, her hal ve koşullar karşısında dikkate alınmasını kendilerince uygun gördükleri kuralları koyuyor ve yayımlıyorlardı. Dördüncü yüzyılda azizlerce yazılan kilise hukukuyle ilgili mektuplar arasında büyük Basilus'ünküler bunlardan en önemlisidirler. Bu mektuplar Beveridge'ın Pandects'lerine de alınmış (cilt II, s. 47-151), ve Chardon tarafından çevrilmiştir (Dinsel törenler Tarihi, cilt IV, s. 219-277.

490/4) Basile, **Epist.** 47, ve Baronius'de (Kilise Annal'leri, A.D. 370, No. 91) bu olayı anlatarak yöneticilerin aforoz kararına karşı bir sığınak'arı olmadığını tanıtlamak istediğini söylüyor. Ona göre, hükümdarın kendisi de Vatikan'ın ateşine uğrayabilirdi ve bu kardinal Fransız kilisesi hukukçu ve ilâhiyatçılarına bakarak daha doğru düşünce yürütüyor gibidir.

491) Isparta'nın ilk Dorik kralı Öristen'e uzanan ve Herkül'den sonra beşinci kuşakta bulunan uzun atalar listesi İsparta kolonisi olan Siren'in kayıtlarında yazılıdır (Sinezdios, **Epist.** LVII, s. 197, baskı **Petav**). Tüm dünya tarihi, Herkül atalarını hesaba katmazsak, on yedi yüzyıl süren ünlü aile kuşağına tanık olmamıştır.

492) Sinesios (de Regno, s. 2), Siren'in içine düşmüş olduğu kötü ve mutsuz duruma çok yanmaktadır. Siren (Cyren)'in seksen mil batısındaki yeni yerleşim merkezi olan Ptolemais, Sozuse'ye taşınmış olduktan sonra Yukarı - Libya metropolitlerinin onurunu elde etti. (Bk. Wesseling., **İtinerar.**, s. 67, 68, 732; Cellarius - Coğrafya, cilt II, kısım II, s. 72-74; Charles Sancto Paolo'da, **Geograph sacra**, s. 273; d'Anville, Eski Coğrafya, cilt III, s. 43, 44; Yazıtlar Akademisi Anıları, XXXVII, s. 363, 391.)

493) Sinesios, piskoposulğa ne denli az uygun olduğunu göstermişti (Epist., bö. V. s. 246-250). Bilimle ve öbür hoş şeylerle uğraşmayı seviyor, bekârlığın yoksunluklarına dayanamıyordu. İnanç durumu da pek belirli değildi ve bu uğurda tam bir kanı edinememişti, hiç değilse felsefe ile uğraşma hakkını sürdürmek istiyordu. Theophile, Mısır piskoposları yargıcıydı ve Sinesios'ün değerini biliyordu; onun bu istisnâî isteğini anlayışla karşıladı. (Bk. Tillemont, Kilise Anıları, cilt XII, s. 409-554, Sineslos'un yaşam öyküsü).

494) Sineslos'un çıkışmalarını okuyunuz **(Epist.** LVII, s. 191-201). Andronikus'ün bu göreve yükse'mesi yasal değildi. Çünkü komuta ettiği eyalette doğmuştu. İskence araç ve gereçleri özenle ayrıntılanmıştı: kurbanlarının parmaklarını, ayaklarını, burnunu, kulaklarını ve dudaklarını eziyor ya da çekiyorlardı.

495) Aforoz hükmü klasik ya da retorikçe üslûbiyle yazılmıştır. (Sirenios, **Epist.** 58, s. 201-203). Ailenin tüm bireylerini kapsamak suretiyle yanlış yapılan bu uygulama daha sonraları bir kenti ve de bir ulusun tümünü içine alacak biçimde genişletilmiştir.

496) Bk. Sinesios, **Epist.** XLVII, 186-187; **Epist.** LXXII, s. 230-231.

497) Bk. Thomassin, Kilise Disiplini, cilt II, I. III, bö. LXXXIII, s. 1761-1770; ve Bingham'ın İlkçağlar'ı, cilt I, I. XIV, bö. IV, s. 668-717. Vaaz, piskoposluğun en önemli işlevi olarak görülüyordu; ne var ki kimi zaman bu iş Kristostom ve Augustin gibi basit papazlara da gördürülüyordu.

498) Kraliçe Elisabeth, devlet yönetiminde bir yenilik yapmak istediği zaman bunu halka bu yolla aşılıyordu. Bu tehlikeli borular onun ardılını çok güç durumlara soktu ve oğlu da onların kurbanı oldu. (Bk. Helen'in Yaşamı, «Arşövek Laud», s. 153.).

499) Bu alçak gönüllü hatipler, kendilerinin tanık râhibi olmadıklarını biliyorlar, bunu uzdilliilikle ödünlemeye çalışıyorlardı.

500) Dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci kararlarında İznik (Nicea) konsili sinodlar, baş piskoposlar ve piskoposlar yargıcı başpapazlarla ilgili olarak birtakım düzenlemeler yaptı. Kişisel çıkar bu konsilin kararlarını bozuk ve tanınmaz hale soktu. **Suburbicariennes** kiliseleri (-Rufin tarafından-Roma piskoposuna gösterilmiş olan) şiddetli bir tartışma konusu olmuştur. (Bk. Sirmond., **Opea**, cilt IV, s. 1-238).

501) Elimizde ancak kırkyedi piskoposun imzası var. İnanılma yetkisi tam olmayan Ado, bu Arles konsiline altıyüz piskoposun katıldığını söylemektedir. (Tillemont, Kilise Anıları, cilt VI, s. 422.).

502) Bk. Tillemont, cilt VI, s. 915; ve Beausobre (Manichéisme Tarihi, cilt I, s. 529). Eutychius tarafından ikibin kırksekiz din adamına verilen piskopos adı (Annal., cilt I, s. 440, Pocock çevirisi) bir ortodoks, hatta piskoposluk aşaması verme sınırlarının çok ötesine yayılmaktadır.

503) Bk. Eusebe (**in Vit. Constant.**, I. III, bö. 6-21; Tillemont, Kilise Anıları, cilt VI, s. 669-759.).

504) **Sancimus igitur vicem legum obtinere quoe à quatuor sanctis conciliis ... expositoe sunt aut firmatoe. Proedictorum enim quatuor synodorum dogmata sicut sanctas scripturas et regulas sicut leges observamus.** (Justinianus, Novell. CXXXI) Beveridge (**ad pandect. proleg.**, s. 2) imparatorların kilise işleriyle ilgili herhangi bir yasa yapmamış olduklarına dikkati çekiyor. Giannone ise, tersine, imparatorun, Konsil'ce kabul edilen kararlar

(Canon)'a yürürlük gücü sağladıklarını belirtiyor. **(Istoria civile di Napoli,** cilt I, s. 136.).

505) Ansiklopedi'deki **Concile** (Konsil) maddesine bakınız, cilt III, s. 668-679, baskı Lucques. Bilgin Bouchaud özgür Fransız kilisesi (gallicane)'nin ilkelerine göre bölgesel ve ulusal konsillerin biçim ve kuruluşlarıy'e ilgili temel sorunları tartışmıştır. Yayınlayıcılar (Bk. Başlangıç, s. 16) çok büyük derlemelerinin en önemli maddelerinden biri olan bu sözcük nedeniyle avunmakta haklıdırlar.

506) Eusebe, **in Vit Constant**., I. III, bö. 63, 64, 65, 66.

507) Tillemont'un, Beausobre'nin, Lardner'in v.b. düşüncelerini karşılaştırdıktan sonra anladım ki, Manes mezhebi Pers'de 270 yılından önce henüz yayılmış değildi. Felsefesel ve yabancı bir mezhep sapkınlığının bu denli çabuklukla Afrika eyaletlerine girebilmiş olmasına şaşmamak olası değildir. Bununla birlikte, Dioeletianus'ün Manikeen'lere karşı fermanını da gözden uzak tutmak kolay değildir. Baronius'de görülebilir (Kilise Tarihi, A.D. 287).

508) **Constantinus enim, cum limatius superstitionum quoereret sectas, Manichoeorum et similium,** v.b., v.b., (Ammien, XV, 15.) Strategius - ki, bu işten dolayı kendisine Musonien adı verilmiştl - Arius mezhebinden bir hıristiyandı. Sardika konsili'nde kont niteliğiyle çalıştırıldı. Libanius onun yumuşaklığını ve dikkatli huyunu övmektedir (Vales, **ad locum Ammian.**).

509) Kodeks Teodosius, I. XVI, başlık 5, Yasa 2. Genel yasa Tedosius kodeksine girmediğine göre, mahkûm edilen mezheplerin 438. yılda artık ortadan silinmiş olmaları olasılık kazanmaktadır.

510) Sozomen., I. I, bö. 22; Sokrat, I. I, bö. 10. Bana öyle geliyor ki, bu tarihçiler, hiçbir neden yokken, Novatien'lerin doktrinine bağlı olmak şüphesiyle mimlendiler. İmparator, piskopos Asezo (Acèse)'e şöyle dedi: *Kendinize bir merdiven yapın ve yalnız başına göğe çıkın. Hemen tüm hıristiyan mezhepleri, sırasıyle, Asez'in merdiveninden yararlandılar.*

511) Kilise tarihinin bu evresiyle ilgili olan en güzel belgeleri, 1700'de Paris'te, Optatus Milevitanus baskısında bulunmaktadır. Bu baskı, ayrıca, Bay Dupin'in eleştiri notları, coğrafyasal tartışmalar, aslına uygun olaylar ve bütün bu dinsel tartışmaların gerçeği yansıtan bir özetiyle zenginleştirilmiştir. Bay Tillemont Donatistler Tarihi'nin ciltlerinden birinin en büyük bölümünü meydana getirdi (cilt VI, kısım I). Ben, mezhep sapkınlarıyle ilgili olarak, aziz Augustinus pasajlarından çok büyük bir kolleksiyon nedeniyle ona borçluyum.

512) **Schisma igitur illo tempore confusoe mulieris Iracundia peperit; ambitus nutrivit; avaritia roboraoit.** (Optat., I. I, bö. 19.). Purpurius'ün anlatma biçimi hiddetten çılgına dönmüş bir kimsenin söyleniş biçimine benzemektedir. **Decitur te necasse filios sororis tuoe duos. Purpurius respondit: Putas me terreri à te .... Occidi, et occido eos qui contra me faciunt. (Acta Concil. Cirtensis, ad calc. Optat.,** s. 274.) Sesilyanus bir piskoposlar meclis'ne çağırıldığı zaman Purpurius, meslekdaşlarına, daha doğrusu fesat arkadaş'arına şöyle demişti: «Elimizi başına koymamız için hele bir gelsin de kafasını kırarak günahını çıkaralım.» (Optat., I. I, bö. 19.)

513) Arles, İzn'k ve Trente konsilleri Roma kilisesinin ussal ve ılımlı uygulamasını onayladılar. Donatistler Sipr'anus'ün ve ilk zaman kilisesinin büyük bir bölümünün duygusunu sürdürme avantajını kazandılar. Vincentius Lirinensis (s 332, ap. Tillemont, Kilise Anıları, cilt VI, s. 138) aziz S'prianus gökyüzünde İsa ile birlikte iken Donatistlerin neden cehennemlerde yandıklarını açıklamıştır.

154) Bk. Optatus Milevitanus'ün altıncı kitabı, s. 91-100.

515) Tillemont, Kilise Anıları, cilt VI, kısım I, s. 253. Onların yan tutucu kıyıcılıklarına takılıyor. Tillemont, kadar düzeninin büyük mezhepçisi aziz Augustinus'e çok saygı duymaktadır.

516) **Plato Egytum peragravit, ut à sacerdotibus barbaris numeros et coelestia acciperet.** (Çiçeron, **de Finibus**, V, 25) Belki de Mısırlılar hâlâ Tu'fan öncesi peygamberler'n buyrukları ile yerleşen geleneği sürdürüyorlardı. Jozef, Platon'un birçok bilgiyi Yahudilerden aldığını birçok kilise büyükleri'ne söy'emiştir. Ama bu sözler, dinsel yazıları Platon'un ölümünden ancak üçyüz yıl sonra Yunanlıların ilgisini çeken Yahudi halkının bilinmez durumu ve görüşülmeye elverişsiz nitteliğiyle bağdaştırılır gibi değildir. (Bk. Marsham, Canon. Chronique, s. 144; Le Clerc. **Epist - Critic.** VII, s. 177-194.).

517) Platon sistemi bilgisinde rehber olarak aldığım çağdaşlar şunlardır: Cudworth (Akıl Sistemi, s. 568-620); Basnage (Yahudilerin Tarihi, I. IV, s. 53-86); Le Clerc (Epist - Crit., VII, s. 194-209), ve Brucker (Felsefe Tarihi, cilt I, s. 675-706). Bilimsel yetileri eşit olmakla birlikte niyetleri değişik olduğundan dikkatli bir gözlemci onların tartışmalarından birtakım gerçekleri yakalayabilir ve, herkesçe kabul edilecek nite'iktekl olguların değişmez olduklarını görür.

518) Brucker, Felsefe Tarihi, cilt I, s. 1349-1357. İskenderiye okulu Strabon ve Ammien tarafından ünlendirilmiştir (Strabon, I. XVII) (Ammien, XXII, 6.).

519) Jozef, İlk Çağlar, I. XII, bö. I, 3; Basnage, Yahudilerin Tarihi, I, VII, bö. 7.

520) Yahudi felsefesiyle ilgili olarak, Bk. Eusebe (**Proeparat Evangel.**, 8, 9, 10). Philon, Terapöt (Thérapeutes)'lerin felsefeyi incelediklerini savunuyor; Brucker'de (Felsefe Tarihi, cilt II, s. 787) Platon felsefesine önem verdiklerini tanıtlamıştır.

523) **Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.** Bu maddesel ruhtan başka olarak Cudworth, Amelius'de, Porphyre, Plotin ve de Platon'un kendisinde bile, tinsel, üstün ve uper cosmienne olarak evrenin bir (manevi) ruhu da kabul edildiğini ortaya çıkardı. Brucker, Basnage ve Le Clerc ise bu ikili ruhun, son Platoncuların yeni bir (icâd)'ı olduğunu savunmaktadırlar.

524) **Petov. Dogmata Theologica**, cilt II, I. VIII, bö. 2, s. 791; **Bull. Defens. Fid. Nicem.**, f. I, bö. I, s. 8, 13. Arien'ler bu kanıyı kötüye kullanmadıkları sürece hıristiyan tanrıbiliminde de benimsenmiş oldu. Tertullien (**advers. Praxceam**, bö. 16) dikkate değer bir pasajı kapsamaktadır. Tanrı'nın yapısı ve Musâ'nın Yahova'sının uğraşlarıyle ters düşen birçok ölçüsüzlüklerde bulunduktan sonra sonuca varıyor: **Scilicet ut hoe de Filio Dei non credenda fuisse, si non scripta essent; fortasse non credenda de Patre, licet scripta.**

525) Platon'cular aziz 'an'ın İncilindeki başlangıca, kendi ilkelerinin tıpkısı olduğu için hayranlık duyuyorlardı. (Augustin., **de Civitat - Dei**, X, 29; Amelius, **apud Cyril - advers.** Jullan, I. VIII, s. 283). Üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda İskenderiye Platoncuları hıristiyan tanrıbiliminin incelenmesiyle teslislerini yetkinleştirebildiler.

526) Bk. Beausobre, Manichelsme'in Eleştirisi Tarihi, cilt I, s. 377. Aziz Jan'a göre olan İncil, İsâ'nın ölümünden yaklaşık yetmiş yıl sonra yayımlandığı sanılmaktadır.

527) Mosheim (s. 331) ve Le Clerc (Kilise Tarihi, s. 535) Ebonit'erin duygularını açıkça anlatıyorlar. Eleştiriler, Havâri pederlerce yayımlanmış ve bu mezheplerden biri olan Klemantinler ayrılmış bulunmaktadır.

528) Staunch'in Kalem Tartışmaları, ve Bull (**Judicium Eccles-Catholic.**, bö. 2), Mosheim'in gözünde daha az saf ve daha az gerçek görünen Nazaretçilerin bağnazlığı üzerinde durmaktadırlar. (s. 3303).

529) İsâ'nın bilinmezliği ve çektikleri Yahudiler için en büyük kanıt olmuştur. «**Deus ... Contrariis coloribus Messiam depinxerat; futurus erat rex, judex, pastor**, v.b.» (Limborch ve Oroblo Amica, **Collot.**, s. 8, 19, 53, 76,

192, 234.) Bu itiraz, gözlerini bir tinsel ve sonsuz hükümdarlığa doğru çevirmiş olan hıristiyanlarca tahrip edilmiştir.

530) Julianus Martyr, **Dialog Cum. Tryphonte**, s. 143, 144. (Bk. Le Clerc, Kilise Tarihi, s. 615.). Bull ve Grabe, yayınlayıcısı (**Judicium Eccles - Cathol.**, bö. 7, ve Ek) Justinianus'ün duygularını ya da sözlerini değiştirmeye çalışıyorlardı. Ne var ki, metin düzeltmeleri Bénédictin'lerin baskısından çıkarıldı.

531) Arien'ler, ortodoks bölümünü, Valentinien'lerin ve Marcionit'lerin teslis'le ilgili duygularını almış olmakla kınamaktadırlar. (Bk. Beausobre, Manicheisme Tarihi, I. III, bö. 5, 7.)

532) **Non dignum est credere Deum, et Deum Christum .... Nnon dignum est ut tanta majestas per sordes et squalores mulieris transire credatur.** Gnostikler maddenin ve evlenmenin pis iffetsiz bir şey olduğuna inanıyorlardı. Kilise ileri gelenlerinin ve Augustin'in sorularından incinmişlerdi. (Bk. Beausobre, cilt II, s. 523).

533) **Apostolis adhuc in soeculo superstitibus apud Judoeam Chr'stl sanguine recente, et phantasma corpus Domini esserebatur.** Cotelier (**Patres Apostol.**, cilt II, s. 24). Docetes'lerin Havâriler zamanında bulunmadıklarını yadsımanın gündüz ışığını yadsımakla bir olduğunu söylemektedir. Gnostikler arasında büyük bir parti oluşturan bu Docete'ler, İsâ'nın vücudünü bir görüntüden ibaret olduğunu savundukları için böyle adlandırılmışlardı.

534) La Motte le Vayer (cilt V, s. 135. Baskı 1757), ve Basnage'da (Yahudilerin Tarihi, cilt IV, s. 29-79, v.b) hıristiyanların Platon'un kişiliğine ve doktrinine karşı duydukları saygının kanıtları bulunmaktadır.

535) **Doleo bonâ fide Platonem omnium hoeretcorum condimentarium fectum**. (Tertullien, **de Animâ**, bö. 23; Pétau (Dogm. Theolog., cilt III, Proleg. 2) bu kınamanın genel olduğunu tanıtlamaktadır. Beausorbe (cilt I, I. III, bö. 9, 10) Gnostiklerin yanılgılarını Platon ilkelerinin bir sonucu olarak gösterdi. Ve bu ilkeler İskenderiye okulunda doğu felsefesiyle karışmış bir halde olduğundan, (Brucker, cilt I, s. 1356), Beousorbe'un bu yoldaki duyarsız Mosheim'in düşüncesiyle bağdaştırılabilir (Kilisenin Genel Tarihi, cilt I, s. 37).

536) Antakya piskoposu Théophile, **Trieda, Trinite** sözcüğünü kullanan ilk kimse oldu. Felsefe okullarında o zamanlarda da kullanılan bu soyut terim, hıristiyan tanrıbilimine ikinci yüzyılın ortalarında girmiş olmalıdır.

537) Athanase, cilt I, s. 808. İfadeleri son derece erkeli (enerjik)'tir;

ve, keşişlere yazdığı gibi, hiçbir şey onu usa uygun bir dil kullanma özentisine zorlamıyordu.

538) Platon'un tanrıbilimsel teslisini, tanrıların yapısıyle ilgili olarak eski filozofların düşüncelerini açıkladığını savunan bir kitapta bulabileceğimizi umuyorduk. Ne var ki Çiçeron, her ne kadar Time'den çevirdiyse de, bu gizemli diyaloğu hiçbir zaman anlıyamadığını saf yürekle itiraf etmektedir. (Bk. Hieronym. Proef. ad. l. XII, in Isaiam, cilt V, s. 154.)

539) Tertullien (in Apolog., bö. 46). Bk. Bayle'nin Sözlüğü'nde **Simonide** sözcüğü. Tertullien'in, kendini beğenişe dayanan kanısı üzerindeki uyarıları derin ve ilginçtir.

540) Lactance, IV, 8. En bağnaz kilise mensupları bile Valentinien'lerden, hiç titizliğe kapılmaksızın aldıkları **Probole**'yi ya da **Prolatio**'yu bir çeşme ya da bir kaynağa, güneşe ve onun ışınlarına v.b. benzer şey'erle süslüyorlar, ya da tanrısal türemenin maddesel düşüncesini elverişli hale sokuyorlardı.

541) İlk yazarlardan birçoğu, oğulun varlığını babanın istencine borçlu olduğunu kabul etmişlerdir. (Bk. Clarke, **Kutsal Kitap, Teslis**., s. 280-287.) Başka bir yandan, Atanaz ve öğrettikleri, yadsımaktan korktukları şeye inanmaya hazır değiller gibi görünmektedirler. Tanrıbilimciler, bu güçlükten, biri önceki, öbürü ise birlikte bulunan iki istencin ayrılmasıyle sıyrılmaktadırlar. (Pétau, **Dogm. Theolog.**, cilt II, l. VI, bö. 8, s. 587-603.).

542) Bk. Pétau., **Dogm. Theolog.**, cilt II, l. II, bö. 10, s. 159.

543) **Carmenque Christo quasi Deo dicere secum invicem.** (Pline, **Epistol.**, X. 97.). **Deus**'ün, ve eski dildeki **Elohim**'in anlamı Le Clerc tarafından özenle incelenmiştir. (**Ars Critica**, s. 150-166); Socin'ci Emlyn, yetkin olarak erdeme sahip bulunan bir kimseye tapma ibadetini kuvvetle savunmaktadır. (onun Traité'sine bakınız, s. 29, 36, 51, 145.).

544) Bk. d'Aillé **de Usu Patrum**; ve Le Clerc, Bibliothèque Universelle, cilt 10, s. 409. Peder Pétau'nun Teslis üzerine yazılmış çok büyük yapıtı (Dogm. Theolog., cilt II) İznik Konsil'ine karşı olan kilise büyüklerinin inancına kara sürmek niyetiyle kaleme alınmıştır. Yaptığı etkiyi piskopos Bull'ün bilgince savunması silememiştir.

545) En eski simgeler hep ikili anlama gelecek biçimde yapılmıştı. Episcopius'ün bu gözlemden yararlanmasına engel olmak isteyen Bull'e bakınız (**Judicium Eccles. Cathol.**).

546) Mosheim (s. 425, 680, 714) Praxeas, sabellius v.b. mezhep sap-

kınlıklarını açık bir biçimde anlatmaktadır. İkinci yüzyılın sonunda Roma'ya gelmiş olan Praxeas.

547) Sokrat, Sabellius'ün duygusuna kesin olarak zıt düşen bir kanıyı destekleme isteğinin Arius mezhep sapkınlığının doğmasına neden olduğunu ısrarla söylemektedir.

548) Epiphane (cilt I, Hoeresi., I. XIX, 3, s. 729) Arius'ün kişiliği ve alışkanlıklarıyle ilk öğretililerinin sayısı ve karakterleri üzerine çok ilginç bir tanıtma vermektedir: Yazık ki tarihçiyi tartışmacıya feda etmiştir.

549) Bk. Philostorge (I. I, bö. 3; ve Godefroy'nin bilimsel eleştirisi). Bununla birlikte Philostorge, Arianizm ile lekelenmişti, gelenekçilerin ve aklı başında eleştiricilerin gözünde, yan tutması, ön yargıları ve bilgisizliği nedeniyle sanık durumundaydı.

550) Sozomene, (I. I, bö. 15) Aleksandr'ın dinsel tartışma başında hiçbir yanı tutmadığı ve bundan haberi bile olmadığını savunmaktadır; ve Sokrat (I. I, bö. 5) tersine, tanrıbilimsel spekülasyonlarının gülünç merakı yüzünden bu kavganın doğduğunu söylüyor. Din bilgini 'ortin, (Kilise Tarihi üzerine dikkatler)'inde Aleksandr'ın, tutumunu olağan özgürlüğüyle kınadı.

551) Arianizm ateşi birkaç zaman gizlilik içerisinde kül'enmiş gibi kaldı, ama 319 yılından başlıyarak patlamalar gösterdi (Tillemont, Kilise Anıları, cilt VI, s. 774-780.).

552) **Quid credidit? Certe, aut tira nomina audiens tres Deos esse credidit, et idololatra effectus est; aut in tribus vocabulis trinominen credens Deum, in Sabellii hoeresim incurrit: aut edoctus ab Arianis, unum esse verum Deum patrem, filium et spiritum sanctum credidit creaturas. Aut extra, hoec quid credere potuerit nescio. (Hieronym. advers. Luciferianos.)** Jérôme son ortodoks sistem için, daha karışık ve daha güç olduğu için - düşünce ileri sürmüyor.

553) Yoktan yaratılmış olma konusundaki saltık doktrin yavaş yavaş hıristiyanlar arasına girdi (Beausobre, cilt II, s. 165-215), yapıcının saygınlığı, doğal olarak, yapıtın saygınılğına katıldı.

554) Din bilgini Clarke (**Ecriture, Trinité,** s. 276-280) sonsuz bir nedenden meydana gelen bengi (başı, sonu olmayan) bir türemeyi benimsiyor.

555) İlk papazlardan birçoğu, özellikle Atenagor, imparator Markus Aurelius'e yazdığı savunusunda, bu dindışı ve saçma karşıtlaştırmayı kullanmıştır. Bull de bunu, kınamadan, dile getirmektedir. (Bk. **Defens. Fid. Nicen.**, bö. 3, No. 5, No. 4.)

556) Bk. Cudworth (Système İntellectuel, s. 559-579). Bu tehlikeli var-

sayım Nissa ve Naziance'in iki Greguvarı'nca, İskenderiyeli Cyrille ve Samlı Jan'ca (v.b.) desteklenmiştir. (Bk. Cudworth, s. 603; Le Clero, Bibliothéque universelle, cilt 18, s. 97-105.)

557) Augustin, filozofların özgürlüğünü kıskanıyor gibidir. **Liberis verbis loquuntur philosophi ... Nos autem non dicimus duo vel tria principia, duos vel tres Deos.** (**De Civit, Dei,** X, 23.)

558) Platon ve Aristo felsefesi içinde yetişmiş olan Boece, üç kişiliğin **ayrımsızlığı** ile Teslis'in birliğini açıklıyor. (Bk. Le Clerc'in aklı başında Uyarılar'ı, Bibliotheque choisie, cilt XVI. s. 225, v.b.).

559) Sabellien'ler bu sonuçla başkaldırmış duruma düştülerse, Baba'nın bir bâkireden doğduğunu ve bir haç üzerinde ıstırap çektiğini itiraf ederek başka bir yanılgıya da düşmüş oldular. Hasımları, **(Partipassiant)** olarak adlandırdılar. (Bk. Tertullien'in Praxeas'e taşlamaları, ve Moshelm'in ılımlı düşünceleri, s. 423-681; ve Beausobre, cilt I, l. III, bö. 6, s. 533.).

560) Eskiler İznik konsili'nin anlaşma'arını yalnız yanlı olarak değil, çok eksik olarak da bize aktarmaktadırlar. Fra Paolo'nun yaptığı gibi tablolara rastlanmamaktadır; Tillemont'da (Kilise Anıları, cilt 6, s. 669-759) ve Le Clerc'de (Bibliothèque universelle, cilt X, s. 453-454) softalık ve akıl karışımıyle çizilmiş kaba taslaklar görülebilir.

561) Bu merak verici olayı öğrenmek konusunda Ambroise'a **(De Fide, l. III, cap. ult.)**. Hoc verbum posuerunt Patres, quod viderunt adversariis esse formidini; ut tanquam evaginato ab ipsis gladio, ipsum nefandoe caput heroeseos amputarent.

562) Bk. Bull **(Defens. Fid. Nicen., sect.** 2, bö. I, s. 25, 36). Ödevinin iki ortodoks sinod'unu bağdaştırmak olduğunu düşünüyor.

563) Aristo'ya göre yıldızlar birbir'eriyle **homoousion** idiler. Pétau, homoousien'in (aynı özden gelme) anlamını belirttiğini tanıtlamıştır. Curcellaeus, Cudworth, Le Clerc, v.b.'nin kanıları da böyledir, ve onu tanıtlamak istemek **actu magere** olacaktı. Bu aklı başında uyarı, Arien tartışmasını temiz yürekle olduğu denli derin bir bilgi ve akılla da inceleyen râhip Jortin'den (cilt II, s. 212) gelmektedir.

564) Bk. Pétau **(Dogm - Theolog.**, ciit II, l. IV. bö. 16, s. 453, v.b.); Cudworth (s. 559); Bull (Sec. 4, s. 285-290, baskı Grab.). ya da Circumincessio belki de tanrıbilim uçurumunun en derin ve en karanlık yeridir.

565) Hasımlarından bir bölümünün bayağılıkla, bir bölümünün de mezhep sapkın'ığıyle nitelediği Bull'ün İzn'k İnancı için yazdığı Savunma'nın üçüncü kesimi Baba'nın üstünlüğüne ayrılmıştır.

566) Atanas ile öğretilileri, Arien'leri Arlomanites diye adlandırmayı âdet edinmişlerdi.

567) Epiphane, cilt I, Hoeres., I. XXII, 4, s. 837. Bk. Tillemont'da Marcellus'ün serüvenleri, Kilise Anıları, cilt VII, s. 880-889. Eusebe, bugün hâlâ, Allah'ın birliği üzerine bir tek kitapta - onun eserinde - (elimizde bulunmaktadır) üç kitapla yanıtladı. Uzun ve özenli bir incelemeden sonra Pétau (cilt II, I. I, bö. 14, s. 78) Marcellus'ün kınanmasından üzülerek söz ettl.

568) Selösi ve Rimini sinodlariyle ilgili olarak mektubunda Atanas (cilt I, s. 886-905), Tillemont'ün yorulmak bilmez çalışmalarıyle büyümüş ve yetkinleşmiş bulunan, Arien simgelerinin geniş bir listesini verdi. (Kilise Anıları, cilt 6, s. 477.).

569) Erasme, çok doğru olarak ve özgürce Hilaire'nin karakterini çizmiştir. Benedikten'ler, kendileri tarafından yapılan baskıda, metni yeniden gözden geçirmek, yaşamının öyküsünü yazmak, duygularını ve tutumunu doğru olarak yansıtmakla uğraşmışlardır.

570) **Absque episcopo Eleusio et paucis cum eo, ex majore parte Asianoe decem provincioe, inter quas consisto, vere Deum nesciunt . Atque utinam penitus nescirent! cum procliviore enim veniâ ignorarent, quam obtrectarent.** (Hilarius, **de Sidonis, sive de Fide Orientalium**, bö. 63, s. 1186, baskı Benedictin). Dinsizlikle boş inanç arasındaki ünlü paralelde Poitiers piskoposu, kimi zaman, Bayle ve Plutark'in yapabileceklerini yaparak, kanıtlama yoluna gitmektedir.

571) Hilarius, **ad Constantinum**, I. II, bö. 4, s. 1227, 5-1228. Bu dikkate değer pasajı, yeni tip **Anıları**'na alan Locke da değerli buldu (cilt III, s. 470.).

572) Philostorge'da (I. III, bö. 15), dost bir el ile yumuşatılmış olmakla birlikte AEtius'ün serüvenleri çok acayip biçimde gösterilmektedir. Yazarından çok duygusuna bağlı olan yayıncı Godefroy (s. 153), düşmanların sakladığı ya da uydurduğu tiksinç hal ve koşulların tümünü toplamıştır.

573) Bu iki mezhepçiye de saygı duyan bir kimsenin gözünde AEtius daha büyük bir dehâya sahiptir, Eumonius ise daha yetenekli ve derin bilgilidir. (Philostorge, I. VIII, bö. 18.) Eumonius'ün mezhebi ve savunumu, mezhep sapkını eserlerden unutulanlarının pek azındandır. (Fabricius, Biblioth-Groec., cilt. VIII, s. 258-305.).

574) AEtius'e ve Bull'e göre ise, yaratıcılık gücünü Tanrı bir yaratığa aktaramaz. (Kaadir-I mutlak)'lığın sınırlarını cesaret ve cüretle çizmeye kal-

kışan AEtius, Hollanda kökenliydi ve tanrıbilimciydi. (Dupin, Bibliothéque Ecclésiastique, cilt. XVII, s. 45.)

575) Sabinus (ap. Socrat., I. II, bö. 39) kararlardan suret çıkarmıştı. Atanas ve Hilarius, bu Arius'çu sinod'un bö'ünümlerini açıkladılar. Baronius ve Tillemont, bununla ilgili tüm öbür hal ve koşulları özenle toplamışlardır.

576) **Fideli et pia intelligentia .... (De Synod.,** bö. 77, s. 1193.) kısa ve savunulu uyarılarında - ki, Chartres'in bir el yazmasına göre ilk kez Benedikten'lerce yayımlanmıştır. **qui intelligerem et impiam** ölçülü deyiminden yararlandığını belirtmektedir. (s. 1206. Bk. s. 1146). Philostorge, başka bir günde aynı konuları görüyor ve (tek hece halinde çıkarılan iki sesli)'nin farkını unutma eğilimi gösteriyor. (Bk. VIII, 17; ve Godefroy, s. 352.).

577) **Testor Deum atque terroe mecum neutrum audissem, semper tamen utrumque sensisse ... Regeneratus pridem et in episcopatu aliquantisper manens, fidem Nicenam nunquam nisi exsulaturus audivi.** (Hilarius, **de Sinodis,** bö. 96, s. 1205.). Benedikten'ler, Hilarius'ün, sürgüne gitmeden çok yıl önce Poitiers piskoposluğunu yönettiğini biliyorlardı.

578) Seneka (**Epist.,** 58), ne Platon'cuların **TO OV**'nun, ne de tanrıbilimcilerin **ens**'inin Lâtince bir sözcükle karşılanamamasından yakınmaktadır.

579) Latran dördüncü konsilinin cinsil birlik üzerinde sayısal birliğe vermek suretiyle gerçekleştirdiği tercih Lâtinceyle ifade edildi. (Bk. Pétau, cilt II, I. IV, bö. 13, s. 424.) **Tplas** töz, **Trinitas** ise nitelik fikri veriyor gibidir.

580) **Ingemuit totus orbis, et arianum se esse miratus est** (Hieron., **advers - Lucifer.**, cilt I, s. 145.).

581) Sulpicius Severus (Hist. Sacra, I. II, s. 419-430, edit. Lugd. Bat., 1647) Rimini konsilinin öyküsünü uzdilli bir üslupla anlatmaktadır. Aziz Jerom'un Lusiferienler karşısındaki diyalogu da bu öyküde yer almaktadır. Bu sonuncusunun amacı, aldanan ve sonra da pişman olan Lâtin piskoposlarının tutumunu mâzur göstermektl.

582) Euseb., **in Vit. Const.,** I. II, bö. 64-72. Baronius, bu mektuptaki dinsel hoşgörü ve ve kayıtsızlık ilkelerinden kendine çok hakaret çıkarmıştır; Tillemont da daha az gücenmiş değildir. Onlar kanısına göre, İmparatorun çevresindeki danışmanlardan biri ahlaksız, ya da Şeytan, belki de Eusebe idi. (Bk. Jortin'in uyarıları, cilt II, s. 183.)

583) Eusebius, in Vit. Const., I. III, bö. 15.

584) Théodoret (I. I. bö. 20) Konstantinus'ün Nikomedya halkına yazdığı bir mektubu saklamıştır. Hükümdar, bu mektubunda uyruklarından birini

suçladığını beyan etmektedir. Eusebius'ü ad'andırmakta ve iç savaş sırasında onun takındığı düşmanca tutumdan yakınmaktadır.

585) Bk. Sokrat, daha çok Théodoret'de (Sokrat I. I, bö. 8/Théodoret I. I, bö. 12), Kayserili Eusebius'ün özgün mektubu ... **homoousion**'u benimsemiş olmak konusunda kendini haklı göstermeye çalışmaktadır. Eusebius'ün düşünce tarzı her zaman için şüpheli kalmıştır. Le Clerc'in ikinci eleştiri mektubunu okuyanların (**Ars Critica**, cilt III, s. 30-69) Kayseri piskoposunun geleneksel dindarlığı ve içtenliği konusunda çok kötü kanıya varmaları gerekir.

586) Atanas, cilt I, s. 727; Philostorg., I. I, bö. 10; ve Godefroy'nin eleştirili açıklamaları, s. 41.

587) Sokrat, I. I, bö. 9. Çeşitli kentlere hitaben yazdığı genelge niteliğindeki mektuplarda Konstantinus mezhep sapkınlarına karşı gülünç hale sokma ve alaya alma silahlarını kullandı.

588) Atanas'in özgün tarihinden aldık, cilt I, s. 670. Ölülerin anısını gülünç hale sokarken biraz nefret uyandırır gibi oluyor. Abartmış olması olasıdır. Ama İstanbul ile İskenderiye arasındaki sürekli iletişim onun açıktan uydurmasına gerek bırakmaz. Arius'ün ölümü öyküsüne kelimesi kelimesine inananlar ve onun bir hela çukurunun üzerindeyken bağırsaklarının fırladığı masalına kananlar tansık (mücize) ya da zehirden başka seçenekleri olmayanlardır.

589) Konstantinus'deki duygu aşamaları Eusebius'de izlenebilmektedir. (Vit. Constant., I. III, bö. 23; I. IV, bö. 41); Sokrat'da (I. I, bö. 23-39); Sozomene (I. II, bö. 16-34); Théodoret (I. I. bö. 14-34); ve Philostorge (I. II, bö 1-17). Ancak, bu yazarlardan ilki, hareket sahnesinin çok yakınındaydı, öbürleriyse ondan çok uzakta bulunuyorlardı. İşin olağanüstü şaşırtıcı yanı odur ki, kilise tarihinin sürdürülmesi iki - kilise dışı -, bir de mezhep sapkınına bırakılmıştır.

590) **Quia etiam tum catechumenus sacramentum fidei merito videretur potiusse nescire.** (Sulpicius Severus, **Hist. Sacra**, I. II, s. 410.).

591) Sokrat, I. II, bö. 2; Sozomene, I. III, bö. 18; Atanas, cilt I, s. 813-834. Onun savına göre hadımlar - doğal olarak - Oğul'a düşmandılar. Jortin'in, Kilise Tarihi üzerine olan uyarılarını Candide'deki bir çeşit soy kütüğüyle, bö. 4, karşılaştırınız. (Candide, ki, Kristof Kolomb'ın ilk arkadaşlarından biriyle bu soy kütüğü noktalanmaktadır.

592) Sulpusius Severus, **in Hist-Sacra**, I. II, s. 405, 406.

593) Kirillus (Cyrille) (**ep. Baron.** A.D. 353, No. 26)'e göre Konstanti-

nus'ün saltanatında haç yerin altında bulunmuştu, ama Konstansius'ün zamanında göklere çıktı. Bu zıtlık da tanıtlıyor ki Kirullus, Konstantinus'ün hıristiyan olmasını sağladığı söylenen mücizeyi bilmemektedir. Bu bilgisizliği çok şaşırtıcıdır; çünkü Kirillus'ün Kayserili Eusebius'ün doğrudan doğruya ardılı tarafından kutsal Kudüs piskosu yapıldığı zaman bu prensin ölümünden oniki yıl geçmiş bulunuyordu. (Bk. Tillemont, Kilise Anıları, cilt VIII, s. 785).

594) Saf Kirillus'ün güneşi görerek aldanmış olması mümkündür.

595) Philostorge (I. III, bö. 26) İskenderiye Kronikl'nin yazarı, Cedrenus ve Nicephore'ca da izlendi. (Bk. Godefroy, **Dissertat,** s. 188.) Düşman eliyle haber verilmiş olsa bile bir tanığı reddedememektedirler.

596) Bunca merak çekici bir pasaj buraya geçirilmeye değer; «Christianam religionem absolutam et simplicem, anili superstitione confundens; In qua scrutenda perplexius, quam componenda gravius excitaret dissidia plurima; quae progressa fusius alult concertatione verborum, ut catervis antistitum jumentis publicis ultro citroque discurrentibus, per synodos, quas appellant, dum ritum omnem ad suum trahere conantor (Valesius **Conatur** diye okumaktadır) rei vehicularlae concideret neroos.» (Ammien, XXI, 16.).

597) Athanase, cilt I, s. 870

598) Socrate, I. II, bö. 35-47; Sozomene, I. IV, bö. 12-30; Théodoret, I. II, bö. 18-32; Philostorge, I. IV, bö. 4-12; I. V, bö. 1-4; I. VI, bö. 1-5.

599) Sozomene, I. IV, bö. 23; Athanas, cilt I, s. 831. Tillemont (Kilise Anıları, cilt VII, s. 947) Lucifer de Cagliari'den alınmış eserlerden Constansius'ün bağnazlığından çeşitli çizgiler toplamıştır. Bu eserlerin adı bile çabayı ve terörü esinlemektedir. **(Morlendum pro Dei Filio; De regibus apostaticis; De non conveniendo cum hoeretico; De non parcendo in Deum delinquentibus.)**

600) Sulpicius Severus, **Hist. Saira**, I. II, s. 418-430. Yunanlı tarihçilerin Batı'nın işleri üzerine bilgileri çok az ve yetersizdi.

601) Naziane'li Greguvar'ın savına yazarak Atanas'ın yaşamıyle ilgili bir şey yazmamış olmasına ne denli acınsak yeridir. Ama, onun kendi mektuplarından ve Apologie'lerinden aslına uygun bilgiler elde edebiliriz. (cilt I, s. 670-951.). Ben, Atanas'ın yazılarıyle karşılaştırmadan Tarihi'nin birinci baskısını yayımlayan (I. II, bö. 1) Sokrat'ın örneğine öykünmeyeceğim. Bununla birlikte Sokrat, Sozomene ve bilgin Theodoret, Atanas'ın yaşam öyküsünü *Kilise Tarihi*'ne bağlamaktadırlar. Tillemon'un ve Benedikçi yayıncıların çabaları tüm olayları saklamışlar ve tüm güçlükleri gözden geçirmişlerdir.

602) Sulpicius Severus (Hist. Sacra, L II, s. 396) onu bir tezvirci, bir hukukçu olarak gösteriyor. Böyle bir karakteri Atanas'ın ne yaşamında ne de yazılarında görülmemektedir.

603) **Dicebatur enim fatidicarum sortium fidem, quoeve augurales portenderent alites scientissimè callens aliquoties proedixisse futura.** (Ammien, XV, 7.) Sozomene bir tansık'dan, daha doğru bir şakadan söz ediyor (I. IV, bö. 10) ve, kargalar Latince konuşsa Atanas bunların konuşmasını anlardı, diyor bu fıkra.

604) Atanas'la ilgili olarak toplanan konsillerde atanmasındaki düzensizliğe çatıldı. (Bk. Philostorge, I. II, bö. 11; ve Godefroy, s. 71). Ama ancak Mısır piskoposlar meclisinin resmen bir yanlışlığı tanıması düşünülebilir (Athanase, cilt I, s. 726.)

605) Rosweide'in yayınladığı Çöl papazları Tarihi'ne ve Tillemont'a bakınız (Kilise Anıları, cilt VII, Antonius'ün Yaşamı, Pacôme'un Yaşamı v.b.). Dostu Antonius'ün yaşamını yazmayı küçük görmeyen Atanas'ın kendisi de, bu aziz keşişin çoğu zaman Arius'çü mezhep sapkınlığının düzensizliklerinden sözettiğini ve yakındığını özenle izlemiştir.

606) Konstantinus, önceleri sözle tehdit etti. Mektuplarında rica yoluna başvurmuştu. Yavaş yavaş bu ricalar tehdit edici bir tona dönüştüler. Kilise'nin **herkes**'e açık olmasını da istediği zaman Arius'ün iğrenç adını belirtmekten çekiniyordu. Atanas tüm bu ince noktalara dikkat etti (cilt I, s. 788), ve böylece birtakım mâzeret çâreleri bulma ve vakit kazanma olanakları buldu.

607) Afrika Donatistleri gibi Mısır Meletiyenleri de zulüm ruhundan doğmuş bir piskoposluk savaşımında meydana gelmişlerdir. Atanas'ın yan tutması ve Epiphan'ın cehaleti yüzünden biçim değiştirmiş gibi görünen ne idüğü belirsiz bir dinsel tartışmayı inceleyecek denli boş vaktim yok. (Bk. Genel Kilise Tarihi, Mosheim, cilt I, s. 201.)

608) Sozomene (I. II, bö. 25) altı piskoposun uğradığı muamelelerin işleniş tarzını ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Atanas ise, Arsenus ve Calice olayları bu denli yaygın olarak söylendiği halde, bu denli ağır suçlamaya en küçük bir yanıt vermemektedir.

609) Atanas, cilt I, s. 788; Socrate, I.I., bö. 28, Sozomene, I. II, bö. 25 İmparator, çağı mektubunda (Eusebuis, in Vit. Constant., I. IV, bö. 42) papaz kurulunun kimi üyelerini önceden bildirir gibidir; çok daha olasıdır ki, sinod piskoposları bu kınamalar Atanas'a uygulayacaklardır.

610) Özellikle Atanas'ın ikinci savunumuna bakınız, cilt I, s. 763-808; ve Keşişler'e Mektuplar'ı, s. 808-866.

611) Eusebius, in **Vit. Constant.**, I. IV, bö. 41-47.

612) Atanas, cilt I, s. 804. Aziz Atanas'ın anısına adanmış olan bir kilisede yaşamının bu koşullarının tablosu tüm tansıkları ve şehitliklerinden daha ilginç olacaktı.

613) Athanase, cilt I, s. 729; Eunape (in Vit. Sophist., s. 36, 37, baskı Commelin) buna benzer bir durumda Konstantinus'ün saflığı ve zulmünün garip bir görünümünü anlatmaktadır. Suriyeli, değerli filozof Sopater imparatorca çok seviliyordu. Ne var ki, pretorium praefectus Abluvius'le arası değildi. Ters rüzgârlar nedeniyle tahıl yüklü gemiler yola çıkamayınca Konstantinopolis halkı mırıldanmaya başladı. Sopater, diyordu kararda, sihirbazlık gücüyle rüzgârları durdurduğu için kafası gitmişti. Suidas da bu olay için, Konstantinus bu hükümle, kâfirlerin hoş inançlarını kesin olarak reddettiğini tanıtlamak istemiştir, demektedir.

614) Yerine dönerken Konstansius'ü Viminiakum'da ve Kapadokya'daki Kayseri'de iki kez gördü (Athanase, cilt I, s. 676). Tillemont'un dediğine göre, Konstantinus, Ponnonya'da onu iki kardeşine de takdim etmişti (Kilise Anıları, cilt VIII, s. 69.).

615) Bk. Beveridge, Pandect., cilt I, s. 429-452, cilt II, notlar, s. 182; Tillemont, Kilise Anıları, cilt VI, s. 310-324.) Poitiers'li aziz Hilarius bu Antakya sinodundan çok elverişli ve saygılı bir dille söz etmektedir.

616) Nazianze'li Greguvar, Atanas için pek nefret verici olan bu majistrayı övmektedir. (I. I, **Orat.**, 21, s. 390, 391):

Saepe premente deo fert deus alter opem

«Karşı yandakiler zâlimler ve canavarlar gibi davranırken, ben insanların onuru için birtakım iyi nitelikler bulmayı isterim.»

617) Valesius (**Observat - ad Calcem,** cilt 2; Kilise Tarihi, I. I, bö. 1-5) ve Tillemont (Kilise Anıları, cilt VIII, s. 674, v.b.) Atanas'ın Roma'daki oturuşunun iyice bilinmediği gibi kronolojik şüpheleri tartıştılar. Greguvarın haksız girişinden sonra yalnız bir kez yolculuk yaptığını kabul eden Valesius'ün düşüncesini benimsiyorum.

618) Weisten'in (Prolegomen., N.T., s. 19) çok aklı başında bir gözlemini buraya aktarmadan geçemeyeceğim: **«Si tamen historiam ecclesiasticam velimus consulere, patebit jam inde à secuto quarto, cum, ortis controversiis, ecclesiae Graeciae doctores in duas partes scinderentur, ingenio, eloquantiâ, numero, tantum non aequales, eam partem quae vincere**

cupiebat Romam conjugisse, majestatemque pontificis comiter coluisse, eoque pacto oppressis per pontificem et episcopos Latinos adversari is praevaluisse, atque orthodoxiam in conciliis stabilivisse. Eam ob causam, Athanasius, non sine comitatu, Romam petiit, pluresque annos ibi haesit.»

619) Philostorge, l. III, bö. 12. Aziz'in din uğrunda birtakım gözalıcı araçlara başvurduğu kabul edilse bile, Atanas'ın avukatı, genel özgürlüğü savunmak amacıyle, biri altın vermek, öbürü de kabul etmekle suçlanmış olan Caton ve Sidneg örneğini göstererek tutumunu haklı ya da hiç değilse mâzur göstereb.lecekti.

620) Roma pontiflerine çağrıda bulunan karar, Sardica sinod'unu genel konsiller niteliğine yükseltti, ve belgitlerini de, karışıklığa düşerek, belki de bilerek ya da bilmeden İznik konsilininkilerle bir tuttu. (Bk. Tillemont, cilt VIII, s. 789; ve Traité de Geddes, cilt. II, s. 419-460.)

621) Atanas, gizlice Konstansius aleyhinde ağır sözler söyleyerek bunları yaydığına göre, kişisel olarak ona karşı derin saygısı bulunduğunu söyleyince (Bk. Keşişlere Mektup'ar), arşövek'n inanca vermelerine de - haklı olarak - inanamayız. (cilt I, s. 677).

622) Atanas'ın bu konudaki sessizliğine ve Sokrat'ın araya soktuğu mektubun belli düzemeceliğine karşın, bu göz korkutmalar, Lucifer de Cagliari'nin ve hattâ Konstansius'ün kendi tanıklık beyanlarıyle dikkate alınmış bulunmaktadır.

623) Ursacius'ün Valens'us'ün görüşlerinden geri dönmeleri üzerinde herzaman kuşku duymuşumdur. (Athanase, cilt I, s. 776.) Roma piskoposu Julius'e ve Athanase'a yazdık'arı mektuplar, aynı kaynaktan çıkmış olması mümkün bulunmayacak biçimde değişik bir hava ve üsluptadır. Birincisi, suçunu ve alçaklığını itraf eden cânilerin diliyle konuşmakta, öbürüyse onurlu koşullar altında anlaşmayı isteyen düşmanların dilini kullanmaktadır.

624) Bu ikinci dönüşle ilgili ayrıntılar Athanase'in kendisinden öğrenilebilir (Cilt I, s. 769, 822, 843; Sokrat, l. II, bö. 18; Sozomene, l. III, bö. 19; Théodoret, l. II, bö. 11, 12; Philostorge, l. II, bö. 12.).

625) Athanase (cilt I. s. 677, 678) dokunaklı yakınmalar, savlar ve görünüşe göre inanılabilen kanıtlarla suçsuzluğunu savunmaktadır. Onun adıyle birtakım mektup'ar uydurulmuş olduğu düşünüleb'lir, ama o, hem kendi sekreterlerinden, hem de hükümdarınkilerden sorularak böyle mektuplar yazıp yazmadıklarının ve alıp almadıklarının sorulup öğrenilmesini istemektedir.

626) Athanase, cilt I, s. 825-844.

627) Athanase, cilt I, s. 861; Théodoret, I. II, bö. 16. İmparator, Magnensius'ü ya da Sylvanus'ü yenme isteğinden çok daha fazla bir isteği Athanas'ı yıkmak için duyduğunu söylüyordu.

628) Yunanlı yazarlar Milano kosili'nden geçen şeyleri o denli az açıklıkta ve aslına sadık olmıyarak anlattılar ki, Eusebius'ün Barenius'den, Verceli'lerin kilise arşivlerinden ve, Bollandus'ün yayınladığı Zalim Denys'in Yaşamı'ndan aldığı kimi mektupları kaynak olarak bulmak bizi mutlu kıldı. (Bk. Baronius, A.D., 355; ve Tillemont, cilt VII, s. 1415.).

629) Onular, armağanlar ve onca yüksek aşamalı papazın gözünü kamaştırıp aklını çeken şenlikler, doğrulukları ya da gururları bu gibi şeylerle saptırılamamış piskoposlarca anlatılmıştır. Poitiers piskoposu Hilarius, deccal Konstansius'e karşı savaşıyoruz, demektedir, **qui non dorsa caedit, sed ventrem palpat**. (Hilarius, **contra Constant.**, bö. V, s. 1240)

630) Kilise tarihi üzerinde çok yüzeysel bir bilgisi olan Ammien, bu karşı koymadan sözetmektedir (XV, 7).. «**Liberius ex perseveranter renitebetur, nec visum hominem, nec auditum dammare nefas ultimum saepe exclamans; aperte scilicet recalcitrans imparatoris arbitrio. Id enim ille Athanasio semper infestus**, v.b.»

631) Özellikle Sardica konsilinin geleneksel din yanlılarınca ... Piskoposlar oylarını iyiniyetle vermiş olsalardı yetmişaltıya karşı doksandört sayısı elde edilecekti. Bay Tillemont (cilt VIII, s. 1147-1158) bu denli zayıf bir çoğunluk karşı tarafın suçlanmasına şaşmaktadır.

632) Sulpius Severus, **in Hist. Sacra**, I. II, s. 412.

633) Ammien (XV, 7) Liberius'ün sürülmesinden sözetmektedir (Bk Théodoret, I. II, bö. 16; Athanase, cilt I, s. 834-837; Hilarius, **Fragment**, I.)

634) Tillement (cilt VIII, s. 524-561) Osius'ün Yaşam Öyküsü adlı bir kitap yazdı. Başta onu en saçma sözlerle övmekte ve sonunda ise suçlamaktadır. Kordua piskoposunun bu biçimdeki çöküşü üzerine yanıp yakılmaların arasında Alhanak'ın bu biçimdeki çöküşü üzerine yanıp yakılmaların arasında Alhanak'ın körükörüne çabasından çok tedbirli tutumu ve aziz Hilarius'ün de patavatsız durumu kolayca görülebilmektedir.

635) Batı'nın gözüpek piskoposları Arabistan ve Teb çöllerine Toros dağlarının kayalıklarına ve Frikya'nın en yabanıl bölgelerine sürüldüler. Mezhep safkını Aetius, süzüldüğü Mopsueste'de çok iyi karşılandı, ama Akase onu Amblada'ya gönderdi. Burasının dolaylarında yabanıllar yaşıyordu sava-

şin ve de vebâ'nın korkuları içerisinde bulunuyorlardı. (Philostorge, I. V, bö. 2.).

636) Bk. Baronius'çe yayımlanmış olan Eusebius'ün mektuplarında açıklanmış onun zulüm ve inatçılıkları. (A.D. 356, No. 92-102).

637) **«Caeterum exules satis constat, totius orbis studiis celebratos, pecuniasque eis in sumptum affatim congestos legationibus quogue eos plebis catholicae ex omnibus fere provinciis frequentatos.»** Sulpicuis Severus, **Hist. Sacra**, s. 414; Athanase, cilt 1, s. 836-840).

638) Bu yeni zulüm hareketinin tüm ayrıntıları Athanase'in kendi kitaplarında bulunablir. (Bk. Kanstansius'e yazılmış savunusu, cilt I, s. 673; kaçışının birinci savunusu, s. 701; mütekiflere uzun mektubu, s. 808; ve Syrianus'ün yaptığı şiddet hareket'erine karşı İskenderiyelilerin protestolarının aslı (s. 866.). Sozomene (I. IV, bö. 9) iki ya da üç aydınlatıcı ve önemli durumu öyküsüne almıştır.

639) Athanase Antonius'e ve seçilmiş birçok keşişe durumu bildirmişti. Dağlarından indiler, İskenderiye'ye Athanase'in aziz olduğunu söylediler ve aşövek tarafından kentin kapısına dek yeniden ve saygıyle gönderildiler. (Athanase, cilt II, s. 491, 492. Bk. Rufin, III, 164. **in Vit. Patr.** s. 524.)

640) Athanase, cilt I, s. 694. İmparatorun ve de Arius'çü adamlarının belirttikleri bu hınçta Athanase'in onlara esinlediği korku ve saygının izleri sezilmektedir.

641) Bu ayrıntılar, İskenderiye katoliklerince üç gün sonra hep birlikte sundukları protestolardan kelimesi kelimesine alınmış ve çevrilmiş olduğu ilginçtir — (Bk. Athanase, cilt I, s. 867).

642) Jansenist'ler, çok zaman Atanas ile Arnauld'u karşı'aştırdılar ve bu ünlü din bilginlerinin inancı, çabası, değeri ve çektikleri üzerinde durdular. Bletteri rahibi, bu koşutluğu çok beceriyle sürdürdü. (Jovianus'ün Yaşamı, cilt I, s. 130).

643) **Hinc jam toto orbe profugus Athanasius, nec ullus ei tutus ad latendum supererat locus. Tribuni, praefecti, comites, exercitus quoque, ad pervestigandum eum moventur edictis imperialibus: praemia delatoribus propocnuntur, si quis eum vivum, si, id minus, caput certe Athanasii detulisset.»** (Rufin, I.I., bö. 16).

644) Greg. Nazianc., cilt I, **Orat. XXI**, s. 384, 385, Bk. Tillemont, Kilise Anıları, cilt VII, s. 176-410, 820-880.

645) **«Et nulla tormentorum vis inveniri adhuc potuit, quas obdurato illi-**

us tractûs latroni invito elicere potuit, ut nomen proprium dicat. (Ammien, XXII, 16; ve Valesius, **ad locum.**)

646) Rufin, I. I, bö. 18: Sozomene, I. IV, bö. 10. Atanas'ın bulduğu, seçtiği ya da bir rastlantı eseri olarak bulduğu sığınakta oturduğunu varsayarsak bu öykü ve arkası olanaksız gibi görünecektir.

647) Palladius, **Hist. Lausiac.**, bö. 136, in **Vit. Patrum**, s. 776. Bu öykünün yazarı, yaşlı olmakla birlikte bu dindarca yakın dostluğu hâlâ anımsayan o bayanla görüşmüştü. Baronius, Valesius, Tillemont, v.b.'leri, kilise tarihinin ciddiliğine yakışmayan bu öyküyü reddetmektedirler.

648) Athanase, cilt I, s. 867. Bu deyişlerin, kuşkusuz gizli olarak sinod'ları ziyaret ettiği anlamına geldiği konusunda Tillemont'a katılmaktayım.

649) Athanase'ın keşişlere yazdığı mektup, halkın gerçeği bilmesini sağlayan kınamalarla doludur (Cilt I, 834-856); ve, okuyucularına karşı namus gereği firavun, Ahab ve Belshazzar v.b. ile karşılaştırmaktadır. Hilarius'un atılganlığı, Julianus'ün başkaldırmasından sonra tehlike olmadıkça onu ortaya koyuyordu. Lucifer ise Konstansius'e dilekçelerini göndermişti ve sanki şehidin onurunu soruyor gibiydi (Bk. Tillement, cilt VII, s. 905).

650) Athanase (cilt I. s. 811) bu uygulamayı genellikle kınamakta ve sonra da Felix'in sözde seçimiyle bir örnek zikretmektedir. Roma halkını üç hadım temsil ediyordu; ve sarayın dümen suyunda giden üç büyük papaz, eyalet piskoposlarının işlevlerini yerine getirmişlerdi.

651) Thomassin (Kilise Disiplini, cilt I, I. II, CLXXII, LXXIII, s. 966-984) Doğu'da ve Batı'da kiliselerde okunan ilâhilerin kökeni ve gelişimiyle ilgili ilginç olayları topladı.

652) Philostorge, I. III, bö. 13. Godefroy, çok gerçekçi olarak bu konuyu inceledi (s. 147, v.b.). Hak mezhebe aykırı üç formül vardı: Oğul tarafından Baba'ya ve Kutsal Ruh'ta..: Baba'ya ve Oğul'a Kutsal Ruh'ta..: Baba'ya Oğul'da ve Kutsal Ruh.

653) Konstantinus'un saltanatı sırasında, Eustathe'in sürülmesinden sonra gelenekçilerin en katı kesimleri öbürlerinden ayrıldı ve sonunda, seksen yıl süren bir sapma hareketi kurdular. (Bk. Tillemont, Kilise Anıları, cilt VII, s. 35-54, 1137-1158; cilt VIII, s. 573-632, 1314-1332). Birçok kilisede, Arius'çüler ve Homoousien'ler — birbirleriyle aynı âyinde bulunmayı reddediyorlardı — birlikte, bir zaman ibadetlerini sürdürdüler (Philostorge, I. III, bö. XIV.

654) Bk. Roma papaz ayaklanmaları için: Ammien, XV, 7; Athanase, cilt I, s. 843-861; Sozomene, I. IV, bö. XV; Théodoret, I. II, bö. XVII; Şülpice

Severus, **Hist. Sacra**, I. II, s. 413; Jerome, Chronique; Marcellinus et Faustinus, Libell., s. 3, 4; Tillemont, Kilise Anıları, cilt VI, s. 336.

655) Kümae (Cumae) son kaldığı yer oldu. Orada öldü ve acıları da son buldu. Kapadokya, Kilikya ve Küçük Armenya sınırları üzerinde bu ücra kentin konumu kimi coğrafyasal kuşkulara yol açmıştır. Ne var ki Kayseri'den Anavarza'ya giden Roma yolu bize gerçek konumunu vermektedir. (Bk. Cellarii **Geograph.**, cilt II, s. 213; Wasseling., **ad Itinerar.**, s. 179, 703.)

656) Athanase (I. I, s. 703, 813, 814) Paulus'ün katledildiğini doğrulamakta ve bunu yalnızca halkın kanısına değil, fakat, Arius'çu zâlimlerden biri olan Filagrus'un reddedilemez tanıklığına dayamaktadır. Bununla birlikte, Konstantinopolis piskoposu'nun hastalıktan öldüğünü mezhep sapkınlarının savunduğunu sözlerine eklemektedir. Socrate (I. II, bö. 26) Athanase'i köle gibi kopya etmektedir. Sozemene ise kuşkuları belirtmektedir.

657) Ammien (XIV, 10) bizi bu trajik olayın tam öyküsüne göndermektedir, ama tarihinin bu bölümü bugün mevcut değildir.

658) Bk. Socrate, I. 6, 7, 12, 15, 16, 26, 27, 38; ve Sozomene, I. III, bö. 3, 4, 7, 9; I. IV, bö. 2, 21). Photius'ün bir özetini yaptığı (Phot., Kitaplık, s. 1419-1430), Konstantinopolis'li Aziz Paulus'un Davranışları, bu tarihçilerden yapılmış kötü bir kopyadır. Ama, masallardan ve tansıklardan arınmış olarak bir aziz'in yaşamını yazabilecek çağımız bir Yunanlı kutlamaya değer sayılacaktır.

659) Bk. Socrate, I. II, bö. 37, 38; Sozomene, I. IV, bö. 21. Masedonlus, zulüm uygulamaları sırasında, genellikle erdemleri ve özellikle iyilikseverliği övülen Nikosmedya'lı ve sizik (Cizique)'li iki piskopostan çok yardım görmüştür. **Homoousion** ile **Homoiousion** arasındaki ayrımın, en ince tanrıbilimcinin gözünde bile algılanamıyacak kadar küçük olduğunu okuyucuya anımsatmaktan kendimi alamıyorum.

660) Mantinium'un tam konumunu bilmiyoruz. Bu dört grup lejyonerlerden söz ederken Socrate, Sozomene ve Aziz Paulus'ün Eylemleri'nin yazarı, Nisefor (Nicéphore)'ün **(bin)** ile çevirdiği gibi belirsiz terimleri kullanmışlardır. (Valesius, **ad Socrat.**, I. II, bö. 38.).

661) Julianus, **Epistol.**, I. II, s. 436, Baskı, Spanheim.

662) Bk. Mileve piskoposu Optatus (III, 4), Dupin'in Donatistler Tarihi, ve baskının sonunda özgün belgeler. Augustinus'ün, Sirkonsellen'lerce baskalarına ve kendilerine karşı öfkelerinin bildirilen ayrıntılar Tillemont tarafından toplanmıştır (Kilise Anıları, cilt XII, s. 147-165); çoğu zaman da, bu bağnazların öfkesini alevlendiren saldırıları, kötü niyetli olmadan aktarmıştır.

663) Çeşitli hiziplerin aynı adam ya da aynı olaylardan söz ederlerken kullandıkları sözleri karşılaştırmak oldukça eğlencelidir. Kartaca piskoposu Gratus, bir geleneksel sinodu'un toplantısından kendini kutlayarak söze başlamaktadır: **«Gratias Deo omnipotenti et Christo Jesu .... qui imperavit religiosissimo Constanti imperatori, ut votum gerere unitatis, et mitteret ministros sancti operis, famulos Dei, Paulum et Macarium.» (Monument. Vet. ad calcem Optati**, s. 313.) **«Ecce subito** (diyor Malculus'ün tutkusu üzerine Donatist yazar) **de Constantis regis tyrannica domo .... pollutum Macarianos persecutionis murmur increpuit, et duabus bestiis ad Africam missis, eodem scilicet Macario et Paulo execrandum prorsus ac dirum ecclesiae certamen iactum est; ut populus christianus ad unionem cum traditoribus faciendam, nudatis militum gladiis et draconum proesentibus signis, et tubarum vocibus cogeretur.»** (Monument., s. 304.)

664) Histoire des Camisards, üç cilt, in. 12, Ville franche, 1760, doğrucu ve yansızdır. Yazarının dinini anlayabilmek oldukça zordur.

665) Donatist'ler, kendilerini bu biçimde öldürmeyi haklı göstermek için Makkabe (Macchabées)'lerin ikinci kitabının ondördüncü bölümünde bildirilen Razias örneğini ileri sürüyorlardı.

666) **Nullos in festas hominibus bestias, ut sunt sibi ferales plerique christianorum expertus.** (Ammianus, XXII, 5).

667) Greg. Nazianz., **Orat.**, s. 33. Bk. Tillemont, cilt VI, s. 501, baskı, in - 4°.

668) Histoire politique et philosophique des Etablissements des Européens dans les deux Indes, cilt I, s. 9.

669) Eusebius'e göre **(in Vit. Constantinus.**, I. II, bö. 45) imparator kentlerde ve kırsal alanda putperestliğin tiksinç ibadetlerini yasak etti. Socrate (I. I, bö. 17) ve Sozomene (I. II, bö. 4, 5) Konstantinus'ün tutumunu tarihe uygun bir gerçeklikle göstermişlerdir. Théodoret (I. V, bö. 21) ve Orose ise bu konuyu (VII, 28) çok ihmal etmişlerdir. **Tum deinde**, diyor Orose, **primus Constantinus justo ordine et pio vicem vertit edicto; siquidem statiut, c'traultam hominum coedem, paganorum dempta claudi.**

670) Bk. Eusebius, **in Vit. Constantin.**, I. II, bö. 56-60. Azizler meclisinde yaptığı varz'da imparator — ki, dinsel bağlılığı yıllarla doğrulanmıştır — putperestlere seslenerek (bö. 11) kurban'arını sunmalarına ve dinlerinin gerektirdiği her türlü eylem ve ibadette bulunmalarına izin verdiğini bildirdi.

671) Bk. Eusebius, in Vit Constantin., I. III, bö. 54-58; ve I. IV, bö. 23, 25. Bu otoriter eylemler, putperest Roma majistralarınca Borküs âyinlerinin yasaklanması ve İsis tapınağının yıktırılması olaylarıyle karşılaştırılabilir.

672) Euseblus, **in Vit Constant.**, I.III, bö. 54; ve Libanlus, **Orat, pro Templis**, s. 9, 10, baskı Cothofred. Çok değişik bu günde gördükleri Konstantinus'ün sofuca saygısızlığını ikisi de anlatmaktadır. Sonuncusu, onun parayı ve kutsal emanetleri aldığını, ama tapınakların dinsel sıfatına dokunmadığını, bu yüzden bu tapınakların fakirleştiğini, fakat her zamanki âyinlerin yine de sürdüğünü kesinlikle belirtmektedir. (Sardner'ce derlenmiş Yahudilerin ve Putperstlerin Tanıklıkları, cilt IV, s. 140.)

673) Ammien **spoliis templorum pesti** olan kimi saray kadınlarından söz etmektedir. Libanius de (Orat - pro Templ., s. 23) imparatorun çoğu zaman bir köpek, at ve köle armağan eder gibi bir tapınak hediye ettiğini söylemektedir. Ama bu putları kırma işi de yazık ki bitiyordu, diye belirtmeyi dindar bilgin ihmal etmemektedir.

674) Bk. Gothofred, Kodeks Teodosius, cilt VI, s. 262; Libanius, **Orat -Parental.**, bö. 10; **in Fabric-, Bill - Grcec.**, cilt VII, s. 235.

675) **«Placuit omnibus locis atque urbilus universis claudi protinus templa, et accessu vetitis omnibus licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus etiam cunctis à sacrificiis abstinere. Q vod si quis aliquid forte hujusmodi perpetraverit, gladio sternatur: facultates etiam perempti fisco decernimus vindicari: et similiter adfliği rectores provinciarum, si facinora vindicare neglexerint.»** Kodeks Teodosius, I. XVI, başlık 10, yasa 4.) Bu saçma sapan yasanın tarihinde, zaman bakımından bir çelişki görüldü. Sonra da, majistraları ölümle ve mallarını zor alımla cezalandıracak niteliğiyle bir benzeri daha yoktur. Bay La Bastie (Mémoires de l'Académie, cilt XV, s. 98) akıl yoluyle düşünüyor ki, bu sözde yasa taslağı Konstansius'ün kâğıtları arasında buulnmuş ve iyi bir örnek olarak Teodosius kodeksine konulmuştur.

676) **Simmakus, Epist.** X, 54.

677) Bay La Bastie'nin Akademi Anıları'nda (XV, 75-144) Roma imparatorlarının pontiflik gücü üzerine olan dördüncü incelemesi, çok bilimsel ve pek yerindedir. Putperestliğin Konstantinus'den Gratianus'e dek gösterdiği durumu ve hoşgörüyü tanıtlamaktadır - Gratianus'ün pontif glysisini reddeden ilk hükümdar olduğuna dair Zosime'nin savı tanıtlayıcı olarak ileri sürülmüştür, ve bu konudaki aşırı tutuculuk mırıldanmaları sessizliğe dönüşmüştür.

678) Païen ve paganisme sözcüklerini serbestçe kullandığıma göre okuyucuya bu deyimlerin anlamlarını - sırasıyle anlatmam gerekmektedir 1º, Doris diyelektiğinde, İtalyanınkine yakın olarak, bir çeşmeyi anlatmaktadır; dolaylardaki köylüler, çeşmeyi ziyaret ettiklerinde kendi adlarını Pagus ve païen'lerden alıyorlardı. (Festus, **sub voce**; ve Servius **ad Virgil - Georgic** - II, 382.) 2º sözcüğün genişanlamıyle païen ile köylü eşittir. (Plin, **Hist. natur.**

XXVIII, 5.) Bu ad köylülerin aşağı tabakasına verildi ve çağımız Avrupa uluslarınca köylü yerine kullanılır oldu. 3º Askersel örgütlenmenin aşırı ölçüde büyümesi aynı yönde bir tanımlamayı gerektirdi (Hume'un demeneleri, cilt I, s. 555), ve hükümdarın ordusunda hizmete alınmayanlar, nefret belirten bir sıfat olarak païen diye anıldılar (Tacitus, **Hist.**, 3-24-43-77; Juvenal, **Satir.** 16; Tertullien, **de Pallcio**, bö. 4) 4º Hıristiyanlar İsa'nın askerleriydi; vaftiz olmayı ve asker andı içmeyi reddeden hasımlar istiare yoluyle païen sıfatını alabilirlerdi ve bu türlü horlama Valentianus'ün saltanatından beri (A.D. 365) imparatorluk yasalarında (Kodeks Teodosius, I. XVI, başlık II, yasa 18) ve tanrıbilimsel yazıtlarda bulunmaktadır. 5º İmparatorluk kentleri yavaş yavaş hıristiyanlarla doldu. Eski din, Prudence zamanında (**adversus symmachum, I. I, ad Fin.**, ve Orose, **in Proefat - Hist.**), kırsal alanda zayıflıyor ve oralardan çekiliyordu. Yeni anlamıyle païen sözcüğü ilk anlamına döndü ve paien'ler köylü oldular. 6º Jupiter'in ve ailesinin dininden çıkmasından beri païen adı, eski zamanların ve çağımızın tüm putperestleri ve çoktanrıları için kullanılır oldu. 7º Latin hıristiyanlar, hiç düşünmeden, İslâm düşmanlarına da païen diyorlardı ve böylece Tevhitçiler için haksız yere putperestler ve çok tanrılılar gibi adverilmiş oluyordu. (Bk. Gérard Vossius, **Etymologicon Linguoe latinoe** —kendi eserlerinde— cilt I, s. 420; Godefroy'un Teodosius kodeksi üzerine bilimsel incelemesi, cilt VI, s. 250; ve Ducange, **medioe et infimoe latinitat. Glossar.**)

679) İyonya ve Atina dilinde sözcükleri eski ve çok kullanılan kelimelerdi. Birincisi bir benzeyişi, görüntüyü (Odysseus -Homerus-, XI, 601) ve imgeleme'yle ya da güzel sanatla yaratılmış bir temsili ve bir imgeyi anlatmaktadır. İkincisi ise her türlü hizmet ya da tutsaklığı işaret etmekteydi. İbrânî yazıtları çevirmiş olan Mısır Yahudileri bu sözcüklerin kullanımını (Exod. XX, 4, 5) bir imgenin dinsel tapınışıyla kısıtladılar. Helenistlerin ya da Yunan Yahudilerinin dili Kilise tarihi ve kutsal tarih yazarlarınca benimsendi, ve putperestlik kınaması bu boş inanç uygulamasında yayıldı.

670) **Omnes qui plus poterant in palatio, adulandi professores jam docti, recte consulta, prospereque completa vertebant in ridiculum: talia sine modo strepentes insulse, in odium venit cum victoriis suis; capella, non homo; et hirsutum Julianum carpentes, appellantesque locuacem talpam, et purpuream simiam, et littorionem graecum; et his congruentia plurima, atque vernacula principi resonantes, audire hae taliaque gestienti, virtutes ejus obtuere verbis impudentibus conabantur, et segnem incessentes et timidum et umbratilem, gestaque secus verbis comptioribus exornantem.** Ammien., XVII, 11.)

671) Ammien, XVI, 12. Sözen Themistius, imparatorluk mektuplarının tümüyle Konstantinopolis senatosuna seslendiğine inanmaktadır. Konstansius'ün son saltanat yıllarında Özet'ini yayımlayan Aurelius Victor, Cermenler karşı kazanılan utkuları imparatorun dehâsına ve genç caesar'in gözüpekliğine bağlamaktadır. Bu tarihçi, kısa bir süre sonra Julianus'den takdir görmüş, bakır bir heykel, Pannonya ikinci konsulus'üğü ve kentin valiliği saygınlıklarına kavuşarak ona minnet duymuştur. (Ammien, XXI, 10.).

672) **Callido nocendi artificio, accusatoriam diritatem laudum titulis peragebant .... Hoec voces fuerunt ad inflammanda odia probris omnibus potentiores.** (Bk. Mamertin, **in Actione gratiarum, in Vet. Panegyr.**, XI, 5, 6.)

673) Ammien'in (XX, 1-4.) hieme adulta ile primo vere arasındaki kısa aralıkta bin fersahlık bir yürüyüşe yetecek kadar zaman olmadığı düşünülebilir; bu da Konstansius'ün verdiği emirlerin haksız olması gibi saçma olduğunu da göstermektedir. Galya birlikleri, güzün sona ermesinden önce Suriye'ye varamıyacaklardı. Ya Ammien'in belleğinde bir yanılgı var, ya da kendisi bu işi yanlış anlamış olacak.

674) Ammien, XX, 1. Her ne denli Lupsiunius'ün gülünç gururunu ve hasisliğinden aşağı kalmıyan kıyıcılığını da söylüyorsa da bu generalin askersel yeteneklerini ve değerlerini kabul etmektedir. Piktler ve İskoçyalılar Britanya'yı o denli ciddi olarak tehdit ediyorlardı ki Julianus, bir aralık kendisi bile oraya gitmek istemişti.

675) Onlara verdirttiği arabalara **Cursus Clavularis** ya da **clabularis** deniyordu. Bu posta arabalarının Kodeks'de sık sık sözü geçmekte ve her biri binbeşyüz livr ağırlık taşıyabilmektedir. (Bk. Vales., ad. Ammian., XX, 4.)

676) Kuşattıkları bu saray, olasılıkla banyolar sarayı **(Thermarum)**'dır ve ***rue de la Harpe**'de hâlâ bir bölümü durmaktadır. Binaları, bugün Üniversite* mahallesi adını taşıyan mahallenin büyük bir kesimini işgal etmekteydi, ve bahçeleri, Merovenjiyen kralları zamanında Saint - Germain -des- Prè manastırıyle bitişik durumdaydı. Zamanın yıkıcı etkileri ve Norman'ların kırıp geçmeleri yüzünden bir harâbe haline gelen bu eski sarayın içi aşk zevklerine ayrılmıştı.

Explicat aula sinus, montemque amplectitur alis,
Multiplici latebrâ scelerum tersura ruborem.
..... percuutis saepe pudoris
Celatura nefas, venerisque accomoda **furt's,**

Bu dizeler, 1190 yılına doğru Saint - Albans keşişi olan Jean de Hauteville ya da Hauville'in manzum yapıtı Architrenius'den (I. IV, bö. 8) alınmıştır. (Bk. Varton'un İngiliz Koşuk Tarihi, cilt 1, Dissertations, 2.) Bu türlü uça-

rılıklar, Sorbon'un aynı yerde yarattığı tanrıbilimsel çekişmelreden — İnsanların huzuru için — daha az zararlı olsa gerektir. (Bonamy, Akademi Anıları, I. XV, s. 678-682.)

677) Bu gürültü ve patırtılı saatlerde Julianus gereksiz ve boş törenlerin formalitelerine kendini kaptırmak istemedi ve askerlerin, taç bulunmadığı için kullanılmak üzere konulmasını istedikleri kadın kolyesi ya da atların üzerinde taşınan bu gibi şeylerin takılmasını reddetti.

678) Beş altın lirası ve bir gümüş lira orantısında bir para tutarı .... Tümü, beş sterling, on şiling ya da kırk Frank etmektedir.

679) Bu ayaklanmanın ayrıntılı öyküsünü Julianus'ün yapıtlarında bulmaktayız (**ad S.P.Q. Athéniensem**, s. 282, 283, 284); bundan başka, Libanius'de (**Orat. Parental.** bö. 44-48), Fabricus'de (**Bibliot. Graec.**, cilt VII, s. 269-283), Ammien'de (XX. 4) ve Zosime'de (I. III, s. 151, 152, 153), ki Julianus'ün saltanatı için Eunape'nin daha saygıdeğer otoritesini izlemiş gibidir. Bu gibi rehberlerle Kilise Tarihi özetlerinden yararlanmaya gerek görmedik.

680) Söz götürmez bir tanık olan Eutrope, şu kapalı deyimden yararlanıyor: «**Consensu militum**» (X, 15). Naziane'li Greguvar — ki, cahilliği bağnazlığını bağışlatabilir — Eski Dini Geri Getiren (Apostat)'i kendini beğenmişlikle, zırvalıkla suçluyor ve imparatorluk tahtına çıkışına dinsiz başkaldırma sıfatını veriyor, (**Orat.** III, s. 67).

681) **Julianus, ad. S.P.Q. Athen.**, s. 284. Sofu Bletteri râhibi (Julianus'ün Yaşam Öyküsü, s. 159) bir putperestin dindar davranışlarını saygıyle karşılamakta gibidir.

682) Ammian., XX, 5, İmparatorluk perisi üzerine Lindenbruch'un Notu ile. Julianus de, Oribase'ye yazdığı içli dışlı bir mektupta (Oribase, onun hekimi ve dostuydu) Olaydan önce gördüğü, bir ağacın devrildiği, ve küçük bir bitkinin güçlü ve derin bir kök saldığı etkili düşten söz etmektedir. Julianus'ün imgelemesi, uykusuna dek, kuşkusuz korkular ve umutlarla allak bullak olmuştur. Zosime'nin öyküsü (I. III, s. 155) sonraki bir düşü aktarmaktadır.

683) Tacitus (Hist., I, 80-85) ayaklanmış bir ordunun hükümdarının tehlikeli durumunu uzdilli bir anlatımla betimlemektedir. Ne var ki Othon, Julianus'e oranla daha çok suçluydu ve ondan daha az becerikliydi.

684) Varlığı gerçek olan bu mektuba birtakım adları, dinden ayrılmaları v.b. sözleri eklediğim Ammianus söylemekteyse de, bunları tarihçiler görmemişlerdir; çünkü yayımlanmamışlardır, belki de hiçbir zaman var olmamışlardır.

685) Bk. Saltanatının ilk anlaşmaları (**in Julian, ad S.P.Q. Athen.**, s. 285, 286; Ammien, XX, 5, 8; Libanius, **Orat - Parent.**, bö. 49, 50, s. 273-275.).

686) Libanius, **Orat - Parent.**, bö. 50, s. 275, 276.). Yedi yıldan çok sürdüğü için garip bir karışıklık. Yunan cumhuriyetlerindeki fesat hareketlerinde sürgünlerin sayısı yirmi binin üstüne çıkmıştı. Isocrate'in ciddi olarak dediğine göre Filip için işsiz güçsüz sürgünlerden bir ordu oluşturmanın kentler halkından toplamaktan daha rahat olacaktı. (Bk. Hume'un Denemeleri, cilt I, s. 426-427.)

687) Julianus (**Epist.**, XXXVIII, s. 414) Vesontio ya da Besançon'un kısa bir betimlemesini yaparak, bir zamanların görkemli kenti olan Dubs (Doubs) ile çevrili bir taşlı yarımada gibi olduğunu, kiliselerle dolu bulunduğunu söylemektedir; bugün ise örenlerin arasından çıkmış küçük bir kentten başka bir şey değildir.

688) Vadomair Romalıların hizmetine girdi, ve Romalılar da bir barbar kralından Fenike dükü yaptılar. Vadomair, karakterindeki iki kişiliği hep sürdürdü. (Bk. Ammien, XXI, 4). Ne var ki, Valens'in saltanatı sırasında, Armenia savaşında kendi değerini göstermiş oldu.

689) Ammien, XX, 10; XXI, 3, 4; Zosime, I. III, s. 155.

690) Cenazesi Roma'ya gönderildi ve, **Via Nomentana** varoşunda, kızkardeşi Konstantina'nın yakınında gömüldü. (Ammien, XXI, 1.) Libanius, kahramanının, karısını zehirlemiş olmak ve hekimine annesinin mücevherlerini vererek ödüllendirmekle suçlanması üzerine onu haklı çıkarmak amacıyla cılız bir savunu yazmıştır. (Bk. Venedik'de, 1754'de San Marko Kitaplığındaki bir el yazmasından (s. 117-127) alınarak yayımlanmış onyedi yeni mersiyeden yedincisi). Julianus'ü suçlayan tanıklıkta bulunmuş olan Doğu pretorium praefectus'ü Elpidius için Libanius **kadınsı** ve **namkör** sıfatlarıyle nitelemede bulunmaktadır. Bununla birlikte Jerome, Elpidius'ün dindarlığını övmüş (cilt I, s. 243), ve Ammien de onun insanlığını takdirle anmıştır (XXI, 6).

691) **Feriarum die quem celebrantes mense Januario, Christiani Epiphania dictitant, progressus in eorum ecclesium, solemnier numine orato, discessit** (Aonmien, XXI, 2). Zonare, bunun Noel günü olduğunu söylüyor; bu düşünce oldukça doğru görünmektedir, çünkü Mısır, Asya ve belkl de Galya kiliseleri, İsâ'nın doğum ve vaftiz günü olarak ayni günü, 6 Ocak'da kutluyorlardı. Onun gerçek tarihini bilmekte meslektaşları denli cahil olan Romalılar, putperestlerin, güneşin doğumu olarak her yıl kutladıkları **Brûmale**, ya da kış Solstice'sini 25 Aralık diye saptadılar. (Bk. Bingham, Hıristiyan Kilisesi'nin ilk çağları, I. XX, bö. 4; ve Beausobre, Histoire, critique du Manichéisme, cilt II, s. 690-700.).

692) Konstansius ile Julianus arasındaki açık ve gizli yazışmalar. Julianus'unkü bile, sakıntılı olarak ele alınmalıdır **(Orat. ad S.P.Q. Athen.**, s. 286), Libanius **(Orat. Parent.**, bö. 51, s. 276), Ammien (XX, 9), Zosime (I. III, s. 154), ve — bu alanda birtakım güzel veriler bulmuşa benzeyen Zonare bile (cilt II, I. XIII, s. 20, 21, 22).

693) Atinalıların kullandığı tahıl ölçüsü olan üçyüz miryad ya da üç milyon medimni altı Roma **modii**'sine eş olmaktadır. Julianus asker ve politikacı olarak durumunun tehlikesini açıklamakta ve saldırı savaşının zorunluğunu ve avantajını belirtmektedir. (ad **S.P.Q. Athen.**, s. 286-287).

694) Bu söylev ile birliklerin davranışı için Ammien (XXI, 5)'e bakınız.

695) Yalvaran prefe'ye elini vermeyi sertlikle reddetti ve onu Toskana'ya gönderdi (Ammien, XXI, 5.). Libanius, bir yabanıla yaraşır öfkeyle, Nebridius'ü aşağılamakta, askerlerin yaptığını doğru bulmakta ve Julianus'ün gösterdiği insanlığı kınamaktadır. **(Orat. Parental.**, bö. 53, s. 278.)

696) Ammien, XXI, 8. Bu aşamada, Julianus, kamusal olarak konulan yasal düzene kendisi de titizlikle uyuyordu. **Neque civilis quisquam judex, nec militaris rector, alio quodam praeter merita suffragante, ad potiorem veniat gradum.** (Ammien, XX, 5.) Salluste'nin yokluğunda Julianus onun değerini unutmuş değildi ve danışmanlığı, dostunun atanmasıyla onurlandıracağına inanmıştı. (A D. 363).

697) Ammien (XXI, 8)'in savına göre İskender ve öbür dört ünlü general de ayni düşünce düzenine göre hareket etmişlerdi.

698) Bu orman, Caesar zamanında Rauraci'lerin ülkesinden Kuzeyin az tanınmış ülkelerine dek uzanan Hersiniyen ormanının bir bölümünü oluşturuyordu. (Bk. Cuvier, **Germania antiqua, I. III**, bö. 47.).

699) Libianus'ü (**Orat. Parental.**, bö. 53, s. 278, 279) Nazianze'li Gregu var'la (**Orat.**, III, s. 68) karşılaştırınız. Aziz, bu yürüyüşün gizine ve hızına hayranlık duyma zorunda kalmıştır. Çağımızdaki bir tanrıbilimci, başka bir (dininden dönmüş) için söylenmiş dizeleri Julianus'e uygulayabilir:

> ..... So eagerly the fiend,
> O'er bog, or steep, through strait, rough, dense, or rare,
> With head, hands, Wings, or feet, pursues his way,
> And swims, or sinks, or Wades, or creeps, or flies.

699/1) Bu arada **La Notitia**, Lauriacum'da ya da Lorsch'da **Lauriacensis, Arlapensis, Maginensis** adlı iki ya da üç filo gösteriyor, ve, denizci niteliğinde olmaları gereken Liburnien'li beş lejyon ya da kohort'tan söz etmektedir (**Sect.** LVIII, baskı Lorbb.).

699/2) Bu ilginç olayı yalnız Zosime anlatmaktadır. Julianus'e, Maliye

işleri görevlisi olarak eşlik eden Mamertin (**in Panegyr. Vet.**, XI, 6, 7, 8) bu yolculuğu süslü bir üslup ve simgeler ile betimlemektedir; bu arada Triptoleme'ye, Argonotlar'a v.b., v.b.'ne de meydan okumaktadır.

699/3) Ammien'in betimlemesi, **Angustice Succorum**, ya da Succi geçitlerinin durumunu zarif bir biçimde tanıtmaktadır. Bay d'Anville, adlarındaki benzeyişe göre, onları Sardika ile Naissus'de göstermiştir. Benim inancıma göre, bu yetenekli coğrafyacının hartalarında hiçbir zaman rastlamadığını yanılgıyı yalnız bunda gördüğümü söylemek zorundayım.

699/4) Başka yazarlardan da yararlanmakla birlikte, Ammien'in anlatısı'nı izliyoruz (XXI, 8, 9, 10).

699/5) Ammien, XXI, 9, 10; Libianus, Orat. Parental., bö. 54, s. 279, 280; Zosime, I. III, s. 156, 157.

699/6) Julianus (**ad S.P.Q. Athen.**, s. 386) Konstansius'ün barbarlara gönderdiği mektuplara el koyduğunu açıkça bildirmektedir. Libianus de, bu mektupların Julianus'çe ve geçtiği kentlerdeki halka okunduğunu doğrulamaktadır. Bununla birlikte Ammien (XXI, 4) şüpheli bir deyişte bulunmaktadır: «**Si famoe solius admittenda est fides.**» Ama, içli dışlı bir yarışmayı yansitan ve Vadomair'den Konstansius'e yazılarak — yolda ele geçirilmiş — bir mektuptan da söz etmektedir: «**Caesar tuus disciplinam non habet.**»

699/7) Zosime, Atina'lılara, Korentli'lere ve Lasedemonien'lere yazdığı mektuplardan söz etmektedir. Pek az değişikliklerle, belki de hemen hepsi aynı olsa gerektir. Atinalı'lara olan mektup bugün mevcuttur (s. 268-287), ve içerisinden ilginç bölümlerini aldık. Bu, râhip La Bletteri'nin onayına da lâyık oldu (Jovianus Tarihinin Giriş'i, s. 24, 25), ve hiç bir dilde bulunmayan en güzel bildiri'lerden biri durumundadır.

699/8) **Auctori tuo reverentiam rogamus.** (Ammien, XXI, 10.) Korkuyla dalkavukluk arasında çalkalanan senatörlerin davranışını incelemek eğlendirici bir şey doğrusu. (Bk. Tacitus, **Hist.** I, 85.)

699/9) **Tanquam venaticam proedam caperet: hoc enim ad leniendum suorum metum subinde proedicabat.** (Ammien, XXI, 7.)

699/10) Bk. Ammien (XXI, 13), Söylev ve hazırlıklar.. Teodotus, düşmanlarının sayısını azaltmak ve dostlarınınkini çoğaltmak istediğini söyleyen hoşgörülü imparatora bağışlanması için yalvardı ve bu istediğini de elde etti. (XXII, 14.).

700) Ammien, XXI, 7, 11, 12. Bu harekâtta da «alınamaz» ününü sürdürmüş olan Akuile'nin kuşatma operasyonlarından, gerçeklere dayanarak bilgi vermektedir. Nazianze'li Greguoar (**Orat.** III, s. 68) bu rastlama başkaldırışı Konstansius'ün akıllılığına bağlamakta ve onun başarısını önceden haber

vermektedir. **Constantio Oquen oredebat procul dubia force victorem: nemo enim omnium tunc ab hac constanti sententia discreperat.** (Ammien, XXI, 7.).

701) Ammien, onun ölümüyle ve karakteriyle ilgili — gerçeklere dayalı — bir tablo çizmekte (XXI, 14, 15, 16), Greguvar ise (**Orat. III**, s. 68), Julianus'ü, iyilikçisinin ölümüne neden oldu diye suçlayarak, saçma sapan ithamlarla kin ve nefret uyandırmaktadır. İmparator, özel konuşmalarında, Julianus'ü koruyup yükseltmiş olmaktan dolayı pişmanlık duyduğunu söylemiş olabilir (s. 69, ve (**Orat.** XXI, s. 39) ama bu, yaşamının son anlarında ihtiyatlılık nedenleriyle yazılı ve sözlü vasiyetnamesiyle hiçbir biçimde bağdaştırılamaz.

702) Ammien, Julianus'ün zafer alayını betimlerken bir hatip ve ozan ağzıyle anlatıyor (XXII, 1, 2); halbuki Libanius (Orat. Parental., bö. 56, s. 281) ise bir tarihçinin ciddî yalınlığı içerisinde kalıyor.

703) Konstansius'ün cenaze töreniyle ilgili betimlemeler Ammien'de (XXI, 16), Naziance'li Greguvar'da (**Orat. Parent.**, bö. 56, s. 283); Philostorge (l. VI, bö. 6)'da ve Godefroy'nin bilimsel araştırmaları'nda (s. 265) bulunmaktadır. Bu yazarlarla yandaşları olan putperest, katolik, Arius'çü v.b., kimseler yeni İmparatoru ve yitirdikleri hükümdarı başka başka gözlerle görüyorlardı.

704) Julianus'ün doğum yılı ve günü tam olarak bilinmemektedir. Günü, olasılıkla 6 Kasımdır, yılı ise 331 ya da 332'dir. (Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 693; Ducang., **Fam. Bizantin.**, s. 50.) Bu iki tarihten birincisini yeğ tutmaktayım.

705) Julianus (s. 253-267) Themistius'e yazdığı çok özenli bir mektupta büyük bir uzdille ve biraz da yapaylıkla kendi felsefesel düşüncelerini açıklamaktadır. Rahip Bletteri (cilt II, s. 146-193) — çok zarif bir tercümesini de vererek — bunun, (Oraison)'ları elimizde bulunan ünlü Themistius olduğunu sanma eğilimi gösteriyor.

706) Julianus ve Themistius, s. 258. Pétan (not. s. 95) bu pasajın, **Legibus**'ün dördüncü kitabından alındığına dikkati çekmektedir; ne var ki, Julianus, ya belleğinden çıkararak anıyor, ya da onun elyazıları bizimkilerinden başkaydı. Ksenofon (Xenophon) Cyropedia'ya bunun benzeri bir düşünceyle başlamaktadır.

707) (Aristo, **apud Julianus**, s. 261.) Bir tek hayvanla pek tatmin olmayan Vossius, **Orpla** diye yazıp eklemekte ve despotizmin deneyimiyle kendini buna yetkili görmektedir.

708) Libanius (**Orat. Parent.**, bö. 84, 85, s. 310, 311, 312) Julianus'ün özel

yaşamının bu ilginç ayrıntısını vermektedir. Bu hükümdar da (**in Misopogon,** s. 350) yiyip içmeye pek düşkün olmadığını söylemekte ve Antakya halkının cinsel doymazlıklarından dolayı onlara atıp tutmaktadır.

709) Lectulus ... **Vestalium toris purior** ... (Mamertin, Panegyr. **Vet.,** XI, 13) bu övmeyi Julianus'e kendisi yapıyor. Julianus'ün evlenmeden önce olduğu gibi karısı öldükten sonra da hiç bir kadınla yakınlık kurmadığına inanarak söylüyor. (**Orat. Parent.,** bö. 88, s. 313.) Julianus'ün namusluluğu Ammien'in yansız tanıklığıyle (XXV, 4), ve hıristiyanların bir şey dememeleriyle kanıtlanmış oldu. Julianus, Antakyalı'ların kendisini yalnız yattığı için yaptığı kınamayı alayla karşılamaktaydı. (**In Misopogon,** s. 345.) Bletteri rahibi, bu deyimi safça açıklamaya çalışmaktadır (Jovinus'ün Tarihi, cilt II, s. 103-109).

710) Bk. Saumaise ve Suetone (**in Claud.**), bö. 21. Dört renk üzerinden, her biri yirmi beş arabadan kurulu yüz araba olması için yirmi beşincisi, **missus** adıyle eklendi. Her biri ayrı renkte dört araba birden hareket ediyordu.

Centum quadrijugos agitabo ad flumina currus.

Öyle anlaşılıyor ki, işaret taşı ya da meta çevresinde beş ya da yedi kez dönüyorlardı. (**Suet. in Domitianus.,** bö. 4.). Roma'nın **Circus maximus**'u ve Konstantinopolis hipodromu'nun ölçüsüne bakılırsa, koşunun yaklaşık dört mil olduğu sonucuna varılır.

711) Julianus, **in Misopogon,** s. 350. Julius Caesar yarışlar yapıldığı sırada resmi bildiriler okuyarak Roma halkını tedirgin etmişti. Augustus, onların zevkine göre hareket etti, ya da kendi zevkini izledi. Ama, her zaman sirk oyunlarına büyük ilgi gösterdi ve sanki bu oyunlardan çok büyük tad alıyormuş gibi göründü. (Sueton., **in August.,** bö. 45.)

712) Saray reformu Ammien (XXII, 4) ve Libianus (**Orat. Parent.,** bö. 62, s. 288, v.b.); Mamertin (**in Panegyr. Vet.,** XIII), Socrate (l. III, bö. 1), ve Zonare (cilt II, l. XIII, s. 24).'de anlatılmaktadır.

713) **Ego non rationalem jussi, sed tonsorem asciri.** Zonare, daha az yakışır anlamda olan senatör sözcüğünü — maliyeci yerine — kullanıyor. Bununla birlikte, çok zengin bir maliyeci senatoya girmeyi isteyebilir ve bunu elde edebilirdi.

714) Krallık ailesinin ayıbını abarttı demesinler diye Libanius'ün sözlerini, hiç değişikliğe uğratmaksızın, aynen aktardım.

714/a) Mamertin düşünce ve duygularını güçlü ve canlı olarak şöyle açıklamaktadır: «**Quin etiam prandiarum et caenarum laboratas magnitudines** romanus populus sensit; cum quaesitissimae dapes non gustu, sed diffi-

cultatibus aestimarentur: mirascula avium, longinqui maris pisces, alieni temporis poma, aestivae nives, hybernae rosae.»

715) Bununla birlikte, Julianus, hadımlara bütünüyle kentler de vermekle suçlandırıldı. (Orat. VII, Polyclet'ye karşı, s. 117-127.) Libanius, gerçekte Konstantsius'e yakışacak biçimde olan bu olayı soğuk bir edâ ile yadsımaktadır. Bu suçlama, olasılıkla bizce bilinmeyen bir durum dolayısıyle yapılmıştır.

716) Misopogon'da (s. 338, 339), kendisinin acayip bir portresini çizmektedir. Blateri rahibinin dostları, onun inceliğini çok kötüleyen bu pasajı çevirmemesi için Fransız ulusu adına ona yalvardılar. (Histoire de Jovianus, cilt II, s. 94.) Aynı özeni ben de gösterdim ve daha ılımlı bir deyişle yetindim.

716/a) Julianus, Mektup XXIII, s. 389. Yunanlı ozanların dostu olan ve kendisinin de dostu Hermojenes'e yazarken kullanıyor.

717) İki Sallust'yi birbirinden ayırmak gerek. Birincisi Ga'ya valisidir, İkincisiyse Doğu valisi. (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 696).. Ben, uygun sıfat olan **secundus**'tan yararlandım. İkinci Sallust hıristiyanların bile sevgi ve saygısını kazanmıştır. Naziance Greguvar'ı, onun dinini mahkûm ettiği halde, erdemlerini övmüştür. (Orat., III, s. 99). Bk. Bletterie rahibinin merak verici bir notu (Julianus'ün yaşamı, s. 363.)

718) Mamertinus, kendisi gibi akıllı, ne yaptığını bilir ve yetkin bir kimseye hazine ve valilik görevlerini vermiş olmasından dolayı imparatoru övmektedir (XI, 1). Ammien ise onu, yalnızca Julianus'ün bakanları arasında saymakla yetinmektedir.

719) Ammien, bu mahkemenin ceza usulüne ilişkin bilgi vermektedir (XXII, 3); Libanius ise övmektedir (Orat. Parent., bö. 74, s. 299-300).

720) **Ursuli vero necem ipsa mihi videtur flesse justitia.** Ölümünden askerleri suçlu tutan Libanius, devlet gelirleri bakanını suçlandırmaya çalışmaktadır.

721) Cumhuriyetin saygı değer ve değerli adlarına hürmet etmekte kusur edilmiyordu. Halk, konsülüslüğü sürdüğü bir zamanda Taurus'ün bir suçlu olarak nitelendirilip ilân edilmesine şaştı ve bunu nefretle karşıladı. Meslekdaşının davası, olasılıkla, gelecek yılın başına değin ertelendi.

722) Ammien, XX, 7.

723) Artemius'ün suçları ve cezalandırılmasıyle ilgili olarak bk. Julianus (Mektup X, s. 379), Ammien (XXII, 6), ve Vales (**ad. loc.**). Yunan ve Latin kiliseleri, Artemius'ü, putperest tapınaklarını yıkma yürekliliğini gösterdiği ve bir dini geri getirici (apostat) tarafından ölüme mahkûm edildiği için şe-

hit rütbesiyle, onurlandırmaya kalkışmışlardı. Ne var ki, Kilise tarihinin de belirttiği gibi, Artemius yalnızca bir zâlim değil, bunun yanında bir de Arius'çu mezhep sapkını olduğundan bu denli yersiz bir onur'andırmayı haklı bulmak kolay olmasa gerektir. (Tillemont, Kilise Anıları, cilt VII, s. 1319.)

724) Bk. Ammien, XXII, 6; ve Vales., **ad. loc.**; Teodosius kodeksi, I. II, başlık 39, yasa I, s. 218, **ad locum.**

725) Üstad Montesquieu, Considérations sur la Grandeur..., des Romains bö. 14. Bize bugün önemsiz gibi görünen eylemlerin Romalılar için tehlikeli suçlar olarak değerlendirilebileceğini düşünerek bu zulmü mâzur görüyor (cilt III, s. 448-449) ve bu savunmasını, İngiliz yasalarını, «bir ulus, bir kimsenin sağlığına içmek yasaklanmıştır» kınayarak destekliyor.

726) Julianus'ün bağışlayıcılığı ve onu öldürmek için oluşturulan fesat hareketleriyle ilgili ayrıntılar Ammien'de (XXII, 9-10); Vales'de (**ad. loc**) ve Libanius'de **Orat. Parent.**, bö. 99, s. 323).

727) Julianus'ün ve Thémist'nin de dile getirdikleri bir sözünde Aristo Mutlak bir devlet idaresinin biçimi, doğaya aykırıdır, demektedir. Bununla birlikte, hükümdar ve filozof, başı sonu olmıyan bu derin ve karanlık gerçeği, dolayısıyle ve ustalıkla geçiştirme konusunda düşünce ileri sürmüş oldular.

728) Bu soylu duygu, Julianus'ün kendi ağzından söylenmiş ve yinelenmiştir. (Ammien, XXII, 10.)

729) Libianus (**Orat.** Parent., bö. 95, s. 320) Julianus'ün isteği ve niyeti *üzerine bilgi vermekte ve, gizemli birtakım sözlerle imparatorun, tanrısal* esinle vazgeçtiğini söylemek istemektedir.

730) Julianus, **in Misopogon,** s. 343. **Despote** ya da **Dominus** adlandırmalarını, gurur belirtici olmalarına karşın, genel bir yasayla yasaklamamış olduğu için, madalyalarda kullanılmaları sürdürüldü (Ducange, **Fam. Byzantin.**, s. 38-39); Özellikle gösterdiği tiksinme karşısında, çevresindekiler bundan yararlanarak başka bir yoldan yine de aşağılık dalkavukluklarını sürdürdüler. Bletterie râhibi ((Jovianus Tarihi, cilt II, s. 99-102) imparatorluk yönetiminde birbiri peşisıra kullanılmış olan çeşitli adlandırmalar arasında, **dominus** sözcüğünün, kökeninden başlayarak tüm aşamalarını gösteren merak verici bir inceleme yapmıştır.

731) Ammien, XXII, 7. Konsulus Mamertinus **(in Panegyr. vet.**, XI, 28, 29, 30) bu mutlu günü, efendisinin hoşgörüsünden şaşkına dönmüş bir köle gibi anmaktadır.

732) Onlki Levha yasaları, kişisel taslamaları suçluyordu.

si male condideris in quem quis carmina, jus est, judiciumque.

Julianus, **Misopogon**'unda (s. 337) kendisinin de yasaya tâbi o'duğunu açıklıyor. Bletterie râhibi (Jovianus Tarihi, cilt II, s. 92) kendi duygusuna ve imparatorluk kuruluşunun gerçek esprisine çok elverişli bir beyanını yakalamış.

733) Zosime, I. III, s. 158.

734) (Bk. Libanius, Orat. Parent., bö. 71, s. 296; Ammien, 22, 9; ve Kodeks Teodosius, Kitap XII, başlık I, yasa 50-55; Godefroy'nin Bilimsel İncelemeleri, cilt IV, s. 390-402.) Bununla birlikte, çok sayıda bilgi ve belge olduğu halde, **Curioe**'ler konusu, bugün de, İmparatorluk tarihinin en karanlık bölümünü oluşturmaktadır.

735) **«Quae paulo ante arida et siti anhelantia visebantur, ea nunc perlui, mundari, madere; fora, deambulacra, dentibus populis frequentari; dies festos, et celebrari veteres, et novos in honorem principis consecrari.** (Mamertin, XI, 9.) Özellikle, Nikopolis kentini ve Augustus'ün başlattığı Aktiyak oyunlarını yeniden kurdu ve canlandırdı.

736) Julianus, Mektup XXV, s. 407-411. Yunanistan'ın çökmesine büyük bir ışık tutan bu mektup, Bletterie râhibi'nce unutulmuş ve, Lâtince çevirmenince **tributum**, **populus** karşılığıyle çevrilerek, esas *yazarının kime* aksi bir anlam verdirilmiştir.

737) Argos'tan yaklaşık elli stad ya da altı mil uzaklıktaki Misen'ler, saltanat sürmekteydi. Arka arkaya ün salmış olan bu kentler, Yunanlı ozanlarca birbirine karıştırılmışlardır. (Strabon, I. VIII, s. 579, baskı Amstel. 1707.).

738) Marsham, Canon. Chrono., s. 421. Herkül'e dek çıkan bu soy kütüğü şüpheli olabilir. Bununla birlikte, doğru yapılan araştırmalardan sonra, Makedonya kralları Yunanlıların gözünde büyük bir önem kazanmadığı bir zamanda olimpiad oyunlarının hakem'erince tanınmış oldu (Herodot., I. V, bö. 22). Acheen Birliği Filip'e karşı o'duğunu açıklayınca Argos'un temsilcileri geri çağrıldı. (Tit. - Liov., XXXIII, 22.).

739) Libanius (Orat. Parent., bö. 75, 76, s. 300, 301) onun uzdilliğini övmektedir. Socrate (I. III, bö. 1), senato önünde Julius Caesar'dan beri söylev veren tek hükümdarın Julianus olduğunu söylemekle yanlışlığa düşmüştür. Neron'un tüm öncel'eriyle bir kısım ardılları, toplu'uğa karşı konuşma yeteneğine râhip bulunuyorlardı. Birçok örnekle, bunların senato'da konuştukları tanıtlanabilir.

740) Ammien (XXII, 10) bu adalet yöntemlerinin iyi ve noksan yönlerini, yansızlıkla ortaya koydu. Libanius (**Orat. Parent.**, bö. 90, 91, s. 315) valnız iyi yanını gördü. Çizdiği tablo, hükümdarın kişiliğini övse de, hiç değilse yargıçlık görevlerini belirtmektedir. Naziane'li Greguvar (**Orat.**, IV, s. 120),

bir yandan, dini geri getirici'nin erdemlerini görmezlikten gelip küçük yanılgılarını abartırken, alaycı bir edâ ile, Şanzelizedeki Minos ve Radamante arasında oturmayâ layık bir yargıç olur mu, diye sormaktadır.

741) Julianus'ün onaltı aylık saltanatı sırasında çıkardığı yasalar arasından elli dördü Teodosius ve Justianus kodeks'erine alınmıştır. -(Gothofred., **Chron. legum,** s. 64-67.). Beletteri'e râhibi (cilt II, s. 329-336) Julianus'ün Latinliği üzerinde bir fikir edinmek üzere bu yasalardan birini seçti. Üslûbu sinirli ve titiz olmakla birlikte çok temiz olarak Yunanca yazmaktadır.

742) ..... Ductor fortissimus armis;
Conditor et legum celeberrimus; ore manuque.
Consultor patriae; sed non consultor habendae
Religionis; amens tercentûm millia divûm.
Perfidus ille Deo, sed non et perfidus orbi.
(Prudent., **Apotheosis,** 450, v.b.)

Yüce gönüllü bir duygu, hıristiyan ozanı sanki olağan ortahalliliğinin üzerine yükseltmiş gibi gelmektedir.

743) (**Orat.** VII, s. 212.). Yunan dilinin çeşitliliği ve söz kurma kolaylığı bile onun sofuca duygularını belirtmekte yetersiz kalmaktadır.

744) Naziane'li Greguvar'ın (cilt I., s. 49-134, Paris 1630) yapıtlarında söylevleri iki ayrı kısımda bölünmüş durumdadır. Bk. bu uzun sövüp saymalar -- *Julianus'ün ölümünden yaklaşık altı ay sonra, cenazesi Tarsus'a aktarıldığı zaman,* Greguvar'ca ve dostu Bazil'ce (IV, s. 133) yayımlandı (IV, s. 120). Jovianus o sırada henüz tahtta bulunuyordu (III, s. 54; IV, s. 117). Ben, 1735'de Lyon'da yayımlanmış ve «uyarıları» da kapsayan Fransızca bir çevirisinden yararlandım.

745) Bu sözen (hatip) zaman zaman uzdillik göstermişse de, kıskançlığı ve övünmeyi hiç bırakmamıştır. Söylevini gökyüzüne ve yere, insanlara ve meleklere, canlılara ve ölülere ve özellikle Konstansius'e yöneltmektedir. Sözlerine son verirken, Herkül sütunları gibi sürekli ve onlardan daha portatif bir anıt diktiğini savunmaktan da hiç çekinmemektedir.

746) **Nicomedioe ab Eusebio educatus episcopo, quem genere longius contingebat.** (Ammien, XXII, 9.) Julianus, bu Arlus'çu büyük papaz için her hangi bir minnettarlık sözü söylememektedir. Buna karşılık, lalası hadım Mardonius'ü övmekte, ve onun, genç öğrencisine Homeros'ün dehası ve belki de dini üzerine aşıladığı büyük hayranlığı dile getirmektedir. (Misopogon, s. 351, 352.)

747) Nazlane'li Greguvar, III, s. 70. Julianus, kanındaki bu azlılık damgasını silmek istemiş olmakla suçlandı: belki bununla bir **taurobole** (bir mez-

hebe göre, kurban kanıyla vücudünü bulamak) söz konusudur. (**Baronius**, Kilise Yıllıkları, A.D. 361, No. 3, 4.)

748) Julianus (**Epist.** V, s. 454) kendisinin yirmi yaşına dek hıristiyan kaldığını İskenderiyelilere söylemiştir. Ateşli bir hıristiyan olduğunu belirtebilirdi.

749) Aziz Greguvar'ın yazılarında da (III, s. 58), ve Sozomene'de (I. V., bö. 2.) onun hıristiyanlık eğitimi ve de kilise eğitimi için söylenenlere bakınız. Piskopos olmadı; eğer olsaydı, belki de aziz olabilirdi.

750) Gallus'ün yüklendiği *iş çabucak tamamlandı*. Aziz Greguvar, Julianus'ün dinsel varlıklara saldıran elinin değdiği her şeyi toprağın reddettiğini ve devirdiğini söylemektedir (III, s. 59, 60, 61).

751) **Filozof** (eski **kitap parçası**, s. 288) bu münzevirlerin taktıkları demir zincirleri gülünç halde betimliyor (Bk. Tillomont, Kilise Anıları, cilt IX, s. 661, 662.). Putperest yazar, bu münzevilerin, çok tanrılıktan ayrılmaları sonunda kötülük şeytanlarının ellerine düştüklerini ve onların işkencesi altına girdiklerini sanmaktadır.

752) Bk. Julianus (**apud Cyrill.**, I. VI, s. 206; I. VIII, s. 253, 262). «Sizin onaylıyacağınız tarzda ölüler için ağlamayan bir mezhep sapkınlarına zulümde görünmektedir Ama, daha sonra, aziz Paulus'ün, İsâ'nın ve Müsâ'nın öğretisinin de hıristiyanların Teslis'inden söz etmediğini (öğretmediğini) savunmaktadır.

753) Libanius, **Orat. Parentalis**, bö. 9, 10, s. 232, v.b.; Nazianze'li, Greguvar, **Orat.** III, s. 61; Eunapius, **Vit. Sophist. in Maximo**, s. 68, 69, 70, baskı Commelin.

754) Çağdaş bir filozofumuz, tek tanrıcılıkla çok tanrıcılığın, insan ruhunda meydana getirdikleri şüphe ya da inançla ilgili olarak, etkisini esprili bir tarzda karşılaştırmaktadır. (Bk. **Hume's Essays**, cilt III, s. 444-457, in-8°, baskı 1757.)

755) Kibele, İkinci Pün savaşının sonuna doğru İtalya'da karaya çıktı. Romalı kadınların alçak gönüllülüğüne zarar vererek erdemini tanıtlayan râhibe Klaudya (Claudia)'nın tanısığı birçok tanıklarla doğrulanmıştır. Drakenborch (**ad Silium Italicum**, XVII, 33) bu tanıklıkları derledi. Tite - Live'nin (XXIX, 14) bu olay üzerine dikkatli bir kararlılıkla eğildiği görülmektedir.

756) (**Orat.** V, s. 161.) Ayrıca, Quirinale dağına gökyüzünden düşen **Ancilla** ya da kutsal koruyuculara tam inancını da belirtmektedir. Bundan başka, bu tanrısal armağanları bırakıp haçı yeğleyen hıristiyanların garip körlüklerine de acımaktadır. (**Apud Cyrill.**, I. VI, s. 191.)

757) Julianus'ün Söylevleri'ndeki eğretileme (istiâre) ilkelerine bakınız. (VII, s. 216-222). Bir zırva ya da çelişkili doktrinin, kimse tarafından keşfe-

dilemiyeceği için tanrısal olmalıdır, diyen yazarların düşünce düzeni Julianus'-ünkinden daha kötüdür.

758) Eunape, bu filozoflar üzerine yanlı ve bağnazca bir tarih yazdı ve bilgin Brucker (Felsefe Tarihi, cilt II, s. 217-303) bunların karanlıkta kalan yaşamlarına ışık tutmak ve anlaşılamayan sistemlerini aydınlatmak için çok zahmet çekti.

759) Julianus (**Orat.** VII, s. 222). En ateşli ve en tutkulu bağlılık ona yeminler ettiriyor ve bu gizemli kutsallardan çoğunun gizini açarken ürperiyor, ancak, inanmayanların alayına uğramamak için bunları ortaya çıkarmıyordu.

760) Julianus'ün beşinci söylevine bakınız. Ne var ki, Platon okulu'nca ortaya atılmış tüm eğretileme (istiâre)'ler Atys üzerine Catulle'nin küçük bir parçası bile olamazlar.

761) Caesar'lar (s. 308) —Spanheim'in notları ve aydınlatmaları—, Cyrille'deki bölümler (I. II, s. 57, 58), ve özellikle, dostluk güveni içerisinde vali Salluste'ye hitap edilen Tanrıbilimsel Söylevler(in Solem Regem, s. 130-158)'e bakarak Julianus'ün gerçek dini için bir karara varılabilir.

762) Julianus bu «bayağı» düşünceyi, çok beğendiği Markus Aurelius'ü kasdederek benimsemektedir (**Caesares**, s. 333). Stoykacılar ve Platoncular cisimlerin benzeyişiyle ruhların arılığı arasında ikircimli kalıyorlardı. Ama, en ağır başlı filozoflar, inanmıyanların oluşturduğu bir kuşağın ölümsüz tanrılarını aç bırakabileceği yolunda Aristofan'ın ve Lucianus'ün şakalarını ciddiye alır gibidirler. (Bk. Spanheim'in gözlemleri, s. 288, 444, v.b.)

763) (Julianus, Mektuplar, XLI.) Başka bir yerde güneşe tanrı adı veriyor ve onu Tanrı'nın tahtı olarak adlandırıyor. Platoncuların teslisine inanıyor ve hıristiyanları, ölümlü **logos**'u ölümsüz bir **logos**'a yeğ tuttukları için kınıyor.

764) Eunape sofistleri, çöl azizleri gibi tansıklar yapmaya başladılar. Ne var ki bunların imgelemeleri o denli karanlık değildi. Boynuzlu ve kuyruklu şeytanlar yerine Jamblique yakın çeşmeleri ve aşk perilerini çağırıyordu: İki güzel çocuk, **Eros** ve **Anteros**, suların içinden çıkıyor, onu bebaları gibi kucaklıyorlar ve o ağzını açar açmaz çekilip gidiyorlardı (s. 26, 27).

765) Eunape, sofistlerin, saf Julianus'ü elden ele dolaştıran sofistlerin oyununu içtenlikle betimlemektedir. Bletterie râhibi bu komedyanın planını iyice kavramış ve çok açık biçimde gözler önüne sermiş bulunmaktadır. (Julianus'ün Yaşam Öyküsü, s. 61-67.).

766) Bir korku anında Julianus haç çıkarmış ve şeytanlar kaybolmuşlar-

dir, diyor. Nazianze'li Greguvar (**Orat.** III, s. 71.) Korkunun şeytanları yakaladığını varsayıyor. Halbuki putperest râhipler, şeytanların öfkelendiğini söylemiş'erdir.

767) Dion (Chrysostôme) Krisostomos, Temistius, Proclus ve Stobe dine alıştırmanın korkularını ve sevinçlerini anlamamıza o'anak sağlıyorlar. **Tanrısal Elçilik'in** bilgin yazarı (V. I, s. 239, 247, 248, 280, baskı 1765), sisteminin verdiği enerjiyle ve ustalıkla onların sözlerini aktarıyor.

768) Julianus'ün alçak gönüllülüğü, bunlar hakkında birkaç anlasılmaz sözcükten başka bir şey söylemesini engelledi. Ne var ki Libanius, dindar kahramanın perhizleri ve görüntüleri üzerinde keyifle durmaktadır (**Legat. ad Julian**, s. 157; ve **Orat. Parenta.**, bö. 83, s. 309, 310.).

769) Libanius (**Orat. Parent.**, bö. 10, s. 233, 234). Gallus, kardeşinin dinden gizli olarak ayrılışından şüphe etmekte haklıydı. Aslına uygun olarak bakılabilecek bir mektupta, **atalarının** dinine bağlı kalması için onu isteklendirmektedir. Bu öğüt, biraz zamansız gibi görünmektedir. (Bk. **Juliani** Op., s. 454; ve Jovianus Tarihi, cilt II, s. 141).

770) Greguvar (III, s. 50) dinden dönen genç veliahdın koruyucusu olduğu için Konstansius'ü — insanlığa aykırı bir davranışla — kınamaktadır. Fransızca çevirmeni (s. 265) bu deyişlerin mektuba alınmamış olmalıdır, diyerek uyarıda bulunma özenini göstermiştir.

771) Libianus, Orat - Parental., bö. 9, s. 233.

772) Fabricius (**Biblioth. Groec**, I. V, bö. 8, IP. 88-90) ve Lardner (**Heaten Testimonie**, V. IV, s. 44-47), Julianus'ün hıristiyanlığa karşı giriştiği hareketten bugüne kalan her şeyi özenle derlemiş bulunmaktadırlar.

773) Julianus'ün ölümünden aşağı yukarı yetmiş yıl sonra, çok gereksiz sözlerle yazı yazmaya kalkışan aşağılık bir yazar, Sidon'lu Filip'in girişmeye cesaret ettiği bir işi yerine getirmiştir. Kiril'in eserl, en elverişli yargıçları bile tam anlamıyle tatmin etmemişti. Bletterie râhibi (Jovianus Tarihine Giriş, s. 30-32), her zaman ko'ayca rastlanamıyan bir **tanrıbilimci filozof'un** Julianus'ü çürütmesini istemektedir.

774) Dostuna yardım etmiş olmasından kuşkulanılan Libanius (**Orat. Parental.**, bö. 87, s. 313) bu eserl Porfirus'ün yazılarına yeğ tutmaktadır. (**Orat. IX, in necem Juliani**, s. 255, baskı Morel). Sokrat, (I. III, bö. 3) bu kanıya katılmamaktadır; ne var ki, peşin yargı Libanius'ü şaşırtmışsa, bundan dolayı, artık o sıra yaşamayan bir hükümdara dalkavukluk etmekle de suçlanamaz.

775) Libanius (**Orat. Parental.**, bö. 58, s. 283, 284) dostu imparatorun

hoşgörü ilkelerini ve tutumunu uzdilliilik'e açıklamıştır. Bostra halkına yazdığı dikkate değer bir mektupta Julianus de (**Epist.** 52) ılımlılığından sözetmekte ve, Ammien'ce doğrulanan, Nazianze'li Greguvarca eleştirili açıklaması yapılan çabasını belli etmektedir. (**Orat. III**, s. 72).

776) Yunanistan'da Minerva tapınakları, Konstansius'ün ölümünden önce, Julianus'ün doğrudan buyruğuyle açıldı (Libanius, (**Orat. Parental.**, bö. 55, s. 280); Atinalı'lara yaptığı bildiride kendisinin de puta tapar olduğunu açıklamaktadır. Bu kanıt, Ammien'in acele olarak ileri sürdüğü ve Julianus'ün Konstantipolis'de paganizm tanrılarına bağlı olduğunu anladığına ilişkin sanısını çürütmektedir.

777) Ammien, XXII, 5; Sozemene, **I. V**, bö. 5. **Bestia moritur, tranquillitas redit ... omnes episcopi qui de propriis sedibus fuerant exterminati, per indulgentiam novi principis ad ecclesias redeunt.** (Jerôme, **adversus Lucilerianos**, cilt II, s. 143). Optatus, güvenliklerini bir «dinden ayrılmış»'a borçlu olmalarından dolayı Donatist'leri kınamaktadır. (**I. II**, bö. 16, s. 36, 37, Dupin baskısı).

778) Payen inancının yeniden kurulması Julianus (**Misopogon**, s. 346), Libianus (**Orat. Parental.**, bö. 60, s. 286, 287; ve **Orat. Consular. ad Julian.**, s. 245, 246, baskı Morel), Ammien (XXII, 12), ve Nazianze'li Greguvar'ca betimlenmiştir (**Orat IV**, s. 121). Bu yazarlar, önemli olan ve olmayan olaylar üzerinde birleşiyorlar. Ama, Julianus'ün gösterdiği aşırı dinsel bağlılığı üzerine ileri sürdükleri görüşlerdeki değişiklik, vicdanını, tutkulu hayranlığını, ılımlı kınamasını ve yanlı sövüp saymalarını belirtmektedir.

779) Bk. Julianus (Mektup 49, 62, 63), ve, başını ve sonunu göremedikse de, uzun ve meraklı bir pasaj (s. 288-305). Pontif hükümdar, Mûsa tarihiyle ve hıristiyanların disipliniyle alay etmektedir. Yunan ozanlarını Yahudi ozanlarına yeğlemekte ve bir cizvit düzeniyle İmgeler'in görece inancının kusurunu örtmeye çalışmaktadır.

780) Julianus, bu dinsiz mezheplerin ve eserlerinin ortadan kaldırılmasına sevindiği zaman bir pontif rolü yapıyordu (s. 301). Ama, kendi sistemine zıt olan kanılar ve kanıtları insanlardan gizli tutmak isteyince bir filozofa yakışmıyacak davranış içine girmiş oluyordu.

781) Belli etmeden anlatmak istiyordu ki, hıristiyanlar, acıma maskesi altında payen dinindeki ailelerin çocuklarını kaçırıyorlardı. Bir gemiye koyuyorlar ve uzak bir memlekete götürdükten sonra onları yoksulluğun ve köleliğin kucağına atıyorlardı. Böyle bir suç tanıtlanmış olsaydı yalnızca bir yakınma ile yetinilmez ve azalandırılırdı.

782) Nazianze'li Greguvar bu konuda, sırasıyle şaka, ruhundaki görüş keskinliği ve dialektik kullanıyor (**Orat.** III, s. 101, 102, v.b.). Bu boş öykünmenin deliliğini gülünç hale sokuyor ve, Yunan masallarından hangi ahlâk ve tanrıbilim dersleri alınabileceğini inceleyerek eğleniyor.

783) Pontiflerinden birini hıristiyan piskopos ve rahipleriyle gizli görüşme yapmakla suçlamakta (Mektuplar 62), ve bu suçlamaya 63'üncü mektubunda yeniden değinmektedir.

784) Penelope'den iki kat daha fazla sabırlı olmuş Ceres râhibesi Kalliksene'nin bağlılığını övmektedir. Onu ödüllendirmek için Pessinus'de Friji tanrıçasının râhibesi adını vermiştir. (Julianus, Epit. 21). Hierapolis'li Sopater'in kararlılığını da övmektedir - ki, Konstansius ve Gallus, bir çok kez onu hıristiyan yapmak için ricalarda bulunmuşlardı.

785) (**Orat. Parental.**, bö. 77, s. 302.) Julianus, Liblanus ve onlardan yana olan öbür yazarlar da çok zaman ayni şeyi söylemektedirler.

786) Ammien, hiç bir şeyi örtbas etmeye kalkışmaksızın, Julianus'ün tüm kâhinlik yöntemlerini denediğini ve bu alandaki merakını ve saflığını anlatmaktadır.

787) Julianus (Mektuplar. 38). Filozof Maksimus'e yazdığı üç mektupta da (15, 16, 29), güvenç ve dostluk duyguları içinde derdini dökme sözleri yer almaktadır.

788) Eunape (**in Maximo**, s. 77, 78, 79) (**in Chrysanthio**, s. 147, 148) içinde bulunduğu yüzyılın en önemli olayları olarak görünen bu öyküleri kuruntuyla anlatıyor. Bununal birlikte, Maksimus'ün dayanıksızlığını da saklamıyor. Liblanus (**Orat. Parental.**, bö. 86, s. 301) ve Ammien (XXII, 7) Konstantinopolis'teki kabulünü betimlemektedirler.

789) Lidya'yı terketmek istemeyen Krizante, bu eyaletin büyük râhibi olarak atandı. Görevinde takındığı dilini tutucu ve ılımlı davranış devrimden sonra da huzurunu bozmadı ve hıristiyan papazları Maksimus, Priskus'e v.b. zulümde bulundukları halde o, sessizce yaşamını sürdürdü. Brucker bu bağnaz sofistlerin serüvenlerini derledi (cilt II, s. 281-293).

790) Bk. Libianus (**Orat. Parental.**, bö. 101, 102, s. 324, 325, 326), ve Eunaplus (**Vit. Sophist. in Prooeresio**, s. 126). Kafalarında bu kötü ve saçma umutları tasarlamış olan kimi öğrenciler bu yüzden uzaklaştırıldılar. (Greg. de Naz., **Orat. IV**, s. 120.) Tillemont'un bölümlerinden birinin başlığı «Julianus'ün sarayı, değerden düşmüş (perdu) filozof ve kimse'erle dolmuştu.» biçiminde olup gerçeği yansıtması dolayısıyle üzücüdür (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 930).

791) XIV. Lui'nin saltanatı sırasında da öyle zamanlar oldu ki, her sınıftan insanlar **din değiştiren** sanını almaya can attılar. Bu deyim, protestanları kilise'ye yeniden döndürmek için uğraşanların çabasını ve başarısını anlatıyordu. Sözcük ile düşüncenin kullanılmaz hale geldiği anlaşılmaktadır.

792) Libanius'ün kullandığı enerjik deyimlere bakınız. Olasılıkla bunlar Julianus'ün kendi deyimleridir **(Orat. Parental.**, bö. 59, s. 285.)

793) Nazianze'li Greguvar hıristiyan Cesarius'ün kararlılığını değerlendirmek isterken, Cesarius'ün, çok büyük bir hasımla çekiştiğini itiraf etmektedir. Sövüp saymalarında (Dinden Ayrılan)'a, az da olsa incelik ve cesaret tanımaktadır.

794) Julianus (Mektuplar 38; Ammien, XXII, 12.) **«Adeo ut in dies pene singulos milites carnis distentiore sagina victitantes incultius, potûsque avidiate correpti, humeris impositi transeuntium per plateas, ex publicis aedibus ... ad sua diversoria portarentur.»** Sofu hükümdar ile kendisine gücenilen tarihçi aynı sahneyi betimliyor ve İllirya ile Antakya'da aynı etkileri doğuran nedenler sürüp gidiyor.

795) Saint Grégoire, **Orat.** III, s. 74, 75, 83-86; ve Libanius, **Orat. Parental.**, bö. 81, 82, s. 307, 308. Bu sofist, askerlerin dinden dönmesi yolunda harcanan paraları doğruluyor ve belgelendiriyor.

796) Bu, Julianus'ün yirmi beşinci mektubudur. Alde (Venet. 1409) ondan söz ediyor, ama, ondan sonra gelmiş olan Petau ve Spanheim, haklı olarak bu şüpheyi siliyorlar. Sozomene (I. V, bö. 22) bu mektubu söz konusu ediyor; ve aziz Greguvar (Orat. IV, s. 3) ve Julianus'ün kendisi de (Fragmanlar, s. 295) konuyu anıyorlar.

797) La Misnah, Musa dinini terkedenlere ölüm cezası verilmesini söylüyordu. Marsham (Canon. Chron., s. 161, 162, baskı in-fol. Londra, 1672) ve Basnage (Histoire des Juifs, cilt 8, s. 120), çabava nasıl hüküm verildiğini açıklamaktadırlar. Konstantinus, hıristiyanlığı kabul edecek Yahudileri korumak üzere bir yasa yayımladı. (Kodeks Teodosius, I. XVI, başlık 8; Yasa 1, Godefroy, cilt 6, s. 215).

798) **Et interea** (Magnensius savaşı boyunca) **Judoeorum sedilio, qui patricium nefariè in regni speciem sustulerunt, oppressa.** (Aurelius Vivtor, In Constantio, bö. 42. Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt 4, s. 379, in-4°.)

799) Reland, Tiberias kentini ve sinagogunu betimlemektedir (Palestin, cilt 2, s. 1036-1042), yaptığı tasvirler ilginçtir.

800) Basnage, Konstantinus ile ardılları zamanındaki Yahudilerin durumunu çok güzel betimlemiştir. (Cilt 8, bö. 4, s. 111-153).

801) Relan (Palestin., I. 1, s. 309, 310; I. III, s. 838) Kudüs ile bitişik toprakların betimlenmesinde net ve akılcı bir yöntem uygulamıştır.

802) Bay d'Anville'in az bulunan ve ilginç bir yapıtını inceledim (Eski Kudüs üzerine; Paris, 1747, s. 75). Eski kentin çevresi (Eusebius, İncil Hazırlığı, I. IX., bö. 36) yirmi yedi stad ya da iki bin beşyüz elli tuvaz idi. Yeni yapılmış bir plan, yeni kentte ancak bin dokuz yüz seksen fersah sonucunu vermektedir. Yerinden kımıldatılması ya da birbirine karıştırılması mümkün olmayan doğal sınır göstergeleri çevre uzunluğunu belirlemektedir.

803) Bk. aziz Jérôme'nin (cilt I, s. 102; cilt 6, s. 315) ilginç iki pasajı ve Tillemont'nun çok sayıda ayrıntılı bilgileri (İmparatorlar Tarihi, cilt 1, s. 569; cilt 2, s. 289, 294, baskı, in-4°).

804) Eusebius, **in. Vit. Constantini**, I. III, bö. 25-47, 51-53. İmparator, Mambre meşesi yakınındaki Zeytin dağı'nda Betleen'de de kilise'er yaptırdı. Sandys (**Travels**, s. 125-133), Bruyn'ün plânını verdiği İsâ Gömütü (saint Sepulcre)'nü betimlemektedir.

805) Bordo'dan Kudüs'e gidiş yol kılavuzu hacıların yararlanması için 333 yılında oluşturuldu; Jerôme (cilt I, s. 126) Bretonların ve Hintliler'in Kudüs yolculuğu yaptıklarını söylemektedir. Vesseling buna, bu kuruntulu salgının nedenlerini tartıştığı, aklı başında ve bilgili bir önsöz eklemiştir. (Itinerar., s. 537-545.)

806) Çiçeron (**de Finibus**, cilt I) bu imgeleme etkisini mutlu bir biçimde dile getirdi.

807) Baronius (Annal. Ecclés. A.D. 328, No. 42-50) ve Tillemont (Kilise Anıları, cilt 7, s. 8-16) Konstantinus zamanında haç'ın tansıksal **bu'unuşunu** anlatıp savunuyorlar. Ürettikleri tanıklıklar arasında Paulin'in, Sulpicius Severus'ün, Rufin'in, Ambroise'nin ve belki de Kudüs'lü Kiril'in tanıklıkları da en eskileri arasında bulunmaktadır. Eusebius'ün sessiz kalışı Bordo Yol kılavuzu'nun bu konuda bir bilgi kapsamayışı düşünenleri tatmin etmekte ve İnanan'ların da canını sıkmaktadır. (Bk. Jortin'in aklı başında uyarıları, cilt 2, s. 238-248.).

808) *Paulinus'ün savına göre böyle bir buluşun nedeni vardı.* (**Epist.** 36. Bk. Dupin, Bibliothéque Eccles., cilt III, s. 149.) Kirillus'ün retoriginden gerçek bir çiçek olayı sonucu çıkarılmış gibi görünüyor. Kutsal Bâkire'nin sütü sâyesinde aynı tansığın yeniden oluşması gereklidir (Erasmi Opera, cilt. I, s. 778. Lugd. Batau, 1703, in Colloq. de Peregrinatione religionis ergo), ve aziz başları ve birçok kilisede rastlanan kutsal kalıntıların da yenilenmiş olması gerekir.

809) Jerôme (Hieronymus) (cilt I, s. 103) yakın bir köy olan Betleem'de oturuyordu, kişisel bilgisine göre Kudüs'ün nasıl bozulduğunu betimlemektedir.

810) **Gregor - Nyssen. apud Wesseling**, s. 539. Dinsel haçların uygulanmasını ve kötüye kullanılmasını suçlayan mektup, protestan tartışmalarında güzel sözlerle nitelenirken, katolik tanrıbilimcileri cezalandırıyor izlenimi vermektedir.

811) Benimsemiş olduğu ortodoks papazlığından ayrıldı. Diyakos olarak çalıştı ve, Arius'çu papazlarca ikinci kez mahkûm edildi. Zamanla durumunda değişiklik oldu ve İznik simgesine uyarlık göstermeye özen gösterdi. Onun anısına saygı ve bağlılık gösteren Tillemont (Kilise Anıları, cilt VIII.) erdemlerinden eserinin ana kısmında söz ettiği halde yanılgılarını, cildin sonundaki notlar arasına, göze çarpmaz biçimde, koymuştur.

812) **Imperii sui memoriam magnitudine operum gestiens propagare**, (Ammien, XXIII, I.) Kudüs tapınağı, dinsiz olanlar arasında da ün yapmıştı. Payen'lerin her kentte birçok tapınakları vardı. (Sişem'de beş, Gazza'da sekiz ve yüz yirmi dört tane de Roma'da vardı.) Ne var ki Yahudi halkın zenginliği ve dini, sanki bir tek yerde toplanmıştı.

813) Bilgin ve inakçı (dogmatique) Warburton, Jullanus'ün gizli amaçlarını değerlendirdi. Etkileyici güdüleri ve Yüce Varlık'ın alması gerekli tutumu ustaca çizmektedir. **Julianus** başlıklı söylevi (İkinci baskı, Londra 1751), onun okuluna yapılan kınayıcı savları bildirilmektedir.

814) Burada Maimonides, Marsham, Spencer, Leclerc, Warburton v.b. lerini sayabilirim. Bunlar, kimi boş inançlı tanrıbilimcilerin budalığı, yalanları ve korkularıyla alay etmişlerdir. (Bk. **Legation divine,** cilt IV, s. 25, v.b.)

815) Julianus (Fragment, s. 295) onu saygıyle adlandırıyor ve başka bir yerde ondan daha da saygıyle söz ediyor **(Epist.** 63). Hıristiyanları, Yahudilerin dinine önce inanmak ve sonra da ondan vazgeçmiş olmakla —iki kez— suçluyor. Onun inancına göre, Yahudilerin tanrısı **gerçektir,** ama **tek** değildir. **(Apud Cyril.,** I. IX, s. 305-306.)

816) Krallar'ın birinci kitabı, VIII, 63; Chroniques'lerin ikincisi, VII, 5, Jozef, Antiquit - Jud. I. VIII, bö. 4, s. 431, baskı Havercamp. Bunca kurbanın kanı ve dumanı ortalığı allak bullak edeceğinden Lightfoot bunlar bir tanrıkla yok etti. Le Clerc **(ad loc.)** sayıların doğruluğundan şüphelenmeye cesaret ediyor.

817) Julianus, Epist. XXIX, 30. La Bletterie bu mektuplardan ikincisini çevirmeyi ihmal etmiştir.

818) Nazianze'li aziz Greguvarın kitabında (**Orat.** IV, s. 3) ve Thedoret'-de (I. III, bö. 30). Yahudilerin çabasına ve sabırsızlığına bakınız.

819) Bu büyük cami, M.S. 644'de ölen ikinci halife Ömer tarafından yaptırıldı. Câmi, eski Yahudi tapınağının yerini kaplamaktadır ve yediyüz elli tuvaz, ya da bir Roma mili çevresindedir (Bk. Kudüs, d'Anvil'e, s. 45).

820) Ammien, Julianus'ün düşüncelerini aktarmadan önce 363 yılının konsulus'lerini bildiriyor. **Templum .... instaurare sumptibus cogitibat immodicis.** Warburton, bu tasarıyı daha yukarılara çıkarmak için gizli bir istek beslemektedir. Ama böyle eserin tamamlanması için birkaç yıl gerekli olduğunu herhalde bilecekti.

821) Socrate, Sozomenes, Théodoret, filostorgius (Philostorgius gibi sonraki tanıklar, bu öyküye yeni bir ağırlık katmayan birtakım çelişkiler katmışlardır. Basnage'nin (Yahudi'ler'in Tarihi, cilt VIII, s. 157-168) Warburton'ün yanıtlarıyle (Julianus, s. 174-258) itirazlarını karşılaştırınız. Piskopos, haçların tansıksal görünümünü ustaca açıkladı.

822) Aziz Ambruvaz (Ambroise), cilt II, Mektuplar, IV, s. 946 Benedictin'ler. Bağnazlık'a dolu bu mektubunu, bir sinagogu yakan ve bir sivil majistra'ca mahküm edilen bir piskoposu haklı göstermek için yazmıştır.

823) Krisostomos, cilt I, s. 580, **adversus Judoeos et Gentes,** cilt II, s. 574; **de S. Babyrlâ,** Montfaucon baskısı. Ben, ortak ve doğal varsayımı benimsedim; ama, bu uzun vaazları 383 tarihindeymiş gibi gösteren benediktll bilgin, bunların hiçbir zamanı söylenmemiş olduğuna inanmıştır.

824) Greg. de Nazianze, **Orat.** IV, s. 110-113.

825) Ammien, XXIII, I. **«Cum itaque rei fortiter instaret Alypius, Juvaretque provinciae rector, metuendi globi flammarum, prope fundamenta, crebris assultibus erumpentes feoere locum exustis aliguvties operantibus inaccessum, hocque modo elemento destinatius repellente, cessavit Inceptum.»** Warburton (s. 60-90) Julianus'ün ve Libanius'ün ağızlarından bir «mücize» sözü koparmaya çalışıyor, ve onbeşinci yüzyılda yaşamış bir hahamın tanıklığından söz ediyor. Bu gibi tanıklıklar ancak fazla iyilikçi yargıçlarca kabul olunabilir.

826) Din bilgini Lardner, bu ünlü tansığın gerçekliğ'nden şüphe etme cesaretini gösteren belki de tek hıristiyan eleştirmendir. **(Jewish and Heaten Testimonies,** cilt 4, s. 47-84). Aziz Hieronymus (Jérôme)'ün bu konuda sessiz kalışı aynı öykünün uzak'arda ün kazanmasına karşı Kudüs'de önemsiz kalmış olmasından kuşkuya düşmüş olabileceğini akla getirmektedir.

827) Nazianze'li Greguvar **(Orat. III,** s. 81). Bu yasa, Julianus'ün şaşmaz

kullanmasıyle doğrulanmış (teyid edilmiş) oldu. Warburton'un haklı olarak belirttiği gibi (s. 35) Platoncular ölülerin gizemli erdemine inanıyorlardı; Julianus'ün İsa adı için duyduğu nefret kendi boş inancının etkisinden de ileri gelmiş olabilirdi.

828) Julianus'ün fragmanı, s. 288, gülünç hale çeviriyor **(Epist.** VII), ve hoşgörü ilkelerini gözden yitiriyor.

829) Julianus tarafından bağnazlık ilkelerine göre anlamı bozulan bu iki dize, **(Epist.** 49) Aiolos'un Odysseus (Ulysse)'e rüzgâr vermeyi reddettiği sırada söylediği sözlerden alınmıştır (Odysseus, X, 73). Libainus **(Orat. Parental,** bö. 59, s. 286) çok yan tutucu bir yorumu haklı göstermeye çalışıyor. Bu savunuda yürek temizliği maskesi altında kıyıcılık ve yıkıcılık kendini göstermektedir.

830) Papazlarla ilgili bu yasalar Julianus'ün ağzından kaçırdığı sözcüklerde **(Epist.** 52); Greguvar'ın kapalı ve tumturaklı sözlerinde **(Orat.** III, s. 86, 87), ve Sozomenes'in oturnlu savlarında (bö. V, bö. 5) bulunmaktadır.

831) **Inclemens ... perenni obruendum silencio** (Ammien, XXII, 10; XXV, 5).

832) Julianus mektuplarında bulunan (42) buyruğu, Greguvar'ın **(Orat.** III, s. 96) sövüp saymalarıyle karşılaştırılabilir. Tillemont (Kilise Anıları, cilt VII, s. 1291-1294) bu nokta üzerinde eskilerle yenilerin ayrılıklarını göstermiştir. Hıristiyan'ara ders vermek doğrudan yasaklandı ve çok tanrılıların okullarına gitmek istemedikleri için öğretim ve eğitimleri de dolayısıyle yasaklanmış oldu.

833) **Kodeks Teodosius,** I. XIII, başlık 3, **de Medicis et Professoribus, leg. 5** (17 haziranda yayımlanmış, ve İtalya'da Spolette'de 25 temmuz, 363'-de kabul edilmiştir), — Godefroy'nin aydınlatmalarıyle, cilt V, s. 31.

834) Orosius, soylu kararı şöy'e övmektedir: **Sicut à majoribus nostris compertum habemus, omnes ubique prope modum ... officium quam fidem deserere maluerunt.** (VII, 30.) Hıristiyan bir sofist olan Proaeresius, imparatorun yandaşça lütfunu kabul etmeyi reddetti. **(Hyeronim, in Chron.,** s. 185, baskı Scaliger. **Eunapius, in Prooereslo,** s. 126.).

835) Kendi okulları için kitaplar yazma çaresine başvurmuşlardı. Apollinaris (yirmi dört kitaptan oluşan Kutsal Tarih) Homeros'ün, Pindare'nin, Eurlpides'in ve Menandre'nin hıristiyanlığa göre öykülemelerini yayımladı. Sozomene de, bunların, örnek aldıklarından aşağı kalmadıklarına, hattâ onları geçtiklerine inanmaktadır.

836) Julianus'ün majistralara gönderdiği yönerge böyleydi (Epist. 7) So-

zomenes'in (I.V., bö. 18) ve Socrates'in (I. III. bö. 13) ve, çağdaşlarının sağduyusunu bildiği için, kendini fazlaca kaptırmadan abartmaya sapmış olan Gregurar'ın savlarına dönüşmüş olmalıdır. (Orat. III, s. 94).

837) Libanius, **Orat. Parental.**, bö. 88, s. 314).

838) Nazianzeli Greguvar (Orat, III. s. 74, 91, 92. Sokrat, I. III, bö. 15 Teodoret, I. III, bö. 6.). Bununla birlikte onların çabasındaki şiddet nedeniyle, kl bu şiddet Julianus'ünkinden daha az yan tutucu değildi, bi:şeyi azaltmak gerekir.

839) Libianus'ün **(Orat: Parental, bö. 60, s. 286)** yumuşak deyimelri Greguva'ın hırslı ve tumturaklı sözleriyle **(Orat, III,** s. 86. 87) karşılaştırılırsa, iki sözcünün de aynı olayı anlattığına inanmakta güçlük çekilecektir.

840) Ermesa (Humus) ile Hamad arasında kurulu olan Restan ya da Aretuse bu yerlerden onaltı **mil** uzaklıkta, Selekus Nikator tarafından kuru'muş, hiç değilse onun adını almıştır. Kentin madalyonlarından, kuruluşunun 685'incl Roma yılına dek çıktığı anlaşılmaktadır. Selösid imparatorluğunun yıkılışında Humus ve Aretus, Arap Sampsiseramus'ün eline geçtl ve Roma'nın vassali haline gelen daha sonraki kuşak'arı Vespasianus'ün saltanatı sırasında hâlâ sürüyordu. (Bk. Anville'in eski harita ve coğrafyası, **Itineraria,** s. 188, ve Noris, **Epoch - Syro - Macedon.,** s. 80, 481, 482.)

841) Sozomenes, I. V., bö. 4. Şaşılasıdır ki, Greguvar ve Teoderet, itiraf ettirici papazın dinsel değerini gözlerinde artırması gereken bir durumu, hiç söz etmeden geçiştiriyorlar.

842) Libianus'ün irade dışı ve reddedilemez tanıklığı (Epist, 730, s. 350, 351, baskı Wolf, Amsterdam, 1738) aziz Greguvar'ın etkileyici bir biçimde betimlediği gibi, Markus'ün uğradığı işkenceyi ve onun gösterdiği sabrı anlatmaktadır. (Greg., **Orat. III, s. 88-91.**).

843) **Certatim eum sibi (Christiani) vindicant.** Le Clerc'in ve ilk yorumcuların (Bibliothèque ancienne et moderne, cilt III, s. 371), gerçek anlamını kötüye yordukları Yunanca bir sözcüğü La Croze ve Wolf de açıkladılar. **(ad Loc.)** Tillement da, Greguvar ile Theodoret'nin, bir yarı-Ariuscu piskoposu nasıl oldu da bir aziz gibi gördüklerini anlatmakta güçlük çekti (Kilise Anıları, cilt VII, s. 1309).

844) Bu nokta üzerine Salluste'nin verdiği bilgiye bakınız (Nazianzeli Greguvar, **Orat - III.** s. 90, 91). Libianus, aynı suçu işlemiş bir kimse için şefaat ediyor. Çok sayıda Markus'un ortaya çıkmasından korkulursa, da, Orion, tanrılara ayrılmış değerli eşyayı çalmış olsaydı, Marsyas işkencesiyle, yâni canlı canlı derisi yüzülmekle cezalandırılması gerekecekti. (Epist. 730, s. 349 - 351).

845) Greguvar (**Orat. III.**, s. 90). Piskopos, eğer (dinden ayrılmış)'ı kurtarmışsa, kendisine yapılan işkencelerin az bi'e olduğunu söylemektedir.

846) Strabon (I. XVI, s. 1089, 1090, baskı Amsterdam, 1707, Libanius (**Noenia**, s. 185 - 188. **Antiochia Orat,** XI, s. 380-381), ve Sozomenes (I. 5, bö. 109), Dafne tapınağını ve küçük ormanı betimlemektedirler. Wesselıng (**Itiner**, s. 581) ve Casaubon (*ad Hist.* Aug. **s.** 64), bu merak çekici noktayı aydınlatmaktadırlar.

847) **Simulacrum in eo Olympiani Jovis imitamenti aequ'parans magnitudinem** - (Ammien, XXII, 13.) Olympos Jupiter'i altmış ayak yüksekliğindeydi ve görüşünü yüz insanın yüzey toplamına eşit gibiydi. (Bk. râhip Gedoyn'un ilginç Anısı, Academie des Inscriptions, *cilt 9, s.* 198).

848) Hadrianus, gelecekteki durumunu, bu çeşmeye düşmüş bir yaprakta okumuştu. Kimyasal bir çalışmayla bu yaprak kurnazca hazırlanmıştı, diyor Vandale (**de Oracul**, s. 281, 282), İmparator, bu tehlikeli bilgilerin kaynağını kapattı. Ne var ki, boş inançlara değer veren Julianus'çe yeniden açtırıldı.

849) Ayrıcalık hakkı İ.Ö. 44'de, Antakya tarihiyle 92 yılında, satın alındı. (Noris - Epoch - Syro - Macedor, s. 139-174); bu ayrıcalık hakkı doksan olimpiyad vâdeliydi. Ne var ki, Antakya olimpiyat oyunları, Kommordus'ün saltanatından önce düzenli biçimde kutlanmadı. Bk. ancak kendi yurduyle ilgili konularda değerliliği ve ağırlığı bulunan yazar Jean Malala'nın Kronik'indeki ilginç ayrıntılar. (Cilt I, s. 290, 320, 372, 381)..

850) Augustus zamanında ölen Sosibius'un vasiyet ettiği onbeş altın talan.. Konstantinus çağında Suriye'nin çeşitli kentlerindeki gösteri ve oyunlar **Expositio totius Mundi,** s. 6 (Hudson, **Geograph. Minor.**, cilt III)'de karşılaştırılmıştır.

851) **Avidio Cassio Syriacas legiones dedi luxuria diffuentes et DAPHNİCİS moribus.** Bunlar, imparator Markus Aurelius'ün, özgün ve yaşamını yazan tarafından saklanmış mektubundaki deyişlerdir. (in Hist. Aug., s. 41). Cassius, Dafne'de görülen tüm askerleri oradan uzaklaştırıyor, ya da cezalandırıyordu.

852) **Aliquantum agrorum Daphnensibus dedit** (Pompeius) **quo lucus ibi spatiosior fieret; delectatus amoenitate loci et aquarum abundantia.** (Eutrope, VI., 14. Sextus Rufus, **de Provinciis,** bö. 16.).

853) Julianus (**Misopogon,** s. 361, 362) her zaman bu saflığını, hiç yapmacığa kalkışmaksızın ortaya koymaktadır.

853/1) Babylas, Antakya piskoposları listesinde Euseblus'çe anılmıştır

(Kilise Tarihi, I. VI., bö. 29, 30); Chrysostôme (cilt II, s. 536-579), Montfaucon baskısı) bir masal kahramanı gibi olan iki imparator üzerinde onu kazandığı başarıyı çok övmektedir. Tillemont (*Kilise Anıları*, cilt III, kısım 2, s. 287 - 302 - 459 - 465) bir şüpheci kesilmektedir.

854) Julianus (Misopogon, s. 361) ve Libanius (Noenla, s. 185), yakınına bir ölünün gelmiş olmasından dolayı Apollon'un huzursuz olduğunu söylemektedirler. — Hıristiyan eleştirmenler ise bu itirafı memnun'ukla anmaktadırlar. Ammien'in anlatışına göreyse (XXII, 12), Atinalılarca, Delos adasında uygulanmış tüm âyinlerle toprağın arındırılmasına girişildi.

855) Julianus (**Misopcgon**, s. 361) kesin olarak kabullenmediği bir suçu onlara yüklemiş olmaktadır. Ammien bu yüklemeyi **levissimus rumor** olarak işliyor ve olayı garip bir rahatlıkla anlatıyor.

856) **Quo tam atroci casu repente consumpto, ad id usque imperatoris ira provexit, ut quaestiones agitare juberet solito acrigres** (bununla birlikte, Julianus, Antakya majistralarının yumuşaklığını kınamaktadır), **et majorem ecclesiam Antiochioe claudi.** Bu kapatış, dinsel usullere aykırı bir biçimde oldu. Bletterie râhibi, Julianus'ün amcası ve onun öcünü almak üzere kullandığı başlıca ajan olan *Doğu kontu'nun ölümünü ayrıntılarıyle* anlatmaktadır (Julianus'ün Yaşam Öyküsü, s. 362-369).

857) Azçok şüpheli durumda bulunan kilise mensubu tarihçilerden başka, Ruinart'ın **Acta sincera**'sında aziz Theodoret'nin tutkusunu anabiliriz (s. 591). Julianus deyişleri iyi niyet belirtisi izlenimini vermektedir.

858) Julianus, Misopogon, s. 361.

859) Bk. Nazianeli Greguvar, **Orat.** III, s. 87. Sozomene'ye özgün bir tanık olarak bakılabilirse de, yansızlığını koruyamadığı görülmektedir. Gazza'da doğmuştu. Yüz yaşına dek yaşamış olan Malama piskoposu Zenon'u tanımıştı (I. VII, bö. 28). Philostorgius (I. VII, 4, Godefroy'nln bilimsel eleştirileriyle) *hıristiyanların tanrı sunaklarında* **gerçekten** *kurban edildiklerini*, v.b. söylemektedir.

860) Ammien (XXII, 11), Nazlanze'li Greguvar (**Orat.** XXI, s. 382, 385, 389, 390) ve Epiphane (Hoeres. 76) Kapadokyalı George'nin yaşamını ve ölümünü anlatmaktadırlar. İki azizin sövüp saymaları güvensizlik yarattı, tutkulu olmayan ve yan tutmayan *bir dinsiz aynı şeyleri yapmazdı.*

861 George'nin öldürülmesinden sonra Julianus onun kitaplığını istedi ve bu kitaplardan sakladığı sanılan kölelere işkence yapılmasını buyurdu. Kendisi, Kapadokya'da öğrenimini sürdürürken ödünç aldığı ve suret çıkarttığı birçok el yazması eserlerin bulunduğu bu koleksiyon için övgülü sözler

söylemiştir. Şurası da bir gerçekti ki, Galileli'lerin tüm kitaplarının yok olmasını istiyordu. Kendisine göre yararsız görünen yapıtlarla değerli eserlerin karıştırılmasından korktuğu için tanrıbilim ciltlerinin tam listesini istiyordu.

862) Philostorgius'ün, Atanas yandaşlarını suçlu göstermesi kötü bir düşüncedir. (I. VII, bö. 2; Godefroy, s. 267).

863) **«Cineres projecit in mare, id metuens, ut clamabat, ne, collectis supremis, aedes illis extruerent; ut reliquis, qui deviare à religione compulsi, pertulere cruciabiles paenas, adusque gloriosam mortem intermerata fide progressi, et nunc Martyres appelantur.»** (Ammien, XXII, 11.) Epiphone, George'nin bir şehit olmadığını Arius'çulere tanıtlamaktadır.

864) Kimi Donatist'ler (Bk. Optatus Milev., s. 60, 303, baskı Dupin; ve Tillemont, Kilise Anıları, cilt VI, s. 713, in-4°), ve Prisciliianiste'ler (Tillemont, Kilise Anıları, cilt VIII, s. 517) katolik kilisesindeki azizlerin ve şehitlerin saygınlıklarını aynı biçimde zorla ellerine geçirdiler.

865) Gerçek Kapadokya azizleri olan Basile ve iki Greguvar George'nin, kendileri gibi bir aziz olduğunu bilmiyorlardı. Papa Gelase (M S. 494) aziz George'yi tanıyan ilk katolik, onu azizler aşamasına koymuştur: **«Qui Deo magis quam hominibus noti sunt.»** Onun eylemlerini, mezhep sapkınlarına yükleyerek,, reddetmektedir. Bu eylem belgelerinden, herhalde en eskilerinden olmayan, birkaç tanesi bugün de mevcuttur. Bulunan tüm öykülerin arasında, Kapadokyalı aziz George'nin, kraliçe Aleksandra'nın önünde **sihirbaz Atanas'a** karşı desteklediği savaşı seçebiliriz.

866) Bu dönüşümü güvenlikle veremiyorum, ama herhalde **son derece** olasıdır, diyebilirim.

867) Din bilgini Heylin'den (History of s. George, 2'nci baskı. Londra, 1633, in-4°, s. 429) ve Bollandist'lerden (Acta Sanctorum, mens-april., cilt III, s. 100-163), altıncı yüzyıldan, yâni Fillstin, Armenia. Roma ve Galya'daki Treves'de ona saygı duyulmaya başladığından beri aziz niteliğiyle George'ye gösterilmiş kutsamaların ilginç bir öyküsünü bulup çıkarmak mümkündür. Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de ün kazanması Haçlı seferleriyle olmuştur.

868) Bk. Julianus'un Mektupları.

869) Julianus, Mektuplar, X, ve Ammien, XXII, 11.

870) Bk. Atanas **ad Rufin**, cilt II, s. 40, 41; ve Nazlanze'li Greguvar (**Orat. III**, s. 395-396), baş papazın gösterdiği bu özenli ılımlılığın, ibâdetleri, perhizleri ve çektiği sıkıntı ve acılar denli değerli olduğunu, pek haklı olarak, söylemektedir.

871) Lucifer de Cagliari'nin kör dikkafalılığını izlemeye vaktim yok.

Onun serüvenlerini Tillemont'da (Kilise Anıları, cilt VII, s. 900-926), izleyiniz, ve itiraf ettirici papaz mezhep sapkını olmaya giriştikçe anlatı'sının yavaş yavaş nasıl değiştiğini görünüz.

872) **Assensus est huic sententioe Occidens, et, per tam necessarium concilium, Satanoe fauclbus mundus ereptus.** Luciferienler'e karşı Hieronymus (Jérôme)'ün canlı ve ustalıklı diyalogu (cilt II, s. 135-155) o zamanlardaki kilise politikasını çizmektedir.

873) George'nin ağustos ayında öldürüldüğünü varsayan Tillemont Atanas'ın çabalarını kısa bir arada topluyor. (Kilise Anıları, cilt VIII, s. 360.) Verona rahipler Meclisi kitaplığından alınmış ve Maffei markizince yayımlanmış (Osservazimi lettararie, cilt III, s. 60-92) özgün bir bölüm. Mısır aylarının hesabına göre doğru olarak kabul edilmiş birçok önemli tarihleri vermektedir.

874) Son sözcüklerin ikili anlamını korudum. Bir müstebitin, suç bulmak ve yaratmak isteğindeki ustalığını göstermektedir.

875) Julianus'ün Atanas hakkındaki niyetlerini ve tutumunu açıklayan üç mektubu 16, 10 ve 6 olarak sıralanmış olmalıdır. (Bk. Nazianzeli Greguvar, XXI, s. 393; Sozomene, Kitap V, bö. 15; Sokrat, I. III, bö. 14; Theodoret I. III, 69; ve Tillemont, Kilise Anıları, cilt VIII, s. 361-368, ki, Bollandistler'ce verilen belgelerden yararlanmıştır.)

876) Greguvar açıkça bunu kabul etmektedir. (Orat., IIII, s. 61, 62.).

877) Öfkenin ve akılsızlığın Optatus'e yaptırdığı yakınmaları dinleyiniz. (**De Schismat - Donatist.**, Kitap II, bö. 16, 16.)

878) Nazionzeli Greguvar, **Orat. III**, s. 91; IV, s. 133. Ayaklanmayı dürtükleyen Kayseri halkını övmektedir. (Bk. Sozomene, I. V, IV, II.) Tillemont (Kilise Anıları, cilt VII, s. 649, 650) tutumlarının **kamu düzenine** uygun olmadığını söylemek zorunluğunu duyuyor. Ama, büyük Aziz Basile bu şehitlerin bayramını her zaman kutladığına göre onların günahsız olduklarından şüphe kalmıyor.

879) Julianus, Maiuma'da, Gazza'nın limanı olarak kurulan yeni hıristiyan kentini mahkemeye verdi. Kent mahkûm oldu ve, bu karar her ne denli bağnazlığa verildiyse de, Julianus'ün ardılları tarafından yürürlükten kaldırılmadı. (Sozomene, I. V, bö. 3; Reland, Palestine, cilt II, s. 791.)

880) Greguvar (**Orat. III**, s. 93, 94, 95; **Orat. IV**, s. 114). Orose'nin tanıyamadığı Julianus'ün yakınlarının tanıklığına göre konuştuğunu söylemektedir. (Orose, 39).

881) Greguvar (Orat. IV, s. 123, 124) örnek bir tevekkül davranışı gös-

teriyor. Örneğin, Nazianze kilisesine el koymak isteyen Julianus'ün temsilcisi halkın ve piskoposun ayaklanmasına boyun eğmeseydi, yaşamını yitirecekti. **(Orat** XIX, s. 308.) (Bk. Chrysostome'nin düşünceleri, «Tillemont'un aktardığı», Kilise Anıları, cilt VII, s. 575).

882) Bu masal ya da taşlama Julianus'ün yapıtlarının Leipzig baskısında bulunmaktadır, s. 306-336. Bilgin Ezechiel'in Fransızca çevirisi kaba ve gevşek bir üslûpla yapılmış olmakla birlikte doğrudur. (Paris, 1683). O denli belgeler, notlar, aydınlatmalar v.b. eklenmiştir ki, beşyüz elli sayfayı (in-4°) bulmakta ve küçük harflerle yazıldığı görülmektedir. B'etteri râhibi (Julianus'ün Yaşam Öyküsü, cilt I, s. 241-393) orijinal'in anlam ve ruhunu, kısa ve meraklandırıcı notlarla anlatmıştır.

883) Spanheim (giriş kısmında), Yunanlılarda trajediden sonra oynanan dram türündeki taşlamalarla, dizeler ya da düz yazı biçiminde yazılan Latince taşlamalar (satura) arasındaki ayrımı ve ilintiyi etimolojik bakımdan tartıştı. Ne var ki, Julianus'in **Caesar'lar'ı** çok özgün olduğundan onu hangi sınıfa koyacağını kestirememiştir.

884) Virgilius'ün altıncı deyişi Silenos'un bu karakterini çok güzel çizmektedir.

885) Amcası Konstantinus'e ve hıristiyan dinine karşı Julianus'ün nasıl yansız davranmadığı tarafsız okuyucunun dikkatinden kaçmamış ve onu suçlandırmış olması gerekir.

886) Julianus'ün Yunanlıları Romalılar'a yeğ tutmasının gizli bir nedeni vardı. Bir kahramanın bir filozofla karşılaşması halinde, onun düşündüğü şey, insanlığın İskender'den çok Sokrat'a borçlu olduğuydu. **(Orat. ad Themistium,** s. 264.).

887) **Inde nationibus indicis certatim cum donis optimates mittentibus .... ab usque Div's et Serendivis.** (Ammien, XX, 7.) Sırasıyle Taprobane, Serendil ve Seylan denilmiş olan bu ada, Romalılar'ın Komorin burnunun doğusundaki adları ve ülkeleri ne denli az tanıdıklarını tanıtlar. 1° Klaudius'ün saltanatı sırasında, Kızıldeniz'in gümrüklerini toplayan bir azatlı köle, rüzgârların etkisiyle bu bilinmeyen kıyıya sürüklendi. O ülkenin halkıyla altı ay birlikte yaşadı ve Seylan kralını, Roma'nın gücü ve adaletine inandırarak imparatoru bir elçilik heyeti göndermeye râzı etti. (Pline, Hist. Nat., VI, 24.) 2° Coğrafyacılar (ve Ptoleme'nin kendisi de) bu yeni dünyaya, ekvatordan Çin'e dek uzatarak on kez büyük bir yüzey vermişlerdi.

888) Bu elçilikler Konstansius'e gönderilmişlerdi. Dikkatsizlik'e kaba bir dalkavukluğa düşen Ammien, yolun uzunluğunu ve Julianus'ün saltanatının kısalığını unutmuşa benzemektedir.

889) **«Gothas saepe fallaces et perfidos; hostes quaerere se meliores alebat: illis enim sufficere mercatores Galatas per quos ubique sine conditionis discrimine venumdantur.»** Onbeş yıldan az zamanda, bu Got köleler efendilerini tehdit ve yok ettiler.

890) Caesar'lar taşlamasında (s. 324) İskender, Caesar'a, artık Asyalılar'a karşı bir utku kazanma olasılığını yitirdiğini, Krassus ve Antonius'ün Pers oklarını yediklerini ve, üçyüz yıllık bir savaştan sonra Romalılar'ın hâlâ Mezopotamya ve Âur eyaletini tam olarak ele geçiremediğini anımsatıyordu.

891) Ammien (XXII, 7, 12); Libanius (**Orat. Parent.**, bö. 79, 80, 305, 306,) zosime (I III, s. 158), ve Sokrat (I. III, bö. 19) Pers savaşının planını gösteriyorlar.

892) Julianus'ün taşlaması ve aziz Chrysostôme'nin din üzerine söyleşileri Antakya âdetlerinin benzer tablosunu sunmaktadırlar. Bletteri rahibinin ondan aldığı minyatür incelikli ve gerçeğe uygundur. (Julianus'ün Yaşam Öyküsü, s. 332).

893) Laodice onlara araba sürücülerini sağlıyordu; Tyr (Sur) ve Beyrut güldürü sanatçılarını; Kayseri pantomimacıları, Heliopolis şarkıcıları; Gazza gladyatörleri; Askalon, güreşçileri, ve Kastaballa ip cambazlarını yetiştiriyordu. (Bk. **Expositio totius mundi**, s. 6; Hudson'un **Geographi minores**'inin üçüncü cildi).

894) Antakya halkı, X (Krist) ve K (Konstanslus)'e bağlılığını açık ve temiz yürekle dile getiriyordu. (Julianus, Misopogon, s. 357).

895) Julianus'ün Antakya'daki bulunuşu sırasında Paulinlus'ün patavatsızca yaptığı papaz törenleri, seksen beş yıl süren Antakya mezhep sapkınlarını (İ.S. 330-415) öfkelendirdi. Bk. Tillement (Kilise Anıları, cilt VII, s. 803, baskı. in-4° - Paris, 1701). Bundan, daha sonra söz edeceğim.

896) Julianus'ün dediğine göre, bir altın lirayla, boğluk ve kıtlığın aşamalarına göre beş, on ve onbeş **modii** buğday satın alınabiliyordu. (Misopogon, s. 369). Bu duruma ve benzerlerine göre, öyle düşünüyorum ki Konstantinus'ün ardılları zamanında, tahılın olağan fiyatı yaklaşık otuz ki İngiliz Şilingi tutmaktadır. Şu demek ki, bu yüzyılın ilk altmış dört yılının ortalama fiyatına eşitti. (Bk. Arbuthnot ölçülerinin paralar, ağırlıklar tabloları, s. 88, 89; Memories de l'Academie des Inscr, cilt XXVIII, s. 718-721; Milletlerin servetlerinin doğası ve nedenleri üzerine araştırmalar, A. Smith, cilt I, s. 246; bu eseri bir çağın ve dostlarından birinin kitabı olarak anmakla kıvanç duyarım.

897) **Nunquam à proposito declinabat, Galli similis fratris licetincuruentus**- (Ammien, XXII, 14.) En aydın hükümdarların bu konulardaki câhilliğine hemen hüküm vermek doğru olmaz. Ne var ki, Julianus'ün kendisi için yaptığı (**In Misopogon**, s. 368), ve Libanus'ün Apoloji'yle ileri sürülen savunu (**Orat, Parent.**, bö. 97, s. 321), hiç de tatmin edici değillerdir.

898) Libanius, senatörlerin tutukalnması üzerine yalnızca bir iki söz söylüyor. (**Orat, Parent**, bö. 98, s. 322, 323.)

899) Libanius (**ad Antiochenos de imperatoris irà**, bö. 17, 18, 19, **in Fabric., Bibioth. Graeca**, cilt VII, s. 221-223) usta bir avukat rolü oynuyor. Az sayıda ve ne idüğü belirsiz sarhoşun suçlu olarak cezalandırıldığı halkın budalalığını sert bir biçimde eleştiriyor.

900) Libanius (**in Antiochen.**, bö. 7, s. 213) Antakya'ya Kayseri'nin yeni cezalandırılmasını anımsatmaktadır. Julianus de (**in Misoprogon, s.** 355) Roma elçilerine yapılan hakaretin Tarante'ye nasıl ödetildiğini bir ara dile getirmektedir.

901) **Misopogon** için Bk. Ammien, XXII, 14; Libanius, **Orat, Parent.**, bö. 99 s. 323; Nazianzeli Greguvar, **Orat. IV.** s. 133; ve Jean Malala'nın Antakya Kroniği, cilt II, s. 15, 16 - Bletteri râhibinin çevirisine ve notlarına çok şey borçluyum, Jovianus'ün Yaşam Öyküsü, cilt II, s. 1 - 138.)

902) Ammien çok doğru olarak dikkati çekiyor: **Coactus dissimulare pro tempore, ira sufflabatur interna** - Julianus'ün sıkıcı alayı, ağır ve açık sövgülerle son bulmaktadır.

903) «**Ipse autem, Antiochiam egressurus, Heliopoliten quemdam Alexandrum syriacae jurisdictioni praefecit, turbulentum et saeviem; dicebatque non illum merusse, sed Antiochensibus avaris et contumeliosis hujusmodi judicem convenire.**» (Ammien, XXIII, 2.). Genel hoşnutsuzluğu paylaştığını Julianus'e itiraf eden Libianus (**Epist.** 722, s. 346, 347) İskender'in Antakya âdetleri ve dini konusunda, biraz sert olmakla birlikte, yararlı bir iyileştirici olduğunu savunuyor.

904) Julianus, **In Misoprogon**, s. 364: Ammien, XXIII, 2, ve **Valesslus ad loc.** Libanius, ona söylediği bir söylevde, meşruluk ve pişmanlık gösterecek olan Antakya'ya dönmek için onu inandırıyor.

905) Libanius, **Orat, Parent**, bö. 7, s. 230, 231.

906) Eunapius diyor ki, Libanius, sofist sanından daha az ünlü olan prefe Pretuvar görevini kabul etmek istemedi. (**Im Vit. Sophist.**) Eleştirmenler de, Libanius'ün mektuplarından birinde aynı duyguyu belirttiğine dikkati çekmişlerdir (XVIII, Wolf baskısı).

907) Bu mektuplardan, yaklaşık iki bin tanesi, Libanius'ün ününü tanıtlayıcı bir yapıt niteliğini taşımaktadır — Eleştirmenler, üslûbundaki ince ve veciz niteliği övmektedirler. Bununla birlikte, bilgin Bentley (Dissertation sur Phalaris, s. 487) haklı olarak, fakat pek de terbiyeli davranmaksızın, şöyle diyor: «Bu, cansız ve hoş mektupları okurken, dirseğini masaya dayamış düşçül (hayalperest) bir ukala ile karşı karşıya bulunulduğu anlaşılmaktadır.»

908) Doğum tarihi 314 yılı olarak saptanmaktadır. Yetmiş altıncı yaşında olduğunu söylemekte (M.Ö. 390) ve sanki ilerideki olaylara yollama (atıf)'da bulunmaktadır.

909) Libanius, yaşam öyküsünü, ayrıntılı ve uzun, ama merak uyandırıcı olarak yazmıştır. (Cilt, II, s. 1-84, baskı Morell.); ve Eunaplus (s. 130-135) bize veciz ama elverişsiz ayrıntılar bıraktı - Zamanımızdakiler arasında Tillemont (Kilise Anıları, cilt IV, s. 571-576), Fabricius (**Bibbioth-Greec.**, cilt VII, s. 378-314) ve Lardner (**Heathen Testimonies.** cilt IV, s. 127-163) bu ünlü sofistin karakteri ve yapıtları üzerinde aydınlatıcı çalışmalar yaptılar.

910) Chalcis toprakları üzerindeki Litarbe'ye Antakya'dan giden ve tepelerle bataklıklardan geçen yol çok kötüydü ve yolun iyi örtülmemiş taşları arasında kumlar bulunuyordu. Julianus, mektup 27 Romalıların Antakya'dan Frat'a olan büyük ulaşımı ihmal etmiş olmaları çok şaşılacak bir şeydi. (Bk. Vesseling, Itinerar, s. 190; Bergler, Histoire des grands Chemains, cilt II, s. 100).

911) Julianus bu olayı anıyor (mektup XXVII) ve Teodore (I. III, bö. 22) daha açık biçimde anlatıyor. Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 534), ve hatta Bletteri (Julianus'ün Yaşam Öyküsü, s. 413) babanın hoşgörüsüzlüğünü övüyorlar.

912) Lucianus'ün yapıtları arasına katılmış bulunan **Dea Syria**'nın ilginç Traité'sine bakınız (cilt III, s. 451-490, baskı Reitz). **Ninus Vetus** gibi acayip adlandırma (Ammien, XIV, 8) Hierapolis'in Asur kralına oturma yeri görevi yaptığı kuşkusunu uyandırmaktadır.

913) Julianus (mektup. XXVIII) tüm mutlu yoraları özenle not etmekteydi. Kötüye işaret sayılanları ise yok ediyordu, ama Ammien (XXIII, 2) bunları saklama zahmetini göstermiştir.

914) Julianus (Mektuplar XXII, s. 399-402.)

915) Bay Anville'in yayımladığı ve Julianus'ün seferine ışık tutan **Fırat ve Dicle'nin Coğrafyası**'na çok şeyler borçlu olduğumu hemen söylemeliyim. (Paris, 1780, in - 4°).

916) Fırat, birbirinden az uzaklıktaki üç yerden geçilebilir; 1º eskilerce ünlü Zeugma; 2º. Bir, çağımızda çok kullanılır; 3º. Kentten 4 parasani uzaklıkta bulunan Menbigz ya da Hierapolis köprüsü.

917) Harran ya da Karrha, bir zamanlar Sabeen'lerin ve İbrahim'in oturma yeri olmuştu. (Bk. **Index Geographicus** «Schultens» **ad calcem Vit. Saladin.**, ki, Suriye ve dolaylarındaki ü'keler'n eski ve modern coğrafyaları üzerinde birçok aydınlanıcı bilgileri bu kitaptan elde ettim.)

918) Bk. Ksenofon (xenophon) (Cyropédie, I. III, s. 189, baskı Hutchinson). Artavas des, Partlar tarzında silahlı ve disiplinli onaltıbin süvariyi Markus Antonius'e verdi. (Plutark, Markus Antonius'ün yaşam öyküsü).

919) Moïse de Chorène (Hist. Armen'ce, I. III, bö. 2, s. 242) Konstantius'ün tahta çıkışının yedinci yılında kral olduğunu söylüyor (M.S. 354).

920) Ammien, XX, 11. Atanas (cilt I, s. 856), genel deyişlerle Konstansius'ün, kardeşinin dul karısını verdiğ'ni, Isa'nın bir öğretilisinden çok bir Romalı'ya uyan deyimini kullanarak söylüyor.

921) Ammien (XXIII, 2) **monuerat** deyimini kullanmaktadır. Muratori (Fabricius, **Bib. Groec.**, cilt VII, s. 86) Julianus'ün satrap Arsakes'e bir mektubunu yayımladı: üslûbu sert ve bayağı olan bu mektup, Sozomene'yi aldatmışsa da (I. VI, bö. 5) Gerçek değil gibi görünmektedir. La Bletterie (Jovianus Tarihi, cilt II, s. 339) onu tercüme etmiş ve reddetmiştir.

922) Latissimum flumen Euphratem artabat (Ammien, XXIII, 3) - Biraz yukardaki Tapsakûs geçidinde, ırmağın genişliği dört stad ya da sekizyüz verj, yani yaklaşık yarım İngiliz mili kadardır. (Krenofon, **Anabasis**, I. I, s. baskı Hutchinson. Spelman çevirisinin ikinci cildinde Foster'in gözlemleriyle birlikte, s. 29, v.b.). Fırat'ın genişlliği. Bir de ve Zeugma'da yüz otuz verjden çok değilse (Niebuhr'un Gezileri, cilt II, s. 335). bu geniş ayrım, ırmak yatağındaki derinlikten ileri gelmelidir.

923) **Monumentum tutissimum et fabrè politum, cujus moenia Abora.** (Doğulular Chaboras ya da Chabour'un ilk harfini kaldırırlar), **et Euphrates ambiunt flumina, velut spatium insulare fingentes.** (Ammien, XXIII, 5.)

924) Julianus, girişimini ve silahlanmayı betimlemektedir. (Ayrıca bakınız: Ammien, Marcellin, XXIII, 3, 4, 5; Libanius, **Orat Parental.**, 108, 109, s. 332, 333; Zosime, I. III, s. 160, 161, 162; Sozemene, I. VI, bö. 1; Jean Malala, cilt II, s. 17.)

925) Kahramanının Pers topraklarında ilerlemesinden önce Ammien (XXIII, 6, s. 396-419, baskı Gronov, in-4º) Sasanilere bağlı olan (Serikue ya

da Çin sınırlarına dek) satraplık ya da büyük eyaletlerden sekizinin betimlemesini yapmaktadır.

926) Ammien (XXIV, 1) ve Zosime (I. III, s. 162, 163) yürüyüşü doğru bir analtımla betimlemişlerdir.

927) Zosime (I. II, s. 100-102), ve Tillemon (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 198) Hormisdas'ın serüvenlerini anlatıyorlar ve kimi masalları da araya katmaktan geri kalmıyorlar.

928) Anabasis'in birinci kitabına bakınız (s. 45, 46). Hoş şeylerle dolu bu yapıt gerçekleri yansıtmaktadır; seferden belki çok yıl sonra yazmış bulunan Ksenofon'un belleği onu yanıltmış olabilir, ve görünüşe göre uzaklıkları abartmıştır.

929) Anabasis'i İngilizceye çevirmiş olan B.Spelman (cilt I, s. 51) gazal ile karacayı ve yaban eşeğiyle zebrayı birbirine karıştırmaktadır.

930) Bk. Tavernıiye'nin Geziler'i (Kısım I, I. III, s. 163); özellikle **Viaggi di Pietro della Valle** (cilt I, Mek. 17, s. 671, v.b.) Hannak'ın eski adını ve durumunu bilmiyordu. Gezginlerimiz arasında gidip göreceği memleketler üzerine önceden bilgi edinenleri çok azdır. Shaw ile Tournefort, istisna olarak bu onura hak kazanmışlardır.

931) **Famosi nominis latro**, diyor Ammien, kl bu, bir Arap için büyük bir övgüdür. Gassan aşireti, Suriye kesiminde yerleşmişti. Pompeius zamanından halife Ömer'e dek, otuzbir kral ya da emir'in yetiştiği bir soy yönetimi altında Şam'da yasalar koymuştur. (D'Herbelot - Bibliothèone orientale, s. 360; Pocock, **Specimen, Hist - Arabioe**, s. 75-78.) Rodosaces, listede yoktur.

932) Bk. Ammien, XXIV, 1, 2; Libanius, **Orat. Parent.**, bö. 11; 111, s. 334; Zosime, I. III, s. 164 - 168.

933) Kimi zaman çocuklar, kimi zaman da bilginler için yazan Herodot'ta (I. I, bö. 192, v.b.) Asur'un bir betimlenmesi bulunmaktadır. Strabon'da (I. (I. XVI, s. 1070-1082); Ammien'de (I. XXIII, bö. 6) - Yeni çağın en yararlı gezginleri Tavernier (Kısım I, I. II, s. 226-288), Otter (cilt II, s. 35 - 69 ve 189-224), ve Niebuhr (cilt - II, s. 172 - 288). Ama Ebulfedâ'nın Irak-ı Arabi'sinin çevrilmemiş olmasına esef ediyorum.

934) Ammien, ilk çağlarda Ninve ve Arbe'e'yi kapsayan Asur'un daha sonra Adiaben diye adlandırıldığınız dikkati çekiyor - Teredon, Vologèsia ve Apollonia'yı Asur'un **son** kentleri olarak gösteriyor.

935) İki ırmak Apame ya da Korna'da birleşmektedirler, oradan başlıyarak Pastigris ya da Şattülarap yatağından akarlar. Fırat, bir zamanlar

ayrı bir yatktn denize ulşıyordu. Orkoe yurttşları, bu yatağı tıkayıp, şimdiki Basra'nın güneyine doğru yirmi millik bir yere döndüler. D'Anirlle, Yazıtlar Atademir Anıları, cilt XXX, s. 170-191.)

936) Bilg'n Kempser, palmiye'yle ilgili her özelliği, botanikçi, antikacı ve gezgin olarak, esaslı biçimde incelemiştir. **(Amoenitat, exoticoe, fascicul.** IV, s. 660-764.)

937) Asur, Pers satrapına her gün bir gümüş **artaba** ödüyordu. Ağırlıkların ve ölçülerin (Piskopos Hooper'in gayretli araştırmalarına bakınız) çok iyi bilinen orantısı, altın ve gümüşün özgül ağırlı ve bu maden'n değeri pek zor olmayan bir hesapla, belirtmiş olduğum yıllık geliri verecektir. Bununla birlikte, büyük kral, Asur'dan, Eube, ya da Tyr'den (252.000 sterling) daha çok para çekmiyordu. Herodot'un iki pasajı karşılaştırıldığında (I. I, bö. 192; I. III, bö. 89-96) genel vergilendirme ile Pers'n gelirinin net hâsılası; ve eyalet'n ödediği meblağlarla kralın hazinesine ulaşan altın ve gümüş arasındaki önemli ayrımlar görülmektedir. Kral, halkından aldığı on yedi ya da onsekiz milyon sterling üzerinden her yıl üç milyon altıyüz bin lira tasarruf edebiliyordu.

938) Asur savaşının harekâtı Ammien'ce (XXIV, 2, 3, 4, 5), Libanius'çe **(Orat Parental.**, bö. 112-123, s. 335-347), Zosime'ce (I. III, s. 168-180), ve Nazienze'li Greguvar'ca **(Orat.** IV, s. 113-144). anlatılmıştır. Sadık kölesi Tillemont, azizim eleştirilerini **Savaş Sanatı** noktalarında bağlılıkla, olduğu gibi aktarmaktadır.

939) Libanius, **de ulciscenda Juliani nece,** bö. 13, s. 162.

940) Kinus'ün, İskender'in ve Scipion'un —ahlâkça— kendilerini tutmalarından edilen söz'erin ana çizgileri, adaletdavranışı bakımındandı. Julianus'ün bu tutumu ise istençsel (iradi) oldu, ve ahlâkça değerli olduğuna inandığı için görev olarak böyle davranıyordu.

941) Salluste **(apud Vet. Scholiast., Juvencl - Satir.,** I, 104) gözlüyor ki **nihil corruptius moribus** - Bâbil kadınları ve bâkireleri şölenlerin rahatlığı sırasında kendilerini erkeklere teslim ediyorlar, şarabın ve sevişmenin sarhoşluğunu sürdürdükçe, soyunuyorlar ve çırılçıplak kalıyorlardı. **Ad ultimum ima corporum velamenta projiciunt.** (Quinte - Curce, V. I.)

942) ***Ex virginibus autem, quoe speciosoe sunt captoe, et in Perside, ubi foeminarum pulchritudo excellit, nec contrectore aliquam voluit, nec videre*** (Ammien, XXIV, 4.) Perslerin soyu kısa ve çirkin kimselerden oluşmuşsa da Sirkasya'lı Çerkez kanının karışması onları güzelleştirmiştir. (Herodot-, I. III, bö. 97; Buffon, Tabiat Tarihi, cilt 3, s. 420.)

943) **Obsidionalibus coronis donati.** (Ammien, XXIV, 4.) Julianus ya da tarihçisi kötü bir antikacıydı - Duvar taçları demek gerekirdi - ***Obsidional*** taç, kuşatılmış bir kenti kurtaran komutana verilirdi - (Aulu-Gelle, Nuits Attiques, V. 6.)

944) Bu söylevin gerçek olduğunu sanıyorum. Ammien bunu dinlemiş, aynen yazmıştır ve düşlemiş olması olanaksızdır. Kimi yerlerinde kendime göre ayarlama yaptım ve en canlı tümceyle bitirdim.

945) Ammien, XXIV, 3. Libanius, **Orat-Parent**, bö. 122, s. 346.

946) B. d'Anville (Mémoides de l'Academice des Inscr'ptions, cilt. XXVIII, s. 246-259) Bâbil'in, Selösi'nin, Etesifon'un, Bağdat, v.b.'nin konumlarını ve birbirlerine uzaklıklarını belirtmiştir - Pietro del a Valle'nin de bu ünlü *eyaleti, büyük bir özenle incelediği anlaşılmaktadır.* Eski yazarları tanımaktadır ama öyle kendini övüyor ve lafı uzatıyor ki, dayanılır gibi değil.

947) Kanal-ı hümâyun **(Nahar-Malcha)** çeşitli dönemlerde onarıldı, değişikliğe uğratıldı, bölündü, v.b., ve bu değişmeler, eski yazarlarda bulunan çelişkileri de açıklığa kavuşturabilir. Julianus zamanında, Sterifon'un altında Fırat'a dökülüyordu.

948) Gerçek'ten güzel olan başka bir şey daha yoktur: bu kural, tüm sözmenlerin kürsüsü üzerine kazı'arak yazılmalıdır.

949) Liban'us, generaller içinde en önemlisi diye onu gösteriyor. Ben, Salluste demeyi yeğliyorum. Ammien, tüm komutanlarım, diyor: **Quod acrè metu territi duces concordi precatu fieri prohibere tentarent.**

950) **Hinc imperator** . . . . . diyor Ammien, **ipse cum levis armaturae auxiliis per prima prostremaque discurrens,** v.b. Ne var ki,Zosime'ye inanmak gerekirse - ki, onun işine geldiği üzere - Julianus, ırmağı, savaştan ıkı yıl *sonra* geçmiştir.

951) **Secundum Homericam dispositionem** - İlliada'nın dördüncü kitabında akıllı Nestor için de aynı tutum gösterilir - Homeros'un dizeleri Julianus'ün ak'ından hiç çıkmıyordu.

952) **«Persas terrore subito miscuerunt, versisque agminibus totius gentis, apertas ctesiphontis victor miles intrâsset, ni major praedarum occasio fuisset, quâm cura victoriae.»** (Sextus Rufus, **de Provinciis**, bö. 28). Açgözlülükleri, belki de Viktor'un düzüncesini dinlemeler'ne olanak verdi.

953) Ammien (XXIV, 5, 6), Libanius **(Orat, Parental.** bö. 124-128, s. 347-353), Nazianze'li Greguvar **(Orat, IV,** s. 115), Zosime (I. III, s. 181-183), ve Sextus Rufus **(de Provinciis,** bö. 8), kanal çalışmalarını, Dicle'nin geçilişini ve Julianus'ün utkusunu betimliyorlar.

954) Ordu ve gemiler üç bölümden oluşuyordu: birinci bölüm geceleyin geçmişti (Ammien, XXIV, 6) ki, Zosime onun üçüncü günü geçtiğini söylüyor, belki **koruyucular**'dan oluşturulmuştu, bunlar arasında tarihçi Ammien ve, daha sonra imparator olan Jovianes'e de hizmet eden kimi hizmetkâr okullarından ve muhafız hizmeti gören Jorrienler ve hercülcüler bulunuyordu.

955) Moïse de Chorène (Hist. Armen., I. III, bö. 15, s. 246) ulusal bir gelenekten ve düzme bir mektuptan söz etmektedir — Ben, gerçek ile, olasılıkla ve Libanius ile uyumlu bulunan esas olayı aldım. **(Orat-Paret., bö.** 131, s. 355).

956) **Civitas inex pugnabilis, facinus audax et importunum.** (Ammien, XXIV, 7.) Bu savaşta onun yanında bulunmuş olan Eutrope, burada kendini gösteren güçlükten sıyrılmasını beceriyor; yalnız şöyle demekle yetiniyor: **Assyriamque populatus, costra apud Ctesiphotem statvia aliquandiu habuit: remeansque victor,** v.b. X, 16., Zosime, düzencl ya da câhildir, Sokrat ise doğrucu değil.

957) Libanius, **Orat-Parent,** bö. 130, s. 354, bö. 139, s. 361; Socrate, I. III., bö 21 - Kilise tarihçisi, Maksimus'ün düşüncesine göre, barışın reddedildiğini söylüyor Böyle bir düşünce bir filozofa yaraşmaz. Bu filozof, iyi ya da kötü niyetle kendini büyücülüğe kaptırmıştı ve efendisinin umut'arını ve tutkularını pohpohluyordu.

958) İki kısaltmacının tanıklığı (Sextus Rufus ve Viktor), Libanius'ün ağzından kaçırdığı sözcükler **(Orat-Parent.,** bö. 134, s. 557), ve Ammien (XXIV, 7), bu yeni Zopire'nin düzenini tanıtlar gibidirler (Nazianzeli Gregwar, **Orat,** IV, s. 115, 116). Ammien in metninde bulunan bir boşluk Julianus'in gerçek tarihi burada kesintiye uğratmaktadır.

959) Bk. Ammien, XXIV, 7; Libanius, **Orat-Parental.,** bö. 132, 133, s. 356- 357, Zosime, T. III, s. 183; Zonaras, cilt II, I. XIII, s. 26; Nazianzeli Greguvar, **Orat** - IV, s. 116; Augustin de **Civitate Dei,** I. IV, bö. 21 Bunların, içinde yalnız Libanus, kahramanını haklı çıkarmaya çalışmakta, ve Ammien'e göre, geç kaldığı ve yangının söndürülmesine yetişemediği için Julianos'un kendini mahküm ettiğini söylemektedir.

960) Herodot'a bakınız, I. I, bö. 194; Strabon, I. XVI, s. 1074; ve Tavernier, s. 1, I. II, s. 152.

961) A celeritate Tigris incipit vocari; ita appelant Medi sagittam - (Plin., Hist. Nat. VI, 31).

962) Tavernier (Kısım 2, I. II, s. 226) ve Thévenot (kısım 2, I. I. s. 193)

yapay çağlayan ya da çavlan meydana getiren bir bentten söz etmektedirler. Persler ve Asurlular bu ırmakta gemicilliği kesmeye çalışmaktadırlar. (Strabon, I. XV, s. 1075; D'Amirlle, Fırat ve Dicle, s. 98, 99.)

963) Afrika ve Meksika kıyılarında gemilerini yakmış olan Agatokles ve Kortes'in mutlu ve beğenilmiş cesaretleri belleklerdedir.

964) Deneme yazarının taktik üzerine (cilt, s-287-353) ileri sürdüğü yerinde düşüncelere ve B.Guichart'ın (Yeni Askersel Anılar, cilt I, s. 351-382) Roma ordularının yükü ve levazımı üzerine yaptığı bilimsel notlamalara bakınız.

965) Dicle'nin suları güneye, Fırat'ınkiler kuzeye doğru şişkinlik gösterir. Birinci ırmağın taşması mart ayında, ikincininki ise Temmuz'da meydana gelir. Kırus'ün seferi dolayısıyle Forster'in yaptığı coğrafyasal bir araştırma (Spelman baskısı, cilt II, s. 26), bu ayrıntıları çok güzel açıklamaktadır.

966) Ammien (XXIV, 8) içinde yaşadığı su taşkının, sıcağın ve haşerelerin sıkıntı'arını betimlemektedir. - Türklerin idaresinde bulunan, Kürtler ve Araplarca kırıp geçirilen, Asur topraklarındaki çiftçilerin bilgisizliğine ve sefaletine karşın, bugün de, bire on, onbeş ve yirmi oranında ürün alınabilmektedir. (Nicebuhr'ün Gezileri, cilt II., s. 279-285.)

967) İsidore de Charax (**Mansion Parthic.**, s. 5, 6, Hudson'da, **Ceograph-Min.**, cilt II,) Seferi'den Ekbatan'a yüzyirmi dokuz şacni (schaeni) hesaplıyor; ve Thevenot (Kısım I, I. I, II, s. 209-245) Bağdat'tan bu kente gelmek için yüzyirmi sekiz saat yürümek gerekir, demektedir. Bu iki ölçek de olağan bir parasange'ye, ya da üç Roma millni aşmamaktadır.

968) Ammien (XXIV, 7, 8), Libanius (**Orat-Parent-**, bö. 134, s. 357), ve Zosime (I. III, s. 183), Julianus'ün Sterifon surlarından başlayan geri çekilişini ayrıntılı biçimde fakat açık olmayan bir anlatım içerisinde dile getirmektedirler - sonradan ikisi, fatihin ger içekildiğini bilmez görünüyorlar, Libianus ise, Pers ordusu tarafından çevrildiği halde onu hâlâ Dicle kıyılarında sanmak gibi bir saçmalıkta bulunuyor.

969) Çağımız gezginlerinin en aklı başında olan Chardin (cilt III, s. 57, 58, baskı in-4º) Pers süvarilerinin eğitiminl ve ustalığını betimlemektedir-Brissonius (de Regno persico, s. 650-661 v.b.) bu nokta üzerindeki eski bilgileri derledi.

970) Markus Antonius'ün çekilişi sırasında bir şink buğday elli drahmi' den, ya da, başka deyişle, bir okka un on iki ya da on dört şiling'ten satılıyordu. Markus Antonius ile Julianus'ün karşı karşı bulundukları düşman-

ların ve sıkıntının aynı olup olmadığına bakılmaksızın Plutark'ın verdiği ilginç ayrıntıları okumak olanak dışıdır.

971) Ammien. XXIV. 8; XXV. I; Zosime. 1. III. s. 184, 185, 186; Libanus, **Orat-Parental.**, 134, 135. s. 357, 358, 359 - Antakya sofisti birliklerin içerisindeki kıtlıktan habersiz gibi görünmektedir.

972) Ammien XXV. 2. Julianus bir kızgınlık sırasında yemin etmiştir: **Nunquam se Marti sacra facturum.** Bu garip, çekişmeler tanrılar ile İnananlar arasında olağandı. Akıllı Augustus bile, filosunu iki kez batırdığını gördüğü için Neptün'den genel inanç onurunu geri almıştı. (Bu konu üzerine Hume'un felsefesel düşüncelerine bakınız. Denemler, cilt II, s. 418.)

973) (Aruspis) denen kâhinler Etruri'de icat ettikleri saçma bilimin tekelini ellerinde bulunduruyorlardı, ve Etruri'nin akıllı insanlarından biri olan Tarquitius'ün eski kitaplarına bakarak işaretlerden ve fallardan anlam çıkarma sanatını sürdürüyorlardı.

974) **Clamabant hinc inde Canditati (Valerius'ün notuna** bakınız) **quos disjecerat terror, ut fugientum molem tanquam ruinam male compositi culminis dec'inaret.** (Ammien. XXV, 3)

975) Şâpur, Romalılara şunları söylemşitl: Bir savaşta ölen satrapların allelerini teselli etmek için, efendilerinin yanında birlikte ölmemiş olan muhafızlarının ve subaylarının kafalarını, armağan olarak onlara göndermek âdetti. (Libanius, de nece Juliani u'c's cendra, bö. 13, s. 163.)

976) Ammien'in dinlediği ve yapıtına aktardığı sözleri, karakteri ve durumu bakımından Julianus'ün önceden hazırlayıp yazmış olması şüphelidir.

977) Herodot (I.I. bö. 31) hoş bir öyküde bu öğretiyi belirtmiştir. Ama, (İliada'nın altıncı kitabında) oğlu Sarpedon'unölümüne kanlı gözyaşları dökerek yanan Jupiter, mezarın öte yanındaki mutluluk ya da onursal yaşam üzerine, çok yeetrsiz bir düşünceye sçhiptl.

978) Orduya sözlü ya da nuncupatif **(in procinctu)** vaziyetlerini yapan askerler Roma yasasının formaliteelrinden bağışık tutuluyorlardı. (Bk. Heineccius, **Antiquit. Jur. roman.**, cilt I, s. 504; ve Monteskiyö, Kanunların Ruhu, I. XXVIII.)

979) İnsan ruhunun temiz ve tanrısal evren varlığıyle birleşmesi Pitagor ve Platon'un eski öğretilerldir. Bu da kişlsel ölümsüzlüğü ayrı tutmak anlamına gelir. (Bk., Bu onkta üzerine Warburton'un bilgince ve iyi düşünülmüş gözlemleri, Divine Legation, cilt II, s. 199-216.)

980) Julianus'ün, ölümü, o sırada yanında bulunan aklı başında Ammien'

ce (XXV, 3) anlatılmıştır - Gözlerini bu sahneden çevirmekle birlikte, Libanius de kimi ayrıntıları aktarmaktadır. (**Orat-Parent-**, bö. 136-140, s. 359-362). Aziz Greguvar'ın yazılarında ve odnan sonraki azizlerin efsanelerinde söylenenlerin üzerinde durmayacağız.

981) **Honoratior aliquis miles:** Bu, belki Ammien'in kendisi oldu. Bu alçakgönüllü ve aklı başında tarihçi, hiç kuşkusuz kendisinin de hazır bulunduğu seçimi betimlemektedir. (XXV, 5.)

982) **Primus**, ya da **Primicerius**, senatörlerle aynı saygınlıktaydı» her ne denli tribunus olmamışsa da asker dük, rütbesini elde etmişti. (Kodeks Teodosius, l. VI, başlık 24.) Bununla birlikte bu ayrıcalıklar belki de Jovianus'ün saltanatından sonra elde edilmiştir.

983) Sokrat (l. III, bö. 22), Sozomene (l. VI, bö. 3), ve Theodoret (l. IV, bö. l) gibi kilise tarihçileri, kendisinden önceki saltanat sırasında dinini gizlemekten çekinmeyen bir kimse olarak Jovianus'ü değerlendirmektedirler. Bu tarihçilerin sofuluğu o denli ileri gidiyor ki, güya Jovianus imparatorluğu kabulden önce tüm ödünün, hep bir ağızdan hıristiyan olduklarını bağırmalarını şart koşmuş... Ammien, anlatmasını sükûnetle sürdürerek, bu olayı şu sözcüklerle çürütüyor: Hostiis pro Joviano extisque inspectis, pronunciatum est', v.b. (XXV, 6.)

984) Ammien (XX, 10) Jovianus'ün yansız bir portresini çizdi. Genç Viktor ona ilginç çizgiler ekledi. Bletteri râhibi (Jovianus Tarihi, cilt I, s. 1-238) çok kısa süren bu saltanatın tarihini yayımladı. Bu hoş tarih takdire değer tartışmalarla doludur. Ne var ki, içerisinde çok sayıda peşin dinsel yazgılar bulunmaktadır.

985) **Regius equitatus.** Procope'ye göre, «ölümsüzler» Sâsâniler zamanında oluşturulmuş, Kirus ve ardılları dönemlerinde çok ün kazanmışlardır. (Brisson, de **Regno Persico**, s. 268, v.b.).

986) Bugün, memleket içerisindeki o köylerin adı bilinmemektedir, ve Julianus'ün nerede öldürüldüğü konusunda bir şey denemez. Ama, B.d'Anville, Dicle kıyılarında kurulmuş Sumare, Karşe ve Dura'nın konumlarını belli etmiştir. (Bk. Geographie ancienne, cilt. II, s. 248, ve Fırat ve Dicle, s. 95-97) - Dokuzuncu yüzyılda Sumere veya Samara, Abbasî halifelerinin merkezi oldu.

987) Dura, Medya ve Pers başkaldırmalarına karşı Antakya savaşları sırasında tahkim edilmiş bir kentti. (Polybe, l. V, bö. 48-52, s. 548-552, baskı de Casanbon, In-8°.)

988) Onbinler'in çekilişi'nde de aynı yola başvurulması önerilmiş, ama

komutanlarınca reddedilmişti (Ksenofon, **Anabasis**, I. III, s. 255, 256, 257.). Yeni zaman gezginlerine bakılırsa, kurutulmuş mesâne torbaları üzerinde yüzen sallarla Dicle'de yolcu ve ticaret malı taşınmaktadır.

989) Ammien (XXV, 6), Libanius (**Orat-Parent.**, bö.146, s. 364), ve Zosime (I. III, s. 189, 190, 191), Jovianus döneminin ilk askersel hareketlerini anlatmaktadırlar. Libanius'ün iyi niyetinden şüphe etmek gerekmektedir; ve Eutrope, görgü tanığıdır ve, **uno à Persis atque altero proelio victus** diyerek Ammien'in, Roma askerlerinin onuru üzerinde çok titiz olduğunu söylemektedir (X. 17).

990) Ulusal övünç Sextus Rufus'a çok zavallı bir kaçamak yola saptırmış (**de Provinci's**, bö. 29). **Tanta reverentia nominis romani fuit**, diyor, **ut à Persiza primus de pace sermo haberetur.**

991) Sacaş sanatını iyi bilen, üstelik sefere katılmış bulunan Ammianus'ü yalanlamak kolay değildir, ama Kordüen dağlarının Asur yaylasında Dicle'ye ve büyük Zap'a dek nasıl yayılabileceğini ve altmış bin kişilik bir ordunun dört günde nasıl yüz mil olabildiğini anlamak zordur.

992) Dura antlaşmasının ayrıntıları, bundan acı ve nefretle söz eden Ammien'de bulunmaktadır (XXV, 7); ayrıca, Libanius'de (**Orat-Parent.**, bö. 112, s. 364); Zosime'de (I. III. s. 190-191) ve, kusurları Jubianus'e, kurtuluşu ise arddına yükleyen Nazianzeli Greguvar'da (**Orat., IV, s. 117, 118**) de anlatılmaktadır. Eutrepe'de de bilgiler vardır (X, 17). Bu sonuncu yazar da orduda bir savaşçı olarak bulunuyordu; bu barıştan söz ederken şöyle demektedir: **Necessariam quidem, sed ignobilem.**

993) Libanius, **Orat-Parent.**, bö. 143, s. 364, 365.

994) **Conditionibus . . . . dispendiosis romanoe reipublicoe impositis.. quibus cupidior regni quam gloriae Jovianus imperio rudis adjutevit** - (Sextus Rufus, de Proe'nciis, bö. 29). La B'etterie, uzun bir söylevinde, kamu ve özel çıkarları olarak bu -görünüşte haklı- düşünceleri ileri sürdü. (Jovianus tarihi, cilt - 1. s. 39, v.b.)

995) Yunan generalleri, Asur ırmağı olan ve Musul'a doğru on dört saatlik bir akıştan sonra Dicle'ye karışan ve dörtyüz ayak genişliğindeki Zabate ya da Büyük Zap kıyısında öldürülmüşlerdi - Yunanlılar büyük ve küçük Zap'a **Lycus** (kurt) ve **Capros** (keçi) adını vermiş'erdi. Öyle anlaşılıyor ki imgelemeleri, bu hayvanları Doğu Kaplanı (Tigre de l'Orient)ın çevresine koymaktan hoşlanıyordu.

996) Siropedi (Syropédie) belirsiz ve bitkindir; **Anabasis** kararlı ve canlıdır. Varsayım ile gerçek arasındaki bu ayrılık her zaman sürüp gidecektir.

997) Rufin'e göre, Romalılara hemen yiyecek verilmesiyle ilgili hüküm anlaşmaya konuldu. Theodoret'de Pers'erin bu koşulu sadakatle yerine getirdiğini doğruluyor. Bu olay, olası değildir diye düşünülemez. Ama itirazı mümkün olmayacak derecede yanlıştır. (Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 702.)

998) Sezar'ın ordusu İspanya'da aynı sıkıntıyı çekmişti; Lukanus, (Pharsale, IV, 95) onu şöyle betimliyor:

> Saeva James aderat . . . . . .
> Miles eget; toto censu non prodigus emit,
> Exiguam crerem - Proh lueri pa'lida tabes!
> No deest prolato jejunus venditor dura.

Bk. Guichard (Yeni Askerlik Anıları, cilt - I, s. 379-382). Sezar'ın İspanya ve Afr'ka'daki iki savaşıyle ilgili analizi, bu gaspedicinin zaferine hiçbir zaman dikilememiş olan ve güzel anıttır.

999) B.d'Amirlle (Bk. Haritaları, Fırat, ve Dicle. s. 92, 93) yürüyüşün geçtiği yolları çizmekte, Hatra'nın, Ur'un ve Tilsafata'nin -ki, Ammien de sözünü etmişti - gerçek konumlarını göstermektedir. T hévenot'nın (Gezi'er, Kısım II, I, I, s. 192) çok korktuğu öldürücü ve kavurucu Sam (samiel) rüzgârından o yakınmamaktadır.

1000) Ammien (XXV, 9), Libanius (**Orat, Parent.**, bö. 143. s. 365), ve Zosime (I. III, s. 194), Jovianus'ün çekilişini betimlemektedirler.

1001) Libanius, **Orat, Parentsl-**, bö. 145, s. 366. Bir sözenlik ustasının istek ve umutları böyleydi.

1002) Paganizme bağlı olan Karha kent'nin halkı, kötü haberc'leri bir taş yığınının altına gömdüler (Zosime, I. III, s. 196.) Bu fena haberi öğrenen Libanius. gözlerini kılıcına dikti. Ne var ki, Platon'un intiharı mahkûm ettiğini ve, Julianus'ün savunusunu hazırlamak üzere yaşaması gerektiğ:ni anımsadı. (Libanius, de **Vita Sua**, cilt II, s. 54, 46.)

1003) Ammien ile Eutrope, sözüne inanılmaya değer ve kamuoyunu yansıtan içtenlikli tanıklar olarak sayılabilirler. Antakya halkı, kendilerini savunmasız bir sınır üzerinde Perslerin saldırısına açık bırakan aşağılatıcı bir barışa karşı çıktı. (**Excerpte - Valesiana**, s.845, ex Joanne **Antiocheno.**)

1004) Bletteri râhibi her ne denli, sert konuşuyorsa da Jovianus, ne İmparatorluğu dağıtamıyacağı, ne de halkın rızası olmaksızın başkasına devredemeyeceği için, uyruklarının kendisine ettikleri bağlılık andına karşı

sözünü tutmak zorunda değildi. Bu metafizik politikada ne bilgi, ne de bir beğeni bulmadım.

1005) Nizip'te böyle bir tepki gösterdi. Kendisiyle aynı adı taşıyan ve erguvana layık olduğu sanılan baba yiğit bir subay, soruşturmaya ve yargılamaya gelerek duyulmadan yemekten kaldırıldı, bir kuyuya atıldı ve taşlanarak öldürüldü. (Ammien. XXV. 8.)

1006) Bk. XXV, 9; ve Zosime, I-III, s. 194, 195.

1007) Chron. Paschal., s. 300. **Noti-itoe Ecclesiasticoe'ye** bakılabilir.

1008) Zosime (I. III, s. 192, 193; Sextus Rufus. de Provinciis. bö. 29; Augustin, de Civitate Dei, I. IV, bö. 29 - Bu savı ihtiyatla kabul etmek gerekir.

1009) Ammien, XXV. 9; Zosime, I. III, s. 196 - **edax, et arino Veneroque indulgens** olabilir. Ne var ki, La Bletterie ile birlikte (cilt I. s. 148 - 154). imparator, **karısı** ve bir grup nikâhsız karısıyle kutladığına değgin içki âlemi (ap. Suidam) diye anlatılan ahmakça masalı reddederim.

1010) Bletteri râhibi (cilt I. s. 156-209), (dinden dönmüş) Imparatorun cesedini köpeklere atmak isteyen Baronius'ün kaba bağnazlığından iyi niyetle şikâyet etmektedir - **Ne cespititia quidem sepultura dignus.**

1011) Sofist ile aziz'i karışlaştırınız (Libanius. Monod., cilt II. s. 251; ve **Orat-Parental, bö. 145, s. 367;** bö. 156, s.377; ve Nazianzeli Greguvar, Orat. - IV, s. 125-132.) Hıristiyan sözen hafifçe alçakgönüllülüğe ve küfürlerin bağışlanmasına açlısıyorsa da, Julianus'ün çektiği acıların Iksiyen ile Tantale'nin masalımsı acılarını aştığına inandığını da söylemekten geri kalmıyor.

1012) Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 549) bu görüntüleri aktarıyor. ddiaya göre bir aziz, ya da bir melek, geceleyin gizli bir yolculuk yaptı, v.b.

1013) Sozomenes (I. VI. 2) Yunanlıların **tyrannicide** üzerine öğretisini övmektedir. Ama prezidan Cousin, bir cizirtin tercüme etmeye korkmayacağı bir pasajın tamamını çıkarttı.

1014) Julianus'ün ölümünden hemen sonra **telo cecidisse romano** diye ağızdan ağıza bir söylenti yayıldı.A sker kaçakları bu haberi Pers ordusuna ilettiler, ve Şâpur ile yurttaşları, Romalıları, imparatorlarını öldürmekle kınadılar. (Ammien, XXV, 6; Libanius, de ulc'scenda **Juliani nece**, bö. 13., s. 163.) Kesin bir kanıt olarak ileri sürüldüğüne göre hiçbir Persli, ancak kral tarafından vaad edilen ödülü alabilirdi. (Libanus, **Orat-Parent.**, bö. 141, s. 363.) Kaçarken mızrağı atan süvarinin bu uğursuz, demirin nereye gittiğini

bilmediği kesindi. Belki o da savaşta, daha sonra ölmüştü. Ammien bu nokta üzerinde hiç şüpheye düşmemiştir.

1015) Bu iki anlama çekilebilecek ve ne idüğü belirsiz sözcükler, hıristiyan din adamlarının - itirazı kaabil olmayacak biçimde - birincisi olan Atanas'la ilgili olabilir. (Libanus, **de ulcis - Jul-nece**, bö. 5, s. 149; La Bletterie, Jovianus'ün Tarihi, cilt I, s. 179.)

1016) Sözen (Fabricius, Biblioth. Groec., cilt VII, s. 145 - 179) şüphelerini ileri sürüyor, soruşturma istiyor, ve kanıtlar bulunabileceğini anlatmak istiyor. Julianus'ün öcü alınmadığı için Hun'lar başarı sağladılar, diyor.

1017) Vespasianus'ün cenaze töreninde, bu tasarrufsever imparator rolünü oynayan güldürü ustası, törenin kaça çıkacağını —telâşla— sordu. Seksenbin **centis (Sterling)**'ye çıkacağını öğrenince «Bana bir paranın onda birini verin, ben vücudumu Tevere'ye atayım» dedi. (Sueton - **in Vesp.**, bö. 19, Casaubon ve Gronovius'ün notlarıyle.)

1018) Greguvar (**Orat. IV**, s. 119, 120) bu **aşağılıkları** ve **gülünçlükleri**, Konstansius'ün cenaze töreninde, Toros dağlarında bir melekler korosu'nun ona övgülerinin onuruyla karşılaştırmaktadır.

1019) Quinte Curce, I. III, bö, 4. Betimlemelerinin satafatı çok kez eleştirildi — Ama, suları İskender'e o denli kötülük getirmiş bir ırmağı tarihçi betimleyebilirdi.

1020) Libanius, **Orat, Parent.**, bö. 156, s. 377. Julianus'ün mezarını süsleyen kral soylu iki kardeşin cömertliğini minnetle anmak doğru olur. (**De ulciscenda Jul. mece**, bö. 7, s. 152.)

1021) «**Cujus suprema et cineres, si qui tunc iuste consu'eret, non Cydnus videre deberet, quamirs gratissimus amnis et liquidus: sed ad perpetrandam gloriam recte factorum praeterlambere Tiberis, inter secans urbem aeternam, divorumque veterum monumenta praestringens.**» (Ammien, XXV, 10.)

1022) Jovianus'ün zafer defneleri ve tutsak düşman motifleriyle taçlanmış olarak simgelendiği madalyalar basılmıştı. (Du Cange, **Famil. By-sant.**, s. 52.) Dalkavukluk, kendi ellerini kesen saçma intihara benzemektedir.

1023) Jovianus, kiliseye geri verdi; bu güçlü ve anlaşılabilir bir deyimdir. (Philostorgius, I. VIII. bö. 5; Godefroy'nın bilimsel araştırmaları, s. 329; Sozomene, I. VI, bö. 3.) İnsan kaçırmayı ve rahibelerin evlenmesini suç sayan yeni yasa (Kodeks Teodosius, Kitap IX, baş. XXV, yasa 2), bir sevgiyle bakışı, kalbiyle eşini aldatmayı İncil yasa koyucusunun ölümle cezalandırdığını sanan Sozomene'ce abartılmıştır.

1024) Godefrai'nin Bilimsel İncelemeleriyle Sokrat (Kitap - III, bö. 25) ve Philostorge'yi (I. VIII, bö. 6) karşılaştırınız.

1025) Göksel sözcüğü Atanas'ın karşısında Jovianüs'ün dinsiz ve saçma dalkavukluğunu hafifce belirtmektedir (Bk. Atanas'da özgün mektup, cilt II, s. 33.) Nazlanzeli Greguvar (Orat., XXI, s. 392) Joviasnın ile Atanas'ın karşılıklı dostluğunu kutluyor - Mısır keşişleri baş papazı yolculuk için özendirdiler. (Tillemont, Kilise Anıları, cilt III, s. 221).

1026) Atanas'ın Antakya sarayında geçirdiği günler, La Bletterie tarafından esprili olarak betimlenmiştir. (Jovianus'ün Tarihi, cilt I, s. 121-148.) İmparator'la Mısır baş papazı ve Arius'cü temsilciler arasındaki konuşmaları aktarmaktadır. Râhip, Jovianus'ün kaba takılmalarından hoşnut kalmamıştır. Ne var ki, Julianus için yan tutmasını bir adalet davranışı olarak görmektedir.

1027) Ölüm tarihi belli değildir (Tillemen, Klise Anıları, cilt VIII, s. 719-723); Anno D. 373, mayıs 2 olarak gösterilen ve akıl ve tarihle bağdaşan tarih, yaşamının gerçek tarihiyle bulunmuştur. **(Maffei Osservazioni letter.**, cilt III, s. 81.)

1028) Bk. Valesius ve Jortinus'un gözlemleri, Kilise Tarihi üzerine uyarılar, cilt IV, s. 38, Théoderet'nin sakladığı Atanas'ın özgün mektubu, I. IV, bö. 3. El yazmalarının kimisinde, bu yersiz vaad, şeflerinin ününü kıskanır. Bu katoliklerce kaldırılmıştır.

1029) Atanas (apud Theodoret, I. IV, bö. 3) halkın tümünü oluşturan ortodoksların sayısını abartmaktadır. Bu sav, otuz kırk yıl içerisinde tanıtlanmıştır.

1030) Sokrat (I. III, bö. 24), Nazlanzeli Greguvar (**Oral**, IV, s. 131) ve Libanius (**Orat-Parentalis**, bö. 148, s. 369) karşılıklı mezheplerin gerçek duygularını açıklıyorlar.

1031) Themistius, Orat. V, s. 63-71, baskı, Hardovisi, Paris 1684. La Bletterie râhibi, çok doğru olarak (Jovianus Tarihi, cilt I, s. 199) Sozomene'nin genel hoşgörüden söz etmeyi unutmuş görünmesine ve Themistius'ün katolik dininin kuruluşunu sessiz geçmiş olmasına dikkati çekmektedir. Her biri, kendine hoş gelmeyeni reddetmiş ve, buyrultunun İmparator Jovianus için daha az onur veren olarak gördüğü kısmını çıkartmıştır.

1032) (**Famosis Libellis**, Johan. Antioechus **in Exceerpt; Valesian.**, s. 845.) Antakya yergi yazıları çok şüpheli bir nitelikte kabul edilmezler.

1033) Bataoyakların adını unutmuş görünen Ammien (XXV, 10)'i, ayaklanmayı Reims'den Sirmium'a aktaran Zosime (I. III, s. 197) ile karşılaştırınız.

1034) **Quos capita scholarum ödo castrensis apellat.** (Ammien, XXV, 10, ve Vales. **ad locum.**)

1035) **Cujus vagitus, pertinaciter reluctantis, ne in curuli sella veheretur ex more, id quod mox accidit, protendebat.** Augustus ile ardılları, konsülüslüğe yükselttikleri oğulları ya da yeğenleri için, bir yaşayrı calığını saygıyle, fakat ısrarla istediler. — Ama, birinci Brutus'ün fildis sandalyesi (Ln charise Curule) hiçbir zaman bir çocuk tarafından saygısızlığa uğramamıştı.

1036) Bk. Ammien (XXV, 10); Eutrope (X, 18), da hazır bulunabilirdi; Jerôme (cilt I. s. 26) **ad Heliodorum;** Orosius (VIII, 31); Sozomene (I. VI, bö. 6); Zosime, (I. III, s. 97-198), ve Zonaras (cilt II, I. XIII, s. 28, 29.)

1037) Ammien, soğukkanlılığına ve sağduyusuna yakışmayan bir davranışla yumuşak huylu Jovianus'ü, halk kesiminin korkusunu ve hıncını dürdüklemiş olan ikinci Afrikanus'ün ölümüyle karşılaştırmaktadır.

1038) Chyrostôme, cilt I, s. 336-344, baskı Montfaucon - Hıristiyan sözen, Jovianus'ün dul karısı Karitona'yı, ünlü mutsuzları örnek göstererek avutmaya çalışıyor. Yaşamında gördüğü ve Gallus, Konstantinus ile Konstansius'ün aralarında bulunduğu dokuzimparatordan yalnız bu üçünün doğal bir ölümle yaşamlarının sona erdiğine dikkati çekmektedir. Bu gibi tesellıler hiç bir zaman göz yaşını dindirmeye yetmemiştir.

1039) On gün, yol ve seçim için ancak yeterli gibi gelmektedir. 1º komutanların, postalardan kendileri, maiyetleri ve görevleri için yararlanma hakları vardı; 2º, birlikler, kentlerin huzurunu kaçırmamak için, kısım kısım yürüyüş yapıyorlardı ve, öncüler İznik'e vardığı zaman artçılar henüz Ankara'da bulunuyorlardı.

1040) Ammien, XXVI, 1; Zosime, I. III, s. 198; Pihlostorge, I. VIII, bö. 8, ve Godefroi, Dissertations, s. 334. Meraklı ve aslına uygun ayrıntıları toplamış gibi görünen Philostorge, Valentinianus'ün seçilmesini, prefe Sallustе'ye, domestikler kontu ve Dagalafus'deki general Arinteu'e ve patrlsyen Datianus'e borçlu olduğunu söylüyor.

1041) Ammien (XXX, 7-9) ve Genç Viktor, saltanatının öncesine ve bu saltanata ışık tutacak biçimde Valentinianus'ün portresini verdiler.

1042) Antakya'da, tapınağa giden Julianus'ün yanında bulunmak zorunda kalmış ve, kutsal su ile kendisini temizlemek isteyen bir râhibi dövmüştü. (Sozomene, I. VI, bö. 6; Théodoret, I. III, bö. 15.) Bu gurur Valentinianus'e uygundur, ama çok gişisel bir hakaret sanan filozof Maksimus'ün hafiyeliğini yapmaya yakışmamaktadır. (Zosime, kitap IV, s. 200-201.)

1043) Socrate, I. IV. Melitene ya da Tebais'de bir sürgünden sözetmek-

tedir. Birincisi olasıdır. (Bk. Sozomene, I. VI, bö. 6; ve Philostorge, I. VIII, bö. 7; Godefroi'nin Dissertations'u, s. 293.)

1044) Ammien, konuyu değiştirerek yaptığı bir konu dışı söyleşide (XXVI, 1, ve Valesius **ad locum**) okuyucuların anlamadığı gökbilimsel bir konuyu kapsadığını varsayıyor. Censorinus (**de Die natali**, bö. 20), ve Macrob **Saturnal.**, I. 1, bö. 12-16), bu konuyu daha duygulu ve düşünceli olarak işlemektedirler. Uğursuz sene sayılan Artık Yıl (sene-i kebise)'ı böyle adlandırma Martın ilk altıncı gününün yinelenmesinden ileri gelmiştir. (**Augustin, ad Januarium, epist. 119**).

1045) Valentinianus'ün ilk söylevi Ammien'de yayımlandı (XXVI, 2), kısa ve anlatımlı olarak da Philostorgie'de (kitap VIII, bö. 8) çıktı.

1046) **Si tuos amas, imperator optime, haber fratrem. Si rempublicam, quare quem vestias.** (Ammien, XXVI, 4.) İmparatorluğun bölüşümünde Valentinianus kendisi için bu içtenlikli öğütten yararlandı. (bö. 6).

1047) **In suburbano** (Ammien, XXVI, 4). Ünlü Hebdomon ya da Mars Alanı İstanbul'dan yedi stad ya da yedi mil uzaklıktaydı. (Bk. Valesius ve kardeşi, **ad. loc.**, ve Ducange, Cart. I. II, s. 140, 141, 172, 173.)

1048) **Participem quidem legitimum potestatis; sed in modum apparitoris morigerum, ut progrediens aperiet textus.** (Ammien, XXVI, 4.).

1049) Zonaras'ın, Suidas'ın ve Chronique de Pasc.'in yetkinliğine karşın Bay Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt VI, s. 671) bir putperest için bu denli avantajlı öyküleri şüpheyle karşılamayı yeğliyor.

1050) Eunape, Maksimus'ün ıstıraplarından mutlanıyor ve bunları abartıyor (s. 82, 83). Bununla birlikte, Julianus'ün suçlu gözdesi ve Valentinianus'ün kişisel düşmanı olan bu sofist ve sihirbazın hafif bir para cezasından başkaca cezalandırılmadığını söylemek doğru olur.

1051) Genel bir reform suçlaması (Zosime, I. IV, s. 201. Tillemont tarafından çürütülmüştür (cilt V, s. 21).

1052) Ammien, XXVI, 5.

1053) Ammien, kapalı sözlerle şunları söylüyor: **Subarrestis ingenii, nec bellicis, nec liberalibus studi is eruditus.** (Ammien, XXXI, 14.) Sözen Themistius, uu'suna özgü olağan övünmesiyle, ilk kez olarak, hükümdarının dili olduğu için, konuşabilmeyi istediğini söyledi; (**Orat.** VI, s. 71).

1054) Bu belirsiz akrabalık, ya da babadan gelen hısımlık **Cognatus, consobrinus** sözleriyle anlatılmıştır. Procope'nin annesi, (din döneği)'nin annesi ve amcası olan Basilina'nın ve kont Jullanus'ün kızkardeşi olabilirdi. (Ducange, Fam. Bysant., s. 49.)

1055) Ammien, XXIII, 3; XXVI, 6. Bu olayı duruklayarak anlatıyor: **susurravit obscurior fama: nemo enim dicti auctor exstitit verus.** Prokope'nin putperest olması bunun için bir kanıt sayılabilir. Bununla birlikte dinî savlarında hiçbir biçimde bunlar için elverişli ya da elverişsiz olmamıştır.

1056) Mezhep sapkını Eunomius'ün kırsal kesimdeki evine sığınmıştı. Ev sâhibinin ne olduğu bilinmiyordu ve bir ölüm cezası kararından kurtulmak için kaçmıştı. Moritanya'nın en uzak bir yerine sürülmüştü. (Philostorg., l. IX, bö. 5-8; ve Godefroi, **Dissertations**, s. 369-378.)

1057) **Hormisdae maturo juveni Hormisdae regalis illius filio, protestatem procosulis detulit; et civilia, more veterum, et bella, recturo.** (Ammien, XXVI, 8.) Perse prensi, işin içinden onurlu bir biçimde çıkmış, Bitinya'daki aynı prokonsulus ofisinde yerleşmişti. (Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 204.) Sasani soyunun sürdüğünü bilmiyorum. 514 yılında Hormisdas adında bir papa'nın adına rastladım. Ama o, İtalya'da Frusino'da doğmuştu (Pagi, Brev. Pontific., cilt I, s. 247.)

1058) Genç isyancı kız, daha sonra imparator Gratianus ile evlendi, ve, çocuk bırakmadan, kısa bir süre sonra öldü. (Bk. Ducange, Fam. Bysantin., s. 48-59.)

1059) **Sequimini culminis summi prosapiam,** diye Prokope, Pannonyalı'nın rastgele yükselmesi ve sönük soyu karşısında nefret duyduğunu göstermektedir. (Ammien, XXVI, 7.)

1060) **Et dedignatus hominem superare certamine despicabilem, auctoritatis et celsi fiduciâ corporis, ipsis hostibus Jussit, suum vincire rectorem; atque ita turmarum antesignanus umbratilis comprensus suorum manibus.** Aziz Basileus, Arinteus'un gücünü ve güzelliğini «yeni Herkül» olarak nitelendirmekte ve Tanrı'nın onu, öykünülemez bir insanlık yetkinliğinde yaratmış olduğunu varsaymaktadır. Ressamlar ve heykeltraşlar hiçbir zaman onun benzerini meydana getiremediler ve onun başarılarını anlatan tarihçiler masalcıya dönüstüler (Ammien, XXVI, ve Vales, **ad locum.**)

1061) Ammien, savaşın Likya'da, Zosime ise Tyatire'de olduğunu söylüyorlar. Buysa yüzerli millik bir uzaklık demektir. Ne var ki Thyatira **alluitur Lyco** (Pline, Hist. Nat., V, 31; Cellarius, **Geogr. Antiq.**, cilt II, s. 79); ve müstansihler, küçük bir ırmağı büyük bir eyalete çevirebildiler.

1062) Prokope'nin serüvenleri, gasbı ve çöküşü Ammien'ce düzenli biçimde anlatılmış (XXVI, 6, 10) ve Zosime de aynı şekilde bilgi vermistir (l. IV, s. 203-210). Birbirlerini aydınlatmakta ve pek az çelişkiye düşmektedirler.

Thémistius (**Orat.** VII, s. 91, 92) birtakım aşağılık övgüler ve Eunape de kimi kötü yergiler eklemektedirler (.s 83, 84).

1063) Libanius, de ulciscend. Julian, nece, bö. 9. s. 158, 159. Filozof, genel çılgınlığa acıyor. Ama, ölümlerinden sonra imparatorların adaletine salaşmıyor.

1064) Yüzyılımızın İngiliz ve Fransız hukukçuları, büyücülüğe **kuramsal** olarak inanıyor, **uygulamada** yadsıyorlar. (Denisart, Recueil de Decisions de Jurispurudence au mot **sorcies,** cilt IV, s. 553; Comment. Blackstone, cilt IV, s. 60) Halkın aklından daha uzaklara aklı ulaşan üstad, büyüyü herhalde yadsımaktadır (Montesquieu, Esprit des lois, I. XII, bö. 56.)

1065) Bk. Bayle'nin Yapıtları, cilt III, s. 567-589. Rotterdam şüphecisi, âdeti olduğu üzere, çok espri yapıyor ve canlılık gösteriyorsa da bilgilerinde çok gerçeksizlikler bulunmaktadır.

1066) Putperestler, Teurjik ve Goetik adlarıyle iyi ve kötü büyüyü birbirinden ayırıyorlardı. (Histoire de l'Académie, v.b., cilt VII, s. 25); Ama bu, nedeni bilinmeyen ayırımı, Bayle'nin sıkı mantığı karşısında savunamıyacaklardır. Yahudilerin ve hıristiyanların sisteminde tüm şeytanlar cehennem ruhu taşırlar ve onlarla ilişki kurmanın cezası ölümdür ve sonsuza dek cehennemlik olmaktır.

1067) Kanidia d'Horace (I. V, Od. 5, ve Dacier ile Sanadon'un notları) tanınmış bir büyücüydü. Hericto de Lucain (Pharsale, I. VI, 430-830) çoğunlukla sıkıcı, hatta tiksindiriciydi, ama kimi zaman da yüce idi. Öfkeli kadınların ömür sürelerini yüzlerine karşı söylüyor, üç başlı ay tanrısının (Hecate) gizlerini açıklamak, tamu (cehennem)'nun dibindeki zebellâları çağırma tehdidiyle onları korkutuyordu.

1068) **Genus hominum potentibus infidum, sperantibus fallax, quod in civitate nostra et vetabitur semper et retinebitur.** (Tacitus, Hist. I, 22). (Bk. Augustin, de Civitate Dei, I. VIII, bö. 19, ve Kodeks Teodosius, I. X, başlık XVI, Godefroi'nin bilimsel notlarıyle.).

1069) Bir cinayet danışması Antakya kıyıcılığına neden oldu. Alfabenin yirmi dört harfi bir büyücü masasının çevresine dirildi ve, ortaya konulan bir hafka, çevrildikten sonra, dört harfi gösterdi: Théodore, felâket hecelerini kabul ve itiraf eden öbürkülerin çoğuyla birlikte idam edildi. Lardner (Paien'lerin Tanıklığı, cilt IV, s. 353-372) Valensius'ün saltanatındaki bu karanlık olayı inceden inceye araştırdı.

1070) Limus ut hic durescit, et haec ut cera liquescit Uno eodemque igni. (Virgilius., **Bucolic.;** VIII, 89.)

Devovit absentes, simulacraque cerea figit.
(Ovidius, **Epist - Hypsil. ad Jason.**, 91.)

Bu büyülü ve gülünç sözler Germarnicus'ün düşüncesini etkileyebilir ve rahatsızlığını artırabilirdi. (Tacitus, Annales, II, 69.)

1071) Bk. Heineccius, **Antiquitat - Juris romani**, cilt II, s. 353; kodeks Teodosius, I. IX, baş. 7; ve Godefroi'nin bilimsel araştırmaları.

1072) Ammien (XXVIII, 1; XXIX, 1, 2; ve Zosime, I. IV, s. 216-218) Roma ve Antakya zulmünü betimliyor ve olasılıkla abartıyorlar. Filozof Maksimus, *adalet görünüşü altında büyücülükle suçlandı.* (Eunape, **in Vit. Sophist.** s. 88, 89); yasaklanmış olan kitaplardan birini rastlantıyla bulan genç Krisostome de kendisinin mahvolduğunu sandı. (Tillemont, Imparatorlar Tarihi, cilt V, s. 340.)

1073) Ammien'in son iki kitabını, özellikle iki augustus (imparator) kardeşlerin portrelerini inceleyiniz (XXX, 8, 9; XXXI, 14). Tillemont (cilt V, s. 12-18; s. 127-133) eski zamanın erdemleri ve kusurları üzerine söylenenleri toplamıştır.

1074) Genç Viktor onun **valde timidus** olduğunu söylüyor. Bununla birlikte, orduların başında büyük bir kararlılık ve tutarlık göstermiştir. Aynı tarihçi onun öfkesinin tehlikeli olmadığını belirtiyor. Ama, Ammien'in çok açıklıkla ve haklılık'a belirttiğine göre, **incidenta crimina ad contemptam vel lassam principis amplitudinem trahens, in sanguinem soeviebat.**

1075) **Cum esset ad acerbitatem naturae calore propensior .... Poenas per ignes augebat et gladios.** (Ammien, XXX, 8. Bk. XXVIII, 7)

1076) Valens'a yapılan açgözlülük kınamalarının temsilcilerine de yapılmasını kabul etmedim. İstediğini kolayca elde edebilenlerde böyle bir açgözlülük kalmaz da ondan.

1077) Kimi zaman bir ölüm cezası buyruğunu alaylı bir tarzda veriyordu. **Abi, comes, et muta ei caput, qui sibi mutari provinciam cupit.** Tazıyı erken salıveren bir çocuk., bir zırhı temizleyip geri verdiği zaman birkaç çekirdek (tartı birimi) daha hafif geldiği için bir silahçı v.b. onun kıyıcılığının kurbanı oldular.

1078) Milana İnnosanları, Valentinianus'un yasal kararlarını infaz ettirdiği bir ajan ve üç görevli oldular. Ammien (XXVII, 7)'in savunmasına göre, hıristiyanlar, haksız yere mahkûm olanların tümünü şehit olarak onurlandırıyorlardı. Onun yan tutmayan suskunluğu, mâbeyinci Rodanus'ün, zulüm eylemlerinden dolayı diri diri yakıldığına inanmamızı gerektirmektedir. (Chron, s. 302)

1072) **Ut bene meritam in sylvas jussit abire** Innoxiam. (Ammien, XXIV, 3; ve Vales. **ad locum.**)

1080) Bk. **Kodeks Justinianus,** I. VIII, baş. 52, yasa 2. **Unusquisque sobolem suam nutriat. Quod si exponendam putaverit animadversionl quoe constituta est subjacebit.** Bu kötü ve çirkin alışkanlığın ne zamandan ve ne zamana dek yasalar, bilim ve uygarlaşmış toplumun ilerlemesiyle mahkûm edildiğini ya da kaldırıldığını Noodt lle Binkershoek arasında saptamaya kalkışacak değilim.

1081) Teodoslus kodeksl bu esenleştirici kuruluşları açık'amaktadır (I. XIII, baş. 3, **de professoribus et medicis; et** I. XIV, baş. IX, **de studlis liberalibus urbis Romoe).** Bizim olağan kılavuzumuz Godefroe'dan başka, memleketinin tarihini inceleyen bir bilim adamının tutum ve dikkatiyle bu ilginç konuyu işlemiş bulunan Giannone'yi de salık verebiliriz **(Istoria di Napoll,** cilt I, s. 105-111).

1082) Kodeks Teodoslus (I. I, baş. XI), ve kodeks'in geri kalan her şeyini özenle toplayan Godefroi'nin Paratitlon'u.

1083) Ammien'in üç satırında (XXXI, 14) Themistius'ün tüm Oraison'undakl söylenmektedir (VIII, s. 101-120). Baştanbaşa dalkavukluk, laf ebeliği ve beylik düşüncelerle doludur. Uzdilli B. Thomas (cilt I, s. 366-396), yaşadığı yüzyıla çok yakışan Themistius'ün erdemlerini ve zekâsını överek alay etmektedir.

1084) Zosime, I. IV, s. 262; Ammien, XXX, 9 —Masraflı— kötüye kullanmaları düzeltlerek, **in provinciales admodum parcus, tributorum ubique molliens sarcinas** sanını kazandı. Onun sâdeliği, hasislik olarak nitelendirildi. (Jerôme, Chron., s. 186.)

1085) **Testes sunt leges a me in exordio Imperil mei datoe: quibus unicuique quod animo imbibisset, colendi l.bera facultas tributa est.** (Kodeks Teodosius, I. IX, baş. 16, yasa 9.) Valentinianus'ün bu demecine Ammien'in çeşitil tanıklıklarını ekleyebiliriz (XXX, 9); Zosime'nin (I. IV, s. 204); ve Sozomene'nin (I. VI, bö. 7, 21). Baronius'ün de bu ihtiyatlı hoşgörüyü göstermesi gerekirdi. (Annales Ecclesiastiques, yıl 370, no. 129-132, yıl 376, no. 3, 4).

1086) Eudoksius yumuşak ve çekingen huyluydu. Dindar ve şehit Lucianus zamanında, demek ki elli beş yıl önce tanrıbilim öğrenimini yaptığına göre, Valensius'ü vaftiz ettiği sırada çok yaşlı olması gerekiyordu. (Yıl 367) (Philostorg., I. II, bö. 14-16, I. IV, bö. 4; ve Godefrol, s. 82-206; Tillemont, Kllise Anıları, cilt 5, s. 474-480, v.b.)

1087) Nazianzeli Greguvar (**Orat.** XXV, s. 432) Arius'çülere sövüp sayı-

yor ve kötü zulüm çabalarını yanılgı ve dîn sapkınlığının şaşmaz bir işareti olarak kınıyor.

1088) Valensius'ün bu kilise yönetimi tasarısı Sokrat'tan I. IV; Sozomene'den, I. VI; Théodoret'den, I. IV; ve Tillemont çok geniş derlemelerinden, özellikle VI, VIII. ve IX. ciltlerinden aktarılmıştır.

1089) Jortin, Kilise Tarihi Üzerine Dikkatler'inde (cilt IV, s. 78), zâten bundan şüphelenmiş ve bunu duyurmuştur.

1090) Bu düşünce o denli güçlü ve açıktır, ki Orose'nin (I. VII, bö. 32, 33) zulüm olaylarını Valentinianus'ün ölümünden sonra olmuş gibi göstermesine yol açmıştır. Başka bir yönden, Sokrat (I. III, bö. 32) 374 yılında Thémistius'ün bir felsefesel söylevleriyle (**Orat.** XII, s. 154) zulmün yatıştığını sanmaktadır. Bütün bu çelişkiler kanıtları güçsüzlendirmekte ve Valensius'ün yaptığı zulüm eylemlerinin suresini azaltmaktadır.

1091) Aktardığım ve özetlediğim Tillemont (Kilise Anıları, cilt VIII, s. 153-167) Basillus'ün kardeşi ve arkadaşı olan iki Greguvar'ın savunularından en gerçek durumları yapıtına almıştır. Basilius'ün mektupları da şiddetli bir kıyıcılığı yansıtan bir tablo görünümünde değildir. (Duplin, Biblioth. Eccleslast., cilt II, s. 155-180.)

1092) **Basilius, coesariensis episcopus, cappadocioe clarus habetur... Qui multa continentioe et ingenii bona uno superbioe malo perdidit.** Pek de saygılı olmayan bu pasaj, herhalde üslup ve karakter bakımından aziz Jerôme'nindir. Onun kroniğini yapan Scaliger'de bu yoktur. Ama Vossius, keşişlerin düzeltmemiş oldukları eski bir el yazmasında onu bulmuştur.

1093) Hemen hemen ikinci bir kent oluşturan bu soylu ve hayırlı kuruluş büyüklük bakımından olmasa da, gereksiz piramitlerden ve Bâbil surlarından daha değerliydi. Özellikle cüzzamlıların toplanarak yatırımlasına ayrılmıştı. Nazianzeli Greguvar, **Orat.** XX, s. 439.)

1094) Korteks Teodosius, I. XII, baş. I, yasa 63. Gode frol (cilt IV, s. 409-413), aynı zamanda hem bilimsel eleştirici hem de avukat olarak meslek yürütüyor. Tillemont (Kilise Anıları, cilt VIII, s. 808) Valensius'ün buyruklusunu anlaşılmaz hale sokmuş ve seçme özgürlüğünü kaldırmış olan ortodoks dostlarını mazur göstermek için ikinci bir kanunu **var sayıyor.**

1095) Bk. d'Amirlle, Description de l'Egypte, s. 74. Daha sonra manastır kuruluşlarını inceleyeceğim.

1096) Sokrat, I. IV, bö. 24, 25; Orose, I. VII, bö. 33; **Jérôme, in Chron.,** s. 189, ve cilt II, s. 212. Mısır keşişleri, inançlarının içtenliğini yansıtan birçok

tansık gösterdiler. Jortin bunun doğru olduğunu (Dikkatler'inde, cilt IV, s. 79) söylüyor ama bu tansıkların gerçekliği üzerine ne gibi kanıtlara sâhibiz?

1097) Kod Teodosius, l. XVI, baş. 2, yasa 20. Godefroi (cilt VI, s. 49) Baronius gibi, Pederler'in bu önemli yasa konusunda söyledikleri ve imparator İkinci Frederik, Birinci Edvar ve onikinci yüzyıldan beri saltanat sürmüş olan öbür hıristiyan hükümdarlarca uzun zamanlar canlı tutulmuş ruhu hakkındaki tüm bilgileri tarafsız olarak toplamıştır.

1098) Yararlandığım deyimler, aziz Jerôme'nin sert küfürlerine oranla hafif ve çok ılımlıdır. (cilt I, s. 13, 45, 1, 4, v.b.). Keşiş arkadaşlarına yaptığı kınama'ar, kendisine karşı da yapıldı, **scelerotus, versipellis**, azize Paula'nın âşıkı olmakla açıkça itham edildi. (cilt II, s. 363). Gerçekte bu sevgi anne ve kız sevgisiydi; kendisinin ısrarla söylediğine göre bu sevgiden, herhangi bir cinsel istek tatmini için yetki ve etkisini kullanmamıştır.

1099) **«Pudet dicere, sacerdotes idolorum, mimi et aurigae, et scorta, hoereditates capiunt: solis clericis ac monachis hac lege prohibetur. Et non prohibetur à persecutoribus, sed a principibus christianis. Nec de lege queror; sed doleo cur meruerimus han fgem.»** Jerôme (cilt I, s. 13) patronu Damasius'ün gizli politikasını ustalıkla ileri sürmektedir.

1100) Jerôme'nin üç süzcüğü **sanctoe memorioe Domasus**, (cilt II, s. 119), ona yapılan tüm suçlamaları haklı çıkarıyor ve dindar Tillemont'u bunları belirtmek zorunda bırakıyor. (Kilise Anıları, cilt VIII, s. 386-424).

1101) Sisinius ya da Liberius kilisesi, olasılıkla Esklbilim tepesindeki Sainte - Marie - Majeure kilisesidir (Baronius, yıl 367, no. 3; ve Donat, **Roma antiqua et nova**, l. IV, bö. 8, s. 462.)

1102) Jerôme'nin kendisi de **crudelissime interfectiones diversi sanus perpetratoe (in Chron, s. 186)** diye itiraf zorunda kalmıştır. Karşı gruptan iki papazın dilkeçesi yılmıştır. Bunlar, kilise kapılarının yakıldığını ve kubbenin açıldığını bildirmektedirler. Ayrıca Damasus'ün de, papazların başında, ve kiraladığı hendekçilerle gladyatör'eri de beraberinde getirerek içeri girdiğini; onun yandaşlarından kimsenin ölmediğini ve kilisede yüzaltmış ceset bulunduğunu anlatmaktadırlar. Peder Sirmond bu dilekçeyi, yapıtlarının ilk ciltinde yayımladı.

1103) Damasus'ün düşmanları Damasus'e **auriscalpius matronarum** (kadınların kulak çöpçüsü - Cure oreille -) adını takmışlardı.

1104) Nazianzeli Greguvar **(Orat. XXXII, s. 526)**, İmparatorluk merkez kentlerindeki yüksek aşamalı papazların şatafat ve gösterişlerini anlatırken süslü arabalarına, kükreyen atlarına ve kalbalık miyetlerine de işaret ediyor. İnsanlar, yırtıcı hayvan görmüş gibi onlardan kaçışıyordu.

1105) Ammien (XXVII, 3) **Perpetuo Numini, verisque ejus cultoribus** - Birçok tanrılı'nın garip hatırsayarlılığı.

1106) Ammien onun praefektürlüğü üzerine parlak bir tablo çiziyor ve onu **proeclaroe indolis gravitatisque senator,** diye adlandırıyor. XXII, 7; ve Vales. **ad loc.)** İlginç bir yazıt (Gruter MC II ,no. 2), iki sütun üzerine, arka arkaya kazandığı dinsel ve sivil saygınlıkları anlatıyor. Birincisinde, güneş ve Vesta, büyük râhibi, kuşahkâmcısı onbeşinci hiyerofant, v.b., v.b., - İkincisinde ise kestörlük, pretorluk, Toskana ve Ombiya korrektorluğu, Luzitanya konsulus'lüğü, Akai prokonsulusluğu, Roma proefektüs'lüğü, İtalya praefektus pretorumluğu, İllarya'nın aynı görevleri ve seçimle gelen konsulusluk. 385 yılının başlangıcından önce öldü. (Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt VI, s. 241-736.)

1107) **Facite me Romanoe urbis episcopum; et ero protinus christianus.** (Jerôme, cilt II, s. 165.) Damasus'ün onu hıristiyan yapmak için bu fiyata râzı olmadığı düşünülebilir.

1108) Ammien (XXVI, 5). Valesius, Saray Nâzırları (maitre des offices) üzerine uzun ve ilginç bir not eklemiştir.

1109) Ammien XXVII, 1; Zosime, I. IV, s. 208. Ertesi yüzyılın bir Yunan söz sanatçısıyle ilgilenemeyen çağdaş asker, askerlik onuruna duyduğu saygı yüzünden Batavyalıların utanç halini suskunlukla geçirmektedir.

1110) Bk. d'Anville, Eski Galya'yı tanıtma yazısı, s. 587. Mascou (Eski Cermenlerin Tarihi, VII, 2) Mozel'i açıkça anlatıyor. Ammien ise onun adını bile anmamaktadır.

1111) Bu savaşların betimlenmesi Ammien'de (XXVII, 2), ve Zosime' de (I. IV, s. 209) bulunmaktadır. Zosimeğ Valentinianus'ün de savaşta hazır bulunduğunu söylüyor.

1112) **Studio sollicitante nostrorum, occubuit.** (Ammien, XXVII, 10.)

1113) Ammien, Valentinianus'ün seferini anlatmakta (XXVII, 10) Ausone ise onu kutlulamaktadır (Mosell - 421, v.b.). Gülünç bir tahminine göre Romalılar Tuna'nın kaynaklarını bilmemekteydiler.

1114) **Immanis enim natio, jam inde ab incunabulis primis varietate casuum imminota; ita soepius adolescit, ut fuisse longis soeculis ces - timetur intacta** - (Ammien, XXVIII, 5). Kont de Buat (Avrupa Halkları Tarihi, cilt IV, s. 370) Almanların yabancıları kolaylıkla benimsediklerini söylemektedir.

1115) Ammien XXVIII, 2; Zosime, I. 4, s. 214. Genc Viktor, mekanik üzerine İmparator Valentinianus'ün aklı ermesini övmektedir. **Nova arma medltari; fingere terra seu limo simulachra.**

1116) **Bellicosos et pubis immensoe viribus affluentes; et ideo metuendos finitimis universis.** (Ammien, XXVIII, 5.)

1117) Tarihçilerin ve gezginlerin her zaman bireysel olayları genel kuralları uygulayarak değişikliğe uğrattıklarına tanık olmuşumdur. Örneğin Ammien, bir geleneğin Mısır'a ait olduğunu savunurken Çinli'ler bunu Tatsin'e ya da Roma imparatorluğuna malederler (De Guignes, Hunların Tarihi, cilt II, kısım I, s. 79.)

1118) **Salinarum finiumque causa, Alemannis soepe jurgabant.** (Ammien, XXVIII, 5.) Belki, tuz yapan bir ırmak olan Sala'nın iyiliği için anlaşamıyorlardı ve her halde eski bir anlaşmazlık konusuydu. (Tacitus, Annal., XIII, 57, ve Lipsius **ad loc.**)

1119) **Jam inde temporibus priscis sobolem se esse Romanam Burgundii sciunt;** ve bu belirsiz geleneksel yavaş yavaş çok düzenli bir biçim kazandı. (Oros. I. VII, bö. 32). Cermanya'da görev yapan ve Drusus tarihini yazan Pline'nin söz götürmez bilgi otoritesiyle bu sav yıkılmıştır. Pline, **Epist.** III, 5, bu kahramanın ölümünden altmış yıldan daha az. **Germanorum genera quinque Vindili, quorum pars Burgundiones,** v.b. (Hist. Natur., IV. 28).

1120) Almanlar ve Burgiyonlarla ilgili savaşlar ve görüşmeler, açık bir biçimde ve ayrıntılı olarak Ammien Marcellinus (XXVIII, 5; XXIV, 4; XXX, 3)'de, Orose (I. VII, bö. 32)'de bulunmaktadır. Jerôme'nin ve Kassiodore'nin kronikleri tarihleri saptamakta ve birtakım hal ve koşulları eklemektedirler.

1121) Ptoleme, sembre'lerin geri kalanlarını yarımadanın kuzey ucunda, Pline'nin sembrik burnunda göstermektedir (IV, 27). Sembri'leri Saksonlardan ayıran aralığı, altıncı yüzyıldan beri Danois ortak adı altında söylenen, asilleri belirsiz altı oymakla doldurmaktadır. (Bk. Cluvier, German. Antiq., I. III, bö. 21, 22, 23.)

1122) Bay d'Anville, Etablissement des Etats de l'Europe, Şarlımony ile Saks'lar arasındaki geniş sınırları belirtmiştir.

1123) **Quin et Aremoricus piratam Saxona tractus**
Sperabat; cui pelle salum sulcare Britannum
Ludus; et assuto glaucum mare findere lembo.

(Sidon., in Panegyr. Avit., 369).

Bu kaba, ama hafif olup Britanya halkının yararlandığı gemilere, özel bir kullanım için Caesar'in zekâsı da öykünmüştü. **(Comment. de Bell. Civil.,** I, 51; ve Guichart, Nouveaux Mémores militaires, cilt II, s. 41, 42.) İngiliz gemileri bugün Caesar'ın zekâsını şaşırtırdı.

1124) Saksonlar'la ilgili en yetkin ve özgün kılavuzlar Sidonius Appollinar'da bulunmaktadır., (I. VIII, Mektup. 6, s. 223, baskı Sirmond); en iyi bilimsel araştırma ise râhip Dubos'nundur (Histoire critique de la Monarchie Francaise, v.b., cilt I, I. 1, bö. 16, s. 148-153; bk. s. 77, 78.)

1125) Ammien (XXVIII, 5) korsanlarda ve haydutlardaki bu inanç eksikliğini haklı buluyor; Orose (I. VII, bö. 32) onların gerçek suçlarını açıkça dile getiriyor: **Virtute atque agilitate terribiles.**

1126) Symmaque, (Kitap II, Mektuplar 46), hâlâ Sokrat'ın ve fe'senin kutsal adlarından söz edebilmektedir. Klermon piskoposu Sidonius, (I. VIII, Mek. 6) daha az tutarsızlıkla, Saksonların insan olarak kurban edilmesini suçlamaktaydı.

1127) Geçen yüzyılın başlarında, saygıdeğer bir şüphecilik içerisinde bulunan bilgin Campden, Brutus romanını yıktı ve artık unutulmuşluğa gömdü; bunun gibi, Firavun'un kızı Skota'yı ve sonraki birçoklarını da aynı sona uğrattı. Söylendiğine göre bugün bile, İrlanda'da **Milesienne kolonisi**'nden kalma kuşaklar vardır. Kendi durumundan hoşnut olmayan günümüzdeki bir halk, geçmişteki başarılarının masallarına dört elle sarıldı.

1128) Tacitus, ya da daha doğrusu Agricola (Tacitus'ün kayın babası) kimi Breton oymakları arasındaki Cermenlerin veya İspanyollar'ın tenlerine dikkat etmiştir. Ama onların kanısı şöyleydi: **In universum tamen oestimanti Gallos vicinum solum occupâsse credibile est. Eorum sacra deprehendas... sermo haud multum diversus. (In vit. Agricoloe,** bö. 11.). Caesar, onların aynı dinde olduklarını görmüştü. (**Comment. de Bello gallico** VI, 13.) Onun zamanında meydana gelen - Belçika Galyasından göç yeni bir olaydı, hiç değilse tarih böyle değerlendirmişti - Britanya'nın Strabon'u olan Cambden (V. 10) eski zamanlarımızı böyle değerlendirmişti (Britannia, cilt I, Giriş, s. II, XXXI.)

1129) Kaledonya tarihinin ilk karanlık dönemlerinde, soyları ve eğitimleri bakımından güvenlik duyulabilecek iki dağlı bilgin ve aklı başında insanı kendime kılavuz olarak aldım. (Bk. doktor Jean Macpherson, Kaledonyalılar'ın kökeni ve ilk zamanları üzerine eleştirel Dissertation'lar, Londra, 1768, in-4°; Jacques Macpherson, İngiltere ve İrlanda Tarihine Giriş, baskı 3.) Doktor Macpherson Sky adasında yargıçtı. Hebrides'lerin en uzak adalarından birinde böyle bir sağlam eleştirel ve allâmece bir yapıt meydana getirilmiş olması yüzyılımız için onurlu bir olaydır.

1130) İskoçyalılar'ın kökenini İrlanda'ya dayayan ve artık unutulmuş bulunan kanı, son zamanlarda yeniden canlandı ve saygıdeğer M. Witaker'ce

desteklendi. (Mançester Tarihi, cilt I, s. 430, 431, ve Bretonların Özgün Tarihi, s. 154-293.) Onun dediğine göre, 1º Ammien - Marcellinus'ün sözünü ettiği İskoçlar (İ. Ö. 348) o zamanlar Kaledonya'da yerleşmiş durumdaydılar ve Romalı yazarlar onların başka bir ülkeye göç etmiş olduklarından bahsetmemektedirler; 2º İrlandalı ozanlarca, İskoçyalı tarihçilerce, İngiliz eski zaman uzmanlarınca, Buchanan, Campden, Usher, ve Stillingfleet'ce sözü edilen göçler baştan başa masaldır. Ptoleme'nin sözünü ettiği üç İrlanda'lı oymağın Kaledonya'dan çıkmış (İ. Ö. 150) olduğu da böyledir; 3º Fingal soyunun Kaledonyalı hükümdarlarından birinin küçük oğuldan bir kolu İrlanda krallığını ele geçirdi ve ona sahip oldu. Bu bilgilere göre, M. Witaker ile hasımları arasında çok ince bir anlaşmazlık kalıyor. İrlanda'dan kalkıp Kaledonya'ya yerleşen (İ. Ö. 320) ve Ossian'in kuzeni olan bir Fergus'ün verdiği özgün tarih, sanıya dayanan bir bilgi üzerine kurulmuştur ve ondördüncü yüzyılda yaşamış bir keşiş olan Ricard de Cirencester'in şüphe götüren bilimsel otoritesi üzerine bina edilmiştir. Bu aklı başında ve bilgin eski zamanlar tarihçisinin ruhundaki canlılık, şiddetle tartıştığı ve o denli saltıklıklı bir edâ ile karara vardığı sorunun yapısını —kendisine— unutturmuştur.

1131) **Heyme tumentes ac saevientes undas calcastis Oceani sub remis vestris; ..... insperatam imperatoris faciem Britannus expavit.** (Julius Firmicus Maternus, **de Errore Profan - Rel'g.**, s. 464, baskı: Gronov., **ad calcem Minuc - Fel.** Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IV, s. 336.)

1132) Libanius (**Orat. Parent.**, bö. 39, s. 264.) Bu ilginç pasaj bizim İngiliz eski araştırmacılarının gözünden kaçmıştır.

1133) Kaledonyalılar, yabancıların altına, atlarına, sanatlarına v.b. hayrandılar ve bunlara çok imreniyorlardı. (Doktor Blair'in Ossian üzerine bilimsel araştırması, cilt 11, s. 343, ve doktor Macpherson Makferson'un giriş yazısı, s. 242-286.).

1134) Lord Lyttleton, bunu büyük ayrıntılarıyle anlattı (Henri II Tarihi, cilt I, s. 182), ve şövalye David Da'rymple (İskoçya Yıllıkları, cilt II, s. 69) yasaların, dinin ve toplumun, ilkel geleneklerini yumuşattığı bir yüzyılda (yıl 1137) İskoçyalılar'ın yırtıcılıkla yaptıkları bir saldırıyı pek de onaylamaz bir tutumla anlatmıştır.

1135) **Attacotti bellicosa hominum natio.** (Ammien, XXVII, 8). Cambden (kendi başlangıcının s. CLII) Jerôme'nin metnindeki gerçek adını yeniden yerine koydu. Jerôme'nin Galya'da gördüğü Attakotti çeteleri İtalya'dan İllirya'ya dek çeşitli yerlere yerleştirildiler. (Notitiâ, s. VIII, XXXIX, XL.).

1136) **«Cum ipse adolescentulus in Gallia viderim Attacoto ou Scottos.**

Gentem Britannicam humanis vesci carnibus, et cum per silvas porcorum greges, et armentorum pecudumque reperiant, pastorum nates et feminarum papillas solere abscindere; et has solas ciborum delicias arbitrari.» İşte Jerôme'nin tanıklığı böyledir, cilt II, s. 75, ve ben bunun doğruluğundan şüphelenmek için hiçbir neden göremiyorum.

1137) Ammien, tüm Britanya savaşını, kısa ve özlü biçimde anlatmıştır. (XX, 1; XXVI, 4; XXVII, 8; XXVIII, 3).

1138) .... Horrescit ... ratibus ... impervia Thule.
Ille ... nec falso nomine Pictos
Edomuit, scotumque vago mucrone secutus.
Fregit Hyperboreas remis audacibus undas.
CLAUDİEN **in III, Consul - Honor,** vers 53, **etc.**
.... *Maduerunt Saxone fuso*
Orcades: incaluit Pictorum sanguine Thule.
Scotorum cumulos flevit glacialis Ierne.
in IV. Consul - Honor, vers 31, **etc.**

Pacatus'a da bakınız, in Panegyr. Vet., XII, 5. Ama, eğretilemelerin dalkavukluların içeriklerinin doğru olduğuna karar vermek zordur. Bolanus'ün utkularını (Statius, **Silo.,** V, 2) onun karakteriyle karşılaştırınız (Tacitus, **In vit. Agricol.,** bö. 15.)

1139) Ammien, sık sık **Concilium annuum, legitimum** diye söz etmektedir, ve Leptis ile Sabrata çok zaman önce yıkılmışlardır, ama Apulee'nin vatanı olan Oea kenti, bugün de Trabus (Tripoli) adıyle ayaktadır. (Bk. Cellarius, Céogr. Antiq., cilt II, s. 181; d'Anville, *Géographie ancienne,* cilt III, s. 71, 72; ve Marmol, Afrika, cilt II, s. 562.)

1140) Ammien, XVIII, 6. Tillemont (İmparatorlar Tarihi., cilt V, s. 25, 676) Kont Romanus'ün tarihindeki kronolojik güçlüklerin tartışmasını yaptı.

1141) Ammien'in kronolojisi belirsiz ve gerekli bilgiden yoksundur. Orose (I. VII, bö. 33, s. 551, baskı Havercamp) Firmus'ün ayaklanmasını Valentinianus'ün ölümünden sonra gibi göstermektedir. (Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 691) kendine karanlıklar arasında yol bulmaya çalışmaktadır. Alplerin katırları, en kaygan ve en sarp geçitlerde güvenli bir ayakla yürümektedirler.

1142) Ammien, XXIX., 5. in-4º lük ondört sayfadan oluşan bu uzun bölümün metninde bozukluk ve değişiklikler olmuş ve öykü, coğrafya bilgilerinden ve kronolojik anlatımlardan yoksun halde, anlamsız hale gelmiştir.

1143) Ammien, XXVIII, 4; Orose, I. VII, bö. 33, s. 551, 552; Jerôme, Kroniği, s. 187.

1144) Leo Afrikanus, **Viaggi de Ramusio**'da (cilt I, s. 78-83) halkların ve ülkenin ilginç bir betimlemesini yaptı; Marmot (Afrika, cilt III, s. 1, 54) daha ayrıntılı bir türde başka bir betimleme meydana getirdi.

1145) Eski coğrafyada meydana gelen ilerlemeler bu (oturulamaz) bölgeyi yavaş yavaş kırkbeşten yirmi dört, ya da hattâ onaltı derece enleme indirgediler. (Bk. Doktor Robertson'ün bilimsel notu, Amerika Tarihi, cilt I, s. 426.)

1146) **Intra, si credere libet, vix jam homines et magis semiferi ... Satyri, Blemmyes,** v.b. (Pomponius Mela, I. 4, s. 26, baskı Voss., in-8°.) Pline, saflığı yüzünden inandığı doğadaki düzensizlikleri felsefesel bir biçimde açıklamaktadır.

1147) Mitolojik yaratıktan maksat orangutan, ya da iri türden bir maymunsa (Buffon, Hist. Nat., cilt XIV, s. 43, v.b.) Konstantinus döneminde ondan bir tanesinin İskenderiye'de görülmüş olması olasıdır. Ama, aziz Antuvan'ın Tebâid çölünde bu dindar yabanıllardan birisiyle görüşmesine ilişkin güçlük her zaman ortada kalmış olacaktır. (Jerôme, **in Vit. Paul - eremit.** cilt 1, s. 238.).

1148) Aziz Antuvan bu canavarlardan birine rastlamış ve imparator Klaudius'de bunun mevcut olduğunu ciddi olarak doğrulamıştır. Halk onunla alay ediyordu. Mısır valisi, yakıştırma bir hazırlıkla onu göndermeye cesaret etti. Bu, gûya yarı insan yarı hayvan bir yaratığın mumyasıydı ve yüzyıldan uzun bir süre imparatorluk sarayında saklandı. (Bk. Pline, Hist. Nat., VII, 3, ve Observat. de Freret, Akademi Anıları, cilt VII, s. 321, v.b.)

1149) Cüceler masalı Homeros denli eskidir. (Iliade, III, 6). Hint ve Etyopya cüceleri, Trispithami, yirmi yedi parmak boyundaydılar, ve, ilkbahardan başlayarak, koçlara binmiş süvarileri, turna kuşlarının yumurtalarını kırıp bozmak üzere savaşa girişirlerdi. Poline, **Aliter futuris gregibus non resisti,** diyor. Evlerini çamurdan, kuş tüylerinden ve vumurta kabuklarından yapıyorlardı. (Bk. Pline, VI, 35; VII, 2; ve Strabon, I. II, s. 121).

1150) Üstün bir yapıt olan Gezi'ler Tarihi'nin üçüncü ve dördüncü ciltleri zencilerin bugünkü durumunu betimlemektedir. Avrupalılarla ticaret ilişkileri deniz kıyısında oturanları uygarlaştırmış ve Mağrip sömürgeleri, bunu memleketin içerisine de yayabilmislerdir.

1151) Hist. Philosoph. et Politique, .vb. cilt IV, s. 192.

1152) Ammien'in bilgi otoritesi kesindir (XXVII, 12). Moïse de Chorène

(I. III, bö. 17, s. 249, ve bö. 34, s. 269) ve Prokope (de Bell. persic., I. I, bö. 5, s. 17, baskı, Louvre) gözden geçirildi. Çeşitli olayları birbirine karıştıran bu tarihçiler, aynı olayları yinelemekte ve garip öyküler anlatmaktadırlar. Çok büyük dikkat ve özenle.

1153) Augustus'ün torunu, belki Artajer ya da Ardis bu kalelerin önünde yaralanmıştı. Bu kale, Dicle'nin yukarısında bulunmaktaydı. (Bk. d'Anvi le, Céographie ancienne, cilt II, s. 106.)

1154) Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 701), kronoloji ile, Para'nın annesi olmak gerekir, diye tanıtlamaktadır.

1155) Ammien (XXVII, 12; XXIX, 1; XXX, 1, 2) hiç tarih vermeden Pers savaşındaki olayları betimledi. Moïse de Chorène (Armenia Tarihi, I. III, bö. 28, s. 261; bö. 31, 266; bö. 35, s. 271) birkac olay ekliyor; ne var ki masallara boğulmuş gerçeği çekip çıkarmak kolay değildir.

1156) Arta Kserkses, büyük Şâpur'a ardıl oldu. Kardeşi, belki de kardeş çocuğuydu ve oğlu III. Şâpur'un vasisiydi. (Agathias, I. IV, s. 136. Bk. Histoire Universelle, cilt II, s. 86, 161.) Bu değişken yapıtın yazarları Sâsâniler soyunu derlediler. Ama, Roma kısmı ve Doğu kısmı diye iki ayrı tarihe bölmek istenmesi kötü bir düzenlemedir.

1157) Pacatus, **in Panegyr.** Vet., XII, 22, ve Orose, I. VII, bö. 34. **letumque tum focdus est, quo universus Orlens usgue ad nunc** (Yıl 416) **tranquillissime fruitur.**

1158) Ammien'de (XXX, 1) Para'nın serüvenlerine bakınız. Moïse de Chorène onu Tridate diye adlandırıyor ve oğlu Gnelus üzerine uzun ve oldukça olası bir öykü anlatıyor: Armenia halkını coşturdu, ve saltanattaki kralın kıskançlığını körükledi (I. III, bö. 21, v.b.; s. 253, v.b.)

1159) Hermanrik'in fetihleri ve saltanatıyla ilgili öykü, bana, Jornandes'ce Got tarihçileri Ablairus ve Gassiodore'den alınmış gibi gelmektedir.

1160) Bay de Buat (Histoires des peuples de l'Europe, cilt VI, s. 311-320), Hermanrik'in ordularınca boyun eğdirilen ulusların durumunu özenle araştırmaktadır. Adının uzunluğu nedeniyle **Vasinobroncoe**'lerin varlıklarını yadsımaktadır. Bununla birlikte Fransa'nın Ratisbon'daki habercisi (görevlisi) **Mediomatrici**'lerin ülkesinden geçmiş olmalıdır.

1161) Grotius baskısında **AEstri** adı bulunmaktadır. (Jornandes, s. 642); Ama, sağduyu ve Ambroise kitaplığının el yazması, Tacitus'ün âdetlerini ve durumunu çizdiği **AEstii** olarak kullanmışlardır. **(Germania**, bö. 45.)

1162) Ammien (XXXI, 3) şu sözleri söylüyor: **Ermenrichi ... nobilissimi regis, et, per multa variaque fortiter facta, vicinis gentibus formidati,** v.b.

1163) **Valens ... doceteur relationibus ducum, gentem Gothorum, ea tempestate intactam ideoque soevissimam, conspirantem in unum, ad pervadendam parari collimitia Thraciarum.** (Ammien, XXVI, 6.).

1164) Bay de Buat (Histoire des Peuples de l'Europe, cilt 6, s. 332) bu yardımcıların gerçek sayısını ortaya çıkardı. Ammien'in üçbini ve Zosime'nin onbini, Got ordusunun ancak ilk tümenlerini oluşturmaktaydı.

1165) Eunape'nin fragmanlarında **Excerpt. (Legat.**, s. 18, baskı, Louvre) yürüyüş'ün ve onu izleyen görüşmelerin tarihsel öyküsü bulunmaktadır. Bu barbarlarla yakından yaşamaya alışan halk, umdukları denli korkunc bir güce sahip olmadıklarını görmüşlerdi. Boyları uzun olmakla birlikte bacakları pek çevik değildi ve omuzları dardı.

1166) Valens enim, ut consulto placuerat fratri, cuius regebatur arbitrio, arma concussit in Gothes, ratione justa permotus. Ammien (XXVII, 4) Got'ların ülkesini değil de, kendisinin savaşta bulunmadığı dingin ve sözdinler Trakya eyaletini betimlemeyi sürdürmektedir.

1166/1) Eunape, in Excerpt. Legat., s. 18, 19. Yunan sofist, bunu, Teodosius'ün yengilerine ve barışına dek Gotlar tarihinin tüm süresince tek savaş olarak saydığı anlaşılıyor.

1167) Gotlar savaşının betimlenmesi Ammien'de (XXVII, 5); Zosime'de (I. IV, s. 211, 214); ve Thémistius'de (Orat. X, s. 129-141) bulunmaktadır. Konstantinopolis senatosu sözen Themistius'ü, imparatoru utkusundan dolayı kutlamakla görevlendirmişti. Aşağılık sözen (hatip), Tuna üzerinde Valensius'ü Skamandra'da Aşil'e benzetmektedir. Jormandes, Vizikotlara karşı olan ve bu ulus için pek onurlu olmayan bu savaşı suskunlukla geçiştirmektedir. (Moscou, Cermenler'in Tarihi, VII, 3.)

1168) Ammien (XXIX, 6) ve Zosime (I. IV, s. 219, 220) Sarmatlar ve Kuadelerle olan savaşın başlangıcını ve çeşitli aşamalarını özenle anlatmaktadırlar.

1169) Ammien (XXX, 5), Petronius Probus'ün ne değerde olduğunu bilmektedir ve onun zâlim yönetiminden haklı olarak ve kınayarak söz etmektedir. Jerôme'de Eusebius'ün Chronique'ni çevirip sürdürdüğü zaman, I. S. 380) (Bk. Tillemont, Kilise Anıları), aşağıdaki sözlerle gerçeği, hiç değilse memleketinin kamuoyunu dile getirmiş oldu: **Probus P. P. Illyrici iniquissimis tributorum exactionibus ante provincias quas regebat, quam regebat, quam à barbaris vastarentur, erasit. (Chron.**, baskı Scaliger, s. 187; **Animadvers**, s. 259). Aziz, o tarihten sonra Probus'ün dul karısıyla çok sıkı fıkı bir

dostluk kurdu, ve, pek de haksız olmadan, kont Ekiutius, onun metninde onun yerine geçti.

1170) Julianus (Orat. VI, s. 198) Kinik filozofların davranışlarını ve giyinişlerini benimseyerek kendini gülünç hale sokan dostu Ifikles (Iphicles)'i erdemli ve değerle dolup taşan bir kimse olarak gösteriyor.

1171) Ammien (XXX, 5). Valentinianus'ün mutsuzluğunu abartan Jerôme, öcalmanın avutmasını kabul etmiyor. **Genitali vastato solo et inultam patriam derelinquens** (cilt I, s. 26).

1172) Valentinianus'ün ölümüyle ilgili olarak Bk. Ammien (XXX, 6), Zosime (I. IV, s. 221), Victor (**in Epit.**), Socrate (I. IV, bö. 31); ve Jerôme (**in Chron.**, s. 187, ve cilt I, s. 26, **ad Heliodorum**). Hal ve koşullarda birbirleriyle uyuşma göstermiyorlar, ve Ammien, saçma sapan şeyleri yazmakla güzel yazı örnekleri sunuyor.

1173) Bu inanılmaz ve Roma yasalarıyle âdetlerine bu denli karşıt olan öykü yalnız Socrate (I. IV, bö. 31)'ce ileri sürülmüştür, ki bu niteliği nedeniyle Bay Bonani'nin bilimsel eleştirisine değer görülmemiştir (Memmoires de l'Academie, cilt XXX, s. 394-405). Bunun'a birlikte, Justina'yı Magnensius'ün yaşlı ve dul karısı gibi gösteren doğal banyo olayını yapıta almayı isterdim.

1174) Ammien (XXXVII, 6) askersel seçimi ve **augustus** sanının verilişini betimlemektedir. Valentinianus'ün Roma senatosu'nun düşüncesini aldığına, ya da ona durumu bildirdiğine ilişkin hiçbir belirti yoktur.

1175) Ammien, XXX, 10; Zosime, I. IV, s. 222, 223. Tillemont, Gratianus'ün İtalya, Afrika ve İllirya'da hüküm sürdüğünü tanıtlamıştır. Bense, kardeşinin hüküm sürdüğü yerlerdeki onun otoritesini, kendisi nasıl gelirse, gibi iki anlama gelen deyimlerle anlatmaya çalıştım.

1176) Ammien'in (XXVI, 10) olaylarını eğretileme (istiâre)'lerinden ayıreedilmesi güç olan zevki böyledir. Bununla birlikte, Peloponez'de, Meton ya da Modon'da bir geminin çürümüş iskeletini gördüğünü doğrulamaktadır.

1177) Libanius'de (Orat. de ulciscenda Juliani nece, bö. X), Fabricius'de (Bibliot. Groec., cilt VII, s. 458), ve Olearius'ün bilimsel Notları'nda; Zosime'de (I. IV, s. 221), Sozomene'de (I. VI, bö. 2), Cedrenus'de (s. 310-314) ve Jerôme'de (in Chron., s. 186, ve cilt I, s. 250), Hilarion'un Yaşamı'nda depremlerin ve su baskınlarının çeşitli betimlemeleri bulunmaktadır. Hemşerileri bir önlem olarak Mısırlı keşiş aziz Hilarion'u göndermemiş olsalardı Epidaure, boğulup gidecekti. Bu aziz bir haç işareti yaptı (haç çıkardı), dalgalar onu selâmlayarak geri çekildiler.

1178) Mesina'lı gezimci Dicearque, bu gerçeği tanıtlamak için bir yapıt meydana getirdi. Zâten deneyim de bunu göstermiş ve insanlık için onur verici olmadığını ortaya koymuştur.

1179) Herodot'un ilkel Scytler'i (I. IV, bö. 47-57, 99-101) Tuna ile Palus-Meotides arasında, yaklaşık dörtbin stad ya da dörtyüz bin Roma millik bir kare içerisine sıkışmış durumdalardı. (Bk. Danville, Akademi Anıları, cilt XXXV, s. 571-573-591.). Diodore de Sicile (cilt. I, l. II, s. 155, baskı Wesseling,) ad ve ulus üzerine süregelen ilerlemeleri gözlemledi.

1180) Tatarlar ya da Tartarlar, önceleri Mongu'ların yarışçısı (rakibi), sonra da uyruğu olmuşlardı. Tatarlar Cengiz hanın ve ardıllarının ordularında öncülük yapıyorlardı. Yabancılarca bilinen bu ad tüm ulusa uygulandı. Fereret (Hist. de l'Acad., cilt XVIII, s. 60). Avrupa ve Asya'nın kuzey çobanlarından söz ederken, ayrım gözetmeksizin Sit ve Tatar adlarını kullanmaktadır.

1181) **Imperium Asioe ter quoesivere, ipsi perpetuo ab alieno imper'o, aut intacti, aut invicti mansêre.** Justinus zamanından beri, bu hesabı yükseltiler. Voltaire (cilt X, s. 64 - Genel Tarih, 156) Tatarlar'ın fetihlerini kısaltmaktadır.

Oft. O'er the trembling nations from afar,
Has Scythia breath'd the living cloud of war.

1182) Herodot'un dördüncü kitabı, tam olmasa da ilginç olarak Sitlerin bir portresini vermektedir. Birbirlerinden bilgi kapan yeniler arasında Khowaras'in hânı Abdülgazi Bahâdır doğal bir biçimde ifade ediliyor. Fransız ve İngiliz editörleri Tatarların soyları üzerine birçok yapıt bastılar. Carpla Ascel'n ve Rubruquls (Histoire des Voyages, cilt VII) dördüncü yüzyılın Mongularını anlatıyorlar. Bu rehberlere Gerbillon'u ve öbür Cizoitleri de kattım. Çin Tatarlarını dikkatle incelemiş olan Çin'in Betimlenmesi —Halde— (cilt IV,) ve zeki ve doğru sözlü Bell, d'Antermoine (2 V. in-4º, Glascow, 1763).

1183) Uzbekler, iki nedenle ilk âdetlerini bırakmak zorunda kalmışlardır: 1º Muhammet dinini kabul etmekle, ve 2º Büyük Büşari kentlerini ve tarlalarını ele geçirmiş olmakla.

1184) Şurası da gerçektir ki büyük ölçüde et yiyenler, öbür insanlara oranla, genellikle, daha zâlim ve yırtıcıdır. Bu gözlem bütün yerler ve her zaman aynı olmuştur. İngiliz barbarlığı bilinmektedir, v.b. (Rousseau, Emile, cilt I, s. 274). Bu genel gözlemleri düşünebiliriz de, örneğinin gerçek olduğunu kolay kolay kabul etmeyiz. Plutark'ın iyilikçi acıması, ve Ovidius'ün do-

kunaklı İniltisi, duygusallığımızı harekete geçirmeksizin usumuzu büyülemektedir.

1185/86) Tatarların bu göçlerinin bilinmesi Bay de Guignes'in sâyesinde olmuştur (Hun'ların Tarihi, cilt 1, 2). Çin dilinin bilgin ve çalışkan çevricisi olan bu zat, insan tarihinde ve önemli sahnelerin açılmasını sağladı.

1187) Misyonerler, Çin Tataristanı'nda, büyük Seddin seksen fersah uzağında, deniz düzeyinden üçbin geometrik ayak yüksekliğinde bir ova gördüler. Gezgin'lerin verdiği bilgileri kullanan ve de kötüye kullanan Montesquieu, Asya'daki bu göç devinimlerini sıcak ile soğuğun, ılıman bir ortamı bulunmamasından ileri geldiğine bağlamaktadır. (Kanunların Ruhu, I. XVII, bö. 3).

1188) Petit de la Croix (Vie de Cengizhan, I. III, bö. 7) Moğulların bir av törenini tüm ayrıntılarıyla anlatıyor. Gerbillon ve Verbiest adlı Cizoitler İmparator Kanhi'yi Tataristan'daki avlarında izliyorlardı. Kienlong'un torunu (Du Halde (Çin'in betimlenmesi, cilt IV, s. 81-290, v.b., baskı, In-fol.) Tatar disiplinini Çin bilgisiyle birleştirerek, avcı sıfatıyle yaşadığı eğlenceleri ozan gibi anlatmaktadır. (Mukden'e övgü, s. 273-285).

1189) Tatarların soy kütüğü Tarihinin ikinci bölümüne ve, Cengizhan'ın Yaşamı'nın sonundaki hanlar listesine bakınız. Timur ya da Timurlenk'in saltanatında, Cengiz soyundan olan uyruklardan biri hâlâ han sanını taşıyordu ve Asya'nın fâtihi (emir,) ya da (sultan) adını taşıyordu. (Abdülgazi, kısım V, 4; D'Herbel., Biblioth. Orient., s. 878.)

1190) Bk. Eski Hunlar'ın diyet meclis'eri (Guignes, cilt II, s. 26) ve Cengizhan'ın ilginç bir betimlenmesi (I. I, bö. 6; I. IV, bö. 11.) Bu meclisler Timur'un Persli Tarihi'nde sık sık dile getirilmişse de, efendilerinin istençlerine güç katmaktan başka işe yaramamışlardır.

1191) Montesquieu, Arapların özgürlüğüyle Tatarların sürekli tutsaklığı arasında, hiçbir zaman var olmamış bir ayrımı açıklamak için kendini eziyete sokmaktadır. (Kanunların Ruhu, I. XVII, bö. 5; XVIII, bö. 17, v.b.).

1192) Abulgazi Han, soy kütüğü Tarihi'nin ilk iki kısmında, Cengiz'in saltanatından önceki zamanlarla ilgili olarak Uzbek Tatarlarının gülünç öykülerini ve âdetlerini anlatmaktadır.

1193) Illada'nın önüçüncü kitabında Jupiter gözlerini Truva'nın kanlı ovalarından Trakya'nın ve Sitya'nın ovalarına doğru çeviriyor. Bu hedef değişikliği ona daha dingin ve daha mâsum sahneler sunacak değildir.

1194) Herodot'un dördüncü kitabına bakınız. Darius, Moldavla çölünde ilerleyince Tuna'ya ve Dinyester'e girer, Sit'lerin kralı ona bir fare, bir kur-

bağa, bir kuş ve beş tane de ok gönderir. Bu simgeler korkunç bir uyarıyı anlatır.

1195) Thucydide (I. II, bö. 97).

1196) Bu savaşçılar ve kahramanlar, Herbelot'nun Doğu Kitaplığında çeşitli başlık'ar ya da adlar altında bulunmaktadır. Bunlar. Pers'in Homeros'u olan Firdevsi'ce altmış bin beyitle yazılmış bir koçaklamada kutlulanmıştır. (Bk. Nâdir Şah'ın *Tarihi*, s. 145-165.) Bay Jones'in, doğu hakkındaki etüdünü çok çabuk bırakmış olmasından dolayı kamuoyu üzüntü duymalıdır.

1197) Gerçek coğrafyayı, Yunanlıların kendini beğenmşilikleri ve bilgisizlikleriniin ürionüyle karşılaştıran İskenderiyeli tarihçilerin (Examen Critique)'i Hazar denizini, kıyılarıyle ve dolaylarındaki yerli oymaklarla betimlemektedir.

1198) Bu ulusların ilk oturma yerleri, görünüşe göre, Şansi eyaletinde Çin'in kuzey-Batısına rastlamaktadır. İki hanedan soyunun saltanatı sırasında başlıca kent, her zaman değiştirmeye elverişli bir kamp halindeydi. Köyler seyrekti, otlaklar, ekili alanlara oranla, daha geniştı. Yabanıl hayvanları yok etmek için avlanmaya özendirilliyordu. Bugün Pekin'in bulunduğu yer olan Peçeli, çöldü ve güney eyalet'erl, yalnızca yabanıl yerlilerin elindeydi. Han'lar hânedanı, İsa'dan ikiyüz altı yıl önce, İmparatorluğa bugünkü biçiminl ve alanını verip düzenledi.

1199) Çin monarşisinin tarihi, İsa'dan önce 2952'den 2132'ye dek, çeşitli dönemler olarak saptanmıştır, ve 2637 yılı, bugünkü imparator'ca gerçek dönemin yılı olarak kabul edilmiştir. Güçlük, ilk iki hânedanın süresindeki belirsizlikten ve, gerçek ya da masalımsı olan Fohi veya Hoangti zamanına dek onları ayıran aradan doğmaktadır. Sematsien, doğru bir kronolojiyi 841 yılından başlatmaktadır. Konfüçyüs'ün Otuzbir yıl boyunca gerçekleşen otuz sekiz güneş-ay tutulması, İsa'dan önceki 722-480 yılları arasında gözlemlenmiştir. Çin'in tarihsel dönemi Yunanlıların olimpiyatlarından daha yukarı çıkmamaktadır.

1200) Birçok yüzyıl süren anarşi ve mutlak krallık döneminden sonra, Han'lar soyu, İsâ'dan 206 yıl önce, bilimlerde rönesans dönemi oldu. Eski dizinin (edebiyat) elde olan bölümleri restore edildi. Harfler geliştirildi ve düzene sokuldu; mürekkebin, kâğıdın ve basımın buluşları (icadı) ile kitapların geleceğe kalması sağlandı. Sematsien, İsâ'dan doksan yıl önce, ilk önce Çin Tarihi'ni yayımladı. Arkasından gelen seksen tarihçi onun çalışmalarını sürdürdüler ve geliştirdiler. Onların yapıtlarından özetler ve alıntılar

bugün mevcuttur, ve büyük bir bölümü Fransa kralı'nın kitaplığında bulunmaktadır.

1201) Pekin'deki misyonerlerin ve Bay Fréret Ile Guignes'in Paris'teki çalışmaları bize Çin'i tanıtmıştır. Bay Guignes'in önsözünü ve notlarını da kapsayan sözü geçen çalışmalar **Chov-King**'ce bana gönderilmiştir. Paris, 1770. (Bk. Çin'in genel Tarihi adıyle râhip Mail'a'nın çevirdiği **Tong-Kien-Kan-Mou**, cilt I, s. 49-200; Çin'le ilgili Anılar, Paris, 1776, v.b., cilt I. s. 1-323; cilt II, s. 5-364; Hunların Tarihi, cilt I, s. 131; bö. 5. s. 345-362, ve Academie des Inscriptions Anıları, cilt X, s. 377-402; cilt XV, s. 495-564; cilt XVIII, s. 178-295; cilt XXXVI, s. 164-238.)

1202) Bk. Histoire genérale des Voyages, cilt XVIII, ve Soy kütüğü Tarihi, cilt II, s. 620-664.

1203) Bay de Guignes (cilt II, s. 1-124) eski Hiyung-nu ya da Hun'ların tarihini anlatmaktadır. Çin coğrafyasının onlara ait bölümü sanki fetihlerinin de bir bölümünü dile getirmiş olmaktadır.

1204) Bk. Halde'deki (cilt 4, s. 18-65) Mongular ülkesinin, doğru bir hartasıyle birlikte, ayrıntılı betimlemesi.

1205) İgour ya da Vigour'lar, avcılar, çobanlar ve çiftçiler diye üç sınıfa ayrılmışlardı. Ve son iki sınıf birinciden nefret ediyordu. (Bk. Abulgazi, kısım II, bö. 7.).

1206) Memoires de l'Academie des Inscriptions. (cilt XXV, s. 17-33). Bay de Guignes bu uzak olaylarla orantılı olarak bilgisinin alanını da genişletti.

1207) Bugün hâlâ Sovu'nun olağanüstü değeri ve serüvenleri anılır ve kutlanır. (Bk. Eloge de Moukden, s. 20, ve notlar, s. 241-247, ve Çin Anıları, cilt III, s. 317-360.)

1208) Bk. Harry'nin koleksiyonunda Isbrand Ives, cilt II, s. 931: Les Voyages de Bell, V, I, s. 247-254; Gmlin, Histoire génerale des Voyages'da, cilt XVIII, s. 283-329. Hepsi de şuna işaret ediyorlar ki, halkın saf inancına göre, kutsal deniz, kendisine göl adı verilince öfkelenmekte ve bir fırtına ile tehdit etmketedir. Bu dil inceliği, çoğu zaman kuruntulu gemicilerle dikkafalı ve budala gezginler arasında çatışmalara neden olmaktadır.

1209) Halde (cilt II, s. 45) ve Gulgnes (cilt II, s. 59) büyük Çin seddinden söz etmektedirler.

1210) Bk. Paris'te 1777'de yayımlanmış Çin Tarihi'nde Lieoupang ya da Kaoti'nin Yaşamı (cilt I, s. 442-522). Râhip Mailla'nın bu hacımlı yapıtı, Se-

makouang'in, İ. S. 1084, ve izleyicilerinin büyük Tarih'inden kısaltılmış olan Tong-Kien-Kang-Mou'dan bir çeviridir.

1211) İsâ'dan önce 180 yılında bir devlet adamı'nca imparator Venti'ye sunulmuş olan çok uzun ve pek kesin muhtıra'ya bakınız. Du Halde'de (cilt II, s. 412-426), Kamhi'nin eliyle ve kırmızı kalemle imzalanmış resmî kâğıtlar kolleksiyonuna göre. (s. 384-612). Savaş bakanı Kang-Mu'nun ikinci muhtırası (cilt II, s. 555) Hunların töreleri üzerine birtakım ilginç öyküler vermektedir.

1212) Antlaşma maddeleri arasında, olağan bir koşulmuş gibi, verilecek kadınların sayısı da ayrıca yer almaktaydı. (Mançu Tatarları'nca Çin'in Fethi Tarihi, cilt I, s. 186-187, yayıncının notlarıyle.).

1213) De Guignes (Histoire des Huns, cilt II, s. 62).

1214) Kang-Mu'da imparator Venti'nin saltanatına bakınız. (cilt 3, s. 1-98). Kararsız ve bilinçsiz huyu yansız'ıkla anlatılmışa benzemektedir.

1215) Bu deyiş, imparator Venti'ye sunulan andıç (muhtıra)'da bulunmaktadır. (Du Halde, cilt II, s. 417.). Marko Polo ve Isaac Vossius'ün abartmalarını benimsemeksizin, ussal olarak varsayabiliriz ki, Pekin iki milyonluk nüfusu barındırmaktadır. Pekin zanaatlarının kurulmuş olduğu güney kentleri daha da çok sayıda nüfusa sahiptir.

1216) Kang Mu (cilt III, s. 150) ve olayların her biri için oluştukları yıllara bakınız. Bu dikkate değer bayram Mukden kasîdesinde kutlanmış ve Râhip Gaubil'in bir notunda açıklanmıştır (s. 89, 90).

1217) Bu yazıt, Tarih mahkemesi başkanı Panku tarafından çözülmüştür. (Kang-Mou, cilt III, s. 392). Tataristan'ın çeşitli yerlerinde buna benzer anıtlar bulunmuştur. (Hunların Tarihi, cilt II, s. 122.).

1218) Bay de Guignes (cilt I, s. 189) Siyenpiler üzerine kısa bir pasaj yazdı.

1219) Hunların tarihi, Çinlilerce İsâ'dan 1210 yıl önce olarak gösterilmiştir. Ancak, krallarının arkası 230 yılında başlamaktadır. (Hunların Tarihi, cilt II, s. 21-123.).

1220) Kang-Mou (cilt III, s. 88, 91, 95, 139, v.b.) Hunların çöküşü ve kaçışı ile ilgili çeşitli durumları anlatmaktadır. Göçebelerdeki nüfus azalışı, uğranılan yitikler ve bölünmelerle açıklanmaktadır.

1221) Bay de Guignes, Tataristan'ın geniş çöllerinde Hunların ilerleyişlerini ustalıkla izlemiştir (cilt II, s. 123, 277 ve 325, v.b.).

1222) Harezm sultanı Muhammed, Cengizhan tarafından ele geçirildiği (İ. S. 1218) sırada da Smeerkant'de saltanat sürmekteydi. (Bk. Doğulu ya-

zarlar). Herbelot ve Petit de la Groix, v.b., Cengiz'in halksız bıraktığı illeri kentleri ve yakıp yıktığı verimli ülkeleri övmektedirler. Onu izleyen yüzyılda Ebülfeda ve Hudson (Géograph. Minor., cilt III), Harezm ve Mâveraünnehir'in aynı eyaletlerini betimlediler. *Tatarların Soy Tarihi*'nde (s. 423-469) bugünkü sefâletleri görülebilir.

1223) Justinus (XII., 6) Baktrian'ın Yunanlı kralları üzerine bir (kısaltılmış) bıraktı. Kanıma göre bu, Hind mallarını olağanüstü olarak, Amu Derya, Hazer Denizi, Kirus, Faz ve Karadeniz yoluyle Avrupaya taşımak için bir buluştur. Selösit'ler ve Ptoleme'ler, denizden ve karadan tüm yol'ara egemen bulunuyorlardı. (Bk. Kanunların Ruhu, Montesquieu, I. XXI.).

1224) Procope, de Bello Persico, I. I, bö. 3, s. 9.

1225) Onüçüncü yüzyılda, büyük han'ın sarayına gıderken büyük Kıpçak ovasından geçen keşiş Rubrukuis, bu memleketin adının Hungarya olduğunu gördü ve dili ve kökeni üzerine dikkate değre izlenimler edindi. (Geziler Tarihi, cilt VII, s. 269.).

1226) Bell (cilt I, s. 29-34) ve Soy Tarihi yayımcıları (s. 539). yüzyılımızın başlarındaki Volga Kalmuklarını betimlediler.

1277) Bu üçyüz bin Kalmuk ya da Torgut'un büyük göçü 1771 yılında oldu. Pekin Misyonerleri, Çin'de hüküm süren imparator Kienlong'un özgün öyküsünü, bir sütundaki yazıtdan çevirdiler. (Çin'den Anılar, cilt I, s. 401-418.). İmparator, sanki Tanrı'nın oğlu ve halkın babasıymış gibi acımalı bir dil kullanmaktadır.

1228) Kang-Mou (cilt III, s. 446) fetihlerine ondört bin lis'lik bir yüzey kabul ediyor. Bugünkü hesaba göre ikiyüz, ya da daha kesinlikle yüz doksan üç lis, bir enlem derecesine eşittir, ve bir İngiliz mili üç Çin milinden fazladır. Ne var ki, eski lis'lerin yenilerin ancak yarısına karşılık geldiğini kabul etmekte güçlü nedenler vardır. (Bk. Hiçbir yüzyılda ve dünyanın hiçbir yerindeki duruma yabancı kalmayan coğrafyacı B. d'Anvilles'in gayretli araştırmaları; Mem. de l'Acad., cilt II, s. 125-502; yol ölçüleri, s. 154, 167.).

1229) Bk. l'Histoire des Huns (cilt II, s. 125-144.). Hunlar saltanatının üç ya da dört dönemlik tarihi, Çin'de uzun süre kalmış olmalarına karşın cesaretlerinin yitmemiş olduğunu göstermektedir.

1230) **«Utque hominibus quietis et placidis otium est voluptabile, ita illos pericula juvant et bella. Judicatur ibi beatus qui in praelio profuderit animam; senescentes etiam et fortiutis mortibus mundo digressos, ut degeneres et ignavos conviciis atrocibus insectantur.»** Bu gibi insanları yenenler üzerine büyük bir kanıya sâhip olmamız gerekir.

1231) Alen'lerle ilgili olarak (Bk. Ammien, XXXI, 2, Jornandes, **de rebus Geticis.** bö. 24; 3.'de Guignes, Histoire des Huns, cilt II, s. 279, ve l'Histoire généalogique des Tartares, bö. II, s. 617).

1232) Hunların gerçek ve özgün tarihini bildiğimize göre, onların kökenini ve başarılarını bozarak başka biçimlere sokan, bataklıklardan geçişlerini ya da bir öküzü ya da geyiği kovalamak için Meotid denizini geçtiklerini, Hindistanı bulduklarını anlatan masalları yinelemek gülünç bir şey olurdu. (Zosime, I. IV, s. 224; Sozomene, I. VI, bö. 37; Procope, Hist Miscell., bö. V; Jornandès, bö. 24; Grandeur et Decadence des Romains, bö. 17.).

1233) **Prodigiosoe formoe, et pandi, ut bipedes existimes bestias; vel quales in commarginandis pontibus, effigiati stipites dolantur incompti.** (Ammien, XXXI, 1.) Jornandès (bö. 24) bir Kalmuk'un yüzünün uzun uzun betimlemesini yapıyor. **Species pavenda nigredine ... quoedam deformis offa, non facies; habensque magis puncta quam lumina.** (Bk. Buffon, Hist. Nat., cilt III, 380.).

1234) Bir Got'un hıncıyle Jornandès'ln betimlediği bu kötü kökenlik Yunanlıların daha hoş bir masalından da alınabilir. (Herodot, cilt IV, bö. 9, v.b.)

1235) Rokzolanlar **Paç**'lerin ya da Rusların ataları olabilirler (D'Anville, Empire de Russle, s. 1-10), ki yaşadıkları yer, (İ. S. 862) Coğrafyacı Ravenne'nin 886'da Rokzolanlar'ni olarak gösterdiği yere uzak olmayan Novogorod Veliki dolaylarıydı. (I, 12; IV, 46; V. 28-30).

1236) Ammien'in metninin gerçeğe dayanmadığı ya da bozulduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki arazinin yapısı Gotlar'ın toprak tabyasını açıklamakta ve belirlemektedir. (Akademi Anıları, v.b., cilt 28, s. 444-462.)

1237) Bay de Buat, Histoire des Peuples de l'Europe (cilt VI, s. 407). Bu tarihçi, Alavirus'ün, Ulfi'as'in kendisi (Got piskoposu) ve Ulfilasına da Kapadokyalı bir tutsağın torunu ve Gotların geçici bir hükümdarı olduğunu ileri sürmek gibi garip bir davranışta bulunmuştur.

1238) Ammien (XXI, 3) ve Jornandès (**de Reb. Get.**, bö. 24) Got imparatorluğunun Hunlarca yıkılışını betimlemektedirler.

1230) Ammien'in kronolojisi karışık ve yetersizdir. Tillemont, Valensius'ün tarihini aydınlatmaya ve düzenlemeye çalışmıştır.

1240) Zosime, I. IV, s. 223; Sozomene, I. VI, bö. 38. İsaurien'ler, kış aylarında İstanbul yakınlarına dek Küçük Asya'nın yollarında eşkiyalık yapıyorlardı. (Basil. Eplt. Ecclés. ap. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 106.)

1241) Tuna'yı geçişin öyküsü Ammien'de bulunmaktadır. (XXI, 3, 4; Zosime, I, IV, s. 223, 224; Eunape, in **Excerpt. Legat.**, s. 19, 20, ve Jornandès,

bö. 25, 26). Ammien yalnızca **ipsas rerum d'gerere summitates** denildiğini işittiğini söylemektedir. Ne var kl, çoğunlukla önem'eri üzerinde aldanmaktadır ve sözlerini gereksiz uzatmasına karşı, gerektiği zamanlarda, lüzumundan fazla kısa kesmektedir.

1242) İlginç gezgin Chischull, Bükreş'in güneyinden geçerken Tuna'nın genişliğini görmüştü (s. 77). Mesia'nın ve Bulgaristan'ın güzelliğine ve verimliliğine hayran kaldığını söylemektedir.

1243) Quem si scire velit, Libyei velit aequoris idem
Scire quam multae Zephyro truduntur arenae.

Ammien, kitabının metni arasına, Vagilius'ün, çeşitli türdeki şarapları hesaplamanın olanaksızlığını anlatmak için söylediği bu dizeleri almıştır. (Bk. Pline, Hist. Nat., I XIV.)

1244) Eunape ve Zosime, Gotların süs ve gösterişli mallarıyle zenginliğini özen'e anlatmaktadırlar. Bununla birlikte, bu el emeği ürünlerinin Gotlarca savaş ganimeti olarak ya da barışta, ticaret yoluyle satın alınarak elde edildiği düşünülebilir.

1245) **Decem libras. Gümüş** sözcüğünü söylemeden anlamak gerekir. Jornandes, bir Got'un tutkularını ve kuruntularını örtmeye çalışmaktadır. Aşağılık Yunanlılar o'an Eunape ile Zosime, Romalıların zulmünü gizlemeye çalışarak barbarların kalleşliğniden korkuyla söz ediyorlar. Vatansever tarihçi Ammien, bu kötü hal ve koşullara hafifçe değinip geçiyor. Olayların meydana geldiği sıralarda yazmış olan Jerôme, kısa o'makla birlikte açık ve belirgin bir anlatımı yeğlemiştir. **Per avaritiam maximi ducis, ad rebellionem fame coacti sunt (In Chron.).**

1246) Ammien, XXXI, 4, 5.

1247) **Vexillis de more sublatis, auditisque tristè sonantibus classicis.** (Ammien, XXXI, 5.) Bunlar Klaudianus'ün **rauca cornua'ları** (in Rufin., II, 57), **Uri'lerin** ya da yabanıl boğaların uzun boynuz'arıdır ve İsviçre'nin Uri ve Underwald kantonları yakın zamanlarda bundan yararlanmışlardır. Simler **(de Repull. Helvet.,** I. II, s. 201, baskı Fusélin. Tigur., 1734.) Relation de la bataille de Nancl **(I. s.** 1477)'de askeri borularının bir betim'emesi bulunmaktadır. «Savaşı beklerken, öttürücünün nefesi yetinceye dek sözü geçen boru üç kez öttü; M. de Bourgogne'u mahveden de bu oldu. **Çünkü şimdiden Murat'ya evet demiştl.»** (Bk. Philippe de Commines'in dördüncü baskısındaki kanıtlayıcı b'geler, cilt III, s. 493.).

1248) Jornandès, **de Reb. Geticis,** bö. 26, s. 648, baskı Grot. Bu **splendidi panni'ler,** olasılıkla Priscus, Ablavius ve Cassiodore gibi daha derin tarihlerden alınmıştır.

1249) **Cum populis suis longe antè suscepti.** Göçlerinin tarihini, hal ve koşulları bilemiyoruz.

1250) Adrianople'de kurulmuş bir silah üreticiliği vardı; **fabricenses** ya da işçiler ayak takımının başına geçmişlerdi. (Val. **ad Ammien.**, XXX. 4.)

1251) **Pacem sibi esse cum parietibus memorans.** (Ammien, XXXI, 7.).

1252) Bu madenler, İskender'in babasından adını ve kuruluşunu alan Filipi ile Filipopolis ismindeki iki Makedonya kenti arasında yayılan Rodop dağ'arının doruğundaki Bessi'de bulunuyordu. Bu madenden, yılda, ağırlık olarak değil, fakat bin talan (ikiyüz bin Sterling) tutarında altın elde ediliyordu. Bu gelir askerlik giderlerinde ve Yunan sözenlerinin ahlakını bozma yolunda kullanılıyordu. (Bk. Diodore de Sicile, cilt II, Kitap XVI, s. 88, bası Vessel.; Teodosius kodeksi üzerine Godefroi'nin bilimsel eleştirileri, cilt III, s. 496; Cellarius, **Geograph. antiq.**, cilt I, s. 676-857; d'Anville, Geographie ancienne, cilt I, s. 336.)

1253) Bu mutsuz işçiler çok zaman kaçtıklarından, Valensius, onları, saklandıkları yerden bulup getirmek için çok sert yasalar yayınlamıştı. (Kodeks Teodosius, Kitap XIX, Yasa 5 ve 7.)

1254) Bk. Ammien, XXXI, 5, 6. Gotların savaşını yazan tarihçi, barbarların eski akınlarını gereksiz yere anlatarak vakit harcıyor.

1255) Antoninus yol kitabı (İtineraire) (s. 226, 227, bası Wesseling) savaş alanının durumunu göstermektedir. Burası Tomi'nin yaklaşık altmış mil kuzeyine düşmektedir. Ovidius buraya sürülmüştü ve, **Salices** ya da **Saules**, adı, o yerin doğal yapısını açıklar niteliktedir.

1256) **Carrago** denilen bu arabalarla kurulan sur, barbarların olağan bir savunma önlemiydi. (Vegetius, **de Re militari**, l. III, bö. 10; Valesius **ad Ammien.**, XXXI, 7.) sonraki kuşaklar adını ve kullanımını onbeşinci yüzyıla dek sürdürdüler. Orduyu kuşatan **Charrol**, Froissart'ı ya da Commines'i okumuş olanlar için bilinen bir tümce olmalıdır.

1257) **Statim ut accensi malleoli.** Torche (meş'ale)'nin harfi harfine anlamını aldım. Ama bunun da, Ammien'in sürekli olarak üslûbunu değişikliğe uğratan acayip eğretilemelerden ya da gülünç süslemelerden biri olduğundan şüphe ederim.

1258) **Indicant nunc usque albentes ossibus campi.** (Ammien, XXXI, 7.) Tarihçi bu ovalardan asker ya da yolcu olarak geçmiş olabilir. Ama, alçak gönüllülüğü, Konstansius ve Julianus'ün Pers'lere karşı savaşlarından beri kişisel olarak yaşadığı serüvenleri sessiz geçmesine neden olmuştur. Askerlik hizmetinden ne zaman ayrıldığını ve, oturup son yüzyıl tarihini yazdığı Roma'ya ne zaman çekildiğini bilmiyoruz.

1259) Ammien, XXXI, 8.

1260) **«Hanc Taifalorum gentem turpem, et obscoenae vitae flagitiis ita accipimus mersam, ut apud eos nefandi concubitûs foedere copulentur mares puberes, aetatis viriditatem in eorum pollutis usibus consumpturi. Porro, si qui jam adultus aprum exceperit solus, vel interemit ursum immanem, colluvione liberatur incesti.»** (Ammien, XXXI, 9.) Yunanlılar, özellikle Giritliler arasındaki dostluk bağları bu doğaya aykırı aşk ile uygulanıyor ve yine onunla onursuzlaşıyordu.

1261) Ammien, XXXI, 8, 9. Jerôme (cilt I, s. 26) ulusları sayıyor, ve yirmi yıl süren büyük kargaşalıkları anlatıyor. Heliodore'ye olan bu mektup 397 yılında kaleme alınmıştır. (Tillemont, Kilise Anıları, cilt XII, s. 645.)

1262) B. d'Anville, eski Galya'nın kısa tanıtma yazısında (s. 96-99), Strasburg'un güneyinde otuz üç Galya fersahı ya da otuz dört buçuk Roma mili uzaklıkta Argentaria ya da Argentovaria'da savaş alanını tam olarak saptıyor. Kolmar kenti hemen hemen onun özenleri üzerinde kurulmuştur.

1263) Viktor'un kısaltması, Jerôme'nin kroniği ve Orose tarihi'nden (I. VII, bö. 333, s. 552, bası Haverscamp), Ammien'in yan tutmayan öyküsüne yararlı bir ek olarak yararlanılabilir. (XXXI, 10.)

1264) **Moratus paucissimos dies, seditione popularium levium pulsus.** (Ammien, XXXI, 11.) Socrate (I. IV, bö. 38.) kimi tarih ve olayları ekliyor.

1265) **Vivosque omnes circa Mutinam, Regiumque, et Parmam, Italica oppida, rura culturos, exterminavit.** (Ammien, XXXI, 9.) **Taifales** kolonisinden on yıl sonra bu kentler ve yönetsel bölgeler daha büyük bir yoksulluk içerisine düşmüş durumdaydılar. (Bk. Muratori, **Dissertazioni sopra le antichità Italiane**, cilt I, Dissert. XXI, s. 354.)

1266) Ammien, XXXI, 2; Zosime, I. IV, s. 228-230. Zosime, özellikle Sebastianus'ün başarılarını dile getiriyor ve önemli Adrianople savaşını iki satırla geçiştiriyor. Sebastianus'ten nefret eden kilise eleştirmenlerine göre Zosime'nin övme'eri onur kırıcı şeylerdir. (Tillemont, İmparatorlar tarihi, cilt V, s. 121.). Bilgisizliği ve ön yargıları ona, değerlendirme bakımından çok az yetenekli bir yargıç durumuna indirgemiştir.

1267) Ammien (XXXI, 12, 13) uğursuz Adrianople savaşıyla sona eren meclisler ve olaylardan sözeden hemen hemen tek yazardır. Üslûbundaki kusurları ve öyküsündeki karanlık tutumu eleştirebilirdik. Ne var ki, bu yan tutmayan tarihçinin yardımından yoksun kaldığımız anda, bu yoksunluğu gidermekteki güçlüğün neden olduğu hayıflanma kınamalarımızı da kesmemiz gerektirirdi.

1268) Ammien'in sekiz miliyle Idacius'ün oniki mil arasındaki ayrım, koca bir orduya ne mekânı ne de boyutları olan matematiksel bir nokta olarak bakan eleştirmen (Vales. **ad. loc.**)'lerden başka kimseyi tedirgin etmez.

1269) **Nec ulla, annalibus, praeter Cannensem pugnam, ita ad internectionem res legitur gesta.** (Ammien, XXXI, 13.) Ciddi Polybe'e göre, Kan (Cannes) savaş alanından ancak üçyüz yetmiş süvari ve üçbin piyade askeri kaçabilmiştir. Onbini tutsak düştü, ve ölülerin sayısı beşbin altıyüz otuz süvari ya da ata, ve yetmişbin piyadeye yükseldi. (Polyb., I. III, s. 371, bası Casaubon, bası. in-8.). Tite-Live (22, 49) biraz daha az kanlıdır; ölüler arasında ikibin yediyüz at, ve kırkbin piyade olduğunu söylüyor. Yapılan tahminlere göre, Roma ordusu seksen yedi bin ikiyüz kişiden oluşuyordu. (XXI, 36.).

1270) Jerôme'den (cilt I., s. 25) ve Kronik'inden (s. 188), Viktor'dan **(in Epitom.)**, Orose (I. VII, bö. 33, s. 554), Jornandès (bö. 27), Zosime (I. IV, s. 230); de Socrate (I. IV, s. 38); de Sozomene (I. VI, bö. 40) ve Idacius **(in Chron.)**'den çok az bilgiler edindim, ama tümünden aldığım bu bilgiler Ammien'den aldıklarımla denkleşemez.

1271) Libanius, **(de ulciscend. Julian. nece,** bö. 3). Fabricius, Bibl. Graec., cilt VII, s. 146-148.

1272) Valensius, sürekli akınlarıyal Fenike'yi, Filistin'i ve Mısır'ı huzursuz eden Sarrasinlerin dostluğunu elde etmiş, daha doğrusu satınalmıştı. Arkadan başka bir dine geçecek olan bu halka hıristiyan inancı yeni aşılanmıştı. (Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 104, 106, 141; Kilise Anıları, cilt VII, s. 593.).

1273) **Grintus quidam, nudus omnia praeter pubem, subraucum et lugubre strepens.** (Ammien, XXXI, 16, ve Vales, **ad loc.**). Araplar, çoğunlukla çırılçıplak savaşıyorlardı. Bu alışkanlık, iklimin sıcaklığından olduğu gibi palavracı huylarından da ileri gelmiş olabilir. Bu bilinmeyen yabanılın betimlenmesi, adı Suriye hıristiyanları arasında dehşet salmış Derar (Darrâr)'ın portresidir. (Bk. Ockley, Sarrasin'ler Tarihi, cilt 1, s. 72, 84, 87.)

1274) Olayların zinciri Ammien'in son sayfalarında izlenebilmektedir. (XXXI, 15, 16). Ayrıca danışma niteliğinde başvurduğumuz Zosime (I. IV, s. 227, 231), Arapların saldırısını, yanlış olarak Valensius'ün ölümünden önce gibi gösteriyor. Eunap. **in Excerpt. Legation.** (s. 20), Trakya ve Makedonya'dan çok verimli v.b. memleketler olarak sözetmektedir.

1275) Galya savaşı Komenterleri'nde Caesar'in, tüm Venetes senatosunu nasıl yok ettiğini ne denli kayıtsızlıkla anlattığına (III, 16), Eburonlar ulusunun kökünü kazımak için elinden geleni nasıl yaptığını, ve askerlerinin,

kadın, erkek ve yaş farkı gözetmeksizin Burges'de nasıl öc aldıklarını ve kırkbin kişiyi kılıçtan geçirdiklerini dile getiriş biçimine dikkat ediniz (VI, 31), (VII, 27, v.b.).

1276) İşte, papazların ve balıkçıların Magdeburg kuşatmasından meydana getirdiği ve Bay Harte'nin, tarihin saygınlığını, bozma korkusundan da kendini kurtarmaksızın Gustave - Adolphe'in tarihi içeriş'ne sokuşturduğu öykü böyledir (V. I, s. 313-320).

1277) **«Et vastatis urbibus, hominibusque inter fect's; solitudinem et raritatem bestiarum quoque fieri, et volatilium, piscumque: testis Illyricum est, testis Thracia, testis in quo ortus sum solum (Pannonia), ubi praeter caelum et terram, et crescentes vepres, et condensa sylvarum cuncta pertlerunt.»** (Cilt VII, s .250, **ad I**, cap. Sophonias, ve cilt I, s. 26.).

1278) Eunape **(in excerpt. Legat.** s. 20) genç Gotalrın doğaüstü bir ivmey'e büyüdüklerini, gülünç bir imgelemeyle ileri sürüyor ve bunları dragonun dişlerinden çıkan Cadmus'ün silahlı insanlara benzetiyor. İşte, o zamanlar Yunan uzdilliği de böyleydi.

1279) Ammien bu uygulamayı açıkça beğenmektedir. **Efficac'a velox et saluteris** (XXXI. 16,) kitabını da burada bitirmektedir. Zosime ise (I. IV, s. 223-236), tarih üzerinde yanılmakta ve o sıralarda henüz Doğu tahtına çıkmamış olan İmparatora danışmamış olmasının nedenini bulmak için gereksiz uğraşıp durmaktadır.

1280) Geçen yüzyılda, Paris, 1629. bir Teodosius'ün Yaşamı meydana getirildi, in-4º; 1680'de. In 12. genç veliahd'e de katolik inancı esinlemek üzere ... Bu tarihin yazarı, Nimes piskoposundan beri, eserini sızsözlü bir vâiz gibi süsledi; olayları Baronius'de, ilkeleri ise aziz Ambruvaz ve aziz Augustin'de gibi kabul etti.

1281) Pacatus **(in panegyr. vet.**, XII, 10, 11, 12), Themistius **(Orat**, XIV, s. 182), Zosime (I. IV, s. 231), Augustin **(de Civitat Dei.** V. 25), Orose (I. VII, bö. 34), Sozomene (I. VII. bö. 2), Socrate (I. V, 2), Theodoret (I. V, bö. 5), Philostorge (I. IX, bö. 17), ve Godefroi (s. 393), Victor'un kısaltması ve Scaliger'in **Thesaurus Temporum**'unda Prosper'in, Idacius'ün ve Marcelbin'in kronikleri'nde Teodosius'ün doğumu, karakteri ve yetişmesiyle ilgili betimlemeler vardır.

1282) Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 716, v.b.

1283) Scipion'ün, **İtalyalı** sakat (mâlül) veteranlar için kurduğu **İtalika** (İtalica) kenti ... Sevil'in bir yöresinde bugün de İtalika'nın örenleri görülmektedir ve ırmağın karşı yakasındadır. (Bk. Her ne denli kısa ise de yararlı bir yapıt olan Hispania Illustrata de Nonius.)

1284) Ben de, Teodosius'ün tahta çıktığı zamana dek bir giz olarak kalmış krallığın kökenine şüpheyle bakan Tillemont'un (İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 726) kanısındayım. Öyle ki, bu olaydan sonra Pocatus'un suskunluğu, Teodosius'ün soyunu Trajanus ve Adrianus'e bağlıyan Temistius'ün, Viktor'un ve Klaudianus'ün parayla satın alınan tanıklığına sürüklemektedir.

1285) Pacatus, babalarının buyruğu altında çalışmış olan İskender'in, Annibal'in ve ikinci African'ın eğitimiyle Teodosius'ünkini karşılaştırmakta ve sonuç olarak onun eğitimini öbürkülerinkine yeğ tutmaktadır.

1286) Ammien (XXIX, 6) bu zaferi anlatmaktadır: **Theodossius Junior, Dux Moesioe, prima etiam tum lanugine juvenis, princeps postea perfectissimus.** Themistius ve Zosime olayı doğruluyorlar; ama, birkaç ilginç hal ve koşulları ekleyen Teodore bu olayı, erk aralığı (fitret dönemi)'ndaki zamanda gösteriyor.

1287) Pecatus **(in Panegyr. vet.** XII, 9), Teodosius'ün kırsal yaşamını Cincinnatus'ünkine yeğ tutmaktadır. Birincisininki, duyduğu eğilimin etkisiyle, öbürününkiyse yoksulluğu nedeniyleydi.

1288) Bay d'Anville (Geographie ancienne, cilt I, s. 25), Zosime ile Idacius'ün, doğumu ya da arazisi olarak gösterdikleri eski Galiça eyaletinde Cauca veya Coca'nın yerini saptamaktadır.

1289) Ammien'in kendisini dinleyelim: **«Haec ut miles quondam et Graecus, a principatu Coesaris Nervae exorsus, adusque Valentis interitum, pro virium explicavi mensura; nunquam, ut arbitror, sciens, silentio ausus corrumpere vel mendacio. Scribant reliqua potiores aetate, doctrinisque florentes. Quos id, si libuerit, agressuros procudere lingvas ad majores moneo stylos.»** (Ammien, XXXI, 16). İkiyüz elli yedi yılı kısaltarak anlatımını kapsayan ilk onüç kitaplık kısmı yok olmuştur. Yirmi beş yıllık kısa bir süreyi kapsayan ve yazarın yaşadığı zamanın tam ve özgün tarihini dile getiren son onsekiz kitap bize kalabilmiştir.

1290) Ammien, Latinceyle kilise dışı bir tarih yazan son Romalı olmuştur. Doğu'da, ertesi yıl içerisinde Zosime, Olimpiodore, Malchus, Candidus v.b. gibi birtakım tumturaklı tarihçiler yetişmiştir. (Bk. Vossius, **de Historicis groecis,** bö. 18; **de Historicis latinis,** l. II, bö. 10, v.b.).

1291) Chrysostôme, cilt I, s. 344, baskı Montfaucon. Bu pasajı inceledim ve doğruluğunu araştırdım. Ama Tillemont'un yardımı olmaksızın, Antakyalı väizin genç bir dul kadına yaptığı tinsel ve mistik özendirmelerin karışık yığını içerisinde tarihsel bir olayı meydana çıkaramazdım. (Tillemont, cilt V, s. 152.).

1292) Eunape, **In Excerpt. Legat.**, s. 21.

1293) Bk. Godefroi'nin kanunlar Kronolojisi. (Kodeks Teodosius, cilt I, Prolegomen., s. 99-104.).

1294) Yazarların çoğu Teodosius'ün hastalığı ve Selânikte'ki oturuşu üzerinde durmaktadırlar. Zosime bunu, başarılarını küçük göstermek, Jornandes, Gotlar lehine yorumlamak, kilise mensupları da vaftizini yaptırmak kanısıyle açıklamaya çalışmaktadırlar.

1295) Thémistius'ü (**Orat. XIV**, s. 181) Zosime (I. IV, s. 232), Jornandes (bö. XXVII, s. 694) ve Bay Buat'nın (**Hist. des peuples**, v.b., cilt VI, s. 477-552) uzun bilimsel eleştirisiyle karşılaştırınız. Idacius'ün ve Marcellinus'ün Kronikleri genel deyişlerle **magna certamina, magna multaque proelia**'ya yollama (atıf) yapmaktadırlar. Bu iki sıfat kolay kolay bağdaşamamaktadır.

1296) Zosime (I. IV, s. 232) onun için İskit diyor. Daha sonraki Yunanlıların da Gotlar'a İskit dedikleri anlaşılıyor.

1297) Okuyucu, Jornandes'in ya da ondan kopya eden yazarın deyişlerini bulmaktan sınırlenmeyecektir. «Regiam urbem ingressus est; miransque, Em, inquit, cerno quod saepe ineredulus audiebam, famam videlicet tantae urbis. Et huc illuc oculos volvens, nunc situm urbis commeatumque navium, nunc maenia clara prospectans, miratur; populosque diversarum gentium, quasi fonte in uno e diverris partibus scaturiente unda, sic quoque militem ordinatum aspiciens. Deus, inquit, est, sine dubio, terrenus Imperator, et quisquis adversus eum manum moverit, ipse sui sanguinis reus existit.» Jornandes (bö. 28, s. 650) onun ölümünü ve cenaze obayı törenlerini anlatmayı sürdürmektedir.

1298) Jornandes, bö. XXVIII, s. 650; Zosime bile (I. IV, s. 246), kral için bu denli onurlu ve uyrukları için ise o denli kollayıcı davranan Teodosius'ün yüce gönüllülüğünü alkışlamak zorunda kalmıştır.

1299) Fasti d'Idacius'ün (Chron. Scaliger, s. 52) kısa, ne var ki aslına uygun pasajları yan tutuculuk ruhuyla değişikliğe uğratılmıştır. Temistius'ün ondördüncü söylevi, barışla ilgili olarak konsulus Saturninus'e yazılmış bir ululama (kaside) dan başka bir şey değildir. (I. S. 383.).

1300) (Zosime, I. IV, s. 252).

1301) Us ve örnek bana; barbarların bir ağacın oyularak kayık haline getirilmiş biçimine yerli adını vermeme olanak sağlıyor. (Zosime, I. IV, s. 253.)

Ausi Danubium guondoem tranare Gruthungi,
Inbintres fregere nemus: ter mille ruebant.

Per fluvium plenae cuneis immanibus alni.

(Claudianus, IV, Consul - Han-, 623.)

1302) Zosime, I. IV, s. 252, 255. Ciddi bir tarihi birtakım gülünç, ilgisiz ve inanılmaz olay ve haberlerle bozarak düşünce düzenindeki ve beğeni gücündeki yetersizliği ortaya koymaktadır.

1303) . . . . . Odathoci regis opima

Retulit . . . . . **Ver.** 632

Opima, düşmanın kralını ya da komutanını kendi eliyle öldüren Roma komutanını verilen ganimete denirdi ki, tüm Roma tarihinde yalnızca üç kez gerçekleşmiştir.

1304) Bk. Themistius (**Orat** - XVI, s. 211). Claudianus, Eutrope'ye (I. II, 152) bir Frikya kolonisinden söz eder:

. . . . . Ostrogothis colitur mistique Gruthungis

Phryx ager . . . . .

Ve sonra da Lidia, Parktol ve Hermus ırmaklarının adlarını sayar.

1305) **Foederati** denilen Gotların durumu ve sayısı üzerine Jornandes'in verdiği bilgilerle onların altın kolyelerinden söz eden Zosime (I. IV, s. 258) yi ve, yiğitlikleriyle tehlikeli disiplinlerini çı'gınca alkışlayan ya da alkışlar gibi görünen **Pacatus (in Panegyr, Vet-, Vet-,** XII, 37)'ü karşılaştırınız.

1306) **Amator pacis generisque Gothorum.** Gotların tarihçisinin sözleri işte böyledir (bö. XXIX); ulusunu yumuşak başlı, barışsever, acı çekmeye dayanıklı ve kolayca öfkelenmeyen insanlar olarak gösteriyor. Tite - Live'e inanılacak olursa. Romalılar, kendilerini savunabilmek amacıyla dünyayı fethetmişlerdir.

1307) Hıristiyan hükümdarlardan hiçbir zaman gönenmeyen (memnun olmayan) Zosime'nin sövüp saymalarından başka Synese'nin İmparator Arkadius'e yönelttiği uyarmalara da bakınız (**de Regno,** s. 25, 26, bası Petau). Cyrene piskoposu, yargı da bulunmak için çok yakında ve korkmak ya da dalkavukluk etmemek konusunda oldukça uzakta bulunuyordu.

1308) Themistius (Orat. XVI, s. 211, 212) ussal olmakla birlikte, Yunan uzdilliliğinin herzamanki çocuksu'uğundan sıyrılamamış biçimde bir savunum kaleme almış bulunmaktadır. Orphée, Trakya'nın ancak yabanıl hayvanlarını sevindirmişti; Teodosius ise Orphee'nin yok olduğu ülkede erkekleri ve kadınları sevindirdi.

1309) Bir Got askerinin ölümüne karşı —halk suçu olarak— Konstanti-

nopolis halkına günlük ekmek dağıtımında yarım günlüğü eksik verildi.

1310) Zosime, I. IV, s. 267-271. Bu prens için uzun ve gülünç bir öykü anlatmaktadır. Sanki, tüm (maiyet) olarak beş altı süvariyle ülkede cirit atıyormuş ve yaşlı bir kadının kulübesinde bir câsus (çasıt) bulmuş ve onu kırbaçlayıp öldürmüş, v.b., v.b.

1311) Eunape'yi (In Excerpt. Legat., s. 21, 22) Zosime'yle karşılaştırınız. (I. IV, s. 279). Adların ve gösterilen hal ve koşulların ayrılığına karsını aynı öykü olduğunda kuşku yoktur. O tarihten sonra Fravitta ya da Travitta konsulus oldu (İ. S. 401), ve Teodosius'ün büyük oğluna bağlılık hizmet etmeyi sürdürdü. (Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt V. s. 467.).

1312) Gotlar, Tuna'dan İstanbul Boğazı'na dek her yeri ve herşeyi yakıp yıktılar, Valensius'ü ve ordusunu yok ettiler ve ancak, neden olduğu korkunç issızlığı terketmek için Tuna'yı yeniden geçtiler. (Montesquieu'nün Yapıtları, cilt III. s. 479. Romalıların Büyüklüğü'nün ve Gerileyişi'nin Nedenleri üzerine Düşünceler, bö. 17). Usta Montesqueu'nün kanısına göre, Valensius'ün bozguna uğramasından beri Gotlar Roma imparatorluğu topraklarından hiç çıkmamışlardır. Şimdi otuz yıl oldu, diyor Claudianus (**de Bell. Getic.**, 166, v.b. İ. S. 404),

> Ex quo iam patrios gens haec oblita triones,
> Atque Istrum transvecta semel vestigia fixit
> Threicio funesta solo...

Roma'ların Batı'daki imparatorluklarının çöküsüyle ilgili doğrudan ve başlıca nedeni değişik gösterdiği için yanlışlık bağışlanır gibi değildir.

1313) Valentinianus, oğlunun din eğitimi konusunda çok ilgisiz davranmıştı ve Gratianus'ün eğitilmesini, açıkça putperes inancında olduğu bilinen Ausone'ye vermişti (Akademi Anıları, cilt XV, s. 125-138) Ausone'nin ozan olarak kazandığı ün, o yüzyılın beğenisi üzerine hafif bir kanı verir.

1314) Ausone, sırasıyle, İtalya praetorium praefectus'ü, ve Galya praefectus'u ve daha da konsulus olmuştu (İ. S. 379). Çok daha değerli ürünlerden farla yaşamış bir tatsız tuzsuz savunu yazarak minnetini yayımladı (**Actio gratiarum**, s. 699-736).

1315) **Disputare de principali judicio non opertet. Sacrilegii enim instar est dubitare, an is dignus fit, quem imperator elegerit.** (Codex Justinianus, l. IX, baş. XXIX, yasa 3). Gratianus'ün ölümünden sonra, Milano sarayı bu uygun yasayı anımsadı ve yenilden geçerli kıldı.

1316) Ambroise, onun öğrenmesi için kutsal Teslis üzerine tanrıbilimsel bir kitap yazdı. Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 158-169) Gratianus'-

ün hoşgörüsüz yasalarını, arşövekin etkisine yoruyor, çünkü arşövekin tutumu ona pek değerli görünüyordu, diyor.

1317) **Qui divinae legis sanctitatem, nesciendo omitunt aut negligendo violant, et offendunt, sacrilegium committunt.** (Codex Justinianus, I. IX, baş. XXIX, leg. I). Teodosius bu yasada bir onur payı ileri sürebilir.

1318) Ammien (XXXI, 10) ve Genç Viktor, Gratianus'ün iyi yanlarında birleşiyorlar ve kötü beğenisi yüzünden ona acıyorlar. Kommodus'ün tiksinç koşutu **licet incruentus** ile yumuşamıştır. Ve belki Philostorge (I. X, bö. 10) ile Godefroi (s. 412) Neron ile karşılaştırmada buna benzer bir kayıt koymuşlardır.

1319) Zosime (I. IV, s. 247) ve Genç Viktor, devrimin Alenlere tanınan aşırı ödüllerden ve Roma'lı askerlerin hıncından doğduğunu söylemketedirler. **Dum exercitum negligeret, et paucos ex Alanis, quos ingenti auro ad se transtulerat, anteferret veteri ac romano militi.**

1320) **Britannia, fertilis provincia Tyrannorum,** dikkate değer bir deyimdir. Bu deyimden Jerôme, Pelage dinsel tartışmasında yararlanmıştı. Eski zamanlar üzerine uzmanlaşmış kimseler, yaptıkları tartışmalarda birbirinden çok ayrımlı biçimde açıklama getirmişlerdir. Son yüzyıldaki avaklanmalar yüce Bossuet'nin kurduğu imgeyi tanıtlar gibidir: «Bu ada, kendisini çevreleyen denizlerden daha fırtınalıdır.»

1321) Zosime, Breton askerleri diyor.

1322) Eudda'nın kızı Helen, Bugün Caer - Narvon denilen Caer-Segont'daki küçük kilisesi hâlâ durmaktadır. (İngiltere Tarihi, cilt I, s. 168). Okuyucu bu Galli otoriteye belki pek güven duymayacaktır.

1323) Cambden (cilt I, Başlangıç, s. cj,) onu Britanya'da bir vali olarak göstermekte, ve yumuşak başlı izleyicileri de eski zamanlar uzmanlarımızın babasını gözü kapalı olarak benimsemektedirler. Pacatus ile Zosime bu yanlışlığı ya da bu öyküyü çürütmek için birtakım çabalar harcadılar ve ben onların bilgisine dayanacağım. **Regali habitu exulem suum; illi exules orbis induerunt.** (I. IV, s. 248.)

1324) Sulpice Severus, Dialogue II, 7; Orose, I. VII, bö. 34, s. 556. Değerliliği ve temiz yürekli olduğu konusunda ikisi de aynı kanıdadırlar (Sulpice, onun uyruğu olmuştu) İşin garip yanı şudur ki, Maksimus, yarışçısının amansız düşmanı olan Zosime tarafından daha az elverişli biçimde eleştirilmiştir.

1325) Arşövek Usher (**Antiquit. Britann-Eccles.**, s. 107, 108) ada'nın ve Anakara'nın tüm efsâne'lerini özenle toplamıştır. Göçme işinin tümü, otuz

bin askerle Britanya'da yerleşmiş olan yüzbin sayısındaki plebelen halktan oluşuyordu. Azize Ursule'nin eşliğinde onbir bin erden (bakire) den oluşan —ilerde evlenecekleri— kızlar ile atmış bin plebelen kadınların yolları şaşırtıldı ve Köln'e gönderildi. Orada bulunan Hunlar acımasızca bunları öldürdüler. Ne var ki plebelenler şehitlik onurunu paylaşamadılar. Jean Trithème, bu breton bâkirelerden ilerdeki kuşaklara sözetmeyi göze aldı.

1326) Zosime (I. IV, s. 248, 249) Gratianus'ün ölüsünü Galya'daki Lugdunum (Lyon)'dan Moesia'daki Singidunum'a götürmüştür. Kroniklerden birtakım zayıf öyküler çıkarılabilir ve Sozomene'de, Socrate'da bir de yalana rastlanabilir. (Sozomene, I. VII, bö. 13) (Socrate, I. V, 2). Ambroise'in otoritesi daha özgündür (cilt I. **Enarrat-in Psalm.** LXI, s. 961, cilt II, **Epit.** XXIV, s. 888, v.b. ve **de obitu Valentin - Consolat.,** n. 28, s. 1182.).

1327) Pecatus (XII, 28) onun bağlılığını överken Prosper'in kroniğinde kalleşliği belirtiliyor ve Gratianus ölümünde suçu bulunduğu ileri sürülüyor. Kendini temize çıkarma gereksinimini duyan Ambroise, Gratianus'ün kendisine bağlı hizmetkârı Vallio'nun ölümünü kınamakla yetiniyor. (cilt II, **Epit.** XXIV, s. 291. Bası Benedict.).

1328) İnanca verdi ki, **nullum ex adversarlis nisi in acie occubuisse.** (Sulpice Severus, **Vit: Martini,** bö. 23.) Teodosius'ün sözenl, istemediği halde, şüphelı görülemeyecek övmelerle onun yargılamasına sunuyor. **Sicui ille, pro coeteris sceleribus sius, minus crudelis fuisse videtur. (Panegyr. Vet.** XII, 28).

1329) Ambroise, Gratianus'ün yasalarından söz ediyor: Quas non abrogavit hostis (cilt II. **Epit.** XVII. s. 827).

1330) Zosime, I. IV, s. 252. Kötü düşüncelerini reddedebiliriz, ama, Teodosius'ün dostlarınca unutulan ya da ondan çok az sözlerini bir yana atamayız.

1331) Teodosius'ün vaftiz için Sozomene'ye bakınız (I. VII, bö. 4; Sokrat, I. V, bö. 6, ve Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 728.

1332) Ambroise, övücü sözleri ve dostluğuyla Ascolius ya da Achollus'ü onuralndırdı; onu **Murus fidei atque sanctitatis** diye adlandırmakta (cilt II, **Epit.** XV, s. 820), ve Konstantinopolis ile İtalya v.b.'ne koşup gidişini büyük övgüyle anmaktadır. (Epit. XVI, s. 822). Bu ivecenlik ne bir sura (duvara) ne de bir piskoposa uygun düşmektedir.

1333) Kodeks Teodosius, I. XVI, baş. I, yasa II, ve Godefrol'nin eleştirmeli açıklamaları, cilt VI, s. 579. Baronius bu buyruğa çok övgüler düzdü. **Auream sanctionem, edictum pium et salutare.** Sic itur ad astra.

1334) Sozomene, I. VII, bö. 6: Teodoret, I. V, bö. 16, Tillemont (Kilise Anıları) **évêque rustique, cité obscure** deyimlerinden alınmaktadır. Bence, Iconium ve Amphilochlus, imparatorlukta çok orta halli kentler olarak düşürülmüştür.

1335) Jortin'in, Kilise Tarihi, cilt IV, s. 71 üzerine yazdığı notlara bakınız. Nazianzeli Greguvar'ın Otuzüç Söylevi, gerçekte benzer, hattâ daha gülünç olarak aynı düşünceleri kapsamaktadır. Ne var ki, çok seçkin bir bilginin tanıklığı üzerine benimsediğini bu dikkate değer pasajın deyişlerini bir türlü çözemedim.

1336) Nazianzeli Greguvar'ın üçüncü Söylevi'ne ve, yambik (müstezat) biçimde düzenlediği, binsekiz yüz dize tutan özgeçmişinin tarihine bakınız.

1337) Tillemont (Kilise Anıları, cilt IX, s. 505-560, 692-731) ve Clerc (Biblioth Univers, cilt XVIII. s. 1-128.) tarafından birbirinden çok ayrı görüşlerle düzenlenmiş bulunan Nazianzeli Greguvar'ın iki Yaşam öyküsünden çok büyük yardım elde ettim

1338) Nazianzeli Greguvar, kendi yaşını belirlerken otuz yıllık bir yanılgıya düşmemişse, dostu Basilius gibi onun da 329 yılına doğru doğmuş olması gerekir. Suidas'ın saçma sapan kronolojisi benimsenmiştir. Greguvar'ın babası her ne denli (aziz) idiyse de pontifliğe yükselmesinden sonra da çocuk sahibi olduğunu, ve bu rezaleti gizlemeyi düşünerek Suidas bu kronolojiyi düzenlemiştir. (Tillemont, Kilise Anıları, cilt IX. s. 693-698).

1339) Kendi yaşamı üzerine Greguvar'ın yazdığı koşukta yüreklan gelmiş ve hâyinliğe uğrayan dostluk için belirtilen büyük acıdaki dizeler bulunmaktadır: Bunlar, Bir Yaz Gecesi Rüyası'nda Helen'in Hermie'ye seslenişini andırmaktadır.

> Is all counsel that we two have shared
> The sister's vows, v b.

Şekspir, Greguvar'ın koşuklarını hiçbir zaman okumamıştı. Zaten Yunanca da bilmiyordu; ama tüm dillerde doğa dile getirilir.

1340) Sosime'nin bu elverişsiz nitelikleri Greguvar'ın kendisinden alınmıştır. (cilt IX, De Vita Sua, s. 718.) Antoninus Yol kitabında (s. 144, bası Wesseling) Archilaïs'e kırk dokuz ve Thyane'ya otuziki mil uzaklıkta olarak gösterilen bu kent görülmektedir.

1341) Greguvar, bu Nazianze kentinin adını ölümsüzleştirdi. Bununla birlikte, Pline (VI, 3), Ptoleme ve Hiyerokles (Itinerar. Wasserling, s. 709) Greguvar'ın doğduğu kentin adını Yunan ya da Roma adı olarak **Diocoesarea**

diye anarlar. Tillemont da böyle demektedir (Memoires Ecclesiastiques, cilt IX, s. 692). Anlaşıldığına göre Isauria sınırlarında bulunuyordu.

1342) Bk. Cange, **Constant. Christiana**, I. IV, s. 141-142. Sozomene'nin (I. VII, bö. 5) Erden (Bâkire) Meryem olarak yorumlandı.

1343) Tillemont (Kilise Anıları, cilt IX, s. 432, v.b.). Greguvar'ın tüm hutbe ve koşuklarını toplamış, e'eştirisini yapmış ve açıklamıştır.

1344) Onu övücü nitelikte bir söylev verdi (cilt I, **Orat**-XXIII, s. 409); ama kavgalarından sonra Maksimus'ün yerine Heron adını taktı. (Bk. Jerôme, cilt I, Kilise Yazarları Kataloğu, s. 301.). Bu kişisel ve değersiz sövgülü olayların üzerinde durmayacağım.

1345) Alçak gönüllü bir rüya başlığıy'e Greguvar (cilt II, beste IX, s. 78) hoşnutlukla kendi başarılarını betimlemektedir. Bununla birlikte, Jerôme ile içli dışlı görüşmelerinde (cilt I, Nepotianus'e Mektuplar, s. 14) yazıcı, halkın, haklı değerini alkışladığının farkındaydı.

1346) **Lachrymae auditorium laudes tuae sint.** Bu aziz Jerome'nin akıllı ve anlamlı öğütüydü.

1347) Socrate (I. V, bö. 7) ve Sozomene (I. VII, bö. 5) Damofilus'ün tutumunu ve yanıtlarını aktarırken tek sözcükle bile onayladıklarını belli etmiyorlar. Güç karşısında direnmenin kolay olmadığını düşünmüştü, diyor Socrate. Boyeğmek kolaydı ve kendisi için yararlı olacaktı.

1348) Bk. Nazianzeli Greguvar, cilt II, de **Vitâ suâ**, s. 21, 22. İleriki kuşaklara din konusunda örnek olmak üzere, yüksek aşamalı papaz, hemen hemen inanılmaz bir tarzdan söz etmektedir. Kasım ayında sabahleyin gökyüzü bulutluydu. Ne var ki, güneş bulutları deldi ve, âyin alayı kiliseye girince gök aydınlandı.

1349) Teodore, üç kilise tarihçisinden, Sapor'un bu önemli görevini anlatan (I. V, bö. 2) tek tarihçidir. Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 728.) doğru olarak, bunu Gratianus'ün saltanatından alıp Teodosius'ünküne aktarmaktadır.

1350) Damofilus'ün işten atılmasından söz etmekteyse de Filostorge'yi anmıyorum. Bu tarihçinin yapıtları ortodoks yayımcılarca özenilerek gözden geçirilmiş ve iyileştirilmiştir.

1351) Le Clerc (Biblioth. Univ., cilt XVIII, s. 91-105), Nazianzeli Greguvar'ın İstanbul'da Ariusçülere, Eunomien'lere ve Makedonyalı'lara verdiği vaazların çok ilginç bir özetini vermektedir. Baba'nın ve Oğul'un Tanrılığını tanıyan ve Kutsal-Ruh için bunu kabul etmeyen Makedonyalı'lara ikili olduğu

gibi üçlü de tanrılık benimsenebileceğini söylemektedir. Greguvar biraz üç tanrıcıydı, ve onun gök krallığı çok düzenli bir aristokrasiye benzemekteydi.

1352) İlk İstanbul genel konsili, bugün Vatikan'da yaşamını sürdürmektedir. Ne var ki, papalar uzun süre duruksadılar ve onların kuşkuları, dindar Tillemont'u engellemiş ve sarsmıştır (Kilise Anıları, cilt IX, s. 409, 580).

1353) Melese'nin ölümünden önce, halkın en çok sevdiği yedi ya da sekiz papaz, erinci (huzuru) bozmamak için Antakya piskoposluğunu kabul etmemişlerdi (Sozomene, I. VII, bö. 3, 11; Socrate, I. V, bö. 5.). Tillemont bunun reddedilmesi gerektiğine inanıyor. Ama, Flavien'in yaşamındaki birçok olguların, Krisostome'nin övgülerine ve bir aziz'in karakterine pek yakışmaz olduğunu açıklamak zorunda kalıyor.

1354) Nazianzeli Greguvar'ı inceleyiniz, **de Vitâ suâ,** cilt II, s. 25-28. Papazlar ve meclisleri üzerine onun genel ve özel kanısını dizelerinden ve düz yazısından anlamak olasıdır. (cilt I. **Orat.** I, s. 33; mektuplar LV, s. 814; cilt II, ilâhi X, s. 81). Tillemont'un kapalı olarak söz ettiği bu pasajlardan Le Clerc açık biçimde bilgi veriyor.

1355) Bk. Greguvar, cilt II, **de Vitâ suâ,** s. 28-31. On dördüncü, yirmi yedinci ve otuz ikinci söylev, bu ayrılışmanın değişik dönemlerinde söylenmiştir. Sonuncu söylevin sonunda (cilt I, s. 528) insanlardan, meleklerden, kentten, Doğu ve Batı İmparatorundan izin alması dokunaklı ve yüce niteliktedir.

1356) Sozomene (I. VII, bö. 8) Nektarius'ün gülünç törenini anlatmaktadır. Tillemont ve şöyle diyor (Kilise Anıları, cilt IX, s. 719): «Böyle olmakla birlikte, Sozomene'nin bu anlattıkları, değindiği tüm kimseler, özellikle Teodosius için o derece utanç vericidir ki, onu desteklemekten çok yok etmeye çalışması daha uygun olurdu.» Bu denli aklı başında bir eleştiri kuralını atkdir (övmek) etmek gerekir.

1357) Ben söz etmesem bile, kalbinin ve duyarlılığının değeri anlaşılacaktır. Dinsel çabalar içerisinde doğal karakterinin katılaşmadığını ve hırçınlaşmadığını söylemek istiyorum. Çekildiği yalnızlıktan, Konstantinopolis mezhep sapkınlarına baskı yapması için Nektarius'ü yüreklendirmiştir.

1358) Bk. Kodeks Teodosius (I. XVI, başlık V, yasa 6-23) ve Godefrol'nin her yasa üzerine bilimsel eleştirisiyle genel kısaltması ya da **paratitlon** (cilt VI, s. 104-110).

1459) Paskalya şenliğini, Yahudiler gibi, ilkyaz'ın gece-gündüz eşitliğinden sonraki ilk ayın ondördüncü günü kutluyorlardı ve böylece, İznik sinoduna uygun hareket eden Roma kilisesi'nin Paskalya şenliğini pazar'a rastla-

tan uygulamasına karşı çıkmış oluyorlardı. (Bingham'ın İlkçağlar'ı, I. XX, bö. 5, cilt II, s. 309, bası, in-fol.).

1360) Sozomene, I. VII, bö. 12.

1361) Bk. Sulpice Severus'ün Kutsal Tarih'i, Kitap II, s. 437-452, **delt. Lugd. Bat.**, 1647; din bilgini Lardner'in Olasılıklar'ı, v.b., kısım II, cilt. IX, s. 256-350. Bu makaleyi derin bilgi, sağduyu ve ılımlılıkla işlemiştir.

1362) Sulpice Severus, baş sapkın'dan saygı ve sevgiyle söz ediyor. **Felix profecto, si non pravo studio corrapisset optimum ingenium.. Prorsus multa in eo animi et corporis bona cerneres.** (Hist. Sacr., I. II, s. 439). Aynı Jerôme (cilt. I, **in Script. Eccles.**, s. 302), Prissilianus ve Latronianus'den ılımlı olarak söz ediyor.

1363) Eski Kastilla'nın bu piskopos'uğu, başpapazlığa beşyüz düka getiriyordu. (Busching Coğrafyası, V, II, s. 308.) Böyle bir gelir mezhep sapkınlığına karşı çok değerli bir panzehirdir.

1364) **Exprobabatur mulieri viduoe mimia religio, et diligentius culta Divinitas.** (Pacat., **in Panegyr., Vet.**, XII, 29.) Her ne denli bilgisiz ise de, insancıl bir putperestin düşüncesi böyleydi.

1365) Bir tanesi **in Syllinam insulam quoe ultra Britanniam est**'e gönderildi.

1366) Leon papazı Augustinus'ün v.b.'nin aşırı sövüp saymalarını Tillemont uysalca benimsiyor, Lardner ise, enerjik olarak çürütüyor, ki bu da eski Gnostikler'den yana kuşkular doğuruyor.

1367) Ambrolse, cilt II, Mektuplar, XXIV, s. 891.

1368) Kutsal Tarih ve aziz Martinus'ün Yaşamı'nda Sulpice Severus çok ölçülüdür. Ama, Dialogues'da çok rahat konuşmaktadır (III 15). Bununla birlikte Martinus bir meleğin ve kendi duyuncunun sesiyle sert biçimde azarlandı, ve büyük ölçüde tansıklarını yitirdi.

1369) Sulpice Severus, (katolik rahip) (I. II, s. 448), Pakatus (putperest sözen) (Paneyr. Vet; XII, 29), eşit bir tiksintiyle İtakuis'ün karakterini ve davranışını suçluyorlar.

1370) Aziz Martinus'ün yaşamı ve tansıklarına ilişkin Dialogues'ları, Augustus zamanına bile yakışmayan bir anlatı içerisinde, en kaba bilgisizliğe konu edilmiş olayları kapsamaktadır. Sağduyu ile beğeninin birlikte olması o denli doğaldır ki, bunun karşıtı beni her zaman şaşırtır.

1371) Ambroise'in, papaz çömezi Paulinus'çe kısaltılmış Yaşam'ı (Benedict'ler baskısına ek, s. 1-15) özgün bir başvuru yapıtı sayılmaya değer. Til-

lemont (Kilise Anıları, cilt X, s. 78-306), ve Bénedict baskıları (s. 31-63) olağan dikkat ve özenle yapılmıştır.

1372) Ambroise (cilt II, Mektuplar, XXIV, s. 888-891) imparatora, kendi elçiliğinin çok parlak bir öyküsünü anlatıyor.

1373) İlkelerini ve davranışını gösteren - kendisinin yaptığı tablo, (cilt II, Mektuplar, XX, XXI, XXII, s. 852-880) kilise eski zamanlarının en ilginç anıtlarından biridir. Bunda, kız kardeşi Marcellina'ya yazılmış iki mektup, Valentinianus'e bir dilekçe ve **Basilicis non tradendis** vaazı bulunmaktadır.

1374/75) Retz kardinali, kraliçeden buna benzer bir mesaj almıştı: kraliçe, Paris'deki karışıklıkların yatıştırılmasını onda rica ediyordu. Kardinal, artık buna gücü yetmeyeceğini bildirdi, «et à quoi j'ai ajoutai tout ce que vous pouvez imaginer de respect, de douleur, de regret ve de soumission.» Kuşkusuz, ne zaman ne de insanları karşılaştırmaya kalkmıyorum. Bununla birlikte, papa yardımcısı, aziz Ambruvaz'a öykünme hevesine kapılmışa benzemektedir.

1376) Bu aydınlık olayı karanlıkta bırakan yalnız Sozomene'dir (I. VII, bö. 13).

1377) **Exultabat pia plebs in ecclesiâ mori parata cum episcopo suo... Non adhuc frigidi exultabamur tamen civitate attonita atque turbata.** (Augustin, **Confess.**, I. IX, bö. 7.).

1378) Tillemont, Kilise Anıları, cilt II, s. 78-498. İtalya'da, Galya'da, v.b., çok sayıda kiliseye bu bilinmeyen şehitlerin adı verildi. Görünüşe göre aziz Gervais, arkadaşına oranla daha ün kazanmıştır.

1379) **Invenimus miroe magnitudinis viros ducs, ut prisca oetas ferebat** (cilt II, Mektup. XXII, s. 875). Bu iskeletler, Homeros'dan beri, insanboyunun her yüzyılda biraz daha kısaldığına inanan halkın boş inancına uyarı ya da ustalıkla uyarlı duruma getirilmiş bulunuyordu.

Grandiaque effossis mirabitur ossa sepulchris.

1380) Ambruvaz, cilt. II, Mektup. XXII, s. 875; Augustin, **Confess.**, Kitap IX, bö. 7; **De Civit. Dei**, Kitap. XXII, bö. 8); Paulinus, **in Vit. Ambrosii**, bö. **14; in Append. Benedict.**, s. 4. Körün adı Severus'tü: Kutsal givsive dokunur dokunmaz iyileşti, ve, yaşamının geri kalan yirmibeş yıllık bölümünü kilisenin hizmetine adadı.

1381) Paulinus, **in Vit. Sanct. Ambros.**, bö. 5; **in Append. Benedict.**, s. 5.

1382) Tillemont, Kilise Anıları, cilt X, s. 190-750. Teodosius'ün dinsel düşüncelere daldığını kabul ediyor, Prosper, Sozomene ve Theodoret'nin

tanıklık etmelerine karşın Maksimus'ün böyle bir düşünceye dalmasını reddediyor.

1383) **Esto tutior adversus hominem, pacis involucro tegentem.** İkinci elçiliğinden dönüşünde ölçülü ve dikkatli Ambruvaz'ın kanısı böyle olmuştu.

1384) Baronius (İ. S. 387, N. 63) o karışık zamanlarda arşövekin verdiği vazgeçilmez kararlardan kimisini ele alıp uygulamaktadır.

1385) Zosime (I. IV, s. 263, 264) Valentinianus'ün kaçışıyla Teodosius'ün onun kızkardeşine karşı sevisini anlatmaktadır. Tillemont, zayıf ve birkaç anlama çekilebilecek birtakım kaynaklara dayanarak Teodosius'ün ikinci evliliğini daha önceki tarihlerde gösteriyor (İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 740), ve, Teodosius'ün dindarlığına çok aykırı düşecek biçimdeki Zosime'nin masallarını çürütmek istediğini söylüyor.

1386) Godefroi'nin Yasala Kronolojisine bakınız; Kodeks Teodosius, cilt I, s. 119.

1387) Kroniklerden ve Kilise Tarihi'nden alınabilen pasajlardan başka, Zosime (I. IV, s. 259-267), Orose (I. VII, 35), ve Pacatus (**in Panegyr. Vet.**, XII, 30-47) iç savaş belgelerindeki kıtlığı bütünlüyorlar. Ambruvaz(cilt II, Mektuplar. XL, s. 952, 953) bir ambarın yağmalanması, Petovio'daki bir olay ve Sicilya denizinde deniz zaferi gibi bilinen olaylara anlaşılmaz bir biçimde yorlama yapıyor. Ausone (s. 256, bası Toll.) mutlu talihi dolayısıyle Akuile'yi kutluyor ve kentlerin tutumunu övüyor.

1388) **Quam promptum laudare principem, tam tutum siluisse de principe.** (Pacat, **in Panegyr., Vet.,** XII, 2.) Latinus Pacatus Drepanius, Galya'da doğdu, bu söylevi Roma'da söyledi. İ. S. 388. O tarihten sonra Afrika konsulü olarak atandı. Dostu Ausonius onun koşuklarını Virgilius'ünkilerle karşılaştırıyor (Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 303).

1389) Genç Viktor'un Teodosius'ün portresini anlatmasına bakınız. Çizgiler çok çarpıcıdır: Pakatus'ün övgüsü kapalıcadır. Klaudianus ise onun başarı ve ününü oğlunun başarı ve ününden yüksek göstermekten korkuyor gibidir.

1390) Ambrossius, cilt II, Mek. XL, s. 955. Pacatus, cesaret ya da zekâ noksanlığı nedeniyle, bu güzel olayı ve davranışı savsaklamaktadır.

1391) Pacatus, **in Panegyr. Vet.**, XII, 20.

1392) Zosime, I. IV, s. 271, 272. Onun tanıklığı, bu konuda yürek temizliğinin ve gerçeğin damgasını taşımaktadır. Bu tasasızlık ve hareketliliği, bir kusur olarak değil, Teodosius'ün karakterindeki bir tuhaflık olarak görmektedir.

1393) Viktor bu öfkelenme durumunu mâzur görmektedir. Ambrossius, **Sed habes** diyor dikkatli ve saygılı terimlerle hükümdarı için, **naturae impetum, quem si quis lenire velit, citò vertes ad misericordiam: si quis stimulet, magis exsuscitas, ut eum revocare vix possis** (cilt II, epist. I. I, s. 998). Teodosius (**Claud. in IV. Cons. Honor.** 266, v.b.) oğlunun öfkesini ılımlılaştırmak üzere özendirmektedir.

1394) Hıristiyanlar da putperest'ler de aynı düşünceyle, ayaklanmanın şeytanlarca kışkırtıldığına inandılar. Sozomone'ye göre, dev yapılı bir kadın, elinde kırbaçla sokaklarda dolaşıyordu. Libanius'ün dediğine göre de (**Orat. XII, s. 396**) yaşlı bir adam önce delikanlıya, sonra da küçük bir çocuğa dönüştü, v.b...

1395) Zosime, Libanius'ün de Konstantinopolis'e gönderildiğini söylemekle yanılmış olmaktadır. Söylevleri Antakya'da kaldığını tanıtlamaktadır.

1396) Libanius (**Orat. I, s. 6, edit. Venet.**) diyor ki, böyle bir saltanat yönetiminde genel bir kırılmçtan geçirme korkusu yersizdir, özellikle İmparatorun yokluğunda... Bu uzsözlü köleye göre, onun hazır bulunması, en şiddetli öcalmayı bile yasallaştırmış olacaktır.

1397) Laodiçe (Lazkiye), deniz kıyısındaydı ve Antakya'dan altmış beş mil uzakta bulunuyordu. (Bk. Noris Epoch., Syr. Maced., **Dissert. III, s. 230.**) Antakya halkı, kendileri için ricada bulunmağa kalkışan —Antakya'ya bağlı— Seleusi kentinin bu jestinden üzüntü duydu.

1398) Paskalya şenliklerinin tarihi değişken olduğu için, karışıklık'arın meydana geldiği günlerin doğru tarihini saptamak olası değildir, ve yılı bile kesinlikle belirlenememektedir. Yorucu araştırmalardan sonra Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 741-744) ve Montfaucon (Chrysostôme, cilt XIII, s. 105-110) yılın tarihini 387 olarak benimsediler.

1399) Kristostomos, büyük tehlikesi olmayan bu cesaretlerini kinik'lerin utanç verici kaçışıyla karşılaştırmaktadır.

1400) Her ne denli ayrı kanıdalarsa da, değerleri bakımından eşit aşamada seçkinleşmiş iki sözen, Antakya ayaklanmasını dramatik üslupla (anlatı) ile betimlemişlerdir. (Bk. Libanius, **Orat, XIV, XV, s. 389-420**, bası de Morel; **Orat, I, s. 1-14**, Venet, 6754, ve Sen Jan Chryrostone'un yirmi söylevi, **de Statius**, cilt. II, s. 225, bası de Montfaucon) - Krisostomos'un yapıtlarını az tanıyorum. Ama Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 263 - 283) ve Hermant (Chrysostone'un Yaşamı, cilt I, s. 137-214) onun yapıtlarını dinsel bir ilgiyle okuduklarını bildiriyorlar.

1401) Ambroslus (cilt I,I Mek. I. I, s. 998), Augustinus (**de Civitat - Dei.,**

V, 26) ve Paulinus (**In Vit. Ambrosius, bö.** 24) duydukları dehşeti ve acımalarını kapalı deyişlerle belirtiyorlar. Bunlara Sozonene'nin (I. VII, bö. 25), Theodoret (I. V, bö. 17); Teophane (Shronograp., (s. 62), Cedrenus (s. 317) ve Zonare cilt II, I. XIII, s. 34)'nin verdikleri bilgiler eklenebilir. Teodosius'un amansız düşmanı olan Zosime —yalnız o— imparatorun tüm eylemleri arasında en çok suçlandırılabilecek bu eylemini suskun olarak geçiyor.

1402) Ambrosius cilt II, Mekt. XL, s. 946-956) ile öznemiş Paulinus (bö. 23) arasındaki uyarlığa bakınız. Bayle ile Barbeyrac (**Pederlerin Ahlakı,** bö. 17, 325, v.b.) haklı olarak arşöveki suçlandırdılar.

1403) Söylediği vaaz Jereme'nin arası, bâdem ağacı, İsa'nın ayaklarını yakalayan ve yağla ovan kadın için yapılmış acâyip bir eğretileme (istiâre) dir. Vaazın sonu ise kişisel nitelik taşımaktadır.

1404) **Hodie, episcope, de me proposuisti** - Ambrosius haddini bilerek konuşuyordu, ama, Kallinikam keşişlerinin cezalandırılmaları gerektiğini söyleyen süvari ve piyade kuvvetleri komutanı Timasius'ü sert bir dille azarlamıştı.

1405) Bununla birlikte, beş yıl sonra. tinsel yol göstericisinin yokluğunda Teodosius Yahudilere hoşgörüde bulundu ve sinagoklarının yıkılmasını yasakladı. (Kodeks Teodosius, I. XVI, cilt VIII, yasa 9, ve Godefral'nin bilimsel eleştirileri, cilt VI, s. 225.)

1406) Ambrosius. cilt II, Mektuplar, LI, s. 997 - 1001. Mektubu, daha dikkatle incelenmesi gereken bir konu üzerine yazılmış kötü bir rapsodidir. Ambrossius, en iyi davranış biçiminin yazmak olduğunu biliyordu. Mektubun sözcükleri ve üslubu beğeniden ve ussallıktan yoksundur. Onda ne Tertullien in ateşi, ne Lactance'nin büyük inceliği, ne Jerôme'nin canlılığı, ne de Augustinus'ün ciddi çabası vardır.

1407) Aziz Bazilius'ün düzenlemesine göre (Canon LVI), kasıtlı olarak adam öldürme karşılığında dört yıl yas (matem) tutma, sonraki beş yılı şaşkın olarak geçirmek, ondan sonraki yedi senede secdeye kapanmış kalmak ve geri kalan dört yılı da ayakta tamamlamak gerekiyordu. Metnin özgünü bende bulunmaktadır. - (Bevaridge, cilt II, s. 47 - 151) ve aziz Pol (Paulus)'ün kanonik (Canonique) mektuplarının bir çevresi (Chardon, Ayinler Tarihi, cilt IV, s. 219 - 277).

1408) Teodosius'ün tövbesi Ambrosius (cilt VI, **de Obit. Theod.**, bö. 34, s. 1207), Augustinus (**de Civitat. Dei,** V, 26) ve Paulinus (**In Vit. Ambros.**, bö. 24), tarafından doğrulanmaktadır. Socrat'ın bu konuda bildiği yoktur. Sozo-

mene çok kısa değinmektedir. Thedoret'nin çok uzun öyküsüne (I. V, bö. 18) pek inanmamak gerekir.

1409) Kodeks Teodosius. I. IX, cilt XL, yasa 13. Bu yasanın tarihi ve özelliği çok az özgün olduğunu göstermektedir. Ben, Tillemont'un çabalarını yeğ tuttuğumu söylemeliyim (İmparatorlar Tarihi, cilt V, s. 271) ve Pagi (Gritica, cilt I, s. 578).

1410) Kanunların Ruhu (Esprit des Lois) I. XXIV, bö. 2.

1411) İşte Zosime'nin cılız övgüsü böyle... (I. IV, s. 267). Augustinus daha mutlu bir deyişte bulunuyor: **Valentinianum .. misericordissima veneratione** [illegible].

1412) Sozomene, I. VII, bö. 14. Kronolojisi çok şüpheli niteliktedir.

[illegible] **Ambrossius, cilt II, de Obit. Valentinianus,** bö. 17, v.b., s. 1178; Genç imparator bir şölen verdiği sırada kendisi oruçlu bulunuyordu. Güzelliği övülen bir kadın artisti görmeyi reddetti, v.b., Av eğlenceleri için yararlandığı yabanıl hayvanları öldürmek üzere verdiği buyruğa bakarak bu eğlence için bir tutkuyu ayıplamak pek ussal olmasa gerektir.

1414) Zosime (I. IV, s. 275) Teodosius'ün düşmanını övüyor; ama Sokrat (I. V, bö. 25) ve Orose ise ondan tiksiniyorlar (I. VII, bö. 35).

1415) Grégoire de Tours (I. II, bö. 9, s. 165), Fransa Tarihçileri'nin ikinci cildinde, Grégoire'den çok üstün tarihçi olan Sulpice Alexandre'la ilgili bir bölümü sakladı.

1416) Godefrol **(Dissertat. ad Philostorg.,** s. 429-434) Valentinianus'ün ölümüyle ilgili her bilgi ve belgeyi özenle toplamıştır. Yurttaşlarının aksi duyguları ve bilgisizliği bu ölümün gizli olduğunu tanıtlamaktadır.

1417) **De Obitu Valentiniau.,** cilt II, s. 1173-1196. Belirsiz bir anlatı içerisine bürünmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, hiçbir kilise dışı bir kimsenin ya da kilise mensubunun yapmayı göze alamıyacağı bir özgürlükle yazmıştır.

1418) Bk. bö. 51, s. 1188, bö. 75, s. 1193; Dom. Chardon, (Hist. des Sacrements, cilt I, s. 86). Aziz Ambrossius'ün vaftizin mutlak gereklilğini söylediğini itiraf ediyor, ve bu çelişkiyi uyumlu duruma getirmeye çalışıyor.

1419) Quem sibi germanus famulum delegerat exul.

Claudianus'ün kötüleyici sözleri böyledir (IV **Consul. Honor.,** 74). Eugenius hıristiyan diye biliniyordu, ama pek olasıdır ki (Sozomene, I. VII, bö. 22; Philostorge, I. XI, bö. 2) bu dil bilgini gizlice putperestliğe bağlıydı ve Zosime'yle dostluğu bunu tanıtlamaya yeterliydi (I. IV, s. 276, 277).

1420) Zosime (I. IV, s. 278) bu elçilerden söz etmektedir. Ne var ki başka bir öyküye geçmekte ve birincisinin olayını hiç anlatmamaktadır.

1421) (Zosime, l. IV, s. 277.). Sonra da (s. 280) Galla'nın yatakta öldüğünü söylüyor ve kocasının acısı pek uzun süreli olmadı. demeye getiriyor.

1422) Likopolis (Lycopolis) bugünkü Siut ya da Osiot olup, aşağı yukarı Saint-Denis büyüklüğünde, Sennaar krallığıyla kazançlı ticaret yapan ve çok yemyeşil bir çeşmesi olan bir Saide kentidir: **Cujus portu signa virginitatis eripiuntur.** (Bk. d'Anville, **Mısır'ın Betimlenmesi**, s. 181; Ebülfedâ, **Descript. AEgypt.**, s. 14, ve yayımlayıcı Michel'in ilginç notları, s. 25-92).

1423) Likopolis'li Jan'ın iki arkadaşı onun yaşam öyküsünü anlattılar. (Rufin, l. II, bö. 1, s. 449, ve Palladius, Hist. Lausiac., bö. 43, s. 738). Büyük Vitoe Patrum koleksiyonunda. *Tillemont* (Kilise Anıları, cilt X, s. 718-720) bu kronolojiyi düzene soktu.

1424) Sozomene, l. VII, bö. 22. Claudianus. (**in Eutrop.**, l. I, 312) hadımın yolculuğundan söz ediyor, fakat Mısırlıların rüyalarından ve Nil vahiylerinden nefret ediyor.

1425) Zosime, l. IV, s. 280. Socrate, l. VII, 10. Alarik bile (**de Bell. Gotic.** 524) Romalılara karşı ilk başarılarını sevinerek anlatmaktadır.

. . . . . Tot Augustos Hebro qui teste fugavi.

Bununla birlikte, birçok kaçak imparatorun adlarını vermek, kibir ve gururu yüzünden ona güç gelecekti.

1426) Claudianus (**in IV Consul. Honor.**, 77, v.b.) iki gaspçının savaş planlarını karşılaştırmaktadır.

. . . . . Novitas audere priorem
Stimulabat; cautumque dabant exempla sequentem.
Hic nova moliri praeceps; hic quaerere tutus
Providus. Hic fusis; collectis viribus ille.
Hic vagus excurrens; hic intra claustra reductus,
Dissimiles; sed morte pares. . . . . .

1427) Frigidus, bugün Vipao adıyle bilinen Goretz'deki pek büyük olmayan ırmaktır. Akuile'nin üzerinde Sontius ya da Lizonzo'da Adriyatik'e akar. (Bk. d'Anville'in eski ve yeni hartalarıyla Cluvier'nin **Italia antiqua**'sı, cilt I, s. 188.).

1428) Claudianus, ruhu bakımından dayanılacak gibi değildir. Kar, kırmızıya boyanmıştı, ırmak'tan duman çıkıyordu, kan bol akmamış olsaydı cesetler ırmak yatağını doldurup tıkayacak ve akıntı olmayacaktı.

1429) Aziz Jan'ın ve aziz Filip'in, atlarına binmiş olarak uyanık, belki de uyduda iken imparatora göründüklerini Theodoret savunmaktadır. Bu, hava-

rice görünümlerin süvari biçimindeki ilkidir; bundan sonra İspanya'da ve haçlı seferlerinde yeniden bu biçimde görünmüşlerdir.

1430) Te propter, gelidis Aquilo de monte procellis
Obrult adversas acies; revo'utaque tela
Vertit in auctores, et turbine reppulit hastas.
O n'mium dilecte Deo, cui fundit ab antris
AEolus armatas hyemes; cui militat AEther,
Et conjurati veniunt ad classica venti..

Claudianus'ün bu ünlü dizelerinden (**in** III. **Consul-Honor.**, 93, v b. İsadan sonra 396) pusperestlerin Eole tanrısını ve başka birtakım ayrıntıları çıkarılarak, çağdaşlarınca söz edilmiştir. Bu yengiden yaklaşık dört sonra Ambrosius, bunu, Musa'nın ve Josué'nin tansıklı utkularıy'a karşılaştırmıştır.

1431) Ambross'us (cilt II, Mekt. I. XII, s. 1022) çeşitli tarihçiye iç savaş olayları üzerine bilgi kaynağı olmustur. Paulinus (**in Vit. Ambros.** bö. 26-34); Augustinus (**de Civitat. Del, V.** 25); Orose (I. VII. bö. 35); Sozomene (I. VII, bö. 24); Théodoret (I. V, bö. 24); Zosime (I. IV, s. 281, 282). Claudianus (**in III Cons. Honor.**, 63-105; **in IV Cons. Honor.**, 70-117) ve Scaliger eliyle yayınlanmış Kronikler.

1432) Socrate (I. V, bö. 26) bu hastalığı savaş yorgunluklarının bir sonucu o'arak görüyor; ama Philostorge (I. XI, bö. 2) bunu vücudün oburluk v.b. aşırı alışkanlıklarla yorulmasına bağlıyor. Fot'us (Photius) ise, cok terbiyesizce, ona cinsel yeters'zlik (adem-I iktidar) yüklüyor. (Godefroi'nin bilimsel araştırması, s. 438.).

1433) Zosime, Honorius'ün henüz çocukken babasının yanında gittiğini sanmaktadır (I. IV, s. 280). Bununla birlikte, **quanto flagrabant pectora voto** o çağda dalkavukluk etmeye yeltenen tek bir ozanın sözleridir. Açıkca söylediğine göre imparator onun gelme isteğini reddetmi'stir. Ancak zaferden sonra babasının yanına gitmiştir. (Claudianus, **in** III **Cons.**, 78-125.).

1434) Zosime, I. IV, s. 244.

1435) Vergetius. **de Re Militari**, I. I, bö. 10. Sözünü ettiği karmaşanın sonucu. kitabını adadığı kahramanın, Valentinianus'lerin en sonuncusu ve en kötüsü olduğunu bize anlatmak ister gibidir.

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM XVII **Sayfa :**

Konstantinopolis'in kuruluşu - Konstantinus'ün ve ardıllarının politik düzenlemeleri - Askersel disiplin - Saray ve maliye İşleri 5

BÖLÜM XVIII

Konstantinus karakteri - Gotlarla savaş - Konstantinus'ün ölümü - İmparatorluğun üç oğlu arasında bölüştürülmesi - Genç Konstantinus'ün trajik ölümü ve Konstans - Magnentius'ün zorbalıkla ele geçirişi - İç savaş; Konstans'ın kazanması 52

BÖLÜM XIX

Konstansius tek imparator - Gallus'ün yükselmesi ve ölümü - Tehlike ve Julianus'ün yükselmesi - Persler'e ve Sarmatlar'a karşı savaş - Julianus'ün Galya'daki utkuları 88

BÖLÜM XX

Konstantinus'ün din değişikliğinin güdüleri, ilerleyişleri ve etkileri - Hıristiyan ya da katolik kilisesinin kuruluşu ve iç düzeni 126

BÖLÜM XXI

Mezhep sapkınlığının kıyıcılığı - Donatistler'in kanı değişikliği - Konstantinus ve çocukları döneminde kilise karışıklıkları - Paganizm'in hoşgörüsü 162

BÖLÜM XXII

Julianus, Galya lejyonlarınca imparator ilan edilliyor - İlerleyişi ve başarıları - Konstansius'ün ölümü - Julianus yönetimi 219

BÖLÜM XXIII

Julianus'ün dini - Genel hoşgörü - Bu hükümdar putperestliği yeniden kurmak ve reforma tâbi tutmak istiyor - Kudüs tapınağını yeniden yapmayı girişiyor - Hıristiyanların zulmüne koyduğu engel - İki yanın da çelişkisi ve adaletsizliği 251

BÖLÜM XXIV

Julianus'ün Antakya'da konaklaması - Perslilere karşı ilk hareketindeki başarısı - Dicle'nin geçilişi - Julianus'ün çekilişi ve ölümü - Jovianus'ün seçilmesi - Onur kırıcı bir anlaşma ile Roma ordusunu kurtarması 290

BÖLÜM XXV

Jovianus'ün yönetimi ve ölümü - Valentinianus'ün seçilmesi - Kardeşi Valensius'ü de taht'a ortak etmesi - Doğu ve Batı imparatorluklarının bölünümü - Prokope'nin Başkaldırması - Asker ve sivil yönetim - Almanya, Britanya (bugünkü İngiltere), Afrika, Doğu Tuna - Valentinianus'ün ölümü - Gratianus ve Valentinianus adındaki iki oğlunun Batı imparatorluğunda yerine geçmeleri 334

BÖLÜM XXVI

Kırsal ulusların töre ve gelenekleri - Hunların Çin'den Avrupa'ya yürüyüşleri - Got'ar'ın bozguna uğrayışı - Ve Tuna'yı geçişleri - Gotlar savaşı - Valensius'ün yenilgisi ve ölümü - Gratianus'ün Teodosius'ü Doğu imparatorluğu tahtına çıkarışı - Karakteri ve başarıları - Gotlar'ın barışı ve yerleşmesi 393

BÖLÜM XXVII

Gratianus'ün ölümü - Arusçülüğün yıkılması - Maksimus'e karşı birinci iç savaş - Teodosius'ün ırası (karakter)'sı, yönetimi ve çilesi - İkinci Valentinianus'ün ölümü - Eugenius'e karşı ikinci iç savaş - Teodosius'ün ölümü 449

Dipnotları 497

(N O T)

Bu üç cildi kapsayan geniş ve ayrıntılı **(İÇİNDEKİLER)** bölümü üçüncü cildin sonuna eklenecektir.

EDWARD GIBBON

"Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi", ünlü İngiliz tarihçisi Edward Gibbon'ın (1737-1794) başyapıtıdır. Özellikle tarihsel olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini değerlendirmede yeni boyutlar getirmiş olan Gibbon, anlatım biçimi yönünden de xx.yüzyıl tarihçiliğinin öncülerindendir.

"İkinci cildin yazılmasını bir an önce bitirmenizi heyecanla bekliyoruz. Gelecek cildin birinciye oranla daha titizlik isteyeceğini sanıyorum. Ne varki, güçlükleri çözeceğinize güvenim var ve özellikle kaba sofuların bağırıp çağırışlarını küçümseyecek cesarette olduğunuzu bilmekteyiz."

David Hume

B/F/S/
BİLİM/FELSEFE/SANAT
YAYINLARI
TARİH DİZİSİ: 2